

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ
წიგნი XXVIII
ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ
О ГРУЗИИ

FONTES PEREGRINI AD GEORGIAM PERTINENTES

„КНИГА ПУТЕШЕСТВИЯ“
ЭВЛИИ ЧЕЛЕБИ

*И том перевел с турецкого, исследованием и
комментариями снабдил Г. В. Путуридзе*

Вып. I, грузинский перевод

«LIBER PEREGRINATIONIS»
A EVLIYA ĆELEBI SCRIPTUS

**Tomum secundum en linguam ibericam traduxit commentariisque
instruxit G. V. PUTURIDZE
Fasciculus prior, versiones ibericae**

ИЗДАТЕЛЬСТВО „МЕУНWEPEBA“—SUMPTIBUS ACADEMIAE
SCIENTIARUM GEORGIAE
ТБИЛИСИ –1971 –TBILISIIS

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია

ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“

თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა
დაურთო გიორგი ფუთურიძემ

ნაკვ. I, ქართული თარგმანი

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი

1971

9(c41)+901(45)
9(47.922)+90(56)
ე 299

წიგნში წარმოდგენილია XVII საუკუნის ცნობილი მოგზაურის ევლია ჩელების ატომიანი თხზულების II ტომის ქართული თარგმანი.

„მოგზაურობის წიგნის“ ამ ნაწილში მოცემულია ამიერკავკასიის და, კერძოდ, საქართველოს შესახებ გეოგრაფიული, ეთნოგრაფიული და პოლიტიკური ხასიათის უამრავი ცნობა, რაც ძვირფასი წყაროა ჩვენი ქვეყნის წარსულის შესასწავლად.

თხზულება იმითაც არის მნიშვნელოვანი, რომ, მოგზაურის მიერ ნანახი ქვეყნების აღწერის გარდა, ისტორიული მოვლენების შესახებ საინტერესო მსჯელობისა და დღემდე უცნობ ფაქტებს შეიცავს.

მთავარი რედაქცია: ი. აბულაძე, ვლ. ფუთურიძე,
ს. ყაუხჩიშვილი, გ. წერეთელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჯიქია
თურქული წყაროების სერიის რედაქტორი ს ერ გ ი ჯ ი ქ ი ა

წინასიტყვაობა

XVII საუკუნის განთქმული მოგზაურის ევლია ჩელების ატომიანი „სეაჰათ-ნამე“ – „მოგზაურობის წიგნი“ ითვლება ფუნდამენტალურ კულტურულ-ისტორიულ ნაშრომად და მისი ავტორი – უდიდეს და ოსმალთა შორის ყველაზე საინტერესო გეოგრაფ-მოგზაურად¹.

„მოგზაურობის წიგნი“ მოცემულია ისტორიული, გეოგრაფიული, ეკონომიური, ლინგვისტური, ეთნოგრაფიული ხასიათის უამრავი ცნობა ევროპის, აზიისა და აფრიკის იმ მრავალი ქვეყნის შესახებ, რომლებიც თითქმის ნახევარი საუკუნის განმავლობაში მოიარა და თავის თხზულებაში აღწერა ევლია ჩელები.

„მოგზაურობის წიგნის“ ათივე ტომი სტამბოლში დაიბეჭდა (I–III – 1897 წ.; IV–V – 1898 წ.; VI – 1900 წ.; VII–VIII – 1928 წ.; IX – 1935 წ.; და X – 1938 წ.).

ძირითადად ამ გამოცემიდან არის სხვადასხვა ენებზე თარგმნილი თხზულების ის ნაწილები, რომლებიც ამა თუ იმ ქვეყანას შეეხება. ჯერჯერობით არც ერთ ენაზე არ უთარგმნიათ მთლიანად ეს თხზულება.

ამიერკავკასიის ქვეყნებისა და, კერძოდ, საქართველოს წარსულის შემსწავლელთათვის განსაკუთრებით საინტერესოა „მოგზაურობის წიგნის“ მეორე ტომი. ამ ტომში დაწვრილებითაა აღწერილი საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის ის მხარეები, რომლებიც ევლია ჩელები დაათვალიერა რამდენიმე მოგზაურობის დროს. აღწერილობასთან ერთად ევლია ჩელები ისტორიულ ექსკურსებსაც აკეთებს და მრავალ საყურადღებო ცნობას იძლევა ამიერკავკასიის ისტორიიდან. ამგვარად, საქართველოს შესახებ ცნობები განეკუთვნ-

¹ Акад. И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, [V, М.–Л., 1957, стр. 628.

ნება არა მარტო 1640–1647 წლებს, როდესაც ევლია ჩელები იმოგზაურა, არამედ ადრინდელ პერიოდსაც.

ამ ტომში აღწერილია ამიერკავკასიის მეზობელ ქვეყნებში მოგზაურობაც და რადგანაც ამიერკავკასიის ხალხებს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ ამ ქვეყნებთან, ჩვენ საჭიროდ დავინახეთ მთელი ტომის ქართულად თარგმნა.

I ნაკვეთის სახით ამჯერად მკითხველს ვაწოდებთ ქართულ თარგმანს ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნის“ მეორე ტომისა, რომელიც 1897 წელსაა სტამბოლში გამოცემული². II ნაკვეთში გათვალისწინებულია გამოქვეყნდეს გამოკვლევა „მოგზაურობის წიგნის“ შესახებ, კომენტარები, საძიებლები და ტერმინოლოგიური ლექსიკონი.

„მოგზაურობის წიგნი“ თავებად დაყოფილია ისე, როგორც ევლია ჩელების ჰქონდა „გაკეთებული და სტამბოლის გამოცემაშიც აისახა. ამიტომაც, რომ ზოგ შემთხვევაში ცალკე თავად გამოყოფილი ნაწილები სრულად ვერ ასახავენ მრავალფეროვან შინაარსს.

დიდი სიძნელეები შეგვხვდა ეთნიკური და გეოგრაფიული სახელწოდებების ქართულად გადმოცემისას, რაც ძირითადად არაბული დამწერლობის თავისებურებებით არის გამოწვეული ამიტომ ზოგ შემთხვევაში ტრანსლიტერაციის წესს მივმართეთ.

თხზულებაში მრავალი სხვადასხვა ტერმინი გვხვდება (სოციალურ-ეკონომიური, ადმინისტრაციული, სამხედრო, სამედიცინო და სხვ), რომლებსაც ქართული შესატყვისი არ აქვთ. ამ ტერმინების დიდი ნაწილი ისე გადმოვიტანეთ, როგორც ევლია ჩელების აქვს და განმარტებული იქნება 11 ნაკვეთში გათვალისწინებულ ტერმინოლოგიურ ლექსიკონში-

გ. ფუთურიძე

ევლია ჩელეზის „მოგზაურობის წიგნი“

ქართული თარგმანი

წრფელი ევლიას „მოგზაურობის წიგნის“
შესავალი

უპირველესად ყოვლისა, ვადიდოთ ზეცის გამჩენი რომელმაც შექმნა და გამოავლინა სამყარო და ყველაფერი ის, რაც რამ მასშია: ყოველი საოცრება და საკვირველება, დედამიწა, ცა, სამოთხე, მისი ანგელოზები და კარის მცველნი, სამოთხის ქალწულები და ჭაბუკები, სუნბული და რეჰანი, ბულბული და ვარდნარი, უკვდავების წყარო, მარგალიტი და მარჯანი, ბრწყინვალე მზე და მთვარე.

„ჩვენ გვმართებს შექება შემოქმედისა;
მისი წყალობის მთხოვნელია ყოველი სულიერი;
თან ლოცვა და მშვიდობა ქებულს,
რომელიც მოგვევლინა,¹
მუჰამედის მეგობრებსა და შვილებს მშვიდობა;
ისინი იყვნენ მთლიანად სარწმუნოების დამცველნი“.

ქება-დიდება სამყაროს შემოქმედს, რომელმაც მე, მწირი მონა, არარაობიდან გამაჩინა და ბრძანებით: „ჯინი და ადამიანი შევქმენ, მხოლოდ იმიტომ, რათა მმონებდნენო“², დამავალა მორჩილება და ღვთისმოსაობა. ისლამის სარწმუნოების აღთქმანი, როგორცაა ლოცვა და მარხვა, ზექათი და ჰაჯი, თავის მონებს წესად დაუდო და მისი ბრძანების შესრულება ბედნიერებისმომგვრელად აქცია³.

მეც, უკნინეს მონას, მინდოდა ჰაჯი შემესრულებინა და სათანადო მოგზაურობის მთხოვნელი ვიყავი. სულ იმას ვფიქრობდი, როგორ გავითავისუფლო თავი მამისა და დედის სასტიკი კლანჭებისაგან, ქვეყანა მოვიარო და შევძლო მსოფლიოს მოგზაური გახდე-მეთქი. 1040 (1630) წლის მუჰარემის თვის პირველ რიცხვს (10. VIII) ქალაქ სტამბოლში ვიხეტიალე ფეხით და შევქმენი პირველი ტომი, რომელიც შეიცავს სტამბოლის ამქართა აღწერას. რამდენადაც შეიძ-

ლებოდა, მთლიანად აღვწერე ხუროთმოძღვრების ძეგლები და საქველმოქმედო დადანიშნულების ნაგებობანი; აღვწერე მისი ამქრები და მათი მფარველი უხუცესები თავიანთი კანონებითა და წესებით, გადმოვეცი, თუ რა მონაწილეობა მიიღეს მათ ჯარში ბაღდადის დასაპ-

ყრობად მოწყობილი წმინდა ომის დროს.⁴

||ჩემი მთავარი სურვილი იყო წავსულიყავი წმინდა ადგილებისაკენ: – ბაღდადს, მექას, მედინას, ეგვიპტეს, სირიას და, როგორც აღწერილია პირველი ტომის შესავალში, ერთ კურთხეულ დამეს ჩემს მშობლიურ სახლში სიზმარი ვნახე. სიზმარში გამომეცხადა წინასწარმეტყველი და მის წმინდა ხელებს რომ ვემთხვიე, შევცოდე და მფარველობის ნაცვლად მოგზაურობა შევევედრე. ქვეყნიერების სიამაყემ ღიმილით წარმოთქვა: „გამიადვილე, ალაჰო, ჯანმრთელობითა და მშვიდობით შუამავლობა, მოგზაურობა და წმინდა ადგილების მონახულება“⁵. ასე დამლოცა ფათიჰას სიტყვებით.

დიდებულად ნათქვამი სიტყვების მიხედვით: „როდესაც ალაჰი ისურვებს რამეს, მის მიზეზსაც შექმნის“⁶, მეორე დღეს დილაადრიან მივედი ჩემი ძველი მეგობრის ოკჩუ-ზადე აჰმედ ჩელების სახლთან, რომელიც გედიქ-ფაშას უბანში მდებარეობს, ვნახე, რომ დიდი სამზადისით ქალაქ ბრუსას სალოცავად გასამგზავრებლად გამზადებულა. მე მომმართა: „ძმაო ევლია მოდი, როგორც იტყვიან, – ჯერ თანამგზავრი და მერე გზაო – შევამხანაგდეთ, ხუთ-ათ დღეში ძველი სატახტო ქალაქი ბრუსა⁷ მოვიაროთ და დავათვალიეროთ. იქნებ ჩვენმა მოწყენილმა გულებმა გაიხარონ და სევდიანი გუნება გაგვიხალისდეს. იქ მრავალ სამაგალითო ძეგლებს დავათვალიერებთ, ჩვენი ძველი ოსმალო სულთნების აკლდამებს მოვინახულებთ. განსაკუთრებით კი, წმინდა ემირ-სულთანის⁸ აკლდამას ვემთხვევით და გულებს გავინათლებთ“. ეს რომ თქვა, გულში ცეცხლი გამიჩნდა. იმ ერთგული მეგობრის წინადადებით ბრუსას მხარის ნახვის წყურვილი აღმეძრა. მაშინვე უყოყმანოდ ვუთხარი: „კეთილი იყოს ჩვენი გზა!“ დამსწრე საზოგადოებას გაეხარდა; შეაძლებინოთ ჯანმრთელად და უდანაკლისოდ დაბრუნებაო, თქვეს და ლოცვა-კურთხევით წაიკითხეს პატიოსანი ფათიჰა. მე, მწირი, დაუყოვნებლივ, იქიდანვე გავყევი მათ ისე, რომ დედ-მამამ ამის შესახებ არაფერი იცოდა. ოც მეგობართან ერთად სიხარულით მივედით ემინონუსთან⁹ და ერთ ნავში ჩავსხედით, რომელიც მუდანაიას მიდიოდა.

10

1050 (1640) წელს სტამბოლიდან ბრუსაში სამოგზაუროდ გასვლა, ჩვენს მიერ ნანახი სამაგალითო ძეგლები, ძველი ქალაქები, მთები, მიწები, ზღვები და ჩვენს მიერ გადატანილი ისეთი გაჭირვება და ტანჯავა, როგორც ნათქვამია: „მოგზაურობა ერთი ფარსანგის მანძილზეც ვბოჯოხეთის ნაწილიაო“.

ემინონუსდან პირველად გალათას კონცხზე მდებარე კურშუნლუს საწყობის წინ გავიარეთ კონსტანტინეპოლის ყურე, //დაბა ფინდიხ-ლრსთან შევისვენეთ და ხომალდზე ავიყვანეთ რამდენიმე მგზავრი, რომლებიც დაოსტატებული მეზღვაურები იყვნენ. 1050 წლის მუჰარემის პირველი პარასკევი (1640. 27. IV) იყო. გვიან დილით, ესე

იგი, როდესაც მზე კარგად ამოწვერილიყო ცის კამარაზე. მეზღვაურებმა თქვეს, ხელსაყრელი ამინდიაო, ერთ ადგილას შეგროვდნენ, იალქნის ქანდარა დაჭიმეს და ღუზა ამოიღეს. მამაცი მეზღვაურები მოემზადნენ, იალქნები გაშალეს და ფათიჰა წაიკითხეს – ღმერთმა ხელი მოგვიმართოსო. აფრაგამილებმა გავიარეთ სასახლის კონცხის დინება და მისი მორევები. ჩვენი მიზნადდასახულების იალქანი ბრუსის მხარეს მივმართეთ. გემზე ყველა აღტაცებული საუბრობდა; ზოგიერთი მეგობარი თავიანთ ღვთისსადიდებელ საგალობლებს ღიღინით წარმოთქვამდა:

„ო, მართალი გზის მაჩვენებლო ღმერთო!
შეგვიმსუბუქე გზა;
მოგვეც გზა მშვიდობისა –
მალე გაგვატარე, გაგვიმართე ხელი“.

აღმოჩნდა, რომ ერთ-ერთი ჩვენი თანამზავრი სულთან იბრაჰიმის¹ კარჯი-ბაშის – საფარ-აღას მეფანდურე და მეჭიანურე ყოფილა. ერთიც – სადრაზამ ყარა მუსტაფა-ფაშას² მსახურის – ყარა რეჯებაღას – მეჩონგურე და მომღერალი. ყველა ერთად შეიკრიბა. მე, მწირმა, ვუთხარი: „მოდით ამ მწუხარების მორევში დარდის განსაქარვებლად სეგაჰი ვიმღეროთ მეთქი და ყველანი დამეთანხმნენ. მეზღვაურთაგანაც მოვიდნენ ჩონგურებით: ძია კიშლაკჩრ, ძია ჩურდუმი, ძია ჩივიკ ველრ და ჩვენთან ერთად მათაც იმღერეს. ისეთი მგზნებარე და გულწრფელი ჰუსეინ ბაიკარასებური³ მუსიკობა მოეწყო, რომ სიამეთა მოყვარულთ პირზე ნერწყვი მოადგათ. ამ დროსტარებით კუნძულ ჰედბელის მივაღექით.

11

ჰეიბელის აღწერა: სტამბოლიდან თვრამეტი მელის მანძილზეა. მისი გარშემოწერილობა ცხრა მილია. კეთილმოწყობილი და გაშენებულია. ერთი მონასტერი აქვს. წელიწადში ერთხელ ნავებით მოდიან ბერძნები სალოცავად. კუნძულის მცხოვრებლები ყველანი მდიდარი ბერძენი გემისმძღოლები არიან. უკვდავების წყაროსავით წყალი და თვალწარმტაცი ბაღები აქვთ. მათი მმართველები არიან ბოსტანჯი-ბაშრ და იანიჩართა იასაკჩრ. იქიდან დავიდართ, ზურგის ქარი ქროდა. სიმღერაც დავკექეთ, ხუთ საათში მუდანის ნაპირს მივაღწიეთ და ღუზა ჩავუშვიეთ.

მუდანის აღწერა: ეს ქალაქი კონსტანტინეპოლის მზრძანებლის ქალიშვილის – მუდანისა//აშენებულია. მე, მწირს, პირველად ამ ქალაქში მომიცა პატივი საპარასკევო ლოცვა უცხო მხარეში შემესრულებინა⁴. იგი ამ ზღვის სანაპიროს სავაჭრო ნავსადგურია. გამველეგამომველი გემებისათვის უხიფათო ნავსაყუდელია. რადგანაც მუდანია ერთ კუთხეში, სტამბოლის ყურეს სამხრეთით მდებარეობს, ამიტომ შვიდივე ქარისაგან⁵ დაცულია, მაგრამ ჩრდილოეთის ქარისაგან მაინცდამაინც უსაფრთხო არ არის. ნავსადგურის თავში საბაჟოა. მო-

მსვლელი და წამსვლელი გემებისაგან, ხშელეთით მოსული ვაჯრებისაგან სულთნის წილ აშარს იღებენ. თორმეტ ძუქ ახჩად არის იჯარით გაცემული. ქალაქი ზღვისპირას მდებარეობს, ვრცელ სივრცეზე. ციხე ქვის შენობაა, რომელიც ჩავარდნილ და მოფარებულ ადგილზე აუშენებიათ. შვიდას ოცდაერთ წელს (1321), როდესაც ორხან-ყაზნ⁶ უფლისწული იყო. მამამისის – ოსმან-ყაზნ⁷ ნებართვით ეს ციხე პირველად დაიპყრო და ერთხელაც ალაგ-ალაგ დაანგრია იმ მოსაზრებით, რომ ურწმუნოებს ხელში არ ჩავარდნოდათ. მაგრამ ადვილად შეიძლება მისი შეკეთება. ქალაქი ანატოლიის ვილაიეთში ყაზნ ჰუდავენდიქარის სანჯაყის სავოევოდოა. ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა⁸. მის ყადის ორი ათას ყურუმს აძლევს წლიურ შემოსავალს. ზოგჯერ კი ბრუსის მოლას ეწყალობება ხოლმე ბაშმაკლიქის საფასურის სახით. მშვენიერი ყაზაა. სამი ჯამე, შვიდი მეჩეთი, სამი ფუნდუკი, ერთი აბანო, ორი ყრმათა სასწავლებელი⁹ და ორასამდე დუქანი¹⁰ აქვს. მისი მოსახლეობა ბერძნებია. რადგანაც ჰავა მშვენიერია, ბერძენი ლამაზმანები ბევრია¹¹. აქაური ლეღვი, ყურძენი და შირა განთქმულია. დაბოლოს. რადგანაც მისი ძმარი მთელ დუნიაზეა გავრცელებული, ამ ქალაქს ძმრის ქალაქს¹² უწოდებენ შემდეგ ცხენებზე შევსხედით, პირდაპირ სამხრეთისაკენ ვიარეთ ბალ-ვენახებს შორის, ოთხ საათში გავიარეთ კეთილმოწყობილი და გაშენებული დაბლობი. რომელსაც ფილედარის ველი ეწოდება და მივაღეკით მდინარე ნილუფერს.

12

მდინარე ნილუფერი: წყალია, რომლის გადასვლა გაზაფხულზე შეუძლებელია. სამხრეთიდან მოდის რუჰბანის, ქათალრს, ქესთელის მთებიდან და ერთ მდინარედ იკრიბება; ფილედარის ველზე გაივლის და ათასობით სახნავ-სათეს მიწებსა და ინდისხურმის ჭალებს რწყავს-შარაგზაზე ერთი მტკიცე ხიდია აშენებული, რომლის ყოველი თალი ცისარტყელასა ჰგავს. რადგანაც იგი ნილუფერ-სულთანმა¹³ ააშენა, სახელად ნილუფერის ხიდს უწოდებენ. მდინარე ამ ადგილს//რომ გაივლის, დასავლეთით ხმელთაშუა ზღვას ერთვის. აქედან ორი საათი სამხრეთისაკენ ვიარეთ და ბრუსას მივაღწიეთ.

7

II

აბრეშუმის ადგილისა და სატახტო ქალაქის – ბრუსის ამბავი

ადამის მიწაზე დაშვების შემდეგ, დედამიწის ზურგზე პირველად რომ მისი ისტორია დაწერა, იყო იდრისი¹ – მშვიდობა იყოს მასზე. შემდეგნი არიან კოპტები, რომლებიც დღემდე მომხდარ ყველა ამბავს მიყოლებით წერენ. შემდეგ არიან ბერძნები, რომელთა უდიდესი მემატანეა მადიანის ძე და იანკოს ძმა ბანვანი². თუმცა ებრაელებს ისტორია აქვთ, რომელსაც ჰეჯამი ეწოდება, მაგრამ იგი სანდო

არ არის. არსებობს ინდოეთის ისტორიები, ჩინეთის ხაკანისა, არაბეთის, ირანის, საფრანგეთის და ლათინთა ისტორიაც. სულ უკანასკნელი ბერძნების ისტორია. მე შევხვდი ყველა ისტორიკოსს, რომელთაც შესწავლილი ჰქონდათ ეს მატრიანეები. არც ერთ მათგანში ბრუსის დამაარსებლის შესახებ არაფერი წერია. „სულეიმან-ნამე“-დ და „თუჰფე“-დ წოდებულ ძველ ისტორიებში კი შემდეგნაირადაა აღწერილი:

„როდესაც სოლომონი³ – მშვიდობა იყოს მასზე – ტახტით ჰაერში დაფრინავდა, რუჰბანის მთის უმაღლეს მწვერვალზე შეჩერდა. მიმოიხედა და ვეზირ ასაფ ბერჰაიას უთხრა: „რა კარგი იქნებოდა, ამ ულამაზეს გაშლილ ადგილას დიდი ქალაქი ყოფილიყო“. დაახლოებულმა პირებმა, რომლებიც ჯინები და დევები იყვნენ, თქვეს: „ო, ალლაჰის მოციქულო, წარღვნამდე აქ დიდი ქალაქი და ძველი ციხე ყოფილა. ამბობენ, რომ ის ციხე ჯინების ხალხს⁴ აუშენებია. ჩვენ აქ ჯარით მოვედით, ვერ დავიპყართ და უკან გავბრუნდით. შემდეგ, წარღვნის დროს ციხე ჩაიძირა და მისი სახელი და ნიშანი გაქრა“. უფალი სოლომონის ბრძანებით მისმა ფირებმა ის ადგილი ქვა-ღორღისაგან გაწმინდეს. ციხის კედელ-ბურჯები გამოჩნდა. სოლომონის

13

ბრძანებით ძლიერად დაუბერა სამხრეთის ქარმა და კარ-კედლები გამოჩნდა. სოლომონმა – მშვიდობა იყოს მასზე – ბრუსის დასავლეთით ერთი დღის სავალ მანძილზე ედინჯიქად წოდებული დიდი ქალაქი ააშენა და ბელკისის⁵ სატახტო ქალაქად აქცია. ეხლაც კი ჩანს მისი მაღალი ციხე-კოშკები--აია-სოფიას სვეტების დიდი ნაწილი ამ ქალაქიდან არის წაღებული. სოლომონი – მშვიდობა იყოს მასზე – ყოველ წელს ბელკისთან ერთად მოდიოდა და ამ ქეშიშის⁶ მთაზე ნადიმობდა. რახან ასეა, გამოდის, რომ ბრუსა წარღვნის შემდეგაა აშენებული სოლომონის მიერ. ციხის ამშენებელი კი უცნობია. ციხის საძირკველი ციცაბო კლდეში არის ჩადგმული. წაგრძელებული ოთხკუთხედის მოყვანილობისაა. იგი აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენაა გაჭიმული. გარდა იმისა, რომ ჩრდილოეთის და სამხრეთის მხარე მაღალია, ქვემოთ უფსკრულიც აქვს. სამ მხარეს სრულებით არ აქვს თხრილი. ფინარბაშის, წისქვილებისა და მერძევეთა უბნების მხარეს ღრმა თხრილი აქვს. დროთა „განმავლობაში მისი თხრილი არ განახლებულა. ავაზაკებმა, რომელთაც სახელად ერქვათ ჯელალი ყარა მაზიჯრ, არაბ-საიდი, კალენდერ-ოღლუ⁷, ციხეს ალყა შემოარტყეს და მისი თხრილები მიწით ამოავსეს. მაგრამ ციხის ოთხივე მხარეს საძირკველში ისეთი ქვები ჩანს, რომ თითოეული მათგანი აზანოს თაღის ოდენაა. ეს ადასტურებს, რომ ციხე ადამიანის მოდგმის აშენებული არ არის. შემდეგ ხანებში ციხე იზმირის მეფის ცოლის – ფიდაკას ხელში გადასულა. რადგანაც მისი ზოგიერთი კედელ-ბურჯი შეკეთებულია, ზედ ბერძნულ ენაზე შეკეთების თარიღები აქვს. ციხე ქეშიშის მთის ძირას მდებარეობს და ამიტომ იგი სამხრეთისა და აღმოსავლეთის ქარე-

ბისაგან დაცულია. ქალაქის სახლებს პირი მიშვერილი აქვთ ჩრდილოეთისა და სამხრეთის მხარეს. ასე, რომ ფილედარის ველი მათი ფანჯრებიდან მოხატული ქამელეონივით მოჩანს, ციხის გარშემოწერილობა ათი ათასი ნაბიჯია ექვსი ათასი ქონგური, სამოცდაშვიდი კოშკი და ხუთი კარი აქვს. სამხრეთისაკენ არის ფინარბაშისა და საპყრობილეს (ზინდანის) კარები. დასავლეთისაკენ გადიან კაფლიჯას და ბალიქ ბაზარის კარები. ციხე დიდი ხნის განმავლობაში ჰქონდათ ბერძნებს. თუმცა კონიის სელჩუკებმა შვიდჯერ შემოარტყეს ალყა და შვიდ-შვიდი, რვა-რვა თვე ჰქონდათ იგი გარემოცული, ზამთრის დადგომით გამოწვეული სიძნელეების გამო კონიაში ბრუნდებოდნენ ხოლმე. თავისი ბეგობის დროს⁸ ოსმანმაც სამჯერ შემოარტყა ალყა და სამივეჯერ ისე გაბრუნდა, რომ ვერ დაიპყრო, შემდეგ იგი ნიკრისის ქარით გახდა ავად და თავისი ვაჟი ორხან-ყაზი ოთხმოცი ათასი მეომრით გაგზავნა ბრუსისაკენ. ამათაც ალყა შემოარტყეს კაფლიჯას მხარეს და ფინარბაშისთან თითო უზარმაზარი კოშკის შენება დაიწყეს

14

და შვიდ თვეში შეძლეს მათი დამთავრება. შემდეგ ხელმეორედ დაიწყეს გარემოცვა. კაფლიჯას მხრიდან ორხან-ბერ შემოადგა ციხეს; ფინარბაშის // მხრიდან – მისი ძმისწული თემურ-ბეგ, მთის მხრიდან – ბალაბანჯიქ-ბეგ და ურწმუნოები მეტისმეტად გაჭირვებულ მდგომარეობაში ჩააყენეს, გარედან მოსული მამუელნიც ხმლით აკუწეს და ამოწვიტეს. ამ დროს ციხეში გამაგრებულ ურწმუნოებში შიმშილი და სიძვირე ჩამოვარდა. ბოლოს, ერთი წლის ალყის შემდეგ, ციხე ორხან-ყაზის დანებდა. 726 (8. XII. 1325–26. XI. 1326) წელს, როდესაც ორხანი მამასთან გაეშურა, იგი სულთმოზრმავე დახვდა. უთხრა თუ არა ორხანმა: „სამახრობლო! ბრუსა ავიღეთ“, ოსმან-ყაზიმ სული განუტევა. ორხან-ყაზიმ ბრუსაში მოვიდა და დამოუკიდებელი ფაღიმაჰი გახდა. ოსმან-ყაზიმ შიდა ციხეში დაიმარხა. დიდი სალოცავი ადგილია. მამამისის – ერთოღრულ-ყაზის ბეგობის დროს⁹ სამოცდაათი ქალაქია დაპყრობილი. პირველად კოჯაილი დაიპყრო ახჩა კოჯამ¹⁰. რიგით მეორე დაპყრობილია ბულაკ-აბადის მახლობლად მდებარე იზნიქი¹¹. ოსმან-ყაზიმ ერთი კეთილშობილი სეიდის, წმინდა შეიხ ედა ბალრს უმანკო ქალიშვილი შეერთო ცოლად და ორხან-ყაზიმ იმ ქალის ხელში შეეძინა. ორხან-ყაზის სახელობე პირველი ხუტბა ადავლინა ედა ბალრის ნათესავმა, ღვთისმეტყველმა დურსუნმა.

9

რადგანაც ბრუსა ახალი დაპყრობილი იყო, კეისარიის, კონიის, ნიგდეს, აიდინის, სარუხანის, ლარენდეს, დერენდეს, მარაშას მხარეებიდან მაჰმადიანები მოვიდნენ და დასახლდნენ. ზღვისოდენი ჯარებით შევარდნის ბუდიდან დააფრინდა ორხანი თავის მტრებს, შური იძია და ნადავლით ბრუსა გააშენა ბალხის, ბუხარის და ხორასნის მხარეებიდან მრავალი წმინდანი მოვიდა და აქ დასახლდა. ბრუსის კეთილმოწყობა დღემდე გრძელდება.

III

ბრუსის ნაბეობათა აღწერა

შიდა ციხეში ორი ათასი სახლი და სართულებიანი დიდი სასახლეებია, მაგრამ ბაღ-ვენახები არა აქვთ – მიჯრით მიდგმული სახლებია. შვიდი უბანი. შვიდი მეჩეთი და ერთი აბანო აქვს ციხეს. ერთიც – დახურული ბაზარი და ოცი დუქანი.

სულთან ორხანის ჯამე: შიდა ციხეშია. მისი სიგრძე-სიგანე ას ათი ნაბიჯია.//ერთი ერთსართულიანი მინარეთი აქვს. ორხან-ყაზი აქაა დამარხული. დიდი, წითელი დოლი, რომელსაც „ორხანის დოლს“ ეტყვიან, ამ ჯამეს ერთი თალის ქვეშ ჰკიდია. ოსმალთა სახელმწიფო-

10

15

ში პირველად ეს დოლი დააგრიალეს. ძველი ფადიშაჰების სასახლეც ამ ციხეშია. სულთან მეჰმედ II ფათიჰამდე¹ ფადიშაჰების სასახლეც ეს იყო. მაგრამ ძლევაშემოსილი ყაზი ხონთქარი² ხანდახან ედირნეს სასახლეში ცხოვრობდა. ამჟამად ამ სასახლეებს ყურადღება აღარ ექცევა და მიტოვებულია, მაგრამ სარდლები და ბოსტანჯიები ისევ ჰყავთ.

ამ შიდა ციხის მთავარი ქუჩების ქვაფენილი დიდი ქვებით არის მოგებული. მისი სახლები ძველი ყაიდისაა. ზოგი მათგანის სამირკველი გიაურებს ჩაუყრიათ. მის ქვისა და აგურის კედლებზე აღნიშნულია თარიღები, რომლებიც გვაჩვენებენ ამ სახლების აშენების დროს. აქაური სახლები ქვითნაშენი, ლამაზი შენობებია და ყველა კრამიტით არის დახურული. ყოველ სახლს აქვს ერთგვარი კიპარისის თარგზე ნაგები, შიგნიდან თანაბარი ზომის ექვსწახნაგიანი ბუხრები, მრგვალი საკვამლე მილებით. ციხეში ალაგ-ალაგ არის კიპარისისა და კაკლის ხეები, ვაზი, რადგანაც ჰავა მშვენიერი აქვს და მაღალი ადგილია, ამიტომ ხალხი ტანადი და ჯანმრთელია.

ბრუსის სხვადასხვა მოხელეთა აღწერა: სულთან მეჰმედ-ხან ფათიჰის დროიდან ანატოლიის ვილაიეთის მმართველობის მთავარი ქალაქია. მისი მმართველია ჰუდავენდიქარის სანჯაყის ფაშა. ფადიშაჰისაგან მას სამეფო სახასოს სახით 618.079 ახჩა აქვს, მის სანჯაყში 420 ზეამეთი და 1005 თიმარია. ალაიბეგი, ჩერიბაში და ფუზბაშიები ჰყავს. ომიანობის დროს, კანონის მიხედვით, ჯებელიებიანად მათი ალაიბეგის დროშის ქვეშ თავს იყრიან შეიარაღებული რჩეული მეომრები. ფაშა კი საკუთარი ხუთასი მეომრით მიდის სალაშქროდ. ხუთასახჩიანი თანამდებობა არის კეთილშობილი ყადისა. ბრუსის ყადის თანამდებობიდან დაწინაურებულები ედირნესა და სტამბოლის ყადიები ხდებიან. მაღალი თანამდებობაა. წლიურად ორმოცი ათასი ყურუში შემოსავალი აქვს. ქალაქში შვიდი სასამაოთლოს ნაიბია. მის ნაჰიეებში: – გუბენე, ფილედარი, ებლივენდი, ქესთელი, ჩუკურჯა – მთავრობის მიერ დანიშნული იანიჩართა ჩოხადარები, ბაზარაგიდენები და სტამბოლის კარისკაცთაგან გამოყოფილი კაფუჯიებს მეთაური სულთნის სახელით განაგებენ. იანიჩართა ოდების ბრუსელი აღა, ჯე-

11 ბეჯიების ჩორბაჯი, იანიჩართა დებენგიებს ოცი თანამდებობა, ||სი-ფაჰიების ქეთხუდა-ფერ, ნაკიბ ულ-ემრაფი, აბრეშუმის ზომბა-წონის გამგე, საბაჟოს გამგე, ნავვის საყრელის სუბაშ, მუჰთასიბ-ალა, ადაკ ნაიბი ჰყავს. ყველა ესენი მაღალი თანამდებობის მოხელეები არიან, რადგანაც ბრუსა დიდი ქალაქია.

ქვედა ციხის აღწერა: ერლაუს³ დამპყრობის – სულთან მეჰმედ-ხან მესამის დროს⁴ ბრუსის წარჩინებულებმა გაიგეს, რომ ბრუსას

16

თავს უნდა დაესხან აჯანყებულები – ყარა აფიჯრ, კალენდერ-ოღლუ, დელი ჰასანი⁵, ჯენნეთ-ოღლუ⁶. სულთნის უზენაესი ბრძანებით ქალაქის სამ მხარეს ცალწყებად ააშენეს ბურჯიანი, გალავნიანი, საყრდენებით გამაგრებული ერთსართულიანი ციხე, რომელსაც ყოველი მხრიდან ჰქონდა სათოფურები. ოღონდ მაინცდამაინც მტკიცე არაა. ესეც იმ მთის ძირას მდებარეობს, რომელსაც ქეშიშ-დადი ეწოდება. აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ გაჭიმული დიდი ქალაქია. მისი სიგრძე ერთი ფარსანგია და სიგანე – ნახევარი. შიდა ციხის სამი მხრიდან შემოკრული კედლების ყველა მხარე ერთად ხუთი ათასი ნაბიჯის სიგრძისაა. მისი კედლები მაინცდამაინც მაღალი არაა, თათარა (შიკრიკთა) კარის მხარეს თხრილი აქვს და სხვა მხარეს კი არა. კაცმა რომ თქვას, არცა სჭირდება, იმიტომ რომ ფრიად წყლიანი ადგილია და მტერი რომ მოვიდეს, ვერ გაჩერდება. ზოგ კმკზე ბევრია ზარბაზანი და სათოფური, შიდა ციხეში კი ჯაბახანა და ზარბაზნები აუარებელია. დღესასწაულებსა და საგანგებო გაჩირადდნების დროს დიდი ზეიმი ეწყობა. ციხისთავი ჰყავს. ქალაქში ექვსი ათასზე მეტი მეციხოვნეა. ზოგიერთი კარი რკინისა. ყოველი კარის ზემოთ არსებულ ოშკში მოწყობილია ხვრელები. თუ მტერი კარს მოადგა, ამ ხვრელებიდან ქვებსა და ყუმბარებს დააყრიან. აღმოსავლეთის მხარეს თათართა კარი აქვს და ჩრდილოეთის მხარეს – ფილედარის კარი, ჰასან-ფაშას კარი და კიდევ სხვა კარები აქვს. ამ ციხეში სართულებად აშენებული, კეთილმოწყობილი, ძველი ყაიდის ოცდასამი ათასი სახლია წარჩინებულების კეთილშობილების, დიდკაცებისა და მდაბიო ხალხისა. ზემოთა შიდა ციხეში ფადიშაჰთათვის განკუთვნილი დიდი სასახლეა; აქ არის სამი აბანო და ექვსასი დუქანი, რადგანაც ვიწრო ადგილზე მდებარეობს, ბალი არ აქვს.

ამ ქალაქში არის მუსლიმთა 176 უბანი, სომეხთა 7 უბანი, ბერძენთა 9 უბანი, ებრაელთა 6 უბანი, კოპტების 1 უბანი. ერთი უბანიც კეთროვანებისა არის მურადიეს გზაზე.

||ქალაქი ვაკე ადგილზე ძევს; ზემო ციხის კალთებზე მდებარე სახლების, შენობების და ულუ-ჯამეს უბნები კი შემადლებულ ადგილზეა. როდესაც ცეცხლისმფრქვეველი მზე თავის სხივებს სტყორცნის, მაშინ ჩრდილოეთით ერთი საათის სავალ მანძილზე მდებარე ფილედარის ველიდან ამ ქალაქის მაცქერალნი სახტად რჩებიან ქეშიშის მთის ძირას მდებარე მოლურჯო ტყვიის სახურავთთ დამშვენებული ფუნდუკის, აბანოს, მეჩეთების სულთნების ჯამეებისა და მრავალი

12

ბაზრის დანახვაზე ფილედარის ველიდან საუცხოო და საკვირველ სანახაობას წარმოადგენს ეს ქალაქი. იგი არა ჰგავს არც ერთ იმ ქა-

2. გ. ფუთურიძე

17

ლაქს, რომელიც მე მინახავს. უკვდავ სულთა სამყაროა⁸. არსად, სხვა ქვეყანაში არ არიან ისეთი დიდი წმინდანები, ყურანის განმმარტებლები და მუსლიმურ გადმოცემათა მცოდნეები, როგორც აქ. მხოლოდ სამოთხის ქალაქი ბაღდადი თუ იქნება ასეთი. მის სამხრეთით მდებარე რუჰბანის მთა, თითქოს უკვდავების წყლის⁹ საბადოა, რადგანაც ამ მაღალი მთიდან რიცხვით ათას სამოცი უკვდავების წყლის მსგავსი წყარო ჩამოდის და ყველა შენობას წყალს აწვდის. წყალი ზემოთ აღწერილ დიდებულ სასახლეებში არხებით ნაწილდება და სახლიდან სახლისაკენ მიედინება. აურაცხელია ხეხილი, ყვავილები და განსაკუთრებით – ელღუნის ხე. წელიწადში ერთხელ, როდესაც მისი უდიდებულესობა ემირ-სულთანის ელღუნის შეკრების დრო დადგება, ყოველი ქვეყნიდან ზღვა ხალხი იკრიბება და ამ დიდი ჯამათის აღსაწერად და გადმოსაცემად კალამი უძლურია. ასეთი თავშეყრა ემირ-სულთანის სიყვარულით ეწყობა.

კეთილმოწყობილი და დიდი ქალაქია ადგილმდებარეობაც კარგი აქვს და ხალხიც ლამაზი ჰყავს; აქვს მრავალი ნათესი, უხვი სურსათი, მშვენიერი წყალი და ჰაერი. ბრუსა ანატოლიის ერთ-ერთი დიდი ქალაქია.

IV

სულთნებისა და სხვათა ჯამეების აღწერა

სულ ათას ორმოცია. ამათგან სამას ორმოცდაჩვიდმეტი სულთნების, ვეზირების, დიდმონღელების, წარჩინებულებისა და დიდკაცების ჯამეებია.

13 დიდი ჯამე ანუ ულუ-ჯამე: სულთან ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის¹ აშენებულია. ბრუსას/გამლილ, მაღალ ადგილზე მდებარე ლამაზი ჯამეა. ჯამეში ოთხკუთხა საყრდენი სვეტებია. ყოველი მათგანის ქვედა ნაწილი ადამიანის სიმადლეზეა მოოქრული და მოხსატული. სვეტების ზედა ნაწილი ოთხივ მხრიდან შემკულია ნაირ-ნაირი ხელით შესრულებული ღვთის სადიდებელი სახელებით: „ო, ყოვლად მოწყალე!“; „ო, მომბადლებლო!“; „ო, შენ, რომელიც მიაგებ მისაგებელსა“; „ო, სადიდებლო!“: ამ წარწერების მუსთაყიმის ხელით დაწერილი ასოები – „ელიფები“² სამ-სამი წყრთის ზომისაა. სვეტებს ეყრდნობა ცხრამეტი მცირეგუმბათიანი თაღი. ყველა ტყვიის სახურავანია. ყოველი გუმბათის ნახევარმთვარე მზისებრ ბრწყინავს. მეოცე გუმბათი ჯამეს შუაგულშია. თევზის ბადესავით დაწნული ყვითელი თითბრის მავთულის გუმბათია. გარეული ფრინველები ჯამეში ვერ

შედიან. მზის სხივები კი ატანს. და აშუქებს. ამ ღია გუმბათის ქვეშ ჰანგებს მიმდევართა³ ყაიდაზე გაკეთებული მრგვათი აუზია, ზომით ათი ათხე ადლი, რომელშიც ნაირ-ნაირი თევზები დასრიალებენ. მთელი ჯამაათი იმ აუზიდან ხმარობს განბანვის წესისათვის საჭირო წყალს და ლოცულობს. კაკლის ხის ფიცრებისაგან გაკეთებულ შავ მიმზარზე ოსტატს მთელი თავისი ნიჭი გამოუჩენია და მანისებური⁴ სურათებით შეუმკია. მთელი ქვეყნიერების მხატვრები რომ შეიკრიბონ, მაინც ვერ შეძლებენ ისეთი სურათები დახატონ, როგორც აქ არის: ბრუსულ ყაიდაზე შესრულებული ყვავილები, თურინჯი, ოთხი ვარდის, ერთმანეთზე გადახლართული ვარდებისა და მრავალფურცლიანი ვარდების გამოსახულებანი და წარწერები. მხოლოდ შავი ზღვის ნაპირზე მდებარე სინოპის ჯამეს მოხატული მიმზარი თუ შეედრება მას ერთი ისეთი მოხატული ადგილია მეუმიწისათვის, სამოთხე გეგონებათ. ნათელი ჯამეა, რომლის ოთხივე მხარე სარკმელებით არის შემკული და სარკმელები – ბროლით. რადგანაც მდიდარი ვაკუფები აქვს, არცერთ ჯამეში არ არის ისეთი ხალიჩები, როგორც აქ. ყოველდამ შვიდი კანდელით შუქდება. განათებული ჯამეა. დღისით და ღამით არ იცლება მრავალრიცხოვანი ჯამაათისაგან. სამოცდაათ|| ადგილას ტარდება ცოდნის ყოველგვარ დარგში საჯარო გაკვეთილები. ორი ათასი მოსწავლე მეცადინეობს. ამ ჯამეს ერთი გვერდითი კარიდან მეორე გვერდით კარამდე ორმოცდაათი ნაბიჯია, ყიბლას კარიდან მიჰრბამდე – ას ოთხმოცი. სამი კარი აქვს მარცხენა მხარეს არის ხონთერისათვის განკუთვნილი ადგილის კარი და ყიბლას კარი; მარჯვენა მხარეს კი – სასამართლოს კარი. ყიბლას კართან, გარეთ, სოფა არის. ეს არის, რომ წმინდა ადგილი⁵ სხვა ჯამეებზე დიდი არა აქვს – პატარა ჰარემი აქვს. შუაგულ ეზოში შეიხ ულ-ისლამმა აზიზ-ეფენდიმ განბანვის შესასრულებელი აუზი და წყლის სადენები გააკეთა. ამ ჯამეს მარჯვნივ და მარცხნივ აგურის ორი მსხვილი, მაღალი მინარეთი აქვს, რომელთაც თავი ცისათვის მიუბჯენიათ, სასამართლოს მხარეს მდებარე მინარეთის ჩაღრმავებულ ადგილას ხუროთმოძღვარს შადრევნის თასი გამოუგონია, ანკარა წყალი თვით ქეშიშის მთიდან გამოუყვანიათ და ჭეშმარიტად, დიდი დახელოვნება გამოუჩენია. მაგრამ დღისათვის, დროთა განმავლობაში, წყლის სადენები გაფუჭებულა და შადრევანი გაუქმებულა. როდესაც წვიმს, ხსენებული შადრევნის თასი წყლით ივსება; ფრინველები ამ მაღლიანი წვიმის წყალს სვამენ და წყურვილს იკლავენ. ეს ჯამე ქალაქ ბრუსის »ადა სოფია«⁶. რადგანაც იგი ყველა ჯამეზე დიდია, პირველად მოვიხსენიე.

14

19

სულთან ორზან-ყაზის ჯამე: ეს არის პირველი ჯამე, რომელიც ბრუსის დაპყრობის შემდეგ აშენდა.

ყაზი ხონთქრის ანუ წამებული მურად-ხანის⁷ ჯამე: ქალაქ ბრუსის დასავლეთით, ნახევარი საათის სავალის მოშორებით, ძველი ცხელი წყაროების ქალაქის იმ ადგილას მდებარე ლამაზი ჯამეა, რომელ-

საც ადამის უბანი ეწოდება. მისი ხუროთმოძღვრება არცერთ ჯამეს არა ჰგავს და ფრიად დიდი ხელოვნებით არის აშენებული. ქვედა სართულზე სამლოცველოა და ზედა სართულზე კი გარშემო მთლიანად მედრესეს სენაკებია. ყველა თავის სენაკში იმამის მიბაძვით ატარებს ლოცვას ისეთი ლამაზი ჯამეა, რომ მისი ნახვა ღირს და საჭიროცაა.

გ ა დ მ ო ც ე მ ა : ერთხელ მისი უდიდებულესობა სულთან მურად-ხან პირველის ერთი შევარდენი მოფრენილა და გუმბათზე დამჯდარა. რამდენიც არ უმახია ამ შევარდენისათვის მურად-ხანს, მაინც არ მისულა მასთან როდესაც მიმხვდარა რომ აღარ მოვაო, რისხვით აღვსილა და როგორც კი უთქვამს: – გაქვავდიო! მაღალი ღმერთის ნებით ის შევარდენი თაღზე გაქვავებულა და იქვე დარჩენილა. ახლაც დგას ყველასათვის თვალსაჩინო ადგილზე.

15 //ამ ჯამეს ერთი კარი და ერთსართულიანი მინარეთი აქვს. ჰარემი არა აქვს.

სულთან ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის ძის – სულთან მეჰმედ-ხან პირველის⁸ ჯამეს აღწერა: სინათლით სავსე ჯამეა, რომელიც ცნობილია მეშილ (მწვანე) ჯამეს სახელით. ბრუსის აღმოსავლეთ მხარეს მაღალ ადგილზე მდებარე, ხელოვნებით ნაგები, თვალწარმტაცი ჯამეა; მისი გუმბათები ხამი მარმარილოსია ორგუმბათიანია სიგრძე 108 ნაბიჯი აქვს და სიგანე – 80. შიგ სრულებით არაა სვეტები. მე უძღური ვარ აღვწერო მისი მიჰრაბი და მიმბარი, რადგანაც იმ მიჰრაბში არსებული წვრილად ნახატი სურათების აღწერა და დახასიათება ძნელია. მხოლოდ ერთი, ყიბლას კარი აქვს, რომლის მარჯვნივ და მარცხნივ მაღალ გუმბათამდე უამრავი რუმოს⁹ ყაიდაზე შესრულებული ხუჭუჭი თმასავით მოხატული სურათებია ისეთი, რომ ბიჰზადის, ლიჯანის და ჩინურ ქაღალდზე ბეწვი კალმით მისი დაწერა შეუძლებელია. მარმარილოზე ამოკვეთის ოსტატმა ამ კარის ხამ მარმარილოს სრული სამი წელი ურტყა საჭრეთელი, თავისი ხელოვნება გამოაჩინა და სულთან მეჰმედ-ხანისაგან სამი წლის განმავლობაში ორმოცი ათასი ოქრო მიიღო. გადმოცემა არსებობს, მწვანე შენობის კარი ორმოცი ათას ოქროდ არის აშენებულ-მოჩუქურთმებულიო. ჭემმარიტად, ხმელეთზე და ზღვაზე მოგზაურთა აზრით, საქვეყნოდ

20

ქებული, ბრწყინვალე და დიდებული კარიბჭეა. ამ სამოთხის მსგავს ჯამეში ისეთი ლამაზი სხვადასხვა ხელოვნებანია გამოჩენილი და ხარჯები ბაწეული, რომ აღმწერელი მის შექებაში უძღურია. ერთის სიტყვით, სილამაზის მხრივ და სიმშვენიერით დედამიწის ზურგზე ამისთანა რამ ადამიანის ხელით არ აშენებულა. მწვანე ჯამე იმიტომ ჰქვიან, რომ მისი გუმბათები და მინარეთის გვირგვინი მწვანე ჩინური შორენკეცით არის მოპირკეთებული და ნამდვილი ზურმუხტით ბრწყინავს მზის სხივებზე. მისი გარეთა ჰარემი დიდი ჭადრებითაა შემკული. ამ დიდებული ჯამეს მსგავსი ბრუსაში არ მოიპოვება და მოგზაურებიც ამბობენ, არც ერთ სხვა ქვეყანაში ამისთანა ღვთის სახლი

არ გვინახავსო. ესეც ასე.

სულთან ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის ჯამეს აღწერა: ბრუსის აღმო-სავლეთ მხარეს სამოთხის ყვავილნარის მსგავს ვარდნარში მდებარე პატარა ჯამეა, მაგრამ უჯამათოდ არის დარჩენილი. სიგრძე 150 ნაბიჯი აქვს და სიგანე – 100. ძველი ყაიდის სადა შენობაა. ერთი კარი და ერთაივნიანი მინარეთი აქვს. ეს ჯამე თემურის შემოსევის დროს¹⁰ დაუმთავრებელი დარჩა, მაგრამ შემდეგ სულთან ილდირიმ-ხანის შვილმა მუსა ჩელებიმ¹¹ რუმელიიდან სახსრები გამოგზავნა და დაამთავრებინა. რადგანაც მცირე ვაკუუმები აქვს, გაღარიბებულია.

ჩელები მეჰმედ-ხანის ძე მურადის¹² სახელობის ჯამეს აღწერა: ბრუსის დასავლეთით, ქალაქგარეთ, ერთი სამლოცველოა – ყოველის მხრიდან ფუნდუკით, ჯამეთი, იმარეთებით, მეჩეთებით, თექიეთი და მედრესეებზე დამშვენებული, კეთილმოწყობილი, ბაღ-ბაღჩიანი, სასიამოვნოდ მბრწყინავი.

16

მისი აშენებულია სულთან მეჰმედ ფათიჰის მამა მურად-ხან მეორე, რომელიც ორჯერ იყო ფადიშაჰი¹³. ედირნეში გარდაიცვალა; მისი ნეშტი ბრუსაში მოასვენეს და ამ ჯამეს ეზოში დაიმარხა. სამოთხისებური ჯამეა. კაცი რომ დღედაღამ ჩაკეტილი იყოს სალოცავად, გამოსვლა არ მოუწდება. ორგუმბათიანია. ყიბლას კარიდან-მიჰრაბამდე სიგრძე 150 ნაბიჯია და სიგანე – 60. მიჰრაბი, მიმბარი და დამშვენებული სამუეძინო ადგილი სადა და ლამაზი ძველებური ყაიდისაა. ამ ჯამეს აშენების თარიღია: „მრავალჟამიერი იყოს სიცოცხლე ჩემი მარად“ – 850 (1423–1444) წელი. ერთსართულიანი მაღალი მინარეთი აქვს. ჰარემის გარეთა ნაწილში დიდი ჭადრებია და ყოველი მათგანი ცამდეა ატყორცნილი. მათ ჩრდილებში ჯამათი ზის და ტკბება.

ბრუსის სასიამოვნო სასეირნო ადგილზე მდებარე სასულთნო ჯამეა. მრავალი უფლისწული აქაა დამარხული.

21

ემირ-სულთანის ჯამე: ეს ჯამე ისეთ ადგილზეა აშენებული, საიდანაც მთელი ქვეყნიერება მოჩანს.

მოლა არაბ ჯაზზარის ჯამე: ქალაქის აღმოსავლეთ ნაპირზეა. ულუჯამეს ყაიდაზე აშენებული, ცისფერი ჯამეა. რადგანაც მაღლობზე მდებარეობს, ფრიად კეთილჰაერიანი სამლოცველო და სასეირნო ადგილია. მოლა არაბ ჯაზზარ ეწოდება და მართლაც, მისი კარგი ჰავა ადამიანს ძალით გაიტაცებს¹⁴, მიიზიდავს და ლოცვის შემდეგაც მასლაათის გუნებაზე დააყენებს.

მუსალას დიდი ჯამეს აღწერა: გალავნის თავში, მდელივით მოფენილ ველზე მდებარეობს და გარშემო ქვის კედლებია.

V

ბრუსის მეჩეთები

ზეინილერის მეჩეთა: წმინდა აბდ ალ-ლატიფის აშენებულია. მო-

ლა ხოსროვს სავანე აქვს ამ სალოცავში. მე, მწირმა, ერთ კურთხეულ დღეს გარეთ ფეხი არ გამოვდგი, სანამ იმ წმინდა ადგილის სადიდებლად მთლიანად არ წავიკითხე ყურანი.//დიდი სამლოცველოა, რომლის ხსენებაც გვაქვს ამ განდეგილობის სენაკში შედგენილ საამო წიგნში.

კიდევ ძალზე ბევრი მეჩეთია. ისეთი სამლოცველოებია რომ შეუძლიათ ჯამეს მაგივრობა გასწიონ. რუჰბანის მთის შუაზე მდებარე ყადის იალაღიდან რომ გადახედოს კაცმა ბრუსას, ორას ტყვიის სახურავიან ჯამესა და შვიდას მინარეთს დაინახავს.

VI

ბრუსის მედრესეები

მედრესეებია, რომლებსაც ჰქვიათ: ორხანის მედრესე, ხუდავენდის მედრესე, ილდირიმ-ხანის მედრესე, ჩელები მეჰმედ-ხანის მედრესე, მურადის მედრესე, ემირ-სულთანის მედრესე, ისა-ბეის მედრესე, კასიმ-ფაშას მედრესე, რომელიც ემირ სულთანის მედრესეს ახლოსაა, ჯუნაიდ-ბეის მედრესე, ჰაჯერის მედრესე, კადრ-ეფენდის მედრესე, მოლა იაგანის მედრესე, მოლა ფანარის მედრესე, ზეინ-ედ-დინ ჰაფრის მედრესე, სულთნის მედრესე, ბააზეთ-ფაშას მედრესე, ჰამზაბეის მედრესე, ედების მედრესე, ყაზაზის მედრესე, ველორ ედ-დინ ზადე აჰმედ-ფაშას მედრესე. რადგანაც არ მინდა სიტყვა გავაგრძელო, მედრესეების დაწვრილებით აღწერას არ შევუდგები.

22

არის, აგრეთვე, მრავალი ჰადისების სახლი, ყურანის საკითხავი სახლი, სასწავლებელი.

VII

ბრუსის თექიები (დერვიშთა სავანეები)

ყველაზე მეტად შემკულია სავანე წმინდა მევლანა ჯელალ ედ-დინ რუმისა¹. ფინარბაშის გზაზე მდებარეობს. სამოცდაათი – ოთხმოცი სენაკი აქვს, დერვიშთა ღვთისმსახურების მოედნითა და ბავუნახითაა შემკული.

ემირ-სულთანის თექიე: გორაკზე მდებარე, მთლიანად ტყვიით გადახურული სავანეა.

ზეინილერის თექიე: დიდი სავანეა ნუ'მანის მოძღვრების მიმდევართათვის².

ფეთაგრ-ეფენდის თექიე: შიდა-ციხეში მდებარეობს და განკუთვნილია ჰელვეთის მოძღვრების მიმდევართათვის.

აბდ ალ-მერამის თექიე: ეს არის აბაანთა გვარის სავანე. მდებარეობს სასეირნო და მდებარეობიან ადგილზე, რომელიც ბრუსას||გადასცქერის. თავშიშველა და ფეხშიშველა, ღვთის სიყვარულით გულ-

ღვიძლდამწვარი, მკერდგამიშვლებული მწირები გულითად სამსახურს უწევენ სულიერი დასვენებისათვის სასეირნოდ ამოსულებს. ეს თექიე ორხან-ყაზის აუშენებია და ვაკუფად შეუწირავს ათასზე მეტი სინი, ქვაბი, დიდი ქვაბები და სხვა ასეთი სპილენძის ჭურჭელი. მლოცველები აქ მუსაიფობენ და ლოცულობენ.

შეის ქილიმანის თექიე: მდებარეობს მეაქლემეთა უბანში და საესეა მწირი დერვიშებით. რადგანაც ვაკუფები არა აქვთ, ამ სავანეში არიან ფრიად ღვთისმოსავი და მცირედით კმაყოფილი მწირები. ორხან-ყაზის აშენებულა.

აბდ-ალ მუსას თექიე: ორხან-ყაზის აშენებულა.

აკბიკის თექიე: ბექთაშიების³ სავანეა.

აბუ ისჰაკ ქაზრუნის თექიე: მისი წმინდა სხეული არზრუმში თავრიზის კარის შიდა მხარეს არის დამარხული ერთ კოშკში. წარჩინებულთა და მდაბიოთა სალოცავი ადგილია.

გულშენის⁴ თექიე: კეთილმოწყობილი სავანეა.

ჰელვეთის⁵ თექიეები ჩვიდმეტია. **კადირისის⁶** თექიეები ცხრაა. **ნაკიშბენდის⁷** თექიეები სამია: **გემილის⁸** თექიე ერთი აჰდხანეა. **კალენდერხანე** ერთი თექიეა. საადის⁹ თექიე ერთა. **რეფა'ნის¹⁰** თექიე ერთია. **ბედევის¹¹** თექიე ერთია, მაგრამ მისი მწირები ყველანი სხვა ადგილებიდან მოსულები არიან. **გულეშჯიების¹²** თექიე ერთია.

23

VIII

ბრუსის საქველმთქმედო ნაბეზობანი (იმარეთები)

სულთან-ყაზის იმარეთი, ყაზი ხონთქარის იმარეთი, ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის იმარეთი, ჩელები სულთან მეჰმედის, ანუ მწვანე იმარეთი; კიდევ ერთი იმარეთი ილდირიმ ბადაზეთ-ხანისა, უფალი ემირ-სულთანის იმარეთი, მურად-ხანის იმარეთი. ამ იმარეთებს გარდა კიდევ ოცი სხვა იმარეთია, რომლებშიაც ყველა ღარიბისა და გამვლელ-გამომვლელისათვის უანგაროდაა გაშლილი უხვი სუფრა.

IX

19 || ვაჭართა ფუნდუკების აღწერა

უპირველესად ყოვლისა, ციხის მსგავსი ფირინჯ (ბრინჯის) ფუნდუკი. რკინისკარიანი, აქლემების თავლიანი, მოხრდილი საჯინიბოიანი და ორასოთახიანი დიდი ფუნდუკია.

სპარსელთა ფუნდუკი: ესეც დიდი ფუნდუკია. ამასაც აქვს აქლემების სადგომი, საჯინიბო, მიჯრით მიდგმული ორასი ოთახი ეზოში დიდი აუზი აქვს და ზედა სართულზე – მეჩეთი, ნახჭევნიდან, შირვანიდან, ისპაჰანიდან მოსული სპარსელი სოვდაგრები აქ ჩერდებიან. აბრეშუმის ზომა-წონის გამგე ამ ფუნდუკში ცხოვრობს. აბრეშუმით მოვაჭრეებისაგან ბაჟს იღებს. 300 ქისად აქვს იჯარით ჩაბარებული,

ტყვიის სახურავიანი ფუნდუკი, სამაწვნე ფუნდუკი, ქუთაჰიას ფუნდუკი და ერზოს ყაფანის ფუნდუკიც არის.

თაბხანეს აღწერა: სულ ათი სახლია. გამვლელისა და გამომვლელის, მოგზაურების დროებით სადგომად განკუთვნილი მუქთი ფუნდუკია და ყოველგვარ ხარჯებს ვაკუფი გაიღებს ხოლმე.

მარტოხელების ფუნდუკის აღწერა: სამოცდაათია. ისინი განკუთვნილია სხვა ქვეყნებიდან მოსული მარტოხელა ხელოსნებისათვის. მათ შორის ყველაზე ცნობილია ალი-ფამშმას ქარვასლა რომელიც ხუროთმოძღვარ სინანის¹ აშენებულია. ამ ფუნდუკის მცხოვრებლები ერთმანეთს თავდებად უდგანან². მათი კარები ჯაჭვებიანია. მეკარე და ოდაბაში ჰყავთ.

24

X

ბრუსის გამდინარე წყაროები¹

მართალია, ქალაქს არ სჭირდება საგანგებოდ გამოყვანილი წყაროები, მაგრამ ქველმოქმედ ადამიანებს გამვლელ-გამომვლელთათვის ორი ათას სამოცი წყარო გამოუყვანიათ ყოველი მათგანი უკვდავების წყალს ჰგავს. შეიხ ულ-ისლამმა მენიფ აზიზ-ეფენდიმ ორასი წყარო გამოაყვანინა, თითოეულ მათგანზე დააწერინა: „ამ კეთილი საქმის გამკეთებელი მწირი აზიზი“ და ითხოვა ფათიჰა [წაეკითხათ მის მოსახსენიებლად]. ქალაქის ორასი წყარო გადმოსჩქეფს ზედ დახურული ბაზრის წინ, მექუდეების რიგში, ხაშხაშის სავაჭრო რიგებში, ულუ-ჯამეს არემარეზე ყოველ კუთხეში ორ-ორი ადგილიდან ადამიაწის კისრის სიმსხო ანკარა წყალი გადმოჩუნჩუხებს. ერთიმეორისაგან გამოდიან და კვლავ რომელიმე წყაროს ერთვიან; ყველა წყარო ასეა მოწყობილი. ამ წყაროებს გარდა ოცდასამ ათასს დიდ ოჯახსაც თითო წყარო აქვს გამოყვანილი. ისეთი წყლებია, რომ წისქვილს დააბრუნებს. სახლიდან სახლში გადიან და წყალს აწვდიან მრავალ ათას აუზს, შადრევანს, ხელის დასაბან წყაროებს, აბანოსა და ბაღ-ბოსტანს. რადგანაც ქალაქი ბრუსა ქეშიშის მთის კალთაზე ძევს, სახლიდან სახლამდე წყალი თავისუფლად მიედინება. ყველა ამ წყლის სათავეა ჩვიდმეტი წყარო, რომლებიც უკვდავების წყალივით გამოდიან ქეშიშის მთის კალთებიდან: ფინარბაშის ანკარა წყალი, სონდრალრ, ჩათალკადნალრ, ქინირი, ნაშიდერესრ, სობრანი, არდიჯილრ, ჰარსუდი, ბილლურკადნალრ, სამანლრ. ქეშიშის მთაზე ერთი წყაროა, რომელიც გამოდის და იკარგება. შემდეგ შიგ სულთან ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანმა ბზე ჩააყრევინა. რადგანაც ამ ადგილიდან ბზე გამოჩნდა, მას ბზიანი (სამანლრ) წყარო შეარქვეს. შემდეგი წყაროებია: შექერ კადნალრ, სელამ კადა კადნალრ, კრალ კადნალრ, მურად-დედე კადნალრ. ერთი სიტყვით, ჩვიდმეტი წყარო აქვს. ეს ანკარა წყაროებზე ისეთი ცივია, რომ ივლისში ვერავინ შეძლებს ხელი ჩაჰყოს და სამი კენჭი ზედიზედ ამოიღოს. თუმცა, დროთა განმავლობაში წყლის სადენები გაფუჭებულა.

წყლის სადენების ავი და ვერაგი მეთვალყურეები ღამეობით წყლის სადენებში ცხენის ჩონჩორიკს ჰყრიან და სადენების დაზიანებულადგილებს იმითი ფარავენ. წყლებს გემო და ფერი ეცვლება. დღის სინათლეზე ნაკელის ჩაყრას ვერ ბედავენ იმიტომ, რომ ქალაქის გამგებელი მათ ამისათვის სასტიკად დასჯის. მაგრამ ფაქიზ ადამიანებს. ხსენებულ ჩვიდმეტ წყაროდან და სხვა მრავალ სუფთა. წყაროდან მოაქვთ წყალი და სვამენ. ერთი სიტყვით, ბრუსაში წყალი უხვადაა.

25

XI

წყლის წისქვილები

ას სამოცდაათი წყლის წისქვილია. ფინარბაშიდან მოყოლებული თევზის ბაზრამდე ერთიმეორის ქვემოთ თავიდან ბოლომდე წისქვილებია და ბანჯიკიდან ქვემოთაც კვლავ მრავალი წისქვილია. ბევრი წისქვილია ილრანდის ხეზე, კეთროვნების მხარეს, დაბახანისაკენ, შიდაციხის ძირას, ჰასან-ფაშას კარის მხარეს.

21 ||სელსებილი¹: ამ ქალაქს არა სჭირდება უფასოდ დასარიგებელი წყალი. მაგრამ ოსმალთა საგვარეულოს სრულყოფილმა ძველმა ფადაშაჰებმა, აიანებმა და დიდკაცებმა სელსებილები ააგეს და ივლისის თვის ძლევამოსილ ნოვრუზის დროს ყველა მწყურვალი უხვად არის უზრუნველყოფილი რუჰბანის მთის ბროლის ყინულივით უკვდავების წყალით.

XII

ქალაქ ბრუსის აბანოები

ჩელები სულთან მეჰმედ [I]-ის აბანო ისეთია, რომ მისი აღწერა შეუძლებელია. ინებვის დახურული ბაზრის აბანო [სულთან ბადაზეთ] ილდირიმ-ხანის მიერაა ვაკუფად შეწირული. არის, აგრეთვე, თაჰთელკალეს აბანო, კადაღანის დახურული ბაზრის აბანო, ბესთანის აბანო, ყალას აბანო, ბიჩაკის აბანო, მურადის აბანო, ილდიოიმის აბანო. ეს აბანოები ყველა ორგანყოფილებიანებია. სასახლეებშიაც სამი ათასი აბანოა. რადგანაც ქალაქს წყალი უხვად აქვს საოჯახო აბანოებიც ძალზე ბევრია.

XIII

ბუნებრივი თბილი წყლის ანუ ილიჯას აღწერა

მას სპარსულად ეწოდება „გარმაზ“, ანატოლიაში – „კაძნარჯა“; ბრუსაში – „კაფლიჯა“; მონღოლურ ენაზე – „ქერენსე“; ბერძენ ხალხში – „ბანა“. ბევრ ქვეყანაშია. თუ ცივი წყალი გოგირდის ქანებს ჩაუვლის, ექიმთა სიტყვით, ცეცხლზე ადუღებული წყალივით დუღს, ადამიანს მოხარშავს და დაღუპავს. მაგრამ ეს ცხელი წყლები კი წყალსაცავებ-

ში გაზავდება, განელდება და შემდეგ რამდენსაც იბანავებს კაცი და დალევს, იმდენადვე სასარგებლო ხდება. ძველ ექიმებს მისი სამოცდაათი თვისება აუწერიათ. მაგრამ, ამბობენ, რომ ვინც ბევრს დალევს,

26

კბილები დასცვივდებაო. მართლაც, ვინც გოგირდისა და სინდიყის აბებს ხმარობს, მათ კბილები დაცვენილი აქვთ. ბრუსამი ასობით თბილი წყაროა. ძველ დროს გაიურები მის თვისებას ყურადღებას არ აქცევდნენ და წყაროებზე არავითარი შენობა არ დაუდგამთ. ძველი თბილი წყარო ყაზიხუდავენდიქარის აშენებულია; გუმბათის ქვეშ შუაში ერთი აუზია ზომით ათი ათზე [ადლი]. მის ოთხივე მხარეს ჰანეფის წესზე გაკეთებული საბანაოდ განკუთვნილი ჩაღრმავებული ადგილებია. თითო კაცისათვის განკუთვნილი ორი განყოფილებაც აქვს. როგორც კი ადამიანი შევა წყალში, ახალ სიცოცხლეს იპოვის, ტანი სრიალა და რბილი გაუხდება; ადამიანის ხელი ტანზე საპონით სრიალებს. მისი წყალი თუ ცივ წყალს არ გაერია, ისე არ იხმარება. ძალიან უხდება გულის ფრიალსა და გულის სხვა დაავადებას. ვინც ამ ცხელ წყაროში არ შესულა, უნდა გაიგოს მისი პირობები და წყალში რომ შევა, გაჯანსაღდება. ვისაც არ ეცოდინება და ისე შევა, ფერდების ავადმყოფობა შეეყრება. წესია, რომ აუზის ნაპირას მიხვიდე და სუფთად შეასრულო განბანვა. შემდეგ კაცმა თავი საკმაოდ ცხელი წყლით უნდა დაიბანოს, შემდეგ კი ტანზე წყალი გადაისხას და ტანი შეაჩვიოს. ამის შემდეგ ფეხები აუზში უნდა ჩაჰყოს, მთელი ტანით აუზში შევიდეს და ისიამოვნოს, მაგრამ დიდხანს არ უნდა დაჰყოს აუზში და გამოვიდეს ტანსაცმლის გასახდელში. მიშველი არ უნდა გაჩერდეს და საჩქაროდ შეიფუთნოს. ეს იმიტომ, რომ, რახან სხეული აუზში ძალზე დარბილებულია, როდესაც სიცივე დაჰკრავს, ბუნებრივია, სხვადასხვა ავადმყოფობა შეეყრება. ცოტაოდენი შეჩვევის შემდეგ ტანზე მოხვეული ფეშთემალი და გასამშრალელებელი ზეწარი უნდა მოიხსნას, ტანისამოსი ჩაიცვას და ახალ სიცოცხლეს მოიპოვებს.

ვინც ამ წესს არ დაიცავს, სიცოცხლე გაუმწარდება და გულის ტკივილი დაეწყება. დიდი სიფრთხილეა საჭირო. რამდენადაც ეს წყალი სასარგებლოა წესების დაცვის დროს, იმდენად საზარალო და სახიფათო შეიძლება იყოს უვიცთათვის. ბრუსას თბილი წყაროებიდან ყველაზე სასარგებლოა ჰუდავენდიქარის აბანო. თუმცა გარეთა გასახდელი ძველი ყაიდისა აქვს, იგი ცივი არ არის.

ჩექირგე-სულთანის თბილი წყაროს აღწერა: ესეც ერთი წმინდანის სალოცავი ადგილია. || პატარა შენობა აქვს, მაგრამ მისი წყალი მუნსა და კეთრს ძალიან რგებს. ვინმე საპყარი მის წყალს ორმოც დღეს რომ დალევს, მაღალი ღმერთის ნებით ორმოცწლიანი კეთრისაგან მორჩება და დავითის სასიცოცხლო ძალას შეიძენს. ეს იმიტომ ხდება, რომ კეთრით დაავადებულთ წარბ-წამწამი სცვივით და სუნთქვა ერღვევათ. ღმერთმა ნუ ქნას და ამბობენ, რომ საჭიროა მოერიდო ამ ავადმყოფს.

23

გოგირდიანი თბილი წყაროს შექება: ესეც მომცრო შენობიანი თბილი წყაროა, მაგრამ ფრიად მწარე, გოგირდიანია, იმ ზომამდე სასარგებლოა, რომ როგორც კი იბანავებენ ქეცითა და წითელი მუნით დაავადებულები, მაშინვე მოუხდებათ, ვინც გოგირდის აბანოში შევა და ნახევარ საათს მოითმენს, ბარაქალა მას! მუნიანები ერთ დღე-ღამეში დაინახვენ ღვთის საოცარ ნახელავს. სხეულის კანი გაუშავდებათ, შემდეგ ხახვის ფურცელივით აეფცქნებათ და ვერცხლივით კანი გაუხდებათ. თუ წყალს დალევენ, ეგეც მარგებელია. აქ სამასამდე ბალ-ვენახიანი სახლია; ყველა მათგანში თითო სახეობის ცხელი წყაროა. ცალ-ცალკე ადგილები არის მამაკაცების, ქალების, ბავშვების, ახალგაზრდა კაცების, მოხუცებული მამაკაცების და მოხუცებული ქალებისათვის. ბრუსელები ცოლშვილით მოდიან, აქ თხუთმეტი დღე ცხოვრობენ და თბილ წყაროებში ნებივრობენ.

24

ახალი კავლიჯას აღწერა: ქალაქის ახლოს, ერთ კლდოვან ადგილას მდებარეობს. ეს დაწესებულება ტყვიით დახურული შენობებიანია. მისი პირველი შენობა მომცრო ყოფილა: სულეიმან-ხანი (სულთანი სულეიმან I)¹ აქ მოვიდა და||როგორც კი მორჩა ნიკრისის ქარისაგან, თავის ვეზირ სარნ რუსთემ-ფაშას უბრძანა: „აქ აბანოს დიდი შენობა ააგეო“. მანაც ბრძანება შეასრულა. სამარყანდს, ლურისტანს, მულთანს, ბალხსა და ბუხარას ნამყოფი მოგზაურები ამბობენ, რომ ასეთი ხელოვნებით შესრულებული და დიდი აბანო არ გვინახავსო. მისი ტანისამოსის გასახდელი ათას კაცს ჰყოფნის. კედელზე თალიყის ხელით³ შემდეგი ბეითია წარწერილი:

„ნუ ამაყობ ძვირფასი ტანისამოსით – წუთისოფელია.

თავის ტანსაცმელს აქ ტოვებს – ყველას გასახდელია...“

გასიხდელის მუაგულში ხამი მარმარილოსაგან გაკეთებული აუზია. აუზში ერთი შადრევანია. ასზე მეტი ხისქოშებიანი მექისე და მრავალი მშვენიერი დალაქი ჰყავს. აუზს ზემოდან ასი წყრთის სიმაღლეზე ადგას ექვსასი ბროლის შუშით შემკული მოლურჯო გუმბათი, რომელიც ზემოდან ტყვიით არის გადახურული. აუზის ფართობი ათჯერ ათი ადლია და შიგ ჩადიან ყოველ მხარეს გაკეთებული ექვსსაფეხურიანი მარმარილოს კიბეებით. აუზს გარშემო ხამი მარმარილოსაგან გაკეთებული აქვს გველეშაპებისა და ლომების თავები, რომელთა პირიდან ცხელი წყალი გადმოდის. საგრილობელად წოდებულ ადგილს ერთი შადრევანი აქვს და წყალი გუმბათამდე ასხამს.

აუზის გარშემო რვა დიდ თაღზე აშენებულია გუმბათები. ყოველ თაღის ქვეშ თითო ჰანეფური კურნა არის. ორი ცალკე განყოფილება აქვს. იმ ცალკე განყოფილებაში, რომელიც მარჯვნივაა, წყალი მეტად ცხელია. სისუფთავის მოყვარულთა რიცხვი შემოდგომაზე კიდევ უფრო იზ-

28

რდება. და ბოლოს, ყველაზე გრძელი ზამთრის ღამეს ცხელ წყაროებს ქაფურის სანთლებით აჩირადდნებენ და ყველანი თავიანთი „მეგობრე-

ბით“ აუზში შედიან. ზოგი ფარშევანგის მალაყს აკეთებს, ზოგი – მტრედისას, ყურყუმალაობს და ასე ერთობა.

||კანონარჯა: ესეც სასარგებლო ცხელი წყაროა. კიდევ მრავალი ცხელი წყაროა. მაგრამ რადგან ეს ჩვენი პირველი მოგზაურობაა, მხოლოდ ამათი გაცნობა შევძელით.

25

XIV

ბრუსის ვაჭრობა

სულ ცხრა ათასი დუქანია. ერთი დიდი დასურული ბაზარია, რომელსაც ციხესავით ოთხი რკინის კარი აქვს. აქ სამასი სავაჭრო ფარდულია. ყოველ მათგანში არიან ვაჭრები, რომლებიც „ეგვიპტის ხახინების“¹¹ მფლობელნი არიან.

იმდენი ძვირფასი, თვალ-მარგალიტით მოოჭვილი ჭურჭელი და საუცხოო სამახსოვრო ნივთებია აქ, რომ ენით ვერ აიწერება დახურული ბაზრის გარშემო რომ ოქრომჭედლების რიგებია, ყველა ერთ დიდ ქუჩაზე მდებარე ქვის შენობებს წარმოადგენენ.

მეაბრეშუმეების რიგი, მექუდეების რიგი, მეარახჩინეების რიგი, მეძაფეების რიგი, ფართლეულით მოვაჭრეებისა და ბამბის მპენტავების რიგი ფრიად შემკულებია და მათი პატრონები ღვთისმოსავი დარბაისლები არიან. არის კიდევ ძველმანების ბაზარი. განსაკუთრებით კი პატარძალივით კოპწია და შესანიშნავი „ხაშხამის ბაზარი“ წარმოადგენს ნელსაცხებელთა ცალკე ბაზარს, რომელიც მთავარი ქუჩის ორივე მხარეზე მდებარეობს და იყიდება ალოე, ამბრი, მუშკი და ვარდის წყალი. იქ რომ კაცი გაივლის, ისე დატკბება, რომ გარეთ გამოსვლა აღარ უნდა. ამგვარად, ეს ათი სახელოსნო დუქანი დახურულ ბაზარს ოთხივე მხარეს აკრავს. ტყვიის სახურავიანი თაღებია და ზოგ ადგილას რკინაის [ცხაურიანი] ფანჯრები აქვს. როგორც წესი, ყოველ კუთხეში თითო წყაროა, ამას გარდა, კიდევ ას ადგილას არის წესიერად აგებული საყურადღებო ბაზრები. მოგზაურის ნაამბობის მიხედვით, ვერცერთ ქვეყანაში ვერ ნახავთ მათ შესადარ მშვენიერ შენობას. სტამბოლშიც კი არ არის ისეთი ბაზრები, როგორც ბრუსაში. მხოლოდ ალეპოს სავაჭრო რიგები და ედირნეს ალი-ფაშას ბაზარი თუ გაუტოლდებიან ამათ. მეუნაგირეთა რიგი შემკულია. გრძელი გადახურული ბაზარი ფრიად კეთილმოწყობილი და შემკულია. ყველა ხელოსანი აქ არის თავმოყრილი დიდებულია,

29

აგრეთვე, მემწვადეების რიგი, რომელიც ბრინჯის სასტუმროს ახლოს მდებარეობს.

26 დაე ცნობილი იყოს სიტკბოების მოყვარულთათვის, რომ ბრუსის საჭმელების და სასმელების! გამყიდველები სულ მუსლიმები² არიან. ბაყლების სავაჭრო რიგი სუფთაა. ეს ქვეყანა განთქმულია ხილის წვენის დამყენებლებით. ხილით მოვაჭრეები, რომლებიც კაიაღანის ბაზარში არიან, თავიანთ დუქნებს ხილის ტოტებით რთავენ. აბრეშუმის მრთველებსაც ცალკე სავაჭრო რიგი აქვთ.

სამოცდათხუთმეტი ყავახანა აქვს ქალაქს. მუტრიბები და მომღერ-
ლები დღეში სამჯერ ასრულებენ ჰუსეინ ბაიკარას სიმღერებს, ყოველ
ყავახანაში არიან ყაზალების ისეთი მთქმელები, რომ ადამიანს სმენას
დაუტკობენ. მედდაჰების „წყაროს სათავეს“ წარმოადგენდა საუკუნეში
ერთადერთი კურბან ალისი ჰამზა. მედდაჰი შერიფ ჩელები ფირდოუსის
„მაჰ-ნამეს“ რომ კითხულობდა, სამოთხის ანგელოზები სახტად რჩებოდ-
ნენ. ჰარაშნა მაჰმუდის, ყარა ფირუზის, თირელი ალი-ბეის, აბა მუსლიმ
თებერდარის ზღაპრები რომ მოგესმინათ, ვეისი გეგონებოდათ³.

ყავახანათა შორის ყველაზე დიდია ემირის ყავახანა რომელიც
ულუ-ჯამეს ძირას მდებარეობს. მორთული და მოხატული ყავახანაა წარ-
ჩინებულებისა, რომელსაც საქვეყნოდ ცნობილი მოცეკვავეები ჰყავს.
რადგანაც ყავახანა ულუ-ჯამეს ძირას მდებარეობს, როგორც კი მუეძინი
სალოცავად მოუწოდებს, ყავახანაში არავინ რჩება და ყველა ჯამეში მი-
დის. ბრუსის მცხოვრებლები გულმოდგინე მლოცველები არიან. მათი
ყველა ყავახანა განათლების ადგილს წარმოადგენს. მათ შორის განთქ-
მულია შერეფიარის ყავახანა, სარდლის ყავახანა და ჯინმუეძინის ყავა-
ხანა. ოთხმოცდაათ ადგილას არის განთქმული ბუზა-ხანეები. ბრუსის
აიანების აზრით, ბუზა-ხანეში შესვლა სამარცხვინო საქციელად არ ჩაი-
თვლება იმიტომ, რომ ყავახანების მსგავსად იქაც არიან მთქმელები და
მემუსიკეები. თუმცა კიდევ მრავალი ბრწყინვალე ადგილია, მაგრამ
ჩვენ შევამოკლეთ [თხრობა].

ორი ღირსშესანიშნავი ადგილიც ციხის ძირას არის. ქალაქ ბრუსის
მთავარი ქუჩები კაჟის ქვით არის მოკირწყლული. ქვაფენილები მოწეს-
რიგებულია. ღმერთმა დაიფაროს, რომ მის შარა გზაზე ნალებიანი ცხე-
ნი წაიქცეს. მეტისმეტად გაპრიალებული ქვებია. ასობით წლის განმავ-
ლობაში არცერთი ქვა არ ამოვარდნილა.

ირლანდის ხიდის აღწერა: ბრუსის კიდევ ერთ სავაჭრო რიგს წარ-
მოადგენს მქსოველთა ორასი დუქანი, რომლებიც გოქდერეზე გადებულ
ორლანდის სიდზე არიან გამწვრივებული მარჯვნივ და მარცხნივ; ამ
[ხიდის] ოთახების ფანჯრები გასცქერიან ქვეშ გამავალ მდინარე გოქდე-

30

რეს. ხიდის ყველა დუქნის ზედა ნაწილი თაღებზეა დაყრდნობილი და
ტყვიით არის გადახურული. ხიდის ორივე ბოლოში სათოფურებიანი
რკინის კარებია ციხესავით. თუ კარი ჩაიკეტა, არსაიდან არ შეიძლება
მისი დაპყრობა. || ხიდის ერთი. მხარე ცარიელია. სასტუმროს მსგავსად
აქვს სტუმრის მისაღები ოთახები და ცხენების დასაბმელი ადგილი. იგი
არ ჩამოუვარდება ანატოლიის, არაბეთისა და ირანის საქვეყნოდ ცნო-
ბილ, ერთთაღიან და დიდ, ცამდე ატყორცნილ ხიდებს.

ირლანდის ხიდის აშენების მიზეზი: – თურქულ ენაზე „ერლან-
დრ“ – „ირლანდრ“ ნიშნავს „შეიდრა“-ს. 729 (1328) წელს ორხან-ყაზიმ
ბრუსა დაიპყრო. იმ ხანებში აშიკ ჯანის აბანოში მიდიოდა სარწმუნოე-
ბისათვის მეზრძოლი ერთი ყაზი. ამ ხიდის ადგილას იდუმალი ხმა მო-
ესმა: „გამოვიდე?“, „წავიდე?“ ყაზიმ ხმალი იშიშვლა და შესძახა: „აბა,
გამოდი და იმასაც ვნახავთ, რას იზამო“. დაჰკრა თუ არა მახვილი, მიწა

შექანდა, შეზანზარდა და გრიალით გამოჩნდა დიდი განძი. რაც შეეხება ყაზის, იგი გაოცდა და გაშეშმდა. მიიხედ-მოიხედა და ამაზე კარგს რას ნახავს!? ხევი სავსეა კადაფეს⁴ სიქიანი ოქროს ფულებით. მყისვე გაიქცა და ორხან-ყაზის დაწვრილებით უამბო თავგადასავალი. მანაც უბრძანა: „ო, რა სიკეთე ჰქმენ, შენ გაგხადა ღმერთმა ღირსი⁵; მოდი, ბრუსაში კეთილი საქმეებისა და ქველმოქმედებისათვის დახარჯეო“. სარწმუნოებისათვის მებრძოლმა მთელი სიმდიდრე სახლში გადაწიდა. მეათედი მუსლიმთა ხაზინას გადაუხადა და დარჩენილი თანხით ეს დიდი ხიდი ააშენა. ასეთია მიზეზი ამ ხიდისათვის სახელად „ირლანდის“⁶ შერქმევისა.

ბრუსას შიგნით და გარეთ ორმოცი დიდი და პატარა ციხე აქვს. მის სავაჭრო რიგებში დუქნებს ზემოდან ვაზის ხეივნები აქვთ გადაფარებული და დახუნძლული მტევნების მძივებით არის შემკული. თავიდან ბოლომდე გამწკრივებული ხეებითა და ტალავრებით შემკული ბაზრებიანია. ზოგ პატარა მოედანზე დიდი ჭადრები დგას და ქუჩები ძეწნით არის დამშვენებული. ეს წმინდა ქალაქი სამოთხის ბაღით ყვავილოვანია. მის აღწერაში აღნიშნულია: „ორმოცდაშვიდი ათასამდე ვენახი, ბაღი, ბოსტანი და ყვავილნარი აქვს“. გარდა იმისა, რომ ქვედა ქალაქის ყოველ სახლში, როგორც წესი, მოიპოვება სიამოვნებისმომგვრელი ბაღი, ყოველ მათგანში უსათუოდ არის აუზი და შადრე-ვანიც.

XV

ბრუსის გასართობი და სასაეირნო ადგილები

სულ სამას სამოცდაექვსი სასეირნო და დასასვენებელი ადგილია. სიამაყით ამბობენ, რომ წლის ყოველი დღისათვის || თითო სასეირნო

28

31

ადგილი გვაქვსო და მართალნიც არიან. მეტის თქმაც შეიძლება – მათ ბაღში რომ შევიდეს კაცი, დაიკარგება.

ფინარბაშის სასეირნო ადგილი: ციცაბო კლდეებიდან უკვდავების წყალი მოედინება. სამზარეულოში მწვადი რომ შეიწვება, თუ ზედ ეს წყალი დააყოლა კაცმა, ცოტა ხნის შემდეგ მოშივდება. მონელების დამაჩქარებელი უკვდავების წყალია. ერთი ჯამე აქვს. „ფინარბაში“ ჰქვია და საქვეყნოდ ცნობილი, სიხარულის გამომწვევი ადგილია.

მეველევი-ხანეს სასეირნო ადგილი: აქ კვირაში ორჯერ შედგება ხოლმე მეველევილთა² როკვის რიტუალი. ყველა „მმა“ და „მეგობრები“ თავს შეიყრიან და მეველანას³ მოძღვრებას ახორციელებენ. წმინდა რიტუალის შესრულების შემდეგ მდელოებით მოფენილ ველზე მრავალი შეყვარებული ქალ-ვაჟი სიამოვნებასა და მოლხენას მიეცემა.

მურად სულთნის სასეირნო ადგილი: ქემშიშის მთის ძირას, ერთ მაღალ გორაკზე მდებარე ადგილია, საიდანაც მთელი ბრუსა მოჩანს. მდელოებიანი, სიხარულის გამამდიერებელი ადგილია; შემოქმედ ღმერთს

მისი მიწა თითქოს ურფაში მოქსოვილი მწვანე ხავერდით მოუფენია. ამ დასასვენებელ ადგილას იმდენი ცამდე ატყორცნილი ჭადარი, ყარა-ლაჯი, ძეწნა, ღვია, ბზა და კვიპაროსია, მათ ჩრდილში ათი ათასი კაციც რომ დაჯდეს, დაეტევა. ზოგ ხეზე ველური ვაზისა და მაგარი თოკებისა-გან გაკეთებული საქანელები ჰკიდია. ახალგაზრდა ქალ-ვაჟნი ქანაობენ; ერთმანეთს აქანავენ საქანელას თოკების გაწევ-გამოწევით. მრავალ ადგილას არის სკამები იმათთვის, ვისაც საუბარი და საერთო ლოცვა სწადია. სამზარეულოებში მოჩუხჩუხე წყალზე სამწვადე ბორბლებია; წყალი ბორბალს ცეცხლზე ატრიალებს და მწვადსა სწვავს. კაცის ხელი აღარ სჭირდება. სიამოვნების მომგვრელია მისი ჰავა და სასეირნო ადგილები, საიდანაც სანახაობა იშლება.

ფისტის ხეებიანი სასეირნო ადგილი: ფიჭვის ხეებით შემკული, ყვავილნარებით მორთული, მყუდრო კუთხეა. თანაც რა მშვენიერი ჰაერი აქვს!

მიხაკიანი სასეირნო ადგილი: ცხელი წყაროს გზაზე მდებარე ლამაზი დასასვენებელი ადგილია.

29 **კაფლიკაიას სასეირნო ადგილი:** ერთ ყვითელ მთაზე გუჩქნა-რიანი, ტყიანი, მდელოებიანი ღვთაებრივი ადგილია || მის მიწაზე რაიმე შენობის კვალიც კი არ არის, მაგრამ სულს ამხიარულებს და საზრდოს ამღვებს მისი გამდინარე წყლები. აქაურ ხეებზე ბუღბუღები ბუღბუღენ. ისეთი ადგილია, სიხარულს გაგიმრავლებს.

32

ფიჭვნარის დასასვენებელი ადგილი: ესეც ძველი ხეივანია, რომლის უთვალავი ხეების ჩრდილებს ქვეყნიერების გამაბრწყინებელი მზე ვერაფერს აკლებს.

აბდ აღ-მუმინის კოშკის დასასვენებელი ადგილი: ესეც ისეთი სასეირნო ადგილია, რომ მისი სათანადო ქება შეუძლებელია.

კვერთხის წყაროს სალოცავი ადგილი: ქალაქგარეთ, აღმოსავლეთით ნახევარი საათის სავალზე, ქეშიშის მთის ძირას, წაბლის ტყეში უკვდავების წყარო ამოდის და მიედინება. წმინდა ემირი ამ სიხარულისათვის ძალის მიმცემ ადგილას მოვიდა. სალოცავად განბანვა რომ მოისურვა იმ კურთხეულმა, მიწას დაჰკრა კვერთხი, წმინდა ხელში რომ ეპყრა და იმ ადგილიდან დინება იწყო ანკარა წყარომ, რომელიც ფრიად სასიამოვნო გემოსია. აი, ეს არის მიზეზი იმისა, რომ მას კვერთხის წყალს (ესა სუფუ) უწოდებენ. შიგ ემირ-სულთნის სამლოცველოს სკამია. მდელოებიანი ადგილია. ფრიად მსხვილი წაბლი მოდის. ყველა ხე დამყნულია და თითო წაბლი ორმოცი დირჰემი იქნება.

სუბარანის სასეირნო ადგილი: დიდებული ადგილია წაბლის ხეებით შემკული.

თვალსაჩინო ადგილი, რომელსაც ალი მესთი ეწოდება: ფრიად კეთილმოწყობილი გამვლელ-გამომვლელი მგზავრებისათვის განკუთვნილი სავანეა.

სიხარულის ადგილი, რომელსაც ყადი მაილას უწოდებენ: მდებარეობს ქეშიშის მთის შუა ადგილის ქვემოთ, სადაც მხოლოდ ხუთ საა-

თში შეიძლება ასვლა. წაბლიანი, მდელოებიანი, უხვჰაერო ადგილია და დაბლა ხედი იშლება.

XVI

რუჰბანის მთის ანუ კემიშ-დაღის სასაქონო ადგილი მიზეზი ამ მთისათვის ქემიშ-დაღის (ბერის მთა) დარქმევისა ის არის, რომ აიასოფიას პატრიარქები და ბერები, რომლებიც განდევნილობისათვის გამოემუშრნენ, ამ მთაში დასხდნენ და დაისვენეს. ქალაქ ბრუსას სამხრეთით, ქალაქზე წამოყუდებული მაღალი მთაა, რომელსაც თავი ცისათვის მიუბჯენია.

XVII

შენიშვნა: – მოკლედ გადმოვცეთ ამბავი ქვეყნიერების მთების შესახებ

ციური სამყაროს შემოქმედმა, დიდებულმა ღმერთმა ას ორმოცდარვა დიდი მთა||შექმნა და დედამიწას ისე შემოაკრა, რომ მიწისძვრის 30

3. გ. ფუთურიძე

33

დროს ეს მთები მიწას ლურსმანივით ამაგრებენ. მოგზაურობის მეცნიერნი და დედამიწის საიდუმლოებაში გათვითცნობიერებულები მთებს შემდეგნაირად ჰყოფენ: პირველ სარტყელში¹ 19 [მთა]; მეორე სარტყელში – 27; მესამე სარტყელში – 31; მეოთხე სარტყელში – 24; მეხუთე სარტყელში – 29; მეექვსე სარტყელში – 32 და მეშვიდე სარტყელში – 32 მთა. ასე წერია გეოგრაფიის ძველ წიგნებში „მცირე ატლასებში“ და „ფაფა მონტაში“. მაგრამ ყველა მთას შორის მთავარია „კაფის მთა“². ეს მთა ქვეყნიერებას სიგანეზე აკრავს. მოსკოვის ქვეყნის მხარეს მდებარე ცხრათვიანი ზამთრით გაყინულ ყინულოვან ზღვას, რომელიც სამოცდაათი დღის სავალზეა, ყალმუხი ურჯულოები ხუთ დღესა და ხუთ ღამეში გაივლიან და აღწევენ თავიანთ ცრუ სალოცავ სახლს, რომელიც კაფის მთის ძირას მდებარეობს. მათ ენაზე კაფის მთას ილდირაკის თაღს უწოდებენ. თუ ღმერთმა ინება, იგი დაწვრილებით აღწერილი იქნება იმ ნაწილში, რომელიც იმ მხარეში ჩვენს მოგზაურობას ეხება. ორმოც-ორმოცდაათ წელიწადში ერთხელ სამოცდაათ-ოთხმოცი ათასი ყალმუხი ერთ ადგილას იკრიბება და ისინი კაფის მთას მოილოცავენ. სანამ ყინულოვანი ზღვის ყინული ჯერ კიდევ არ არის ხოლმე გამდნარი, თავიანთ სამშობლოში ბრუნდებიან. ალექსანდრე ოროქოსანის³ შემდეგ ეს კაფის მთა, ყალმუხების გარდა, არც ერთ ადამიანს არ უნახავს. ალექსანდრე [მაკედონელის] ბრძანებით აშენებული ძაჯუჯის კედლის⁴ ერთი კუთხე მოსკოვის ქვეყანასთან ახლოსაა, სადაც თურმე, ყალაუხები ყოველთვის დადიან. ეს მათი ნაამბობია. თანაც არ შეიძლება, რომ ამ ხალხში რაიმე ტყუილი და ჭორი [ითქვას]. ისიც მართალია, რომ ისინი კაფის

მთასთან მიდიან ხოლმე. კაფის მთის შემდეგ ყველაზე დიდი მთაა იალ-ბუზის მთა. იგი ჰადაჭათის ტრამალების სამხრეთით მდებარე დიდი მთაა. მის შემდეგ არის ალმანის მთა იგი გერმანელთა ქვეყანაშია: ამის შემდეგ – კამარის მთა ეგვიპტის კუნძულზე ეკვატორის სამხრეთით ოცი ფარსანგით შიგნით არის და ეგვიპტისაკენ მომავალი კურთხეული ნილოსის სათავეს წარმოადგენს. თუ ღმერთმა ინება, ყველა ეს მთა აღწერილ იქნება იქ. სადაც ჩვენ მიერ დათვალიერებულ ადგილებზე გვექნება საუბარი. ქეშიშის მთა კი ჩვენ მიერ პირველად ნანახი მაღალი მთაა.

31 ორმოცი-ორმოცდაათი მეგობარი ხალისით შევიყარებით. ჩვენთან იყვნენ ქალაქ ბრუსის წარჩინებულებიც: მუეზინ ჯენ ჩაუში, ნაიბი ალი-ეფენდი, შეფი-ეფენდი და სხვები. სასაპალნე ცხენებითა და მრავალრიცხოვანი კარვებით გავედით ქალაქ ბრუსიდან და მივედით სამხრეთით მდებარე ფინარბაშისთან; იქიდან აღმართებით ვიარეთ ხუთი საათი და მივაღწიეთ ყაზის ზეგანის სადგურს. ||ყაზის ზეგანს იმიტომ უწოდებ-

34

ბენ, რომ როდესაც ორხან-ყაზის ერთი წელი ალყაშემორტყმული ჰქონდა ქალაქი ბრუსა, მუსლიმი გმირები ერთ თვეს ამ ზეგანზე იდგნენ [მოალყეთა] დაცვის მიზნით. მდებარეობითა და წაბლის ხეებით გახალისებული და დიდი სიამოვნების მომგვრელი ადგილია. აქედან მოჩანს მთელი ქალაქი ბრუსა. ერთი პატარა ტბა აქვს. შიგ ნაირ-ნაირი კალმახია. აქედან ისევ აღმართებით ვიარეთ და ხუთ საათში სუბარანის სადგურში მივედით. სუბარანის სადგური წაბლის ტყიანი დიდი ზეგანია. აქაურ ტბებშიც არის კალმახი. იმ დღეს ბადეებით ძალიან ბევრი თევზი დავიჭირეთ, კარაქზე შევწვით და გეახელით. აქაური თევზი მოსე [წინასწარმეტყველის] სუფრისას ჰგავს [ისეთი გემრიელია]. აქ საიალალოდ არის მრავალი ასი ათასი ცხვარი; ეს ოსმან-ყაზის ორმოცი ათასი ცხვრის დოლის შედეგია. თურქი მწყემსები ჰყავთ. რადგანაც რამდენიმე ჭედილა მოგვიყვანეს საჩუქრად, იმ დამეს მწვადები ავაგეთ და სტუმრად დავრჩით. დილაადრიან ისევ შევსხედით ცხენებზე. სამხრეთისაკენ აღმართ-აღმართ ვიარეთ ტულიპებით, სუმბულით, რეჰანით, ვარდებითა და თუთიას ყვავილებით მოფენილ მთებში. ზერინისა და რეჰანის სასიამოვნო სუნისაგან თავბრუ დაგვესხა. ბოლოს, სამ საათში, სადგურ ბაკაჯაკში მივედით.

აქაც ხეებს ქვეშ გავჩერდით; ვისვენებდით, ვსაუბრობდით და თან ნანადირევ კაკაბს, თევზს. კარაქს, ბატკნის მწვადს შევექცეოდით. ამ სადგურს ბაკაჯაკი⁵ ჰქვია, რადგან სწორედ აქედან უთვალთვალევენ რამაზანის ღამით, ახალი მთვარე თუ გამოჩნდება. ახალ მთვარეს რომ დაინახავენ, ბაკაჯაკაში კოცონებს დაანთებენ და ქალაქს ნიშანს მისცემენ. ამ ნიშნის მიხედვით ციხეში ზარბაზნები გავარდება და ხალხი მარხვას დაიწყებს. ბაკაჯაკი სპილოს ხორთუმივით ქალაქზე წამოფარებული ციცაბო კლდეა ისეთი, რომ კაცი დაბლა გადმოხედვას ვერ გაბედავს. ბრუსის ფილედარის ველზე მდებარე დაბა-სოფლები, ნათესები, ბალ-ბოსტნები, მდინარე ნილუფერი და მისით მორწყული მიწები აქედან სალამანდრასავითნ მოხატული წიგნის ფურცლებივით მო-

ჩანს. იმდენად მაღალი მთაა, რომ მის ძირას ბრუსა იმალება; დიდი ჯამეს, შიდაციხისა და დახურული ბაზრის არემარე სრულებით არ ჩანს. მაგრამ შორეული ქვეყნები და მიწები კი მოჩანს. ||მაღალი ადგილია. ამ ადგილას ცამდე ატყორცნილი ისეთი ციცაბო კლდეებია, რომ საოცარ გამოსახულებას იღებენ: ზოგი გველეშაპს ჰგავს, ზოგი სპილოს, ზოგი ხომალდს, ზოგი არწივს.

აქ ისევ ცხენებზე შევსხედით, სამხრეთისაკენ აღმართ-აღმართ ვიარეთ სურნელოვან ყვავილთა შორის და ხუთი საათისათვის დავისადგურეთ ერთ ადგილას, რომელსაც [სულთან] სულეიმან-ხანის წყარო ეწოდება, იგი მდებარეობს ერთ ვრცელ, მყუდრო ადგილზე. სიხარულის

მომგვრელი წყნარი ადგილია, რომელიც სიცოცხლეს ახალ სიცოცხლეს უმატებს. ერთი კლდიდან უკვდავების წყალი გადმოსჩქეფს ისეთი ცივი, რომ კაცს იქიდან ერთი ქვის ამოღებაც არ შეუძლია – ყინულივითაა. ამ ადგილას აბანოს გუმბათის მსგავსი ერთი ქვაა. ამ ქვას რომ კაცი მიეკაროს, შექანდება. მას უწოდებენ დევმირის ნატყორცნს. აქ დიდი და პატარა ტბებია, რომლებშიც ისეთი კალმახები დაცურავენ, რომ ზოგი თითო და ზოგი ორ-ორი ოყა გამოვა. აქაურ ნაკადულებსა და ტბებში ზამთრობით წყალი იყინება. სტამბოლიდან კარჯი-ბაში მოდის, სამასი კაცით და ტბებში ყინულს ჭრიან. ყოველი ნაჭერი თითქოს ბროლი და ნეჯეფური⁷ მთის ბროლია. მისი აღმასის ნატეხებივით ბრჭყვიალი თვალსა სჭრის ადამიანს. კარჯი-ბაშის ნებართვით ბრუსის მცხოვრებლები მრავალი ათასი ჯორის საპალნე ყინულის ნაჭერს იმარაგებენ ქალაქში და ივლისში წყურვილს იკლავენ. ამას გარდა, ყოველდღიურად მრავალი ასი ათასი სახაზინო ქარავნით თოვლსა და ყინულს ეზიდებიან, მუდანიის ნავსადგურში საყინულე გემებში ტვირთავენ, სტამბოლში მიაქვთ და იქ ნაწილდება ბედნიერებამოსილი ფადიშაჰის სამზარეულოსათვის, საშაქარლამოსათვის, ჰარემისათვის, დიდვეზირისათვის, შვიდი ვეზირისათვის, შეიხ ულ-ისლამისა და ყაზიასკერისათვის, ერთი სიტყვით, მათთვის, ვისაც ეს ფადიშაჰმა დაუკანონა. აი, ასეთი საწყობია თოვლისა ეს კურთხეული საყინულე ქემშიმ-დადი.

ზულალის წყლის აღწერა: თოვლი მას შემდეგ დევს, რაც ეს მთა მაღალი ღმერთის მძლავრი ხელით შეიქმნა. აქ, ღვთის ბრძანებით, მრავალათასწლიან თოვლში მოიპოვებიან ქმნილებები, რომელთაც ზულალი ეწოდებათ. ვისაც სურვილი აქვს, შეუძლია გაათხრევინოს და ძველი თოვლიდან ეს ქმნილებები ამოიყვანოს- მაგრამ ისინი მოხეტიალეები არიან. მაღალი ღმერთის ნებით, ტანისამოსის ჩრჩილივით მატლებია, რომელთა მიგნება შეიძლება თოვლში მათ მიერ თოვლის ჭამით გაყვანილი ხვრელების საშუალებით.

ზულალის მატლის თვისება: თუთის ფოთლის ჭიის მსგავსი ორმოცფეხა მწერი, ზურგზე || ორმოცი შავი, ყაყაჩოს მსგავსი წვრილი ხალი და ორი ლალისფერი კრიალა თვალი აქვს. მთელი ტანი კი ყინულისა აქვს პირი აქვს, მაგრამ ტუჩები არ აქვს.⁸ სავსეა ჟელეს ტკბილი

წყალით მისი ტანი ბოსტნის სათესლე კიტრის ოდენა გამოვა. ამათზე დიდები და პატარებიც არიან. ერთგვარი ქმნილებანი არიან, რომლებიც ძველ თოვლში ბინადრობენ და მრავლდებიან. ალაჰი თავისი ძლიერებით აკეთებს იმას, რაც ბრძანა და თავისი დიდებულებით განსჯის ისე, როგორც მას სურს. მაგრამ ჩემ მიერ სულთან იბრაჰიმისათვის მიტანი-

36

ლი ზულალის ჭია ჩვენ მიერ ნანახი პატარა კიტრების ტოლია. აღმასივით გამჭვირვალეა. რადგანაც ყინულისა იყო, დიდხანს ვერ გასძლო და დადნა.

ზულალის ჭიის წყალის თვისებები: თუ ქალი უშვილოა და ამ ზულალს შეჭამს, ღვთის ნებით, დაორსულდება და თუ კაცი უძღურია, კაცობა დაუბრუნდება. იგი ფრიად გამამაგრებელი საშუალებაა. თვალის ჩინსაც უმატებს კაცს. დაბოლოს, კანის სხვადასხვა ავადმყოფობას რგებს და ადამიანს ხელახლა დაბადებულებით გადააქცევს. მისი მოძებნა ალქიმიური ქვის აღმოჩენაზე უფრო ძნელია, თვით მეფეებმაც რომ მოისურვონ. მაგრამ, ამბობენ, რომ იალბუზის მთაზე ძაღლის ოდენები არიანო. ჩვეულებრივი ოთხფეხები არიან, თოვლში ბინადრობენ. თურმე ცოტა ხნით ამოვლენ, ჰაერს ჩაისუნთქავენ და ისევ თოვლში ჩადიან. რამდენად მართალია, გადმომცემმა აგოს პასუხი – მე, მწირს, არ მინახავს.

ქეშიშის მთაზე, სულეიმან-ხანის წყაროს ზემოთ მდებარეობს, მაგრამ ყვაველები არაა. მოშიშვლებული მთებია. იქიდან სრულ ხუთ საათში ჯიჰან-კულეს მივაღწიეთ.

აქაურობა ქეშიშ-დაღის უმაღლესი მწვერვალია, რომელსაც თავი ცისათვის მიუბჯენია. ქვემოთ მოჩანს, თუ როგორ მიცურავენ ღრუბლები ქალაქის თავზე; აი, ესოდენ მაღალია. ბრუსადან ამ კოშკამდე ამოსვლას სრული ორი დღე სჭირდება, თანაც ძალიან ძნელი ამოსასვლელია. რადგანაც მაღალი მთაა, თოვლსა და ხეს გაჩერება არ შეუძლია. შიშველკლდიანი უმაღლესი მწვერვალია საიდანაც სამხრეთით მოჩანს ქუთაჰიას მთები. აღმოსავლეთით ჩანს სოგუთის მთები. დასავლეთიდან, ზღვის გადაღმა, რუმელიის⁹ მხარეს მოჩანს გალიპოლის მთები. უღრუბლო ამინდში, როდესაც ცეცხლისმფრქვეველი მზის სხივები სტამბოლის ცინეს || ზემოდან დაჰკრავს, გამოჩნდება დედი კულე¹⁰, სულთან აჰმედის¹¹ ჯამეს ექვსი მინარეთი და ფასდაუდებელი აფა-სოფია. იმდენად მაღალი მთაა, რომ კაცი თუ მის კლდეს არ გაეკრა, ქარი საბნის მკერავის ბამბის ქულასავით გასტყორცნის ჰაერში. ფრიად სასტიკი ქარი იცის. ამ მთის უმაღლეს მწვერვალზე ერთი დიდი საფლავია. ოთხივე მხრიდან დიდი ქვებით არის შემოზღუდული ამის მიხედვით გასაგებია, რომ დიდი კაცის საფლავია. ხალხში გავრცელებულია აზრი, რომ ეს არის საფლავი ლანდაჰის შვილის სადანისა, რომელიც წმინდა ჰამზას შიშით ამ მთაში დასახლებულა. ამ საფლავის ახლოს მიწაში ერთი გამოქვაბულია. თავქვე ძალიან ღრმად წასული, ბნელი მღვიმეა. შიგ სამოცდაათი-ოთხმოცი მცირე ქვაბულია. ურწმუნოთა დროს სტამბოლში აფა-სოფიას გუმბათიდან ბერები გამოფრენილან და ამ გამო-

ქვაბულებში დასახლებულან. ზოგ კლდეზე ორათასწლიანი, დათარიღებული ლათინური წარწერაა. სასეირნოდ ამოსული განათლებული ადამიანების მშვენიერი წარწერებიც არის. უზარმაზარი მთაა, რომელიც გასართობ ადგილს წარმოადგენს. სეირნობისა და მხიარულების შემდეგ თავქვე დავეშვით, 12 საათში მივაღწიეთ ყადის იალალს. კარვები გავშალეთ და ერთი დღე ვიქეიფეთ. დავეშვით მეთოვლეების ბილიკებით და სრულ 10 საათში ქალაქ ბრუსაში შევედით. ესეც ასე.

ბრუსის მცხოვრებლების საქმიანობა, ენა და სამოსელი: მრავალი ათასი სიასამურისქურქიანი, დიდებული, გასაოცარი სოვდაგრები და ულემები ჰყავს. ერთი ნაწილია წარჩინებულთა ფენა, რომლებიც ცხენრახტიანები, ძირძველი საგვარეულოს ჩამომავლები და მოხელები არიან, მეორე – ხელოსნები, რომლებიც სავაჭრო რიგებსა და ბაზრებზე არიან თავიანთი მდგომარეობის შესაფერად ნაირ-ნაირ ძვირფას ტანისამოსს იცვამენ.

მათი ენა: რადგანაც აქაურობა ანატოლიის მიწაა, მათი კილოკავი ახლოა არქიპელაგის კილოკავთან. მაგალითად: „აჰმედ ჩელების“ მაგივრად გამოთქვამენ – „აჰმეთ ჩეზო“; „მეჰმედ ჩელების“ ნაცვლად – „მემეთ ჩეზო“; „ისმაილ“-ის ნაცვლად – „ისმილ“; „ჯაფერის“ ნაცვლად – „ჯაფარ“. კიდევ მრავალი უცნობი გამოთქმა აქვთ. მაგრამ არის ზოგი ისეთი განათლებული ქალაქელი, ვინაც სამწერლო ენა იცის, ქვეყნიერება მოვლილი აქვს, ბრძენი და ჭკუამახვილია. მთელი ხალხი იშვიათი მეგობრები, მოსეირნე, კარგი მოსაუბრე || ადამიანები არიან. მოსახლეობის უმრავლესობა აბრეშუმის გამოყვანას მისდევს. აქ იქსოვება ბრუსის ხავერდი, აბრეშუმის ქსოვილი – სერენგ და ბალიშის გამოსაკრავი აბრეშუმის ქსოვილი – ჩათმა.

ბრუსის მშვენიერი ჰავის აღწერა: მეოთხე სარტყელში მდებარეობს. რადგანაც მისი ჰავა მშვენიერია, ხალხს დაჟღაჟა ფერი აქვს სახეზე. მაგრამ, რადგანაც ლოდოსის ქარს რუჰზანის მთა ეღობება, იმ ქარების დროს მისი ჰაერი მძიმეა. ლამაზი კაცები და ქალები ძალიან ბევრია, შესანიშნავ და ლამაზ ყმაწვილკაცებს პოეტები ქება-დიდებას ასხამენ და სახელს უთქვამენ. ქალები სიტურფითა და სინარნარით, სიმშვენიერითა და თავდაჭერილობით პირველები არიან და მეტყველებაც ისეთივე სწორი და შეწყობილი აქვთ, როგორც ტანი. თმები კულულებად აქვთ გაკეთებული და პოეტებს ჭკუას აკარგვინებენ, არც ერთი სხვა ქვეყნის ვალებისათვის არ არის დამახასიათებელი ეს. აქ მამაკაცები იმდენად დიდხანს ცხოვრობენ, რომ ძალა გამოეღუვათ. გარეგნობა შეეცვლებათ, ლაპარაკი აღარ შეუძლიათ, ენა წაერთმევათ, მაგრამ მაინც ცოცხლობეს. მრავალი ათასი მდიდარი დიდკაცია, რომელთა შესახებ ზემოთაა აღნი-

შნული. ხალხი ტანკენარი, ვერცხლის ტანიანი, გულის საყვარელნი არიან, რომლებიც თუ საუბარს დაიწყებენ, ისე წინდახედულად და შორს-

გამჭვრეტულად, ხატოვანი თხრობით. დახვეწილი ენით საუბრობენ, რომ მათი მჭერმეტყველების მარგალიტები ადამიანს მოხიბლავს და გულის სიღრმემდე ჩასწვდება, იმიტომ, რომ ყოველი მათგანი მოხუცებულ ბელადზე განათლებული და ყველაფრით შემკულია.

ბრუსის სანაქებო საქმელების აღწერა: მისი წმინდა, თეთრი პური – „სომუნ“ ისეთივე გემოსია, როგორც თოფჰანეს სომუნი. პური – „ჩაქილ“ არც ერთი სხვა ქვეყნისათვის არ არის დამახასიათებელი. თეთრ, მრავალფეროვან ვარდს ჰგავს. ამ ქალაქისათვის დამახასიათებელია, აგრეთვე, ფენოვანი ღვეხელი, ღვეხელი გოზღემე, თეთრი თონის პური. ქირდე ქებაბი ფრიად ცვრიანია. რადგანაც ფრიად მსუქანი ხორცეული აქვთ, მათი ქირდე ქებაბი განთქმულია. განთქმულია ფქვილიანი, თეთრი მუშკის სურნელებიანი ჰალვა.

სასმელებიდან: ფინარბაშის [წყაროს] სიცოცხლის წყალი, ჩვიდმეტი გამდინარე წყაროს სიცოცხლის წყლები, ნაირნაირი ხილის წვენი, ხილის წვენზე დაყენებული სხვადასხვა ფერის შარბათი, შესანიშნავი და სრულყოფილი იემენის ყავა, გემრიელი, გაწმენდილი ბოზა, ხანდან-ბეის შარბათი, ფეთრელი-ოღლუს შარბათი, მიხაკიანი შარბათი, შენჯაჰ-ოღლუს შარბათი.

ხილის მოსავალი: მისი ორმოცი ჯიშის მსხალი წმინდა შარიათის დავთარში პოიხსენიება. წვნიანი || და ნაირნაირი ყურძენი, გარგარი, წვნიანი ბალი და ბოლოს, ამისთანა წაბლი შეუძლებელია დედამიწის ერთ მეოთხედზე იყოს. თითო ცალი ორმოცი დირჰემი გამოვა. საქვეყნოდ განთქმულია მისი შვიდი ჯიშის თუთა. ისეთი თუთის ბალები აქვს, რომ ფილედარის ველი შემკულია, რადგან ბრუსის ყველაზე დიდი ნაწარმი ხომ აბრეშუმაა. ამისთანა აბრეშუმი ირანის ისეთ მხარეებშიაც კი ვერ მოჰყავთ. როგორცაა ნახჭევანი და შირვანი.

ბრუსის სანაქებო ხელოსნობა: აქ ნაირნაირი. ლალისფერი ხავერდი მზადდება, რომელიც უფრო ლამაზია, ვიდრე ევროპაში – გენუაში დამზადებული. აქ მზადდება მრავალფეროვანი აბრეშუმის ქსოვილი – სერენგი და ბრუსას ჭრელზოლებიანი – ალაჯა, მუჭი მწვანე და ლურჯი ჩითი, ყალაშქარი ფემთემალი, ბრუსას აბრეშუმის ქისები, აბრეშუმის ფთილები, აბრეშუმის მოხატულ-მოქარგული ბალიშისპირები და სხვა.

36

39

XVIII

ოსმალთა ფადიფაჰების – მაღალი ღმერთის წყალობა იყოს
მათზე – წმინდა საფლავების აღწერა

მსოფლიოს მემატანეთა გადმოცემისა და მონაყოლის მიხედვით ადამი, რჩეული ალაჰისა – შვიდობა იყოს მასზე – იყო პირველი, ვინც დედამიწაზე დასახლდა. ადამის შვილებმა და შთამომავლობამ დედამიწის ზედაპირი დაიკავეს და ქვეყნიერება შეამკეს. მაგრამ სხვადასხვა ხალხებად დაყოფილ შთამომავლობას ახასიათებდა ხშირი დავა და შუღლი. თუმცა, ამბობენ, რომ სინამდვილეში ბერძენი ხალხი ისააკის ძე

ისავრს – მშვიდობა იყოს მასზე – შთამომავალიაო, მაგრამ ბიბლიის სიტყვის მიხედვით მათი შთამომავლობა ნოეს ძე იაფეტიდან – მშვიდობა იყოს მასზე – მოდის ესენი მეომარი, სუფთა რწმენის, დიდებული ხალხია.

მუსლიმთაგან 476 (1083-1084) წელს რუმის ქვეყანაში პირველი ფეხისშემომდგმელი არის სელჩუკის საგვარეულო¹. სელჩუკები პირველად შეუთანხმდნენ და შეუკავშირდნენ დანიშმენდიანთა ემირებს², დაიპყრეს მალათიას. კეისეროს, ალაღეს, ანტიოქიის, კონიას ქვეყნები; კონია სატახსტო ქალაქად გაიხადეს და დამოუკიდებელი ფადიშაჰები გახდნენ. დანიშმენდიანთა ხელმწიფეებმა კი დაიპყრეს სივასისა და არზრუმის მხარეები და არზრუმი სატახტო ქალაქად გაიხადეს³. ქალაქ ნიქსარში წმინდა მელექ-ყაზი დარჩა და იქვე დაიმარხა⁴. ამათი წარმოშობის ადგილი მავერანნაჰრია⁵. სელჩუკთა საგვარეულოს წარმომადგენელი ალა ედ-დინ სულთან⁶ რომ გახელმწიფდა, მაჰანის ქვეყნიდან⁷ მისკენ გამოემართა და მოვიდა ოსმალთა საგვარეულოს წინაპარი||ერთოდრულ-ყაზი იმიტომ რომ მათ შორის ნათესაობა იყო ერთოდრული ტომის ბელადი გახდა. კონიადან ბრუსამდე დაიპყრო და დაარბია იზნიქის, იზნიქმითის⁸ მხარეები. თავისი ქვეშევრდომებისა და შემოერთებული მიდამოების ბელადი გახდა. სახელისა და ნების პატრონად იქცა. 600 (1203-1204) წელს⁹ ანატოლიის მოსახლეობის მხარდაჭერითა და გადაწყვეტილებით ერთოდრული ბეგი გახდა [ამ მხარისა] და სელჩუკებისაგან თული და ალამი მიიღო, მაგრამ ფულის მოჭრის და თავის სახელზე ხუტბის აღვლენის უფლება არა ჰქონდა. რამდენიმე ხანმა რომ გაიარა მისი ბეგად გახდომის შემდეგ, გარდაიცვალა იზნიქის ახლოს დაბა სეგეთუთში და იქვე დაიმარხა¹⁰. მის ადგილას ალაჰის წმინდანთა ნებართვით დამოუკიდებელი ფადიშაჰი გახდა მისი შვილი ოსმან-ბე-ხან-ყაზი და ფულის მოჭრისა და ხუტბის უფლება მოიპოვა. მისი ტასტზე ასვლის თარიღი, როდესაც ოსმან პირველი ეწოდა, ჰიჯრით

40

699 (1299) წელია¹¹. მის ბედნიერ დროს პირველი საპარასკევო ხუტბა აღავლინა დურსუნ ფაკიჰმა. კეთილშობილი სეიდის, უფალი შეიხის, აზიზ ედა ბალის ქალიშვილი შეირთო ცოლად და მისგან ეყოლა ორხან-ბეი. ეს არის საწინდარი იმისა, რომ ოსმალთა სულთნები კეთილშობილი სეიდების შთამომავლები არიან დედის მხრივ. თვით სულთან მეჰმედ ფათიჰამდე ოსმალთა სულთნებს ეწოდებოდათ ოსმან-ბეგი, ორხან-ბეგი, მურად-ბეგი. როგორც კი დაიპყრო კონსტანტინეპოლი მეჰმედ ფათიჰმა, უფალმა აკ შამს ედ-დინმა¹² სულთანი უწოდა და მის მიერ მოჭრილ ფულზე ასე ამოტვიფრეს. [სულთან] სელიმ პირველს ქემალ-ფაშა ზადემ უწოდა „მექასა და მედინის მსახური“; [სულთან] სულემან-ხან [პირველს] აბუ-ს-სუუდ-ეფენდიმ¹³, უწოდა „სულთანი ხმელეთისა და ხაყანი ზღვისა“. ეს იმიტომ, რომ ზემოხსენებულმა ხანმა მალტა და როდოსი დაიპყრო და ზღვას დაეუფლა¹⁴; ბაღდადი დაიპყრო და ხმელეთის სულთანად იქმნა აღიარებული¹⁵.

ოსმან-ყაზის დაპყრობების მოკლე ჩამოთვლა

პირველად დაიპყრო ბილეჯიქი, ინე გრლი, ყარა-ჰისარი, ინრნუ, იზნიქი, ქრფრუ-ჰისარი, ულუ ბად-ჰისარი, ქესთელი, ქედთე, ბეგა და კიდევ ორასამდე ციხე. ორასი ხუტბაა მის, სახელზე აღვლენილი [დაპყრობის აღსანიშნავად].

||ოსმან-ხან-ყაზის წმინდა საფლავი: სულთან ალა ედ-დინ სელჩუკის¹ შემდეგ ოცდაერთ წელს იყო ბეგად და ოცდამეექვსე წელს გარდაიცვალა – განათლოს ალაჰმა მისი ცხედარი და მიუტევოს. სამოცდაცხრა წელი იცოცხლა². ოსმან-ყაზი გარდაიცვალა იმ დროს, როდესაც უფლისწულმა ორხან-ყაზიმ ბრუსა დაიპყრო³. მისი გარდაცვალების თარიღი [რიცხვნიშნების მიხედვით ასეა განსახდვრული]: „ბრუსის დაპყრობა“. მეორე თარიღი:

38

„დასავლეთსა და აღმოსავლეთში სამკაულით აღვსილია, რომლის თარიღია „სათავე დაპყრობათა“⁴.

ოსმან-ხან ყაზის ძე ორხან-ყაზის ტახტზე ასვლის ამბის მოკლედ გადმოცემა: მოციქულის მექადან მედინაში გაქცევიდან შვიდას ოცდაექვს წელს (1326) ავიდა ტახტზე⁵.

მისი დაპყრობები: წარწერა, „ჭუქრე“ (?)⁶ – რუმელიაში დაიპყრო გალიპოლი. გალიპოლის დაპყრობის თარიღი: „სახელითა ალლაჰისა

41

მოწყალისა, მწყალობლისა“ 740 (1339-40) წელი, დაპყრობილ იქნა ციხეები: მუდურუნ, კოჯაილ, ნიკომედია, ბალიქაბადი, მთელი ბრუსა, იზნიქი, თარაკლ, ბოლუ, გუინაქი, კარას, ბალიქესირი, მერგამა, ედრემიდი, ჯემენიქი, აშლონას ციხე, თექფურ-დაღის ციხე. ბულაირის ციხეები კი უფლისწულ სულეიმან-ფაშას ღვაწლითაა დაპყრობილი. თვითონაც ბულაირში ასვენია – ალაჰის ცხონება იყოს მასზე.

ორხან-ყაზის წმინდა საფლავი: ორხან-ყაზი გარდაიცვალა შვიდას სამოცდაერთ (1359) წელს. მამამისთან – ოსმან-ყაზისთან ერთად არის დამარხული შიდა ციხის ჯამეში – სინათლით სავსე აკლდამაში. ორმოცდაერთი წლის ფადიშაჰობის შემდეგ ჩაიძირა ალაჰის წყალობაში. მისი სიცოცხლის ხანგრძლიობა სამოცდაოთხი წელია⁷. ქველმოქმედი, საწყალთა მეგობარი, ალაჰის გზაზე მებრძოლი, ღმობიერი ფადიშაჰი იყო.

ულემები, ღვთისმოსავნი, ალაჰის წმინდანები ორხან-ყაზის ეპოქაში: წმინდა დავით კესარიელი ყარამანიიდან არის. მაგრამ, რადგანაც კესარიაში მიიღო განათლება და აქ ცხოვრობდა, კეისარის უწოდებენ. წმინდა მუჰი ედ-დინ არაბის „ჭუსუს“-ის თარგმანებანი დაუწერია. სუფიურ ფილოსოფიაში მეორე თაფთაზან⁸ იყო. ორხან-ყაზის მიერ იზნიქში აშენებულ მედრესეში პირველი მუდარისი იყო – მუ-

დარისების საწყისია.

39 **მოლა ალა ედ-დინი: „ესვედ ხოჯას“** სახელით არის ცნობილი. მეცნიერებათა საფუძვლებიდან||მან თარგმანება მოგვცა წიგნისა, რომელსაც ეწოდება „მულრ ულ-ლებიბ“. მართლაც რომ ძლიერი თარგმანებაა. წიგნ „ვეკაა“-შიც ერთი მშვენიერი თარგმანება აქვს.

მოლა ჯენდირელი ყარა ხალილი: ოსმალთა სახელმწიფოში პირველი ყაზიასკერია ორხან-ყახის ბრძანებით დანიშნული. ყველა ყაზიასკერის წინამძღოლია.

მოლა ჰასან კესარიელი: ღვთისმეტყველებაში საქვეყნოდ ცნობილია, „არუზ ანდალუსის“ სასარგებლო და გონივრული თარგმანებანი დაუწერია. მუჰი ედ-დინის მოწაფეა. ცოდნის გასაღრმავებლად დამასკოში ჩავიდა და იქ განასრულა განათლება.

შეიხი სეიიდ აჰმედ ქებირ რეფარ: ორხანის შეიხთაგან დიდი მეუფეა. ამასიის ქალაქ ლადიკაშია დამარხული დედ ჯამეში. მისი გარდაცვალების თარიღია 752 (1351) წელი.

შეიხი ჰასან არ-რეფარ: ორხან-ყაზრ ამისი ერთგული მიმდევარი იყო. შეიხ აჰმედ ქებირ რეფარს ბიძაშვილი იყო მამის მხრივ. თოკათში სუნბულლუ-ბაბას სიახლოვეს არის დამარხული აკლდამაში.

შეიხი ქებიქლრ ბაბა: ბექთამიანთა დერვიში იყო.

42

შეიხი კარაჯა აჰმედ-სულთან: ირანის უფლისწულთაგანია. განდეგილი გახდა და რომ მოგზაურობდა, ორხან-ყაზისთან მოსულა. აკჰისარშია დამარხული. კირშეჰირმიც არის მის ხსოვნასთან დაკავშირებული ადგილები, რისთვისაც ორივეგანაა სალოცავი ადგილები ხალხისათვის.

შეიხი ახრ ევრან კესარიელი: სელჩუკების დროიდან მოყოლებული ღრმადმოსუცებული იყო და ორხანს პატივი ჰქონდა მასთან ესაუბრა. მოლა სუნქიარისთან, შამს თავრიზელთან, სადრ ედ-დინ კონიელთან უსაუბრია და დიდი მეუფეა, რომელიც დაბაღობას მისდევდა. ქალაქ დენიზლიში არის დამარხული.

შეიხი აბდ ალ-მუსა: ორხანის შეიხია, რომლის წმინდა საფლავი თავის ადგილას იქნება აღწერილი.

XX

ორხან-ყაზის შვილის – ყაზი ხონთქარ მურად-ხან პირველის ტახტზე ასვლის მოკლე ამბავი

761 (1359) წელს ავიდა ტახტზე. მისი დაბადების წელია 727 (1327).

|| **დაპყრობები:** ედირნეს დაპყრობა მოხდა 761 (1360) წელს; სირუზის ციხის დაპყრობა – 786 (1384) წელს; ვარნას ბრძოლა – 846 (1442–1443) წელს); ადებულ იქნა ციხეები: ბატანოსი, მესისი, ბურგოსი, დიმადოკა, ებსარა. მეორედ აიღო ციხეები: ედირნეს ზაგროსი, ქუთაჰია, ჰამიდილრ, აკშეჰირი, სეიდიშეჰირი, ძალვაჯ-ჰისარრ, ბურგო-

სი, ფოლიე, ესექთე, მარილია, კავალა, რუსინი, რეზიჰნე, მეორე სირუზი, ყარა ფერიე, ქრფრუ, ფირლიფა, მანასთირი, ფლორინა და მუსლიმმა გმირებმა მდიდარი ნადავლი ჩაიგდეს ხელში. იანიჩარებმა ოქროთი დაფერილი წვეტიანი ქუდეები (უსქუფები) დაიხურეს. ქალაქ ბილეჯიქში ფადიშაჰმა ერთი ჯამე ააშენა, ბრუსას ახალ უბანში – მეორე ჯამე ერთი სავანე ააშენა და იქ საპატიო ადგილას მამამისს აკლდამა აუგო.

ყაზი ხუდავენდიქარის სიკვდილი კოსოვოს ველის ბრძოლაში:
791 (1389) წელს კოსოვოს ბრძოლაში ხუდავენდიქარ-ყაზიმ სამასი ათასი ურწმუნო გაატარა ხმლის კბილებში და წმინდა ომი კიდევ უფრო გააძლიერა. როდესაც ურწმუნოთა გვამებს ათვალეიერებდა, დახოცილთა გვამებიდან წამოდგა მილოშ კობლანი, მურად-ხანს დანა ჩასცა და მოჰკლა². მუცელი გაუჭრეს და მისი გული ცალკე დამარხეს მდინარე ქელაბის ნაპირზე ერთი მაღალი გუმბათის ქვეშ. ახლა ხალხის სალოცავი ადგილია. როდესაც ჩვენი ბატონი მელექ აჰმედ-ფაშა³

43

ბოსნადან მოდიოდა, განაახლა, შეაკეთა და შიგ ყურანის წამკითხველი და აკლდამის მცველი დანიშნა. მურად-ხანის ნეშტი კი ბრუსაში ჩამოიტანეს.

ყაზი ხუდავენდიქარის წმინდა საფლავი ქალაქ ბრუსაში: ქალაქის დასავლეთ მხარეს, ძველი ცხელი წყაროს ახლომახლო მდებარე დიდ და ძველ აკლდამაში ასაფლავია. წმინდა საფლავის ზემოთ ხავერდ-ჩამოფარებული ჰკიდია მისი შურდული და ისარი, გასისხლიანებული ხალათი, რომელიც სიკვდილის დროს ეცვა, საჭურველი და მორთულობა, ე. ი. ყველაფერი დაცულია. მაგრამ როდესაც ადამიანი მის ბედნიერებამოსილ აკლდამაში შედის, ძრწოლვა მოიცავს. მისი სულთნობის ხანგრძლივობა 30 წელია.

XXI

მურად-ხან ხუდავენდიქარის შვილის – ილდირიმ ბადაზეთ-ხანის ტახტზე ასვლის ამბის მოკლედ გადმოძემა

41 791 (1389) წელს ბრუსაში ავიდა ტახტზე. ილდირიმმა დაიპყრო გარშემო მხარეების ურწმუნოთა ქვეყნები, წმინდა ომები აწარმოა და მამამისის შური იძია. **მისი დაპყრობები:** ||უსქუბის ახლოს მდებარე კრატოვა, უსქუბი, ვიდინი, ვურანა, ჯირუზი, ანბოლუ, სილისტრა, ურუსჯიქი, ფერქუქრ, ნიქებოლუ; ანატოლიაში აიღო ციხეები: ალაშეჰირი, ბეიშეჰირი, სეიდიშეჰირი, მეორე კონია, აიდინი, სარუხანი, კიასოლუკი, მილასი, თექე, მენტეშე, მეორე ოსმანჯიქი, კასტამონუ, ამასია, აკსარაფ, ნიგდე, კეისარიე, სივასი, ერზინჯანი, მალათია და სახელმწიფოს სიმდიდრედ იქცა. იმისათვის, რომ ერთხელ ვლახეთი და მოლდავეთი გაიარა და ქალაქები დაიპყრო, სახელად შეარქვეს „ემირ სულთან ელვამოსილი“ (ილდირიმ). იმ წელს¹ ზღვა ჯარით სტამბოლს

ალყა შემოარტყა, ძალდატანებით დაუნიშნა ყადი და შარიათის შესრულება დაავალა. უნკაფანში თვით გულჯამემდე² შვიდას სახლში მუსლიმები ჩასახლდნენ. ამაკაფრს³ შიდა მხარეს მდებარე სირქეჯიების სავანე სასამართლოდ აქციეს და გულჯამე – სალოცავ სახლად. შემდეგ, წინასწარმეტყველის გაქცევიდან რვაას მეხუთე წელს (1402) ღმერთის წინაშე ცუდი განზრახვითა და ავის ნდომით თემურ-ხანი ინდოეთიდან და ირანიდან გამოემართა; როდესაც [სულთან] ილდირიმ-ხანთან ბრძოლა დაიწყო⁴ და ომის ხმაური გაისმა, ილდირიმ-ხანმა დაინახა, რომ მთელმა ჯარმა მას ზურგი აქცია და თემურისაკენ გაიქცა. თავის კარისკაცებთან ერთად მარტო დარჩა და ბრძოლის ასპარეზზე თავგანწირვით იბრძოდა. მრავალ ას თათარ ჯარისკაცს ხმალი აწვნია

44

და გულადობა, ვაჟკაცობა და მამაცობა გამოიჩინა. მაგრამ იგი მოახტა ურა კვიცს, რომელიც გამოუცდელი იყო, ბრძოლებში ჭრილობა არ ჰქონდა მიღებული, არც თხრილებზე ხტომაში იყო გაწაფული. კიდევ ერთხელ რომ აძგერა ცხენი თათრებს, ცხენიდან გადმოვარდა; ცხენი გაჭენდა და თათრებს შორის ქვეითად რომ დარჩა, სრული ერთი საათი იბრძოდა და კაპარჭში ისარი აღარ დარჩა. როდესაც ხმალი ხელიდან გაუვარდა ილდირიმ-ხანს, დაეხვივნენ თათრები, ხელები, მკერდი და თავი გაუკოჭეს და დასაბრმავებელ თემურს მიჰგვარეს, თემური ფეხზე წამოდგა, პატივისცემით დაუკრა თავი, მივიდა მასთან და უთხრა: „კეთილი იყო თქვენი მობრძანება; ბედის ტრიალია! ასეც ხდება, ნუ იდარდებ!“ ბევრი ესაუბრა.

მესამე დღეს ილდირიმ-ხანს ციებ-ცხელება შეეყარა და გარდაიცვალა⁵. ჩელები სულთან მეჰმედ-ხანი ორმოცი ათასი სახელოვანი და რჩეული მეომრით თემურის ლაშქარს კვალდაკვალ მიჰყვა, წამოეწია და ისე დაჰკრა მაჰმადის მახვილი, რომ თათრები დაფრთხნენ და გაიქცნენ. || მას შემდეგ, რაც თემური თავის ქვეყანაში წავიდა, [მეჰმედმა] ხმალსგადარჩენილი თათრები დაატყვევა და ამგვარად, თავისი მამის შური იძია. იმ ველს [სადაც ბრძოლა მოხდა, „თაშაკის ველს“ უწოდებენ. შემდეგ მამის ნემტი თათრებს წაართვა, ჭენებით წამოიღო ბრუსაში და ჯამეს არე-მარეზე დამარხა. მისი დიდებული აკლდამა ამჟამად ხალხის სალოცავი ადგილია. ილდირიმი 14 წლის განმავლობაში სულთნობდა და 67 წელს იცოცხლა. განდგომილი ავაზაკების სამოცდაათი სანჯაყის მიწა დაიპყრო. სამუმივით გამანადგურებელი ფადიშაჰი იყო, რომლის სახელზეც ექვსჯერ აღავლინეს ხუტბა [დაპყრობების აღსანიშნავად]. მაგრამ „როცა დადგება ჟამი, თვალიც მამინ დაბრმავდება“.

„ვერავინ აიცდენს ბედისწერას, რაც არ უნდა გაფრთხილდეს; ათასიც რომ ეცადო, მოსახდენი უნდა მოხდეს“.

უღემები, ღვთისმოსავეები და დიდი წმინდანები, რომლებიც ილდირიმის დროს იყვნენ სახელმწიფოში

მევლანა შეჰაბ ედ-დინ სივასელი ილდირიმ ხანის უღემათაგანია. მრავალი ასეული ანგარიშგასაწევი წიგნის გარდა მან შეთხზა ერთი სადიდებელი თარგმანებათა წიგნი, რომელიც თითქოს ჯერირის განმარტებააო. ემასულუკშია დამარხული.

მევლანა კუთბ ედ-დინ იზნიქელმა თემურ [ლენგთან] ბევრი იკამათა და იპაექრა. ბაირამის სექტის მეთაურია. ილდირიმ-ხანის ეპოქა-

45

ში გარდაიცვალა და ანკარის ციხეში მისთვის განკუთვნილ აკლდამაშია დამარხული. უფალ შეიხ ჰესამის მიერ იყო აღზრდილი.

მევლანა სიმავნა ზადე შეიხ ბედრ ედ-დინ ბენ მაჰმუდ ბენ. ისრაილ ბენ აბდ ალ-აზიზი: ილდირიმის ხანაში ცოდნის ზღვა იყო¹.

მევლანა ფახრ ედ-დინ სპარსელმა წმინდა სეიდისაგან მიიღო განათლება. ედირნეშია დასაფლავებული.

შეიხი აბდ არ-რაჰიმ ბენ ემირ აზიზი: მერზიფონელია. მისი მეტსახელია „რუმ“. მერზიფონშია დამარხული.

წმინდა შეიხი ფირ ელიას ამასიელი ამასიაშია დასაფლავებული.

43

|| [სულთან] ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის ძის – ჩელები სულთან მეჰმედ ხანის ტახტზე ასვლის მოკლე ამბავი*: 805 (1402-1403) წელს²

ბრუსაში ავიდა ტახტზე. იმ წელს ოსმალთა სახელმწიფოში აშლილობა და მღელვარება დაიწყო. ჯოჯოხეთის კერძი გიაურები ყოველის მხრიდან ესხმოდნენ ხოლმე თავს [ქვეყანას]. მისმა ძმებმა: სულეიმან ჩელებიმ, ისა ჩელებიმ და მუსა ჩელებიმ რუმელიაში სახელმწიფოს ბზარი მისცეს და ხელს უშლიდნენ ლაშქრობებსა და დაპყრობებს³. სულეიმან ჩელები ორი წელი, შვიდი თვე და ოცი დღე იყო ფადიშაჰი. ისა ჩელებიმ კი სალონიკის მხარეში შემოიკრიბა ავაზაკების ბრბო; ხოლო მუსა ჩელები ედირნეში გახდა დამოუკიდებელი ფადიშაჰი ბოლოს კოჯა ჩელები მეჰმედ-ხანმა სამივე ძმა ერთ წელს გაისტუმრა საიქიოს და თვითონ გახდა დამოუკიდებელი ფადიშაჰი. იგი დააცხრა გიაურებს, რომელთაც ყოველის მხრიდან წამოყვეს თავი.

მისი დაპყრობები: რუმელიაში დაიპყრო ფერავადრ, ოფჯადოლუ, ქრფრულოუ და ხელმეორედ დააკისრა ხარაჯა ვლახეთსა და მოლდავეთს. ურუსჯუქის პირდაპირ, ვლახეთის საზღვრებში, დუნაის ნაპირზე ააგო ჩოლის ანუ ერქუქის ციხე და ჯარი ჩააყენა. ანატოლიაში ხელმეორედ აიღო მუდღურნას ციხე და კასტამონუ. მის სახელზე ორას სამოცამდე ხუტბა იქნა წაკითხული.

დიდი ნაგებობანი, რომლებიც ჩელები სულთან მეჰმედ-ხანის დროს აშენდა: იმ ძველი ჯამეს სამირკველი, რომელიც ედირნეშია, მისმა ძმამ – მუსა ჩელებიმ დატოვა. მისი დამთავრება წილად ხვდა სულთან მეჰმედ-ხანს. ფილბეს ახლოს მდებარე ვინმე მეითის ძე ყაზი მეჰმედ-ბეის საფლავს აუგო მაღალი გუმბათი, ერთი ჯამე და ერთი საჰმლის დასარიგებელი საქველმოქმედო დაწესებულება.

მისი წმინდა საფლავი: ჰიჯრით რვაას ოცდაოთხ (1421) წელს გარდაიცვალა. მისი სულთნობა გაგრძელდა შვიდ წელს, თერთმეტ თვესა და თორმეტ დღეს. ორმოცდაშვიდი წელი იცოცხლა. მისი საფლავი

* თურქულ გამოცემაში არაა გამოტანილი ცალკე თავად.

46

მოხატულ აკლდამაშია, რომელიც მწვანე ნაგებობად წოდებული სინათლით სავსე ჯამეს წინ მდებარეობს. მაღალი ალაჰის წყალობა უმრავლოს. პირველად ამ ფადიშაჰმა გაუგზავნა მექასა და მედინას მწირებს მოსაკითხი – ფულით სავსე ტომარა.

|| ჩელები სულთან მეჰმედის დროის ულემები, ღვთისმოსავები 44
და კეთილშობილი შეიხები: ყარა შამს ედ-დინ სიმაზ მრავალრიცხოვანი მოგზაურობითა და იშვიათი ცოდნით იყო განთქმული, როდესაც ბრუსადან რუმელიის ზაგრაში განიდევნა. იქვეა დამარხული – ღმერთმა გააპატიოსნოს მისი საიდუმლოებანი.

შეიხი აზდ ალ-ლატიფ მუკადის იბნ აზდ არ-რაჰმან იბნ ალი ბენ განიმ ალ-ენსარი სრულყოფილი პიროვნებაა.

ჩელები სულთან მეჰმედ-ხანის ძის – სულთან მურად მეორის ტახტზე ასვლის მოკლე ამბავი: 824 (1421) წელს ავიდა ტახტზე. მისი დაბადების თარიღია 806 (1403–1404) წელი.

მისი დაპყრობები: აიღო ციხეები იზმირისა გუვერჯინლიქისა, ხელმეორედ – ჯანიკის ვილაიეთი, მანიას ციხე, მენი შეჰირი, თერჰალა, სემენდრია, ნოვაბურდა და დესპოტ-ოღლუს⁴ ხარაჯა გადაუწყვიტა. 855 (1451) წელს, მუჰარემის თვის მეთექვსმეტე დღეს (18 თებერვალს), ხუთშაბათს ისევ სულთან მეჰმედმა ინება მის ადგილზე ტახტზე ასვლა. მისი (მეჰმედის) კეთილშობილების წლოვანება ოცდაერთს აღწევდა. ედირნეში მისი ტახტზე დაჯდომის თარიღი: „მადლობა ღმერთს“ 855 (1451).

კოჯა მურად-ხან მეორის წმინდა საფლავი: ჰიჯრით რვაას ორმოცდათხუთმეტ (1451) წელს გარდაიცვალა ედირნეში. მისი ნეშტი ბრუსაში მოიტანეს და მისი ჯამეს ახლოს სინათლით სავსე აკლდამაში დაიმარხა. ბრუსაში დასაფლავებულ ყველა სულთანზე მეტად განდიდებული ასენია. სუფთა, მინანქრიანი აკლდამაა. საფლავის ქვაზე მოქარგული ოქროქსოვილის გადასაფარებელი აქვს მისი სულთნობის ზანგრძლიობა 28 წელია და სიცოცხლისა – 49.

მისი კეთილი საქმეები: ედირნეში ერთი ორწვეტიანი მეჩეთია, რომელიც მეჩეთთა შორის უმშვენიერესად ითვლება. ნადავლით შემენილი სიმდიდრით ააგო ორი მედრესე, ერთი ჰადისების სახლი, ერთი დახურული ბაზარი და ირგანის ხიდი. ამ ფადიშაჰმა დაუნიშნა პირველად კეთილშობილ სეიდებს ულუფა.

XXIII

მურად-ხან მეორის დროის ულემები, ღვთისმოსავები, შეიხები

ხული. შეიხი აბდ არ-რაჰმან ბენ ჰუსამ ედ-დინი: გუმშულშ-ზადეს სახელით არის ცნობილი. ფირი ელეასის ქალიშვილის შვილია. წმინდა შეიხმა კოჯა მურად-ხანის სამ ვაჟთაგან ორს ხელზე აკოცა; უფლისწულ მეჰმედ-ხანს კი ფეხზე ეამბორა და წრფელი გულით რომ დალოცა, თქვა: „კონსტანტინეპოლის ციხე განახლე, შეაკეთე და ჯამეები და ცოდნის სახლები ააგეო: ეს რომ თქვა, ფათიჰა წაიკითხა. ოცდაერთი წლის შემდეგ განახორციელა სულთან მეჰმედმა – დაპყრობათა მამამ სტამბოლის დაპყრობა¹. ეს ძვირფასი ადამიანი ფირი ელიასის საფლავის ახლოს, იაკუბ-ფაშას სავანეში განისვენებს.

მევლანა მეჰმედ-შაჰ იბნ მელაჟან: ესეც დიდი პიროვნებაა.

XXIV

ოსმალო უფლისწულების წმინდა საფლავები

უფლისწული ალა ედ-დინ-ფაშა ოსმან-ყაზის ძე: რვაას ოთხ (1401–1402) წელს გარდაიცვალა. მამასთან ერთად ორჩხან-ყაზის გვერდით მარხია.

უფლისწული შაჰინშაჰი, ძე ბადაზეთ ველრსა: ბრუსას განაგებდა.

უფლისწული მეჰმედი, ძე უფლისწულ შაჰინშაჰისა: ბრუსაში მამისთან ერთად იყო.

უფლისწული ბაიაზეთ ველრს ძე მეჰმედი, მისი შვილები: უფლისწული მუსა, უფლისწული ემირი, უფლისწული ორჩხანი, უფლისწული ალემ-შაჰი და ალემ-შაჰის შვილი – უფლისწული ოსმანი.

უფლისწული ბაიაზეთ ველრს ძე აჰმედ-ხანი და სულთან აჰმედის ორი უფლისწული: ალა ედ-დინი და ალი-ხანი შავი ჭირით დაიხოცნენ. მათი ნეშტები ბრუსაში მოიტანეს და ორჩხან-ყაზისა და ოსმან-ყაზის შორის დაასაფლავეს.

უფლისწული ბაიაზეთ ველრს ძე კორკუდი: თავის ძმა სელიმ პირველს დიდი ბრძოლა გაუმართა, მაგრამ დამარცხდა, გაიქცა და თექვს ვილაიეთში შეაფარა თავი. იქ თავის ლალა ფიალასთან ერთად ერთ გამოქვაბულში დამალული იპოვეს. 909 (1503-1504) წელს მოჰკლეს² და ბრუსაში მურად მეორის [საფლავი]; მხარეს ერთ მაღალ აკლდამაში დაასვენეს. ჰეშმარიტად ძლიერი უფლისწული ყოფილა.

უფლისწული მურად-ხან მეორის ძე ჰასანი სულთან მეჰმედ ფათიჰის უმცროსი ძმა იყო დედით.

უფლისწულები: კასიმი, ალი-შაჰი, ჯიჰან-შაჰი, ველრ-ხანი, ბულა-ხანი, ყველანი [სულთან] კოჯა მურად-ხან მეორის აკლდამაში არიან დასაფლავებული.

ჯემ-შაჰი, ჩელები სულეიმან-ბეგი, უფლისწული სულეიმან ჩელე-
ბი, უფლისწული ისა ჩელები და ჩელები სულთან მუსტაფა³ ბრუსა-
ში არიან დასაფლავებულნი.

XXV

ბრუსის დიდი წმინდანების საფლავების აღწერა

შეიხი ქეიქლუ ბაბა-სულთან: ესევე¹ დერვიშთა მძობის წე-
რია, აზერბაიჯანის ერთი ქალაქის ჯერი ჰასანის საგვარეულოდან არის
წარმოშობით. დიდ მთებში, გარეულ ხარებზე ამხედრებული ორხან-
ყაზისთან ერთად წავიდა სალაშქროდ და თავიანთი ბარგი-ბარხანა კი
ჯეირნებს აჰკიდეს. ბრუსას შიდა ციხეში ერთი დიდი ხე დარგო და ამ-
ჟამად ცამდეა ატყორცნილი. მისი სახელობის სავანე ორხან-ყაზის აშე-
ნებულია.

წმინდა შეიხი აბდ ალი-მუსა: ესეც ესევე² დერვიშთაგანია. ჰაჯი
ბექთაშთან ერთად მოვიდა მცირე ახიაში და მრავალი სასწაული ჩაი-
დინა. მაგალითად: ქეიქლუ-ბაბას საჩუქრად გაუგზავნა ბამბაში გახვე-
ული ნაკვერჩხალი. მანაც საკასუხოდ რძე გაუგზავნა რაც ნიშნავდა,
რომ თუმცა შენ ცეცხლი ბამბაში შეახვიე, მეც გარეული ჯეირნები
დავიმორჩილე და მათი წმინდა რძე დავლიეო. ბრუსას დაპყრობას და-
ესწრო. კეთილმოწყობილ სავანეში ასვენია.

წმინდა შეიხი აბდ ალ-მურადი: ხორასნელი ღვთისკაცი იყო და
ბრუსის დაპყრობას დაესწრო. მართალი და წმინდანად მიჩნეული ვინ-
მე იყო და ბრუსის სამხრეთ მხარეს ქალაქის გვერდით მდებარე ხეი-
ვანში არის დასაფლავებული. მის აკლდამაში ერთა ხმალია, რომლის
სიგრძე სამი წყრთაა. სულთან აჰმედმა ამ ხმალს ერთი წყრთის ზომის
ნაწილი მოაჭრევინა და თავის ხაზინაში გააგზავნინა.

**საიდუმლო მზე, სიცოცხლის დამამშვენებელი ალ-მოლა შამს ედ-
დინ მეჰმედ ბენ ჰამზა ბენ მეჰმედ ალ-ფანარ:** ილდირიმ-ხანის ულე-
მების თანაბარია. მეცნიერებათა სამოცდაათ დარგში აქვს თხზულებე-
ბი, მაგრამ შემდეგ დაბრმავდა. მისი დაბრმავების მიზეზის შემსახებ
შემდეგნაირად წერენ: ერთხელ ამ მოლა ფანარს ოსტატმა წმინდა
ყარა ალა ედ-დინის წმინდა საფლავი გახსნა, ზეწარი || ახადა და მისი
წმინდა სხეული სავსებით გაუხრწნელი ნახა საფლავიდან გაისმა:
„დაიჯერე, რომ ალაჰმა დაგაბრმავა?“ ამ ხმასთან ერთად ამოეარდა
ძლიერი ქარი და თვალები საფლავის მტვრით ამოუვსო. იგი მაშინვე
დაბრმავდა. თურმე, მოლას არ სჯეროდა, რომ: „მიწა არ ჭამს ულემა-
თა სხეულსო“. მრავალ წელს ყოფილა ბრმა ერთხელ ორხან-ყაზის

47

ვეზირი ივახ-ფაშა მოლაზე გაბრაზებულა და უთქვამს: „ნეტავ იმ
დღეს მოვესწრო, რომ ბრმა შამს ედ-დინ მეჰმედის სიკვდილის ლოცვა

შევასრულო“. ივაზ-ფაშას ამ სიტყვებმა მაშინვე მიაღწიეს უსინათლო მოლას ყურამდე და მასაც უბრძანებია, რომ შურისმაძიებელ, მარადიულ ღმერთს ძალუმს, ერთ წამში ივაზ-ფაშა დააბრმავოს, მე, მწირს, თვალი ამიხილოს და მისი [სიკვდილის] ლოცვა მე, უძლურმა, შევასრულო. ღვთის განგებით, მცირე ხნის შემდეგ [ვეზირს] უეცრად თვალები დაეხსო და განგების ღამეს მოლა მზის ნათების ღირსი გახდა. ლამაზი თვალები ალაჰის ბრძანებით აეხილა. მეორე დღეს ივაზ-ფაშას ცხედარს წესი აუგო როგორც იმამმა. საუცხოო განმმარტებელი, სასწაულთმოქმედი უღელმაა. მოლა ანატოლიაში გარდაიცვალა 833 (1429-1430) წელს და ბრუსაში თავისი მედრესეს გვერდით დაასვენეს. ცოდნაგამოჩინებული, შინაგაად სრულყოფილი და დასრულებული იყო.

ცოდნის უნაპირო ზღვა, წმინდა შეიხი შამს ედ-დინ მეჰმედ ბენ ალი, ანუ სეიდ ემირ-სულთან: ჰუსეინის ღირსეული შთამომავალია. ბუხარაში დაიბადა და გაიზარდა. ჰაჯის ვალდებულების შესასრულებლად ღირსპატივსაცემ მექაში წავიდა და იქიდან – გასხივოსნებულ მედინაში. წმინდა მოციქულის წინაპრების საფლავებს რომ მოილოცავდა, მედინას კეთილშობილებმა, რომლებიც მუჰამედის შთამომავლები იყვნენ, უთხრეს: „რა არის ეს, შენ რომ ხელში მაჰმადის საგვარეულოს სიქა გაქვსო?“ თავს დაესხნენ, შეუტიეს და მისი ფულით სავსე ტომარა არ მისცეს. წმინდა ემირ-სულთანმა კი უთხრა: „მოდით, ჩვენ წინაპარს ვეახლოთ და შარიათის მიხედვით გავსწორდეთ; რომელი ჩვენთაგანია წმინდა წარმოშობისა, მან განსაჯოსო“. ყველა კეთილშობილი მოციქულის აკლდამაში წაიყვანა. აკლდამის ცხაურს მიეკრა და თქვა: „მშვიდობა შენდა, წინაპარო“. წმინდა აკლდამიდან უმაღლესი მისი კურთხეული ხმა: „შენხედაც იყოს მშვიდობა, ჰოი, მეჰმედის ძეგ ბენ ალი; ო, შვილო ჩემო, გაემართე საღამო ჟამს ანატოლიაში კანდელით“. კეთილშობილები დაემხნენ ემირის ფეხის მტვერთან და ბოდში მოიხადეს. მათი უმეტესობა მასთან ერთად ანატოლიაში გამოემართა. გზაში დაინახეს, რომ ჰაერში დაკიდებული კანდელი მათთან ერთად მოდის სადგურიდან სადგურამდე და უკუნეთ ღამეში ზემოდან სხივებს უფრქვევს როდესაც ისინი ბრუსაში შევიდნენ, კანდელი ჩაქრა || და თვალს მიეფარა. უფალმა ემირმა თავის მწირებს უთხრა: „ჰოი, ძმებო, ჩვენი სიცოცხლის კანდელი ამ ქალაქში ჩაქრება. ჩვენი ადგილი ეს ქალაქი გახდება. ასეთია ჩვენი რჩეული წინაპრის მითითებაო“. ის კანდელი სამი დღე და ღამე ჩანდა ბრუსაში; წარჩინებულები და ბრუსას მცხოვრებლები მას უშუერდნენ,

48

50

ემირის ფეხის მტვერს სახეს უსვამდნენ და მისი მიმდევრები გახდნენ. შემდეგ სულთან ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანი ქვეითად ეახლა ემირს და მისი მორჩილი გახდა. თავისი კეთილშობილი ქალწული უფალ ემირს მიათხოვა. მისი სახელი თანდათანობით მთელ ქვეყნიერებას მოედო და დიდი მეუფე გახდა; იმდენად, რომ, როდესაც სულთან ილდირიმ-ხანმა ულუ-ჯამე ააშენა, საპარასკევო ლოცვის შემდეგ ემირ-

სულთანს მიმართა: „ხომ კარგი ჯამე იყო, ჩემო ხელმწიფევ?“ ასე ალერსით ეპყრობოდნენ.

ემირ-სულთანის კეთილმოღვაწეობა: უბედურებათა ბუდე თემური სპარსელთა ქვეყნიდან რომ გამოვიდა და პირდაპირ ბრუსისაკენ გამოემურა, წმინდა ემირს მიმართეს: „მეუფევ, ბრუსის წინააღმდეგ მოდის მეამბოხე და როგორი იქნება მწირების ბედიო“. ემირ-დედემ თქვა: „ციხეების მპყრობელმა თავისი საქმე იცის. ესქიჯრ კოჯასა და უფალს აქვს მინდობილი. მათ დაევაღათ მეთვალყურეობა და მათ იციანო“. დასასრულ, მას შემდეგ, რაც ილდირიმ ბადაზეთ-ხანი საქიოს გადასახლდა, ემირ-სულთანმა წერილი დაწერა, ერთ-ერთ მწირ დერვიშს მისცა და უთხრა: „წაიღე ეს წერილი. თემურის ჯარში ერთი ვინმე კოჯა ესქიჯია, იმას ჩააბარე და გადაეცი, იმ სადგურიდან იმოქმედე-თქო“. დერვიშმა წერილი წაიღო და ესქიჯი კოჯას რომ ჩააბარა, წმინდა უფალმა ესქიჯიმ თქვა: „ასე გვიბრძანა? რას იზამ, ამ ადგილიდან ავიყაროთო“; თავსამკაული გაიკეთა, სხვა საჭურველი მოაგროვა და იქიდან წამოვიდნენ. იმ წუთას თემურის ურდოში მღელვარება დაიწყო; კარვები არ დარჩენილა, ისე გუნდ-გუნდად წავიდა მთელი ჯარი. თურმე ის ესქიჯრ პოლუსთა პოლუსი ყოფილა წმინდანებში. ემირს ამის მსგავსი სხვა მრავალი დამსახურება აქვს. ეს აღწერილია ერთ დიდ ტომში, რომელსაც ეწოდება „ემირ-სულთანის დამსახურებათა წიგნი“. ემირ-სულთანის სიკვდილის თარიღია: „დადგა თარიღი ემირის გარდაცვალებისა“ [რაც ნიშნავს] 833 (1429-1430) წელს. ქალაქ ბრუსის გარეთ, აღმოსავლეთ მხარეს, მაღალ, გაშლილ ადგილას არის დამარხული ერთ დიდ აკლდამაში. მისი მაღალი კარის საგდულეები მთლიანად შემკულია ვერცხლის ფულებითა და ვერცხლის რგოლებით. მისი დაბალი აკლდამაც|კერცხლის სახურავიანი. ბედნიერებამოსილ აკლდამაში ამ კარიდან ჩასვლა შეიძლება ექვსსაფეხურიანი ქვის კიბით. კარ-კედლების შიგნითა და გარეთა მხარეები მთლიანად სამაგალითო ქამელეონისებური ნახატებით შემკული ჩინური შორენკეცია. მისი ოთხი სარკმელი დასავლეთისაკენ და ბრუსის ველისაკენ იცქირება და თუჯისაგანაა გაკეთებული. ოთხი ფანჯარაც სამხრეთისაკენ და წმინდა ჯამესაკენ იცქირება. ამ აკლდამაში დაკიდებული, თვალმარგალიტით მოოჭვილი ნივთები მხოლოდ წმინდა სამოთხეში თუ

მოიპოვება. არც ერთ სხვა აკლდამაში არ არის აბრეშუმის ისეთი ხალიჩები, როგორიც აქაა. წმინდა საფლავის გარშემო ასობით ოქროსა და ვერცხლის ისეთი ჩირაღი და კანდელია, რომ თითოეული მათგანი ორმოცი-ორმოცდაათი ოყა გამოვა. მისი წმინდა საფლავის ქვის გვერდებზე წმინდა სიტყვებია დაწერილი ისეთი განთქმული კალიგრაფების მიერ, როგორიც არიან მაკუთ მუსთესიმი, შეიხი ბიქრ, აბდ ალლაჰ ყირიმელი, ხალიდი, თიმურჯი კულუ, ზაჰაბრ, იბნ აშ-შეიხ დედე მეჰმედი და ყარაჰისარელი ჰასან ჩელები², ყოველი მათგანი აფრასიაბის „ვახმე“-დ(?) ღირს³. წმინდა საფლავის ქვას გადაფარებული აქვს ოქროქსოვილი აბრეშუმი. იმ ადგილს, სადაც მისი ბედნიერი თავი ასვენია,

მწვანე, ლამაზი ჩალმა დევს და ისეთი დიდებულება, მრისხანება სუფევს, აკლდამაში შესული ადამიანი ხშელი ფოთოლივით ცახცახებს. ზოგიერთები მოკრძალების გამო შიგ არ შედიან. თავის მხარეს ჩაუვლიან ხოლმე ფათიჰას კითხვით. აკლდამის სამხრეთით ლამაზი, განათებული ჯამე დგას. მისი წმინდა ადგილის გარშემო მწირების სენაკებია. ერთი საქველმოქმედო ნაგებობაა საჭმლის დასარიგებლად. დღედაღამ უხვია მისი წყალობა საზოგადოებისათვის.

მისი მოღვაწეობის კიდევ ერთი ამბავი: სულთანმა სელიმ პირველმა, ენისშეპირიდან რომ მოდიოდა, ბრუსაში თავისი წინაპრების საფლავები მოილოცა. შემდეგ წმინდა ემირის ბედნიერებამოსილ აკლდამასთან მივიდა და მის წმინდა სულს შემწეობას რომ ევედრებოდა, უფალი ემირის საფლავიდან გაისმა მადლიანი ხმა: „ჰოი, სელიმ! შედი ეგვიპტეში, თუ მოწყალე ღმერთის ნება იქნება!“ იქ დამსწრებმა გაიგონეს ეს და სელიმს უთხრეს: „სასიხარულო ამბავია, ფადიშაჰო! შენ ეგვიპტის დაპყრობა მოგენდო“. ქემალ-ფაშა ზადე აჰმედ-ეფენდიმ ამ შემთხვევას ფათიჰა მიუძღვნა. მართლაც, სულთანი სელიმი ეგვიპტეში წავიდა, დაიპყრო იგი და უვნებლად და მშვიდობით შევიდა ქალაქში⁴. აი ამდენად დიდი მეუფეა.

ალაჰის საიდუმლოებათა განმმარტებელი, უსასრულო სინათლეთა მხილველი **შეიხი აბდ არ-რაჰმან ბენ ალი ბენ აჰმედ ალ-ბასტამრ:** განმმარტებათა, მუსლიმურ გადმოცემათა და მუსლიმური სამართლის უზადლო კანონმცოდნე ფაკიჰი იყო. ||ლექსთნოების მეცნიერებაშიც ისეთი მჭევრმეტყველი იყო, რომ მსგავსი არ მოიპოვება ბრუსის მოსახლეობისათვის შემდეგი ლექსით მიუმართავს:

„გლახაკი, ყარიბი მოვიდა ანატოლიას წმინდა ადგილების მოსალოცად; იწოდებოდა ბრუსაში მცხოვრებ აბდ არ-რაჰმანად“.

შიგ ქალაქ ბრუსაშია დასაფლავებული.

52

შეიხი აბდ ულ-ლატიფ მუკადასრ იბნ აბდ არ-რაჰმან ბენ ალი ბენ განიმ ულ-ანსარ: ეს პირი კონიაში რომ ჩავიდა და სადრ ედ-დინ კონიელის წმინდა საფლავი მოინახულა, მის სინათლით სავსე აკლდამაში ალი გამოჩნდა. შეიხი კალთით გასწია და სარკოფაგთან გვერდით მოისვა. იმწამსვე გაისმა კეთილი ხმა ყურანის „აასინის“ თავის კითხვისა. ხსენებულმა წმინდანმა შეიხმა მაშინვე მაღალი ხმით წმინდა „იასინის“ ლოცვის ლაღადი დაიწყო. სასწაულოთმოქმედი და გამომცხადებელი დიდი პიროვნებაა. კონიიდან 856 (1452) წელს მოვიდა ბრუსაში და ააგო ზეინილეროს სავანე. თვითონაც აქ არის დამარხული. სულთან ჩელები მეჰმედ-ხანის დროს მასზე დიდი მეუფე სხვა არავინ იყო.

ამქვეყნიერობას განდგომილი, ღვთის მონა მევლანა მეჰმედ ბენ მოლა ეფანი: სულთან მურად მეორის ულემა იყო და ზეინილერშია დასაფლავებული.

მევლანა აუსუფ ბალი ბენ ეფანი: მას აქვს მნიშვნელოვანი გან-

მარტებანი წიგნისა, რომელსაც ეწოდება „თელვიჰი“. ბრუსაშია და-საფლავებული. საუცხოო და გასაოცარი ცოდნის, ზღვა ახრების მქონე მეცნიერი იყო.

მევლანა სეიდ აჰმედ ბენ აზდ ალ-ლაჰ კარიმი: ამ პიროვნებას აქვს ერთი განმარტება, რომელიც „თელვიჰს“ შეეხება. იგი მასწავლებელი იყო სულთან მურად მეორის მედრესეში, რომელიც მერზიფონშია. ბრუსაში არის დასაფლავებული.

მევლანა ას-სეიდ ელიას ბენ იბრაჰიმი: სინოპელია. ეს პირი იმდენად კალამსწრაფი ყოფილა, რომ ერთ დღეში თავიდან ბოლომდე დაუწერია წიგნი „მცირე კადური“. მას აქვს ერთი მშვენიერი განმარტება წმინდა დიდი იმამის მნიშვნელოვანი თხზულებისა, რომელსაც ეწოდება „დიდი კანონთმცოდნეობა“. ბრუსაში განისვენებს ზეინილერის გვერდით.

შეიხი აკბიქ-სულთან: ბაირამის დერვიშთა ძმობის წევრია. სულთან მურად-ხან მეორის დროს [მათი] წინამძღვარი იყო და ათასობით მიმდევარი ჰყავდა. ბოლოს, ალაჰის სიყვარულით გარდაიცვალა და ბრუსაში დამარხეს.

|| **შეიხი უზუნ მუსლიჰ ედ-დინი:** ბაკირ ქურედ წოდებული ადგილიდანაა. ბრუსაში წმინდა შეიხ თაჯ ედ-დინის სინათლით სავსე აკლდამაში ძველ ჭილოფზე ორმოცი დღე ღაღადებდა ყურანის „მასინის“ თავს. მეორმოცე დღის დასასრულს იმ კურთხეულ საფლავზე მიწვა და სული განუტევა. მისი ნეშტი განბანეს და წმინდა თაჯ ედ-დინის მახლობლად რომ უნდა დაემარხათ, მთელმა ჯამათმა დაინახა თაჯ ედ-

53

დინის საფლავიდან როგორ გამოჩნდა თეთრი ხელი [ნიშნად იმისა], რომ წმინდა მუსლიჰ ედ-დინისათვის იქვე მოეწყობოთ საფლავი.

მევლანა მეჰმედ-შაჰ ბენ ალი ბენ აუსუფი: ფენარიანთა საგვარეულოს წევრია. სულთან მეჰმედ-ფათიჰის დროს დაბადებულა. ზეინილერის ახლოს მარხია.

სულიერი სამყაროს პოლუსი, ღვთიური სიბრძნის საბადო, წმინდა მოლა ფენარ: – ღმერთის წყალობა იყოს მასზე – მურად-ხან მეორისა და მეჰმედ-ფათიჰის დროს დიდი, უბადლო მეცნიერი ხოჯა იყო. მისი თხზულებანი ცოდნის ყველა დარგში უსაზღვრო და უსასრულოა. მისი სიკვდილის თარიღია „სამოთხის ბაღი“ [რაც ნიშნავ] 834 (1430-1431) წელს.

ერთღმერთობისათვის შეწირული, დიდებაში ჩაფლული წმინდა აზდ ალ-მეჰმედი: შარა გზაზე მისი ლამაზი აკლდამაა. გამვლელ-გამომვლელთათვის მყუდრო სავანეა სალოცავად და დასასვენებლად.

შეიხი-სულთან რამაზან-ბაბა: მდელოებიან და ჰაეროვან ადგილზეა დასაფლავებული. თავმიშველი და ფესშიშველი, ალაჰისადმი მინდობილი დერვიშები ჰყავს.

წმინდა შეიხი ჯენუნ-ეფენდი: რადგანაც მევლევითა ძმობის შეიხი იყო, ამიტომ სავანის ეზოში მარხია.

სულიერე სამყაროს პოლუსი, ღვთიური სიბრძნის საბადო შეიხი

52 **აბუ-ისჰაკ ქაზუნ:** მისი წმინდა სახელია იბრაჰიმი და მეტსახელი – აბუ ისჰაკი. მისი დედა სომეხთა მეფის ასული შეჰრიარ-ხათუნი იყო. 352 (963) წლის რამაზანის ორშაბათ დამეს დაბადებულმა ამ დიდმა პიროვნებამ სახელი მოიხვეჭა და როცა გარდაიცვალა, კუთბ ალ-ეკთაბის წოდება ჰქონდა. იგი დასაფლავებულია არზრუმში, ერთ ციხეში, თავრიზის კარის შიგნითა მხარეს. ვანის ციხეში ჩაკეტილი, იძულებით წამოსული და წამებული || მურთაზა-ფაშა აბუ ისჰაკთან ერთად განისვენებს აკლდამაში. იმ დიდკაცთა აკლდამას, რომელიც ჩვენ მოვინახულეთ და ვილოცეთ, ერთი თეთრწვერა, მოხუცებული, ღვთისმოსავი მცველი ჰყავს.

ბრუსაში რომ არის სალოცავი ადგილი, იგი აბუ ისჰაკ ქაზუნს აქ ყოფნის აღსანიშნავადაა და სულთან ილდირიმ ბადაზეთ-ხანის მიერ არის აშენებული. მეაქლემეთა სასაფლაოს პირდაპირ დერვიშთა ერთი სავანეა. სეფერ-ბაზარს წმინდანის სალოცავი ადგილი და მის ახლოს დაუდ-ბაზას სალოცავი ადგილი იესევის დერვიშთა ძმობისა არის გამვლელ-გამომვლელი დერვიშების სასტუმროა.

ზუსტი და უეჭველი, განდევილი და შეუნიშნავი, წმინდა ჩექირგესულთანის სალოცავი ადგილი: ძველი თბილი წყაროს უბანში, ყაზი ხონთქარ მურად-ხანის აკლდამის წინ ცალკე აკლდამაა.

54

შადი-სულთანის სალოცავი ადგილი: ემირ-სულთანის ახლოსაა.

აბდალლაჰ-ეფენდი: მთხზველი, მწერალი, მეცნიერების ზღვაა.

შეიხი ემირ ალი-ეფენდი: ჰელვეთის სექტის წევრი და კეთილსაქმეებში ჩაფლული, ალაჰის ნამდვილი მინდობილი იყო.

სულთან კარაჯა მეჯდ ედ-დინის სალოცავი ადგილი, კარანფელლი-დედეს სალოცავი ადგილი: ბრუსის დასავლეთ მხარეს, ჰასან-ფაშას კარის გარეთ კარანფელლის სავანეში განისვენებენ, **სუნბულლუ-დედე** თათართა კართანაა.

შეიხი ალი მესთი: თათართა კარის შიგნითა მხარეს მდებარე სავანეში განისვენებს.

წმინდა შეიხი ფაზლ ულ-ლაჰი: ღვთის დიდი წმინდანია და მეუფე.

წმინდა მევლანა არებ ჯაბარ: მთის ძირას, ჯამეს ეხოშია დასაფლავებული.

შეიხი ზეინ ედ-დინ ჰაფრ: ფრიად დიდი მეუფეა. თხზულებები აქვს სუთობის დარგში. **მოლა აშჯი-ზადე:** ცოდნის ზღვაა. ჰუსამ ედ-დინ ჩელები: ცხადისა და ფარულის სრულმყოფელი, დიდსულოვანი პიროვნება ყოფილა. **ხალის დედე, შეიხი სეიდი ალი ბადრ:** დიდი მეუფენი არიან ნაკშის სექტისა. **იოღურდლუ-ბაბა:** ხორასნელი წმინდანთაგანია. ჰიალ-ეფენდი: „ჰიალიდ“ წოდებული დიდებული თხზულებების შემთხზველია. მის ახლოსაა **შეიხი ალი ედ-დინ-ეფენდი**, სარწმუნოების ზღვაში შეყვინთავი. უეჭველობის ზღვაში ჩაძირული წმინდა თაჯ ედ-დინი, წმინდა ზეინ ედ-დინი, რომელსაც მრავალი თხზულება აქვს. ღვთიური სიბრძნის საბადო, || საიდუმლოების მზე, **წმინდა შეიხი ჟარამანიელი; წმინდა შეიხი აბდ ალ-ლატიფ-ეფენდი, ჰაჯი ჰალიფა**

53

ბაირამის სექტის წევრი და მეუფე იყო. **შეიხი აბდ ალ-აზიზ-ეფენდი, წმინდა შეიხი სეფრ ედ-დინი. მუალემ ზადე მეჰმედ ბენ მუსლიჰ ედ-დინ რუმი:** – ღრმად მცოდნე, მეცნიერების ზღვაში მყვინთავი უფალი ყოფილა. ღირსშესანიშნავი თხზულებები აქვს მისი სიკვდილის თარიღი, რომელსაც ჰიალი ამბობს: „მისი ადგილსამყოფელი იყოს უმაღლესი სამოთხის ბაღი“ [რაც ნიშნავს] 980 (1572-1573) წელს.

წმინდა შეიხი სეიდი ალ: შემოქმედი და მეცნიერია. მექიდანაა. **მევლანა ჰასან ჩელები:** განმმარტებელი და ჰადისების მცოდნე დიდი ულემია. საპატიო ადგილის მფლობელი იმამი, მამაცი ალის მსგავსი მოლა, წმინდა მევლანა ხოსროვ ბენ ხიდირი: „მარგალიტების“ და „ჩუქურთმების“ მფლობელი მეუფე ულემია. ესეც ზეინ ედ-დინ ჰაფრს გვერდითაა დასაფლავებული. იქ ერთი პატარა სენაკია; მეტისმეტად პირქუში სამლოცველო სახლია, სადაც მევლანა ხოსროვმა თავისი „მარგალიტები“ და „ჩუქურთმები“ შეთხზა. მე, მწირი მოკრძალებით შევედი იმ სენაკში, მთლიანად წავიკითხე ყურანი და მევლანა

55

დინის საფლავიდან როგორ გამოჩნდა თეთრი ხელი [ნიშნად იმისა], რომ წმინდა მუსლიჰ ედ-დინისათვის იქვე მოეწყობა საფლავი.

მევლანა მეჰმედ-შაჰ ბენ ალი ბენ აუსუფი: ფენარიანთა საგვარეულოს წევრია. სულთან მეჰმედ-ფათიჰის დროს დაბადებულია. ზემინ-ლერის ახლოს მარხია.

სულიერი სამყაროს პოლუსი, ღვთიური სიბრძნის საბადო, წმინდა მოლა ფენარ: – ღმერთის წყალობა იყოს მასზე – მურად-ხან მეორისა და მეჰმედ-ფათიჰის დროს დიდი, უბადლო მეცნიერი ხოჯა იყო. მისი თხზულებანი ცოდნის ყველა დარგში უსაზღვრო და უსასრულოა. მისი სიკვდილის თარიღია „სამოთხის ბაღი“ [რაც ნიშნავს] 834 (1430-1431) წელს.

ერთღმერთობისათვის შეწირული, დიდებაში ჩაფლული წმინდა აბდ ალ-მეჰმედი: შარა გზაზე მისი ლამაზი აკლდამაა. გამვლელ-გამომვლელთათვის მყუდრო სავანეა სალოცავად და დასასვენებლად.

შეიხი-სულთან რამაზან-შაბა: მდელოებიან და ჰაეროვან ადგილზეა დასაფლავებული. თავშიშველი და ფეხშიშველი, ალაჰისადმი მინდობილი დერვიშები ჰყავს.

წმინდა შეიხი ჯენუნ-ეფენდი: რადგანაც მევლევითა ძმობის შეიხი იყო, ამიტომ სავანის ეზოში მარხია.

სულიერი სამყაროს პოლუსი, ღვთიური სიბრძნის საბადო შეიხი აბუ-ისჰაკ ქაზუნ: მისი წმინდა სახელია იბრაჰიმი და მეტსახელი – აბუ ისჰაკი. მისი დედა სომეხთა მეფის ასული შეჰრიარ-ხათუნი იყო. 352 (963) წლის რამაზანის ორშაბათ ღამეს დაბადებულმა ამ დიდმა პიროვნებამ სახელი მოიხვეჭა და როცა გარდაიცვალა, კუთბ ალ-ეკთაბის წოდება ჰქონდა. იგი დასაფლავებულია არზრუმში, ერთ ციხეში, თავრიზის კარის შიგნითა მხარეს. ვანის ციხეში ჩაკეტილი, იძულებით წამოსული და წამებული || მურთაზა-ფაშა აბუ ისჰაკთან ერთად განისვენებს აკლდამაში. იმ დიდკაცთა აკლდამას, რომელიც ჩვენ მოვინა-

ხულები და ვილოცეთ, ერთი თეთრწვერა, მოხუცებული, ღვთისმოსავი მცველი ჰყავს.

ბრუსაში რომ არის სალოცავი ადგილი, იგი აბუ ისპაკ ქაზუნის აქ ყოფნის აღსანიშნავადაა და სულთან ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის მიერ არის აშენებული. მეაქლემეთა სასაფლავს პირდაპირ დერვიშთა ერთი სავანეა. სეფერ-ბაზარის წმინდანის სალოცავი ადგილი და მის ახლოს დაუდ-ბაზას სალოცავი ადგილი იესევის დერვიშთა ძმობისა არის გამვლელ-გამომვლელი დერვიშების სასტუმროა.

ზუსტი და უეჭველი, განდევნილი და შეუნიშნავი, წმინდა ჩექირგე-სულთანის სალოცავი ადგილი: ძველი თბილი წყაროს უბანში, ყაზი ხონთქარ მურად-ხანის აკლდამის წინ ცალკე აკლდამაა.

54

შადი-სულთანის სალოცავი ადგილი: ემირ-სულთანის ახლოსაა.

აბდალლაჰ-ეფენდი: მთხზველი, მწერალი, მეცნიერების ზღვაა.

შეიხი ემირ ალი-ეფენდი: ჰელვეთის სექტის წევრი და კეთილ-საქმეებში ჩაფლული, ალაჰის ნამდვილი მინდობილი იყო.

სულთან კარაჯა მეჯდ ედ-დინის სალოცავი ადგილი, კარანფელლი-დედეს სალოცავი ადგილი: ბრუსის დასავლეთ მხარეს, ჰასან-ფაშას კარის გარეთ კარანფელლის სავანეში განისვენებენ. **სუნბულლუ-დედე** თათართა კართანაა.

შეიხი ალი მესთი: თათართა კარის შიგნითა მხარეს მდებარე სავანეში განისვენებს.

წმინდა შეისი ფაზლ ულ-ლაჰი: ღვთის დიდი წმინდანია და მეუფე.

წმინდა მევლანაჯარებ ჯაბარ: მთის ძირას, ჯამეს ეზოშია დასაფლავებული.

შეიხი ზეინ ედ-დინ ჰაფრ: ფრიად დიდი მეუფეა. თხზულებები აქვს სუფიოზის დარგში. **მოლა აშჯი-ზადე:** ცოდნის ზღვაა. **ჰუსამ ედ-დინ ჩელეზი:** ცხადისა და ფარულის სრულმყოფელი, დიდსულოვანი პიროვნება ყოფილა. **ხალის დედე, შეიზი სეიდი ალი ბაღრ:** დიდი მეუფენი არიან ნაკშიის სექტისა. **დოღურდლუ-ზაბა:** ხორასნელი წმინდანთაგანია. **ჰიალი-ეფენდი:** „ჰიალიდ“ წოდებული დიდებული თხზულების შემთხზველია. მის ახლოსაა **შეიხი ალი ედ-დინ-ეფენდი**, სარწმუნოების ზღვაში მყვინთავი. უეჭველობის ზღვაში ჩადირული **წმინდა თაჯ ედ-დინი, წმინდა ზეინ ედ-დინი**, რომელსაც მრავალი თხზულება აქვს. ღვთიური სიბრძნის საბადო,||საიდუმლოების მზე, **წმინდა შეიხი ყარამანიელი; წმინდა შეიხი აბდ ალ-ლატიფ-ეფენდი; პაჯი ჰალიფა** ბაირამის სექტის წევრი და მეუფე იყო. **შეიხი აბდ ალ-აზიზ-ეფენდი, წმინდა შეიხი სეფი ედ-დინი. მუალემ ზადე მეჰმედ ბენ მუსლიჰ ედ-დინ რუმ:** – ღრმად მცოდნე, მეცნიერების ზღვაში მყვინთავი უფალი ყოფილა. ღირსშესანიშნავი თხზულებები აქვს მისი სიკვდილის თარიღი, რომელსაც ჰიალი ამბობს: „მისი ადგილსამყოფელი იყოს უმაღლესი სამოთხის ბაღი“ [რაც ნიშნავს] 980 (1572-1573) წელს.

წმინდა შეიხი სეიდი ალრ: შემოქმედი და მეცნიერია. მექიდანაა.

მევლანა ჰასან ჩელეზი: განმმარტებელი და ჰადისების მცოდნე დიდი

ულემაა. საპატიო ადგილის მფლობელი იმამი, მამაცი ალის მსგავსი მოლა, **წმინდა მევლანა ხოსროვ ბენ ხიდირი**: „მარგალიტებისა“ და „ჩუქურთმების“ მფლობელი მეუფე ულემაა. ესეც ზეინ ედ-დინ ჰაფრის გვერდითაა დასაფლავებული. იქ ერთი პატარა სენაკია; მეტისმეტად პირქუში სამლოცველო სახლია, სადაც მევლანა ხოსროვმა თავისი „მარგალიტები“ და „ჩუქურთმები“ შეთხზა. მე, მწირი, მოკრძალებით შევედი იმ სენაკში, მთლიანად წავიკითხე ყურანი და მევლანა

54

ხოსროვის სულს მივუძღვენი. **შეიხი აბდ ალ-ლატიფ მაკდისი** სულთან ილდირიმ-ხანის იმამი იყო. **წმინდა შაჰ-ეფენდი** განმმარტებელი, ჰადისების მცოდნე, მწერალი კაცია. **სარმასაკჯი-ზადე სულეიმან-ეფენდის** ესქი კაფლიჯას ახლოს ცალკე და სინათლით საგვს აკლდამა აქვს. ოსმალთა სამფლობელოში და სხვა ქვეყნებში სიმღერით რომ ლოცულობენ წმინდა მევლუდის ლექსს, სწორედ ამ სულეიმან-ეფენდიმ შეთხზა, რომელიც, ჰემმარიტად, ადვილად გასაგები და შეუდარებელი ლექსია. სულთან ილდირიმ-ხანის ჯამეს ახლოს, იმ ადგილას, რომელსაც მუმიების საფლავი ეწოდება, დიდ გამოქვაბულში მრავალი ასი წლის წინათ მიცვალებულები გამხმარან და გაუხრწნელები წვანან დაუმარსავად. **მოლა სეიდი ალი** ბრუსას ველზე არის დასაფლავებული. **მოლა ბაღდად-ზადე ჰასან ჩელები ბენ აუსუფ ალ-ბაღდად**. მისი მტრედივით სული ტანის გალიიდან გაფრინდა და ბრუსაში, ზეინი-ლერიში გაიკეთა ბუდე. ის ადგილი ეხლაც ხალხის სალოცავია. **მოლა ჰუსამ ედ-დინ ჰუსეინ ბენ მეჰმედ ბენ ჰუსამ ედ-დინი** – „ყარა ჩელები ზადეს“ სახელითაა ცნობილი. ემირ-სულთანის ჯამეს წინაა დასაფლავებული. ფრიად პატივცემული მოღვაწე, ბრწყინვალე პოლუსი, მარტოობაში განდეგილი, ეპოქის ბრძენი შეიხი **მეჰმედ უფთადა-ეფენდი** **სკუტარელი მაჰმუდ-ეფენდის** მოძღვარია. ესენი||ჰალვეთის დერვიშთა ძმობის წევრები არიან. მაგრამ **მაჰმუდ-ეფენდი** პალვეთიების საწყისია. **უფთადე-ეფენდი** ბრუსელია. ბრუსაშივე, შიდა ციხეში რომ ჯამეები, იმათ დიდებულ სავანეში არის დასაფლავებული. მისი გარდაცვალების თარიღი:

„დაეცა წვეთი „ბან“-იან თარიღს
გარდაიცვალა უფთადე-ბრუსას პოლუსი“.

დიდებული კეთილ-შობილებისა და მაღალი თანამდებობის კაცი იყო. **მოლა ქემალ ედ-დინ აშ-შეჰირ ბაკრა-დედე**: ამასიის ახლოს მდებარე დაბა სუნდადან არის. ჯერ სამოცი წელი დაბალობდა. სხეულს იგვემდა, სულს ილბობდა და საქმეს სრულყოფდ⁷. მაგრამ, რადგანაც ცოდნა არა ჰქონდა, შემდეგ ხანებში ბრუსის მუფთიმ, რომელიც სწორი გზის მაჩვენებლად აღმოუჩნდა, „ხათიბ კასიმ ზადედან“ დააწყებინა კითხვა და ერთ წელიწადში ყურანის კითხვა დაამთავრა. შვიდ წელიწადში კი მეცნიერება გაასრულა და მუდარისი გახდა ბრუსას მურადიეს მედრესეში. კიდევ მრავალ წელს იცოცხლა და ბევრი მაღალი თანამდებობა ეკავა. მრავალი ტომი სასარგებლო და მნიშვნელოვანი

თხზულებები აქვს. „დედე ჯუნექ“-ად წოდებული დიდი თხზულებაც ამისი დაწერილია. ბრუსაში გამოესალმა წუთისოფელს. ემირ-სულთანის მახლობლად მარხია. მისი გარდაცვალების თარიღია „სამოთხის

56

ვარდნარი იყო მისი თავშესაფარი“ [რაც ნიშნავს] 974 (1566–1567).
წელს.

მოლა შეიხ ულ-ისლამი აზიზ-ეფენდი: მუფთი რომ იყო, გადაყენებულ იქნა და ბრუსაში გადასახლებული. რომ გარდაიცვალა, მეაქლემეების სასაფლაოს მახლობლად, საერთო გზის პირას დაასაფლავეს.

მოლა ალი ბენ სალიჰმა⁸ სახელი გაითქვა [თხზულები], რომელსაც „ვასიყი ალი“ ეწოდება. დაწერა, აგრეთვე „ჰუმადუნ-ნამე“. კიდევ მრავალი თხზულება აქვს და ყოველი მათგანი მეფურ საუნჯეს წარმოადგენს.

შეიხი ნურ ულ-ლაჰ ბენ შეიხ ჰაზრეთ აკ შამს ედ-დინი: მამასთან უთანხმოება მოუვიდა და ცოდნისა და განათლების მისაღებად ბრუსაში ჩამოვიდა. საკალმე ლერწამს რომ თლიდა, კალმის სათლელი დანა მუცელში იტაკა და ამ მიზეზით სულის ჩიტი სამოთხის ქვეყანაში გაუფრინდა. მისი საფლავი ზედნილერის მახლობლადაა.

მოლა აბდ ალ-განი ბენ ემირ-შაჰი: ბოლუდან არის სტამბოლის ყადიდ გახდომის თარიღია: „ნათელი შარიათის ხალიჩის „განმგებელი“⁹, || გარდაცვალების თარიღი: „საუკუნო სამოთხეშია მისი სასუფეველი“. ესეც ზედნილერის მახლობლად მარხია.

55

ბრუსაში კიდევ მრავალი ღვთის წმინდანის საფლავი მოვილოცეთ, მაგრამ, რადგანაც მათი სახელები ჩემთვის ცნობილი არაა, ვერ დავწერე. წმინდა სულები აღვწერე, რომელთა სავანეებშიც ჩვენ პატროსანი, „დასინი“ წავიკითხეთ, შემწეობა გამოვითხოვეთ და რომლებიც აქ შევიცანით.

ამ ჩემი წიგნის მკითხველებთანაც ერთი თხოვნა მაქვს: ალაჰის ამ წმინდანებისა და კერძოდ ჩემი, მწირის, სულისათვის აქვე თითო ფათიჰა წაიკითხონ!

ათას ორმოცდაათი წლის საფარის თვის მეექვსე დღეს (1640 წ. 28 მაისი) ჩვენს კეთილისმყოფელ მფარველებს გამოვეთხოვეთ. მრავალი მათგანი კი ჩვენი სიყვარულით ცხენებზე შეჯდა; ჩვენთან ერთად იმგზავრეს და ჩემს მეგობარ ოკჩუ-ზადე აჰმედ-ალასთან ერთად ნილუფერის ხიდამდე მოვედით. აქ გამოვეთხოვეთ გამცილებლებს და 4 საათში ისევ მოვედით დაბა მუდანიაში. იქ ჩვენი ცხენები ბრუსას წარჩინებულების მსახურებს ჩავაბარეთ და მსუბუქად ჩავსხედით ხომალდში. ხელსაყრელ ამინდში გზას გავუდექით. ზღვის ტალღებს ჩავუვარდით ხელში, ღელვამი აღმა-დაღმა ვეხეთქეთ და სიცოცხლემობეზრებულები ბოზბურუნის ნავსადგურში მივედით.

დად-ღერუნის სადგურის, შეუბრალებელი ნავსადგურის – ბოზბურუნის აღწერა: ძველ დროს კეთილმოწყობილი ნავმისადგომიანი ნავსადგური ყოფილა. რადგანაც იგი შეუბრალებელი მორევის ადგი-

ლას მდებარეობს, აქ მოსული მეხომალდეები უსათუოდ მოხვდებიან ხოლმე მწუხარების მორევში და ხუთი-ათი დღე ან ერთი-ორი თვე დგანან. ავგვარად, აქ დიდხანს ლოდინში გაბეზრებული მეზღვაურებისა და ვაჭრების წყევლა-კრულვა მას კვალს ამჩნევს, – აქაურობა დანგრეულია და ეხლაც ინგრევა. ნავსადგურის თავში ერთი ფუნდუკი, რამდენიმე ღამისგასათევი, მცირე ჯამე, რამდენიმე ბაყალის დუქანი, მეპურისა და ბოზხას გამყიდველთა დუქნები არის. სხვა შენობის კვალი არაა, მაგრამ მის გარშემო ბევრია ბალ-ვენახი. ნავსადგურის თავში მდგარი ჯამეს კარ-კედლებზე ერთი ასოს დასაწერი ადგილი არ არის დარჩენილი აქ მოხვედრილი სტუმრების მიერ დაწერილი ჩივილის გამო. სანამ გემი ამ მორევში არ მოხვდება, ხსნა არ არის. ვისაც უნდა ნახოს სხვადასხვა ენაზე შესრულებული ნაირ-ნაირი წარწერა, ბოზბურუნში უნდა მოვიდეს და მისი კედლები დაათვალიეროს.

„გაგვიშვი ხელიდან, ბოზბურუნ,
კენესის ხელიდან, ბოზბურუნ;
შენ ცდასა და ლოდინში
არ შეგვრჩა პირი და ცხვირი“¹⁰,

56 || ტაეპი: „ჰოი, მტანჯველო ბოზსბურუნ, შენი მწუხარების ხელიდან, ვაი, გაგვიშვი“. ამისი მსგავსი მრავალი ბეითი და დარიგება არის ისეთი, რომ მათი წამკითხველნი კი არ გაიცინებენ, გაოცდებიან. მე, მწირ-მაც, ორი დღე ამ ყოფაში ვიცადე. ბოლოს მშვენიერი და ერთგული თხუთთმეტი კაცი ერთ ადგილას შევეგროვდით, ჩვენ-ჩვენი ნივთი და იარაღი შევკარით, ავიკიდეთ და ხმელეთის გზას დავადექით, სამი ათა-სამდე ნაბიჯი რომ გავიარეთ, არმუდლუს ნაპიეს მივალწყეთ.

დაბა არმუდლუ: ნაპიეა. ნაიბი აქ ზის. მისი სუბაში ბრუსის ბეგის [მიერაა დანიშნული]. ეს დაბა კეთილმოწყობილია. ვაკე ველზე მდებარე ბალ-ვენახიანია, რომელიც ყოველის მხრიდან დაშვენიებულია მსხლის ბაღებით. ამიტომ უწოდებენ არმუდლუს. სამასამდე კეთილ-ნაშენი სახლი აქვს და ყველა კრამიტითაა გადახურული. ერთი ჯამე, ერთი აბანო, სამი მეჩეთი ერთი ფუნდუკი და ათამდე დუქანი აქვს. მისი ჰავა ფრიად მშვენიერია. ერთი ღამე იქ გავათიეთ. დილაადრიან მეზღვაურებმა დაგვიძახეს, საჩქაროდ მივედით ნაპირთან და ხომალდში ჩავსხედით. დიდება ღმერთს, დასავლეთის ქარით ადვილად გავთავისუფლდით ბოზბურუნის მორევისაგან, აფრები გავშალეთ და კათირლის მთის ძირიდან [დაწყებული] ბაბა ბურუნიდ წოდებულ. ადგილას „ბაბა-სოლთანის“ სულს ფათიჰა წავუკითხეთ. ორმოცდაათი მილის მანძილზე გავედით ზღვაში. ჩვენი მგზავრობის დროს ამინდი ხელს გვიწყობდა და [ზღვა] ძალზე წყნარი გახდა – ყველა გაოცდა.

58

„გულის ნავი განმორებით მწუხარების მორევში დარჩა

რა გზაა! რა უნდა ვქნა, ქარი ჩემ ხელში არაა!“

ამ ნათქვამის ძალით უდარდელად მივსრიალებდით ზღვის ზედაპირზე. ბოლოს, როდესაც პირქარი ამოვარდა და ხელს აღარ გვაძლევდა, ნიჩბები გამოვიყენეთ, სამხრის დროს სტამბოლის სანაპიროზე კიდევ ხუთი მილი ვიარეთ და დაბა აიასტეფანოზში მივედით.

დაბა აიასტეფანოზის აღწერა: იმ დროს, როდესაც ათფუ ბენ მადიანმა სტამბოლი ააშენა, მისმა შვილმა აა სტეფანმაც ეს ქალაქი ააგო და ამიტომ მას შეცდომით აა სტეფანოზს უწოდებენ. ზღვის ნაპირზე ბოსტანჯი-ბაშის მმართველობაში მყოფი სასუბაშოა. ერთი მასაკჩის თანამდებობა აქვს. ეთუბის მოლას ნაჰიეს განმგებლობაშია. გაიურების დროს დიდი ქალაქი ყოფილა. ომაელ სულეიმან ბენ აბდ ალ-მალიქის დროს¹¹ სტამბოლს ალყა შემოარტყა და რომ ვერ დაიპყრო, გაბრუნდა, || მისმა აღმატებულება ომარ ბენ აბდ ალ-აზიზმა¹² ეს ქალაქი დაანგრია იმის გამო, რომ მისი მცხოვრებლები არ დამორჩილდნენ. ახლა ხუთასი კეთილნაშენი სახლიანი ბერძნული დაბაა. ერთი სავანე, ერთი მცირე ბაზარი და ორი ეკლესია აქვს. მისი ჰავა ფრიად მშვენიერია.

57

აქ ჟველა თანამგზავრითურთ გემიდან გადმოვედით და ღამე გავათიეთ. დილაადრიან ჩრდილოეთისაკენ ფეხით ვიარეთ ზღვის ნაპირ-ნაპირ და 3 საათში მივედით ისკანდერ ჩელების ბაღთან.

მისი აღწერა: ზღვის ნაპირზე ედემის ბაღის მსგავსი ხონთქრის ბაღია. სულთან სელიმ მეორის ხანაში¹³ ერთი დავთარდარისა ყოფილა, რომელსაც ისკანდერ ჩელები ერქვა. ხუროთმოძღვარ სინანის ნახელავია. რადგანაც ისკანდერ ჩელები უშვილოდ გარდაცვლილა, ფა - დიშაჰების კუთვნილი, რჩეული ბაღი გამხდარა. ერთი ბოსტანჯი-ბაში და ორასამდე ქულაჰიანი რიგითი ბოსტანჯი ჰყავს.

შეიხ ულ-ისლამ ჰუსეინ-ეფენდის წმინდა საფლავი: სულთან მურად-ხან მეოთხის მუფთი იყო¹⁴. დღემდე იმისთანა მუფთი არ გამოჩენილა. ორმოც ათასზე მეტი ფეთვა იცოდა.

წმინდა საფლავის მოლოცვის შემდეგ ბაღის ოსტატს ცხენები გამოვართვით, ჩემს ამხანაგებთან ერთად შევსხედით და რომ მივდიოდით, ხომალდი, რომელშიც ჩვენი ტანისამოსი და ბარგი იყო, ნაპირ-ნაპირ ნიჩბის მოსმით მოგვყვებოდა და ჩვენ გვეჯიბრებოდა. ბოლოს, ათას ორმოცდაათი წლის ძლევაგამოსილი საფარის თვის მეხუთე დღეს (1640 წ. 27 მაისი) სტამბოლში შევედით.

იმ დღეს მე, მწირი, ჩვენს დამწუხრებულ სახლში მივედი, მამისა და დედის პატიოსან ხელებს ვეამბორე. ამ კეთილშობილი ადამიანების წინაშე რომ წარვსდექი, ჩემმა. საყვარელმა მამამ მომმართა:

59

– „მოზრძანდი, ბრუსას მოგზაურო, კეთილი იყოს შენი მოზრძანება!“

საქმე ისაა, რომ არავინ იცოდა რომელ მხარეს ვიყავი წასული.

მე მწირმა, ვთქვი:

– „ბატონო! საიდან გაიგეთ მწირის ბრუსაში ყოფნის ამბავი?“
მან ბრძანა:

– „როდესაც შენ გაჰყრი ათას ორმოცდაათი წლის მუჰარემის მეთე დღეს (1640 წ. 2 მაისი) იმ ღამეს მრავალი ლოცვა წარმოვთქვი. ათასჯერ წავიკითხე ყურანის სურა, [რომელიც იწყება სიტყვებით] „ჭემმარიტად ჩვენ ვუბოდეთ...“ პირველ ღამეს სიზმარში გნახე, თითქოს ბრუსაში ემირსულთანის სავანეში მისი სულიერებისაგან შველას ითხოვდი, მოგზაურობას ევედრებოდი და ტიროდი: იმ ღამეს მე მევედრებოდა და შენი სამოგზაუროდ წასვლისათვის ნებართვას ითხოვდა მრავალი სული, რომლებმაც იცოდნენ ამბავი. მეც იმ ღამეს ყველა მათი თანხმობით შენ დასტური მოგეცი. ფათიჰა წავიკითხეთ. ასე, რომ მოდი, შვილო! ამიერიდან შენ მოგზაურობა გერგო წილადა.

58 ღმერთმა გაკურთხოს! || მაგრამ უნდა დაგარიგო“. ეს რომ მითხრა, ხელი ჩამჭიდა, წინ დამიყენა, მარჯვენა ხელით მარცხენა ყური გადამიგრიხა, და შემდეგი დარიგება დამიწყო.

პატივცემული მამის დარიგება: „შვილო! ადამიანი ააწყალა, ღვთის სახელის უხსენებლად საჭმელი არა ჭამო. თუ საიდუმლო გაქვს, გაფრთხილდი – ცოლს არ გაანდო. თუ შებილწულია, პური არა ჭამო ტანისამოსის გამოხეული ადგილები ზემოდან არ დააკერო. სახელი არ გაიტეხო. ცუდი ამხანაგი არ იყო, იზარალებ. შენ წინ იარე, თვალისჩინო, არ ჩამორჩე – მწყობრს ნუ დაარღვევ. ჯეჯილი ფეხით არ გათელი. მეგობარს ფეხებში არ გაებლანდო. იმ ადგილისაკენ ნუ გაიწვდი ხელს, სადაც არაფერი დაგიდვია. როდესაც ორი კაცი ერთმანეთს ესაუბრება, ყური არ მიუგდო. პურ-მარილის წესს პატივი ეცი, უცხო ქალს ნუ მიაცქერდები და მუხანათობას ნუ გაუწევ. დაუპატიჟებლად არსად მიხვიდე. თუ მიდიხარ, მიდი საიმედო ადგილას – პატიოსან კაცთან. საიდუმლოს შემნახავი იყავ! ყოველგვარ შეკრებილობაში გაგონილს ნუ გაახმაურებ. სახლიდან სახლში სიტყვა არ მიიტანო. ლანძღვისა, ზურგსუკან დაძრახვისა და ყოველი სიავისაგან შორს იყავ! კეთილშობილი იყავ! ყველასთან კარგი ურთიერთობა გქონდეს. ბუზღუნა და ავცია ნუ იქნები. შენზე უფროსის წინ არ იარო. მოხუცებულს პატივი

60

ეცი. ყოველთვის წმინდად იყავი, აკრძალულის და აღკვეთილისაგან თავი შეიკავე! ხუთ ლოცვას დაესწარი. პატიოსნებით ცნობილი, ცოდნითა და განათლებით სახელგანთქმული იყავ.

დარიგების ბაიათი¹⁵

ეი, მეგობარო, სრულებით ნუ შეგრცხვება შეკითხვისა.
რაც კი სრულყოფილი ცოდნაა, გაიგე.
ისწავლე სპარსული მისგან, ვინც მას დაუფლებულია.
ადამიანთა შორის ენამჭევრი იყავ არაბულსა და სპარსულში.
ნამაზის არც ერთი დრო არ გამოტოვო, ღმერთს შეევედრე.
ადიდე გამჩენი, მიჰყევი იმამს.
რაც შენ იცი, სხვას ასწავლე.

რასაც გასწავლიან, კარგად შეითვისე.
ნუ გამოარჩევ წარჩინებულსა და მდაბიოს.
დაეწაფე ცოდნას, საქმის მოყვარული იყავი.
მცოდნესთან გქონდეს საქმე, ნუ იქნები „მელამი“.
გაიგე, რომ ტბა წვეთებისაგან იქმნება
შეისმინე ჩემი სიტყვა. ესაა, რაც უნდა მეთქვა.

||შვილო! რაც შეეხება ამქვეყნიურ ცხოვრებას, ჩემი რჩევა ის 59
არის, რომ ყოველთვის კეთილმოსურნე და უანგარო მეგობარი იყავი.
იმ ვეზირებთან და წარჩინებულებთან, რომლებთანაც შენ ყოფნა გიბ-
დება, არ მიხვიდე და არაფერი სთხოვო შენი კეთილდღეობისათვის,
რათა არ შეეზიზღო და არ გამოგაგდონ. კმაყოფილი იყავი იმითაც,
რაც გაქვს. არც შენ ხელში მოხვედრილი ქონება გაანიავო. მცირედი
იკმარე და ისე იცხოვრე. ნათქვამია: „მომჭირნეობა განძიაო“. ჯანმრთე-
ლობაც და ამტანობაც საჭიროა. საარსებო ფული ლუკმისა და სამო-
სისათვის გადაინახე და უღირსის სათხოვრად არ გაიხადო თავი, იმი-
ტომ, რომ ნათქვამია:

„თუ მტერს შერჩა რამე შენი, შერჩეს,
ოღონდ მეგობარს საზრუნავი არ გაუხდე“.

იმ ადგილებში, სადაც შენ იმოგზაურებ, ქამარი ყოველთვის მაგრად
შემოიჭირე და მუდამ კარგად დაიცავი თავი. წყალსა სძინავს და გაი-
ძვერა და ვერაგ მტერს კი – არა. ღვთის დიდი წმინდანების სალოცა-
ვი ადგილები მოინახულე და აღწერე ყველა სალოცავი ადგილი, ყვე-
ლა ქვეყნის სადგურებში არსებული ველები და უდაბნოები, მაღალი
მთები, საოცარი ხეები და ქვები, ქალაქები, სამაგალითო ძეგლები, ცი-

61

ხეები, მათი დამპყრობნი და ამშენებელნი, მათი გარეშემოწერილობის
ზომები და შეჭქმენი თხზულება, რომელსაც „მოგზაურობის წიგნს“
დაარქმევ. კეთილი იყოს შენი საქმის დასასრული და მტრის ზიანი გა-
შოროს. მაღალი ღმერთი იყოს შენი შემწე და მფარველი, ამ ქვეყანაზე
კეთილად და მშვიდობით გამოყოფოს; უკანასკნელ ამოსუნთქვისას კი
ღმერთმა შეგიწყალოს. ალაჰის მოციქულის დროშის ქვეშ იდექ! ჩემი
ეს დარიგებანი ყურად იღე“. ეს თქვა და კეფაში ერთი ფალავნური
სილა გამაწნა, ყური გადამიგრინა და მითხრა: „იარე! კეთილი იყოს
შენი ბოლო, ელ–ფათიჰა!“.

სილის გარტყმის შემდეგ გონზე რომ მოვედი, თვალი გავახილე,
ჩვენი სახლი გაკაშკაშებული მეჩვენა. მაშინვე ვეამბორე მამაჩემის პა-
ტიოსან ხელებს და ჩუმიად გავჩერდი. დავინახე, რომ საჩუქრად მოუ-
ცია ხურჯინში ჩალაგებული წიგნები: ერთი „ქაფია“, ერთი „შაფია“,
ერთი „მევლანა ჯამი“, ერთი „კუდურნი“, ერთი „მულთუკი“, ერთი
წიგნი ქუჰისტანის შესახებ, ერთი „ჰიდაფათი“, ერთი „საიდუმლოების
განჯინა“¹⁶, სულ თორმეტამდე ძვირფასი წიგნი და გზის სახარჯოდ
ორასი უმაღლესი ხარისხის ოქროს ფული მომცა.

– „გაემართე! საითკენაც არ უნდა წახვიდე, ნება გაქვს. მაგრამ უცხო ქვეყანაში თადარიგიანი და ვაჟკაცი იყავი. ტანჯული კაცისათვის მეგობარი იყავ!“ ეს მითხრა, შუბლზე მაკოცა და ჩარშამბა ბაზარზე აბდ ულ-ვაჰიდ-ეფენდისთან წამიყვანა. მისგანაც ლოცვა-კურთხევა მივიღეთ. შეიხ მისრი ომერ-ეფენდისთან, შეიხ ლაფურ-ეფენდისთან, შეიხ||ეკლრ ჯინეთ-ეფენდისთან, შეიხ ბექთაშ ჰასან-ეფენდისთან წამიყვანა სულ თორმეტამდე დიდ შეიხს ვემთხვიეთ პატიოსან ხელეზზე. ყველამ თანხმობა განაცხადა: „წადი! ღმერთმა აკურთხოს შენი მოგზაურობაო“. ღვთის ნებით, მე, მწირს, გულზე მომემუვა და მე, უმწეოსა და გლახაკს, ერთგვარი აღფრთოვანება დამეუფლა და გამხიარულდი. იქიდან ჩვენ თავმდაბლობით აღსავსე სახლში წავედით. იმ კვირას ათას ორმოცდაათი წლის რები ულ-ეველის პირველ დღეს (1640 წ. 21 ივნისი) საყვარელი მამის ხელს ვემთხვიე და ჩვენი ნათესავის – კულოღლუ მეჰმედ-რეისის გემით იზმითში წასასვლელად გზას დავადექი.

XXVI

ამბავი იზმითის ვილაიეთში მოგზაურობის დროს ნანახისა

პარასკევ დღეს ემიშის ნავსადგურში მივედით და ჩვენი ტანისამოსი გემში ჩავალაგეთ. საპარასკევო ლოცვაც იმავე ნავსადგურში

62

მდებარე ახი ჩელების ჯამეში აღვავლინეთ და ამ დროს მე მომაგონდა ჩემი სიზმარი, რომელშიც დილის ლოცვის დროს მუჰამედი იმამობდა და მე, მწირი, კი მუეძინობას ვასრულებდი. მანათობელ მოციქულს ხელები დავუკოცნე და პატიებისა და შენდობის ნაცვლად მოგზაურობის ნებართვა ვთხოვე. „დიდება ალაჰს მოგზაურობა შესაძლო გახდა“-მეთქი, ურიცხვი ლოცვა-დიდება მივუძღვენი და პირისახე მიწას გავუსვი – ვეამბორე.

შემდეგ გემში ჩავსხედით, ჩრდილოეთის ქარით გავცურეთ და. სკუტარის მხარეს ჩავუარეთ კადიქომს კონცხს, კალამიშის კონცხს, ხონთქრის ფენერბაჰჩეს კონცხს, დელქენ კადას კონცხს და ხელსაყრელი ქარით, რომელიც გემს კიჩოდან უბერავდა, დირიჩას ციხესთან მოვედით.

დარიჩას აღწერა: სტამბოლიდან ოთხმოცი მილის მანძილზეა. ზღვის ნაპირზე, ციცაბო კლდეზე ოთხკუთხა მოყვანილობის, ქვის მტკიცე და ძლიერი ნაგებობაა. ერთი კარი აქვს, რომელიც ყურეს გადასცქერის. ციხისთავი და მეციხოვნეები არა ჰყავს მაგრამ შიგოცამდე კრამიტით დახურული სახლია. ერთი ჯამე აქვს. სავაჭრო რიგები, ბაზარი და აბანო არა აქვს.

კონსტანტინეს ძემ ირანის ქვეყანაში დარიოს შაჰი დაამარცხა და დარიოსის შვილები აქ, გამოქვაბულში ბერებთან დაამწყვდია¹.

შემდეგ ეს ციხე ააშენა და სახელად|| „დარა+“ უწოდა, რაც ნიშნავს – „დარიოსის შვილი“. იგი 827 (1424) წელსაა დაპყრობილი ჩელები სულთან მეჰმედ-ხანის მიერ. მისი განმგებელია ქირეჩჩი-ბაში. მისი ვაკუფები სასუბაშოა. გებზეს ყაზას ნაჰიეა. ქვედა ქალაქი სამასამდე კრამიტით დახურული სახლისაგან შედგება. ერთი ჯამე, ერთი ფუნდუკი, ერთი აბანო და მცირე სავაჭრო რიგი აქვს. რადგანაც ფრიად კარგი ყურე აქვს, ქალაქ გებზეს ნავსადგურია გებზე მდებარეობს მის ჩრდილოეთით ერთ საათამდე სავალის მოშორებით, მთებში, ბაღდადისა და არზრუმის გზაზე.

ამ ციხესთან ჩავუშვით ღუზა. [შემდეგ] რადგანაც ქარი არ უბერავდა, მეზღვაურებმა ნიჩბები მოუსვეს და ოცი მილის მანძილზე მივედით ნავსადგურ დილში. კონიას, ალეპოს, დამასკოსა და ეგვიპტეს მიმავალი მლოცველები, ვაჭქრები და წმინდა ადგილების მომლოცველი მოგზაურები აქ ჩასხდებიან ხოლმე ცხენების გადასაყვან ნავებში და გაღმა ნაპირზე, ერთი მილის მანძილზე მდებარე ჰერსეჟ დილიში გადადიან. იმიტომ [გადადიან ნავებით], რომ ეს არის დიდი ყურე, რომლის აღმოსავლეთი მხარე ოთხმოც მილზეა გადაჭიმული. მის ბოლოში: მდებარეობს ქალაქი იზმითი. ამ „გებზე დილის“ ნავსადგურში ორი ძველი ფუნდუკი, ორი მეპურის დუქანი, ერთი ბუზახანე, ორი ბაყა-

63

ლის დუქანი და ერთი წყაროა, რომლის წარწერიდან ჩანს, რომ იგი ათას ორმოცდარვა (1638–1639) წელს აუშენებინებია სულთან მურად [მეოთხის]² ბოსტანჯი-ბაშის – მუსტაფა-აღას.

აქ ისევ ჩავსხედით გემში, დაახლოებით სამი მილის მანძილზე ნიჩბების მოსმით ვიარეთ უქარო ამინდში და სადგურ „იჩმე სუფუ“-ში მივედით. ყველა მეგობართან ერთად გადმოვედით გემიდან, ზღვის ნაპირზე კარვები დავდგით და საამოდ მოვილხინეთ.

იჩმეს სასაქმებელი წყლის აღწერა: ყოველ წელს, ივლისის თვეში, ზღის მწიფობის დროს სტამბოლიდან და სხვა ქალაქებიდან აქ ათასობით ადამიანი მოდის. კარვებს გაშლიან და ისეთი გართობა, მუსიკა და ჭამა-სმა იწყება, რომ ორმოცი დღე და ორმოცევი ღამე გრძელდება. თოფისა და შუშხუნების შედღუბი ეწყობა ისეთი, რომ ენით გამოთქმა შეუძლებელია. შინაგანი სნეულებებით შეპყრობილი ავადმყოფები აქ სამ დღესა და სამ ღამეს „იჩმე სუს“ წყალს სვამენ. ღვთის ნებით, ზოგს გული ერევა და ყვითელ-ყვითელ, მწვანე ნაღველს და ბალღამს ასაქმებს, რომლის მყარალი სუნისაგან ადამიანი ღამის მოკვდეს ||ზოგს ქვევიდან გასდის სხვადასხვანაირი ავადმყოფობა: ნაღველი, ბალღამი, ლორწო, შავი ბალღამი...(?)³ და თითქოს მეორედ იბადებიან ზოგიერთს კრიალოსანის მარცვლებივით ჩაწყობილი რაღაცები გამოსდის გაწელვით; ორმოც-ორმოცი, ორმოცდაათ-ორმოცდაათი კვანძიანი ნაწლავივით ჰფენენ ბუჩქებზე და გამვლელ-გამომვლელები ათვალეიერებენ. ისეთი საოცარი სასწაულია, რომ ზოგიერთი გამოსული ქმნილება შუაზე თუ გაიპოზა, მიგნიდან გამოდის ათასობით შავთავიანი მატლი და პეპელასავით მწერი. ეს წყალი პიტალო

კლდიდან გადმოდის. თუმცა გამჭირვალე და მშვენიერი წყალია, მლა-
შე გემოსია.

იჩმეს წყლის ხმარების წესები: ვინც ამ წყალს სვამს, სამი დღის
განმავლობაში არ უნდა ჭამოს მარილიანი საჭმელი, ხორცეული და
უნდა იმარხულოს. მეოთხე დღეს დილით და საღამოთი თითო ფინჯანი
წყალი უნდა დალიოს, მაგრამ თვითონ თბილად უნდა იყოს. სამ დღეს
ასე უნდა მოამზადოს სხეული და(?)⁴ დალიოს. შემდეგ, კიდევ სამ
დღეს სამჯერ უნდა დალიოს წყალი და უმარილოდ მოხარშული წიწი-
ლის წვენი. მას შემდეგ, რაც ზუსტად თხუთმეტჯერ ასაქმებს, ხემოდან
და ქვემოდან შვებას იგრძნობს. ლიმონის წყალი და მჟავე წვენი უნ-
და შეხვრიპოს, გულისრევა შეუწყდება და მრავალ სარგებლობას მი-
იღებს. შემდეგ აქ გემებში ჩასხდებიან, გაღმა, ძალოვას თბილი წყა-
როებისაკენ წავლენ და იქ აბანოებში იბანავებენ. ყველა საღსალამა-
თი და სწორნაკვთიანი გახდება. აი ასეთი თვისებიანი სამკურნალო
წყალია იგი.

64

აქ გემში ჩავსხედით და ნიჩბის მოსმით ნახევარ საათში მივედით
ინეჰაჯრის სოფელში. ზღვისპირას მდებარე, მეჩეთიანი, სამოცკომლია-
ნი მუსლიმური სოფელია. ერთი წისქვილი აქვს. აქედან ისევ ნიჩბების
მოსმით ვიარეთ 8 საათი და სოფელ ზეითუნბურუნში მივედით.

სოფელი ზეითუნბურუნუ: ნავსადგურია იზმითის მიწაზე. შიგ
არცერთი საზოგადო ნაგებობა არაა იანიჩართა აღებისათვის გან-
კუთვნილი გემები აქ იტვირთებიან. მის მთებში კეთილმოწყობილი
სოფლებია. აქედანაც წავედით, ხელსაყრელი ამინდით ვიარეთ, და-
ვათვალიერეთ ყურეს ორივე მხარეს მდებარე დასახლებულ-დამუშავე-
ბული მიწები და 8 საათში იზმითის ციხეს მივალწიეთ.

მაკედონელის ციხის ანუ იზმითის აღწერა: ნამდვილი სახელი ის-
კანდერისა, რომელსაც ბერძნები ალექსანდრეს|უწოდებენ, არის , ის-
კანდერ აუნან⁵. იგი წმინდა მუჰამედზე რვაას ოთხმოცდაორი წლით
ადრე დაიბადა ამ ქალაქ იზმითში⁶. მაგრამ ფილკუსის ძე ისკანდერი
რუმელიის ქალაქ კავალაში დაიბადა. ბერძენთა სიტყვით, ამ ქვეყ-
ნიერებაზე ოთხი ისკანდერი დაბადებულა. მაგრამ იზმითში დაბადე-
ბული ისკანდერი დიდგავლენიანი ფადიშაჰი გახდა, იზმითი ააყვავა და
მტკიცე ციხე ააშენა, რომელიც სტამბოლის მსგავსი ყოფილა ახლა
შენობის ნანგრევები და კედელ-ბურჯები ჩანს. ბერძენთა ისტორიებში
ქალაქ იზმითის ისკანდერის მაკედონია ეწოდება. ისკანდერი ივლისის
თვეში ზაფხულს ატარებდა ხოლმე სტამბოლის პირდაპირ მდებარე
ჩამლიჯას მთებში. ის კი არა და „უსქუდარი“ ისკანდერიც დამახინჯე-
ბული გამოთქმაა. ისკანდერმა იზმითის აღმოსავლეთით მდებარე სა-
ფანჯას ტბა გააპო და იზმითის ყურეში გადმოუშვა. მდინარე საქარია-
სა, შავ ზღვასა და იზმითის ყურეს შორის კოჯაილრ და იზმითი კუნ-
ძულივით დარჩენილა. შემდეგ სტამბოლის ხელმწიფე ქომტანტიშმა
საფანჯას ყურე გადაკეტა და იზმითი კუნძულობიდან გაათავისუფლა.
მაგრამ ოსმალებმა თუ მოისურვეს, საფანჯას ტბას იზმითის ყურეში

63

გადაუშვებენ და ერთი კანთარი შეშა ხუთი ახჩა გახდება და ერთი ფიცარი – ორი ახჩა. იზმითის ყველა გემი თვით დუზჯეს ბაზრამდე მიაღწევს და იგი ნავსადგურად გადაიქცევა.

იზმითის ციხე, რომელიც ბერძნები ხელში იყო, 831 (1428)⁶ წელს ორხან-ყაზის დროს დაპყრობილ იქნა. რადგანაც მისი აღება ძალზე გაჭირდა, დაპყრობის შემდეგ ალაგ-ალაგ დაანგრის. ეს იმიტომ მოხდა, რომ ურჯულოთათვის სურსათი გადაეჭრათ და ციხის დაბრუნების სურვილი დაჰკარგოდათ. ამჟამად ნანგრევების ნაშთად ზღვის ნაპირზე დარჩა ოთხკუთხა, ერთკარიანი დიდი კოშკი თუმცა ციხისთავი და მეცინოვნეები ჰყავს, შიგნით გემების მოწყობილობითა და ხე-ტყით არის სავსე. ორხანს ამ ციხის დასაპყრობად პირველად

64 კოჯა-ბეი დაუნოშნავს სარდლად და უბრძანებია: „ნებას გაძლე! წადი, გასწი“-ო. „იზმითიც“ ასეა დამახინჯებული გამოთქმა „იზნიმ გით“-იდანო⁷, ამბობენ. ზოგიერთები კი „აზმაგითს“ ან „ეზმეგითს“ უწოდებენ. დაპყრობის შემდეგ ისევ კოჯა-ბეი გახდა სარდალი და კალიფუს ვილაიეთი რომ დაიპყრო, სახელად კოჯაილრ დაერქვა. როდესაც სულთან მეჰმედ-ხანს ფათიჰმა ანატოლიის ვილაიეთები || აღწერა, იზმითიც ანატოლიის ერთ სანჯაყად ჩასწერა. ჩვენ დროს იგი სამთუღიანი ვეზირების არფალიკად ეძლეოდათ ხოლმე⁸. ფადიმაჰის მხრიდან 26526 ახჩა სამეფო სახასო, 35 ზემეითი, 187 თიმარი აქვს და ჰყავს ჩერიბაში, ალაიბეგი. ყადის თანამდებობა სამას ორმოცდაათი ახჩისაა. ყაზას წლიური შემოსავალი ხუთას ყურუმს შეადგენს. ფაშის შემოსავალი წელიწადში ოცი ათას ყურუმს აღწევს. კეთილმოწყობილი და გაშენებული უზარმაზარი ქალაქია. დიდი ნავსადგური აქვს. ზღაპრულად მდიდარი ვაჭრები ჰყავს. ერთი იანიჩართა სარდალი, ერთი სიფაჰიების ქეთხუდა, ერთი მუფთი, ერთი ნაკიბ ულ-ემრაფრ ჰყავს. წარჩინებულები და დიდებულები ბევრია. უმეტესობა ხე-ტყით მოვაჭრეები არიან, რომლებიც ნაირნაირი აბრეშუმის ქსოვილებს იცვამენ. ოთურაკი და კორუჯუ იანიჩარებისაგან შემდგარი დიდებული ამაღა ჰყავთ. ამ ქალაქს სულ სამი ათას ხუთასი საუცხოოდ მორთული, მოკაზმული, სართულებიანი, ვენახებიანი, ბაღებიანი, კეთილმოწყობილი და დამშვენებული წითელი კრამიტით დახურული სახლი აქვს. დიდებულ სასახლეთა შორის ყველაზე კარგად მოვლილია ბაღდადის დამპყრობ სულთან მურად მეოთხის სასახლე, რომელიც ბაღიან-ყავილნარიანია. უზარმაზარი სასახლეა. მის ასაწერად ენა უძლურია. ამჟამადაც ფადიშაჰებს ეკუთვნით. მეზალე და ორასამდე მცველი ბოსტანჯი ჰყავს. განთქმულია ფაშას სასახლე, ალთინთოფოღლუს სახლი, სარდალ სოლაკის სახლი. ქალაქში ოცდასამი უბანია. სამი უბანი ქრისტიანებისაა და ერთი უბანი – ებრაელებისა. ოცდასამი ჯამე აქვს. ყველაზე ძველია სავაჭრო რიგებში მდებარე, ერთმინარეთიანი, გადახურული ნათელი ჯამე – მაჰქემე ჯამე. იგი სულთან სულეიმან-ხანის ვეზირმა ფერთევ-ფაშამ ააშენა, როდესაც შვიდი წელი აქ განმგებლად იყო. სწორი და შემკული, მშვენიერი ჯამეა. ხუროთმოძღვარ კოჯა მიმარ სინანის⁹

მიერ არის აშენებული. ამას გარდა, ხუროთმოძღვარ სინანის აშენებულია მეჰმედ-ბეის ჯამე, ალა ედ-დინ-ბეის, აზდ უს-სელამ-ბეის ჯამეები. მეჩეთებიც აქვს. ჰადისების სახლი და ყურანის საკითხავი სახლი არა აქვს. აბანოებიდან [ცნობილია] ფერთევ-ფაშას აბანო, რომელსაც აქვს კარგი წყალი და ჰაერი, მშვენიერი შენობა; გასახდელი და მექისეები ჰყავს. რუსთემ-ფაშას აბანოც ხუროთმოძღვარ კოჯა მიმარ სინან-აღას ნახელავია.

66

მისი ფუნდუკებიდან ყველაზე დიდებულია ფერთევ-ფაშა სასტუმრო სახლი. გამვლელ-გამომვლელი მგზავრებისათვის სამოც-დაათბინიანი სასტუმროა ქვით ნაშენი, თაღ-გუმბათიანი და ტყვიის სახურავიანი, ფუნდუკებს გარდა, ნავსადგურის თავში ხე-ტყისა და სხვა საქონლის სულ ორასამდე საწყობია. სავაჭრო რიგები ათას ასი სახე-ლოსნო დუქნისაგან შედგება, ორმოციც მოხატული ყავახანაა, რომლებიც ცნობილია უსინათლო ჭაბუკებით. ამ ქალაქს ქვით აშენებული დახურული ბაზარი არ აქვს, მაგრამ ვაჭრების ფუნდუკებში ყოველგვარი ძვირფასი ნივთი იშოვება. ხონთქრის სასახლის მახლობლად სახელმწიფო გემსაშენია.

65

ქალაქის ყველა სახლი მაღალ ფერდობებზეა აშენებული და მათი სარკმელები სამხრეთით, ზღვას გადასცქერის. ქუჩები მთლიანად თეთრი ქვაფენილით არის დაფარული. მათი სახლების უკანა მხარეს მთებია, მთებზე ბაღები აქვთ. რადგანაც მშვენიერი ჰავა აქვს, მისი მოსახლეობა ჯანმრთელი და მაგარია. სახის ფერიც თეთრი აქვთ.

ამ ქალაქის სანაქებო საქმელები და სასმელები: უპირველესად ყოვლისა, მის აღმოსავლეთ მხარეს არსებულ მოებს „ალაჯ დენიზის“ (ხეების ზღვას) უწოდებენ. შიგ კაცი დაიკარგება ისეთი ცამდეა-ტყორცნილი, დიდი ხეებია, რომ მათ ჩრდილში ათი ათასი ცხვარი აფარებს თავს. უსაზღვრო და უსიერე ტყით დაბურული მთებია, რომლებშიც მზე ვერ ატანს. ამ მთების ხეივნებში ნაირ-ნაირი ფიცრების დამამზადებელი სახერხი წისქვილებია, რომლებსაც წყლით აბრუნებენ. ამ ტყეებში ორმოცდაათი არშინის სიგრძე საანო ხეებს სჭრიან. რუმელიისა და ბალვანის მორები განთქმულია. იმ ადგილას, სადაც იზმითის ყურეს დასასრულია, ზღვის ნაპირზე მარილსახდელია, რომელიც ფრიად განთქმულია. რადგანაც მისი მარილი მეტად გემრიელია, ამიტომ [ქალაქს] ცალკე ემინი ჰყავს მარილისა. წყალი, რომელიც ქალაქში და ჯამეებში წყაროებიდან გადმოდის, უკვდავების წყალს ჰგავს და იგიც განთქმულია. თეთრი ბალი და წითელი ვაშლიც ცნობილია.

სალოცავი ადგილები: ქალაქის დასავლეთ მხარესაა შეიხ ზადე-ეფენდი. ბაირამ-ფაშას შეიხი იყო. ჰელვეთის სექტის წინამძღვარი და დიდი მეუფე იყო. ალქიმიის მეცნიერებაშიც კი სრულყოფილი და ზუსტი იყო. ყველა მწირს უწყალობებდა ტანსაცმელსა და საჭმელს, თუმცა მას ასეთი დავალება არ ჰქონდა.

ამ ქალაქში ჩვენ ნათესავ კულოღლუ მეჰმედ ჩელების სახლში

ათი დღე მოვილხინე და მრავალ ამხანაგსა და მეგობარს გავეცანი.

იქ ისევ გემში ჩავსხედით და ზღვის გაღმა მხარეს სამი მილის მანძილზე მდებარე ნავსადგურ||ბაშ-ისქელეში მივედით. იქ ისევ ჩავ- 66

67

ჯექი გემში და ოცდაათი მილის მოშორებით მდებარე სადგურ დილ-ისქელესიში მივედი. მოპირდაპირე ნაპირზე რომ არის „გებზედილრ“ ან ქექბუზა დილრ, იგი სკუტარის მხარესაა. ეს კი ჰერსეის მხრიდან მართლაც რომ ზღვაში შეჭრილი ენაა.

„დილ“-ის წარმოშობის მიზეზი: არსებობს გადმოცემა, რომ ორ-ხან-ყაზის ხანაში ერთი მსოფლიო მოგზაური დერვიში მოვიდა აქაურ მეზღვაურებთან და უთხრა: „შვილებო! გადამიყვანეთ გაღმა ნაპირ-ზე“-ო. მათ არ გადაიყვანეს. და წავიდნენ იმ მცოდნე და საქმიანმა დერვიშმა კალთა მიწით აივსო, „ჩვენ, ღვთის ნებით, გაღმა ისევ გადავალთ“ თქვა და მიწას კალთიდან ზღვაში რომ ჰყრიდა, ზღვა ხმელეთად იქცეოდა და ამრიგად უკან მიჰყვებოდა გემს. მეზღვაურებმა ეს ამბავი რომ ნახეს, შეევედრნენ: „შეგვიწყალე, მეუფე! ყურეს ნუ ამოავსებ და ლუკმა პურს ნუ წაგვართმევ. სტამბოლიდან იზმითში გემები ვეღარ შემოვლენ. მოილე სიკეთე, აქაურობა გემებისათვის გვჭირდებაო“. მანაც თორმეტი ათასამდე ნაბიჯი რომ გაიარა ზღვაში და მიწით ამოავსო, გემზე ავიდა. ახლა ამიტომ უწოდებენ დილს (ენას). წვრილი, ქვიშიანი კონცხია. წმინდა დერვიშმა კი, როდესაც გაღმა ნაპირზე გავიდა, სასწაულის გამჟღავნებისათვის თავისი წმინდა სული ღმერთს ჩააბარა, დასაფლავებულია ქექბუზა დილის მახლობლად და იმ ადგილს უწოდებენ „დილი ბაბა-დედეს“ – ღმერთმა გააპატიოსნოს საიდუმლოებანი ამ წმინდანისა. ამ ჰერსეი დილის კონცხზე ერთი დიდი ფუნდუკია. გამვლელ-გამომვლელი მგზავრებისათვის ღიაა, ყველა აქ ათევს ღამეს და გაღმა მხრიდან ნაკების მოსვლას ელოდება. რადგანაც იგი აშენებულია სულთან მეჰმედ ფათიჰის ვეზირ ჰერსეი-ოღლუ აჰმედ-ფაშას¹⁰ მიერ, მას „ჰერსეი დილის“ უწოდებენ. ასეთი კონცხია. შემდეგ, ამ კონცხთან აფრა გავშალეთ და ყარა იალოვას ციხეს მივადწიეთ.

ყარა იალოვას ციხის აღწერა: ციხე და ქალაქი „ბიზანტიელი მთავრის აშენებულია. რადგანაც იგი ოსმან-ყაზის ბრძანებით დაიპყრო ყარა აალოვაჩ-ოღლუმ, ყარა აალოვას უწოდებენ. რადგანაც მისი დაპყრობა მეტად გამწელდა, ციხე დანგრეულია, მაგრამ მისი საპირ-კველი ჩანს. სულთან ილდირიმ-ხანის დროს ბრუსის სანჯაყის მმართველობაში ჩაიწერა. ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა. იანიჩართა სარდალი და სუბაში ჰყავს. ქალაქში||სულ შვიდასი. სახლია შვიდი მეჩეთი აქვს, ერთი აბანო, სამი ფუნდუკი და ორმოცი-ორმოცდაათი დუქანი. კეთილმოწყობილი დაბაა, რომელიც ზღვის ნაპირას მდებარეობს მძიმე და ხაშმიანი ჰაერი აქვს. ბევრია მაწონი. მისი ყოველნაირი ხილი სანაქებოა. აქ ურმებზე დავსხედით და სამხრეთისაკენ ხუთი საათის მგზავრობის შემდეგ მივედით ჯიჰანუმას თბილ წყაროებთან.

ჯიჰანუმას თბილი წყაროები: უდბურ მთიანეთში ისეთი ხშირი ტყეა, რომ სრულიად ვერ ატანს მზე და მისი ყოველი კუთხე სალოცავ ქოხს წარმოადგენს. ორასზე მეტი კარავია. ჩვენც ჩვენი კარავი ერთ კუნჭულში გავშალეთ და საუბარი დავიწყეთ. ზემოთ აღწერილ დილის მიდამოებში თბილი წყაროებია, რომლებიც იანკო ბენ მადიანის დროსაა აშენებული.

თბილი წყაროს აშენების მიზეზი: იანკოს ქალიშვილს ხელზე ქეცი გაუჩნდა, წარბ-წამწამი გასცვივდა, თმა გაეწეწა, დაავადდა და დაბუნდა. ბოლოს, როდესაც არაფერი ეშველა და ექიმებმა ხელი აიღეს, ჰაერის გამოსაცვლელად იგი სტამბოლიდან ამ მთებში მოიყვანეს. აქ რომ ხეტიალობდა, ამ თბილ წყაროს წააწყდა და დალია. რამდენიმე დღეში ქეცი შავად დაეწვა, აეფრცქვნა და ჩაუქრა. გოგომ გაიგო, რომ ამ წყალს რაღაც თვისება აქვს. ყოველდღე მოდიოდა, წყალსა სვამდა და ბანაობდა. ორმოც დღეში სხეული თეთრი მარგალიტივით გაუხდა. მამამის იანკოსაგან მოსულმა კაცებმა ქალიშვილი რომ ნახეს, იანკოს ახარეს. ისიც თავისი ქალიშვილის სანახავად ამ სამკურნალო ადგილას მოვიდა. ქალიშვილი რომ ნახა, ღმერთი აღიდა. ამ თბილ წყაროზე ათი გუმბათი ააშენებინა, მრავალი ნაგებობა და საქველმოქმედო დაწესებულება ააგო. ამჟამად მისი ორი გუმბათი ჩანს. ერთი გუმბათის ქვეშ მშვენიერი და დიდი აუზია. მისი წყალი ძალზე ცხელია. ცივი წყალი თუ დაემატება, განელდება და ფრიად სასარგებლო წყაროა. ყოველ წელს ბლის მწიფობის დროს ამ თბილი წყაროს გამოისობით თითო მთა საამურ ადგილად გადაიქცევა ხოლმე.

აქ სრული ერთი კვირა სიამტკბილობაში ვიყავით. ისევ ურმებზე დავსხედით და 5 საათში მივედით ციხე სამანლიში. რადგანაც იგიც ოსმან-ყაზის ხანაში სამანლი-ოღლუდ წოდებული სარწმუნოებისათვის მეზრძოლის მიერ არის დაპყრობილი, სამანლის (ჩალიანს)||უწოდებენ. ღვთის ნებით, ჩალაც ბევრია. ზღვისპირზე დანგრეული ციხე აქვს, ასორმოცდაათსახლიანი, ვენახებიანი, ბაღებიანი კეთილმოწყობილი დაბაა. ერთი ჯამე. სამი მეჩეთი და რამდენიმე დუქანი აქვს. მისი ნაჰიე ძალოვანა. ამის ჰაერიც მძიმეა. აქ ხომალდში ჩავსხედით და ოცი მილის მანძილზე მდებარე კუნძულ ჰეიბელიზე მივედით. გარემომოწერილობა ათი მილია. ვენახებიანი, ბაღებიანი, სიცოცხლის წყალის ჭებიანი, ჭრელი კურდღლებით [ცნობილი] კეთილმოწყობილი კუნძულია, რომელიც მაშინ აღვწერე, როდესაც ბრუსაში მივდიოდი.

აქედან ექვსი-რვა მილის მოშორებით მდებარე კუნძულ თავშანლისთან მივედით. კეთილმოწყობილი არაა. გარემომოწერილობა ათი მილია. დანარჩენი კუნძულების თხეები აქა ჰყავთ. რადგანაც აქ ბევრია

ჭრელი კურდღელი, მას „თავშანლ ოდას“ (კურდღლიან კუნძულს) უწოდებენ. ამ კუნძულზე ხარობს კურდღლისცოცხას ხე.

აქედან ავიყარენით, ნიჩბები მოვუსვით და რვა მილის მოშორებით

მდებარე კუნძულ ბურგაზთან მივედით. იგი სულთან მეჰმედ ფათიჰს დამორჩილდა სტამბოლის დაპყრობის დროს. მისი ციხე ზღვისპირას მდებარეობს, ციცაბო კლდეზე. ოთახკუთხა, მტკიცედ ნაგები პატარა ციხეა. კუნძულის გარეშემოწერილობა თერთმეტი მილია. მოსავლიანია. რადგანაც ციხე აქვს, თურქულად „ბოლაზ ადასი“-ს ან „კალე ადასი“-ს უწოდებენ. ვენახებიანი, ბაღებიანი, უკვდავების წყლის ჭებიანი სამასამდე სახლი აქვს. ესეც ბოსტანჯი-ბაშის განმგებლობაშია და ერთი იანიჩართა მასაკრი ჰყავს. მოსახლეობა ბერძნებია. კეთილმოწყობილი ეკლესია აქვთ. თხა და კურდღელი ძალიან ბევრია. მის მთებში ბალვენახს თვლა არა აქვს. მცხოვრებლები მდიდარი მეხომალდეები არიან. ანვანი თავის ისტორიაში წერს: „ერთხელ, იანკო ბენ მადიანის შემდეგ, ესპანეთის გააურებმა სტამბოლი დაიპყრეს, დაარბიეს და გამარცხეს. ტამარ აია სოფიას ძვირფასი საეკლესიო ნივთები, მრავალი ათასი განმეული და თვალ-მარგალიტი წაიღეს და გემებში დატვირთეს. ესპანეთში რომ გარბოდნენ, ღვთის ნებით, დიდი ქარაშხალი დაატყდათ თავს; ამ კუნძულებს შორის ზღვის ტალღებისაგან შვიდასამდე გემი ნაფოტებად იქცა და მეზღვაურები დაიხრჩვნენ. შემდეგ ამ კუნძულების მცხოვრებლებმა ჩამირული სიმდიდრე ამოიღეს და კარუნის საუნჯის! მფლობელები გახდნენ. აი, ეს არის მიზეზი იმისა, რომ ამ კუნძულის მცხოვრებლები დღემდე ასე მდიდრები არიანო“.

69

აქედან 16 მილის მოშორებით მდებარე კუნძულ კინალიზე მივედით. ამ კუნძულის გარეშემოწერილობა რვა მილია|კეთილმოწყობილი კუნძულია. ასამდე სახლი და მთებში ბალვენახი აქვს. ნათესებიც აქვთ. ერთი მონასტერია.

აქედან ათი მილი გავიარეთ და კუნძულ კიზილ ადაზე მივედით. ესეც აყვავებული კუნძულია. გარეშემო ოცი მილია მისი ზომა. ორასამდე ბერძნის სახლი დგას, რადგანაც მისი მთები წითელია, მას კიზილ ადას უწოდებენ. სკუტარის მიწუბთან ახლოსაა. ქრისტიანული ტამარი, ბალვენახები და ოთხივე მხარეს თევზის საჭერი ოჩხები აქვს. ამგვარად, შვიდიოდე დიდი და პატარა კუნძულია. ყველა ისინი ბოსტანჯი-ბაშის განმგებლობაშია და კაფუდან-ფაშას ეიალეთია, რომელიც მას სახასოდ აქვს გამოყოფილი. მისი თანაშემწეები არიან სუბაში და თითო იანიჩართა მასაკრი. ეს შვიდი კუნძული სტამბოლიდან თვრამეტი მილის მანძილზე მდებარეობს. იზმითის ყურესა და ძალოვას შორის გამწკრივებული კუნძულებია. მე, მწირმაც, ამ შვიდ კუნძულს შორის შვიდი დღე ვიმოგზაურე და დავათვალიერე. ბოლოს,

70

მერვე დღეს, ხელსაყრელ ამინდში სტამბოლში შევედი ოდუნის კარით. დედ-მამას შევხვდი, პატიოსანი ხელები დავეუკოცნე და იზმითიდან ჩამოტანილი საჩუქრები მივართვი. ლოცვა-პურთხევა მერგო წილად.

ცოტახანს სტამბოლში მოვილხინე. ამასობაში ჩემი პატივცემული მამის ნაშვილები ქეთენჯი ომერ-ფაშა ტრაპიზონის ვალი გახდა. მამა-

ჩვენმა მე, მწირი, ომერ-ფაშასთან¹² ერთად ქეთხუდად გამაგზავნა ტრაპიზონში.

XXVII

ათას ორმოცდაათი (1640) წლის ჯუმადა პირველის პირველში (19.VIII) ბათუმისა და ტრაპიზონის ქვეყნებისაკენ ჩვენი გასვლა და მგზავრობა

უპირველეს ყოვლისა, ყველა მეგობარს გამოვეთხოვეთ, უნკა-ფანში ტრაპიზონელი ფირთილ-ოღლუს||ჩვეულებრივ კარამურსალ გემში ჩავსხედით და სამხრეთის ქარით სამ საათში ენიქოს მივალწიეთ. ეს დაბა დაწვრილებით არის აღწერილი პირველ ტომში. რადგანაც ამ ქალაქის ორცხოვნილა განთქმულია, ვიყიდეთ ხუთასი კანთარი ორცხოვნილა და სურსათი, ათი ნავი საბალასტო მიწა და ისევ სამხრეთის ქარით შვიდ საათში კავაკის ციხეს მივალწიეთ. ეს ქალაქიც პირველ ტომშია აღწერილი. აქ ერთ დღეს გავჩერდით. შემდეგ ღუზა ამოვიღეთ და მშვენიერ ამინდში შავი ზღვის სრუტით ღია ზღვაში გავედით. ანატოლიის ნაპირებს ჩავუარეთ, სამი მილი გავიარეთ და ირვას ნავსადგურში მივედით.

ირვა: კოჯაილრს სანჯაყის ფარგლებში ნაჰიე და სასუბაშოა. ნავსადგურთან არის ერთი ჯამე, ერთი ფუნდუკი, ორმოცი-ორმოცდაათი საწყობი, ასი ბალ-ვენახიანი და კრამიტით დახურული სახლი. სამხრეთი და აღმოსავლეთი მხარე ვენახებისა და ბაღების ტყეს წარმოადგენს.

აქ წყალი მოვიმარაგეთ და ისევ ანატოლიის სანაპიროებით, უქარო ამინდში ნიჩბების მოსმით 36 მილის მანძილზე დაბა შილემში მოვედით. აქაურობა ყაზაა კოჯაილრს მიწაზე და ფაშის სახასოა. იანიჩართა სარდალი ჰყავთ. ექვსასამდე კეთილნაშენი, კრამიტის კოხტა სახლით არის დამშვენებული. ყოველი სახლი ბალ-ვენახიანია. ნავსადგურის თავში კრამიტის და ერთმინარეთიანი ჯამეა.

აქედან დაბა ქეფქენში ჩავედით. ამასაც აქვს აბანოები, ფუნდუკები და დუქნები. მაგრამ მასავით აყვავებული დაბა არ არის. კოჯაილრს ნავსადგურია.

71

აქედან ასი მილი გავიარეთ და ქერფეს კუნძულს მივალწიეთ. პატარა კუნძულია. ქალაქი და სახლი არ აქვს. კოჯაილრს მიწების სიახლოვეს მდებარე ერთი პატარა კუნძულია. იმავე კოჯაილრს სახლვრებში არის დაბა კანდირა. აქაურობა კუნძულიდან 4 საათის სავალზეა. მისი მთები ბალ-ვენახიანია; კეთილნაშენი დაბაა ჯამეთი, ფუნდუკით, აბანოთი და პატარა ბაზრით. აქედან გზა განვაგრძეთ და მდინარე საქარიის შავ ზღვასთან შესართავი ადგილი გავიარეთ.

მდინარე საქარია: ქუთაჰიას მთებიდან გამოდის, იზმითს დაქვემდებარებულ გივეს და სხვა დაბებს გაივლის და ამ დაბა ქერფეს სიახლოვეს შავ ზღვას ერთვის.

|| აქედან ისევ პირქართ ახჩამშარში მოვედით. აქაურობა სავოე-ვოდოა. 150 ახჩიანი ყაზაა. იანიჩართა სარდალი ჰყავს ძველ დროს მშვენიერჰავიანი დიდი ქალაქი ყოფილა. აჰმედ-ხანის დროს¹ წყელი ურწმუნო კაზაკების თავდასხმით არის გადამწვარი. ამჟამად ექვსასი ბად-ვენახიანი სახლია თურქებისა. ბაზრის შუაგულში შეუდარებელი მიზგითი აქვს. ამ მხარეში მეჩეთის მაგივრად მიზგითს ამბობენ. სხვა მეჩეთები და ორმოცი დუქანიც არის. დახურული ბაზარი არაა. ერთი აბანო და სამი ფუნდუკი აქვს. ძველად ერთ-ერთი მათგანი ტყვიით გადახურული დიდი ფუნდუკი ყოფილა. ამჟამად დაბა მაინცდამაინც დასახლებული და დამშვენებული არ არის. ქალაქ ბოლუს ნავსადგურია. ზღვის პირზე თავიდან ბოლომდე 70 საწყობია; ყველა ისინი ყავრითა და ფიჭვის ფიცრებით არის სავსე. ამ ქალაქის სამხრეთ და აღმოსავლეთ მხარეს მთებია და ამიტომაც მისი ჰავა საღია. აქედან შავი ზღვის ერეგლიში მოვედით.

ჩობან-კულეს აღწერა: ციცაბო კლდეზე [აღმართული] მშვენიერი ციხეა, მაგრამ ციხისთავი და მეციხოვნეები არა ჰყავს. ციხის სიახლოვეს მისი ამშენებლის გამოსახულებაა ამოკვეთილი თეთრ ქვაზე და კაცს ეგონება ცოცხალიაო. აქედან გავიარეთ მდინარეები: ფილიოსი, თუფადარი და ბართინი.

მდინარე ბართინი: დიდი მდინარეა. ეგვიპტის გემები იტვირთებიან და მიდიან. ბართინის მთებიდან გამოდის.

ბართინის ციხე: გენუელების აშენებულია. ყურეს ბოლოშია 18 მილის მანძილზე შიგნით. ბართინიდან ჩრდილოეთისაკენ 18 მილი გავიარეთ და ამასრას მივაღწიეთ.

ამასრას ციხე: ბიზანტიის კეისრის აშენებულია. პირველად კასტამონიის მფლობელ დანიშმენდიანების ხელში გადავიდა, შემდეგ – ოსმალების ხელში. ბოლუს სანჯაყში შედის და სავოევიდოა. მისი ციხე ზღვის პირზე მდებარე მაღალ გორაკზე, სწორკუთხა ფორმის, გრძლად გაჭიმული მტკიცე და მიუვალი სიმაგრეა. თუმცა რამდენჯერ-

მე დაესხნენ თავს ამ ციხეს რუსები, გამარჯვებას მაინც ვერ მიაღწიეს და გაწბილებულნი და დამარცხებულნი გაბრუნდნენ თხრილი არ აქვს, მაგრამ ციხისთავი, მეციხოვნეები, 150 ახჩიანი ყაზა და იანიჩართა სარდალი ჰყავს. ციხეში ჯამე||და მეჩეთიც არის. სხვა შენობები არაა. შესანიშნავი ბაზარი აქვს. სინოპის ციხე ამასრას აღმოსავლეთით მდებარეობს. მათ შორის მანძილი ხმელეთით ხუთი კონაკია და ზღვით – ასი მილი. ამასრა შავი ზღვის ერეგლის აღმოსავლეთით არის. მათ შორის მანძილი ხმელეთით ოთხი დღის სავალია და ზღვით – ორმოცდაათი მილი. ამ ქალაქის ვენახი და ბაღი, მრავალნაერი ხილი, მშვენიერი ქალ-ვაჟი ქვეყნიერებაზე განთქმულია. ქალაქის ორ მხარეს, აღმოსავლეთით და დასავლეთით, ორი დიდი ნავსაყუდელია, რომლებიც რვა ქარისათვის უშიში, საუკეთესო საყუდელი და რჩეული ნავსადგურებია. მშვენიერია ჰავა იმ არემარისა, რომელიც აღმოსავლე-

თით მდებარე ნავსადგურს აკრავს; მშვენიერად ნაშენი და მიმხილველი აბანო აქვს. ნავსადგურთან საწყობებია. გავიარეთ მდინარე კიუ, რომელიც საზღვარია ბოლუსა და კასტამონის სანჯაყს შორის. აქედან გიდუზის ნავსადგურამდე ორმოცი მილია. იქიდან ნავსადგურ გერინჩეს გავლით ქერფეს კონცხს ჩავუარეთ. იგი სინოპით ვიწრო კონცხია – შვიდი მილია. მის კლდეებზე სამაგალითო წარწერებია. ინე-ბოლუში მივედით.

ინებოლუს ციხის აღწერა: გენუელების აშენებულია. დანიშმენდიანთაგან ოსმალთა ხელშია გადმოსული. სასუბაშოა კასტამონის მიწაზე, 150-ახჩიანი პატიოსანი ყაზაა. იანიჩართა სარდალი, ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს. მისი ციხე ზღვის პირას მდებარე ხუთწახნაგოვანი და ისეთი მტკიცე რაბათია, რომ ენით გამოთქმა შეუძლებელია. იგი კასტამონის ნავსადგურია. კასტამონიამდე ორი დღის სავალზე ნავსადგური არ არის – ღია ადგილია. აქედან ავიყარენით. არახელსაყრელ, პირქარიან ამინდში ნიჩბები მოვუსვით და გზას გავუდექით. მეზღვაურებთან ერთად დიდად გავბეზრდით. თანდათან გამოჩნდა სინოპის კონცხი. ღუზა ჩავუშვით სოფელ შათირის წინ, რომელიც დღის სავალის ბოლოა. მგზავრები გარეთ გამოვიდნენ. იგი დაბის მსგავსი, კეთილნაშენი სოფელია. კასტამონის მიწაზეა. რადგანაც მისი მაღალი მთები ტყით არის შემოსილი, სამშენებლო ხე-ტყე უხვადაა. აქ დიდი ხომალდები შენდება. მოსახლეობა ყველანი ხუროები არიან.

აქედან ჩრდილოეთისაკენ ისევ ზღვის ნაპერ-ნაპირ 60 მილი რომ გავიარეთ, სოფელ ისთეფანში მივედით. ეს არის ზღვის პირზე მდებარე, ბალ-ვენახიანი, კასტამონის სამფლობელოში მყოფი, დაბის მსგავსი დიდი სოფელი. ყველა სახლი კრამიტის მაგივრად ფიქალით

73

73

არის დახურული. იქიდან გზა განვაგრძეთ და სინოპის ციხეს, მივალწიეთ.

ძველი და მშვენიერი ქალაქის, ანუ სინოპის ციხის აღწერა: ჰიჯრით 92 (711) წელს ომაელ სულეიმან ბენ აბდ ულ-ჰაკის დროს² ომარ ბენ აბდ ულ-აზიზმა³, როგორც კი დაუპყრობლად დაბრუნდა სტამბოლის გარემოცვის შემდეგ, ამ ადგილს ალყა შემოარტყა და იმედგაცრუებული დარჩა. შემდეგ ხანებში იგი ბიზანტიელებისაგან დაიპყრო კასტამონის მბრძანებელმა ულუ-ბეგმა. 796 (1394) წელს ილდირიმ ბააზეთ-ხანის მიერ იქნა ალყაშემორტყმული და მიუხედავად იმისა, რომ მეტად ძლიერი და მტკიცე ციხე იყო, მესამე გარემოცვის დროს გახდა შესაძლებელი მისი დაპყრობა. კასტამონის ვილაიეთში [გადასახადებისაგან] თავისუფალი, შეღავათიანი, აღწერილი და ძველად გაცემული ზეამეთია. ციხისთავი, სარდალი. მეციხოვნეები, სამასახჩიანი ყადის ადგილი, ნაკიბ ულ-ემრაფი, მუფთი, წარჩინებულნი და დიდებულები ჰყავს. მოსახლეობის უმეტესობა ვაჭრები, ხუროები და ზღვისა და ხმელეთის სოვდაგრები არიან. ნაწილი უბრალო

ხალხია, ნაწილი კი – ულემები და შეიხები. მოსახლეობის უმეტესობა ჩოხას, ფარაჯასა და ხალათს იცვამს. მცოდნე პირები ამ ქალაქს განედის მე-17 სარტყელს მიაკუთვნებენ. მისი სამხრეთი და აღმოსავლეთი მხარეები მთიანია და მთლიანად ვენახებითაა დაფარული. კასტამონია აღმოსავლეთის მხარეს სამი დღის სავალზეა. ეს ქალაქი შავი ზღვის ანატოლიის ნაპირზე „სინოპის კონცხად“ ცნობილ კონცხზე მდებარეობს. შავი ზღვის დასავლეთით, რუმელიის მხარეს ამ სინოპის კონცხის საპირისპიროდ „გულფეზარ-სულთანის“ კლდეებია. სინოპისა და გულფეზარის კონცხს შუა თითქოს ერთი სრუტეა. სტამბოლის და ტრაპიზონის ნაპირები ისევ ფართო ზღვებია. სინოპი სტამბოლიდან ხუთასი მილის მანძილზეა. ეს ციხე სამსუნის დასავლეთითაა და მასა და სამსუნს შორის ოთხი დღის სავალია. [სინოპის] ციხე მაღალ გორაკზე მდებარე სამსართულიანი ძლიერი სანაპირო სიმაგრეა, რომელიც ბიზანტიის კეისრის შვილმა სინოპე მეფემ ააშენა. ძალზე მტკიცე ქვის ციხეა. გარშემო კედლებზე ექვსი ათას ასი ქონგურია. კუმის კარი, მეიდნის კარი, არსენალის კარი, ენიჯეს კარი, დაბახანის კარი და შიდა ციხის ტერასებიანი კარი აქვს, რომელიც ქვეყანას დასცქერის. ოღრუს კარი და ქვედა ციხეში ზღვისკენ გამავალი კარი აქვს. ყველა ორფრთიანი რკინის კარია და ყოველი მათგანი გაცხიხიხებულია. ციხე სწორ ადგილზე დგას და მის ორ მხარეს ზღვა ეხეთქება. გრძლად გაჭიმული სწორკუთხედის მდებარეობა აქვს მაგრამ თუ აუზთეფეს მთიდან შევხედავთ, ალბორეტო გემის მოყვანილობის მტკიცე ციხედ ჩანს. მისი ციხისთავი ზარბაზნის გასროლის მანქილზე თუ წავა ციხი-

დან, ქალაქელებს ხელში სამეფო ფირმანი აქვთ, რომლის ძალითაც იგი მოკლულ უნდა იქნას. ამის გამო ციხისთავი ციხეს ერთი ნაბიჯითაც ვერ სცილდება. სულთან, აჰმედ-ხანის დროს კაზაკები ღამით მოულოდნელად დაესხნენ თავს ამ ციხეს, კიბეებით ავიდნენ კედლებზე და აიღეს. დიდვეზირი ნასუფ-ფაშაჰ სიკვდილით იქნა დასჯილი იმისათვის, რომ მან ფადიშაჰს არ შეატყობინა ურწმუნოების მიერ ციხის აღების ამბავი. შემდეგ ციხე გათავისუფლდა, ორმოცდაათი მეციხოვნე ცინის ქვედა ნაწილში ჩადგა, მრავალი ყანთარი თოფისწამალი. ათასი ცალი დიდი და პატარა ზარბაზანი გამზადდა. იმ დროიდან მოყოლებული ყოველდღე ორას-ორასი კაცი ბოლუქების მეთაურებსა და ჩაუშებთან ერთად გათენებამდე უთვალთვალევენ და დარაჯობენ. დილის ნაღარების ნიშნის მშემდეგ მორიგეები ასე ღალადებენ:

„ციხის სხეულში გაისმის მისი მორიგის კვნესა;

ბურჯის ქონგურიდან იძახის გული – ერთია ღმერთი!“

ამგვარად, ყოველდღე ბრძოლისათვის გამზადებული არიან. მიუხედავად იმისა, რომ რამდენჯერმე შემოარტყეს ალყა ურწმუნოებმა, მეციხოვნეებმა ზარბაზნის ცეცხლში და მახვილის კბილებში გაატარეს და ამოწყვიტეს. დიდება ღმერთს, მურად IV-ს დოიიდან აღარ მოსულან. ქალაქში, ცისის გარეთ და მის შიგნით, 24 უბანია. ქრისტიანთა უბანი ზღვის პირას მდებარეობს. ათას ასამდე ხარაჯის გადამხდელი ურწმუ-

ნოა. ამათგან ასამდე კაცი გათავისუფლებულია ყოველგვარი [გადასახადისაგან], რადგანაც მათ ციხის მოვლა და შეკეთება ევალებათ. სულ ათას სამოცამდე ძველი, სართულებიანი სასახლეა. მათ სახლებს დასავლეთით, ზღვისაკენ აქვთ პირი მიქცეული. ციხეში არსებულ ყველა სამლოცველოს შორის უძველესია სულთან ალა ედ-დინის ჯამე. ტყვიის გუმბათიანი, ერთმინარეთიანი ჯამეა. სიგრძე სრული ასი ნაბიჯი აქვს. ისეთი მშვენიერი წმინდა ადგილი აქვს, რომ მისი მსგავსი არც ერთ ქვეყანაში არ არის. მიჰრაბი და მუემინის კათედრა შემკულია.

სინოპის ჯამეს მინბარის აღწერა: ისეთი ნახელავი და შემკული ხელოვნების ნიმუშია, რომ მის სადიდებლად ქერობინთა გუნდიც უმწეოა, მაგრამ მე, მწირი, ძალას მოვიკრებ და ავწერ, თუმცა ეს ზღვაში წვეთი და მზის ნამცეცი იქნება. უპირველესად ყოვლისა, ხელოვან ოსტატს ეს სრულყოფილი მინბარი მარმარილოს ქვსი დაუმუშავებელი ნაჭრისაგან შეუქმნია. თვალჩუბინმა და ყველაფრის მცოდნემაც გულდასმით რომ დაათვალიეროს, ქვების ერთმანეთთან შეერთების ადგილს ვერ შეამჩნევს, თითქოს ერთი მთლიანი, კოხტა მინბარია. მარმარილოს ოსტატს თავისი ხელოვნების ძალა გამოუჩენია და რაც დიდებულ ღმერთს დედამიწის ზურგზე მცენარეული და ყვავილები შეუქმნია, ამ მარმარილოზეა გამოხატული. მისი ბადალი მინბარი სხვა

75

75

არ არის ისლამის ქვეყანაზე. მხოლოდ ბრუსას დიდი ჯამეს მინბარი თუ იქნება და ისიც რამდენადმე. მაგრამ ამ მინბარის მოყვანილობა და კაზმულობა დედამიწის არც ერთ დასახლებულ ადგილას არ არის. რადგანაც აქ მყოფი სამი ფენა ისლამურად და ბიზანტიურადაა ერთმანეთში გადახლართული, ნაოჭები, კულულები, ნილოსის ლოტოსის, ასკილის სურათები ლამაზად არის მოხატული, ერთი სიტყვით, ზღვისა და ხმელეთის ყველა მოგზაური, ღირსეული ადამიანები და ყველაფრისმცოდნე ოსტატები ამ სანიშნო მინბარს რომ ნახავენ, გაცოდებიან და აღიარებენ, ადამიანისათვის მიუწვდომელია მისი შეფასება; ეს მხოლოდ ალაჰის დიდებულ წმიდანთა შესაფერისი სასწაულთმოქმედებაა. ასეთი მომჯადოებელი, სასწაულის მსგავსი უბადლო მინბარია. რადგანაც ეს ლამაზი ჯამე ციხის გარეუბანშია, მრავალრიცხოვანი მრევლი ჰყავს, მლოცველებს იზიდავს და ძველი ტაძარია.

სულეიმანიეს ჯამე: ციხის შიგნით ცალმინარეთიანი, კრამიტით დახურული ჯამეა. ეფნი ჯამე მოედნის კარის უბანშია. ამა სოფიას ჯამეც კრამიტით დახურული ძველი ტაძარია, ქეფელ ჯამე მოედნის კარის გარეთ არის. მეჰმედ-აღას ჯამე ციხის მინდორზეა: ესეც კრამიტითაა დახურული. კოხტად ნაშენი მინარეთი აქვს.

მეჩეთების აღწერა: ყაფანის მეჩეთი, არასთას მეჩეთი, შეიხის მეჩეთი, დემირლი-ოღლუს მეჩეთი, დაბახანას მეჩეთი, ყადის მეჩეთი, არსლან-ბეის მეჩეთი, ახალი უბნის მეჩეთი, მეიდან კავის მეჩეთი, სასახლის მეჩეთი, ყუბად-ეფენდის მეჩეთი, თიბულას მეჩეთი, სექერანას მეჩეთი, ნავსადგურის მეჩეთი, ფუზვიდე-ეფენდის მეჩეთი, ფალიდე მუსტაფა-ეფენდის მეჩეთი. აი ესაა ის მეჩეთები და ჯამეები, რომ-

ლებიც ჩვენთვის ცნობილია.

აბანოების აღწერა: ზემო ბახარში ორგანყოფილებიანი აბანოა. ქვემო აბანო ერთგანყოფილებიანია. განაპირა აბანოც [არის].

76

|| მედრესეები: სულთან ალა ედ-დინის მედრესე და სულ სამოცამდე პირველდაწყებითი სასწავლებელია ყმაწვილებისათვის. იმ დროს, როდესაც ჩვენ ქალაქს ვათვალიერებდით, ორი ათასამდე ღვთის სიტყვის ზეპირად მცოდნე მამაკაცი და ქალი, გოგო და ბიჭი იყო, რომელთა შესახებ წარჩინებულები მოგვითხრობდნენ და ამაყობდნენ.

ერთი საქველმოქმედო სასაფლაო, ერთი ჰადისების სახლი და ერთი ყურანის საკითხავი სახლი არის. სულ ათას ოთხმოცამდე დუქანია. დუქნებში უხვადაა ძვირფასი ნივთები. აქაური გამტკიცული და თეთრი პური ქებულია. მისი ყურე დახურულ ნავსადგურს წარმოადგენს, ძალზე ფართია. ქარისაგან საიმედო თავშესაფარი, საუკეთესო სადგომია, სადაც ღუზა კარგად მაგრდება. შავ ზღვაზე ამაზე მშვენიერი ყურე არსად არ არის, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ბალაკლავს

76

ვას ყურეს. მაგრამ ამას მშვენიერი წყლები აქვს. ამ ქალაქის მშვენიერი ჰავის შედეგად ჭაბუკებსა და ქალიშვილებს სწორი ნაკვთები აქვთ.

სინოპის წმინდა ადგილების აღწერა: სეიდი ბილალ-სულთანი და სუბჰან ხოჯა ციხეში [არიან დამარხული] მწვანე აკლდამაში – ჯიჯი სულთანი; ალა ედ-დინის მედრესეში – ყადი-ბეი-სულთანი; ქვემოთ – ბექირ ხოჯა; კუმის კარის [უბანში] – ემირზა-ეფენდი, მის მახლობლად – ჰამზა-ეფენდი; იქვე ახლოს – ემირ-ეფენდი – ღმერთმა გააპატიოსნოს ამ წმინდანების საიდუმლოება.

ქალაქის სამხრეთით ერთი განთქმული მაღალი მთაა, რომელსაც ბოზთეფე ეწოდება. უღრუბლო ამინდში გაღმა რუმელიაში მდებარე ქილგრადის მთები მოჩანს. ამ ბოზთეფეს მთაში ძალიან ბევრი მელა, ტურა, კვერნა და დათვია. ამ ქალაქში სამ დღეს ვისეირნეთ და დავათვალიერეთ; შემდეგ ისევ ხომალდებში ჩავსხედით და „ფინდიჯაკ აღზიდ“ წოდებულ ადგილას მოვედით. ამ ადგილას კეთილნამენი სოფლებია. ყველანი მეზღვაურები და დურგლები არიან. შესანიშნავ ხომალდებს აშენებენ. აქედან ვიარეთ და კიზილ ირმაკის სადგურში მივედით. აქაურობა კასტამონის სანჯაყის საზღვარია. მის მთებში კეთილმოწყობილი სოფლებია. დიდი მდინარე კიზილ ირმაკი ამ ადგილას ერთვის ზღვას. ეს მდინარე ანკარის სანჯაყის მთებიდან გამოდის, ჩაშნიგიერ-ქრფრუს, ოსმანჯიქის ციხეს ჩაუვლის, ჰაჯი ჰასანისა და თავსიეს ახლოს გაივლის და ზღვას წითელი სისხლივით ერთვის. ამიტომ უწოდებენ კიზილ ირმაკს. ძველი სახელწოდებაა ჰალისი. ამ ადგილების ზემოთ მდებარე მთებში წყლის ნაპირზე ციცაბო კლდეებზე ჩანს იემენური სარდიონი. ხანჯლისა||და დანის ტარივით ნაჭრების პოვნა დავიწყეთ. ამ ადგილებში კაზაკების შიშით აღარაა კეთილნამენი დაბები აქედან ავიყარენით და ბაფრაში მოვედით.

ბაფრას აღწერა: ჭანიქის სანჯაყის მიწაზე სასუბაშოა. 150 ახჩიანი აყვავებული და სოფლებიანი ყაზაა. მთავარი სარდალი ჰყავს. სამსუ-

77

ნის სამხრეთ-დასავლეთით ერთი დღის სავალზე მდებარეობს. შავ ზღვასა და ბაფრას შორის ორი ფარსანგია. კიზილ ირმაკი ქუნან აზადის ნაპიდან აქეთკენ მოდის და ბაფრას დასავლეთით ჩაუდის. ბაფრას ახლოს ამ მდინარეზე ფიჭვის მორებისაგან ერთი დიდი ხიდია აგებული; ცისარტყელას მსგავსი, საოცარი, სანიშნო ხიდია. ბაფრას ორი ჯამე, ორი აბანო და ერთი მცირე ბაზარი აქვს. სახლები მთლიანად ხისაა. აქედან სამსუნში ჩავედით.

სამსუნის ციხის აღწერა: ბიზაჯნტიის კეისრის შვილის, ჰერაკლის აშენებულია. შემდეგ სელჩუკიანმა სულთანმა ალა ედ-დინმა დაიპყრო და თავის სამფლობელოს შეუერთა. შემდეგ ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის, ხელში გადავიდა. სავოევოდოა ჭანიქის მიწაზე. საემინოა. 150 ახჩიანი

77

პატოსანი ყაზაა. იანიჩართა სარდალი, ქეთხუდა, ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს. მაგრამ მუფთი და ნაკიბ ულ-ემრაფი არა ჰყავს. წარჩინებულები და კეთილშობილები კი ბევრია. მოსახლეობა სულ მეზღვაურები და მეკენაფეები არიან. მდაბიონი არ არიან, მაგრამ ულემ ბევრია. ყველანი შეძლებულობის მიხედვით თეთრ, ცისფერ, მაგრამ სუფთა ტანისამოსს იცვამენ. ეს ქალაქი სინოპის სამხრეთ მხარეს ძვეს. მისი ციხე ზღვის პირას მდებარე, მტკიცედ ნაშენი, ქვის შენობაა. ერლალუს დამპყრობის (სულთან მეჰმედ III) დროს⁵ რუსებმა ეს ციხე აიღეს და თუმცა მისი ზოგი ადგილი დაანგრიეს, შემდეგ ისევ შეკეთდა. მუსტაფა, ციხისთავი და მეციხოვნეები არიან ჩაყენებული. 70 კოშკი და ორი ათასი ქონგური აქვს. ამასიის წინ გამდინარე ჩარშამბა ბაზარის წყალი სამსუნის სამხრეთ-აღმოსავლეთით შავ ზღვას ერთვის. დიდი მდინარეა. რომელსაც ფონი არა აქვს. პირველად თოქათს ჩაუვლის, შემდეგ ამასიის პირდაპირ გაივლის, კიდევ მრავალ ქალაქს მორწყავს და სამსუნის ძირას შავ ზღვას ერთვის. მის შესახებ ამასიელ და თოკათელ მცხოვრებლებს შორის უწმაწური გამონათქვამი არის გავრცელებული: „თოკათი...ს“ და ამასია სვამს“-ო. ქალაქ სამსუნის მდინარეს|| ქანაჯქარიზს უწოდებენ. გემრიელი წყალია. სახლები კრამიტისანი, ბაღ-ვენახიანია. მედრესე, საქველმოქმედო ნაგებობა და ჰადისების სახლი არ აქვს. ყმაწვილებს შვიდი სასწავლებელი აქვთ. ყურე არ აქვს – ღია ადგილია, მაგრამ ღუზის ჩაშვება მაინც შეიძლება.

78

სამსუნის სანაქებო ადგილები: აქაური მთის ველური ყურძენი და ბროწეულისფერი მსხლის მწნილი განთქმულია. რამდენიმე ათასი კასრით სტამბოლში მიაქვთ. რაც შეეხება გემის მისაბმელ კენაფის თოკებს, იმდენია, რომ აქედან შეიძლება მთელ ქვეყნიერებაზე გატანა. ქალაქი ყურეს მხარეს მდებარეობს; მთა, რომელიც ქალაქის სამხრეთითაა, ზღვის ნაპირს უერთდება. ჩვენ თანამგზავრებთან ერთად ხომალდში ჩავსხედით, უქაროდ ვიარეთ და უნიეს ციხეში მოვედით.

უნიეს ციხის აღწერა: იგი აშენებულია ძველ დროს ტრაპიზონის მბრძანებლის უნიას მეფის მიერ. სელჩუკიანი ქეიყუბადის დაპყრობილია. შემდეგ ოსმალთა მიერაა დაპყრობილი უმურ-ხანის ხელით. ჭანიქის სანჯაყის მიწაზე სავოევოდოა, ასახჩიანი ყაზაა. ცალკე იანიჩართა

სარდალი, ციხისთავი, მეციხოვნეები ჰყავს, მუფთი და ნაკიბი არ ჰყავს. მისი ციხე ზღვისპირას მდებარე, ოთხკუთხა ქვის შენობაა.

მე და ჩემი ამხანაგები ხომალდში ჩავსხედით, ისევ ჩრდილოეთი-საკენ ვიარეთ ნელი ზურგქართ და დაბა ფაჩაში მოვედით.

ფაჩას დაბის აღწერა: ზღვისპირას, ჭანიქის მიწაზე მდებარე ზემეთია, სამასი სახლი, ერთი ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და მცირე ბაზარი

78

აქვს. ვენახები და ბაღები ნაირ-ნაირი ხილით არის დახუნძლული. მოსახლეობის უმეტესობა ბერძნები არიან.

აქედან ავიყარენით და ისთეფანის კონცხად წოდებულ ადგილას მოვედით.

კონცხი ისთეფანი: ზღვისკენ მიმართული, გრძელი და ვიწრო, ათი მილის სიგრძე კონცხია. მის მთებში კეთილნაშენი ბერძნული სოფლებია. აქ, ჭანიქის მიწაზე, უხვმოსავლიანი სოფლებია. ეს კონცხი გავიარეთ და ჩრდილოეთედან ვონას ციხეში მივედით.

ვონას ციხის აღწერა: გენუელების მიერ არის აშენებული. შემდეგ, აზერბაიჯანის მბრძანებელმა უზუნ ჰასანმა⁷ გუმუშხანეს, ბაიბურთის, დუჯანჯას ციხეები რომ დაიპყრო, ეს ვონას ციხეც აიღო. ამის შემდეგ, სულთან მეჰმედ II ფათიჰის დროს ოსმალთა ხელში გადმოვიდა. ჭანიქის სანჯაყის მმართველობაში მყოფი სასუბაშოა. მისი ციხე ზღვისპირას მდებარე მრგვალი, ძველი ციხეა. ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს, მაგრამ ჯაბახანა არც ისე მოწყობილია. სარდალი და 150 ახჩიანი ყადი ჰყავს. მაინცდამაინც ბევრი წარჩინებული არ ჰყავს. ჯამეები, აბანო, ფუნდუკი და მცირე ბაზარი აქვს. მისი მოსახლეობა უმეტესად ბერძნები და მდაბიო თურქები არიან. ეს არის კარგი, ღუზის დამჭერი და დიდი ყურე, სადაც შეიძლება ბაგირზე მობმული გემები ისე დადგნენ, რომ ღუზა არ ჩაუშვან. ზურგქართ ერთ დღეში გირესუნის ციხეს მივაღწიეთ.

79

გირესუნის ციხის აღწერა: სტამბოლელ კონსტანტინეს აშენებულია. თუმცა შემდეგ სულთან უზუნ ჰასანის ხელში გადასულა, მაგრამ გენუელებს დაუპყრიათ. შემდეგ ფათიჰის (მეჰმედ II-ს), დროს მუსაპიბ მაჰმუდ-ფაშას საშუალებითაა დაპყრობილი ციხეს რომ იპყრობდა, ფათიჰმა მაჰმუდ-ფაშას უბრძანა: „ამაღამ ციხეში უნდა შეხვიდეო“ და იმისათვის, რომ ციხის აღებისას სანგარში შევიდა და დაიპყრო, სახელად დარქმეული აქვს გირესუნი⁸. დედამიწის მე-17 სარტყელშია. ტრაპიზონის ვილაიეთის საზღვრის დასაწყისში [მდებარე] სახასოა ფაშისა. მისი მბრძანებელი მუსლიმია. სამასახჩიანი ყაზაა. იანიჩართა რაზმის სარდალი, ციხისთავი, მეციხოვნეები, საბაჟოს გამგებელი, მუფთი და ნაკიბი ჰყავს. ზღვის პირას, ჭანიქსა და ტრაპიზონს შორის მდებარეობს. ტრაპიზონი გირესუნის აღმოსავლეთით ძვეს. აქაურობა, როცა გენუელების ხელში იყო, გაშენებული და დიდი ქალაქი ყოფილა. ამჟამადაც ჩანს იმდროინდელი ხუროთმოძღვრების ძეგლები. მაგრამ ახლა გირესუნი იმდენად დიდი ქალაქი აღარ არის. მთავარ ნაწილში ჯამეები, მეჩეთები, ქარვასლა, აბანო,

სავაჭრო რიგი და ბაზრები აქვს. ციხე ზღვისპირასაა ვენახებსა და ბაღებში ბევრი ხილია. მისი ნავსადგური საუკეთესო, ღუზის დამჭე-

79

80

რი სადგომია. სანაპიროს მხოლოდ მამინ სცემს ქარი, როდესაც დასავლეთიდან უბერავს. ნავსადგურს სამხრეთით ერთი პატარა კუნძული აქვს. წყეულმა კაზაკებმა რამდენჯერმე დამალეს ამ კუნძულის უკანა მხარეს თავიანთი „ჩაიკა“ ნავები, ხმელეთზე ჯარი გადმოსხეს, ამ ქალაქიდან მრავალი სიმდიდრე წაიღეს და ქალაქი გადასწვეს. ეს მოხდა იმიტომ, რომ ციხე ქალაქს ვერ იცავს. რადგანაც ეს ქალაქი ტრაპიზონი ვილაიეთს ემორჩილება,||ომერ-ფაშას ჯარისკაცთაგან რამდენიმე, რომლებსაც ზღვა მობეზრდათ, ტრაპიზონისაკენ ხმელეთის გზით წავიდნენ. აქედან ავიყარენით და ჩრდილოეთისაკენ ზღვით ეროლუმის ციხეში მოვედით.

ეროლუმი: ზღვისპირას, გორაკზე, ოთხკუთხსა მოყვანილობის, ძველი პატარა ციხეა. ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს. ნავსადგური მშვენიერია. მისი დაბა იმდენად კეთილმოწყობილი არ არის. ტრაპიზონის ნაპიერში შედის. მისი მოსახლეობა ჩინკალანის ბერძნებია. აქედან ზუმრეს კონცხთან მოვედით. მის მთებში კეთილმოწყობილი სოფლებია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ წავედით და გორელის ციხეს მივადექით. ნაპიერა ტრაპიზონის მმართველობაში. მესი ციხე ზღვისპირას, გორაკზე მდებარე, წაგრძელებული ოთხკუთხედის მოყვანილობის, გენუელთა აშენებული პატარა ციხეა. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ გავემართეთ და ფოფოლრს სადგურში ჩავედით. ერთ დიდ ყურეში მდებარეობს. ალაგ-ალაგ დანგრეული ციხეები აქვს. ფოფოლრს ნაპიერდ წოდებული კეთილნაშენი სოფლები აქვს. სასუბაშო და სანაიბოა. ფრიად აყვავებული მხარეა. ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და გილიეს ციხესთან მოვედით. ესეც ტრაპიზონის ერთ-ერთი აპიერა. ფრიად კეთილნაშენი ლაზების სოფლები შედის |ამ ნაპიერში|. ცალკე გამოყოფილი ზეამეთია და სუბაში ჰყავს. ზღვისპირას, მაღალ გორაკზე, გენუელების აშენებული ძველი ციხეა. აქედან ბურუზის კონცხის ციხესთან მოვედით. იგი ზღვისპირზე კლდოვან კონცხზე მდებარე, ოთხკუთხა მოყვანილობის, მაგარი შენობაა. პატარა ციხეა და გარშემო კეთილნაშენი სოფლები აკრავს. რადგანაც ერთი ბერძენი მღვდლის აშენებულია, ბურუზის ციხეს უწოდებენ. აქედან ახრაბადის ციხეს მივადექით. აქაურობა ტრაპიზონის მმართველობაშია. აყვავებული და გაშენებული დიდი ნაპიერა. მისი ციხე ზღვისპირზე ხუთკუთხა მოყვანილობისაა და ბერძნებისგანაა დარჩენილი. აქედან ფოლათა-ბაზარიში ჩამოვედით.

ფოლათა-ბაზარი: ესეც ტრაპიზონის მმართველობაში მყოფი ნაპიერა და სასუბაშოა. მის გარშემო ასამდე აყვავებული და გაშენებული სოფელია და ამიტომ ამ ხეობაში კვირაში ერთხელ იმართება ბაზრობა და ათი ათასი კაცი იყრის თავს. აქ გაშენებული კეთილმოწყო-

80

ბილი, პატარა ქალაქი ვაკუფია ტრაპიზონში [არსებული] სელიმ-ხან პირველის დედის საქველმოქმედო დაწესებულებისა რომელიც ხათუნის სახელით არის ცნობილი. სუბაში მოურავი განაგებს. აქ დიდი ყურეა, რომელიც შავი ზღვის მეზღვაურთა||შორის ფოლათას ნავსადგურის სახელითაა ცნობილი. ექვსი ქარისაგან თავშესაფარი, ღუზას დამჭერი ფსკერიანი, მშვენიერი ნავსადგურია. იქიდან გზა განვაგრძეთ და კალათიმანის ხევს მივალწიეთ. ეს მდინარე ტრაპიზონის მთებიდან გამოდის და ფოლათას ნავსადგურის ახლოს შავ ზღვას ერთვის. იქიდან ვიარეთ და მივედით ადგილას, რომელსაც სარას ხევი ეწოდება. აქ კეთილნაშენი და შემკული სოფლებია. მისი მცხოვრებნი მენექსილა⁹ ნავებით ტრაპიზონში მიმოდინან. მოსახლეობა ბერძნები და მუსლიმებია. სოფლები ტრაპიზონის სამხრეთით მდებარეობენ.

81

XXVIII

აღწერა ლაზიკის ძველი ვილაიეთის დიდი ქალაქისა და კეთილმოწყობილი ციხისა, ე. ი. ქალაქ ტრაპიზონისა

მისი ამშენებელი დიდი ალექსანდრეს ეპოქის ერთი მეფე ყოფილა. შემდეგ აზერბაიჯანის ბრძანებელმა სულთან უზუნ ჰასანმა ეს ქალაქი გენუელებს წაართვა და სახელად „თარაბ-ი ზენ“ უწოდეს, იმიტომ, რომ იმ დროს მისი მპყრობელი იყო სიტკბოების მოყვარული ქალი. შემდეგ თემურის ამბების დროს, სულთან უზუნ ჰასანი მავერანნაჰრისაკენ თემურის შესახვედრად რომ წავიდა, სტამბოლის ხელმწიფემ ბერძენმა კონსტანტინემ დრო იხელთა და აქაურობა დაიპყრო¹. შემდეგ რვაას სამოცდათვრამეტ (1473) წელს ფათიჰი მეჰმედ-ხანი სტამბოლიდან სამეფო ფლოტით ტრაპიზონთან მოვიდა და ზღვა ჯარით ჯანჰას გზებით უზუნ ჰასანის წინააღმდეგ გაემურა თერჯანის ველზე ბრძოლა გაიმართა და სულთან უზუნ ჰასანის ორმოცათასამდე ჯარისკაცი სულ მახვილის კბილებში გაატარეს². სულთანი ჰასანიც უკუიქცა და აზერბაიჯანის ციხისაკენ გაიქცა. ამ ბრძოლას დაემთხვა [თარიღი]: „მშიშართა ვაჟკაცობა მზაკვრობაა“. გარდა ამისა: „შეგეწიოს შენ ალაჰი შეწევნითა დიდითა“³. ოსმალთა შორის არავის გადაუხდია ისეთი დიდი ომი, როგორც იყო სულთან მურად პირველის კოსოვოს ბრძოლა და||ეს ბრძოლა. ამ ომზე 13 წლით ადრე სულთან მეჰმედ ფათიჰმა ზღვისოდენი ჯარით ხმელეთიდან და ზღვიდან ტრაპიზონს ალყა შემოარტყა. 865 (1461) წელს, სამოცდაათი დღის გარემოცვის შემდეგ ბერძნებს წაართვა. რადგანაც მისი ჰავის სიმშვენიერით დასტკბნენ, მას უწოდეს „თარაბ-ი-ეფხუნ“ („სიამოვნების მომგვრელი“). ჭეშმარიტად სიტკბოებისა და დროსტარების ადგილია. მისი ერთი სახელთაგანია „ქალაქი ქვემო ბათუმი“ და ერ-

82

ტკბობა“) უწოდებენ. უბრალო ხალხი კი „ტარაბუზანს“ უწოდებს. შემდეგ ფათიკ მეჰმედ-ხანმა აქაურობა ტახტად დაიდო, იქ ფული მოაჭრევინა, ხუტბა აღავლინებინა. სამ წელს ამ ქალაქში იმყოფებოდა და ჩრდილოეთით მდებარე გურჯისტანი, სამეგრელო, აბაზას ქვეყანა დაიმორჩილა⁴. უფლისწული ბადაზეთ-ხანი ტრაპიზონის მმართველად დანიშნა და თვითონ სტამბოლს წავიდა. შემდეგ, ბადაზეთ ვეღო დამოუკიდებელი ფადიშაჰი რომ გახდა⁵, თავისი შვილი სელიმი თავის ადგილზე დანიშნა ტრაპიზონის მმართველად. ბოლოს სულთანი ბადაზეთი გარდაიცვალა და სელიმ პირველი გახდა დამოუკიდებელი ფადიშაჰი. ირანთან პირველი ომი შაჰ ისმაილთან გამართული ჩალდირანის ომია⁶, რომელიც მთელ ქვეყნიერებაზეა ცნობილი. შემდეგ ლაშქრობაში ეგვიპტის დასაპყრობად გაემართა⁷. ეს ცალკე ამბავია.

უფლისწული სულეიმანიც ტრაპიზონში გაიგზავნა და იქაური მმართველი გახდა. ეს ტრაპიზონი ძველი ქალაქია, რომელიც ოსმალთა საგვარეულოდან ოთხი ფადიშაჰის სატახტო ადგილი იყო. სულეიმან-ხანი 926 (1520) წელს⁸ ფადიშაჰი გახდა და თავისი დედა ტრაპიზონში გაგზავნა. ეს ქალაქი აღწერა, ბათუმის სანჯაყიც შეუერთა და ცალკე ვილაიეთი შექმნა. ორთულიანი საბეგლარბეგოა. მურად მეოთხისა და იბრაჰიმ-ხანის დროს საკმაოდ ბევრ თულიან ვეზირს არფალიქად დაენიშნათ მაღალი წყალობით. მის ფაშას, სულეიმან-ხანის კანონის მიხედვით, ფადიშაჰისაგან 30000 სახასო აქვს. მის სანჯაყში თერთმეტი სუბაშია. წლიურად ცხრამეტი ათასი ყურუშის ნიგოზი აქვს გარდაკვეთილი, კანონი თუ დაირღვა, მაშინ წლიურად ოცდაათი ათასი ყურუში იქნება. ვილაიეთი ხუთი სანჯაყისაგან შედგება: ჯანჰა, ქვემო ბათუმი, ზემო ბათუმი, გონიო, ტრაპიზონი, ამათი ფაშა ტრაპიზონში ზის. კანონის მიხედვით თიმარის დავთარდარი, დავთრის ქეთხუდა, დავთრის ემინი, ჩაუშთა ქეთხუდა, ჩაუშთა ემინი, ჰყავს. |ორივე ბათუმის ლივასს თიმარებისს დევთერდარის სახასო 40299 [ახჩაა]. ტრაპიზონის ლივაში 43 ზეამეთი და 226 თიმარია. ბათუმის ლივაში – 13 ზეამეთი და 72 თიმარი. ტრაპიზონში სულ ოთხას ორმოცდაათოთხმეტი საკარგავია. კანონის მიხედვით, ჯებელიეზბთან ერთად ათას რვაასი სახელოვანი მეომარია. რაც შეეხება ფაშას ჯებელიებს, ათასი ვაჟკაცია. ალაიბეგი, ჩერიბაში და ძუზბაშიებიანად სულ სამი ათასი შეიარაღებული მეომარია, რომლებსაც კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფლები აქვთ იმ პირობით, რომ ლაშქრობის დროს მთელი ეს ჯარი თავითფეხებამდე შეიარაღებული უნდა შეიკრიბოს მთავარი სანჯაყის [ბეგისა] და ალაიბეგის დროშის ქვეშ. ის ზეამეთი [რომლის მფლობელსაც] ჯარი არა ჰყავს, სხვას გადაეცემა.

83

82

XXIX

ტრაპიზონში სულთან კანუნის მიერ დამორჩილებული
ტომების ბეგები

აბაზას ტომები: ჯაჯები, არლან, ჩანდალარჯილრ, დიდი ჭანბე-
ბი – ზღვის პირას არიან. გეჩები, ართები, კამიშები, სოჭები, ბუზუ-
დუკები, კუთასები, აშალილრ, დუკარილრ, ჩამბა, სოუკსუ, ნეთიჯე და
სხვა სამოცდაათამდე ტომი და გვარია. ყველა ესენი მორჩილნი არი-
ან. რადგანაც სამეგრელოსი და გურჯისტანის [სხვა] ბეგებიც მორ-
ჩილნი არიან, ყოველწლიურად მშვიდობიანობისა და მორჩილების
დასადასტურებლად ორმოც-ორმოცდაათამდე ბიჭსა და გოგოს, ათას
წყვილ თივთიკის წინდას, სასახლის სამზარეულოსათვის ათას წყვილ
ტილოს და სხვა მრავალ ძღვენს აგზავნიან და იწერება წიგნი პირო-
ბისა, რაც ტრაპიზონის ფაშებისადმი მორჩილებას გულისხმობს.

ტრაპიზონის შემოსავლის ხუთასი ახჩა მევლევიელთა სარგოა.
მაგრამ იმდენად საპატიო, მაღალი თანამდებობა არაა. ორმოცდაერთი
ნაჰიე აქვს, მაგრამ მათი უმრავლესობა ურჩია.

შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ ულ-ემრაფრ, სარდლის ნაცვლად ერთი
გაამაყებული იანიჩართა ჩაუში, სიფაჰთა ქეთხუდას ნაცვლად ქალა-
ქის სუბაში, მუჰთასიბის ალა, საბაჟოს ემინი,||შაჰბენდერი, თევზჭერის
ემინი, სამღებროს ემინი, ღვინის ემინი და სასანთლეს ემინი [არის].
სულ ჩვიდმეტამდე მმართველია, რომელთაც დასჯის უფლება აქვთ.
მათ ხელში აქვთ უზენაესი სიგელები. ის უზენაესი სიგელები, რომ-
ლებიც ხელში აქვთ ვილაიეთის წარჩინებულებს, თუ ღმერთმა ინება;
თავ-თავის ადგილას იქნება აღწერილი. ეს ქალაქი დედამიწის მე-17
სარტყელში მდებარეობს. ბერძნული ქალაქთაგანია. შავი ზღვის აღმო-
სავლეთ მხარეს ყურეს მსგავს ზღვაზე მდებარე სამოთხისებური, შემ-
კული ქალაქია. სტამბოლის სრუტიდან ტრაპიზონის ნავსადგურამდე
სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ სრული ათასი მილია სავალი. რადგა-
ნაც გეზიქის მთაც ტრაპიზონის აღმოსავლეთ მხარეს არის, ამიტომ მისი
ხალხის სახელწოდება – „გეზიქი ხალხი“ – შეცდომით გამოითქმის
და „ლაზიკას“ უწოდებენ. ზოგიერთები კი სიადვილისათვის „ქ“-ს და
„ი“-ს ჩამოაცილებენ, კვეცენ და „ლაზ ხალხი“-ო, ამბობენ. ყაზი სულ-
თან მეჰმედ ფათიჰმა, ეს ციხე რომ დაიპყრო, გარშემო ქვეყნებიდან
ბევრი სხვადასხვა წარმოშობის ხალხი ტრაპიზონში მოაყვანიდა და
დაასახლა. მოსახლეობის უმეტესობა ლაზებია მოუხეშავი ხალხია...
ამჟამად ყველანი იანიჩარებია, რომლებიც დაბადებიდანვე ჯარისკაც-
თა შვილები და ჯარისკაცები არიან.

83

მათი სახელები: ალი-ფეშე, ველი-ფეშე, ჰუთავერთი-ფეშე, ჩაფერ-
ფეშე, ფეშირ-ფეშე, ფასლი-ფეშე, მეში-ფეშე, მისირ-ფეშე, ფახრად-
ფეშე, მეჰმედ-ფეშე.

მეტსახელები: ფართულ-ოღლუ, ფოდულ-ოღლუ, ფაზარახ-ოღ-
ლუ, კუშუმბურ-ოღლუ, კათრაზ-ოღლუ, ქალაფათ-ოღლუ, კუსდუჰ-
ოღლუ, ჯონდა-ოღლუ, ალიაქი-ოღლუ, სურმენელი-ოღლუ, ფეფული,
კიმიდიარრ, სიამრ, ჯურკალრ, ჰაჯი ჩიჩუ, კუთუზ მისლრ, ალი ბეშარ,
გონალრ, ალიფეშე.

ქალთა სახელები: მათი გამოთქმის მიხედვითაა: უმიჰან, ესმაჰან, რაფიე, ასიე, ხანიფე, აფიფე, სანიჩე, ფათმა, ხუფსეთი, თუნთი, გულ-შაჰი, მემერმაჰ, ხავა, ხომა, ზახლე, ანიფე.

მამაკაცთა სახელები: უსუფ, ფაფუვან, ქანანინალახ ყული, რუს-თემ, აფართ, ჯანსრ, ხალი და კიდევ მრავალი ამგვარი უცნაური სახელია. მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ სინამდვილეს, ესენი განთქმული სახელებია. ეს კია, რომ ისინი ლაზებს თავიანთი ენისათვის შეუგუებიათ და დაუმახინჯებიათ ტრაპიზონში მცხოვრებნი გულშენის მიმდევარნი არიან. სუფთა ჯუბიანი და ტანისამოსიანი, გაგებული ხალხია. || მათ შორის ღაზელების მთქმელები და სპარსულის მცოდნე რამდენიმე პოეტი არის. იმ დროს, როდესაც ჩვენ იქ ვიყავით, დახვეწილი ენის, დივანის მქონე თერთმეტი პოეტი იყო, რომლებიც ნატიფი ენითა და ნარნარი სიტყვაწყობით სახელმთხვეჭილი ოკჩუზადეს შესადარი არიან.

85

ტრაპიზონის პოეტების შექება: პირველად [უნდა ვახსენოთ] პოეტთა მეწინავე განარ-ეფენდი. იგი თაიარ მეჰმედ-ფაშას¹ რეისი იყო. შემდეგ მელექ აჰმედ-ფაშას მდივან-მწიგნობართა უფროსი გახდა. „კამუსრ“, „აჰთერ“, „შემ“ მთლიანად ზეპირად უსწავლია. ერაყელ ჰაფეზ², ფუზულ³ დივანს მთლიანად დაუფლებია. ანბანის რიგზე გაწყობილი სრულყოფილი დივანი აქვს. როდესაც მელექ აჰმედ-ფაშა⁴ დიდვეზირობიდან გადააყენეს, ოზუს ვილაიეთში დაინიშნა. [შემდეგ] რუმელიის ვილაიეთი ეწყალობა. [განაი ეფენდი] მისი რეისი გახდა და მასთან იყო. ბოლოს გვერდში წყალი ჩაუდგა და ამ სნეულებით გარდაიცვალა. ქალაქ სოფიაში, დერვიშ მეჰმედ-ფაშას ჯამეს მიჰრაბის წინ დამარხეს. მისი გარდაცვალების წელი არის სიტყვა „განარ“ – 1061 (1651). განარ-ეფენდის ძე ალი ჯანრ მამის შემდეგ მელექ აჰმედ-ფაშას რეისი გახდა. კეთილშობილი, მეცნიერი, დივანის შემქმნელია. სამშენებლო მეცნიერებაში სამი ტომი თხზულება აქვს ისეთი, რომლის გვერდით „ვეისის“ მკითხველი ანა-ბანას მკითხველი ბავშვია. მშვენიერი ყოფაქცევის, მეჯლისის დამამშვენებელი დარბაისელი იყო.

84

ტრაპიზონის ციხის ქება: ბოზთეფეს კალთებისა და შავი ზღვის ნაპირის შუა ორი დიდი ციხეა. სამი ნაწილისაგან შედგება. ერთ მათგანს ქვედა ციხეს უწოდებენ, მეორეს – შუა ციხეს, შიდა ციხეს – „კოშკის ციხეს“ უწოდებენ. „კოშკის ციხე“ ყველა მათგანზე მაგარი და მტკიცე ციხე-სიმაგრეა, იმიტომ, რომ ბოზთეფე ზურგში ზღუდედ უდგას. მაგრამ მთის მხარეს ქვესკნელის მსგავსი ღრმა თხრილია, რომელსაც სამოცდაჩვიდმეტი კაცის სამალავი აქვს. სუფთა და გამოკვეთილი კლდეა. შიგ ერთი ჯამე, მეციხოვნეთა თავშესაფარი სახლები, საწყობები და ჯაბახანებია. ჩრდილოეთის მხარის კედელს შუა ციხისაკენ მიშვერილი კარი აქვს გარე ქალაქში გასასვლელი კარი ესა – სხვა არა აქვს. თუმცა, ერთი საიდუმლო კარი აქვს მუდამ დაკეტილი და [მხოლოდ] საჭიროების დროს იღება შუა ციხე მოგრძო, მტკიცე კედლიანი და გამაგრებულია. ციხის აღმოსავლეთის მხა-

რის კედელში „ყალას“ სახელით ცნობილი ციხის შუა ციხისაკენ გამავალი კარის|| ახლოს არის „ენი ჯუმად“ წოდებული კარი. მეორე კარი ასევე ამ კედლის აღმოსავლეთი მხრის ბოლოშია. ყველა დაბადლის სახელოსნო ამ კარის გარეთაა. ამიტომაც უწოდებენ მას დაბადების კარს. ამ კარს წინ ერთი პატარა მდინარე ჩაუდის. მდინარე სათავეს იღებს აღმოსავლეთით მდებარე ბოზთეფეზე, ლაზიკის მთებში გროვდება, დაბახანებს შორის გაივლის და ზღვას ერთვის. ზოგჯერ ადიდებული მოდის. დაბადების კარის გარეთ, დაბადების ბაზარში ქვის დიდი შენობები და ქვით ნაგები დიდი ხიდია, რომლის ამშენებელი სულთან იუზუნ ჰასანია. ეს უზუნ ჰასანი არზრუმის აღმოსავლეთით მდებარე ჰასან-კალეს მფლობელი იყო და შემდეგ ტრაპიზონის მფლობელიც გახდა. მესამე კარი ამ ციხის დასავლეთ მხარეს [მდებარე] „ზინდანის“ კარია. ყველა მკვლელი და ვალებში ჩაფლული ამ კარის კოშკშია ჩამწყვდეული. ამ ციხის კარის გარეთ ასევე ქვით აშენებული ხიდით შეიძლება გადასვლა ზაგანოსის კარისაკენ. ეს ხიდი ციხის შიდა ზღუდეს განეკუთვნება. ზინდანის კარიდან ზაგანოსის კარამდე ეს ხიდი კედლის გასწვრივ არის მიშენებული. მეოთხე კარი ამ ზღუდის ჩრდილოეთის მხარის კედელში ქვედა ციხისაკენ გადის. ამიტომ ამ კარს „ქვედა ციხის კარს“ ეტყვიან.

ქვედა ციხე: მისი ჩრდილო კედელი ზღვის ნაპირზეა. ოთხკუთხა მოყვანილობის წაგრძელებული ციხეა. ამასაც ოთხი კარი აქვს. პირველი ზაგანოსის კარია. ამ კარსა და ზინდანის კარს შორის ციხის ზღუდის გასწვრივ მდებარეობს გრძელი ხიდი. მეორე „სუთჰანეს“ კარია. [სუთჰანე] ქრისტიანთა უბანია და ციხის კედლის გარეთ ზღვის პირას მდებარეობს. მესამე მოლოზის კარია. ბერძნულად „მოლოზი“ ეწოდება წვრილ კენჭს. რადგანაც ამ უბნის სანაპირო მთლიანად კენ-

ჭებით არის მოფეწილი, მოლოზის კარს უწოდებენ. ლაზურ ენაზე მოლოზი ეწოდება დანგრევამდე მისულ შენობებს, რომლებსაც ბოძები აქვთ შედგმული. ეს კარი ზღვისკენ გადის. ამ ქვედა ციხის ორი მხრის კედლები ზღვას ებჯინებიან ორივე კუთხიდან ზღვაში კედლები ჩადის. ეს იმისათვისაა, რომ აღიკვეთოს უბრალო ხალხისა და მტრის გავლა. ეს კარი მაინცადამაინც არ არის გამოყენებული. მეოთხე მუმჰანეს კარია. || ტრაპიზონში თაფლისა და ქონის სანთელი ბევრია⁵. ამ კარს ხმარობენ და სხვა მხრიდან არ უშვებენ სანთლის სახელოსნო სახაზინოა და ცალკე განმგებელი ჰყავს. ამგვარად, ციხის კარების ამბავიც აქ დამთავრდა. ამ სამსართულიანი ციხის გარშემოწერილობა ცხრა ათასი ნაბიჯია ტრაპიზონის სახლების უმეტესობას ჩრდილოეთით, სამხრეთით და დასავლეთით აქვთ პირი მიქცეული. ყველა სასალი ლალისფერი კრამიტითაა დახურული.

XXX

სულთნების, ვეზირებისა და კალაქის წარჩინეულთა

შუა ციხე-სიმაგრის ჯამე: ძველად შუა ციხეში ფრიად შემკული ეკლესია ყოფილა. დაპყრობის შემდეგ უავგუსტოესი ფათიჰის მიერ ჯამედ არის გადაკეთებული. მისი შიდა ნაწილი სინათლით სავსეა. მიჰრაბი და მინბარი ძველი ნაკეთობაა. აღმოსავლეთით მას უერთდება ხონთქრისათვის გამოყოფილი ადგილი, ხის ნაწილები კიპარისის, კაკლის, ბზის ფიცრებისაგანაა გაკეთებული. ლამაზი მინარეთი აქვს. გარეთ, [ჯამეს] წმინდა ეზოს ოთხივე მხარეს მედრესეს სენაკები აქვს. ამგვარად, ამ ჯამესა და ციხეში მდებარე კიდევ ორი ჯამეს გარდა, სხვა ჯამეები [ციხის] კედელს იქით არიან და ტრაპიზონის დასავლეთ ნაწილში მდებარეობენ. დასავლეთის რაბათში ოთხი ჯამეა. აღმოსავლეთით მდებარე რაბათში ორი ჯამეა.

შუა ყალას ჯამე: მეტად შემკული, კეთილნაშენი, ერთმინარეთიანი მშვენიერი ჯამეა.

ხათუნის ჯამე დასავლეთის რაბათში: იგი სულეიმან-ხან I-ს დიდ-სულოვანი დედის მიერაა აშენებული. ნათელი ჯამეა. მეტად ძლიერი ვაკუფი აქვს. თვით ფოლათა ფაზარის სახელით ცნობილი დაბაც ამ ჯამეს ვაკუფთაგანია. სხვა მრავალი კეთილმოწყობილი სავაკუფო სოფელიც აქვს. ერთიანად მომინანქრებული გუმბათი შიგნიდან ყოველდამ მრავალი კანდელით არის გაჩირადდებული. კედლის გაყოლებით ერთ რიგად შავი და გაკრიალებული ქვის სკამი მისდევს. ერთი სოფა

86

თეთრი, გაკრიალებული ქვებით არის აშენებული. ამ ჯამეს დამთავრების ზუსტი თარიღი 920 (1514) წელია, რაც ასოებით სიტყვა „ფეთემ-მეთ“-შია¹ მოცემული.

|| სულეიმან-ბეის ჯამე: ხათუნის ჯამეს დასავლეთითაა. მათ შორის მანძილი ერთი მილია. კავაკის მოედანზეა აშენებული. მრავალ-ჯამათიანი ჯამეა. ერთი მინარეთი აქვს.

88

აბა სოფიას ჯამე: სულეიმანის ჯამეს დასავლეთითაა. ზღვისპირას მდებარეობს. ურწმუნოების დროსაა აშენებული. მას შემდეგ, რაც გურულთ ალი-ბეიმ – ამ ვილაიეთის განმგებელმა, ფადიშაჰის უდიდებულესობას მოხსენება წარუდგინა, იგი სულონის ბრძანებით ჩამოართვა [ქრისტიანებს] და 991 (1583) წელს საკრებულო ჯამედ აქცია, რომელსაც სულთნისათვის განკუთვნილი ადგილი და მიმზიდველი მინბერი აქვს. სამხრეთის კარიდან მიჰრაბამდე ჯამეს შენობა ოდნავ მოგრძო მოყვანილობისაა. ამ ჯამეში ყოველნაირი მარმარილოს ისეთი სვეტებია, რომ მათ საქებად ენა არ მყოფნის. ერთი მინარეთი, ძველებური მოყვანილობის სადა და ლამაზი მიჰრაბი და მინბარი აქვს, მის გარშემო ზეთისხილის ბაღებია.

ერდოლდუ-ბეის ჯამე: ხათუნის ჯამეს სამხრეთითაა. ამ ორ ჯამეს შორის მანძილი ნახევარი მილია. ეს ჯამე მთავრის სასახლის უბანშია. ძველთაგანვე მეჩეთად იყო აშენებული. შემდეგ ერდოლდუ-ბეის იგი ჯამედ გადაუკეთებია „ფადიშაჰის ბრძანებით 980 (1572–1573)

წელს. კოხტა, დიდი ხელოვნებით ნაგები მინარეთი აქვს.

მთენი ჯამე: ძველად ეკლესია ყოფილა. შემდეგ, რადგანაც მუსლიმთა უბანში იდგა, ჯამედ გადაკეთდა. მალლობზე მდგარი, უხვჰაერია-ხი ჯამეა.

ისკანდერ-ფაშას ჯამე: „ქაფირ მეიდანის“ სახელით ცნობილი დიდი მოედნის აღმოსავლეთ მხარეს მდებარე ჯამეა, რომელსაც ლურჯი გუმბათი და კოხტა მინბერი აქვს.

ტრაპიზონის მედრესეები: შუა ციხის ჯამეს წმინდა ადგილის გარეთ, ჯამესთან სენაკებად მიშენებული, ფათიჰ მეჰმედ-ხანის მშენებერი მედრესეა. სავსეა ცოდნის მამიებლებით. ამ მედრესეს აქვს დიდი საყაზო დაწესებულება და საჯარო გაკვეთილების სახლი. ეს არის ბრძენთა, მჭერმეტყველთა და პოეტთა საკრებულო, ლამაზი მედრესე, რომელიც ზემოხსენებული სულთნის შექმნილი და ნაქველმოქმედარია.

მედრესე ხათუნის: ჯამეს წმინდა ეზოს ოთხივე მხარეს მაღალი სენაკებით||შემკული ცოდნის სახლია. გაკვეთილი საჯარო აქვთ. ამ დაწესებულებასა და მოსწავლეებს ოვიდან თვემდე ვაკუფისაგან ემ-

89

87

ლევათ განსაზღვრული ულუფა; ხორცისა და სანთლის ფულიც ეძლევათ.

ისკანდერ-ფაშას მედრესე: ჯამეს წმინდა ეზოს ჩრდილოეთით მრავალრიცხოვანი სენაკებით გაწყობილი, კეთილნაშენი სასწავლებელია, რომლის მოსწავლეებს განსაზღვრული ულუფა აქვთ. მისი ვაკუფები ფრიად კეთილმოწყობილია.

ტრაპიზონის [ყურანის] საკითხავი სახლები: შუა ციხის [ყურანის] საკითხავი სახლი ფათიჰის ძველ ჯამეშია. ყურანს კითხულობენ, ზეპირად სწავლობენ და ღაღადებენ.

ხათუნის საკითხავი სახლი: შვიდი მთიების კითხვა, წინადაცვეთა, შატების ლოცვა ხდება. მეჯუდინი და ჰაფიზი ბევრია.

ისკანდერ-ფაშას საკითხავი სახლი: ნამრ-ეფენდის სიხელით წოდებული, ლექსებისა და თაკრიბის მთხზველი წყნარი ადამიანი საკითხავი სახლის შეიხად ჰყავს.

ტრაპიზონის ყმაწვილთა სასწავლებელი: შუა ციხეში მდებარეობს ფათიჰის სასწავლებელი და ახალი ჯამეს სასწავლებელი. ამ უკანასკნელის ყმაწვილების მასწავლებელია ბრწყინვალე წარმატებისა და დიდად ღაფასებული წმინდა შეიხ რიჯალ. ვისთანაც იგი ერთხელ იტყვის უმწიკვლო სარწმუნოების „ბისმილას“, უხვად შეწვალებული იქნება, განსწავლული და ბრძენი გახდება.

ხათუნის სასწავლებელი: მისი ჯამეს დასავლეთის მხარეს კოხტა გუმბათიანი, ქვით ნაშენი მაღალი სასწავლებელია, რომელშიც რჩეულთა და ღარიბ მდაბიოთა ახალმოწიფული ბავშვები სწავლობენ. ყველა ობოლს ვაკუფისაგან დღეში ორჯერ ეძლევა საჭმელი, სადღესასწაულოდ – ტანისამოსი, თივთიკის ქუდი, ფული და საჩუქარი. აშენების თარიღია 920 (1514) წელი. **ისკანდერ-ფაშას სასწავლებელი:**

ესეც ცნობილი სასწავლებელია.

ტრაპიზონის აბანოები: შუა ციხეში ორი მშვენიერი აბანოა, რომელთაგან ერთი ციხის კედელში ქვემო ციხისკენ გამავალ კართან არის. მისი ჰაერი, წყალი და შენობა მშვენიერია. იგი მამაკაცებსა და ქალებს ემსახურება – ორგანოფილებიანი აბანოა. მეორე შიდა ციხის ჩრდილოეთი მხარის კედელთან არის და კოშკის აბანოს უწოდებენ. მისი წყალი და ჰაერი მშვენიერია. ურწმუნოთაგან შემორჩენილი აბანოა. **საქველმოქმედო აბანო** – ხათუნის ჯამეს **სიახლოვესაა.** **ქვედა ციხის აბანო:** ერთგანყოფილებიანი, მშვენიერი აბანოა. **ისკანდერფაშას აბანო:** ორგანოფილებიანი და ძალზე სასიაშოვნო აბანოა. **ქაფირის აბანო:** ახალი ჯამეს უბანსა და ქაფირთა მოედანს შორის კარგი ჰაერიანი აბანოა. **თექვსურის სასახლის აბანო:** ამას გარდა ორას ორმოცდახუთამდე სასახლისათვის განკუთვნილი აბანოც არის.

88

ტრაპიზონის ბაზარი: მის სავაჭრო რიგებს შმორის ყველაზე რჩეული არის ამქარი, რომელიც მუმჰანეს კარის გარეთაა. ესენი კარის პირისპირ, ზღვისპირზე მდებარე ერთიმეორეზე მიწყობილი დუქნებია. ქვით აგებული დიდი დახურული ბაზარი აქვს; აქ რომ ვაჭრები არიან, მდიდარი, გულუხვი, დარბაისელი და ბრწყინვალე სოვდაგრებია. შუა ციხეში ყველა სახს ხელოსანთა წარმოდგენილი, ესენი 70–80-მდე დუქანს შეადგენენ და მათ პატარა (ქურჭუქ) ბაზარს უწოდებენ.

ტრაპიზონის საქველმოქმედო დაწესებულებები: შუა ციხეში მდებარე ფათიჰის საქველმოქმედო დაწესებულებაში ყველა მდიდარისა თუ ღარიბისათვის მუდამ უხვად არის წყალობა. ხათუნის იმართეთი მის ჯამეს აქვს მიშენებული და ტრაპიზონში მისი ბადალი სხვა არ არის. ჯამეს სამხრეთით სამზარეულო და სასადილოა. გამვლელ-გამომვლელთათვის წყალობა უხვია. ერთი პურის საცხოვრებელი საქველმოქმედოდ აცხოვრებ წმინდა და თეთრ პურს და მწირებს უხვად აპურებენ. სურსათის შესანახად ერთი დიდი საკუვნაოა, რომელიც პირთამდე სავსეა. სამზარეულოს ცალკე სასადილო აქვს მიდგმული, რომელიც საგანგებოდ ცოდნის მამიებელთათვისაა განკუთვნილი. ყოველდღე დილაობით და შუადღისას მოსწავლეებს თითო ჯამ წვენსა და თითო პურს აძლევენ. პარასკევს ღამეს ფლავს, ზაფრანიან ბრინჯის შეჭამადს და ხახვში მოხრაკულ ხორცს ურიგებენ. ასეთია ქველმოქმედის ნაანდერძევი პირობა – დაიფაროს იგი ალაჰმა.

ტრაპიზონის მცხოვრებლების გარეგნობა: იმის გამო, რომ მეხუთე სარტყელშია, მისი ჰავა მშვენიერია და ამიტომ მთელი მოსახლეობა, მხიარული, ბედნიერი; სიტკბოებისა და სმა-ჭამის მოყვარული, უზრუნველი და უდარდელი, მშვენიერი მეგობრები, ერთგულად მოყვარულები არიან. მათ ლაჟღაჟა სახის ფერი აქვთ, რადგანაც მათი ქალები აბაზა, ქართველი, ჩერქეზი ტურფები არიან. მათი ვაჟები და ქალიშვილები ისეთი ლამაზები არიან, თითოეული მათგანი თითქოს მთვარის ნატეხია.

ტრაპიზონის მოსახლეობის საქმიანობა: ამ ქალაქის მოსახლეობა ძველთაგანვე შვიდი ფენაა. ერთი ფენა წარჩინებულები, დიდებული ბეგები და ბეგთაშვილები არიან, რომელნიც სიასამურის ქურქიან ბრწყინვალე ტანისამოსში არიან ჩაფლულნი. ერთი ნაწილი ულემები, კეთილმორწმუნეები და სხვა საპატიო მდგომარეობის ხალხია. ||ულემები დიდად განსწავლული ხალხია, რომლებიც განსაკუთრებულ ტანსაცმელ-მორთულობას ატარებენ და დიდ პატივისცემას იწვევენ. მესამე [ფენა] ვაჭრებია, რომლებიც აზოვში, კაზაკებთან, სამეგრელოში, აბაზას ქვეყანაში, ჩერქეზეთში და ყირიმში დაიარებიან

19

88

და ვაჭრობენ. შალის ფარაჯას, კონთუშს, ხიფთანს იცვამენ. მეოთხე [ფენა] ხელოსნები არიან და ყველანი შალის ფარაჯასა და ნარმის ხალათებს იცვამენ. მეხუთე [ფენა] შავი ზღვის მეზღვაურები არიან, რომლებსაც აცვიათ მათთვის დამასასიათებელი ტანისამოსი – ღუზის ამწევებისათვის: შარვალი, მშალის ხიფთანი. თავზე იხვევენ ნარმის ჩალმას. ზღვაზე ვაჭრობენ და საქმიანობენ. მეექვსე [ფენა] მევენახეები და მებაღეებია, იმიტომ, რომ ამ ქალაქის ბოზ-თეფეს მთები მთლიანად ბაღნარია და სულ დავთარში აღნიშნულია 31 ათასამდე ბაღი და ვენახი. მეშვიდე ფენა მეთევზეებია, რადგანაც ტრაპიზონელებს თევზი ძალიან უყვართ.

ტრაპიზონის განთქმულ სახელოსნოთა აღწერა: ტრაპიზონის ოქრომჭედლების მსგავსი სრულყოფილი ოსტატები მთელ დუნიაზე არ არიან. თვით სელიმ პირველსაც კი, რომელიც აქ დაიბადა, ყმაწვილობაში მეზარნიშეობის ხელობა შეუსწავლია და მისი მამის – ბაიაზეთ-ხანის სახელზე ტრაპიზონში ფული მოუჭრია. მე, მწირმა, ეს ფული ვნახე. ამგვარად, მას შემდეგ [ტრაპიზონის] ოქრომჭედლებმა სახელი გაითქვეს. ერთგვარ ცხენის ლაგამებს, საცეცხლოურებს, ვარდის წყლის თასებს, ხმლებს, დაშნებს, მზარეულის დანებს აკეთებენ ისეთებს, რომ მათი მსგავსი სხვა ქვეყანაში არ მოიძებნება. აკეთებენ დანებს, რომლებიც გურგურ-ოდლუს დანის სახელითაა ცნობილი. აქ ერთი სახის ცულებს აკეთებენ, რომლებსაც ტრაპიზონის ცული ეწოდება და სხვა ქვეყანაში მისი მსგავსი არ არის. ძალზე ქებული და მაღალხარისხოვანი სადაფის სახელოსნო დაფები, ზანდუკები, [ნაწერის საშრობი] ქვიშის ჩასაყრელი ყუთები, სამელნეები ერთი აქედან გააქვთ, და ერთიც – ინდოეთიდან.

ტრაპიზონის საჭმელები და სასმელები: ბოზ[თეფეს] მთების ყურძნით დაყენებული, წეროს სისხლის ფერი შირა ფრიად მშვენიერია და სრულიად არ ათრობს. აქაური შარიათის წესზე სამმერ მოდუღებული და შესქელებული, მაქრითა და მიხაკით შეკაზმული სასმელი და მუსკატი ფრიად საამოა. საჭმელებიდან [აღსანიშნავია] ხილი, განსაკუთრებით – ბალი, ლეჰიჯანის მსხალი, ბეგის მსხალი, გულაბი მსხალი, სინოპის ვაშლი, ნამიკის ყურძენი, ყურძენი მელექრ და ევროპული ყურძენი მეტად მშვენიერი დგება. ბადრიჯანა ლელვს ეტყვიან – ერთი ჯიშის ლელვია, რომელიც იმდენად ტკბილია, რომ მისი ოდნავ მსგავ-

სი ნაზილლიშიც კი არ მოიძებნება. ლიმონი, თურინჯი, ბროწეული, ზეთისხილი ყოველ მხარეს განთქმულია. შვიდი ჯიშის||ზეთისხილია. ტრაპიზონის ზეთისხილის ერთი წვრილი ჯიშია, მკვახეც იჭმევა; შავ ბაღს ჰგავს აქაურობისთვისა დამახასიათებელი და ტრაპიზონის ინდის ხურმას უწოდებენ. თონეში ახმოზენ და სხვადასხვა ქვეყნებში

90

აგზავნიან ორი-სამი კურკიანი და მეტად გემრიელი ხილია ტრაპი-ზონში მრავალნაირი ყვავილი ხარობს. განსაკუთრებული ლალისფერი ერთგვარი მიხაკია რომლის თითოეული ცალი გამლილი წითელი ვარდივით ნაზია. მისი სუნი კაცს გააბრუებს თითოეული მათგანი უყუნწოდ ხუთ-ხუთი, ექვსი დირჰემი იქნება [წონით].

მათი სანაქებო თევზები: ზღვის ქორჭილა და კეფალი ძალზე გემრიელია. ერთ მტკაველზე დიდი წითელთავიანი და ფორაჯებიანი თევზი, კულური, სკუმბრია და კიდევ ათასნაირი თევზია. მაგრამ ამათგან ლაზები ყველაზე უფრო ეტანებიან ხამსას, რომლის ყიდვა-გაყიდვაში ერთი ჭიდილი და დავიდარაბა აქვთ. რადგანაც ეს თევზი ხამსინის² დროს გამოჩნდება ხოლმე, ამიტომ ხამსა თევზსაც უწოდებენ. მათი დალალები შემდეგნაირად გაჰყვირიან: ემ, მუხთერუნ, ემ, მუხთერუნ. ე/ი/სი ჩღათე ზუ/ო/ნ დნ ხუ/ო/რდნსნ სამუ/ო/რ ბადა თ/ტ/რაში. ემ, ლღთა/ე/ კ/გ/რუნ ახ ქი კ/გ/გ/ლუფ აფ/ბ/შარია ალა ფამუნ. ემ, უმათ მეხ-მეთ, ალა ფამუნ³.

ანწლის ერთგვარი მილები აქვთ, ერთხელ რომ დაასხამენ წყალს [თევზს] ზედ დააყოლებენ: „აბა, ერთი ხელსახოცი ხამსა მოგვეციო“, ნაზად მოქარგულ ხელსახოცში თევზს ჩადებენ და მიდიან. რომ მიდიან, თევზის წყალი ექცევათ. ზოგს დაენანება დაქცეული წყალი და გაეხუმრება: „შე კაცო! თევზის წყალი გექცევა! წყალში ფლავიც ჩაყარეო!“ ასეთ ლექსსაც იტყვიან:

„ტრაპიზონია ჩვენი მიწა-წყალი
ფული არ ჩერდება ჩვენს ხელში
ხამსა თევზი რომ არ იყოს
რა ყოფაში ვიქნებოდით“.

ხამსას სარგებლიანობა, სახეობა, თვისება: ეს თევზი ერთ მტკაველამდე, წვრილი, მოლურჯო კრიალა ვერცხლისფერია. იმდენად სასარგებლოა, რომ მისი მჭამელი კაცის ძალა შვიდ დღეში არაჩვეულებრივად იზრდება. ძალზე ნოყიერი და სწრაფად მოსანელებელია. რადგანაც ჭამის დროს თევზის სუნი არ აქვს, მჭამელს წყურვილი არ აწუხებს. ტკივილებით შეპყრობილი ადამიანი თუ მას შეჭამს, გამოჯანმრთელდება. თუ სადმე სახლში გველი და მორიელია, ხამსა თევზის||თავს დასწავენ, შეაბოლებენ და გააქცევენ. ტრაპიზონელებს ძალზე უყვართ ხამსა თევზი და [მისგან] ორმოცნაირ კერძს ამზადებენ. მისგან კეთდება შემწვარი, წვნიანი, მოხრაკული ხახვით შემზადებული ღვეხელი, ბაკლავა. ერთი სახის ცეცხლგამძლე ქვის კეცებს აკეთებენ, რომელსაც ფილაქი ეწოდება. ამ ხამსას ჯერ სუფთად გარეცხავენ და გაარჩევენ, შემდეგ ათ-ათ ცალს ლერწამზე წამოაგებენ. ოხრა-

ხუმს, ნიახურს, ხახვს, პრასას წვრილად დასჭრიან დარიჩინითა და შავი პილპილით შეკმაზავენ, ამის შემდეგ ფილაქის კეცზე ერთ ფენა ხამსას და ერთ ფენა ამ [ზემოხსენებულ საკმაზს] მოაფენენ, მოასხამენ ზეითუნის ზეთს, ზემოდან – უკვდავების წყლის მსგავს ტრაპიზონის წყალსა და ერთ საათამდე ფიცხ ცეცხლზე ხარშვის შემდეგ შეექცევიან. ჭემმარიტად, ისეთი კურთხეული კერძია, რომ კაცს შეუყვარდება.

რადგანაც ქალაქის ჰავა მშვენიერია, მის მთებში მოიპოვება ბზის ხეები და ბაღ-ვენახებში – კვიპაროსები და „ბერძნული კაკლის“ ხეები, საოცარია, რომ მაშინ, როდესაც მის სამხრეთით არსებულ არზრუმის მთებში სასტიკი ზამთარია, აქ ვარდი, რეჰანი და ელღუნის ყვავილი იფურჩქნება. უზამთრო, მეტად მსუბუქია [ჰავა]. მისი მცხოვრებლები კეთილი და მეგობრული ადამიანები არიან. მაგრამ ჩიჩუა და ჩღეთა (ჩხეტია)⁴ და ლაზიკად წოდებული გლეხობა ძალზე უტეხი ხალხია, ამათ სხვა კილო, სიტყვები და გამოთქმები აქვთ, რომელთაც თვით ტრაპიზონის მოსახლეობაც ვერ იგებს – გადათარგმნაა საჭირო. აქ ჩაწერილი იქნა ჩიჩუების და ჩღეთაების (ჩხეტიების) ერთ-ერთი მივიწყებული ლექსი:

„თუ/ო/ნ ზარილუ/ო/ნ თაბინჩ/ჭ/არუ/ო/
თუ/ო/მუ/ო/რჭუ/ო/ნდა ფალიკარუ
აფხანგ/კ/ა ღუ/ო/ხა თუ/ო/ნა
ქფხა ფაის თო/უ/ხმამუ/ო/“⁵

მაგრამ ლაზიკელების ენა კალამს არ ემორჩილება, არ ჩაიწერება, ძლიერ უცნაური ენაა. ამ ხალხის უმეტესობა მეზღვაურებია. მდინარე ჭოროხით სამეგრელომდე აღწევენ, ტყვეები მოჰყავთ და ასე საქმიანობენ. კარგი, დიდი ყურე აქვს. ღუზის დამჭერი ნავსადგურია, რომელიც ყურეში მდებარეობს, მაგრამ მისი დასავლეთი მხარე ღია დასავლეთისკენ სამას მილს თუ გაივლის კაცი, ყირიმში მდებარე კაფას ციხის ნავსადგურში მივა.

ტრაპიზონის სასეირნო ადგილები: ზაგნოსის კარის გარეთ კავაკის მოედანია. სადაც ფაშები დასვენების დღეებში ჯარებით გამოდიან ამ გამამხიარულებელ ადგილას და ჯირითობენ რადგანაც მეტად ფართე მოედანია, მის შუაგულ ადგილას სამ წყებად ჩასობილია ერთმანეთზე გადაბმული გემის ანძები. კენწეროზე ოქროში|| შეფერილი ბირთვია. ყველა მოთამაშე გუნდი ცხენებიდან ჩამოხტება. იმ ბირთვს ისარს ესვრიან. ვინც მოარტყამს, მას დარჩება.

მდინარე ხოშოღლანი: არზრუმის ვილაიეთში გერგედეს ნაპიეს სამხრეთით ილანის მეჩეთის სახელით ცნობილი მთის მწვერვალზე

იღებს სათავეს, მრავალ სოფელსა და დაბას, ბაღ-ბოსტანს მორწყავს და ტრაპიზონის სიახლოვეს შავ ზღვას ერთვის. იმ მთაში, რომელიც

მისი სათავეა, ჩობანიანთა საგვარეულოს ერთ-ერთ წევრს, ვინმე ხომოლლანს ციხე აუშენებია. ტრაპიზონის სამხრეთით ორი დღის სავალზეა. მასაც იმ ციხის მფლობელის სახელის მიხედვით ხომოლლანის მდინარეს უწოდებენ. მაგრამ ტრაპიზონელები ამ მთას აღაჩ-ბაშის მთას უწოდებენ. ტრაპიზონიდან ბაიბურთისაკენ მიმავლები ამ მთაზე გადადიან. ერთი კარი აქვს [ციხეს]. აქედან გასასვლელი სხვა გზა არ არის.

ტრაპიზონის დიდი სულთნების წმინდა ადგილების აღწერა: როდესაც სელიმ-ხან პირველი აქ იყო მბრძანებელი, მისი პატივცემული დედა გარდაიცვალა. ზაგნოსის კარის გარეთა მხარეს სინათლით სავსე აკლდამაში დაიმარხა. აკლდამის მცველების, ყურანის მკითხველების რიცხვი ოთხმოცდაათამდე აღწევს. მის საფლავზე ყოველდღიურად სამჯერ იკითხება ყურანი. განსვენებული ყოფილა ქველმოქმედი, „რაბი‘ა ‘ადავია“-ს⁶ მსგავსი, კდემამოსილი ხათუნი. სინათლით სავსე მისი აკლდამა ფრიად შემკულია. სუფთა, ხალასი ტყვიით გადახურული, გასხვიოსნებული გუმბათია. ჯამეც აკლდამის გვერდითაა.

ამ ქალაქში რამდენიმე თვე განცხრომაში გავატარეთ. განათლებულებთან, ულემებთან, ღვთისმოსავებთან გულითადად ვისაუბრეთ და ჩვენი სურვილის მიხედვით ქალაქი მოვიარეთ და დავათვალიერეთ. ბევრ გარემოებას შეძლებისდაგვარად გავეცანით. ქეთენჯი ომერ-ფაშას ქეთხუდა ომერ-ალა ელჩობით მიდიოდა სამეგრელოში საჩუქრებით და მე, მწირიც, მას გავყევი.

XXXI

ჩვენი მოზაურობა გურჯისტანისა და სამეგრელოს მხარეებში

ტრაპიზონში ორასი კაცის თანხლებით ოც ლაზურ მენექსილა ნავში თავით ფეხებამდე შეიარაღებულნი||ჩავსხედით. ალაჰს თავი შევავედრეთ და ნავსადგურიდან ჩრდილოეთისაკენ იმედის იალქნები გავშალეთ. დეირმენდერეს ნავსადგურში მოვედით ტრაპიზონის ახლოს დიდი ნავსადგურია.

95

ისეც ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და დაბა შანეს მივალწიეთ. მას ნავსადგურ რუვასეს უწოდებენ. საუკეთესო სადგომია [გემებისათვის]. მის მთებში და კლდეებში ისეთი თხილნარი ტყეებია, რომ შანეს თხილი ყოველ მხარეში განთქმულია. აქედან გზა განვაგრძეთ და სურმენეში მოვედით.

93

სურმენეს ციხის აღწერა: აქაურობა ტრაპიზონის მმართველობაშია. ყაზი სულთან მეჰმედ II ფათიჰის დაპყრობილია. ციხე ბერძნების აშენებული იყო. ჰერსექ-ზადე აჰმედ-ფაშას ხელითაა დაპყრობილი. სუბაში, ას ორმოცდაათი ახჩიანი ყადის თანამდებობა, ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს. მაგრამ წარჩინებულნი არა ჰყავს. დიდი ნავსადგურია, რომელიც ექვსი ქარისაგან დაცულია, ღუზა კარგად ეკიდება

ფსკერს და ღრმაა. თუმცა დასავლეთისა და სამხრეთის ქარებისაგან მაინცდამაინც დაცული არაა. სამი-ოთხი ღუზის ჩაშვებაა საჭირო. აქედან გზა განვაგრძეთ და მაჰნუზის ნაჰიეში მოვედით. ეს ნაჰიე ტრაპიზონის მიწაზეა, სამოცი კეთილნაშენი სოფლისაგან შედგება. მთები მთლიანად ფუსტულისა და ბზის ხეებით არის დაფარული. აქედან ავიყარენით და კანლი ფირეველის დაბაში მოვედით. ტრაპიზონისათვის დაქვემდებარებული დიდი ნაჰიეა. მთელი მოსახლეობა ჩიჩუებია. აქედან წამოვედით და რიზეში მოვედით. იქიდან გზა განვაგრძეთ და ხობანის დაბას მივალწიეთ. იგი ტრაპიზონის მიწაზე ზღვის პირას მდებარე, ბალ-ვენახიანი, შემკული ადგილია. მთელი მოსახლეობა ჩღეთა² ლაზებია. ერთი ნაწილი ბერძნებიცაა. აქედან გზა განვაგრძეთ და გონიოს ციხეს მივალწიეთ.

გონიოს ციხის მტკიცე და ძლიერი კედლის აღწერა: ტრაპიზონის ვილაიეთში და ბათუმის სანჯაყში შედის. ფაშას ცალკე სახასო აქვს; 13 ზეამეთია და 53 თიმარი. ჯარის უფროსი და ალაიბეგი ჰყავს. ომის დროს, კანონის მიხედვით, ჯებელიებიანად რვაასი მეომარი იქნება. სამასი კაციც საკუთრივ ფაშის მეომარია. მაგრამ, რადგანაც სამეგრელოს მისადგომზეა და [სახელმწიფოს] ფარგლების დასასრული, ამ ჯარს ლაშქრობა არ ევალება და ციხეს იცავს. ციხისთავი და ხუთსამდე მეციხოვნე ჰყავს. ერთი ასეული მაღალი კარის იანიჩარები, რვაასი მეომარი და მათი ჩორბაჯიები დღე და ღამ მორიგეობით იცავენ. ყადის თანამდებობა ასორმოცდაათახჩიანია. მისი ნაჰიეები ერთმანეთს შუბის წვერით ელაპარაკებიან. ურჩი, ჩიჩუა³||ლაზები არიან. მისი ყადის ყოველწლიური შემოსავალი ხუთი ათასი ყურუშია. ბეგის წლიური შემოსავალი შვიდი ათასი ყურუშია. ციხე ზღვის ნაპირზე მდებარე ოთხკუთხა, მტკიცე ქვის შენობაა. კაზაკები მრავალჯერ დაესხნენ თავს, ქონება დავლად წაიღეს, მოაოხრეს და დაანგრეს. ეს ციხე მდინარე ჭოროხის ნაპირას დგას.

მდინარე ჭოროხი: დამახინჯებული გამოთქმაა „ჯუ-ი რუჰ“-დან, რაც სიცოცხლის მდინარეს ნიშნავს. არზრუმის დასავლეთით მდებარე ჯალინა კუდლუ ჰისარისა და შიზინ ყარა ჰისარის მთებიდან იღებს სათავეს, მოედინება და ქალაქ ბაიბურთზე გადის, მის ორივე მხარეს კეთილნაშენი სახლებია. ბაიბურთის ციხის კლდეების ძირას გაივლის,

94

ლაზიკის ვილაიეთის ფარგლებში მრავალი სოფლისა და დაბის ბალ-ვენახს რწყავს და გონიოს ციხესთან შავ ზღვას ერთვის. უფონო, დიდი მდინარეა და არც ხიდს აყენებს. ლაზების ბევრ ნავს ამ მდინარის აღმა, აღმოსავლეთისაკენ და სამეგრელოს საზღვრებისაკენ მიაქვს მარილი, რკინეული, სხვადასხვა ხელსაწყო-იარაღი მათ სამეგრელოსა და გურჯისტანის ბზის ხეზე, თაფლზე, თაფლის სანთელზე, ტყვე ქალიშვილებსა და ჭაბუკებზე ცვლიან და ასე ვაჭრობენ.

ეს ქალაქი დავათვალიერეთ, გუმრუქად (საბაჟო) წოდებულ ადგილას მდინარე ჭოროხში შევედით, ერთი დღე აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და სამეგრელოს საზღვრებს მივალწიეთ. აქაურობა ხოშადა-დ

წოდებული ბეგის საზღვრებშია. მთები მთლიანად ბზის ტყით არის დაფარული. დასახლებული და კეთილნაშენი, კაკლის ხეებიანი და ბაღებიანი სოფლები არის. მათი ბეგის სოფელში ერთი ღამე გავათიეთ. დიდებითა და პატივით მიგვიღეს. ერთი სიტყვით, ამის შემდეგ სამეგრელოს ქვეყანაში სამოცდაათამდე ქალაქის მსგავსი სოფელი დავათვალიერეთ და ისევ გონიოს ციხეში მოვედით. აქედან თანამგზავრებთან ერთად ტრაპიზონისაკენ გავწიეთ. მე, მწირს, მებრძანა აზოვის ლაშქრობაში წასვლა გონიოს აღის ზიზ გეჩტ-ბაშის ასეულთან ერთად.

აბაზას ქვეყნის სადგურები, რომლებშიც ჩვენ აზოვის სალაშქრო მგზავრობისას გავჩერდით: ამგვარად, სამასამდე მეთოფე იანიჩარი და მე, მწირი, ჩემი ხუთი ქართველი ტყვე ბიჭით, ათ ლახურ მენექსილაში ჩავსხედით.

მენექსილა ხომალდები: ეს ხომალდები შენდებოდა სამი მსხვილი. ალვისხისაგან, რომლებიც მდინარე ჭოროხის ნაპირებზე ხარობენ. ერთი ფიცარი ქვემოდანაა გობივით. თითოც გვერდებზეა, მაგრამ ძალზე დიდი ფიცრებია. ხომალდების გვერდებზე ორი კაცის სიმსხო ლერწმისა და ჭილის წნულია შემოკრული. ამიტომ არის, რომ ზღვის ქარიშხალი ხომალდში ვერ ატანს და შავი ზღვის ქარიშხალში კორპებივით დაცურავენ. გობის მოყვანილობის საუცხოო ნავებია, რომელთაც თავი და ბოლო არ ატყვია. ამ მხარეში მას სახელად მენექსილას უწოდებენ. ასი კაცი აჰყავს. ჩვენი ბედ-ილბალი მაღალ ღმერთს მივანდეთ. ამ ხომალდებით ხელსაყრელ ამინდში გონიოს ციხიდან გავედით და სამხრეთის ქარით მდინარე ჭოროხი გავიარეთ.

ისევ სამეგრელოს საზღვრებში მდებარე ნავსადგურ სუკარიში მივედით. ყურე აქვს. იგი გავიარეთ და მივედით ნავსადგურ ჰანდრაში, რომელსაც ყურე არ აქვს. ნავსადგურ სივრის აქვს ყურე და ერთი დანგრეული წისქვილი. ნავსადგურ, იავისას ყურე და გავერანებული ციხე აქვს. ამ [ციხე]ში მეგრელი მწყემსები ცხვრებსა და თხებს აზამთრებენ. აქედან ნავსადგურ რაბჩაში მივედით. ყურე არ აქვს. მხო-

97

95

ლოდ ერთი დიდი, დანგრეული ციხეა. ყველა ეს ხუთი ნავსადგური

სამეგრელოს საზღვრებშია. კეთილნაშენი ადგილები არ აქვთ. მხოლოდ ივლისში და ჭირნახულის აღების დროს სავაჭრო გემებს მოაქვთ მარილი, ჭურჭელი, იარაღი და გოგო-ბიჭებზე ცვლიან. მის მთებში ბაღ-ვენახიანი დასახლებული და აყვავებული, დაუმორჩილებელი მეგრული სოფლებია. ზღვისოდენი ჯარიც რომ იყოს, მათ მთებში შესვლა ძნელია. ორმოც-ორმოცდაათათასამდე თოფით შეიარაღებული მოსახლეობაა. გონიოდან ასი მილით დაშორებული ეს ხუთი ნავსადგური ერთ დღე-ღამეში გავიარეთ და მეორე დღეს მდინარე ფაშამდე მივედით.

მდინარე ფაშა⁴: დუნაისავით ფართე მდინარეა. ზოგ ადგილას ერთი მილის სიფართეა. ყველაზე ვიწრო ადგილი ნახევარი მილია. სიღრმე რვა-ათი კულაჯი აქვს. შიგ სამეგრელოსა და აბაზას ქვეყანაში

მიმავალი ხომალდები შედიან. ასი მილის მანძილზე ადიან აღმა. შავი ზღვის ჩრდილო ქარის (sic) დასასრულს⁵, ერთი უბის კუთხეში მდებარეობს. სტამბოლიდან აქამდე ათას სამასი მილია. შავი ზღვის ერთ-ერთ სანაპიროს ეს მდინარე ერთვის. იგი იკრიბება სამეგრელოს, გურჯისტანის, დაღისტანის, ყაზარდოს, ჩერქეზეთის მორის მდებარე იალბუზის მთის, ოზურის მთის, სოჭას მთების ხევის წყლებისაგან, შემდეგ პირდაპირ სამხრეთისაკენ მიედინება||და სამეგრელოსა და აბაზას ქვეყნის შუა ზღვას ერთვის. აღმოსავლეთ ნაპირზე მთლიანად ურჩი სამეგრელოს სოფლებია. დასავლეთი ნაპირი აბაზას ჩაჩების ტომის ქვეყანაა. რადგანაც [მდინარის] ორივე მხარე ბუჩქნარიანი და ტყიანია, აბაზები მეგრელებს იტაცებენ მეგრელები – აბაზებს და ვაჭრებს მიჰყიდებიან ხოლმე. ზოგიერთი ისტორიკოსი ამბობს რომ მდინარე ფაშა გამოდის ხახართა ზღვიდან, ან როგორც ისინი მას უწოდებენ შირვანის, გილანის, დარუბანდის ზღვიდან. მაგრამ ეს მდინარე უკვდავების წყალივით გემრიელია. გილანის ზღვა კი შავ ზღვაზე მცირე ზღვაა და მარილისაგან გველის შხამივით მწარე. ხახართა ზღვასა და შავ ზღვას შორის მანძილი 15 დღის სავალია. მაგრამ, ვთქვათ, რომ ხახართა ზღვის წყალი იალბუზის მთებზე ძირიდან გამოდის, მიწაში გასასვლელს პოულობს და ისე ერთვის შავ ზღვას, მაშინ, სიმწარისა და სიტკბოს გათვალისწინებით, ეს მოსაზრება ერთიმეორეს ეწინააღმდეგება.

ეს მდინარე გავიარეთ და დასავლეთისაკენ გავემართეთ. მთელი დღე შავი ზღვის ნაპირ-ნაპირ ვიარეთ და აბაზას ქვეყანას. მივალწიეთ.

XXXII

თვალწარმტაცი ქვეყნის, ე. ი. აბაზას ქვეყნის აღწერა

მთლიანად შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროზე მდებარე აბაზას ქვეყნის დასაწყისია მდინარე ფაშა და საზღვრის დასასრულია დასავლეთით ორმოცდაორი დღის სავალზე კავას ვილაიეთის მფლობელობაში მყოფი ტამანის ნახევარკუნძულის ახლოს მდებარე ანაპის ციხის ნავსადგური.

აბაზას სალხის წარმოშობის საწყისები: „თუჰვე“-ს დამწერი მატთანე შემდეგს მოგვითხრობს: „გამჩენ ღმერთს ქვეყანაზე თავისი ხელით შმეუქმნია ადამი – მშვიდობა მასზე. სამოთხის ხილისადმი მდაბალი მოკრძალებისაკენ მოუწოდა და ყველა ანგელოზს უბრძანა მისი თავყვანისცემა. მაგრამ ეშმაკი ამ ბრძანებას არ დაემორჩილა და ვერაგული გეგმა განიზრახა: „შენ მე შემქმენ ცეცხლისაგან და იგი თიხისაგან“-ო თქვა და თავხედობა ჩაიდინა. წმინდა ადამისაგან მისი უწმინდესობის წერილი მოიტანა და ორივე სამყაროს დასაცავად||უფალი ადამი დედამიწაზე ინდოეთში ჩამოსვა. შემდეგ ერეფათის მთაზე ევასთან შეაერთა. მეჰმედ ბენ ისხაკის სიტყვით, ადამის დროს მისი შვი-

ლები, რომელთა რიცხვი ორმოც ათასს აღწევდა, თათრული გარეგნობისა იყვნენ და დედამიწის ყოველ მხარეს მოეფინენ. სამოთხეში ადამი წმინდა არაბული და სპარსული ენით ლაპარაკობდა და როგორც კი დედამიწაზე ჩამოვიდა, არაბული ენა დაივიწყა და ლაპარაკი დაიწყო ებრაულ, სირიულ, დაჰიკის, დარის ენებზე ამჟამად კუნჯისტანის, ბერბერთა ქვეყნის და სხვა ხმელეთების ქვეყნებში სალაპარაკოდ ხმარებული ენები ერთმანეთს არ ჰგავს. ადამის შთამომავლები წარღვნამდე ამ ენებზე ლაპარაკობდნენ. შემდეგ უფალი ნოეს შვილთაგან – ქამისა, სემისა და იაფეტისაგან სამოცდათორმეტი ხალხი და სამოცდაათი ენა წარმოიშვა. წმინდა ისმაილი ორივე ენაზე – არაბულად და სპარსულად ლაპარაკობდა. შემდეგ ადამიანის მოდგმის ჯიშები მთელი დედამიწის ზურგს მოედო და ენებიც გადასხვაფერდა, დაიყო. ყოველ ხალხში თითო ენა დამკვიდრდა. მაგრამ თავდაპირველად წმინდა იდრისი იყო, რომელმაც სხვადასხვა ენა გააჩინა. იმიტომ, რომ უფალმა ღმერთმა მას მრავალი ათასი მეცნიერება მიაკუთვნა და ქათიბი გახადა. ალაჰის ჩაგონებით ჩამოსულ წმინდა წერილიან ფურცლებს წიგნად კინძავდა. წარღვნამდე შეგროვილი წიგნები ატიკის დასავლეთ მხარეს მდინარე ნილოსის გადაღმა პირამიდაში დამალა. ამჟამად მათ ფარაონის მთებს უწოდებენ, მაგრამ შეცდომაა. წარღვნამდე მათი ამშენებელი სურიდ ქვანე არის. წარღვნის შემდეგ ძველმა მეცნიერებ-

მა ეს წიგნები გამოიტანეს, წაიკითხეს და ას ორმოცდაშვიდი ენა რომ შეისწავლეს, დედამიწის ყოველ მხარეში გაავრცელეს. შემდეგ ეის ბენ ისხაკისაგან გავრცელდა თურქული ენა, რომელიც თათართა ენაა.

თათართა ხალხებისაგან გამრავლებული ხალხები შემდეგია: ჰინდი, სინდი, მულანბ, გურისტანბ, მულთანბ, ბამბანბ, ცეცხლთაყვანისმცემელი ჰინდუსტანი, ჩინ-ხატაელთა ხალხი, ხათინი, ფადფური, კოხაკი, მონღოლი, ნოღული, თურქი, თათარი, უზბეგი, სპარსელი, ყუმუხი დაღისტანში, ყალმუხი, ნოღად, ჰემთექი, ლეკი, ჩალატად, ქეზექი, გურჯი, მეგრელი, შავშეთი, დადიანი, აჩიკ ბაში, სომეხი, დუმი, თურქმანი, კაბაბათა, ისრაელი ანუ იუდეველი, მოსკოვი – ქართველებისაგან არის, – იაკუბბ, კარან. ფრენკებში, რომელნიც ამათი განშტოებან, თორმეტი ხალხი და თორმეტი ენაა: ესპანეთი,||საფრანგეთი, გენუა, პორტუგალია, ვენეცია, დუდუშკა, სერბია, ლათინი, ბულღარი, ხორვატი, ლოტორიანი, ტალბანი.

100

სპარსელთაგან წარმოშობილი ხალხები: მანუჩარის შვილთაგან ოთხნი ეგრის (ერლაუ) მხარეს გაქცეულან და იქ დამკვიდრებულან. „ვინ ხართ?“ რომ უკითხავთ, უპასუხიათ: „მაჩარ“, ე. ი. ოთხი ადამიანი ვართო. ამ მაჩარ-იდან შეცდომით მიღებულ იქნა მაჯარ-ი (უნგრელი) და მათ სახელად დარჩა.

ესენი თხუთმეტამდე ხალხია: შუა მაჯარი, არდილ მაჯარი, სექე, საზ, ჰაიდუშაკი, პოლონელი, ჩეხი, კურულ, თუთი, კარაკუ და სხვები. რუსები თერთმეტი ხალხია და ამათაც სლავები ეწოდებათ. ვლახები, მოლდაველები, სირჯა, შვეცია, პოლანდიელები, დუნკარკიზი,

დანიელები, ავსტრიელები, ინგლისი, ტიშანი, ფრანგი, ხორვატი, მა-
დიარი, ზოსნიაკი.

მაგრამ უკეთილშობილესი ტომებისაგან [შემდგარ] არაბი ხალხი-
საგან ეგვიპტის დელტაში ორმოცი სხვადასხვანაიხი ტომი წარმო-
იშვა. ესენი არიან: მალრიბი, ტუნისი, მაროკო, აფნუ. მაიბურნუ, ჯე-
ჯილკანი, ესვანრ, სუდანრ, კონჯუ, კირამანკრ, ბალენესქრ, მუნჯი, ბერ-
ბერრ, ნუბიელრ, ზანგი, აბისინია, ქელაბრ, ალევერ, დუმბუ, იემენის არა-
ბები, ბალდადის არაბები, მავალრ არაბები, მექასა და მედინას არაბე-
ბი, ომანისა და უდაბნოს არაბები; მთელი არაბობის რიცხვი სამი ათას
სამოცი ტომია. თუმცა ყურეითა ხაშიმის დიდი ტომიდან ამ დღესა
და ადგილას წყლის ზედაპირზე წარმოშობილი არაბებისა და სპარსე-
ლების სეიდი მოვიდა. ამ ხსენებული ხალხების წინაპრები იყვნენ
ნოეს შვილები: ქამი, სემი და იაფეტი. როდესაც ვაპირებდით აზაზას
ხალხის წარმოშობაზე საუბარს, მიზანს გადავუხვიეთ. სანდო გადმო-
ცემის მიხედვით მისი უდიდებულესობა ფარუკიას ხალიფობის დროს
ყურეითა ტომიდან ერთი არაბი მელიქი იყო სახელად ბეშე. ძლევა-

98

მოსილი მბრძანებელი და მარცხენა მხრის ირაკის, ბათჰის, იემენის,
ადენის ქვეყნების მფლობელი გახდა. მას ხუთი შვილი ჰყავდა. უფროს
შვილს ერქვა ჯებელ ალ-ჰუმამ, მეორეს – არაბი, მესამეს – ქისვა. ქის-
ვას კი სამი ვაჟი ჰყავდა: ქესრ, მავალ, თარ. ბოლოს, მათი მამა რომ
გარდაიცვალა, მისი უდიდებულესობა ომარის გადაწყვეტილებით ტო-
მის უფროსობა უფროს ვაჟს|ჯებელ ალ-ჰუმამს მიეცა. ერთხელ ამ ჯე-
ბელ ალ-ჰუმამ შეცდომით ერთ არაბს თვალი ამოუგდო. არაბმა მის
უდიდებულესობას ფარუკს შესჩივლა და მოითხოვა სამაგიეროს მიზღ-
ვევა და ჯებელ ალ-ჰუმამის თვალის ამოგდება. ჯებელ ალ-ჰუმამს ადათისა
შეეშინდა, იმ ღამეს მთელი ტომის ხალხი წაიყვანა, ოთხ მის ერთსუ-
ლოვან მმასთან ერთად ანტიოქიაში ჰერაკლე მეფესთან მივიდა და
ადგილსამყოფელი ითხოვა. მან სირიის ტრიპოლის მთები მისცა და და-
ასახლა. ჯებელ ალ-ჰუმამ ზღვისპირზე ერთი ქალაქი ააშენა, რომელ-
საც ეხლა ქალაქი ჯებელიე ეწოდება. აქ ჯებელი გაძლიერდა; დამას-
კოსა და მედინას მხარეების რბევა დაიწყო. მისი აღმატებულება ჰა-
ლიდ ბენ ვალიდ მიკდად იბნ ასუდი მის წინააღმდეგ იქნა გამოგზავ-
ნილი. ამჯერად ჯებელი უკვე ვეღარ დადგა ჯებელიეში, გემებით ესპა-
ნეთის ქვეყანაში გაიქცა და ავლონიას მთებში დასახლდა. რადგანაც
ესენი ყურეიშები იყვნენ, იმ მთებს სადაც ისინი დასახლდნენ, ყურეიშ-
თა მთა ეწოდება. და მათ კი – ყურეიში ალბანელები მათი ენაც
ფრანგთა ენას შეერევა და ალბანურ ენას ქმნიან. ალბანელებიც არა-
ბებივით გრძელთმიანი ხალხია. მათი ლექსები და სიმღერები არაბუ-
ლივით იწყება. ამიტომ ალბანელების ხალხის საწყისი არაბებიდანაა
და მათი წინაპარი ჯებელ ალ-ჰუმამ არის. იგი ელბასანის ახლოს განი-
სვენებს. თუმცა, ამბობენ, რომ თავისი რჯულის უარმყოფელია. რაც
შეეხება მის შვილებს, ორჯერ მიუტოვებიათ სარწმუნოება. ავლონია-
სა და დელონიას შორის მდებარე დუკათის მთებში სახლობენ. შავ-

101

გვრემანი, არაბულ ენაზე მოლაპარაკე, გრძელთმიანი ალბანელები არიან. ჯებელ ალ-ჰუმას წინააღმდეგ მოსულმა მისმა აღმატებულება ჰალიდ ბენ ვალიდმა მისი ძმა არაბი, ქისვას შვილი მავალი და თაი შეიპყრო, ჰიჯაზში წაიყვანა, ბაღდადის უდაბნოში მამული მისცა და ქეისის არაბების მელიქი გახადა. თაიც თაის ტომის მელიქი გახდა. მისი მამის ძმა არაბი ომანის ქვეყნის მელიქი გახდა. მაგრამ ქისვა და მისი ერთსულოვანი ძმები მათი მორჩილი და ქვეშევრდომი ლაზიკელებისა და აბაზების თანხლებით გაექცნენ ჰალიდ ბენ ვალიდს და ჯერ ქალაქ კონიას, შემდეგ კონსტანტინეპოლს მოვიდნენ.. მაგრამ, რადგანაც ამ ხნის განმავლობაში შეიტყვეს, რომ ომაელი მუავია იბნ აბუ სეფია სტამბოლის წინააღმდეგ უნდა წამოსულიყო, იქაც ვეღარ დადგნენ, გემებში ჩასხდნენ, შავი ზღვის ნაპირზე ტრაპიზონის მბრძა-

102 ნებელ მეფე იანავანთან მოვიდნენ და თავშესაფარი ითხოვეს||მანაც ლაზიკა და მდინარე ჭოროხის ნაპირი მისცა. ლაზების ტომი ამ ლაზიკელებისაგან არის წარმომდგარი. ლაზი ხალხის წარმომშობი არაბია. შუათანა ძმას – ქისვას თავისი მთები მისცა. ამიტომ ჩერქეზებიც ყურეიშებისაგან არიან [წარმომშობილი]. რადგანაც ‘აბაზისაც ეს აბაზას ქვეყანა მისცა, მისგანაც გამრავლდნენ აბაზები, რომლებიც შავი ზღვის ნაპირზე არიან განლაგებულნი; იქაურობა დაასახლეს და გააშენეს. ამიტომ, აბაზას ტომის წინაპარნი ყურეიშმთა გვარიდან არიან. ჩერქეზები, აბაზები, ლაზები, ალბანელები; ომანის არაბები, ქეისის არაბები, ყველანი ძმათა შვილი ყურეიშები არიან. თუმცა, ღმერთმა კი უკეთ იცის¹.

XXXIII

აბაზას ქვეყანაში მოსახლე ტომების შეასხებ

ჩაჩების – **چاچلر** – ტომი¹: ერთმანეთში მეგრულადაც ლაპარაკობენ რადგანაც მდინარე ფაშას გაღმა მხარე მთლიანად სამეგრელოა. ბეგთა შვილები² ჰყავთ. ათიათასამდე ძლიერი ჯარი ჰყავთ. ყველა ერთი სარწმუნოებისა არ არის. მმარცველი და მამაცი ტომია. კაკალი, თხილი და გარგარი ბევრი აქვთ. მათი იარაღი, არაბთა მსგავსად, მშვილდ-ისარი და შუბია. თუმცა ცხენოსანი ცოტაა, ქვეითნი მშვენიერი ჭაბუკები არიან. მათი ნავსადგური დასავლეთით ორი კონაკის მანძილზეა, რომელსაც ლაკბას³ (لاقباس) უწოდებენ. ტრაპიზონიდან სამასი მილით დაშორებული დიდი ნავსადგურია. გემებს ზამთრობით არ შეუძლიათ აქ გაჩერება, რადგანაც სამხრეთისა და აღმოსავლეთის ქარები სასტიკად ქრიან. აქედან დასავლეთისაკენ ზღვის ნაპირის გაყოლებით რომ წავიდეს კაცი, არლანთა ტომის მიწაზე სოფელ ხაფადში მოხვდება.

არლანის – **ارلان** – ტომი: ათი ათასამდე ვაჟკაცი ჰყავთ. ნაყოფიერი და მოსავლიანი მიწები აქვთ და სამართლიანი ბეგები ჰყავთ. მათ ნავსადგურს ეწოდება ლაჩილა⁴, რომელიც მთავარი ნავსადგურია.

აქაც ერთი ღამე გავათიეთ სტუმრად. მშვენიერი ნავსადგურია. ზამთარ-ზაფხულ გემები მიდი-მოდის. აქედან კვლავ დასავლეთისაკენ ორი კონაკი გავიარეთ და ჩანდების ტომს მივალწიეთ.

103

ჩანდების – چاندہلر – ტომი: მამაცი ტომია; თხუთმეტათასამდე კაცი. წმინდა აბაზები ესენი არიან. ბეგები: ჰყავთ. ამათ უწოდებენ მთის ჩანდებს. მათ ნავსადგურს ეწოდება კაკრ⁶. მთაზე ზღვისაკენ მიქცეულ მხარეს ბად-ვენახიანი. სოფელია, სახელად ხოფა. აქედანაც

100

დასავლეთისაკენ ზღვის პირზე სამი სადგური გავიარეთ და დიდ ჩანდათა ტომის სახლებში მივედით.

დიდი ჩანდების ტომი: ოცდახუთამდე სოფელია, თხუთმეტათასიანი ჯარი და გარდა ამისა, ბეგები ჰყავთ. მათ ნავსადგურს ჩანდა ეწოდება. გემები ვერ გაიზამთრებენ. ამ ტომის მთების იქითა მხარე მამშუხ ჩერქეხთა ქვეყანაა ამ ჩანდების მხარედან ისევ დასავლეთისაკენ ზღვის პირას გავიარეთ ერთი სადგური და გეჩიების ტომს მივალწიეთ.

გეჩიების – گچیلر – ტომი: სამოთხის ბაღის მსგავსი უხვმოსავლიანი ქვეყანაა, რომელიც სამოცდაათი სოფლისაგან შედგება. ორი ათასი მეთოფე და ერთი ბეგი ჰყავთ. აქაური წყლები უკვდავების წყალივით საამო და გემრიელია ლიფოდ⁷ წოდებული ერთი დიდი მდინარეა, რომელშიც ხომალდები შედიან. ეს მდინარე იალბუზის მთიდან მოდის და ამ ადგილას შავ ზღვას ერთვის. ისეთი მდინარეა, რომ ივლისშიც არ შეიძლება გადასვლა. ზამთრის დღეებში გემები ჩერდებიან: მყუდრო და საიმედო ადგილია. გეჩიების ტომიდან ამ ადგილამდე, ზემოხსენებული მდინარის ორივე ნაპირი ნაირ-ნირ გარულ ხილს იძლევა; მშვენიერი ხეებით არის შემკული. გეჩიების ტომის ორათასიანი ჯარიდან უმრავლესობა ცხენოსანია დიდი ტომია. ძალზე შეძლებული ქურდები არიან. ამ ტომის სოფელ ჰავკაში ერთი ზფრჰად წოდებული აბაზას სახლში მივედით სტუმრად. მე და ჩემ თანამგზავრებს ათი ცხვარი დაგვიკლა და წვეულება გავვიმართა. ჩვენ აქ გეახელით სიზბაქი, ხორცის შეჭამანდი და ღომი. აქედან დასავლეთისაკენ განვაგრძეთ გზა, ორი კონაკი გავიარეთ და ართის ტომთან მივედით.

ართის – آرت – ტომი: გეჩიების ტომზე მეტია, მაგრამ მათსავით მამაცი და გაბედულები არ არიან – უმეტესობა ვაჭრებია. კვერნაზე ნადირობენ. ძალზე ბევრი ღორი ჰყავთ. [ისლამის] სარწმუნოება რა არის, ყურანი რა არის, არ იციან; ადამიანს ერიდებიან და არ ეკარებიან⁸. სიმართლის მთქმელი ხალხია. ოცდაათათასამდე ადამიანია. ამათაც ერთი ბეგი ჰყავდათ, რომელიც ორმოც-ორმოცდაათ თავით: ფეხებამდე შეიარაღებულ აბაზა აზნაურთან⁹ ერთად მოვიდა, ოცი ცხვარი და სამი ირემი მოიტანა, „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანებაო“, გვითხრა და მოწიწებით მოგვეპყრო. ||მათი ბეგი გრძელთმიანი იყო. მხრებზე ნაბადი ესხა. ხელში მშვილდ-ისარი ეპყრა და წელზე ხმალი ერტყა. კარგი ვაჟკაცი იყო. მხლებლები ყველა კულულებიანი,

104

მზის სადარი ლამაზი ყმაწვილები იყვნენ მათ ნავთსადგურს არაკლარს უწოდებენ. იქაც ერთი ღამე გავათიეთ. ხომალდები ზამთარში ვერ ჩერდებიან, რადგანაც ღია ნავსადგურია ერთ ნავსადგურსაც

ლივში ეწოდება. ხომალდები აქაც ვერ ჩერდებიან ზამთარში. მხოლოდ ზაფხულში შეიძლება ექვსი თვის განმავლობაში დადგომა. მაგრამ სავაჭრო ნავსადგურია. მის ჩრდილოეთით დიდ მთებში სამის ქვეყანაა.

სამის – صدينه – ქვეყანა: სეიდი აჰმედ-ფაშას ქვეყანაა¹⁰.

რადგანაც ესენი ჩრდილოეთით მეზობელ ჩერქეზეთის ხალხთან აღებმიცემობას ეწევიან, ჩერქეზულად და აბაზურად თავისუფლად შეუძლიათ ლაპარაკი. შვიდი ათასი მამაცი, მაგარი ვაჟკაცია. ღვისა და განხეთქილების გამო ჩერქეზები და აბაზები მუდამ ფხიზლად არიან. რადგანაც მათ ართების ტომთან მშვიდობიანი ურთიერთობა აქვთ, ართების ნავსადგურში ტყვეები მოყავთ, მოაქვთ თაფლის სანთელი და ვაჭრობენ. თაკაკუ¹¹ ჩერქეზებიც მშვიდობით მოდიან და გემებზე ვაჭრობენ. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ გავცურეთ, დავათვალიერეთ ხეივნები, ტყეები, ბუჩქნარი და მაღალი მთები, ენახეთ მრავალი დასახლებული სოფელი და სამი დღის სავალზე კამშის ტომს მივალწიეთ.

კამშ – قاش – ტომი¹²: ათი ათასამდე მამაცი და ვაჟკაცი ხალ-

ხია, რომელსაც თავისი ბეგი ჰყავს. მელექ აჰმედ-ფაშას [ამალის წევრი] კამიშ მეჰმედ-ალა ამ ტომისა. ამათ ართის ტომი რამდენჯერმე დაუმარცხებიათ და მათი ბეგი ტყვედ ჩაუგდიათ. ეს იმიტომ, რომ აბაზები ერთმანეთს ებრძვიან, ბავშვებსა და ქალებს იტაცებენ, ტყვეებს ჰყიდიან და ამით ცხოვრობენ. კაცი, რომელიც ქურდი არ არის, ამ ხალხის თვალში ბედშავი და საწყალია. ამიტომაც ასეთებს არც მეჯლისებში დაუშვებენ და არც ქალიშვილებს მისცემენ [ცოლად]. ამ ტომის მთებში ისეთი დიდრონი ტახები იცის, რომ ყოველი მათგანი ვირის ოდენაა. თუმცა ნავსადგური აქვთ, მაინცადამაინც გაცხოველებული საქმიანობა არ არის, რადგანაც მისი მოსახლეობა ძალზე მეამბოხე და ურჩია. ამ ტომის ხალხში სტამბოლიდან და ეგვიპტიდან ჩამოსული თოფხანეს [ხელოსანი] აბაზებე არიან. მეჩეთები, ცოლ-შვილისა და სამსახურის პატრონი მუსლიმი ბევრია. ჰავა ძალიან კარგია. სოფლებს სამხრეთისაკენ, ე. ი. ზღვისაკენ აქვთ პირი. თუმცა დუქნები და ბაზარი ამათაც არ აქვთ, ნავსადგურთან საბაზრო ადგილებია. აქედანაც ზღვის პირას პირდაპირ დასავლეთისაკენ სამი კონაკი გავიარეთ და სოჩას ტომს მივალწიეთ.

105

სოჩას – صوحه – ტომი¹³: ამათაც ერთი ბეგი და ათი ათასამდე

სახელოვანი ქვეითი მეომარი ჰყავთ რადგანაც კლდოვანი და ქვიანი ადგილებია, ცხენოსნები ცოტანი არიან. თუმცა ნავსადგური კი აქვთ, მაგრამ სახელწოდება ჩემთვის უცნობია. აქ ერთი ღამე სოფელ ჰავდაკაში სტუმრად დავრჩით. თურმე იმ ღამეს ქორწილი ჰქონდათ. მო-

გვიტანეს ასი ხონჩა ცხვრის ხაშლამა, წვნიანი, თაფლის წყალი, ბოზა, ღომი, ხორცის შეჭამანდი და საწებელი. ასობით ყმაწვილი გვემსახურებოდა, დილაადრიან ჩვენმა თანამგზავრმა გონიოს აღამ სახლის უფროსს დოღბანდი რომ აჩუქა, სიხარულით ცას ეწია რადგანაც ამ მხარეს დახურული ბაზრის, ბაზრის, ფუნდუკის, აბანოს და დუქნის მსგავსი რამ სრულებით არ არის. თითქმის მთის წვერზე გაშენებული ორმოცი-ორმოცდაათკომლიანი სოფლებია, მათ ნავსადგურში წელიწადში ერთხელ ყველა ქვეყნის გემებს მოაქვთ დენთი, ტყვია, თოფი, მშვილდისარი, მასრა, ხმალი, ფარი, შუბი და სხვა საომარი იარაღი, ძველი ფეხსაცმელი, მაუდის პირები, საპერანგე და სასარჩულე ქსოვილი, კერის რკინეულობა, დიდი ქვაბები, ცეცხლზე ქვაბის ჩამოსაკიდი რკინის ჯაჭვები, მარილი, საპონი და სხვა ასეთი საგნები. ამ მეხომალდეებს ნაზ ბიჭებს, ცხიმეულს, თაფლის სანთელს, მუშამბას, კვერნას, თაფლს აძლევენ და სამაგიეროდ ზემოჩამოთვლილ საგნებიდან რაც სჭირდებათ, იღებენ. ამ ქვეყანაში სრულებით არ არის ოქროსა და ვერცხლის ფული. ყიდვა-გაყიდვა გაცვლა-გამოცვლის წესით წარმოებს. ამ სოჭის ტომიდან დასავლეთისაკენ ზღვის პირით ორი კონაკი გავიარეთ და ჯმბას ტომს მივალწიეთ.

ჯმბას – جمبه – ტომის აღწერა: ერთი ბეგი და ორი ათასი მეომარი ჰყავთ. ამათ ნავსადგურში სამი დღე დაეყავით და ყველასთან კარგი ურთიერთობა გვექონდა. მთელი ჩვენი ტანისამოსი, ფარდაგები, ნაბდები და ქეჩები მივეციეთ და ქალიშვილები და ბიჭები გამოვართვი.

მე, მწირმაც, ერთი აბაზა ბიჭი ვიყიდე. მეოთხე დღეს ისევ დასავლეთისაკენ გავემართეთ, ორი დღე ვიარეთ და ბუზუდუკის ტომს მივალწიეთ.

ბუზუდუკის – بوزودوق – ტომის აღწერა: ამათაც ბეგი და ათი ათასი კაცი ჰყავთ||მათ ნავსადგურში სტამბოლის ათი ხომალდი დაგვხვდა. მრავალ მეგობარს შევხვდით. უსაზღვროდ გავიხარეთ და ვისიამოვნეთ. ჩვენი ბარგიდან ზოგი მძიმე ნივთი მათ ჩავაბარეთ შესანახად; ჩვენა და ჩვენ მსახურ ბიჭებს ტვირთი შეგვიმსუბუქდა. მენგლ ო გირემ-ხანმა¹⁴ ამ ბუზუდუკის ტომიდან სამი ათასი მეომარი ასტრახანის ლაშქრობაში წაიყვანა და როდესაც ასტრახანი დაიპყრეს¹⁵, ბუზუდუკის ტომი ჩერქეზთა ქვეყანაში უბურის მთის ძირას დაასახლა. ჩერქეზეთში ახლაც ბუზუდუკის ტომს უწოდებენ. აბაზას ბუზუდუკებსა და ჩერქეზეთის ბუზუდუკებს შუა უბურად წოდებული მაღალი მთა მდებარეობს. სამი კონაკი ერთმანეთს თავს ესხმიან და ბავშვებს სტაცებენ. აბაზას ბუზუდუკებისაგან ისევ დასავლეთისაკენ

106

103

ვიარეთ ზღვის პირას, ორი კონაკი გავიარეთ და უსუვიშის ტომს მივალწიეთ.

უსუვიში – اوسوويش – ტომის აღწერა: ზღვის პირას, ცი-

ცაბო კლდეზე ერთი ძველი, დანგრეული ციხეა. რადგანაც არახელსაყრელი ამინდი იყო, ჩვენ მეთოფე თანამგზავრებთან ერთად ფხიზლად ვიყავით და ერთი ღამე იქ გავატარეთ. მათი ბეგი ჩვენთან მოვიდა, ხუთი ცხვარი მოიყვანა და გაგვიმასპინძლდა.

ეს ტომი ხის მშვილდებს აკეთებს და გუნდის ხისაგან. – ისრებს. თოფს ყველა ხმარობს. სამი ათასი კაცია. მათი ნავსადგური სიმაგრე უსუფიშია. დიდი მთები აქვთ, რომლებშიცაა დათვი, ტახი, მელა, ტურა, სიასამურის მსგავსი კლდის კვერნა, კვერნა, აფთარი, ირემი, გარეული ქათამი.

უცნაური ის არის, რომ ეს აბაზას ტომი ხშირად თავიანთი ბეგის გვამს ზანდუკის მსგავსად [გაკეთებულ] ხეში დებს ამას დიდი ხის წვერზე ორკაპა ტოტზე მიაჭედებენ, თავთან ნახვრეტს უკეთებენ და ისე ტოვებენ. მათი ცრუ რწმენით, იმ ხვრელიდან სამოთხეს უცქერის თურმე [მიცვალებული]. შემდეგ იმ ნახვრეტში მრავალი ასი ათასი ფუტკარი შედის, აბაზას გვამის ილლიებსა და ლაჯებში თავლს აკეთებს. [თაფლის ამოღების] დროს ამ ყუთს სახურავს ახდიან, ბეწვიან თავლს ტიკებში ასხამენ და ჰყიდნიან. ხალხი ამბობს – აბაზური თაფლიაო, დაესევნიან და იტაცებენ. მისი სისამაგლე კი არ იციან. აბაზურ თაფლს ძალიან უნდა უფროთხილდეს კაცი. ამ აბაზას ქვეყანაში მრავალი რამ საოცარი და სასწაულებრივია, მაგრამ მათი ალწერა შეუძლებელია. აქაც ბევრი აბაზა ჭაბუკი ვიყიდეთ და დასავლეთისაკენ ორი დღე ვიარეთ. აშლილის ტომს მივალწიეთ.

107

აშლილის – آشغیل – **ტომის ალწერა:** ამათაც ერთი ბეგი და ორი ათასი კაცი ჰყავთ. მაგრამ ქურდი და ღატაკი ტომია. ყველა აბაზას მათი გადაკიდებისა ეშინია, რადგანაც ძალზე მამაცი და გულადი ხალხია. აქაც ერთი გავვრანებული ციხეა. ამათ ნავსადგურს აშლა ეწოდება. კავას, ქერჩისა და ტამანის მრავალი გემი მოდის აქ. ზამთრობით ვერ დგებიან, რადგანაც ღია ადგილია. მთები კი ნაყოფიერია. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ერთი კონაკი გავიარეთ და სოფელ ათმას მივალწიეთ.

სოფელ ათმას – عاتمه – **ალწერა:** ეს სოფელი აშლილის [ტომს] ეკუთვნის. მთებში გაშენებული, აყვავებული სოფელია. მათ შორის თოფხანეს აბაზა მუსლიმები არიან. აქ ერთი მეჩეთიც ვნახეთ. ჩერქეთა ქვეყანამდე ერთი კონაკია. ჩერქეზებთან გამუდმებით იბრძვიან. აქედან ორ დღეში სოუკ სუს ტომს მივალწიეთ.

104

სოუკ სუს – صوق – **ტომის ალწერა:** ეროი ბეგი და სამი ათასი ვაჟკაცია. ქეჰეილანის¹⁷ ცხენები ჰყავთ. მათი ნავსადგური ჰარუნაა. საუცხოო ყურეა გემების გასაჩერებლად. სოუკ სუდ წოდებული დიდი მდინარე აქვთ, რომელზეც გადასვლა შეუძლებელია. მდინარე ჩერქეზეთის მთებში იღებს სათავეს და ამ ადგილას შავ ზღვას ერთვის. უკვდავების წყაროს მსგავსი წყალია. სწორედ ამიტომ დაურქმევიათ ამ ტომისათვის სახელი სოუკი, ამ მდინარის ნაპირას რომ სახლობს. მდიდარი და გულუხვი ადამიანები ჰყავთ. აქედან დასავ-

ლეთისაკენ ორი კონაკი გავიარეთ და კუთასის ტომს მივაღწიეთ.

კუთასის – قوتاسی – ტომის აღწერა: ერთი ბეგი ჰყავთ. სულ შვიდი ათასი მეომარია. მათ ნავსადგურს კუთასი ეწოდება. ფიცრით ნაგები. ჭილით დახურული საწყობები აქვს. სოფლები მთებში მდებარეობენ და ნავსადგურს გადმოყურებენ მათ ნავსდგურში ბევრია კაფას და ტამანის ხომალდები. ამ ტომთან ყირიმის მხრიდან ყოველთვის მოდიან ცხენოსნები და ვაჭრობენ. მშვიდი და მორჩილი ხალხია, რადგანაც მათი ადგილები ძნელად მისასვლელი არ არის. ხორბალიც მოჰყავთ. ამას გარდა, აღწერილ აბაზას ქვეყანაში ღომს თესენ. ერთი ქილა ასი ქილა ღომის მოსავალს იძლევა. ამ ტომს მოწნული, ყავრით დახურული სახლები აქვს. შუაცეცხლი უნთიათ. ათ კონლს ერთ კაბაკს ეტყვიან და მას ოთხ მხარეს ციხის მსგავსად აქვს შემოვლებული ღობე. საქონელი ყველას ჰყავს და მათ დღედაღამ ლომივით ძაღლებით ყარაულობენ. ასეთივე მდგომპრეობაა აბაზას ყველა ტომისათვის, რადგანაც ყველა სახლი ტყეშია აშენებული, ერთმანეთის ეშინიათ. ამ ტომსა და ჟანას ჩერქეზებს შორის ერთი კონაკია. ამათ ჩერქეზული ენაც იციან. ერთმანეთთან შეთანხმებით ჩერქეზეთში მიაქვთ საქონელი და ჩერქეზებსაც ამათ ნავსადგურში მოაქვთ.

108

ამ ადგილას დამთავრდა აბაზას ქვეყანა. ამ ადგილიდან მოყოლებული მდინარე ფაშამდე ყველა ტომი, ვისთანაც ჩვენ მივედით და დვათვალიერეთ, ზღვის პირას სახლობს. ყველა სოფლის სახლს სამხრეთით, შავი ზღვისაკენ აქვს პირი მიქცეული. მდინარე ფაშადან, აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ, ამ კუთასის ტომამდე აბაზთა ქვეყნის სიგრძე სრული ორმოცი კონაკია. სიგანე – ხუთი კონაკი.

ამ ქვეყნის ორმოცი კონაკის მანძილზე ორმოცი დიდი მდინარე ჩამოდის. ყველა მდინარე ჩერქეზეთსა და აბაზას შორის მდებარე მთებიდან მოედინება და შავ ზღვას ერთვის. ეს არის ერთმანეთზე მიბჯენილი სამოცდაათი მაღალი მთა. ამბობენ, რომ ორი ათასი სოფელია, მაგრამ მე ეს არ ვიცი. მათი მთები არ მომივლია ხარაჯას და სხვა ბაღ-ვენახის მოსავალს, ან აშარის მსგავსს არაფერს იძლევიან.

105

მრავალი ასი ათასი, ურჩი და მეამბოხე ხალხია. მათ რომ ქაფირი უწოდონ, კაცს მოკლავენ. მუსლიმი რომ უწოდონ – გაეხარდებათ. ესენი ყურანს არ იცნობენ და არც რაიმე სარწმუნოება აქვთ. ამასთანავე, ქაფირი არ უყვართ და მუსლიმს სულს მისცემენ. ისლამი რომ მიიღონ, ძალზე მორწმუნე და ერთი ღმერთის მიმდევარნი იქნებიან. მათი წინაპრები ყურეიშთა აბაზონ ტომიდან არიან. ესენი ზღვის სანაპიროზე ნავსადგურების მფლობელი აბაზები არიან.

XXXIV

მთებში მოსახლე აბაზას ტომები“

ფუშრხი – فوشرخی – მეგრელებთან ახლოა. ბეგი და შვიდი

ათასი ურჩი ხალხია.

109

|| ახჩფსი – **اخچيسى** – ამათაც ბეგი ჰყავთ. ათიათასიანი ტომია.
ბსლბ – **بسلب** – ბეგი ჰყავთ. შვიდი ათას ხუთასი მამაცი
მცხოვრებია.

მქლიე – **مکليه** – სამი ათასი მამაცი მცხოვრებია და ერთიც ბეგი
ჰყავთ.

ვაი ფილა – **واىبيغا** – ბეგი ჰყავთ. ათასი კაცია.

ბაღრს – **باغرس** – ბეგი ჰყავთ. სულ რვაასი წევრისაგან შემდგარი
სუსტი ტომია. ქურდები არ არიან.

ალაქარიშ – **الاقريش** – ხუთასი კაცია და ერთი ბეგი ჰყავთ.

ჩმაკურს – **جمافو رس** – ბეგი ჰყავთ, სულ სამი ათასი კაცია.

მაჯარ – **ماجار** – ბეგი ჰყავთ. სულ ორი ათასი კაცია, მაგრამ მა-
მაცი ვაჟკაცები არიან.

მაიხარმ – **مايخارش** – ბეგი ჰყავთ. სულ ოთხი ათასი კაცია.

ზემოთ აღწერილ მთაში მოსახლე ათ ურჩ ტომთაგან ვერც ერთი
ვერ მოდის აშლილიში მდებარე ნავსადგურის [მფლობელ] აბაზებთან.

მთაში და ზღვისპირზე მცხოვრები აბაზების ოცდახუთი ტომის
[აღწერა] აქ დამთავრდა.

106

XXXV

არაჩვეულებრივი და გასაოცარი აბაზას ენა*

აკ – 1; ვბა – 2; იხფა – 3; ბშნ/ზ/ა – 4; ხუბა – 5; კ/ჴ/ზა – 6;
ბზ/ე/ზა – 7; აბა – 8; ჟბა – 9; ზ/ჟ/უბა – 10; აკ ზ/ჟ/უბა – 11; ვბა
ზ/ე/უბა – 12;

ვად – „ი“-სკენ გადახრით – მოდი; უჩი – წადი; უთუდ – ესეც
„ი“-სკენ გადახრით – დაჯექ, უკულ – ადექ; უმჩინ – არ წახვიდე;
ად/რ/ფშ – ბიჭი; სჩაბ – წავალ; აბ/ფ/ჯ[ჴ]რ[უ]შ – ქალი; სქჩამ – არ
წავალ; უზუმჩოზუი არფშ – რატომ არ მიდიხარ, ბიჭო;||სირა იზდრ-
ვედ – მე ვიცი; ურა ეუდდ/რ/ვა – შენ რა იცი; უნაჯ კსი – ჩემო სუ-
ლო და თვალო; სირა იზდრვაჴ – რაც მე ვიცი; სირა სზკთ – მე მყოფ-
ნის; არს იზუჴვაზუდ – ასე რატომ ლაპარაკობ; ვა უბუზუა – ბოდავ;
ისჴვაზუდ – რას ვლაპარაკობ; სირა იშ[ს]რ[ზ]რმ – მე არ ვიცი; ურა
ეუხრ/ვ/უა – შენი ნათქვამი, ურა ეურ/დ/რუა – შენ იცი; აკა ურა
უკაგუბ – მაგრამ შენ გიჟი ხარ; ანჩგი ავ'გი ადლშ – ჩვენი ღვთისა
და მის ქმნილებათათვის; აკი სჟ დრმ ანჩროთ/ნ/შ – ღმერთმანი არაფე-
რი ვიცი; უს კვჴ სრსჴბ – ცოდო ვარ, ნუ მაწვალე; სირა აკრ უსთ-
ჴვან – უცნაურ რამეს ვლაპარაკობ; ანჩრ/უ/ნშაი/ფ/შ ამლა სფშრაფ –
ღმერთმანი, აბაზავ, მშია; სჩაბ ფსთა ეუკ/ჴ/რმ – წავალ, ღმს ვჴამ¹.

110

XXXVI

ვ/ზ/ა – 1; თოკა – 2; შქე – 3; ფლი – 4; აშუ – 5; კ/ჭ/უნ – 6; იფლი – 7; უდა – 8; იფლი – 9; ზ/ჟ/უ – 10; ვ/ზ/ა ზ/ჟ/უ – 11; თოკა ზ/ჟ/უ – 12; სხა – პური; ღა – ხორცი; ბზი – წყალი: ჭა – ყველი; ჩევაკ – მაწონი: ხა – მსხალი; მსუდ – ყურძენი; ღხმკ – ლელვი; ეს ხუ – წაბლი; ღკა – [ქვა] მარილი; ვიქა – მოდი; უთს – დაჯექ;

* არაბული დამწერლობის თავისებურებათა გამო ევლია ჩელების არ შეემლო სრულად და ზუსტად გაღმოეცა უცხო ენების ბგერები. ზოგ შემთხვევაში იგი სწორად ვერ აღიქვამდა „უცნაურ“ ბგერებს, ზოგიც კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს.

აქაც და შემდეგაც უფრჩხილებოდ მოცემული სიტყვები და მათი გამოთქმები ევლია ჩელებისეულ ჩანაწერსა და მათი თურქული მნიშვნელობის ქართულ თარგმანს შეიცავს, ფრჩხილებში კი მოთავსებულია ჩვენს მიერ კორექტურულ შეცდომად ნავარაუდებელი წინა ასოს გასწორება.

უდეთო – ადექ; უმქა – არ წახვიდე; სიქოჰ – მივდივარ; სბრიქნ – საით მიდიხარ; სვუშკლსლუჰ – საქმე მაქვს, მივდივარ; სჭაღა სქჩო ვიქა – მოდი, სახლში წავიდე; სქენო სვქა – სხლში მივდივართ; სრხოღ – რა მოგივიდათ; ხოჟ ღოდ აშღდ – ერთი ღორი ვჭამეთ; არკამდე ჟენუ – ჩვენი ღორი ხომ არ შეუჭამიათ: უჩელა. შქნოღ – საქურღლად მივდივართ; ნალა შქაღღა – საით წახვედით.

111 || ამ ენებს გარდა კიდევ მრავალი ენაა, მაგრამ ერთმანეთში ამერიკა და ესღაა, რაც მეხსიერებაში დამრჩა. ამასთანავე ეს ენები მხოლოდ ამგვარად დაიწერება. იმიტომ, რომ ისეთი მეტისმეტად ძნელი ენებია, თითქოს ფრინველთა, კაჭკაჭის ენააო. ძალზე ნიჭიერი გონების, კეთილშობილი. ნამდვილი და მიბაძვისუნარიანი მსახიობი უნდა იყო, რომ აბაზა ხალხთან საუბარი შეძლო. მაგრამ მსოფლიო მოგზაურს სჭირდება ყოველი ენის თითო წვეთის ცოდნა იმდენად, რომ მისთვის მოსალოდნელი სარგებლობა და ზარალი გაიგოს და მოგზაურობაში მოსვენებული იყოს: იმიტომ, რომ ნათქვამია. „ყველა ხალხის ენა მისი შესაფერისია“. ამ ქვეყნად ზოგი ენის შესწავლა გონივრული და სავალდებულოა. უცხო ქვეყანაში კაცი ხსნასა და წარმატებას ჰპოვებს და სამშვიდობოს გავა. ზემოაღნიშნული კუთასის ნავსადგურიდან ავიყარენით, ზღვაზე ორი დღე დასავლეთისაკენ ვიარეთ და ანაპის ნავსადგურში მოვედით.

ანაპის აღწერა: ალექსანდრე მაკედონელის სამართლიანი ბრძანებით გოგ და მაგოგის კედლის ასაშენებლად რომ მოდიოდნენ², ამ ადგილას გზად შემოუვლიათ, მისი ჰავით, ნადირობით დამტკბარან და შავი ზღვის ნაპირზე, ვრცელ გორაკზე გაკრიალებული, თლილი ქვით აუშენებიათ ხუთკუთხა მოყვანილობის ციხე. იმის გამო, რომ მისი სასახლის დივანხანაში იატაკი შემკულია ლალითა და იაგუნდით, ზურმუხტითა და ტოპაზით, სადაფითა და აქატით, მას უწოდებენ ანაპის მარგალიტოვან ციხეს. ასეა ჩაწერილი მატეანეებში. შემდეგ ხანებში იგი გენუის მეფის საჯოჯოხეთო სატახტო ქალაქი გახდა და სამოთხის

მსგავსად იყო მოწყობილი. შემდეგ წაწყმედილმა თემურმა ერაცი, და-
დიანი, ჰემდექი, ყაზანი და სხვა შვიდასი ქალაქი გააპარტახა, დაანგ-
რია და ყირიმში მყოფ თოხთამიშის³ წინააღმდეგ რომ მიდიოდა, ანა-
პის ციხის გარეუბანი დაუნგრევია და მხოლოდ ანაპის ციხე გადარჩე-
ნილა. შემდეგ სულთან ბააზზეთ ველის დიდვეზირი გედიქ აჰმედ-
ფაშა⁴ სამეფო ფლოტით კაფას ციხის დასაპყრობად რომ მიდიოდა ზღვა
ჯარით, ეს ციხე გენუელებს წაართვა და შიგ ჯარი ჩააყენა⁵. ციხე დგას
კონცხზე, რომელიც აბაზებსა და ჩერქეზებს შორის საზღვარზე მდე-
ბარეობს. ზღვის პირას, ციცაბო კლდეზე აშენებული ძალიან მაგარი
ციხეა. ოღონდ, ამჟამად შიგ არავინაა. || [ციხე] მრავალჯერ დაანგრეეს

დონის კაზაკებმა, მაგრამ მის გარეთ ასორმოცლუათამდე ლერწმის სახ-
ლია. ამ სოფელს კაზაკს უწოდებენ. ციხის ჩრდილოეთით ანაპის მთე-
ბია. შავი ზღვით აზოვისაკენ მიმავალი გემები ამ მთებს ჩაუვლიან.
დიდი მთებია. ცისე დიდი ხელოვნებით [ნაგები] და შესანიშნავი ხუ-
როთმოდვრის ნახელავია შიგ, სიმაგრეში, მოსახლეობა – შეფაქე
ხალხი თავის ცხვრებსა და თხებს აზამთრებს. როგორც ოზდემირის ძე
ოსმან-ფაშან წერს, აქაურობა კაფას ვილაიეთის ტამანის სანჯაყის
მმართველობაში მყოფი სავოევოდა. შეფაქეს ხალხი იარაღის შიშით,
იხდის აშარს. სამიათასამდეა. გარეგნულად მორჩილნი და ნამდვი-
ლად მეამბოხეები არიან. ციხეს ერთკარიანი დიდი ყურე აქვს, რო-
მელშიც ათასი ხომალდი თოკებით მიეხმებიან და დგანან. რვა ქარისაგა-
ნაა დაცული. შავი ზღვის არც ერთ მხარეს ამისთანა ყურე არ არის –
მხოლოდ ბალაკლავა თუ [იქნება ასეთი]. ძველთაგანვე ამ ნავსადგურში
ერთგვარი მარგალიტი მოიპოვებოდა. ამჟამადაც სადაფები მოჩანს. ამი-
ტომ ციხეს მარგალიტის საბადოს უწოდებენ ახლაც ყოველ წელს
რუსები ამ ნავსადგურში ღუზას უშვებენ, გაბედულად და უშიშრად
ყვინთავენ და მარგალიტის სადაფები ამოაქვთ. ეს ციხე რომ შეკეთდეს
და შიგ სრულყოფილი ჯაბახანა და მეომრები ჩააყენონ, აბაზას და
ჩერქეზეთის ქვეყნების დამორჩილება გაადვილდება, იმიტომ, რომ ჩერ-
ქეზეთში მყოფ ნოღაელებსაც აქ მოაქვთ თავისი საქონელი და ჰყიდიან.
საბაჟოს დიდი შემოსავალი აქვს. დიდი ნავსადგური და თავშესაფარი
ადგილია. როდესაც მე, მწირი, გონიოს აღასთან ერთად აქ ღუზა ჩამ-
ვებული ვიმყოფებოდი, შავ ზღვაზე გამოჩნდა ოსმალთა სამეფო ფლო-
ტი. შავი ზღვის ზედაპირი ხომალდების იალქნებით მოირთო და აღელ-
და. შუადღისას ანაპის ყურეში შემოვიდნენ და ღუზა ჩაუშვეს. სამი
დღე დაჰყვეს. ჩამორჩენილი მცირე ხომალდებიც სრულად მოვიდნენ.
ამ სამი დღის განმავლობაში ხომალდებმა წყალი მოიმარაგეს. მე, მწი-
რი, გონიოს აღასთან ერთად წავედი, კაიმაკამს შევხვდით და, რაც შე-
მძლო, საჩუქარი მივართვი. შემდეგ მართო მე, მწირი, ვეახელი დი-
დებულ სარდალ დელი ჰუსეინ-ფაშას⁷ და ხელზე ვემთხვიე. მე, მწირს,
კარავი, დღიური ულუფა და საჩუქარი მიბოძა. თავის საგანგებო მუ-
ეპინთა წრეში შემეყვანა და მის ქეთხუდა ველრ-აღას კატარღაზე დამ-
სვა. დილაადრიან || სამეფო ბაშთარღაზე ალამი აღიმართა. შუადღისას

გამგზავრების ზარბაზანი დავაქუხეთ და დავიძარით.

XXXVII

ანაპის ყურედან აზოვის ლაშქრობაში გამგზავრება

აზოვის ლაშქრობის მიზეზი: მურად-ხან მეოთხემ სამოთხის ქალაქი ბალდადი ირანს წაართვა და ძლევამოსილი და გამარჯვებული სტამ-

109

ბოლს რომ მოვიდა, ყველა ურწმუნომ სიმშვიდე დაკარგა ელჩებმა ყოველი მხრიდან დაიწყეს მოსვლა. მშვიდობიანობის აღსადგენად უხვი სიმდიდრე და მრავალი ძვირფასი საჩუქარი მოართვეს. მხოლოდ მალტელებისაგან არავინ მოსულა. მათ წინააღმდეგ გასალაშქრებლად ათასი ხომალდი მომზადდა. ორი ხომალდი – კარა მავუნა – აშენდა და 300 ზარბაზნით სალაშქროდ შეიარაღდა. ამ დროს, იმ ანდაზისა არ იყოს: „კაცი ბჭობდა, ღმერთი იცინოდაო“, სულთან მურად-ხან მეოთხე – ქვეყნიერების ფაღიშაჰი – გარდაიცვალა¹. ამჯერად ურწმუნოებმა ყველგან შვიდთავა გველეშაპივით წამოყვეს თავი და ოსმალთა ქვეყნებს შემოადგნენ. პირველად მოსკოვად წოდებული [სახელმწიფოს] რუსებმა ყირიმისა და აზოვის მიდამოების აოხობა დაიწყეს. თუმცა ეს ამბავი ყირიმის ხანმა სულთან იბრაჰიმ-ხანსა და დიდვეზირ ყარა მუსტაფა-ფაშას შეატყობინა, ყური არ ათხოვეს². ეს იმიტომ, რომ სულთან მურადის სიკვდილის შემდეგ დაქირავებულმა მეომრებმა ურჩობა დაიწყეს და დიდვეზირს თავზე დაადგნენ. მანაც იფიქრა, რომ „[ამისთანა] ჯარის ლაშქრობაში უნდა წამტვრევინო ცხვირიო“ და მოინდომა რომელიმე ქვეყნის დალაშქერა. ამ დროს კაზაკ-რუსებმა დაიპყრეს აზოვის ციხე³ და შიგ 70–80 ათასი ურწმუნო ჩააყენეს. ასე წავიდა ხელიდან ეს მშვენიერი ციხე ყირიმის ხანისა და დიდვეზირის უდარდებლობის შედეგად. იმავე წელს კაზაკები შავ ზღვაზე დაცურავდნენ 150 „ჩაიკით“, სავაჭრო გემებს ხელში იგდებდნენ და მარცვავდნენ. შავი ზღვის ნაპირების ქალაქები და დაბეები გადაწვეს და დაანგრიეს. მაჰმადიანი ხალხის ეს მდგომარეობა სტამბოლში რომ შეიტყვეს, მთელი რუმელიის ვილაიეთებს საგანგებო რწმუნებულებად კაფიჯი-ბაშიები დაენიშნათ და სულთნის ფირმანები დაიგზავნა. ოჩაკოვოს ვილაიეთის განმგებელი კოჯა გურჯიქქენან-ფაშა⁴ და რუმელიის ფაშა, ოცდარვა ლივას ბეგი, ორმოცი ათასი ბესარაბიელი თათარი, ორმოცი ათასი ვლახეთ-მოლდაველთა რაზმი, ოცი ათასი ტრანსილვანიის სოფლების ჯარისკაცი და ოთხმოცი ათასი ყირიმელი თათარი ქარავით წამოვიდნენ და აზოვის ციხეს ალყა შემოარტყეს⁵. კაფუდან სიავუმ-ფაშას, გემსაშენის ქეთხუდა ფიალას და იანიჩართა აღის გადაწყვეტილებით, ჩვენთან ერთად მყოფი სამეფო ფლოტის 150 კატარლა, „კალითე“, „ბაშთარდა“, 150 „ფირკათა“, ორასი „ჩაიკა“ და „კარამურსელი“ – სულ ოთხასი ხომალდი ორმოცი ათასი თავით ფეხებამდე შეიარაღებული საზღვაო ჯარით ანაპის ნავსადგურიდან ღუზას მოვეხსენით და ხელსაყრელი ქარით დიდი მდინარის – ყუბანის წყლის – შესართავი გავიარეთ. მეშვიდე მილზე ტამანის ციხის წინ

გავცურეთ და ქილისეჯაქის (პატარა ეკლესიის) კონცხთან რომ მოვედით, ხელმარჯვნივ ტამანის ნახევარკუნძულის ჩუჩვას კონცხი იყო და

110

ხელმარცხნივ – ყირიმის ნახევარკუნძულის კონცხი. ეს ორი კონცხი ერთი მილითაა ერთმანეთს დაშორებული. სრუტის შიდა მხარეს აზოვის ზღვა ეწოდება. წყალთხელი ზღვაა. ამ სრუტით შიგ შევედით და ხელსაყრელი ქარით ბალისირას⁶ ნავსადგურში მოვედით. აქ ღუზა ჩაგუშვით და ხომალდები დავაბით. საჭურველი და საომარი მარაგი, საჭმელ-სასმელი და მარცვლეული დავტვირთეთ მცირე ხომალდებზე – „სანდლებზე“, „ფირკათებზე, „ჩექმელიებზე, „ზარბუნაებზე“, „დონზარაებზე“. აქედან აზოვის ციხის ძირამდე ოცდათექვსმეტი მილია, მაგრამ რადგანაც ბალისირადან აზოვამდე ზღვის სიღრმე ხუთი არშინია, კატარღა და „ჩაიკა“ ხომალდები ვეღარ განაგრძობენ გზას; მეტისმეტად წყალმარჩხია. ეს ბელოსარად წოდებული ყურე ტამანის ნახევარკუნძულის ახლოს, ჰაიჰათის ტრამალის დასავლეთი კიდის ნაპირზე მდებარე უდაბური ადგილია. მიუხედავად ამისა, ჩვენმა ზღვის-ოდენმა ლაშქარმა ლერწმისა და ჩალამ-კალამისაგან საწყობები და ფარდულები მოაწყო. დიდი ქალაქივით გამოვიდა. იგი აზოვის ნავსადგურია. ამ ადგილას კავას ბეგლარბეგ ბექირ-ფაშას [მმართველობაში-მყოფი] ჩერქეზეთის ტომებიდან: – შაღაქე, ჟანე, მამშუხი, ნეკეფო, ბუზუდუკ. ბულთაკაჲ, ნატუკაი, ბესნო, ყაზარდო, თავსანან – და დალისტნის მფლობელის – შამხალ-სულთან მაჰმუდისაგან ორმოციათა-სამდე რჩეული ლაშქარი და შვიდი ათასი ურემი მოიყვანეს. ამ ნავმისადგომიდან მთელი საომარი მასალა ურემებით აზოვისაკენ წაიღეს. ყველა მუსლიმი გმირი ციხის სანგრებში შევიდა და თვალის გახელვა არ აცალეს, ისე შემოარტყეს ალყა შვიდი მხრიდან. დაიწყეს დღედაღამ ბრძოლა. ანატოლიიდან დასახმარებლად მოვიდა შვიდი ვეზირი, თვრამეტი მირმირანი, სამოცდაათი მირლივა. დიდ არს ღმერთი! ერთ დღეს თოფ-ზარბაზნის ისეთი შედღუხი ატყდა, თითქოს ლურჯი ღრუბელი ცის ტატნობზე ნაჭერ-ნაჭერ ქცეულა და მიწაზე ცვივაო. თათართა ხანს ებრძანა ამ ადგილას დარაჯობა. [მას ემორჩილებოდნენ] ყირიმის ლაშქრიდან: ულუ-ნოღაელების, ქეჩინ-ნოღაელების, შეიდაკ-ნოღაელების, ურუმბით-ნოღაელების, შირინლის, მანსურლუს, სეჯუნლუს, მანგითლის, ნაკშივანლის, ჩექეშქელის, ბათლის, ურლუს, ულან-ლის და ბარდაკლის ტომების ელები. არსლან-ბეის უელის, ჩობან-ელის, დევრ-ელის, ნოვრუზ-ელისა და სხვა ხალხების ჯარებით მათი აღმატებულება ხანი ისლამის ჯარს ყოველი მხრიდან იცავდა და ყარაულობდა. იმ დამეს ციხეში ალყაშემორტყმულმა წყეულმა კაზაკებმაც თოფის სროლა ატყხეს. აზოვის ციხე ნემრუდის ცეცხლში აღმოჩნდა ფასკუნჯივით⁷. დოლებსაც დასცხეს და ციხე „წმინდაო გიორგის“ ყვირილმა მოიცვა. ციხის კედელ-ბურჯები სულ ჯვრებით შეამკის. თურმე, იმ უკუნეთ დამეს მდინარე დონით ათასი გიაური ციხეში დასახმა-

115

111

რებლად შესულა. დილიდან თოფ-ზარბაზნის განუწყვეტელი ბათქა-ბუთქი ატყდა და შვიდასი კაცი ისლამისათვის ბრძოლაში დაილუპა. მეორე დღეს გათენებისას თათრების ხანი და სილისტრიის ფაშა ქენან-ფაშა დონის პირას სადარაჯოდ დააყენეს. სხვადასხვა მხარეს მარჯიელ რახმებს, მელაფეებსა და მესურსათეებს სათანადო ბრძანება მიეცათ. ყველა მირმირანს სამხედრო დანაყოფების მიხედვით ადგილი მიეჩინა. ისევ შევიდნენ სანგრებში, შვილი წყება სანგარი გამოიცვალეს და თოღურჯი-ბაზას აკლდამიდან ციხის თხრილის ნაპირამდე მიაღწიეს. მუსლიმები გიაურთა ზარბაზნის გასროლაზე უფრო შორ ადგილას და-ბანაკდნენ. მეორე დღეს, დილაადრიან დიდებული სარდალი ჰუსეინ-ფაშა იოღურჯი-ბაზას აკლდამის მხრიდან შევიდა სანგრებში ზღვის-ოდენა ლაშქრით. კაფუდან სიავუმ-ფაშამ ასი ფირკათა ხომალდიდან ხმელეთზე ჯარები გადმოსხა და სუ-კულეს (წყლის კოშკი) მხრიდან შევიდა სანგრებში. „ფირკათა“ ნავეები კი ულუ-დონის⁸ დერი-დონის⁹, კანლიჯა უხექის და თემურ ლენგის კუნძულის ნაპირებზე დამალეს, სუ-კულეს ზემოთ, სამხრეთის ნაპირზე ანატოლიის ფაშა სანგრებში შევიდა ჯარით, რვა „ბალემეზ“ ზარბაზნით და იანიჩართა ათი ოდათი. ყარამანიის ფაშაც ექვსი ოდათი სამხრეთის მხარის კედელში სანგარში შევიდა და ექვსი „ბალემეზ“ ზარბაზანი გაამზადა. დასავლეთის მხრიდან ყარა დადაკის გარეუბნის მიმართულებით სილისტრიას ფაშა ქენან-ფაშამ სანგრებში ჩასხა იანიჩართა ათი ოდა, ჯებეჯიების ერთი ოდა, მეზარბაზნეთა ერთი ოდა და ათი „ბალემეზი“ ზარბაზანი, რუმელიის ფამაც გოზჯუ-კულეს მხარეს. ათი „ბალემეზ“ ზარბაზნით სანგარში ჩაჯდა.

საბოლოო ჯამში, შვიდი მხრიდან სამოცდაათი ზარბაზანი ურტყამდა ციხეს და ზღვისოდენა ჯარი კი „კულუმბურნა“ და „შაჰი“ ზარბაზნებით, სამოცდაათი წყება სანგრების საშუალებით ყოველის მხრიდან ციხეს შემოეწყო. დასამიწებელი გიაურები ციხის შიგნიდან და ციხის გარედან კი [ჩვენი] ძლევამოსილი ჯარები ბრძოლას შეუდგნენ. ორივე მხარის თოფ-ზარბაზნის ზათქით ცა და მიწა ჭექა-ქუხილივით გრიალებდა. დილიდან რომ დაიწყო, მთელი შვიდი საათი ისეთი ბრძოლა და ორომტრიალი იყო, რომ თვალს ქვეყანაზე ამის მსგავსი არ უნახავს.

დილით შვიდივე ფრთაზე შვიდასმა კაცმა შესვა სარწმუნოებისათვის წამებულის თასი და მათი ქონება ხაზინას ჩააბარა. გათენებისას ლოცვითა და ღმერთის დიდებით ზარბაზნებს ცეცხლი მიეცა, ციხის კარ-კედლები დაინგრა და დაილეწა, სახლები განიავდა და დამიწდა. მაგრამ, რადგანაც [მთავარი ციხის] ბურჯები და კედლები გენუელების აშენებულია, მტკიცე და გამძლეა, ამიტომაც გადარჩნენ დანგრევას.

ზარბაზნის დარტყმებით დანგრეული ადგილები გიაურთა ჯოჯოხეთში დასამკვიდრებელ სამყოფელად იქცა. იმ დამეს დაუყოვნებლივ მოაწყვეს ღობეები, ხიმინჯების ზღუდეები, ღორის ორმოები. ჩასაფრდ-

ნენ და თავიდან დაიწყეს ბრძოლა.

შვიდ დღეს ასე გრძელდებოდა განუწყვეტლად იბომბებოდა ციხე და ისევ გაიხსნა ახალი ხვრელები. დიდებული სარდალი კი, რომელიც გულდია, მხიარული, უბრალო და საყვარელი ადამიანი იყო, სანგრისა და სანგარში დადიოდა, მუსლიმ გმირებს ამხნევებდა და საბრძოლველად აქეზებდა. წყალობითა და საჩუქრებით ჯარისადმი დიდსულოვნებასა და კეთილ მოპყრობას ამჟღავნებდა. უხვი ჯაბახანიდან უგზავნიდა საპირო საომარ მასალას. ყველა მეომარზე მქტად მისმა საკუთარმა რაზმმა მიაყენა ზიანი ციხეს ხვრელების სახით. რა ღონისძიებაც არ უნდა მიეღო, ყველაფერს ბჭობისა და მსჯელობის შედეგად აკეთებდა და ამიტომაც წარმატებები ჰქონდა.

ბოლოს, ხარბაზნის დარტყმით შექმნილ საკმარის ხვრელებს შეუტყეს და||ზოგმა გმირმა აქ ბაირალი დაასო. მაგრამ დაინახეს, რომ ადრე მათ მიერ უკანმოტოვებულ შესასვლელებს ბოლო არ უჩანდა, (გადაკეტილი იყო) გაიძვერა ურწმუნობმა კი შექმნილი მდგომარეობით ისარგებლეს და ამ გმირებს ისეთი ტყვია დაუშინეს, რომ ერთი თვალის დახამხამებაში ასობით მათგანმა შესვა სარწმუნოებისათვის წამებულის თასი. გადარჩენილებმა კი თქვეს: „უკან დაბრუნება მუჰამედის ღირსებას არ ეკადრებაო“ და სამი დღე და ღამე ისე ებრძოდნენ ციხის კედლებზე ურჯულოებს, რომ ხან ერთი მოექცეოდა ქვეშ, ხან – მეორე. ასე გაუწიეს წინააღმდეგობა მთვრალი გიაურების იერიშებს. ბოლოს, ბრძოლით უკან დაიხიეს და ციხის [კედლებზე] მრავალი დროშა და დახოცილები დატოვეს. ყველა გმირმა თავი იხუტა: „ღვთის მიერ წინასწარ განსაზღვრული ყოფილა რომ (ციხის) აღება სხვა დღისათვის უნდა გადაიდოსო“. ჯარმა ბრძოლა განაახლა კიდევ ექვსი დღე გონზე არ მოიყვანეს გიაურები და ასე ჩაიგდეს ხელში ციხის გარშემო ყველა თხრილი. იმავე დღეს, გიაურების ორმოცი „ფირკათა“ ოთხი ათასი საომარი სულისკვეთების ვაჟკაცით – ბუღებივით კაზაკებით აზოვის ციხის დასახმარებლად მდინარე დონით რომ მოდიოდნენ, სილისტრიას ვალის ქენან-ფაშას ფრთაზე ჩასაფრებულმა მუსლიმმა გმირებმა ხომალდებს წყლის დონეზე „ბალემეზ“ ზარბაზნები დაუშინეს და ყველა დაღეწეს, ჩადირეს და მოსპეს. ვისაც ეგონა, გადავრჩებიო და ხმელეთზე გამოვიდა ფეხშეკრულნი და გულდაკოდილნი ტყვეობაში მოხვდნენ. მართლმორწმუნე ჯარმა უამრავი დაავლა იშოვა. იმ დღეს მაცნეებმა დაიძახეს: – „დავლა მუსლიმი გმირებისააო“. იმ ღამეს ყველა გმირმა გაიხარა: შეასრულეს წმინდა განზან-

117

8. გ. ფუთურიძე

113.

ვა და დილამდე იმხიარულეს. „თუ ღმერთი ინებებს, ხვალ დილით იერიში იქნებაო“, ერთმანეთს ატყობინებდნენ. ყველანი იარაღით აღიჭურვნენ და გაემზადნენ. ამ დღეებში ციხის კარ-კედლებიდან გადარჩა მხოლოდ შიმედეგი: დონის ნაპირას ერთი კოშკი; ხმელეთის მხრიდან, იოღურთჯუ-ბაზასკენ – ერთი კოშკი და დასავლეთის მხარეს – ერთი კოშკი. სხვა კოშკები იმდენი ანგრის, მიწასთან გაასწორეს. მაგრამ რადგანაც ციხეში გარშემორტყმული გიაურები ფარჰადივით მთის

მნგრეველები იყვნენ, მიწის ქვეშ შედიოდნენ და და აფარებდნენ თავს. ამ გზით ზარბაზანს გადაურჩნენ და ციხეს სიმტკიცე შემატეს. რომელი მხრიდანაც არ უნდა დაედოთ მათთვის ნაღმი მიწის ასაფეთქებლად, თხუნელებივით პოულობდნენ და ნათხარ მიწას ღამე მალავდნენ. ბოლოს, მიწის მთხრელებმა, სხვა|| გამოსავალი რომ არ ჰქონდათ, თვითონაც დაიწყეს ნაღმის დადება. საწაღმო საქმეში თხუნელაზე ოსტატურად მოქმედებდნენ. თვით მდინარე დონის ქვეშაც კი შეძლეს გაფისული ნავეებით წყალში ნაღმის აფთქება.

ისლამის ლაშქარი ამ მიზეზით დაბანდა ორმოც დღეს. ამ ხნის განმავლობაში ჯარისკაცებს შორის ათასნაირი ჭორი და მითქმა-მოთქმა ატყდა. რაც შეეხება ურჯულოებს, მათ უკვე უარი თქვეს მაშველი [ჯარების] ნავეებით გამოგზავნაზე და ყოველდამ ხუთასი, ექვსასი შიმველი კზაკი მდინარე დონში შედიოდა. ტანი წყალში ჰქონდათ და მხოლოდ პირში ჩადებული ლერწმის სამუალებით სუნთქავდნენ. ამგვარად დაიწყეს მდინარეზე გადმოსვლა. ასეთი საშუალებით მოვიდნენ აზოვის ციხეში და [ციხის დამცველებიც] გამოცოცხლდნენ ყოველდღე განუწყვეტილ იბრძოდნენ. სანგრებზე თავდასხმას, მოულოდნელ საწყობებს, საომარ მასალას და იარაღს კი დიდი და პატარა ტიკებით მდინარე დონზე აცურებდნენ და ციხეში შეჰქონდათ. ბოლოს მუსლიმი გმირები ამ ეშმაკობას მიუხვდნენ, მდინარე დონზე ხომალდების ანძები ჩაასვეს და კაზაკებს გზა გადაუღობეს ამგვარად, გააურების მრავალი ქონება ჩაიგდეს ხელში და გამდიდრდნენ. გააურებს იმედი გადაუწყდათ, მაგრამ მიწის ქვეშ უშიშრად გადიოდნენ, მარგილების ღობეებსა და ღორის ორმოებს აწყობდნენ [მახეებად] და წინწაწეულ მუჰამედის ხალხს ხოცავდნენ. თანდათანობით ხალხს გუნება გამოეცვალა. „ვის გაუგია ასეთი უხამსი წესით ბრძოლა“, – ამბობდნენ მუსლიმი გმირები და შეშინდნენ. ხმა დაირხა, მოსკოვის მეფე ორასი ათასი მეომრით მოდისო – ხალხმა ჰკუა დაკარგა. სინამდვილეში კი ეს ამბავი მტრის მოგონილი იყო, მაგრამ ჯარი შეაშინა. ამის გამო ვეზირები, დიდებულები, დიდი და პატარა გამოცდილი, საქმიანი კაცები შეიკრიბნენ და დიდი ბჭობა გამართეს. თქვეს: „ამ ჩვენ ბრძოლას

ბოლო არ უჩანს, ციხისაგან ნიშანწყალიც რომ არ დარჩეს, მისი აღება მაინც ვერ მოხერხდება. იანიჩარები იტყვიან: „[სანგრებში] ორმოც დღეზე მეტი ხნით დარჩენა წესად არა გვაქვსო“, ერთ [მშვენიერ] დღეს თავს აიშვებენ და სანგრებიდან გავლენ. ერთის მხრივ, დგება ხმალივით ბასრი ზამთარი. აზოვის ზღვა ორი კულაჩის სისქეზე იყინება, ხუთ თვეს ზამთარი იქნება და გზები შეიკვრება. სად უნდა ვუშოვოთ ისლამის ლაშქარს მყუდრო ადგილი? სად გამოვიხამთოთ? ||თანაც შეუძლებელია მაშველი ქალისა და სურსათის მოსვლა. ღმერთმა გვამოროს და ისლამის ლაშქარში რომ შიმშილობა ჩამოვარდეს, რა დღეში ჩავვცივდებით? ფადიშაჰის ეს საომარი მასალა ვის დავუტოვოთ? რომელ მხარეს წავიდეთ? ერთი მხრიდან ზღვაა, ჩრდილოეთით – ურწმუნოთა ქვეყანა, აღმოსავლეთითა და სამხრეთით – უკა-

კრიელი ჰაჰათის ტრამალი!“ ამის გამო იყო, რომ ყოველმა კაცმა ათასი რამ თქვა. ბოლოს, კოჯა ქენან-ფაშამ და გემსაშენის ქეთხუდა ფილა-ალამ ბრძანეს: „ყველაზე სწორი აზრი და გადაწყვეტილება ის იქნება, რომ დღეს მაცნებმა ხალხს აუწყონ: „დილაადრიან იერიშია და ვისაც თიმარი, ზეამეთი და სიფაპიობა სურს, უნდა გამოვიდესო“. შვიდი ფრთიდან შვიდი ათასი თავზეხელაღებული, უშიშრად შემტევი ვაჟკაცი უნდა დაინიშნოს. მუსლიმ გმირებს შორის ყველაზე თავდადებულები ბრძოლაში განაწილებულ იქნან. ვნახოთ, ბელის სარკე რა სურათს გვიჩვენებს“. ამით დაამთავრეს ბჭობა და ფათიჰა თქვეს. გმირებს შორის სიხარული და აღტაცება შეიქნა. სახელმწიფო ჯაბახანიდან მუსლიმ ჯარს სიით დაურიგდა შვიდი ათასი ხმალი, ორი ათასი ფარი, ორი ათასი თოფი, ორმოცი ათასი ისარი; ხუთი ათასი მშვილდი, ექვსი ათასი შუბი, ხუთი ათასი შუშის ხელყუმბარა და ნაირ-ნაირი იარაღისათვის განკუთვნილი საომარი მასალა შემდეგ, ბედნიერ დროს!, შვიდი ფრთიდან თოფ-ზარბაზანი დაფშინეს და ჯარში ატყდა ყიჟინა – „ალაჰ!“ თოფისა და შავი კვამლის ნისლისაგან ჰაერი დაბნელდა. მაგრამ სასიამოვნო ნიავმა დაუბერა და მტერ-მოყვრის გარჩევა შესაძლებელი გახდა. ისლამის ჯარები მოღერებულ დანად იქცნენ და ციხეში შევარდნენ. ურჯულოები გააქციეს და ხოცვა-ჟლეტით შერეკეს შიდა ციხეში. ერთი სიტყვით, რვა საათი ისეთი ბრძოლა იყო, რომ მოჰაჩის ბრძოლას¹² ჰგავდა. ურჯულოების ასეთი ყოფა რომ ნახეს ხმაღადარჩენილებმა, მიწაში გაკეთებულ ღორის ორმოებში შევიდნენ და დაიმაღნენ. მაგრამ დაწყევლილებმა ეშმაკობა გამოიყენეს – მიწაში ნალმები ააფეთქეს და ისლამის მეომრები ნამგალა ჩიტებივით ჰაერში ააფრინეს. ვინც სათოფურებამდე აღწევდა, ტყვიას უშენდნენ და დაიწყეს ისლამის ჯარის საათობით ხოცვა. ზურგიდან კი მაშველი ძალა არ მოდიოდა. გმირებმა ნახეს, რომ შუადღე გადაიწურა. გარდა

120 იმისა, რომ ძალ-ღონე გამოეღიათ, ახლა შიმშილმა დაამაზუნა, ძლიერი სიცხისა და წყურვილისაგან სიკვდილის|| პირას მივიდნენ. მზის ჩასვლისას თავ-თავისი რაზმების ჩაუშები მოვიდნენ და ძახილით მოუწოდებდნენ: „გმირებო, დაბრუნდით! ჯანი მოგვეცეთ! მზის ჩასვლის დროა, მოდით, საჭმელი მიიღეთ, დილაადრიან განვაგრძოთო“.

მათაც, ბრძოლის ველზე რაც ნადავლი, ჭურვები თოფები და სხვა იარაღი იყო, აკრიფეს, სარწმუნოებისათვისა წამებულები ტყვეებს აჰკიდეს და ყველანი თავ-თავის ნაწილებში დაბრუნდნენ. თოფისა და ზარბაზნის თითო ბათქით შედღუხი გამართეს, დახოცილების სახელზე ლოცვა აღავლინეს და დამარხეს. დაჭრილებს სარჩოდ გაუმწესეს შესაფერი თანამდებობები და დასტაქრები დაუგზავნეს. ვინც [მოჭრილი] თავი მოიტანა, ასი ყურუში მიეცა და ვინც მოენე [ტყვე] მოიყვანა, ერთი ტყვე ეწყალობა და მათ თავზე გვირგვინები დაადგეს. ესენი დააწინაურეს და ზეამეთები და თიმარები გასცეს. ათას ორასი მოკლული მუსლიმის ქონება ხაზინას გადაეცა.

იმ ღამეს გიაურებმა ისევ ფარჰადივით იმუშავეს და ციხის დან-

გრეული კედლები განამტკიცეს და გაამაგრეს. ჩასასაფრებელი ადგილები, სათოფურები შეაკეთეს და თითქოს ალექსანდრეს ახალი ზღუდე გააკეთეს¹³.

ეს გარემოება რომ ნახეს მუსლიმმა გმარებმა, დალონდნენ. მეტი რა გზაა! „კაცი ბჭობდა და ღმერთი იცინოდაო“ თქვეს, მთელი თავიანთი საქმეები ღმერთს მიანდვეს და ისევ ხამუმ-ხამუმ ბრძოლას შეუდგნენ; მაგრამ პირვანდელივით გულმოდგინე, ერთსულოვანი, თავგამოდებული [ბრძოლა] აღარ იყო. თუმცა, ის კია, რომ გულმოდგინეობა და ღირსების გრძნობა მაინც არ დაუკარგავთ და დღედაღამ ბრძოლა არ მიუტოვებიათ. კასიმის დღემდე ორმოცამდე დღელა რჩებოდა¹⁴. „ვინ იცის, როგორ წავა ჩვენი საქმეო“, თქვეს და ყველა ვეზირი, რწმუნებული და საქმის კაცები შეიკრიბნენ, ღვთის მიერ ნაბრძანების მიხედვით ითათბირეს და დაადგინეს, რომ მოსკოვის მეფის სატახტო ქალაქამდე სარბევად გაეგზავნათ ბაჰადირ გირეფ-ხანი სამოცდაათათასიანი ჯარითა და ცხენოსნებით ბაჰადირ-გირეფ თანხლებული თათართა ტომების ჯარით დაბრუნდნენ გამგზავრების მე-14 დღეს. ისლამის ჯარში მან ორმოცდახუთი ათასი ტყვე და ორასი ათასი ნადავლი ცხენი მოასხა, ურიცხვი ძვირფასი ქონება, სპილენძის, კალის სხვადასხვანაირი ჭურჭელი მოიტანა. როდესაც აზოვის ციხესთან მდგარ ისლამის ურდოში მოვიდა, ისლამის მემართა მკვდარი გვლები გაცოცხლდა და აზოვის ციხის ძირას ისეთი თათრული სახეიმო ალღუმი მოაწყვეს რომ ჩინგიზიანთა შემდეგ მსგავსი არ უნახავს ქვეყნიერებას. ურწმუნოებმა რომ დაინახეს, როგორ მოიყვანეს თათ-

121

116

რებმა მათი თანამემამულე ტყვეები სასოწარკვეთილნი და გულგატეხილები, ვაის ძახილი და გოდება ცას მიაწვდინეს. იმ ღამეს მშვიერ და უილაჯოდ დარჩენილების ერთი ნაწილი ციხიდან გამოვიდა ისინი დაიჭირეს და პატივმოსილ სარდალს მიჰგვარეს. ზოგი დაასაჩუქრეს და ზოგი კი ისლამის მიღებით გაპატიოსნდა. აზოვის ციხიდან გადაიკარგნენ და წავიდნენ მამლის ყივილის მანძილზე მდებარე ციხისაკენ, რომელსაც ხოროსქერმანი¹⁵ ეწოდება.

თათართა ჯარის ასეთი ნადავლით მოსვლამ ისეთი სიუხვე შექმნა, რომ ცხენი ერთ ყურუშად გაიყიდა და გაუფურჩქნავი ქალწული – ხუთ ყურუშად. თათრების უვნებლად დაბრუნებისათვის თოფებისა და ზარბაზნების სამბათქიანი შედღუხი გამართეს.

მაგრამ მოახლოვდა აზოვის ქვეყნის დაუნდობელი ზამთარი. ყველას შეეშინდა მკაცრი ზამთრისა და სათათბიროდ შეიკრიბნენ. ყველა საქმის კაცი და თათრების უზუცესნი ერთსულოვნად შეთანხმდნენ, სამსბეჭედდასმული არზა და მოხსენება გაამზადეს და დედაქალაქ სტამბოლში გაგზავნეს.

მისი შინაარსი შემდეგია: „წელს ამ ციხის დაპყრობა შეუძლებელია. ზამთარი დგება. მოსკოვის მეფის ძველ სატახტო ქალაქამდე [ქვეყან] დარბეულ-გამარცულია. დატყვევებულია სამოცდაათათასამდე ურჯულო და ასი ათასიც გაიჟლიტა. მოსკოვის მეფე ღირსეულად

დაისაჯა“¹⁶.

ამ არხის გაგზავნის შემდეგ ორ მოსაზრებულ ტყვეს შეუქმნეს პირობები, რომ ციხეში გაქცეულიყვნენ. ისინიც ციხეში შევიდნენ და იქ მყოფებს ამბავი მიუტანეს: „თურქი ამბობს, ჩვენი მიზანი რომ ციხის აღება ყოფილიყო, ერთ თვეში ავიღებდითო, მაგრამ ჩვენ მოსკოვის მეფისათვის ჭკუის სწავლება, ამდენი ხალხისა და მათი ქვეყნების რბევა-ტყვევნა გვინდოდა და ეს შევასრულეთ კიდევცო“.

ღვთის სიბრძნით, მიკრიკების სტამბოლში გამგზავრების დამეს ისეთი მშრალი ყინვა დაიჭირა, რომ ისლამის ლაშქარი კინალამ მიწაში ჩაძვრა. ამის შემდეგ დარწმუნდნენ, რომ არც ყივჩაღთა ტრამალზე და არც შავ ზღვაზე ხსნა და იმედი არ არის. ბოლოს, ისლამის ლაშქარს ციხის დაპყრობის იმედი დაეკარგა; რჩეულთა და მდაბიოთა გადაწყვეტილებით დაპყრობაზე ხელი აიღეს მარჯვენა და მარცხენა ფრთის მთელი საომარი მასალა ხომალდებზე დატვირთეს და გამგზავრების ნაღარები დაუკრეს. „ღვთის ბრძანება ყოფილა,||ღვთის განგება ასეთი ყოფილაო“, თქვეს, ციხიდან დაუპყრობლად გაბრუნდნენ და ბალისირაში მოვიდნენ. იქვე სამეფო ფლოტი ელოდათ. ყველა ვილაიეთის ჯარები დაითხოვეს. ზოგი ხმელეთით გაემგზავრა, ზოგიც – ზღვით. ხმელეთით წასულეები ექვსი დღის განმავლობაში მიდიოდნენ

122

117

ყუბანში, იქიდან – ჩერქეზეთში, ტამანის ნახევარკუნძულზე. ზოგიც ჰადჰათის ტრამალის ჩრდილოეთით მდებარე ჩერქეზეთში წავიდა. სამეფო ფლოტი სტამბოლში წასასვლელად ზღვიდან ღუზას რომ იღებდა, მე, მწირი, სარდალ ჰუსეინ-ფაშას დავეთხოვე და ყირიმის ხანთან ერთად ყირიმისაკენ გავემართე.

XXXVIII

აზოვის ლაშქრობიდან, აზოვის აუღებლად,
ყირიმის მხარეში გამგზავრება

ბაჰადირ გირეჟ-ხანის ჯარი ვლახეთის, მოლდავეთის, ტრანსილვანიის ჯარებთან ერთად აზოვის ციხიდან აიყარა და ჩვენც მდინარე დონზე გადასვლას დავეჩქარეთ იმ ადგილას, სადაც იგი ზღვას ერთვის. ციხესთან მდინარე მშვიდად მიედინებოდა. მისმა აღმატებულება ხანმა ჯართან ერთად ცხენი მაშინვე წყალში შეაგდო და გაღმა ისე გავიდა, რომ [წყალი] უზანგს არ მისწვდომია. დანარჩენმა მეომრებმაც იარაღი და საომარი მასალა ტიკებზე დააწყვეს ცხენებს ქუდზე გამოაბეს და ერთ საათში მდინარეზე გადავიდნენ. ოკლაერთი საათის განმავლობაში ჰადჰათის ტრამალეებზე თათრული ილღარით ვიარეთ და ბორებადს მივაღწიეთ.

ბორებად: ამ ადგილას მიედინება დიდი დონის ტოტი, რომელიც აზოვის ციხის დასავლეთით ერთვის ზღვას. მოსკოველთა პირდაპირ მდებარე მთებიდან გამოდიან და სამ ადგილას აზოვის ზღვას ერთვიან.

რადგანაც ლერწამ-ჩალიანში გადის, მისი წყალი იმდენად გემრიელი არ არის. მდინარის პირას მცხოვრები ხალხი სახეზე ყვითელია. ყელზე „კომკა“-დ წოდებული ამობურცული, ხორცმეტი სიმსივნე უჩნდებათ. რადგანაც აქაურობა საუკეთესო მდელოებს წარმოადგენს, თათრების ჯართან ერთად გავჩერდით, ვისიამოვნეთ და მოვილხინეთ. სამასი ცხენი დაიკლა და შეიჭამა. ამგვარად, აზოვის ლაშქრობის წელს მე პირველად ვიგემე ცხენის ხორცი და პირველად ვილაშქრე თათართა ჯართან ერთად. თუმცა მე, მწირი, თათართა ხანს ეახლდი, დღედაღამ კადა-ბეგის მანსურლუს ტომთან ერთად ვიყავი. თითო მშვენიერი, საპალნე ცხენი გვყავდა. ეს მანსურლუს ტომები ყირიმის იურთაქები ე. ი. ყირიმის ნახევარკუნძულის მფლობელები არიან. გოზლევეს ციხის მხარეს რომ არის მანგითის ელი, ამათი ქვეყანაა. ძალიან ნასუქალი ცხენები ჰყავთ. მათი ხორცი და ქონი შესაწირავად გამოკვებილი ცხოველის ხორცისაგან არ გაირჩევა, ძალზე ნოყიერი და სწრაფად მოსანელებელი ხორცი აქვთ.

ამ სადგურში, როგორც კი გათენდა და ცეცხლისმფრქვეველი მზე ცის კოშკიდან ამოვიდა, ყველა კარავში დააგრიალეს დოლები. გმირი თათრები ცხენებზე ამხედრდნენ და რვა საათის მგზავრობის შემდეგ მდინარე სუთის¹ ნაპირზე მოვედით. მდინარეზე ცხენდაცხენ გადავედით და რადგანაც მისი ნაპირებიც მდელოებიანია, აქ გავჩერდით. მაგრამ იმის გამო, რომ ეს ადგილი ჩავარდნილი ლელიანი ჭაობია, ასამდე ცხენი და ორმოცდაათი ტყვე ჩაიფლო და დაიხრჩო.

მდინარე სუთი: მოსკოვის ქვეყნის დასავლეთ მხარეს მდებარე გორლოვიჩად წოდებული დიდი ქალაქისა და ძველი ციხის მთებში იღებს სათავეს და ამ ადგილას აზოვის ზღვას ერთვის. მაგრამ, რადგანაც თავისი მდინარების დროს სპილენძისა და ვერცხლის მადნეულში გადის, მისი წყალი რძესავით თეთრი ფერისაა. ამიტომ უწოდებენ მას რძის მდინარეს. ავთვისებიანი, უსარგებლო წყალია ვინც დაღვეს, უმეტესობას ყელზე ჩიყვი გამოუვა. მაგრამ ამ მდინარის ორივე ნაპირზე სამოცდაათამდე კეთილნაშენი და მტკიცე ციხეა. თუმცა, ყველანი თათრების შიშით თრთიან. ყირიმიდან კვირაში ერთხელ-ორჯერ „ბემ-აშის“ რაზმები – ჩეთეჯიები მოდიან, ციხის ძარას დათარეშობენ, ნადავლს იღებენ, ყირიმში მიაქვთ და ჰყიდიან. ყველა ეს ციხე მოსკოვს ემორჩილება. ამ მდინარე სუთ-ის ნაპირიდანაც ავიყარენით და ერთი საათის შემდეგ მდინარე მიუსთან მივედით. დიდი წყალია. ამ მდინარეზეც დიდის წვალეებითა და ვაი-ვაგლახით გადავედით იმ სასტიკ ზამთარში. გაღმა ნაპირზე ცოტა ხნით შევჩერდით. ამ მდინარის წყალი უკვდავების წყალივითა. დონის, ღნესტრის, დუნაის მსგავსად აქაც მშვენიერი „მორინა“ და ზუთხი მოიპოვება. „ჩილა“ და „უშთუკა“ თევზიც ძალზე გემრიელია. ეს მდინარეებიც მოსკოვის ჩრდილოეთით მდებარე მთებში იღებენ სათავეს და აქ აზოვის ზღვას ერთვის. აქაც გამგზავრების დოლები ავახმაურეთ და გზას გავუდექით. ჩვენ სავალ ადგილებში სამი არშინი თოვლი იდო. დილით ქარ-

ბუქი და ბორა||ამოვარდა. თექვსმეტი საათი ვიარეთ და ყივჩაღთა ველზე ბურუმბაძს (ბერდა) სადგურში მივედით. იქაც თოვლზე დავიძინეთ. დილით ცხენებზე შევსხედით. თექვსმეტი საათი ჭენებით ვიარეთ და ყირიმის ნახევარკუნძულის ქვეყანაში შევედით. იმ დროს, როდესაც ორალზის (პერეკოპი) ციხეში შევედით, გზაში შემხვდა დიდვეზირ ყარა მუსტაფა-ფაშას შიკრიკთა უფროსი რეჯებ-ალა ოცი ცხენოსანით, რომელიც სტამბოლიდან აზოვისაკენ მოდიოდა. დაწვრილებით ვუამბეთ, თუ როგორ ვერ შევძელით აზოვის ციხის აღება. მისი აღმატებულება ხანისაგან წერილები წაიღო და სტამბოლისაკენ გაემართა.

119

მე, მწირი, კი მისი აღმატებულება ხანთან ერთად ყირიმში შევედი. დიდ ქალაქ ბახჩისარაიში საცხოვრებლად მოგვიჩინეს სასტუმრო სახლი პატარა მდინარის ნაპირას, რომელსაც ჩურუქ-სუ ეწოდება. მთელი ჩვენი ულუფა ავიღეთ, ხანის სამუდამო ბედნიერებისათვის ლოცვა და ღვთისმსახურება დავიწყეთ. ოდნავ წელში მამტვრევდა, ყველაფრის ხალისი დავკარგე და სამოგზაუროდ ძალა აღარ მქონდა.

იმისათვის, რომ აზოვის ციხეში ჩაკეტილ ურჯულოებს მაშველი ძალა არ მისვლოდათ, ამ ზამთარში მისმა აღმატებულება ხანმა ყირიმის ნახევარკუნძულიდან სამჯერ გაითარემა სარბევად ორმოცი-ორმოცდაათათასიანი ცხენოსნით თვით აზოვის ციხემდე და ისევ ყირიმში დაბრუნდა. იმავე წელს კალგა-სულთანმა² ოთხმოცათასიანი ჯარით სამჯერ დაარბია მოსკოვის ქვეყანა: თავს დაესხა და მოიტაცა ხუთ-ხუთი, ათ-ათი ათასი ტყვე და ნადავლით ყირიმში დაბრუნდა. გაზაფხული რომ დადგა, სტამბოლიდან უხენაესი კარინჭის ერთ-ერთი კაფუჯი-ბაში მოვიდა; მის აღმატებულება ხანს მოუტანა ჩექმის საფასური) თორმეტი ათასი ოქრო და მაღალ ოსმალთა საგვარეულოს მჭერმეტყველური იარლიყი, რომელშიც შემდეგი ეწერა: „გაზაფხულის დამდეგს ასი ათასი მტერზე მონადირე თათარი ჩვენ პატივმოსილ სარდალთან, ჯივან კაფუჯი-ბაშ მუჰმედ-ფაშასთან⁴ ერთად აზოვის ციხის სასალყოდ უნდა მოამზადო“, მისმა აღმატებულება ხანმა თქვა: „გისმენ და გემორჩილებიო“ და ცხენი ორმოცი დღით დააბა. თათართა ყველა ტომმა ცხენების მოვლა და კვება დაიწყო. ბოლოს, ოთხმოცდაშვიდი ათასი მეომარით გაზაფხულზე ორალზონდ (პერეკოპი) წოდებულ ადგილს მოვედით. აქედან ლოცვა-დიდებით გავედით და აზოვის ციხისაკენ გავემართეთ.

ჯოჯოხეთში დასამკვიდრებელმა ურჯულოებმა შეიტყვეს რომ აზოვის ციხისაკენ მიემართებოდა შარშანდელთან შედარებით უფრო

125

მრავალრიცხოვანი ჯარი: ყირიმის თათრები||ოსმალეთის სამეფო ფლოტი, ხმელეთითა და ზღვით ჩამოსული ჯარები მრავალრიცხოვანი საომარი მასალითა და მოწყობილობით, მელალუმეებითა და მთების მნგრეველი [მესანგრეებით]. [აზოვის] ციხეში მყოფნი სათათბიროდ შეიკრიბნენ და დაადგინეს:

აზოვის გაიურების თათბირი: – „შარშან ძლივს გადავურჩით ოს-მალებს. ამ ზამთარს თათრებმა არ მოგვცეს მოსვენება. არსაიდან მაშველი არ მოგვივიდა და ზამთარმა დაგვლუპა. ერთი მხრივ, მიმშილი და სიძვირეა, მეორე მხრივ, თათრები ჩვენს მიწა-წყალს არბევენ, ნათესავებსა და ცოლშვილს გვიტყვევებენ და ჩვენ კი თათრების შიშით ამ ზამთარს ციხიდან თავი ვერ გამოგვიყვია, ციხე არ შეკეთებულა. საომარი მასალიდან ერთი ოყა დენთიც არ დაგვრჩენია. სხვა იარაღი და

120

საომარი მარაგიც აღარაფერი გვაქვს. აქ ათი ათასამდე ქრისტიანიდა დავრჩით. თანაც, ახლა ისევ მოდიან ოსმალები ფლოტითა და ზღვა ჯარით! აზოვის თევზის ჭამით გული გაგვიწყალდა და გულ-ღვიძლი დაგვილპა, ოსმალები ამ ციხეს მაინც არ შეგვარჩენენ. ერთ წელიწადში ჩვენი ოცდაათი ათასი ქრისტიანი ამოწყდა და ვინ იცის, რითი დამთავრდება ჩვენი საქმემ ახლავე უნდა დავტოვოთ ციხე, სანამ თათრები და ოსმალები ალყას შემოგვარტყამენ, თორემ თუ მოგვისწრეს, ვეღარაფერი გვიშველისო“.

ამ თათბირის შემდეგ, ერთ დღეს, ციხე მიატოვეს, ყველა ზარბაზანი, თოფი, მშვილდ-ისარი სასწრაფოდ სამდინარო გემებზე დატვირთეს და გადაწყვიტეს გაქცეულიყვნენ⁵, დონის ნაპირ-ნაპირ ჩერქეზ-ქერმანში, ხოროს-ქერმანში, თუზლა-ქერმანში და სხვა ციხეებისაკენ წავიდნენ და იქ ჩადგნენ.

თათართა ხანი აზოვის ციხისაკენ რომ მიდიოდა, მდინარე სუთის ნაპირზე რამდენიმე კაზაკი შეიპყრო და მათგან შეიტყო აზოვის ციხიდან ურწმუნოების გაქცევის ამბავი. იმ დღე-ღამეს ისე იარა, როგორც სარბევად განზრახული სწრაფი სვლაა და ციხეს მიადგა. იქაურობა ცარიელი დახვდა – ძე-ხორციელი არ იყო. არამცთუ ადამიანი, თავგი, კატა, თახვი და სხვა ცოცხალი არსებაც კი არ ჩანდა. ციხის კარ-კედლებიდან გენუელთა ერთი კოშკიდა ღარჩენილიყო. ეს სიხარულით აღსავსე გარემოება თათრების ხანმა ხმელეთითა და ზღვით დაგზავნილი შიკრიკების საშუალებით სტამბოლს მოახსენა. მეთერთმეტე დღეს ისინი სტამბოლიდან რომ მოდიოდნენ, მოსკოვის||მეფის ჯაშუშები დაიჭირეს და გაბაწრულნი მიუყვანეს ხანს. მათ უშიშრად და დაუფარავად განაცხადეს: „ჩვენ იმისათვის ვართ გამოგზავნილი, რომ ციხეში მყოფთ ვაცნობოთ შემდეგი: – „სტამბოლიდან ისევ მოდის ოსმალების ზღვა ჯარი, ციხე დატოვეთ და გაიქცეთ, თორემ წინანდელი ამბავი არ გეგონოთ“. [ამ ჯაშუშების] სულები ჯოჯოხეთში გაგზავნეს. მეცამეტე დღეს დიდი სარდალი ჯივან კაფუჯი-ბაში ვეზირ მეჰმედ-ფაშა ზარ-ზეიმითა და გრიალით მიადგა აზოვს და ციხე ცარიელი დახვდა. მაგრამ სამ დღეს არ შესულა – ელოდა და ფრთხილობდა; ვინ იცის, ურჯულოების რაღაც ვერაგობასა და ეშმაკობასთან მაქვს საქმეო. მეოთხე დღეს ციხის მიწაზე სალოცავად მოუწოდეს მუსლიმებს. ვლახეთის და მოლდავეთის ჯარს განლაგების მიხედვით დაეგზავნათ ბრძანებები. ალაჰის სახლით დაიწყეს საძირკვლების თხრა. სამი დღის თხრის შემდეგ, ფსკერზე წყალი გამოჩნდა თუ არა,

126

სამირკველში ხრემის ფენა ჩაყარეს. თემურ ლენგის კუნძულზე მდებარე ძველი, დანგრეული ციხიდან ქვის გადმოსაზიდად გემები გაიგზავნა. ასე დაიწყო საქმიანობა ციხის ასაშენებლად და ერთ თვეში დას-

რულდა. გენუელების მიერ აშენებულზე უფრო მტკიცე ციხე გამოვიდა. აკი ამიტომაც ამბობენ ამ ციხის შესახებ ყირიმის მატთანები: „გალაშქრება სარდალ დელრ ჰუსეინ-ფაშასი, დაპყრობა ბაჰადირ გირე-ხანისა და აშენება კი – ჯივან კაფუჯრ-ბაშისაო“.

[ციხე] აღდგენის შემდეგ ისევ კაფას ვილაიეთის სანჯაყის ბეგის სადგომად იქცა და ორთულიანი მირმირანი ფაშა მის ციხისთავად იქნა დატოვებული. შიგ ციხის დასაცავად ჩააყენეს იანიჩართა ოცი ოდა და იანიჩართა ალა, თოფჩუების ექვსი ოდა და ერთი თოფჩი-ბაში, ჯგბეჯიების ათი ოდა და ერთი ჯგბეჯი-ბაში და ყარა დაიაკის თათართა შვიდათასიანი ჯარი. ციხეში დაიდგა სამოცდაათი „ბალემეზ“ ზარბაზანი, ორმოცი „კულუმბურნა“ ციხის თხრილის ნაპირებზე დადგეს სამასი ზარბაზანი, რომელთაც „მაჰი“ ეწოდებათ. დღედაღამ ბეჯითი შრომით რაც შეიძლებოდა, სწრაფად შესრულდა მშენებლობა. სტამბოლს მოახსენეს: „[მშენებლობისათვის] საჭირო მასალისა, მუშებისა და სხვა საჭიროებისათვის ხუთი ათასი ქისა დაიხარჯაო“. ციხის მშენებლობის დროს თათართა შვიდმა ათასმა მეომარმა მოსკოვის ქვეყანაზე ილაშქრა. ათ-ათი, ოც-ოცი ათასი ტყვით ისლამის ურდოში მოვიდნენ და თითო ტყვე ათ-ათ ყურუმად გაყიდეს ბოლოსდაბოლოს, მოსკოვის მეფემ სტამბოლში ელჩები გაგზავნა – „შეგვიწყალეთ, გვაპატიეთ, ჰოი, რჩეულო ოსმალებოო“ და ერთი სული ჰქონდა, სანამ ზავს დადებდა. ციხე რომ დამთავრდა და შიგ აქა-იქ სახლები შენდებოდა, სარდალი მეჰმედ-ფაშა სტამბოლისაკენ წავიდა. ისლამის დანარჩენი მეომრებიც თავ-თავის სამშობლოში წავიდ-წამოვიდნენ. მე, მწირი, კი მანსურლუს ტომთან ერთად აღებული გეზით რვა დღეში ყირიმის ვილაიეთში ჩავედი. ბახჩისარაში განცხრომასა და დროსტარებას მივეცი თავი.

127

დიდება ალაჰს, ამ ომიდანაც სვებედნიერი რომ დავბრუნდი, მისი აღმატებულება ბაჰადირ გირე-ხანისაგან სტამბოლში წასასვლელი ნებართვა მივიღე. ერთი ქისა ყურუმში, სამი ტყვე, ერთი სიასამურის ქურქი და ერთი ხელი ტანისამოსი მიწყალობა ისეთმა ბატონებმაც კი, როგორც იყვნენ უფლისწულები მეჰმედ-გირე, ნურედდინ-გირე, მამაცი ვეზირი სეფერ-ყაზი-ალა, სუბჰან-ალა, აფუ აჰმედ-ალა და დავთარდარ ისლამ-ალა, თითო ტყვე მაჩუქეს და ამგვარად, ყირიმში თოთხმეტი ტყვისა და ოთხი ქისა ქონების პატრონი შევიქენი. ტრაპიზონსა, სამეგრელოსა და აბაზას ქვეყანაში ჩემ მიერ ნაყიდ ტყვეებთან ერთად თვრამეტი ტყვე გამიხდა.

როდესაც ყირიმიდან სტამბოლისაკენ გავემართე, ყირიმის ქვეყნის ყველა წარჩინებულსა და დიდებულს გამოვეთხოვე, მისი აღმატებულება ხანის კეთილი სურვილები და ლოცვა-კურთხევა მივიღე. უფ-

ლისწულის ცხენებზე შევსხედით და გზა გავუდექით. ჩემი, მწირის, გასაცილებლად მრავალი მეგობარი კაჩი-დერემდე მიმყვა. აქ ერთმანეთს გამოვეთხოვეთ, ექვსი საათი სამხრეთისაკენ ვიარეთ და ბალაკლავას ციხეში მივედით.

ბალაკლავას ციხის აღწერა: რადგანაც სალამქროდ მივდიოდით, საწერად დრო ვერ ვიშოვე. ამ ყირიმის ქვეყნის დახასიათება, მისი საქველმოქმედო დაწესებულებების და ძეგლების აღწერა ვერ გავხედე. ის იყო ამ ბალაკლავას ციხის აღწერას უნდა შევდგომოდი, რომ ვინმე უჯალღ სეფერ-რეისის ჩაიკაში ასორმოდაათ თანამგზავრთან ერთად ჩავჯექი და ზღვაში მრავალი საფრთხე, მრავალი საშინელი ამბავი ვნახე და განვიცადე. ერთ დღეს, რომელიც ღირსია ეწოდოს „განუწყვეტელ უბედურებათა დღე“, სანდალით ნავსადგურიდან გავედით. ჩრდილოეთის ქარს იალქნები გავუშალეთ, ერთი დღე-ღამე ზურგქართ ვიარეთ და დაახლოებით, შუა ზღვას მივაღწიეთ.

XXXIX

წრფელი ევლია თავბადასავალი

აქედან ჩრდილოეთით ანაპის მთები მოჩანდა; ბალაკლავასთან – სულუჯარის მთები; სინოპისა და ამასირას მთები კი ჩვენს პირდაპირ იყო. უცბათ არც ერთი მათგანიდან ნიშანწყალი არ დარჩა. საშინელ მორევში მოვხვდით. ხან ზურგქართ, ხან პირქართ ერთი დღე და ღამე დაუნდობელ ზღვაში აღმა-დაღმა ვირწეოდით. საით უნდა წავსულიყავით, არ ვიცოდით. სწორედ საამანდაზოდ გაგვიხდა საქმე: „უბედურებით სავსე ღია ზღვაში არც გზა ჩანს და არც მეგზური“. მზე ზღვიდან ამოდიოდა და ზღვაში ჩადიოდა. ამგვარი მწუხარების მორევში ზღვის ტალღების ცემით უგზოუკვლოდ რომ მივდიოდით, ღვთის განგებით, აღმოსავლეთით გამოჩნდა შავი ღრუბელი. ამას გარდა, როდესაც ჭექა-ქუხილი ატყდა და ქვიშანარევმა ტალღებმა კორიანტელი დააყენეს, მეზღვაურებს ფერი წაუვიდათ და საწყლებმა, თითების მტვრევა დაიწყეს. ხან გემის კიჩოზე მოთავსებულ ყიბლანას დაჰყურებდნენ, ხან ერთმანეთს განწირულად შესცქეროდნენ. ამ დროს, ერთმა მოხუცებულმა და გამოცდილმა მეზღვაურმა, რომელსაც დედე-დაფ ერქვა, მეზღვაურებს შესძახა: „აბა, ბიძიებო! რამ შეგაშინათ! ღმერთი მოწყალეა! აგერ, კორიანტელი და თავსხმა მოდეს. დაუშვით იალქნები!“ ეს რომ თქვა, ყველანი ერთ ადგილას შეგროვდნენ და იალქნების თოკები დაუშვეს. იალქნის დირეც ძირს დაეშვა. რადგანაც ღელვა თანდათან ძლიერდებოდა, ზღვაში გადაყარეს გემის ტვირთი – მატყ-

ლის დიდი ბარდანები, პაპირუსის ჭილოფები, თევზის დასამარილებელი კასრები და გემის ხე-ტყის მასალა. ორასზე მეტი ტყვე კი ამბარში

ჩარეკეს და კარი გამოუკეტეს. გემი ცოტათი შემსუბუქდა, მაგრამ ღელვა ცას ასწვდა და საშინელი ორომტრიალი ატყდა.

„გულს თუ ჩაითრევს დარდის მორევი,
რას გახდები, ბედის ტრიალს ვერ მოერევი“.

ამ ბეითის შესატყვისად სამი დღე და სამი ღამე არ შეწყვეტილა თოვლი, ქარბუქი და ბორა. მეზღვაურებს იმდენი ძალაც აღარ შერჩათ, რომ გემზე დამდგარიყვნენ. ყველანი გაიფანტნენ და გემის სხვადასხვა კუთხეში შეიყუჩნენ. მგზავრთაგან ვის გული ერეოდა, ვინ ცოდვებს ინანიებდა! ზოგიც მსხვერპლის შეწირვასა და მოწყალების გაცემას აღუთქვამდა უფალს.

129

მე, მწირმა, ვთქვი: „ეჰეი, ღვთის მონებო! მოდით, ერთად ვილოცოთ ბეჯითად და განუწყვეტლივ: ვინ იცის, იქნებ გვიხსნას მოწყალე ღმერთმა ყურანის იმ ადგილის პატივისცემით, რომელიც შვებას ანიჭებს კაცს. იქ მყოფნი მაშინვე შეუდგნენ გულის სიღრმიდან ამოსული აძათების წარმოთქმას. ||მაღალი ღმერთის წყალობით, შავზნელი ცათვალისდახამხამებაში გაიხსნა და ყოველი მხარე განათდა. თუმცა ჭექა-ქუხილი შეწყდა, ზღვა არ დაწყნარებულა. რაც შეეხება ქვიშიან ტალღას, რომელსაც „ედიშერლემე“ ეწოდება, გასაქაჩს მაინც არ გვაძლევდა და არ გვიბრალებდა. ღელვა ხან ცას სწვდებოდა და ანძა ღრუბლებს ედებოდა, ხან ზღვის ფსკერამდე ჩაგვახეთქებდა, თითქოს ღრმა ხეობის უფსკრულში დაეშვაო. და მაშინ ჩვენს გარშემო შავი ზღვა ბისუთუნის! მთასავით მოჩანდა. ბოლოს, გემის ამბარს სახურავი ავხადეთ და რაც რამ მძიმე ბარგი იყო, ზღვაში გადავყარეთ. ამითაც ვერ ვუშველეთ თავს. მერე, როცა გემის კიჩოზე საჭის ღერძი გადატყდა და საჭე ზღვაში გადავარდა, მეზღვაურებმა მუხლები გამოითქვიფეს და დაბალი ხმით ერთმანეთს ეთხოვებოდნენ. [მაგრამ] მტკიცე ნებისყოფიანმა რამდენიმე მამაცმა და ვაჟკაცმა მეზღვაურმა ცული აიღო ხელში. პირველ რიგში გადაჭრეს გემის ანძის სამაგრი თოკები. შემდეგ ანძას დასცხეს ცული, თვალის დახამხამებაში მოჭრეს და ზღვაში გადაუშვეს. ანძა რომ გადაწვა და ზღვაში ვარდებოდა, თორმეტი კაცი ქვეშ მოიყოლა და გაჭყლიტა. გვამებიც ზღვაში გადავყარეთ. გემზე მოთქმა-გოდება ატყდა; ყველა სასოწარკვეთილებას მიეცა და სიცოცხლის იმედი გადაუწყდა. ამ დროს კიდევ ერთხელ მოაწყდა გემს წყლის ნიაღვარი და როგორც კი წინა ნაწილი ორად გაიხლიჩა, ამბარში შეეყუჩული მგზავრები და ტყვეები გარეთ გამოცვივდნენ და შეიქნა საშინელი ტირილი, მოთქმა და ყვირილი. ყველა ერთმანეთს ეთხოვე-

124

ბოდა. მეზღვაურები კი ტანთ იხდიდნენ და შიშვლდებოდნენ. ყველანი ეცნენ ფიცრებს, წყლისა და დენტის პატარა კასრებს და ამგვარ ნივთებს.

ამ ხნის განმავლობაში, ჩემი, მწირის, მდგომარეობა შეიცვალა და „დასინის“ კითხვა დავიწყე. არც გამხსენებია ამდენი საქონელი, ქონება და სურსათი – მაღალ უფალს მივანდე ჩემი საქმე და თავად ყუ-

რანის შემდეგი აიათების კითხვაში გავერთე. „მივანდობ ალაჰს ჩემ საქმეს“² და „ვისაც ალაჰის შიში აქვს, მას იქიდან მისცემს გამოსავალს და საზრდოს, საიდანაც არც კი ფიქრობსი“³.

უცებ დავინახე, რომ რამდენიმე ურჯულთა გემზე დაკიდებული ნავი დაბლა დაუშვა და ზღვაში გავიდნენ. მეზღვაურებიც ფიცრის ნაჭრებსა და სხვა რაღაცეებზე შესხდნენ და ზღვაში გადაეშვნენ. მე, მწირმა, და ჩემმა შვიდმა გულითაღმა მეგობარმა ხმალი ვიშიშვლეთ და ნავში ჩავხტით. || ურწმუნოებმა ნავის თოკი გადაჭრეს. ორი მათგანი კი ხმალამოღებული გვეცა და აინთაბელ შერიფ რამაზან ჩელების ძუძუს თავთან დაჰკრეს. შვიდნივე ხმალამოწვდილი ვეკვეთეთ და რვა ურჯულოთაგან ოთხი მოვკალით. დანარჩენი ოთხი კი, შეშინებულები ზღვაში გადახტნენ. ნავი მე და ჩემ შვიდ ამხანაგს დაგვრჩა. შიგ რაც რამ მძიმე ტვირთი იყო, გადავყარეთ. ზღვის ტალღებზე რომ მივსრიალებდით, დავინახეთ, რომ ეს ჩვენი დიდი გემი თავიდან კიჩომდე ორად გადაიპო. სამასს ორმოცდაათი მეზავრი და ოთხასი ვაჭარი ზღვაში ჩაინთქა. ო, ღმერთო! ყვიროდნენ, რაღაცას ებლაუჭებოდნენ და დაცურავდნენ. ზოგი დაიხრჩო. ზოგს უშიშარი მეზღვაურივით ფიცრის ნაჭერზე ეპოვა ხსნა და სიცოცხლისათვის იბრძოდა. ზოგს გონება და სიმტკიცე არ დაეკარგა, ცურვით ჩვენი ნავისკენ აიღეს გეზი. მოცურდა ყისა-ხან ემირ ჩელები. ხელი ვტაცეთ, ამოვიყვანეთ და ნავში ჩავსვით. მაგრამ უცებ მივხვდით, რომ თუ ასე გაგრძელდებოდა, ჩვენი ნავიც უსათუოდ ჩაიძირებოდა. მაშინვე ვიშიშვლეთ ხმალი და ნავთან მოცურებულებს ხმლით გადავუღობეთ გზა. აი, ამ ყოფით კარგა მანძილზე გავცილდით გემს. ადამიანი შვილის ჭაჭანება აღარ იყო. ხან ცაში აგვისროდა, ხან ზღვის უფსკრულში ჩავგახეთქებდა. ასე მივდიოდით, მაგრამ ნავიდან ქუდებით წყლის ამოხაპვამ და სასტიკმა სიცივემ დაგვაოსა და ძალა გამოგვილია. ამ დროს დავინახეთ, რომ მენქუბის ყადი ალი-ეფენდი ზღვის დედოფალივით მოცურავს ჩვენს ნავში ჩასაჯდომად. გავჩერდით და რომ მოვიდა, როგორც იტყვიან, „ძლიერმა ხელმა აიტაცა და ნავში ჩასვა“. ახლა უკვე ათნი გავხდით. პატიოსანი „იასინის“ ლოცვებს ვამბობდით, ზღვაში წყალს ვაქცევდით და ისე მივდიოდით. გადარჩენის იმედი ყველას დაგვეეკარგა. ერთი დღე-ღამე ამ ნავით მივდიოდით ზღვაზე. ყველანი შემოდგომის ფოთოლი-

130

125

ვით ვცახცახებდით. ყადი ალი-ეფენდისა და კისა-ხან ემირ ჩელების გვერდში ჭვალი გაუდგათ და დაიხოცნენ. მათი გვამები ზღვაში გადავყარეთ. უწინდელივით რვანი დავრჩით ნავში. ოცი წყრთის სიგრძისა და ერთი არშინის სიგანის ფიჭვის ფიცარი ჩვენ ნავს ეკვროდა, გამუდმებით ეჯახებოდა და აზიანებდა. || – „რას იზამ, ღვთის ნებაა“, ვამბობდით, წყლის ამოხაპვითა და სიცივით გავბეზრდით, გავიფიჩხენით და გავშეშდით.

„მიშით ვერავინ ვერ აიცდენს ჭირს და ვაებას რაგინდ ეცადო, მოსახდენი მაინც მოხდება“.

ამ სიტყვებისა არ იყოს, მესამე დღეს, შუადღისას მოვარდა ერთი ქვი-

131

შანარევი ტალღა და ნავი გადაგვიბრუნა. მე, მწირი, თავდაყირა გადავვარდი ზღვაში. უზომოდ შევშინდი, მაგრამ რადგან თავისუფლად და მარჯვედ ვცურავდი, ხელი გამოვიღე და ფართხალითა და დიდი მონდომებით წინ მივიწევდი, გულდამწვარი ვოხრავდი, წმინდა და დიდებული ყურანი ჩავისახე გულში მკურნალად და მხსნელად. შველას შევთხოვდი ღმერთის იმ წმინდანებსა და ღვთისმოსავეებს, რომელთა წმინდა საფლავები მოვიარე და თაყვანი ვეცი. იმავე წამს გავმხნევედი და გულის სარკე გამინათდა. გულის სიღრმიდან ამოსულ „ერთ არს ღმერთი“-ს ვამბობდი და თანდათან გონება მოვიკრიბე. მომაგონდა ის გამოცდილი ადამიანები, რომლებსაც ჩემ მიერ მოვლილ ქვეყნებში შევხვედრივარ. შიში გამიქრა – იმედი მომეცა. ზღვის ტალღებში ვყვინთავდი და უშიშრად და შეუსვენებლივ მივცურავდი. ხან დავიძირებოდი, ხან ამოვტივტივდებოდი. თურმე, ყოვლისმძლეს, მარადიულისა და ყოვლისშემქმნელის სამუდამო ნება ყოფილა ჩემი, მწირის, გადარჩენა. რომ მივცურავდი, უცბად დავინახე, რომ გრძელი და დაფართო ფიცარი, რომელიც ადრე ჩვენ ნავს ედებოდა ხოლმე, ჩემს გვერდით მოტივტივებდა. მაშინვე დიდი სისწრაფით გავწიე იქით, ვიფიქრე: „რაღა ამ შეუბრალებელ ზღვაში დავიხრჩო, მოდი, ხელსა ვტაცებ“-მეთქი. მართლაც, დიდი ძრწოლვით მოვხვიე ხელი და ზედ შევჯექი – თითქოს წმინდა ილიას შევხვდი. რაც შეეხება ამხანაგებს, რომლებიც ჩემთან ერთად ისხდნენ. ნავში, მათი ჭაჭანებაც აღარ იყო – ისინი გაქრნენ.

მე, მწირი, ხან სიცივისაგან ვცახცახებდი, ხან ღელვისაგან და შავი ზღვის ზედაპირზე ვტივტივებდი. ასეთ ყოფაში რომ ვიყავი, ჩემს უკან, ზღვაში ყვირილი გაისმა. შიშით უკან მოვიხედე, დავინახე, რომ ფიცარს, რომელზეც ეს-ესაა შევჯექი, ღამურებივით ჩაბლაუჭებიან ორი ქართველი ტყვე ბიჭი, ორი ჩერქეზი გოგო და ერთი რუსი მონა, „ესენი ჩემ ფიცარს დაამძიმებენ და ჩემი დახრჩობის მიზეზი გახდებიან“;

126

ვაიმე! როგორ წავა ჩემი საქმე? რა დამემართება?-მეთქი – დავლონდი. „რა მოვიმოქმედო, რომ ესენი მოვიცილო და ფიცარი მე დამრჩეს“-მეთქი რომ ვფიქრობდი, ჩვენი ფიცრის გვერდით, თავთან, წყლის ჩასასხმელი|| კვახივით რაღაცა მოცურდა რუსმა მონამ იფიქრა, ამ კასრზე შევჯდებო და მაშინვე გადახტა. საწყალი, ზედ ვერ შეჯდა, ჩაიძირა და დაიხრჩო. ჩემთან ერთად დარჩა ოთხი ტყვე. „ღმერთი დიდსულოვანია“, ვამბობდი და წინ მივიწევდით.

აქ ნაპირები სრულებით არ ჩანს; დიდება ღმერთს, თუმცა შუა ზღვა იყო, ქვეყნიერების გამაბრწყინებელი მზის მცხუნვარება იხრდებოდა. ზღვის ღელვამ იკლო და ტალღები დაპატარავდნენ. აღმოსავლეთის ქარს მივყავდით და მესამე დღეს ოდნავ გამოჩნდა ბისუთუნის მსგავსი მთები. შუადღისას ზღვის ტალღებმა ნაპირზე გამოგვრიცა. ესღა ვიცი, რომ დასუსტებულები და დაოსებულები ქვიშაზე ვეყარეთ. რა-კარგად უთქვამს შეიხ საადის⁴.

„ზღვაში ბევრია მარგალიტი ნაზი და წმინდა“.

მაგრამ ნაპირზე დარჩი, თუკი მშვიდობა გინდა“

მთელი ჩემი მჭერმეტყველების უნარი და ძალა ღვთის ქება-დიდებას მოვანდომე. ერთი შეხედე ამ მოწყალე ღმერთს! სამეგრელოში, აბაზას ქვეყანაში და ყირიმში თვრამეტი ტყვე მიბოძა და უკან წაასხა. სასო-წარკვეთილი რომ ვიყავი, ამ შეუბრალებელ ზღვაში ისევ მიწყალობა ოთხი დარჩეული ტყვე-ბიჭი და მხევალი.

ამ მონებთან ერთად ზღვის ნაპირზე კლდეებს შორის რომ დავე-ხეტებოდი, რამდენიმე მაჰმადიანმა ასეთ ყოფაში გვნახა თავიანთი ქვაბულებიდან თითო ხელი ტანისამოსი მოგვიტანეს, მე, მწირსა, და მონებს ჩაგვაცვეს და წაგვიყვანეს თავის სახლებში, რომლებიც ცადატყორცნილი კლდეების მწვერვალებზე აეშენებინათ.

მე, მწირმა, ვიკითხე, სად ვიმყოფებოდით. თურმე, სილისტრიის ვილაიეთში შავი ზღვის ნაპირზე მდებარე ქილღარა-სულთანის მთები, კლდეები და ვენახები ყოფილა, რომლებიც ცას წვდებიან. ჩვენი თავ-გადასავლის დასაწყისიდან ამ წუთამდე სამი დღე და ღამე მშიერ-მწყურვალნი, გაჭირვებულები ნავით მოვდიოდით, აქედან ქილღარა-სულთანის სავანესაკენ წავედით და დერვიშებთან გულითადად ვისა-უბრეთ. ტყვეებთან ერთად, ერთი სენაკი მომცეს.

XL

ქილღარა-სულთანის სავანისა და ციხის აღწერა

ამ სავანეში ათ ღამეს გრძნობდაკარგულებს გვეძინა. სასტიკი

133

ყინვისაგან, გამოვლილი ტანჯვისა, ფათერაკებისა და შიშისაგან ჩვენ

127

სხეულს სხვადასხვა ავადმყოფობა დაეუფლა. დაუძღურებული, შეწე-ხებული, ბალიშზე დამხოზილი ვკვნესოდი და ათჯერ წავიკითხე წმინ-და ყურანი მადლობის გამოსახატავად. ჩემი ბავშვობიდან აქამდე ათას სამოცჯერ წამიკითხავს წმინდა ყურანი. ამ დიდებულ სავანეში რვა თვის განმავლობაში აღვიდგინეთ ჯანმრთელობა და ბექთამის ყველა დერვიშთან სასიამოვნო მუსაიფი გვქონდა. ხან მუეძინობას ვეწეოდი, ხან იმამობას და ჯანმრთელობა გავიუმჯობესე. ჩემთან რომ მონები იყვნენ, ერთმაც კი არა თქვა: –„მე მავანი კაცის ნაყიდი მონა ვარო“ და ჩემთან დარჩნენ, როგორც ჩემი ერთგული მონები.

XLI

ქილღარა-სულთანის სავანის ანუ სარი-სალთიკის თქმულებები და მისი აშენების მიზეზე

ამ სავანის აშენების მიზეზი ის არის, რომ პირადად წმინდა ჰაჯი მეჰმედ ბექთაშმა ქალაქ იესევიში თურქული წარმოშობის ხოჯა აჰმედ

იესევისაგან მიიღო დერვიშის სამოსელი და კურთხევა რომ რუმის ქვეყანაში წინამძღვარი გამხდარიყო. ამ ქილღარა-სულთანის სავანეში დერვიშების მეთაური გახდა; სამას სამოცდაათ დერვიშთან ერთად რუმის ქვეყანაში ორხან-ყაზისთან მივიდა, როგორც ქილღარა-სულთანი და წინამძღვარი და მასთან შეაფარა თავი. ბრუსას დაპყრობას შემდეგ [ორხანმა] ჰაჯი ბეთქამ ქილღარა-სულთანი სამოცდაათი დერვიშით გაგზავნა მოსკოვის, პოლონეთის, ჩეხეთის, დობრუჯას ქვეყნებისაკენ და ნება დართო, რომ იქ ემოქმედათ, როგორც რუმის ქვეყნის წმინდანებს. ქილღარა-სულთანს უთხრა; „დობრუჯაში ერთი ქვეწარმავალია, ის მოჰკალი და ღვთის მონები მისი სიავისაგან გაათავისუფლებო“; ხელში მისცა ერთი ხის ხმალი, სალოცავი ხალიჩა, დოლი, დაფი, დრომა და გაისტუმრა. ისიც ქილღარას ციხეში მივიდა ყველას თვალწინ ზღვაზე გაშალეს ტყავები, დაფი და დაირა დაუკრეს და ერთ დღეში ყირიმში მივიდა. იქიდან-მოსკოვის ქვეყნის ჰემდექებთან, იქიდან კი – პოლონეთში, ლუბეკის ხალხში; იქიდანაც გამოცვლილი ტანისამოსით მისულა პოლონეთის დანციგის ნავსადგურში და წმინდა ნიკოლას სარი-სალთიკად|| წოდებულ ბერს შეხვედრია, მოუკლავს და მისი უწმინდური გვამი დაუმალავს. მრავალი წლის განმავლობაში თავს ასაღებდა სარი-სალთიკად. ათასობით ადამიანს მაღულად მოუწოდა მაჰმადიანური სარწმუნოებისაკენ და ისლამით გააპატიოსნა ისინი. კარგა ხანი ასე იმოგზაურა სარი (ყვითელი)-სალთიკის სახელით. რადგანაც თვითონაც ყვითელი ფერისა იყო, ამიტომ უფალმა აჰმედ ესე-

128

ვრმე მას მეტსახელად სალთიკ-ბაი შეარქვა. მისი ნამდვილი სახელია მეჰმედ ბუხარელი.

რადგანაც აქედან ბირერ ვარდის ანუ ფერავადის ციხეში მივიდა და იქ დასახლდა, ახლა იმ ციხეს „ბირ ერ ვარდის“¹ მაგივრად შეცდომით უწოდებენ „ფერავადის“. აქაც დაუკრა დაფი და დაირა და ბოლოს, დობრუჯას მეფეს ეახლა. მათ შორის შემდეგი საუბარი გაიმართა:

მეფე: „ჰოი, სარი-სალთიკ! ჩემს ქვეყანაში ერთი გველეშაპი გამოჩენილა და შავი ზღვის ნაპირზე, ერთ ციცაბო კლდეზე დაბუდებულია. მთელი ქვეშევრდომები შემიჭამა. ახლა ჯერი მიდგა ჩემ ორ საყვარელ ქალიშვილზე. ისინი დობრუჯას დაბლობში მაღალ სვეტზე მივაბით გველეშაპის ლუკმად. შუადღისას უნდა შეჭამოს თუ მართლა სასწაულმოქმედი ხარ, იმ გველეშაპს რამე მოუხერხე“.

სარი სალთიკ-სულთანი: „მამ ასე, მეფე! თუ მუჰამედის სარწმუნოებას სიმრთლედ მიიჩნევ და წმინდა ისლამით გააპატიოსნდები, ღვთის ნებით, შენ ქალიშვილებს გადავარჩენ, რომ ამ ურჩხულის ლუკმა არ გახდნენ“. ეს რომ უთხრა, მეფემაც სულით და გულით დაიფიცა ალაჰი.

წმინდა სალთიკ-ბაიმ მაშინვე მიმართა თავის დერვიშებს: „ვადიდოთ ალაჰიო“, სამოცდაათ დერვიშთან ერთად დაფი და დაირა დაუკრა, დრომა ააფრიალა და წავიდნენ. სალთიკ-ველიმ ხის ხმალი იძრო,

„წმინდა ომის დროა“, თქვა და მეგზურად წაყვანილ მღვდელთან ერთად მივიდა სვეტებთან, რომლებიც დობრუჯას ველზეა. ქალიშვილები გაათავისუფლა და ერთ ადგილას დამალა თვითონ კი სვეტის ძირას დადგა.

სიცხე რომ ჩამოწვა, გველეშაპი დობრუჯას ველზე მოიკლაკნებოდა, კუდი ჰაერში აეპრინხა. ძველებურად გაჩერდა შეჩვეულ ადგილას. როგორც კი სალთიკ-სულთანმა ნიშანი მისცა თავის დერვიშებს, გაისმა დაფის დაირისა და ნალარის ხმა. ||მაჰმადისხმალმომარჯვებულმა სალთიკმაც თქვა: „ჰოი, ღმერთო, მშვიდობა იყოს ნოეზე ორთავე ქვეყანაშიო“ და ყიჟინით გვერდში დაჰკრა ხის ხმალი. გველეშაპს თავი შეუტორტმანდა. ხელმეორედ დაჰკრა ბზის ხმალი და თავი მოსჭრა. მაშინ კი მოტყდა გველეშაპი და გაიქცა. სალთიკიც დაედევნა. გამწარებული გველეშაპი თავის ქვაბულში შექვრა. თუმცა შეიხიც თან შეჰყვა, გველეშაპი შეიხს შემოეხვია და მოუჭირა. მან კი შესძახა: „ო, მფარველო! ო, მოწყალო“ და კედელს მიეხეთქა. ახლაც ნათლად ჩანს ის ადგილი, სადაც მისი სხეული ჩაეჭდო. [შეიხის] ორივე წმინდა ხელისა და ბედნიერი ფეხების ანაბეჭდები კლდეზე ახლაც ჩანს ამასობაში გველეშაპს ძალი წაერთვა და სალთიკ-სულთანი გაუშვა. ხელსისხლია-

135

9. გ. ფუთურიძე

199

ნი, ხმალსისხლიანი, მკერდგამიშვლებული, ენაზე ყურანისს ლოცვებით მივიდა კოჯა-სულთანი თავის დერვიშებთან და გამოიყვანა მეფის ორივე ქალიშვილი. დობრუჯასაკენ გაემართა. გველეშაპი დააგდეს იმავე სვეტის ძირას, რომელზეც ადრე ქალიშვილები იყვნენ მიბმული. ამასობაში მეგზურად გამოყოლილმა მღვდელმა გველეშაპს ორი ყური და ენა მოაჭრა და დობრუჯას მეფისაკენ გაემურა. მეფეს წინ დაუყარა ენა და ყურები და იცრუა: „სამახარობლო შენზეა, მეფეო! გველეშაპი მოკვალი და შენი ქალიშვილები გადავარჩინე, აი, ნიშანიო“. ამ დროს, სალთიკ-სულთანიც მოვიდა მეფის ქალიშვილებიანად და გასისხლიანებული ხის ხმალი მეფეს წინ დაუდო. მეფემ თავისი ქალიშვილები გულში ჩაიკრა და გველეშაპი ვინ მოჰკლაო, შეეკითხა. მათაც სინამდვილე უთხრეს, ე. ი. უამბეს სალთიკ-ბაის მიერ გველეშაპის მოკვლის ამბავი. მაგრამ წყეული მღვდელი თავისას არ იშლიდა და თქვა, რომ ნამდვილად მე მოკვალიო. ეს ამბავი რომ ნახა სალთიკ-სულთანმა, დავის გადასაწყვეტად თქვა: „ჰოი, მეფეო! გველეშაპის მოკვლა სასწაულთმოქმედებაა: მე ამ ბერთან ერთად ჩამსვით ქვაბში და თუხთუხით ადულდეთ. გველეშაპის მკვლეელი არ დაიწვის და უვნებელი დარჩება; სიცრუის მთქმელი კი ჩაიფუფქება და თავის უბედურებას მიიზღავს“ო, თუმცა ამ ნათქვამს ბევრი არ დაეთანხმა, მეფემ ბრძანა: „ასე იყოსო! ფირავადის მახლობლად, კაზან ბალკანის სახელით ცნობილ მიუვალ მთაზე დადგეს ქვაბი და წყლით აავსეს. სხვა ბერებმა სალთიკ-სულთანი შეკრეს და ქვაბში ჩასვეს. დერვიშებმა კი შეკოჭეს მღვდელი და სალთიკ-სულთანს მიუსვეს გვერდით. ქვაბს ცეცხლი შეუნთეს და ეს ორი ადამიანი მდულარეში ხარშეს. ამავე დროს, ანატოლიაში – კირმეჰირში – ჰაჯი ბექთამ-ველომ||ხელსახოცი მოუსვა ერთ კლდეს

136

და რომ თქვა: „ჩემი სალთიკ-მეჰმედი გაჭირვებასა და ოფლის ღვრა-შია, ღმერთი იყოს მისი შემწე, და მფარველიო“, კლდიდან მლაშე წყალმა იწყო დენა. ჰაჯი ბექთაშ-ველის მარილი მაშინვე მის წინ გაჩნდა. როდესაც ქვაბს ხუფი ახადეს, აღმოჩნდა, რომ სალთიკ-ბაი სულთანი ოფლშია გაღვრილი და ღმერთის სახელს ახსენებს, მატყუარა ბერი კი ფაფასავით გამხდარა და მხოლოდ ძვლებიღა დარჩენილა. დობრუჯის მეფემ ეს ამბავი რომ ნახა, შეიხის წინაშე მოწიწებით ასწია თითი [ისლამის მიღების] ნიშნად. მთელი გულით ალაჰის მონა გახდა და მის სამფლობელოში იმავე წამს შვიდმა ათასმა კაცმა მიიღო ისლამი. ესენი ებრძვიან მათ, ვინც ისლამი არ მიიღო და დაპყრობებსა და ლაშქრობებს ეწევიან.

დობრუჯას მეფემ ორხან-ყაზონს ელჩები გაუგზავნა და მისი მორჩილი გახდა. ორხანისაგან მოვიდა მეფესთან ყადი, თული, დროშა და მან (მეფემ) სახელად მიიღო ალი მუხთარი². იმ წელს სალთიკ-სულ-

130

თანმა ანდერძი დაიბარა: „მე რომ მოვკვდები, გამბანეთ და შვიდი კუბო გაამზადეთ, რადგანაც ჩემთვის შვიდმა მეფემ უნდა იბრძოლოს და იდავოსო“. დერვიშებმა ანდერძი შეუსრულეს და შვიდი კუბო გაამზადეს. ძვირფასი წმინდანიც მარადიულ ქვეყანაში გაემგზავრა; ყველა მისმა მოადგილემ ღმერთის სახელის ხსენებითა და ერთი ღმერთის აღიარებით განბანეს ეს ძვირფასი და ერთ-ერთ კუბოში ჩააწვინეს. მაშინ მოვიდნენ შვიდი მეფისაგან ჯარები. პირველად მოსკოვის ქვეყნის მეფემ აიღო კუბო და რომ გახსნა, შიგ ძვირფასი წმინდანის პატიოსანი სხეული დაინახა. „ბიჭოს, ჩვენს კუბოში ყოფილაო“, თქვა, კუბოიანად წაიღო სალთიკ-ბაის სხეული და მოსკოვში დამარხა. ამჟამად დიდი აკლდამაა.

შემდეგ პოლონეთის მეფის ჯარი მოვიდა და მათაც ერთი კუბო აიღეს. იმაშიც მისი წმინდა ნეშტი ნახეს პოლონეთის ქვეყნისაკენ წაიღეს და დანციგის ნავსადგურის ქალაქში დაასაფლავეს. ამ ქალაქშიც ერთი დიდი აკლდამაა.

მესამე ჩეხეთის მეფის ჯარი მოვიდა და მათაც ერთი კუბო აიღეს. ისევ ნახეს კუბოში წმინდანის ნეშტი. ამათაც წაიღეს, ჩეხიის ქვეყანაში დამარხეს ქალაქში, რომელსაც ფირუნიცა ეწოდება. აქაც მისი დიდი აკლდამაა.

|| მეოთხეც შვეციის მეფე მოვიდა, ერთი კუბო წაიღო: და შვე- 137
ციაში ქალაქ ბივანცაში დამარხა. აქაც მისი აკლდამაა.

მეხუთემაც ედირნეს მეფემ წაიღო ერთი კუბო და დამარხა ედირნეს მახლობლად მდებარე დიდ ქალაქ ბათორიას მონასტერში. ამჟამად ის ქალაქი იხსენიება „ბაბა-ესქის“ სახელით. ახლა სტამბოლიდან. ედირნეში მიმავალთა სალოცავი ადგილია და ბაბა-ესქი ეწოდება.

მეექვსე მოვიდა პირადად მოლდავეთის მეფე, სახელად ერგანი.. ერთი კუბო წაიღო და ბუზვას ციხის მახლობლად ბუჩქნარიან და ხეივანიან ადგილას მდებარე ძველ მონასტერში დაასაფლავა. ამჟამად იმ მონასტრის ადგილასაა აკკერმანის დაპყრობის შემდეგ სულთან ბაა-

ზეთ-ველის მიერ აშენებული ერთი მეჩეთი, ერთი საქველმოქმედო ნაგებობა, ერთი მედრესე და ფუნდუკი. სალთიკ მეჰმედ ბუხარელის საფლავზე სინათლით სავსე გუმბათია აშენებული.

მის ბედნიერებამოსილ კარზე შემდეგი წარწერაა: „მობრძანდით და მოილოცეთ მაღალი კარი“. ამჟამად იმ ქალაქს ბაბა-დაღის უწოდებენ. სასიამოვნო ქალაქია. იგი მთლიანად ბუხარელი მეჰმედ სარი სალთიკ-სულთანის ვაკუფია. სალთიკი ბერის სახელით გამოჩნდა ქრისტიანულ ქვეყნებში, ოცდაერთი წლის განმავლობაში მრავალი ურწმუნო მიიზიდა სარწმუნოებისაკენ და ალაჰის გზაზე საღვთო საქმისათვის მებრძოლი გახდა.

131

მეშვიდე კუბო წაიღო დობრუჯას მეფემ ალი მუხთარმა, რომელიც მის მიერ იყო ისლამით გაპატიოსნებული და დასაფლავა ქილღარის კლდეებში, გველეშაპის ქვაბულში, რომელიც ჩვენი თხრობის მთავარი მიზანია. ქილღარა-სულთანის სახელით მოიხსენლება, ქილღარა ლათინურ ენაზე ნიშნავს „შვიდთავიან გველეშაპს“. ამიტომ შვიდ სახელმწიფოშია დამარბული და ბედნიერებამოსილი აკლდამები აქვს.

სამი მათგანი დიდი აკლდამაა ოსმალთა საბრძანებელში და ყოველ ქვეყანაში თავისი სახელი აქვს. რუმში უწოდებენ ბაბა-სულთანს, სარი სალთიკ-სულთანს, ქილღარა-სულთანს. ურწმუნოთა ქვეყანაში – საქრისტიანოში სვეტ ნიკოლას უწოდებენ. ყველა ქრისტიან ხალხს სწამს იგი. ახლა ყველა მისი დერვიში დაფ-დაირის დაკვრითა და გამოლილი დროშით დადის ევროპაში და ხელმწიფურად ილხენენ. ყველა ქრისტიანი მასთან ტკბილი მოგონებებით არის დაკავშირებული. უხვ წყალობას გასცემენ და მადლიერების გრძნობით აგზავნიან მის აკლდამებში. ქილღარა-სულთანი, რომლის სავანეშიც ჩვენ თავი შევავართეთ ზღვის დღეღვისაგან გადარჩენის შეზდეგ, წარმოადგენს შავი ზღვის ნაპირზე მდებარე ცამდე ატყორცნილ კონცხს, რომელიც სპილოს ხორთუმივით არის ზღვისაკენ წაგრძელებული, გემები, რომლებიც სტამბოლში მდებარე ყარა ჰარმანისაკენ, კონსტანცასა და გელისაკენ მიემართებიან, ამ ქილღარის კლდეებისაკენ მოისწრაფვიან. ცამდე აზიდული მაღალი მთაა, რომელიც ას ორმოცდაათი მილის სიშორიდან მოჩანს, ზღვის გაღმა, მოპირდაპირე აღმოსავლეთ მხარეს, ანატოლიის ნაპირზე მდებარე სინოპის კონცხი ამ ქილღარას კლდეების პირდაპირ არის, კარგ ამინდში ქილღარადან სინოპის მთები მოჩანს და სინოპიდან – ქილღარას მთები, მაგრამ ფრიად მოწმენდილი ამინდია საჭირო. ქილღარა სალთიკ-სულთანი დასაფლავებულია გამოქვაბულში, რომელიც ამ ქილღარას კლდეებში თვით კონცხამდე მიდის და რომელიც გველეშაპის ბუნაგი იყო. ამ ადგილას მდებარე სავანის პირველი ამშენებელია ალი მუხთარი, წმინდანის ხის ხმალი, შურდული, დაფი და დაირა, ალამი, დროა და ბაირაღები ახლაც არის, მის სავანეში მრავალრიცხოვანი სენაკი, სახაფხულო მოედნისა და საზამთრო მოედნის ოთხივე მხარე მოფენილია მსხვერპლად შეწირული ცხვრების სუფთა და ფაქიზი ტყავებით. ყოველ ტყავზე ზის თითო განსწავლული, გა-

138

ნათლებული და მადლიანი ადამიანი. ასზე მეტი ერთგული მოტრფია-
ლეთა ღმერთისა და ყველანი სუნიტი, ერთღმერთობის მაღარებელი
მართლმორწმუნეებია. თავიანთ მეჩეთში ხუთი ლოცვის დროზე შექ-
სრულებლები არიან და არასოდეს გააცდენენ ლოცვას სინათლით
სავსე აკლდამის ყველა სარკმელი ზღვისაკენ გადის, სამაგალითო სამ-
ზარეულო აქვს და დღედაღამ უხვად გასცემენ წყალობას.

132

ამ სავანის მარჯვნივ და მარცხნივ კლდეებზე ძრავალი ასეული ჭის
ხვრელია. ამ კლდის ძირები ბისუთუნის მთასავით ცარიელია და ზღვა-
ზე არიან გადმოშვერილი. აქეთკენ წამოსული გემები ას-ას არშინია-
ნი, ქანდარებიანი ანძებით ამ კლდეების ქვეშ მოდიან და ღუჯზას უშ-
ვებენ. გემების უფროსები გლეხებისაგან ყიდულობენ ხორბალსა და
ქერს, ურმებით მიაქვთ კლდეების ზემოდან არსებულ ჭის ხვრელებ-
თან და ჰყრიან. ქვემოდან ხვრელების ქვეშ მიაყენებენ გემებს და ახ-
დიან გემის ამბრებს. ამბრები პირთამდე ივსება ხორბლითა და ქერით.
ეს ჭები ძველ დროს გიაურებს გაუჭრიათ ფარჰადისებურად და ამგვა-
რად იოლად ავსებდნენ ხოლმე გემებს: ამ ადგილს ვერ მიუდგები,
რომ ქერი, პური და სხვა საქონელი ტომრებით დატვირთო. რა მხრი-
დანაც არ უნდა წავიდეს კაცი, სამ-სამი, ოთხ-ოთხი საათის სავალი
გზებია და თანაც ამ გზებით ქვეითად მოსიარულემაც კი თხასავით უნ-
და იაროს [კლდიდან კლდეზე] და ისე გავიდეს. შავი ზღვის სანაპირო-
ზე სხვა არ არის ასეთი გარეშემოწერილობის, მეტად მაღალი, ბისუ-
თუნის მთის მსგავსი კლდეები. როდესაც აღმოსავლეთისა და სამხრე-
თის ქარიშხლები ამ კლდეებს უბერავენ, ქუხილივით გრიალებენ და
მათი გრგვინვა ერთი დღის სავალზე ისმის. კლდეებში შევარდნების,
ქორებისა და შავი არწივების ბუდეებია. თითო არწივი ცხვრის ოდენა
იქნება.

ზოგიერთები სავანეში მსხვერპლსა ჰკლავენ და არწივებს უყრიან.
უბრალო ხალხში გავრცელებულია ხმა, რომ თუ არწივები შესაწირავად
დაკლულის ხორცს შესჭამენ, სურვილი შეგისრულდება და თუ არ
შესჭამენ – არა. ამ ქილდარა-სულთნის შესახებ კიდევ ძრავალი ასე-
ული თქმულება არსებობს, მაგრამ ჩვენ თხრობა შევამოკლეთ.

ქილდარას ციხის აღწერა: იგი აშენებულია იანკო მადიანის ძის
ძმისა, ბერძენთა ისტორიის შემთხზველ მეფე იანვანის მიერ. ბერძენი
გიაურებისაგან დაიპყრო სულთან ილდირიმ ბაითაზეთ-ხანის შვილმა
მუსა ჩელებიმ. ზღვისპირას, ცამდე ატყორცნილი, ოთხკუთხა, ძლიერი
და პატარა ციხეა. გარშემო ათასი ნაბიჯია. [ციხის] შიგნითა ნაწილი
კეთილმოწყობილი არაა. რადგანაც ციცაბო კლდეებზე მდებარეობს,
ძის გარშემო არც თხრილებია. ძისი აღმოსავლეთი მხარე ასი კულა-
ჩის სიღრმის უფსკრულოვანი კლდეებია. ამ ციხის ძირიც ჰაერშია
გადმოკიდებული, რადგანაც ისიც ქილდარას კლდეებზეა აგებული.

როდესაც ნასიფ-ფაშას ძე ჰუსეინ-ფაშა ოჩაკოვის განმგებელ
იყო, რუსებმა – ოჩაკოვის კაზაკებმა ეს სანაპიროები რამდენჯერმე
გამარცხეს, აიკლეს და მცხოვრებლები ტყვედ წაიყვანეს. შემდეგ ჰუ-

სეინ-ფაშამ საკუთარი სახსრებით განაახლა და შეაკეთა. შიგ ციხის-
თავი და მეციხოვნეები ჩააყენა. ომიანობის დროს ღვთის მონები აქ

133

აფარებდნენ თავს და წყეული კაზაკების ბოროტებისაგან ხსნას ჰპო-
ვებდნენ, ფრიად ძლიერი, მტკიცე და გამაგრებული ციხეა. შემდეგ,
დიდვეზირმა ყარს მუსტაფა-ფაშამ ჰუსეინ-ფაშას ჯიბრით ციხეში მყო-
ფი ჯარები ოჩაკოვის ციხეში გადაიყვანა და [ქილღარას] ციხე კი ამის
გამო გაუქმებული დარჩა.

140

|| დიდება ღმერთს, ზღვის ტანჯვა და უბედურება გადავიტანე, გა-
დავურჩი ჩემი ტანიდან სულის ფრინველის გაფრენას, რვა თვე ამ
ქილღარა-სულთანის სავანეში ყველა დერვიშთან ერთად სასიამოვნოდ
ვმასლაათობდი და როდესაც მრავალნაირი სანახაობების ცქერით მი-
ვალწიე გაზაფხულის დღეებს, ყველა მეგობარსა და ამხანაგს გამოვე-
თხოვე და ჩვენი მშობლიური სტამბოლისაკენ გავემართე.

XLII

ჩვენს მშობლიურ სტამბოლში გამგზავრების შესახებ

მას შემდეგ, რაც ქილღარა-სულთანის წმინდა სულს შემწეობა
ვთხოვე, ჩემი ოთხი მონით ნავში ჩავჯექი და შავი ზღვის ნაპირ-ნაპირ
ყურე რომ გავიარეთ, ქარი ამოვარდა. ნავი საგორავებით ავათრიეთ ნა-
პირზე და ზღვის დელვა გადავიდარეთ. მრავალ ქალაქსა და დაბას ჩა-
ვუარეთ და თერკოზის ციხეში მივედით.

თერკოზის ციხე: შავი ზღვის ნაპირზე ოთხკუთხა, ძლიერი ციხეა.
იგი გავიარეთ და ერთ ადგილას მივედით, რომელსაც უსკუმრუს სა-
ძოვარი ეწოდება.

უსკუმრუს საძოვარი: მშვენიერი, მდელივით მოფენილი დაბ-
ლობია. ოსმალების იანიჩართა ყველა ოთურაკი და კორუჯუ აქა ცხოვ-
რობს; გარშემო მხარეებში არსებულ სოფლებს იცავენ და დარაჯო-
ბენ, იმიტომ, რომ ურჯულო კაზაკები ზოგჯერ ამ მხარეში საძარცვავად
და სარბევად მოდიან. იქიდან ყარათაშლარად წოდებულ ადგილას მი-
ვედით.

ყარათაშლარ: იგი მდებარეობს სტამბოლის სრუტის¹ გარეთ,
ზღვის ნაპირზე. ქვიანი ადგილია. აქ, ყოვლისშემძლე და მარადიული
ალაჰის ნებით, ძველ დროს ქალი თითისტარითა და მოწყობილობით
გაქვავებულა. საოცარი და საკვირველი სანახაობაა. ეს ადგილი ეღუბის
მოლას განმგებლობაშია. აქედან, ალაჰის სახელით, შავი ზღვის სრუ-
ტეში შევედით, კავაკ-კალესთან ღუზა ჩავუშვით და მე, მწირი, [გემი-
დან] გადმოვედი. უმდაბლესი მადლობა გადავუხადე ღმერთს, მის სა-
ხელზე ერთი სამსხვერპლო შევწირე და ყველა დერვიშს დავურიგე:

134

ყველა ზღვით თუ ხმელეთით მოგზაურმა უნდა იცოდეს, რომ იმ ანგარიშის მიხედვით, რომელიც შავი ზღვის დათვალიერებისა და მგზავრობის დროს ჩვენ გავაკეთეთ, ამ [[ბოსფორის] სრუტიდან ანატოლიის მხარეს ჩრდილოეთისაკენ თუ წახვალთ ტრაპიზონის ჩავლით, მდინარე ფაშას შესართავამდე 1500 მილია. ამავე სრუტიდან აბაზას ქვეყანა 1700 მილზეა. სრუტიდან აზოვის ციხის კუთხემდე 2000 მილია. ანატოლიისა და რუმელიის მხრიდან შავ ზღვას 1800 დიდი და მცირე მდინარე ერთვის. მათში უდიდესია რუმელიის მდინარე დუნაი, რომელსაც 700 მდინარე ერთვის, სანამ იგი შავ ზღვას მიაღწევდეს. გელის ციხის წინ, დულაჩას ციხის ძირას და სოლუნას, ყარახარმანის, ხიდირ ელიასის შესართავებით, ე. ი. ხუთი შესართავით ჩადის შავ ზღვაში (დუნაი). ამ მდინარეზე უფრო პატარაა ტრაპიზონის სიახლოვეს მდინარე ფაშა. ჭოროხი და ტამანის ციხის სიახლოვეს – მდინარე ყუბანი. ამაზე პატარაა მდინარე დონი, რომელიც აზოვის ძირასაა. ამათზე პატარაა მდინარე დნეპრი; მდინარე დნესტრი მასზე მცირეა. ანატოლიაში ბაფრას სიახლოვეს – კიზილ ირმაკი, მდინარე ჩარშამბა, მდინარე საქარია. ესენი ზღვასავით დიდი მდინარეებია.

შავი ზღვის გარშემოწერილობა, აზოვის ზღვის ჩათვლით, 6060 მილია. თუ ხმელეთით შემოვუვლით და კონაკებს დავითვლით, მისი გარშემოწერილობა ას ორმოცდაათი კონაკი ანუ ხუთი თვის სავალი გზაა, იმ ანგარიშით, რომ ერთ კონაკს თორმეტ საათს ივლის კაცი.

როდესაც შავ ზღვაზე მოგზაურობას მოვრჩი და სტამბოლში საღსალამათი დავბრუნდი, მაშინვე გავეშურე წმინდა მამა ეთუბ ანსარისაკენ – კმაყოფილი იყოს მისი გამჩენი. მისი აკლდამის ბედნიერების ზღურბლს ვემთხვით. მისი წმინდა სულისათვის მთლიანად წავიკითხე ყურანი. მსხვერპლი რომ შევწირე, ჩემს დედ-მამასთან მოვედი და ერთმანეთს შევხვდით. რა წამს დამინახეს, მე მწირი, გულში ჩამიკრეს. გულწრფელად შევუთქვი, რომ მეორედ აღარ გავიდოდი შავ ზღვაზე გემით სამოგზაუროდ. უფალმა ღმერთმა დაიფაროს ყველა მაჰმადიანი შავი ზღვის სიავისაგან, ამინ!

მე რომ სტამბოლში მოვედი, პატოსანი შმაბანის პირველი რიცხვები [1641 წლის ნოემბრის პირველი ნახევარი] იყო. წმინდა რამაზანის თვეში (დეკემბერი) საბაჟოს განმგებელ ალი-აღას იმამი გავხდი.

ლამეებს გარდა დღეებიც დღესასწაულად მექცა². ჩემს საყვარელ ადამიანებთან გულითადად ვსაუბრობდი და მრავალრიცხოვანი საჩუქრები მივიღე.

შავ ზღვაში დაღუპული|| ჩემი ქონებისა და ნივთების, დამხრჩვალთ თვრამეტი მონის საზღაური ყოვლისშემქმნელმა უფალმა მიწყალობა. დიდება უფალს!

ათას ორმოცდათხუთმეტ (1645) წელს ჩვენი წასვლა
„მალტის ლაშქრობაში“¹

კუნძულ კრეტაზე სალაშქროდ ჩვენი „წაუსვლელობის“ მიზეზი²
სულთან იბრაჰიმ-ხანის სასახლის საჭურისთა ალა, სახელოვანი კიზ-
ლარ-ალასრ სუნბულ-ალა მბრძანებელმა ფადიშაჰმა იბრაჰიმ-ხანმა გაა-
აზატა და გაუშვა. მას უწყალობა ხუთი „ეგვიპტური ხაზინა, ორ-
მოცდაათი ტურფა მხევალი, მრავალი ლამაზი ჭაბუკი მონა და ორმო-
ცი შესანიშნავი ქეპილანის ჯიშის ცხენი. სამ თვეში დატვირთა მთე-
ლი ეს ქონება იბრაჰიმ ჩელებიდ წოდებული გემის უფროსის „კარა-
ვანა“ გალიონში, რომელსაც ექვს სართულად ჰქონდა ამბრები მოწყო-
ბილი. აქ იყო ხუთასი თავითფეხებამდე შეიარაღებული ხელქვეითი,
სამასი სხვა ვაჭარი, ორასი მეზღვაური, ეგვიპტემი გადასახლებული
ესირი მეჰმედ-ეფენდი თავისი კაცებით; სულ – ათას სამასი ღვთის
მონა. პარასკევ დღეს ბეშიქთაშად წოდებულ ადგილას მიენდვნენ
ღმერთს, იალქნები გაშალეს, თოფ-ზარბაზნის შედღუხი ატეხეს და
ეგვიპტისაკენ გაემართნენ.

ღვთის ნებით, კუნძულ კრეტას მახლობლად წინ შემოხვდათ მალ-
ტელი ურჯულოების ექვსი კატარღა. ერთი დღე და ერთი ღამე დღიდ
ბრძოლაში იყვნენ. ზარბაზნების სროლით [დამფრთხალმა] გალიონში
მყოფმა ცხენებმა აიწყვიტეს და მუსლიმ გმირებში არეულობა შეიტა-
ნეს. მიუხედავად იმისა, რომ ასეთ მდგომარეობაში სარწმუნოებისა-
თვის მეზრძოლთ ბრძოლა არ შეუწელებიათ, გამლილ ყურეში გალი-
ონი ისე დარჩა ზღვის ზედაპირზე, როგორც შავი მთა და გარეწართა
ექვსი კატარღა კი გალიონს გარს შემოერტყა. კატარღებმა იმდენი
ურტყეს გალიონს მარჯვნიდან და მარცხნიდან, რომ მან ანძა, კიჩო,
ცხვირი, საჭე დაკარგა და ფრთამოტეხილი დარჩა. შიგ მყოფი მუსლი-
მი გმირებიდან მხოლოდ ორასი გადარჩა. დანარჩენები ზარბაზნის დარ-
ტყმებისაგან დაიღუპნენ.

მაშინ გალიონის პატრონმა იბრაჰიმ ჩელებიმ იშიშვლა მუჰამედის
ხმალი და კიზლარალასრ სუნბულ-ალას შესძახა: – „აბა, წყეულო
143 არაბო! ჩვენ გეუბნებოდით, გიაურები არიან [ამ ზღვაში]; გეუბნებო-
დით, გემით ნუ|წამოვიყვანთ-თქო ცხენებს! გეუბნებოდით, რომ მეტი

136

ჯაბახანა წამოგველო; რომ ჯერ კარგი ამბავი გაგვეგო გიაურების შე-
სახებ და ისე გამოვსულიყავით. გითხარით, რომ არ შეიძლებოდა ასე
დატვირთული გემით ზღვაში გასვლა. შენ კი სულთნის ფირმანი აიღე,
არ დამიჯერე და გიაურების ხელში გამაგდე“-ო. ეს რომ თქვა, კისლარ-
ალასრს ერთი დაჰკრა ხმალი და თავი რომ გაგორდა, ხმალამოღებული
ეცნენ კიზლარალასის გადარჩენილი კაცები იბრაჰიმ ჩელების და ასო-
ასო აკუწეს. ეს ამბავი რომ დაინახეს გიაურებმა, თავისი ექვსი გასა-
ოხრებელი კატარღით გარს შემოეხვივნენ გალიონს და შიგ გადმო-

ვიდნენ. მას შემდეგ, რაც კიდევ სამი საათი გაგრძელდა ბრძოლა გალიონში, დასამიწებელმა გიაურებმა დაიპყრეს და ხელში ჩაიგდეს. შიგ მყოფი მაჰმადიანები და ესირი მეჰმედ-ეფენდი დაატყვევეს და შებოჭეს. გალიონი მალტის ექვსმა კატარლამ გამოიბა, პირდაპირ ჰანიას³ ნავსადგურში მიიყვანა და აქ ღუზაზე დადგნენ. სრული ერთი თვე ჰანიას ნავსადგურში დაჰყვეს და მთელი სიმდიდრე, ქონება, ყველა ქეჰეილანის ცხენი, სხივებივით ლამაზი, უმანკო, ვარსკვლავით ქალიშვილები, მშვენიერი ჭაბუკი მონები გემიდან გადმოიყვანეს და ჰანიას ციხეში გაყიდეს. რამდენ ქალიშვილს ახადეს ნამუსი, სისამაგლე და ურცხვობა ჩაიდინეს!

ზოგიერთმა წინდახედულმა მღვდელმა, პატრიკმა და ეპისკოპოსმა, ბერებმა და ჯვაროსნებმა მოთქმა დაიწყეს „ვანი, რომ ამ ქალაქში არ უნდა გვენახა ოსმალთა გალიონი, ქალიშვილები და ცხენები. ამიერიდან ხელიდან წასულია ეს კუნძული, რადგანაც ჩვენ საღვთო წიგნში ასე წერია: –„და [თუ] მოვიდა ამ კრეტას კუნძულზე ოსმალთა გალიონი, მოვიდნენ ცხენები, მოვიდნენ ქალიშვილები. მათ [უნდა] მოჰყვენ თურქნი და ჩასხდნენ თავიანთ გემში, შესხდნენ თავიანთ ცხენებზე, მიუდგნენ ქალიშვილებსა, დაეპატრონონ ამ კუნძულსა და გააჩინონ შთამომავლობაო“, მღვდლებისაგან ეს სიტყვები რომ გაიგონეს, მრავალი ათასი ურჯულო სხვადასხვა საბაბით ამ კუნძულიდან გაიქცა და სხვა ქვეყნებში დასახლდა. იმ ხანებში კუნძულ კრეტაზე ოთხასი ათასი ბერძენი მოსახლეობა იყო და კუნძულის ყველა მხარეს სამოცდათექვსმეტი მტკიცე ციხე იდგა. ჩვენ ბატონს, საბაჟოს განმგებელ ალი-აღას, ამბავი მოუვიდა, რომ ყველა ამ ციხეში თექვსმეტი ათასი „სულტატი და მურტატი“⁴, ბილწი ჯარი არისო.

შემდეგ, როგორც კი ბედნიერებამოსილ ფადიშაჰს ასეთი მწუხარებით აღსავსე ამბავი მოუვიდა კიზლარაღასის გალიონის შესახებ, I სახელმწიფო დივანში დაიბარა ვენეციის ბალიოზი⁵ და უთხრა: „აბა, წყეულო ურჯულოებო! რატომ სჩადით მშვიდობის საწინააღმდეგო საქმეებს და ჩვენი გემების მომტაცებელ მტერს ჩვენ გემებთან ერთად აყენებთ თქვენს ნავსადგურში? ასეთია დიდი წინაპრი სულხნის –

137

სულიემან-ხანის მიერ დადებული ზავი?“ ეს რომ უთხრა, ბალიოზები, კონსულები და კონჯოლოსები ფადიშაჰის წინაშე მიწას ემთხვივნენ და მოახსენეს: „ჩვენო ფადიშაჰო! ჩვენი მოლაპარაკება და ხელშეკრულება ისეთია, რომ თუ თქვენი ფლოტიც შეიპყრობს სხვა ხელმწიფეების გემებს და მოიყვანს ჩვენს ნავსადგურში, სტუმარიაო ვიტყვით, პატივს ვცემთ და ჩვენს ნავსადგურში დავაყენებთ. თორემ ჩვენ ხელშეკრულების დამრღვევები და გემიდან თქვენი კიზლარაღასის მომტაცებლები არა ვართ, ღმერთმა დაგვიფაროს! ამ სისამაგლის ჩამდენი და ნავსადგურში შემოსულები მალტას გიაურები არიან. ჩვენ კი უმწეონი ვართ მათ წინაშეო“. ეს თქვეს და თავი დახარეს.

ფადიშაჰი: –„მე რომ მალტას წინააღმდეგ ომი გამოვაცხადო, ხომალდებს თუ მომამშველებთ?“.

კონსულები: – „სულითა და გულით გემსახურებით და სამას ხომალდს მოგცემთ. ჯარი, სურსათი, ჯაბახანა თქვენი და ხომალდები – ჩვენიო“, ფადიშაჰი ამით კმაყოფილი დარჩა და ყველა ბალიოზს საპატიო ხალათები უწყალობა.

XLV

„მალტას ომის“ სამზადისი

145

ფადიშაჰის ხაზინიდან სამი ათასი ქისა გაიკა. შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე ჭანიკის სანჯაყისაკენ ქალაქ სინოპისაკენ ამასრას, ერეგლნისაკენ, კოჯაილრის ლივასაკენ, იზმიდისაკენ და მათ სანახებში მდებარე ას ოცდახუთ ყაზასაკენ ნდობით აღჭურვილი კაფუჯი-ბაშიები ხე-ტყის საყიდლად გაგზავნეს. სახელმწიფო გემსაშენში სამასამდე კატარღის ხე-ტყე გამოზიდეს. პირველად იზმიდის ლფაშა ბალთაჯი-ფაშასაგან მოვიდა ხე-ტყე ალემისა და კაფუს მთებიდან იმდენი, რომ ყველა ნავსადგური და გემსაშენის განყოფილებები პირთამდე აივსო. ყველა კუნძულიდან გემთმშენებელი ოსტატები მოვიდნენ. გემსაშენის ყოველ განყოფილებაში თითო კატარღას ჩაეყარა საფუძველი და დაიწყო კვირაში თითო კატარღის აგება. განსაკუთრებული სამეფო „ბაშთარდა“, ათი ცალი „მაფუნა“ აშენდა და სახელმწიფო გემსაშენი ადამიანების ზღვად გადაიქცა.

მთელი ანატოლიისა და, რუმელიის ვილაიეთების კაფუჯი-ბაშიები და ჯარის წინამძღოლი ვეზირები გაემართნენ და დაიწყეს ისლამის ლაშქრის შეგროვება. ხონთქრის ხასეჯრები და მირ-ალემები ალჟირს, ტუნისს, მაროკოსა და ტრიპოლს გაემართნენ თოფისწამლის საფასური ათი ათასი ოქროთი და იქ გადასცეს სულთნის ფირმანები, რომლებშიც, აღნიშნული იყო, რომ „გაზაფხულზე კაფუდან-ფაშას უნდა

138

შეხვედეთო“. ისინიც მოემზადნენ. ამ ომისათვის სამზადისის თხრობა ასე გათავდა. როგორც ნათქვამია: „აზრი – პოეტის მუცელშიო“ – ეს ლაშქრობა საიდუმლოდ რჩებოდა სვებედნიერ ფადიშაჰსა, ვეზირ ყარა მუსტაფა-ფაშასა და შეეხ ულ-ისლამ-ეფენდის მორის არავინ იცოდა, რომელ მხარეში უნდა წასულიყვნენ სალაშქროდ. შემდეგ მისმა უდიდებულესობა ფადიშაჰმა გამოაქვეყნა ფეთვა¹, რომლის პირი ქვემოთაა მოყვანილი

პატიოსანი ფეთვა: „გვეცნობოს ჩვენ: თუ რომელიმე ვილაიეთი ძველად ისლამის ქვეყანა იყო და დროთა განმავლობაში იქაურობა გააურებმა დაიპყრეს და მისი ჯამეები, მეჩეთები, მედრესეები, მინარეთები, საკრებულო ადგილები და სხვანი გზააბნეული გააურების წესებით აივსო, თუ მრავალი სისამაგლით იყაჩაღებენ და დაიჭერენ, გამარცხავენ და დაარბევენ იმ ჰაჯიებსა და ვაჭრებს რომლებიც მათ ქვეყანაზე გაივლიან; თუ მაჰმადიანურ სარწმუნოებას, ისლამის ღირსებას ზიანს მიაყენებენ, გარშემო სამყაროს სისამაგლეს მოჰყენენ, – შეუძლია, თუ არა ფადიშაჰს, ისლამის სარწმუნოების ღირსების საჭიროებისათვის ხსენებული ქვეყანა საზიზღარ ურჯულოებს წაართვას და

ისლამის ქვეყანას შეუერთოს?“ ნაბრძანები განმარტება შემდეგია:

პასუხი: „ღმერთმა უკეთ იცის, რომ შარიათით მაშინ არის დასაშვები ისლამის ფადიშაჰის ყოფნა გიაურებთან ზავისა და მშვიდობის მდგომარეობაში, თუ ეს მშვიდობა და უსაფრთხოება ყველა მუსლიმს სარგებლობას მოუტანს. თუ ასე არ არის, მშვიდობა სრულიადაც არ არის შარიათის შესაბამისი. თუ მუდმივი ან დროებითი ზავის შემდეგ, ხელსაყრელ დროს, უფრო სასარგებლოდ იქნება მიჩნეული ზავის დარღვევა, რა თქმა უნდა, დარღვევა აუცილებელი და გარდუვალია. თვით ჩვენმა ბატონმა წმინდა მოციქულობის მფარველმაც კი დასდო მექელებთან ზავი. მეექვსე წელს დიდებული ღმერთის წმინდა მოციქულმა სასარგებლოდ მიიჩნია ზავის დარღვევა და მშვიდობის საწინააღმდეგო ზოგიერთი საქმე ჩაიდინა. წინასწარმეტყველის მექიდან გაქცევის მერვე წელს კეთილშობილი მექის წინააღმდეგ გამოემართა სამყაროს სიამაყე წმინდა [მუჰამედი], მონაწილეობდა მექას ბრძოლაში და დაიპყრო ქალაქი². ბედნიერებამოსილმა ფადიშაჰმაც უნდა მიხედოს ალაჰის მოციქულის სუენას. ღმერთმა აკურთხოს მისი ომები. დაწერა უკნინესმა მწირმა“.

146

ეს პატიოსანი ფეთვა მისმა უდიდებულესობამ ფადიშაჰმა ხელში აიღო და მტკიცე საყრდენად გაიხადა. იმ დღეს წმინდან აბა ედუბის პატიოსან საფლავზე მივიდა; იქ შეიხ ულ-ისლამ-ეფენდიმ, საღვთო ომის ჯერიაო, თქვა და მის ქამარს ორ ადგილას შეაბა ხმალი ომარი-სამ³ – ალაჰიმცაა კმაყოფილი მით. იქიდან გემსაშენის ბაღში გადავი-

139

და, ორასი კატარღა პირამდე გაავსო მოწყობილობით, იარაღითა და ისლამის ლაშქრით. ორმოცდაათი კატარღაც უნკაფანის ნავსადგურს მოადგა და გაემზადნენ: ფლოტის ალა, ჯარების ქეთხუდა და ბაშ-ჩაუში, ღირსეული სარდლის საჭურველთმტვირთველი, ოცდათექვსმეტი ოდა იანიჩარებისა, რომელიც, წესისამებრ, ათიათას კაცს შეადგენდა, ათი ოდა თოფჩიები, ათი ოდა ჯებეჯიები; ეს ორივე სახეობა ხუთიათასამდე კაცი იყო. იანიჩარები კატარღებში შევიდნენ, ჯებეჯიები – „მაგუნას“ სახეობის ხომალდებში და გაემზადნენ.

მეორე მხრივ, შეგროვება და ბოღაზ-ჰისართან მისვლა დაევაღათ რუმელიის მუთასარიფს საკუთარი ჯარებით და მის ვილაიეთში მყოფ სანჯაყების ოცდაოთხ ბეგსაც თავიანთი ჯარებით, ყველა ზეამეთისა და თიმარის მფლობელს თავიანთი ოცდაორი ათას ოთხმოცამდე მეომარი ჯებელიებით და სხვა იამაკებით. სულ უნდა მოსულიყო ოცდაშვიდი ათასი მეომარი. ანატოლიიდანაც მის განმგებელ ვეზირი-ფაშას ებრძანა ბოღაზ-ჰისართან მოსულიყო და თან ხლებოდა მისი თოთხმეტი სანჯაყის 199 ზეამეთისა და 5589 თიმარის ჯებელიებისაგან შემდგარი ჯარი და სხვა ჯარებთან ერთად სულ ოციათასამდე შეიარაღებული მეომარი.

შეგროვება და თავიანთი გემებით ბოღაზ-ჰისართან მისვლა ებრძანათ კაფუდან-ფაშას, დამასკოს, ალეპოს, დიარბქირის, მარაშას, ადანას, ყარამანიის, სივასის, ტრაპიზონის ვილაიეთების მთელ ჯარებს,

თიმარებისა და ზეამეთების მფლობელებს – კანონით გათვალისწინებული ჯებელიებიანად – სულ სამოცდაათ ათას მეომარს.

147

როგორც კი მოუვიდა ცნობა ჯარების წინამძღოლს, რომ ჰასეჟის, ვეზირებისა და კაფუჯი-ბაშიების ჯარები||ბოლაზ-ჰისარშე გამზადებული არიანო, სტამბოლში ოთხი ბოლუქი თავისი აღებიანად ხომალდებში ჩასხდნენ და გაემზადნენ.

ნოვრუზის დღეს სასახლის კონცხთან გაემზადა ორასი კატარდა. „ბაშთარდა“ და „კალითა“, თორმეტამდე შავი გველეშაპის მსგავსი „მაეუნა“, ასი ხომალდი, რომელთაც ეწოდებოდათ „ფირკქთა“, „კარკა“, „კარავანა“, „გალიონი“, „ბუთენი“, „ფენეჟი“, „აუთაჰი“, „შითიე“, „ჩაიკა, „კარამურსალი“. შიგ ჩასხდნენ მელაღუმეები, მეგზურები. ბოლოს დაიტვირთა სურსათი, მოწყობილობა და ჯაბახანა. სულ შვიდასმა იალქანმა⁴ ჩაუშვა ღუზა. საქმას თავკაცი წარჩინებულები და დიდკაცები თავ-თავის გემების ფელუკებში ჩასხდნენ და ეახლენ სულთან იბრაჰიმ-ხანს, რომელიც სასახლის კონცხზე მდებარე სინან-ფაშას კოშკში იჯდა ყველა ულემასა, ღვთისმოსავსა და ვეზირთან ერთად. უაგ-გუსტოეს ლაშქრობაში გასაგზავნ ვეზირებს, მირან კაპიტნებს, აღებს, ჩორბაჯიებს ათას შვიდასი საპატიო ხალათი ჩააცვეს და ყველა

140

ლოცვა-კურთხევით წავიდა თავისი გემებისაკენ დიდებული სარდალი იუსუფ-ფაშა, სადრაზამი ყარა მუსტაფა-ფაშა და შეიხ ულ-ისლამი მარტონი დარჩნენ. არისტოტელივით ბრძენმა⁵ ფადიშაჰმა საყვარელ სარდალს იუსუფ-ფაშას ხელი მოჰკიდა და ერთ კურთხეში განმარტოვდნენ. ასეთი საუბარი ჰქონდათ:

ფადიშაჰი: აბა, იუსუფ, რომელ მხარეს მიდიხარ სალაშქროდ?

იუსუფ-ფაშა: მალტა უნდა დავლაშქრო.

ფადიშაჰი: ღმერთმა ჰქმნას და მისი ნებით კუნძულ კრეტას სალაშქროდ გაგზავნი. არაფრით არ გაანდო ვინმეს; არც ერთმა სულიერმა ეს არ იცოდესო. შენი პირიდან არ უნდა ამოვიდეს არავითარი პასუხი, გარდა ერთისა: „ნაბრძანები გვაქვს მალტა დავლაშქროთ“. ჯერ გაიარე გზაზე მდებარე კრეტას კუნძულის წინ და პირდაპირ მალტასკენ გაემართე. შემდეგ კუნძულ მორას ესტუმრე ერთი-ორი დღით. შემდეგ ერთ ღამეს იქიდან აიყრებით და კრეტასაკენ გამობრუნდი. შუადღისას კუნძულზე გადასხი ჯარები. პირველად თოდორის ციხეები დაიპყარი და გადააქციე თავშესაფარ და [გემების] სადგომ ადგილად. შემდეგ ჰანიეში გადასხი ჯარი, ალყა შემოარტყი და აიღე. ესაა ჩემი რჩევა და სიტყვა. თუ ღმერთმა ინება და დაპყრობის შემდეგ ძლევა-მოსილი და გამარჯვებული დაბრუნდი, სამაგიეროს მოგიზღავ. დარწმუნებული იყავი, რომ ასეთ შემთხვევაში||ღვთის წინაშე შუბლ-გახსნილი და პირნათლად წარსდგები. მაგრამ მათ, ვინც შეგეკითხება, უპასუხე: „მალტასაკენ მივდივარ“-თქო, რათა მტრებმა შენი გზა და კვალი ვერ გაიგონ. იცოდე, რომ ნათქვამია: „დამალე შენი ოქრო, შენი გზა და შენი მრწამსიო“.

მას შემდეგ, რაც სულთან იბრაჰიმ-ხანმა იუსუფ-ფაშა ამგვარად

148

გააფრთხილა, შუბლზე აკოცა და დალოცა: „წადი! ორივე ქვეყნის უფალი ალაჰი იყოს შენი შემწე და მფარველიო“. ფუსუფ-ფაშამაც მიწას აკოცა და ნავით წავიდა ბაშთარდასაკენ.

მთავარი ვარსკვლავთმრიცხველი ჩელები-ეფენდი, ვარსკვლავთმრიცხველი ჰასან ქოფრუ, ვარსკვლავთმრიცხველი სადრ ედ-დინ ზადე-ეფენდი, ვარსკვლავთმრიცხველობაში სრულყოფილად განსწავლულნი, თავისი ასტროლაბიის მეცნიერების მიხედვით აღმოაჩენენ რომ ეს დრო ბედნიერ ვარსკვლავს დაემთხვა.

მათ დიდებულ სარდალს მიმართეს: „ჩვენო ბატონო, ეს წამი ბედნიერი დროა. გამგზავრება ბრძანეთ“. ამის მიხედვით კაფუდან-ფაშამ და დიდებულმა სარდალმა იუსუფ-ფაშამ როგორც კი ბრძანება გასცეს: „ასწიეთ ღუზაო!“ შვიდას ადგილას დაუკრეს საომარი მუსიკა და პირველად ბაშთარდაზე ატყდა მაჰმადიანური ყიჟინა. შემდეგ ერთი თოფის ბათქისა და ერთი ზარბაზნის ბათქის ხმამ ცას უწია და ზღვის

141

ზედაპირი თოფის წამლის ბოლისაგან მავ ზღვასავით გაშავდა. ცა და მიწა აივსო მაჰმადიანური ყიჟინით და მას შემდეგ, რაც კიდევ ატყდა სამი ბათქის შედლუხი, პირველად ხელმწიფური ბაშთარდა დაწინაურდა და მემუსიკეთა უფროსმა სეგაჰი შეასრულა. სინან-ფაშას კოშკის წინ მოვიდა გემი. მუსაიბი და დიდსულოვანი სარდალი ფადიშაჰსა და სადრაზამ ყარა მუსტაფა-ფაშას მიესალმა და რომ გაიარა, ყველა ხომალდი გუნდ-გუნდად, წეროების ქარავანივით სასახლის კონცხიდან გავიდა. ყველა ხომალდმა აფრები გაშალა. კიდევ ერთი ზარბაზნის ბათქით მოაწყეს შედლუხი და ხელსაყრელი ქარით პირნათლად გამართნენ ხმელთაშუა ზღვისაკენ. სტამბოლელეებმა თავიანთი ჩვეულების მიხედვით თქვეს: „ხელსაყრელი ამინდი დადგა, ღვთის ნებით, ძლევამოსილი და გამარჯვებულები დაბრუნდნენო“, და ლომგულ, დიდებულ სარდალს ლოცვა-კურთხევა გაატანეს.

მე, მწირიც, ჩვენი ბატონი სარდლის მუეძინთა უფროსი გავხდი და უავგუსტოეს ბაშთარდაზე ხაზინის მდივან იბრაჰიმ ჩელებისთან ერთად მოვთავსდი. || ტკბილ ხურმასა და შაქარყინულს გეახლებოდით, შესანიშნავად და დიდებულად ვილხენდით. ერთ დღე-ღამეში გალიპოლის ციხესთან მივედით და დავისადგურეთ.

აქ ხომალდებმა ღუზა ჩაუშვეს. კეთილად მობრძანების აღსანიშნავად ციხიდან ზარბაზნები გავარდა და ფლოტის ხომალდებიდან კი მისალმების ნიშნად გაისროლეს. ყველა მუსლიმი გმირი გალიპოლის გემსაშენში გადმოვიდა და ყველამ თავთავის საქმეს მიჰყო ხელი. ალჟირის, ტუნისის, ტრიპოლის ორმოცდაათ გალიონა ხომალდში ჩასხდნენ რუმელიის ჯარები, რომლებსაც ნაბრძანები ჰქონდათ [სალაშქროდ წასვლა]. მოპირდაპირე, ანატოლიის ნაპირზე მდებარე ჩარდაკის ნავსადგურში დამსკოს, ალეპოს და სხვა თერთმეტი ვილაიეთის სალაშქროდ გაგზავნილი ჯარები ჩასხდნენ ხომალდებში, საჭმელ-სასმელი დატვირთეს და ერთ დღე-ღამეში აავსეს. მეორე დღეს ისევ შეიქნა თოფისა და ზარბაზნის თითო ბათქის შედლუხი. ჯარმა მთლიანად მიიღო

წყალი. ხელსაყრელ ამინდში ყველა ხომალდმა გაშალა არწივისფრთე-ბისებური იალქნები და ბოზჯა კუნძულის წინ გავიარეთ. იმ დღეს ათი გაფანტული ფირქათა ხომალდით წინ წავიდნენ ყარა ბათაკი და ინე-ბალთილნი დურაკი, რომელთაც დაევალათ ათ-ათი მილის სიშორეზე სვლა და სადარაჯო და გზის მაჩვენებელი სამსახურის გაწევა. საპა-ტიო ხალათები უწყალობეს და აღუთქვეს, რომ თუ კარგად შეასრუ-ლებდნენ სამსახურს, წყალობად მიეცემოდათ, აგრეთვე, სახელმწიფო სასახლვრო ძალების ბეგობა. იმ დღეს..* კუნძულს მივალწიეთ. იქ

* თურქული ტექსტის გამომცემელი აღნიშნავს, რომ ხელნაწერში ამ კუნძულის სიხელწოდება გამოტოვებულია.

სამი დღე დავყავით, აქაც ავიყვანეთ ისლამის ლაშქარი და ყველა ხომალდი წყლით მომარაგდა. ბაშთირდაზე აღიმართა სარდლის ბაირა-ლი „ფილანდირა“. ერთი ზარბაზანი გავარდა გამგზავრების ნიშნად; მესამე ზარბაზნის გასროლაზე იგი წინ გავიდა და საყვირებმა გამგზავ-რებისა დაუკრეს.

აქედან ავიყარენით და ხელსაყრელი ქარით ვიარეთ...* კუნძულ-თან ლუზა ჩავუშვით. იქ ჯარი ავიყვანეთ და გემებმა წყლის მარაგი აიღეს. აქედანაც ავიყარენით და კუნძულ ისთენდილთან მოვედით აქა-ურობა ვენეციელთა ხელში იყო. თუმცა მისი გენერლისაგან კეთილ-შობილ სარდალს საჩუქრები მოუვიდა, ეს არაფრად მიუჩნევია. ეს [კუნძული] გავიარეთ და კუნძულ დეირმენლიქთან მივედით. იგი ოს-ძალებისაა. კაფუდან-ფაშას სახასია. გავიარეთ იგი, თემაშალიქის კონ-ცხიც და ათინას ციხესთან მივედით. იქიდანაც განვაგრძეთ გზა და თერმისინის ციხეს მივალწიეთ. ||კუნძულ მორაზე მდებარეობს. იგიც გა-ვიარეთ და მივედით ანაპოლის დიდ ყურეში.

ანაპოლის ციხე: მას ანაპოლისასაც უწოდებენ. კუნძულ მორაზე, დიდი ყურეს ბოლოში, ერთ ციცაბო კლდეზე ძლიერი და მტკიცე ციხეა. მაგრამ აქაურობა ისე ვერ დავათვალიერე, როგორც მინდო-და. ამ ნავსადგურში რუმელიის ვილაიეთის ოცდაშვიდათასამდე სა-ლაშქროდ გამოგზავნილი ჯარი საჭმელ-სასმელით ხომალდებზე მოვა-თავსეთ. ერთი დღე-ღამე გავიდა და დოლებმა გამგზავრებისა დაუ-კრეს. აქედანაც სამხრეთის ქარით ვიარეთ და მივედით ბენეფშეს ცი-ხესთან. რადგანაც გაშლილი ადგილია და ყურე არა აქვს, სასწრაფოდ ავიყვანეთ აქაური ისლამის ჯარი; იმ დღეს ისევ ხელსაყრელი ამინ-დით ვიარეთ და თუმცა მენექშეს კონცხის მხრიდან წინ ჩავუარეთ კუნძულ კრეტას, იქით არც მიგვიხედა, „კუნძული მალტა!“ – ვთქვით და ჩოკას კუნძულებთან მივედით. ესენი ვენეციის ურჯულოების სა-ბრძანებელში ერთმანეთთან ახლო მდებარე მტკიცე ციხეებიანი კუნ-ძულებია. მათ წინ გავიარეთ, გეზი სამხრეთისაკენ ავიღეთ და კორო-ნის ციხეს წინ გავუარეთ. აქედანაც გზა განვაგრძეთ, მოთონის მაგარ ციხეს წინ რომ ჩავუარეთ, დასავლეთის მიმართულებით ბერაკის კუნ-ძულთან მივედით. მორას კუნძულის მახლობლად მდებარე პატარა კუნძულია. აქედანაც გზა განვაგრძეთ და ანავარინ (ნავარინის) ციხეს-

თან მივედით.

ნავარინის ციხე: მორას კუნძულზე დიდი ყურეა. ორი ციხე აქვს. ერთი დაბლა, ნავსადგურის შესავალთან მდებარე კლდეზეა და მეორე ცამდე აწვდენილ კლდეზე მდებარეობს. აქ დასადგომად ღუზა ჩავუ-

* ხელნაწერში გამოტოვებულია.

151

შვით. უავგუსტოესი ფლოტის ნელა მავალი ათი საზღვაო უწყების ხომალდი, რომელთაც „ჩაკალი“ ეწოდებოდა, მაშინვე განიტვირთა; მათი მოწყობილობა, მარაგი, ჯაბახანა, ჯარი და მენიჩბეები სხვა გემებზე მოთავსდა. წყალი ავიღეთ, მოვემზადეთ, გავემგზავრეთ და ამ ნავსადგურის სიახლოვეს მდებარე ზაქლისასა და კეფალონის კუნძულებთან მივედით. ეს კუნძულები ვენეციელების სამფლობელოშია. მათმა გენერლებმა საჩუქრებად მოგვართვეს თოფისწამალი, ყუმბარები, ტყვია, შალეული და ქსოვილი. დიდებულ სარდალს შეხვდნენ და „დაილოცოს თქვენი ომიო“. თქვეს. მაგრამ გულში ჯაშუშობის განზრახვა ედოთ. ნახეს, რომ ოსმალების ლაშქრობა მალტას წინააღმდეგაა მომზადებული და გულდაჯერებულები თავიანთ დასაქცევი ქვეყნის კუნძულზე დაბრუნდნენ. ამ ნავსადგურშიც მორას და ალბანეთის ვაჟკაცების სამიათასამდე რჩეული მეომრით გაიტენა ხომალდები და ალაჰის გზაზე ისლამის სარწმუნოებისათვის მებრძოლი ჯარი საჭირო მასალითა და წყლით მომარგდა. აქ არის უკვდავების წყალივით კარგი სასმელი ერთი მდინარე, რომელიც აქ ერთვის ზღვას. მესამე დღეს ალამი აღვმართეთ და გამგზავრების საყვირებმა დაუკრეს. ამ ნავსადგურიდან ცხრაასი იალქნიანი ხომალდი გავიდა და ღია ზღვაში კაპიტნების – ყარაბათაკისა და დურაკას ათი ნაპერწკალივით ფირკათა ხუთ-ხუთი, ექვს-ექვსი შილით წინ მიდიოდნენ. ასე დვადექით მალტას გზას. მთელმა ჯარმა გაიგო, უავგუსტოესი ფლოტი მალტასაკენ მიდისო. ის იყო შუა დღე დადგა, რომ იმ შეუბრალებელი ზღვის შუა გულს მივალწიეთ და დიდებული სარდალი იუსუფ-ფაშა, მამაცი უავგუსტოესი ბაშირდათი თვალისდახამხამებაზე უკან გამობრუნდა, საჭე იქით მიაბრუნა, საიდანაც მოვედით და „ავანტეს გამოსახატავად ბაშთარდადან მარცხენა გვერდის ალამი და ბაირაღები აღიმართა – გვანიშნა, მომყევითო. ნიჩბების მოსმითა და იალქნებით საღამოს ისევ ჩავუარეთ ჩოკას კუნძულებს. კუნძულ ჩოკას ციხის ოთხივე მხრიდან მაშინვე ცეცხლის ნიშანი გამოჩნდა და დაიწყო სროლა სანიშნებელი ზარბაზნებისა. სწრაფად გავიარეთ ეს კუნძული და მზის ჩასვლის შემდეგ იმ უკუნეთ ღამეში კუნძულ კრეტას მივალწიეთ.

XLVI

ოქროს საბადო კრეტას ანუ კუნძულ კრეტას აღწერა

ცისკრის ლოცვის დაწყების დროს ალაჰის სახელის ხსენებით

ხომალდებმა ღუზა ჩაუშვეს კუნძულის ჩრდილოეთ მხარეს მდებარე თოდორის ციხის პირდაპირ. მშვიდ და წყნარ ყურეში ჯარი თვალის-

144

დახამხამებაში გადმოვიდა. გადმოტანილ იქნა ორი ცალი კულუმბურ-ნა ზარბაზანი, უამრავი ჯაბახანა და მარაგი. მუსლიმმა გმირებმა გოდორეორებს შეაფარეს თავი და ციხეს ალყა შემოარტყეს. ორ საათსაც კი ვერ გაუძლეს ბრძოლას და ციხეში მყოფი ურჯულო „სულტატი და მურტატი“ განდგომილების ჯვრები გადააყირავეს გათენებისას მათი მღვდლები გარეთ გამოვიდნენ,|| დანებდნენ და დიდებულ სარდალს გასაღებები ჩააბარეს ციხეში მყოფი გიაურები კი თავიანთ „ფირკათა“ ხომალდებში ჩასხდნენ და ჯოჯოხეთისებრ კუნძულ ჩოკასაკენ წავიდნენ. ციხე მაშინვე დაიკავეს და მის ნავსადგურში ხომალდები შეიყვანეს [ოსმალებმა], ხომალდების დასაცავად ზღვის სანაპიროზე საფარების უკან დაიდგა „ბალემეზ“ ზარბაზნები, კარას ვილაიეთის და ადანას ვილაიეთის ჯარები მცველ ჯარად იქნენ დატოვებულნი. იმავე დროს, სახელმწიფო ფლოტმა ჰანიას გვერდით, ნაზარეთად წოდებულ ნავსადგურში ჩაუშვა ღუზა და საპიროზე გადმოიყვანეს თავით ფეხებამდე შეიარაღებული ჯარი თავისი კარვებით; გადმოტვირთეს სამოცდაათი ცალი „ბალემეზ“, ორმოცი „კულუმბურნა“, ორასამდეც „შაჰი“ ზარბაზანი თავის საომარი მასალით. მთელი ჯარი ჰანიადან ზარბაზნის ერთი გასროლის მანძილზე იყო. რადგანაც ნაზარეთის ნავსადგური, რომელეც აქეთა მხარეს მდებარეობდა, ხუთი ქარისაგან დაცული იყო, მთელი ფლოტი იქ დადგა. ალჟირის, ტუნისის, ტრიპოლის სამოცდაათ კატარღას დაევალა ღია ზღვაში გასვლა, წინ და უკან ცურვა და დაცვა.

სხვა „ჩაიკა“ და „კარამურსალ“ ხომალდებიდანაც გადმოიტანეს საომარი მასალა და საჭურველი ნავსადგურის სანაპიროზე. სივასის ვილაიეთის ჯარს ამ ნავსადგურის დაცვა და ყარაულობა დაევალა. ეს ნავსადგური ჰანიეს დასავლეთ მხარეს მდებარეობს. დიდება ღმერთს, ადვილად იქნა ხელში ჩაგდებული. რადგანაც იგი სამოცდაათამდე მილის სიახლოვესაა კაბაჯას კონცხიდან, რომელიც კუნძულ მორაზე მდებარეობს, პირველად ეს ნავსადგური იქნა დაპყრობილი თოდორის ციხიანად, რათა გაღმა მორადან მაშველი ძალის მოსვლა არ გაადვილებულიყო. ზღვის ნაპირზე და ნავსადგურის შესასვლელში დიდი სიმაგრეები მოეწყო და შიგ მხოლოდ „ბალემეზ“ ზარბაზნები დაიდგა. ნავსადგურში მდგარი გემების დაცვა საიმედო გახდა. ღია ზღვაში ოც-ოცი, ოცდაათ-ოცდაათი მილის მოშორებით დადგნენ სადარაჯო „ფირკათა“ ხომალდები.

შემდეგ, სარდლის ბრძანებით, ჰანიას ციხის აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით ზარბაზნის გასროლის მანძილზე დაიდგა [ჯარის] ყველა კარავი. ოთხივე მხარეს|| ყარაულები დაინიშნა. ყველა მირ-მირანი და მეომრები, ისლამის ჯარის წარჩინებულები კარვებითა და ბარგი-ბარხანით მათთვის მიჩენილ ადგილებზე დაბანაკდნენ. ჩაუშები სხვადასხვა მხარეს განკარგულებას იძლეოდნენ და ყველა გმირი სალოცავად განზანვას ასრულებდა. [ბრძოლის წინ] ყველანი ერთმანეთს გამოეთხოვნენ და დღის სინათლეზე სანგრებში პირველი შევიდა იანიჩართა ოჯაკი. მეორე დილით. ციხის ძირას, დიდებულმა სარდალმა იუსუფ-ფაშამ დასამიწებელი ურჯულოების ჯიბრზე გუნდებად დაწყობილი, აურაცხელი მართლმორწმუნე ჯარის დიდებული ადღუმე მოაწყო ისეთი, რომ ჯოჯოხეთში დასამკვიდრებელი ურჯულოები ოსმალების შიშით აცახცახდნენ, შეძრწუნდნენ და თანაც გაოცდნენ. შემდეგ, როდესაც ძველი წესისამებრ კარავში შევიდა დიდებული სარდალი, მესანგრეებმა წერაქვებითა და ნიჩბებით შვიდი მხრიდან დაიწყეს მიწისქვეშა ხვრელების თხრა. ჯარები შვიდი მხრიდან შემოადგნენ ჰანიას ციხეს. ჯერ ციხის სამხრეთით, იანიჩართა ქეთხუდას ფრთაზე, მებრძოლებთან დადგა დიდებული სარდალი და მერე ციხის აღმოსავლეთით მდებარე, „ვერცხლის სანგრად“ წოდებულ ადგილას სანგრებში შევიდნენ ალჟირელები. [ციხის] დასავლეთით მდებარე „ოქროს სანგრი“ მხარეს სანგრებში შევიდა ალეპოს ვილაიეთის განმგებელი ფაშა სამი ოდათი და ზემბერექჩი-ბაშის თანხლებით. ერთი სიტყვით, შვიდი მხრიდან შევიდა მუსლიმ გმირთა შვიდი წყება სანგრებში. თვალი არ გაახელინეს, ისე განუწყვეტლივ, ყოველდღე გადადიოდნენ სანგრებში ყოველის მხრიდან და თუმცა [ამ მოქმედებაში] არავითარი შეცდომა არ დაუშვიათ, საქმე მაინც გაჭიანურდა, რადგანაც ალექსანდრესეზური ზღუდე ოთხკუთხა, მაგარი ციხე იყო. ხოლო [ციხის] ჩრდილოეთ მხარეს ნავსადგურია და იქიდან სანგარში შესვლა შეუძლებელი გახლდათ. სანგრებში შესვლა მოხერხდა მხოლოდ ხმელეთით – აღმოსავლეთიდან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან. რადგანაც წყეულ და ურჯულო გაიურებს კვიპროსის ომის¹ შემდეგ ოსმალებთან ომი და ბრძოლა, ლაშქრობა და ხოცვა-ჟლეტა არ უწარმოებიათ, ჯარი დასვენებული ჰყავდათ; ჯაბახანა, სხვა საომარი მასალა აურაცხელი ჰქონდათ და მრავალი მეომარი ჰყავდათ. შვიდი დღე და შვიდი ღამე წუთი არ გამოუშვიათ, ისე გაისროლეს ზარბაზნები ორ-

მოცდაათათასჯერ, თოფი – მრავალ ასიათასჯერ და „კაზან“ ზარბაზნის ყუმბარა – მრავალ ათასჯერ. ციხე გაჩირაღდნებული იყო დაკიდებული მამხალებით. შვიდ დღეში შვიდმა ათასმა კაცმა შესვა წამებულის სიკვდილის თასი. დახოცილთა ნივთები ხაზინას ჩაბარდა.

||მაგრამ, დიდება ღმერთს, მუსლიმი გმირები იოტის ოდენადაც არ შედრკნენ. ღირსეული სარდლის წაქეზებითა და წახალისებით გულ-მოდგინეობას უმატეს და სანგრებში წინ მიიწევდნენ ამ მხნეობით: მეათე დღეს მიაღწიეს თხრილის ნაპირს. შვიდი მხრიდან „ბალემეზ“ ზარბაზნები ციხეს ურტყამდნენ, მაგრამ ვერაფერი დააკლეს – თითქოს დემავენდის მთა² იყო. ასეთი გაწამაწიით ოცი დღე და ოცი ღამე გაგრძელდა ომი და ბრძოლა.

ზარბაზნების ცეცხლის ქვეშ წყეული გიაურები მაიმუნებივითა და ახლად გამოღვიძებული, გაცოფებული გველებივით ტრიალებდნენ. ეშმაკობით, ვერაგობითა და ცეცხლით მუსლიმ გმირებს მწვადებივით სწვავდნენ. ისლამის ჯარი ამ გაიძვერობასა და სისამაგლეს არად აგდებდა, თავის მამაცობას დღითიდღე უმატებდა. დამასკოს, მარაშას, ყარამანის, ტრაპიზონის ვილაიეთების [ჯარებს] დაევაღათ „ქვიშის სანგრის“ მხარეს მიწის მიზიდვა და როდესაც მთებივით მიწა მოჰქონდათ, ავაზაკმა გიაურებმა თიმარის მფლობელებს ციხიდან ხელის ყუმბარები და „კაზანის“ ჭურვები დაუშინეს და დაწვეს. ბოლოს, როდესაც მიწის ზიდვა შეუძლებელი გახდა, შეუდგნენ სხვადასხვა მხრიდან ნაღმის დადებას. ციხის დასავლეთი მხრიდან, რომელიც ნაზარეთისაკენაა, ერთმა სამხვრელიანმა ნაღმმა იფეთქა და ციხის სამოცდაათი არშინის ზომის კედელი ჰაერში ავარდა. ზედ მდგარი, კაჭკაჭებივით მოყვანე გიაურები ცაში აფრინდნენ და მწუხარებამოსილ დაღუპვის ქვეყანაში დამკვიდრდნენ ჯოჯოხეთში დასამკვიდრებელმა გიაურებმა ამ ნაღმის ხერხი გაიგეს; ციხეში მაშინვე მოაწყვეს ხვრელი, რომელიც თხრილის ქვეშ გაიყვანეს და ერთი ისეთი საშინელი ნაღმი ააფეთქეს, რომ ამოყრილმა მიწამ ორასამდე კაცი ჰაერში აისროლა. ერთი საათის განმავლობაში მტვერი ცაში იყო ასული და ისლამის მეომრები წყვდიადში დარჩნენ. მრავალი ადამიანი უკვალოდ გაქრა მიწაში და ისე დაიმარხა, სუღარასა და აკლდამას ვერ ეღირსა. მუსლიმი გმირები არც ამ ამბავმა გატეხა; ერთმანეთს საბრძოლველად ამხნევებდნენ, აქეზებდნენ და ბრძოლაში დაღუპვა პატივად მიაჩნდათ. ისლამის მეომრები ისე გამძვინვარდნენ, რომ დახიანებული ადგილებით აღწევდნენ ციხეში, მოჰქონდათ მოჭრილი თავები და მოჰყავდათ მოენე ტყვეები.

მისმა აღმატებულებამ, სარდალმა, მაშინვე დაიწყო დასაჩუქრება. ვინც თავს მოიტანდა, ორმოცდაათ ალთუნს უწყალობებდა, ვინც

ტყვეს მოიყვანდა – ის ალთუნს. ამის მნახველმა მუსლიმმა გმირებმა სულითა და გულით დაიწყეს თავგანწირვა და მრავალჯერ მოიტანეს თავები და მოიყვანეს ტყვეები თვით შიდა ციხიდანაც კი. გენერლის ხელფეხშეკრული შვილიც კი მოჰგვარეს სარდალს. მაგრამ იმ დღეს გიაურები გაცოფდნენ. მამაცად იბრძოლეს და უთვალავი გმირი დაგვიხოცეს. ამას გარდა, დღესა და ღამეს აღარ არჩევდნენ და ჯერ უნახავ ცეცხლს აფრქევდნენ.

ერთი ურჯულო ჯამბაზივით ჩამოეშვა თოკით, კეთილშობილ სარ-

დალთან მოვიდა და უთხრა: „ჩემო ხელმწიფე! თუ წყალობას გამოიჩენ და მაჩუქებ ჩემს სახლსა და ცოლ-შვილს, რომლებიც ციხე-სიმაგრეში არიან, შენთვის სასიხარულო ცნობა მაქვს“-ო. სარდალმა დაუფიცა: „რასაც ისურვებ და მოითხოვ მაჰმადიანური სარწმუნოების ჭეშმარიტებისათვის, გიწყალობებ; მთელი დაპყრობილი ქვეშევრდომების მმართველად დაგნიშნავ და ბოლოს, ურფის გადასახადებისაგან შენ და შენ შვილებს გავათავისუფლებო“. ესა თქვა და ურჯულოს კისერზე შეაბა შეწყალების ხელსახოცი. როდესაც ურჯულომ ყველა სურვილი გაინაღდა, თქვა: „ჩემო ხელმწიფე! ურჯულოთა შორის ორი დაჯგუფება შეიქმნა – ბერძნები ამბობენ: – „ციხეში რომ არ დავილუპოთ, ოსმალებს ჩავბარდეთ და ხარაჯას გადამხდელი ქვეშევრდომები გავხდეთ“. ვენეციელები ამბობენ: – „არა »უსათუოდ უნდა ვიბრძოლოთ, სანამ მაშველი ძალა მოგვივა; თუნდაც სულ გავწყდეთ, მაინც არ ჩავაბაროთ ციხე“.. მათი მაშველი ძალის მოსვლაზე ფიქრიც კი ზედმეტია. ძალიან ბევრი მათგანი დაილუპა ზარბაზნისა, თოფისა და ნაღმისაგან. ვინც გადარჩა, ნავსადგურის მხარეს შეიკრიბნენ, რადგანაც იგი დაცული ადგილია. ახლა ისეთი თადარიგი უნდა დაიჭიროთ, რომ ნავსადგურის მხარეს აშენდეს გამაგრებული ადგილი, რომელიც ზღვის მხრიდან დაიცავს [მენაღმეებს] და ათი „ბალემეზ“ ზარბაზნით ურტყათ ციხის იმ მხარეს, რომელიც ნავსადგურისაკენ არის. ციხის ბერძნების უბანში ისრებით გაისროლეთ გადმოსაბირებელი ქაღალდები. ღვთის ნებით, თუ ასე მოიქცევით, ციხის აღება შესაძლებელი გახდება“-ო, მრავალი მართალი ამბავი გაანდო.

მრავალი ისრის საშუალებით ბერძენთა უბნისაკენ ბერძნულ ენაზე დაწერილი ქაღალდები გაისროლეს. იმ ღამეს ციხიდან ათი ბულგარელი ბერძენი გამოვიდა და ისინი ისლამით გაპატიოსნდნენ. მათი სურვილის მიხედვით უცნაურად გადირქვეს სახელები, როგორცაა: „ბურ მალრ ესა და ეს“, „ბურმალრ „სინანი“ და სხვა.

გამარჯვებას ჩვეული სარდალი ამათ სიტყვებს სრულიად არ ენდო და დღენიდაც ციხეს ურტყამდა, ისე, რომ მეციხოვნეებს თვალს არ ახელინებდა. ციხის აღმოსავლეთ მხარეს, ალჟირელების ფრთაზე, ნავ-

სადგურის მიმართულებით მაღალი სიმაგრის აშენება გონივრულად მიიჩნია და ერთ ღამეში|| შეჰქმნეს ცამდე აზიდული, მაღალი სიმაგრე. ათი ცალი „ბალემეზ“ ზარბაზნით ციხეში უსაფრთხო ადგილად მიჩნეულ მაღალ სასახლეებსა და ნავსადგურის პირას მცხოვრებ გიაურებს ყუმბარები ისე დაუშინა, რომ ციხეში ატეხილი ყვირილი და მოთქმა ცას მისწვდა. იმ დღეს მთელი სახელმწიფო ფლოტის ხომალდებს, ზღვის ბეგებს, ალჟირელებს დიდებული სარდლის ბრძანება მიუვიდათ, სადაც ნათქვამი იყო: „ზღვაზე ფხიზლად იყავით, დღედღამ გულმოდგინედ გასწიეთ სადარაჯო და თავდაცვის სამსახური. თორმეტი „მავუნა“ ხომალდით განუწყვეტლივ ურტყით [ზარბაზანი] ციხის იმ მხარეს, რომელიც ნავსადგურისაკენაა“-ო. მათაც ციხის ნავსადგურს სროლა დაუწყეს და შიგ პირვანდელ შიშსა და სასოწარკვეთილებაზე

უფრო დიდი ვაი-უბედურება ატყდა. მაგრამ, რადგანაც ზღვიდან გასროლილი ზარბაზნების ყუმბარები მრავალჯერ მოხვდა ჩვენსაკვე ჯარს, ფლოტის მეზარბაზნეთა მეთაურს სხვა ბრძანება მიუვიდა – არ ესროლათ. ბილწი გაიურები მაინც ჯიუტობდნენ, თავისას არ იშლიდნენ და მრავალი ვერაგობით აფრქვევდნენ ცეცხლს. ყოველდღე [ჩვენი] ასი, ორასი კაცი დგამდა ფეხს წამებულის საფეხურზე. ამ ალყის დროს მომხდარი ამბები დაწვრილებით რომ აღვწეროთ, ერთი ტომი გამოვა და ამიტომ ასე შემოკლებულად მოგითხრობთ.

სულ ბოლოს გაიძვერა გაიურები ქონგურებზე გამოვიდნენ და დაინახეს, რომ ორმოცი ათასი ხმალამოწვდილი, ჯავშან-ფარიანი თავზე-ხელადებული, მამაცი ოსმალთა გამზადებულა. იმის მაგივრად, რომ მოწყენოდან გაჭიანურებული ბრძოლა და დასუსტებულიყენენ, მათი გულმოდგინეობა და ძალა ხუთჯერ მეტად და შესაძლებელია, შეუდარებლად გაიზარდა. როგორც კი დაინახეს გაიურებმა ისლამის ჯარის ასეთი მამაცობა, ძლიერება და თავდადება, ციხის კედლებზე თეთრი ბაირაღები აღმართეს. „ამან, შეგვიწყალებ, ჰოი, რჩეულო ოსმალებო!“ – მოთქმა და ტირილი დაიწყეს. მათი ვაი და ვაგლახი ყურად არ იღეს და ციხეს უფრო მეტად დაუშინეს ზარბაზნები ყუმბარით, ტყვიითა და ნაღმით დაუწყეს [ციხეს] შევიწროება. ციხის ზოგიერთი დანგრეული ადგილიდან მძევლად რამდენიმე მეთაური გამოვიდა და ათი დღით დაზავება ითხოვეს. სარდალმა გადაწყვეტილი პასუხი გაცა: „დილაადრიან გამოხვალთ [ციხიდან], თორემ ყველას ხმლის კბილებში გაგატარებთ“.

მოსულთაგან რამდენიმე კაცი ციხეში დაბრუნდა მათ ციხის ხალხი დააჯერეს: – „ჩვენს საქმეს არაფერი ეშველება თურქები იერიშზე წამოვლენ და აუცილებლად მოგვსპობენ. ||ახლავე, სანამ სული

157

149

არ წაგვწყმედია თავი, ოჯახები და თანამებრძოლები არ დაგვლუპვია, აქედან გავიდეთ“.

[ციხის] კედლები ბაირაღებით გადაათეთრეს და მრავალი ღირსეული კაცი გარეთ გამოვიდა მძევლად. იანიჩართა, სიფაჰიებისა და ჯებეჯიების ყველა დანაყოფი მაშინვე შეიარაღებულები მივიდნენ კედლებთან და ხელში ჩაიგდეს ყველა ზარბაზანი და ჯაბახანა. ალყაშემორტყმულები იმ ღამეს თავიანთ ხომალდებში ჩასხდნენ და სხვადასხვა კუნძულზე თავშესაფარის ძებნას შეუდგნენ. იმ დღეს ციხის კედელ-ბურჯებზე მაჰმადიანური ლოცვა იქმნა აღვლენილი. ყველა გმირი სანგრებიდან გამოვიდა და ციხის კედლები და კარიბჭეები უხვად შეამკეს. მაჰმადიანური ყიჟინა დასცეს, ზარბაზნებისა და თოფების ბათქით შედღუხი მოაწყვეს. სამი დღე და სამი ღამე სახელმწიფო ფლოტის ზარბაზნისა და თოფის სროლის ხმისაგან ცა და დედამიწა და იმ ქვეყნის უსაზღვრო ზღვა გრიალებდა და გუგუნებდა. ალყაში ნამყოფები კი ხომალდებით წავიდნენ ჰანიას აღმოსავლეთით მდებარე სოდას ციხისაკენ, რეთმეს, აპოკრუნას, კანდიის მხარეებში. როდესაც ჰანიას სასიკვდილო, წყეულმა, ვითომდა გენერალმა მოისმინა

ეს შედლუხი და მაჰმადიანური ლოცვები; როდესაც თავიანთი სამრეკლოების თავზე ჯვრის ადგილას დაინახა იქ აღმართული მწვანე ალა-ში ალაჰის მოციქულისა. „სჯობს ეს ამბავი არა ვნახო“ – თქვა, საკუთარი თითებით ამოიგდო და დაითხარა თვალები.

სახელმწიფო ფლოტი მაშინვე შევიდა ნავსადგურში და დადგა. სხვა „ჩაიკა“ ხომალდებს, „კარამურსალებსა“ და ხომალდების ჯაბახანებს ნება მიეცათ ნავსადგურში შემოსულიყვნენ სტამბოლისაკენ მახარობლები აფრინეს. სხვა ქვეყნების ბეგებმა (თავიანთი ხომალდებით) სამოცდაათივე „ბაშდარდა“ კატარლამ და ალჟირის, ტუნისისა და ტრიპოლის ორმოცდაათმა ხომალდმაც ღუზა ჩაუშვეს. საომარი მასალა. და სანგრების სათხრელი აღჭურვილობა ხომალდებიდან გადმოიტანეს. ზღვის ნაპირზე დაიდგა შესანიშნავად ნაკეთები ზარბაზნები და მრავალი დიდი სიმაგრე აშენდა. არემარე ზღარბივით აღიჭურვა ზარბასნებით. ციხის ძველი თხრილები ისლამის ზღვა ჯარმა მთებივით მოზიდული მიწით გაავსო ნიჩბების, საცრებისა და სხვა იარაღის საშუალებით. სამ დღე-ღამეში თხრილები უწმინდურობისაგან გაასუფთავეს და სანგრები და მიწისქვეშა ხვრელები – დაბრკოლებებისაგან. ციხის დაზიანებული ადგილები მტკიცედ აშენდა და ყველა ჯარისკაცი თავის ადგილზე დაინიშნა. ციხემ პირვანდელზე ათასჯერ მეტი სიმტკიცე და ძლიერება შეიძინა. ეკლესიები||მუსლიმთა ტაძრებად იქცა და იქ ბრწყინვალე ღმერთის დიდება დაიწყო.

158

150

პირველი საპარასკევო ლოცვა სულთან იბრაჰიმ-ხანის ჯამეში აღავლინეს და ყველა გმირმა ალაჰს ლოცვა-დიდება უძღვნა, ამ მრავლისმეტყველ ლაშქრობაში მონაწილეობა გვარგუნეო. მე, მწირმა, – სხვებზე მეტად დიდებული ღვთისსამყოფელისაკენ მივაბრუნე პირი, ქება-დიდება და მადლობა მვუძღვენი, რადგან ეს ომი ჩემი მეცხრე ომი იყო. ჩემი პირველი ომი იყო აზოვის ომი და ამ ორ ომს შუა მომხდარი ომები კი იყო ყირიმის, პოლონეთის, მოსკოვის და კაზაკებთან ომები³.

ციხის შესაკეთებლად სამუშაოები დაიწყო და ყველამ შესაძლებლობის მიხედვით შეამკო თავ-თავისი დუქანი. ბნელ ღამეებში ყველანი სახლებსა და დუქნებს მაშხალებით ანათებდნენ და ციხე მუსლიმი გმირებით აივსო. ბერძენ მოსახლეობას კი ნავსადგურის მარცხენა მხარეს მიეჩინა ადგილი. ყველა შესანიშნავად მოეწყო, კეთილდღეობა დაუდგათ და ხარაჯას გადამხდელები გახდნენ.

მეხუთე ლოცვის⁴ შემდეგ სამოცდაათი მხრიდან დაუკრეს საომარმა საკრავებმა, მაჰმადიანური ყიჟინა გაისმა, ზარბაზნებისა და თოფების სამ-სამი ბათქი გავარდა და მათი ხმა ზეცაში ავიდა. მისი დაპყრობის თარიღია: „სულთანის ძლიერი ხელით აღებულ იქნა კრეტა“, რაც ნიშნავს 1056 (1646) წელს⁵.

ამ შესანიშნავი დაპყრობიდან მეექვსე დღეს შვიდთავიანი გველეშაპივით მოვიდნენ გიაურები ციხის დასახმარებლად ვენეციელთა ფლოტით, მალტის ექვსი ხომალდით, დუკას ექვსი ხომალდით, პაპის

ექვესი ხომალდითა და სხვა ასი ხომალდით. დაინახეს, რომ ციხის ნავსადგური სავსეა ოსმალთა ფლოტით; ნავსადგურის წინ გამზადებული კარები ისლამის აღმებითაა დამშვენებული; კედელ-ბურჯები მუსლიმი გმირებითაა სავსე და სამრეკლოებიც მინარეთებადაა ქცეული. ყველა მინარეთი მაჰმადის დროშითაა გაწყობილი და კედელ-კარი ისლამის ჯარით სავსე!

როგორც კი დაინახეს ეს ამბავი, შეძრწუნდნენ, „მშვიდობით, ჰოი, ჰანია, გეთხოვებითო“, – თქვეს ოხვრითა და კვნესით, იმედგაცრუებულები და გაწბილებულები სოდასაკენ გაემართნენ. მაგრამ, რომ გარბოდნენ, ალჟირელებისაგან ერთი კარგი დარტყმა იგემეს.

ამგვარად, მუსლიმმა გმირებმა მიაღწიეს დასახულ მიზანს, რაც ციხის დაპყრობაში გამოიხატებოდა, იბრაჰიმ ჩელების გალიონით მიმავალი კიზლარ-აღასის ყველა ჭაბუკი მონა და მხევალი, ძვირფასი თვალ-მარგალიტით მოოჭვილი ნივთები და ქეჰეილანის ცხენები და იბრუნეს და სიმდიდრისა და ქონების პატრონები გახდნენ.

151

ეს ომი, ჭეშმარიტად, ბაღდადისა და აზოვის ომებს აჭარბებს. სიმართლე რომ ითქვას, ჟამთააღმწერლები იმ ომებს მაღალფარდოვნად აღწერენ. მაგრამ ამის დამწერ მწირს კი ამის უნარი არ შესწევს.

159

|| შემდეგ, დიდებულმა სარდალმა ჯარის ყოველი ნაწილის საიმედოდ, არა ხარბი, უანგარო, პატიოსანი ადამიანების ხელით გადმოსაბირებელი წერილები დაუგზავნა კუნძულ კრეტას სანაპიროებზე მდებარე ცხრა დიდ, განთქმულ ქალაქსა და ისფაკიას მთებში მცხოვრებ მოსახლეობას. მათი შინაარსი ასეთი იყო:

„უსათუოდ უნდა მოხვიდეთ, ჩვენი მოხარაჯენი გახდეთ და თქვენი ციხეების გასაღებები ისლამის ფადიშაჰს ჩააბაროთ, თქვენი ცოლ-შვილით, საქონლითა და ქონებით ისევ დასახლდეთ თქვენს მიწებზე, მთელი სულითა და გულით ილოცოთ სახელმწიფოს კეთილდღეობისათვის. ვინც ამ პირობას არ დაეთანხმება, გადაწყვეტილია, რომ მთელი ქონება წაართვან, იავარჰყონ ცოლ-შვილი დაუტყვევონ და თვითონ – აკუწონ“.

შვიდ დღეში ჰანიას გარშემო მყოფი სამასი შავი პატოიკი და ბერი უსაზღვრო საჩუქრებით მოვიდნენ და დამორჩილდნენ. რადგანაც დანარჩენმა გაიურებმა ქედი არ მოიხარეს, ყველა ვილაიეთის ვეზირებსა და მირ-მირანებს ებრძანათ მათი დევნა. ღვთის დიდებულებით, სამოცდაათი მხრიდან სამოცდაათი-ოთხმოცი ათასი მუხლიმი გმირი მხარდამხარ დამპყრობი გახდა ამ შვიდასამოცდაათმილიან კუნძულზე და მრავალმა მათგანმა ნადავლი სიმდიდრე, ბევრი მონა და მხევალი მოიხვეჭა. თუმცა აქაურები არ იყვნენ, ბეკრი მეომარი აქ დასახლდა, რახან ეს ამბავი და ნადავლი, ეს სიხარული და ზეიმი ნახა.

ერთი სიტყვით, ქუჩუქ ჰასან-ფაშა, ჩვიდმეტი მირ-მირანი, სამოცდაათი ალაიბეგი თავისი ზეამეთებისა და თიმარების მფლობელე-ბიანად ჰანიას ციხეში დატოვეს. აქ მეციხოვნედ დარჩნენ იანიჩართა ქეთხუდა იანიჩართა ოცდაშვიდი ოდით, ათი ოდა თოფჩუ, ათი ოდა

ჯებეჯი, ოთხი ქვეითი ბოლექი, ეგვიპტის ჯარი – სულ სამოცდაჩვიდ-მეტი ათასი მეომარი. შიდა ციხეში დარჩა შვიდი ათას შვიდასი მარჯვე-ნა და მარცხენა მხრის ჯარები⁷. მამაცი ბეგების ორმოც ხომალდს დაე-ვალა მენქეშიდან სურსათის მოზიდვა. ჰანიას ორმოცდაათ ხომალდშიც ას-ასი გმირი დატოვეს.

160

სულთნის დაახლოებული დიდებული სარდალი ძუსუფ-ფაშა ხორვატი ციხეში დარჩენილ ყველა ვეზირს, წარჩინებულ დიდკაცს გა-მოეთხოვა და სახელმწიფო ფლოტით სტამბოლისაკენ გაემართა. ბედ-ნიერი და ხელსაყრელი ამინდით ზღვაზე ორასი იალქანი გაიჭიმა. ფლოტმა ჩაუარა ჩოკას კუნძულებს, რომლებიც დასავლეთით მდებარეობენ. იქიდან|| სამოცდაექვსი მილის მანძილზე, მორას ნახევარკუნ-

152

ძულის კონცხზე იმ ადგილას მივიდნენ სადაც მანიას ურჯულოები ცხოვრობენ და დაარბიეს. იქიდან ისევ მანიას კონცხის ქულლუს ციხესთან მივიდნენ. ჰარაბდარანი გაიარეს ხომალდებმა. შემდეგ ჩაუარეს კაფუსიტას კონცხს. მენქემეს ციხესაც ჩაუარეს და ღუზა ჩაუშვეს ანაპოლისის ნავსადგურში. იქ სამი დღე გაჩერდნენ. მეოთხე დღეს, თათბირის შედეგად, შესაფერის ღონისძიებად მიიჩნიეს ვენეციელთა კუნძულ ისთენდილის დარბევა და გამგზავრების საყვირებმა დაუკრეს. როგორც კი ანაპოლისის ნავსადგურიდან გამოვიდნენ, სტამბოლიდან მოვიდა სულთნის ფირმანი: „კურთხეულ იყოს შენი ომიო“. მოვიდა აგრეთვე, ფადიშაჰური ხალათი და თვალ-მარგალიტით მოოჭვილი სანჯალი. გამოქვეყნდა სულთნის ფირმანი, რომელშიც ნათქვამი იყო, რომ ბედნიერების ბჭესთან (სტამბოლში) დაბრუნდითო და თუმცა, კუნძული ისთენდილი იმავ დღეს, მშვენიერ ამინდში გამარცვეს და დაარბიეს, ნადავლი მცირე იშოვეს. ამ კუნძულის ციხე ცამდეატყორცნილი, ძლიერი და მტკიცეა. ორი გამაგრებული ნავსადგური აქვს.

მაშინვე გამგზავრების ზარბაზნები გავარდა; სამხრეთის ქარით ათ დღეში მრავალ ადგილას ჩაუარეს და საკიზის ციხესთან მოვიდნენ. იქიდან – ილიმნის ნავსადგურის ციხესა და კუნძულთან, იქიდან კი ისევ მივიდნენ კუნძულ მიდილლისთან. იქიდან ისევ ბოზჯას კუნძულთან მივიდნენ. ეს ხსენებული ციხეები მოინახულეს, მათ შესაკეთებლად და გასაახლებლად ვილაიეთების ფაშები და ათას-ათასი კაცი დატოვეს დამცველებად. მთელი მათი ჯაბახანა უზვად და სრულყოფილად მოეწყო, ბოზჯას კუნძულიდან წამოვიდნენ და გალიპოლის ციხესთან მოვიდნენ. აქაც აიღეს ხომალდებმა წყალი. ციხისთავებს რჩევა მიეცათ და დაევალათ ფხიზლად მოქცეულიყვნენ.

იქიდანაც ხელსაყრელი ამინდით ორ დღელამეში სტამბოლის მახლობლად ჩაუშვეს ღუზა კიზილ ადალარის კუნძულთან. მესამე დღეს ძლევამოსილნი და გამარჯვებულები მივიდნენ სასახლის კონცხთან. სარდალი ღირსი გახდა ფადიშაჰის წინ მიწას მთხვეოდა. საპატიო ხალათით ნასიამოვნები და ფადიშაჰის დალოცვით მადლიერი დარჩა. დაბსახელად ეწოდა „ჰანიას დამპყრობი ძუსუფ-ფაშა“ და ურიცხვი სიმდიდრე ეწყალობა.

დიდება ღმერთს, რომ მე, მწირი, წრფელი ევლია ასეთ უდიდეს ომში ვიმყოფებოდი, დავლა ვიშოვე და ჩვენს სამშობლოში მშვიდობით დავბრუნდი. ჩემს საყვარელ დედ-მამასთან შეხვედრის პატივი მხვდა წილად და წმინდა ხელები დაუუკოცნე.

მამაჩემას სინანულნარევი კმაყოფილებით მითხრა: „ბედნიერ იყავ, შვილო! ჩვენი [ოჯახის] წარმომადგენლობა შეასრულე და კრეტას

161

153

ლაპირისპირებაში მონაწილეობა მიიღე. ჩვენი წამოსვლა არ დაგჭირებია!“

მე, მწირმა, წარმოვთქვი:

„მამავ ჩემო! ჩემო ძვირფასო ხელმწიფევ! თქვენ ახლა უკვე მოხუცდით. სულთან სულეიმან-ხანის დროიდან მოყოლებული სამოცდაათ ომში მიიღეთ მონაწილეობა. თქვენი საყვარელი ღვიძლი შვილი დალოცეთ. კიდევ მრავალ ომში ვიქნები და თქვენ მაღალ ღირსებას კეთილ საქმეებს მოუპოვებ“-მეთქი. ხელმეორედ ვემთხვებე მის პატიოსან ხელებს. კმაყოფილი დარჩა და დაიწყო საოცარი ამბის თხრობა,

XLVIII

ჩემი საყვარელი მამის საუცაოო, გასაოცარი ნაამბობი

აბა, შვილო, ეს ამბავი ყურადღებით მოისმინე, რადგან ღვთიურ სამოსელში შებურვილი იდუმალეობაა. დააკვირდი, რატომ დაიწყო კუნძულ კრეტას დაპყრობა სულთან აჰმედის დროს¹? რატომ დალოცა [ეს ლაშქრობა] ყველა ულემამ და ღვთისმოსავმა?

უპირველესად ყოვლისა, სულთან აჰმედ-ხანის დროს, შენი დაბადების წელს, ათ მეიდანზე დაანგრიეს შვიდი ვეზირისა და დიდი წარჩინებულის სასახლეები და მათ ადგალას საფუძველი ჩაეყარა ახალ ჯამეს, ორმოც-ორმოცი, ორმოცდაათ-ორმოცდაათი მექური წყრთის? სიღრმეზე გაითხარა მიწა და საძირკვლის ჩაყრის დაწყებიდან სრული ერთი წლის თავზე შენობის საძირკველი მიწის ზედაპირს გაუსწორდა. მოვიდნენ კეთილშობილნი და მდაბიონი, ღვთისმოსავები, კოსმოსის მეცნიერების მცოდნე ვარსკვლავთმრიცხველები ყიბლანებით. ჯერ ლოცვა-დიდება შედგა, ათასი ზვარაკი დაიკლა და მიპრაბის ადგილი დადგინდა. მშენებლობის ზედამხედველობა კალენდერ-ფაშას მიენდო და ყარა-სუნზულ ალი-ეფენდი კი მშენებლობის ქათიბი და ყადი გახდა, ჩვენი მასწავლებელი ევლია-ეფენდი მშენებლობის იმამი გახდა. სკუტარელი შეიხი, პოლუსთა პოლუსი მაჰმუდ-ეფენდი მშენებლობის შეიხად დაინიშნა და მაჰმუდ ჩელები, ყარა-მაჰმუდ-ალა და კიდევ სხვა ორმოცამდე კეთილხმოვანი ადამიანი – მუეძინებად. ნიადაგ ზრუნვა-სა და მცდელობას არ აკლებდნენ მშენებლობას. ერთ დღეს, აწ განსვენებულმა სულთანმა აჰმედ-ხანმა ნაირფერი კარავი დაადგმევინა იქ, სადაც ადრე კოჯა მეჰმედ-ფაშას სასახლის მოხატულ-მოკაზმული კომპი იდგა და ახლა ჯამეს ჰარემი იყო დაგეგმილი. შეკრიბა ყველა ვეზირი, მოხელე, ულემა და ისეთი დიდებული ნადიმი გამართა, რომ ამ

162

უხვ წყალობას ვერ შეედრებოდა თვით აჰმედ-ხანის წინადაცვეთის სამეფო დღესასწაულიც კი. სასულიერო პირებმა ჭამის შემდეგ ლოცვა

154

წარმოთქვეს და ყველა თავ-თავის სამშობლოში წავიდა. აწ განსვენებული სულთან აჰმედის ფერად-ფერად კარავში მისი უდიდებულესობა ფადიშაჰის წინაშე მუხლმოდრეკილნი დავრჩით სკუტარელი მაჰმუდ-ეფენდი, ევლია-ეფენდი, ყარა-სუნბულ ალი-ეფენდი, დასტაქართა შეიხი იბრაჰიმ-ეფენდი, სულთნის დაახლოებული მომღერალი დერვიში ომერ, გულშენი და მე, მწირი. სულთანმა აჰმედ-ხანმა ასე მოგვმართა: „თუ მაღალი ღმერთი ინებებს, ეს ჩვენი ჯამე დამთავრდება და ბრწყინვალე ტაძარი გახდება. ღმერთმა გვადირსოს მისი დამთავრება, მაგრამ ამ ჯამეს დიდი ვაკუფები სჭირიაო“. ევლია-ეფენდიმ და სკუტარელმა. მაჰმუდ-ეფენდიმ მყისვე მოახსენეს: „ჩემო ფადიშაჰო! საღვთო ომი გამოაცხადე და რომელიმე ქვეყანა დაიპყარ. მისი ყველა ნაგებობა და ჯიზიას შემოსავალი ამ თქვენს წმინდა ჯამეს ვაკუფად შესწირეთ. თქვენმა დიდმა წინაპარმა სულეიმან-ხანმა – უბიწო და წმინდა იყოს მისი საფლავი – პირადად დაიპყრო კუნძული მალტა და როდოსი; კუნძულები ისთანქოჲ, ჰერექე, ელიქრ, სეხბექრ და ყველანი თავის ჯამეს შესწირა ვაკუფად. ამჟამადაც დიდი შეწირულებაა. სულეიმან-ხანის ვაკუფები თქვენ დიდ წინაპართა ვაკუფებზე უფრო ძლიერია. რა იქნებოდა, ჩემო ფადიშაჰო, რომ თქვენც წაართვათ ურწმუნო ვენეციელებს ხმელთაშუა ზღვაში მდებარე კუნძული კრეტა და [ამით] ურწმუნოთა ხომალდებისაგან გაწმინდოთ სტამბოლიდან ეგვიპტისაკენ მიმავალი გზა მუსლიმი ვაჭრების მლოცველებისა და ჰაჯიებისათვისო“, დასტაქართა შეიხმა იბრაჰიმ-ეფენდიმ და სკუტარელმა მაჰმუდ-ეფენდიმ დასძინეს: „ამ კეთილი განხზრახულებისათვის, ალაჰის თანხმობა-შემწეობისათვის ფათიჰა [წარმოვთქვათო]“. იქ დამსწრებმა ყურანის პირველი სურა წარმოთქვეს და ხელი პირზე გაისვეს. „თუ მაღალი ღმერთის ნებაა, ჩვენი ლოცვა-ვედრება დასტურთან ახლოა. ეცადე, იღვაწე და ადრე, თუ გვიან ის კუნძული დაპყრობილი იქნება. საჭიროა დაუყოვნებლივ, დიდად ვიზრუნოთ კუნძულის დასაპყრობი საომარი მასალისათვის“. ამის საპასუხოდ სულთან აჰმედ-ხანმა – წყალობა და სიკეთე იყოს მასზე – ბრძანა: „კი, მაგრამ, ბატონებო! ჩვენ ვენეციელ ურწმუნოებთან ზავი და კეთილგანწყობილება გვაქვს³. ზავის საწინააღმდეგო საქმის ჩადენა მაჰმადიანური წესის საკადრისი არაა. რა საბაბით უნდა გავტეხოთ პირობა? განსაკუთრებით ახლა, როდესაც ანატოლიის ვილაიეთებში აჯანყებულნი არიან ჩვენი ძლიერი მტრები: ყარა მაზიჯრ, სეიდ არაბი, კალენდერ-ოღლუ, ჯენეთ-ოღლუ. რადგანაც ძალიან გვაწუხებს მათი მოქმედება, ჩემი ლალა, ღირსეული სარდალი მურად-ფაშა დიდი ჯარითურთ იმათ წინააღმდეგ ბრძოლაშია გართული. როგორღა დავიწყოთ ახალი ლაშქრობა და დავიპყროთ კუნძული კრეტა?“. ეს რომ ბრძანა, ევლია-ეფენდიმ მოახსენა: „ჩემო

163

155

ფადიმაჰო, შენი მესამე სარდალი ყველა აჯანყებულს ამოწყვატს, მე-
თორმეტე დღეს ჩემს ფადიმაჰს სასიხარულო ამბავი მოუვა. იმ აჯან-
ყებულებს სიმტკიცე და დიდი დღე არ უწერიათ – წყალდიდობასა-
ვით წარმავალია. სარდალი მურად-ფაშა მათ გვამებს ჭებში ჩაჰყრის
და თავის სახელს მატთანებში ჩააწერინებს, როგორც კუდიჯუ მურად-
ფაშა“⁴.

მართლაც, როგორც კი სულთან აჰმედს სასიხარულო ცნობა მო-
უვიდა, მურად-ფაშამ ალეპოსთან, ახაზთან და ქელისთან ხმლის კბი-
ლებში გაატარა ყველა აჯანყებული და ჭებში ჩაყარაო, ფადიმაჰი
დიდად გამხიარულდა, დამშვიდდა და გულითად სიამეს მიეცა. სკუტა-
რელმა მაჰმუდ-ეფენდიმ ფადიმაჰს უთხრა: – კურთხეულ იყოს შენი
საღვთო ომი.

„ერთი რაყიფი მოკვდა, ერთიც გადარჩა.
სამწუხაროა, რომ სასიკვდილე ცოცხალი დარჩა“.

ასე, ჩემო ფადიმაჰო, დიდება ღმერთს, ისე დაიღუპნენ აჯანყებულე-
ბი, როგორც ამას წინათ ვამბობდით თათბირზე. კუნძულ კრეტას და-
საპყრობად ვიღვწოდეთ. პირველად ვენეციის ხელისუფალთ ნდობით
აღჭურვილი ელჩით წერილი გაუგზავნე და მოსთხოვე, რომ კუნძული
კრეტა ნებით დათმონ, ვნახოთ, რა მოხდება“. ეს რომ თქვა, მაჰმუდ-
ეფენდის ასეთი შესანიშნავი რჩევით აღფრთოვანებული სულთანი
აჰმედ-ხანი დატკბა და მაშინვე დაიწერა წერილები. ერთ მჭევრმეტვე-
ველ, ენამახვილ კაცს, რომელსაც კურდ ჩაუში ერქვა წერილებთან
ერთად საჩუქრები გაატანეს და გაგზავნეს. იგი ჭენებით მიდიოდა და
შვიდ დღეში ბოსნას ჩავიდა. იქიდან ორ დღეში – ზარას ციხეში, რო-
მელიც ვენეციის ხელშია. იქიდან გაღმა, ვენეციაში გადავიდა გემით.
ერთი დღე ნაზარეთად წოდებულ ადგილას გაჩერდა. მეორე დღეს დი-
დი ამალით ვენეციის ხელმწიფე ფენჯ ფირიმს შეხვდა და იმათ დივან-
ში სულთნის წერილი წაიკითხეს. როდესაც შინაარსი გაიგეს, ერთხმად
თქვეს: „რა ვქნათ? ოსმალთ, თურმე, კუნძულ კრეტას მოითხოვს? რა
164 გაეწყობა, ინებეთო“, აღუთქვეს. საპასუხო წერილი დაწერეს და ელჩს
დიდი პატივი სცეს. კურდ ჩაუში სტამბოლისაკენ გამოისტუმრეს და
მეცხრე დღეს ელჩი ჩაუში მგელივით მოვარდა⁵. ფადიმაჰის დივანში
მათი წერილი სულთან აჰმედ-ხანს მიაართვა პატიოსან ხელებში და მი-
წას ეამბორა. როდესაც წერილი თარგმნეს და წაიკითხეს, იქ ვესწრე-
ბოდით სკუტარელი მაჰმუდ-ეფენდი, ევლია-ეფენდი, სუნბულ ალი-
ეფენდი, შეიხ ულ-ისლამ-ეფენდი, პატივცემული იბრაჰიმ-ეფენდი;
დოღან-ეფენდი, მევლევის „მესნევის“ განმმარტებელი ისმაილ-ეფენ-

დი, კასიმ-ფაშას მევლევეიელთა სამყოფელის შეიხე ჯენუბ-აბდ-ეფენ-
დი, დერვიშ ომერ გულშენი, გულხელჯე გულაბ-აღა, კუზუ ალი-აღა,
აბდ-აღა და მე, მწირი. წაიკითხეს წერილი, რომლის შინაარსი შემდე-

გი იყო:

„ოსმალთა შორის რჩეულო, მეთექვსმეტე ფადიშაჰო⁶, დიდსახელოვანო – ხანგრძლივი იყოს მისი ძლიერება ქვეყნის დასასრულამდე – მექასა და მედინას, იერუსალიმის, არაბეთ-სპარსეთის ერაციის ფადიშაჰო, ჩვენო ხელმწიფევე, სულთან აჰმედ-ხანო! მაღალმა ღმერთმა დაიცვას თქვენი წმინდა სიცოცხლე ცოდვათაგან და მარადიულ ჰყოს თქვენი დიდებული სახელმწიფო!

ჩვენსავით მცირე თანამდებობის ფენჯ ფირიმისაგან კუნძული კრეტა მოგიტოვიათ. შვიდას სამოცდაათმილიანი გარემემოწერილობის კუნძული კრეტა, რომელიც ნატვრაა ხელმწიფეთა, თავისი ექვსჯერ ასიათასი ქვეშევრდომითურთ სამოცდათექვსმეტი ციხით, წლიურად შვიდი ეგვიპტური ხაზინის შემოსავლით, შვიდას სამოცდაათი სოფლით, შვიდი ოქროს, ვერცხლისა და სხვა საბადოთი თქვენი იყოსო“.

[კითხვა] რომ დასრულდა სკუტარელმა მაჰმუდ-ეფენდიმ თქვა: „ამ მიზნით – ფათიჰა! [წავიკითხოთო]“. ყველა რჩეულმა და მდაბიომ, მეჯლისის დამსწრეებმა წმინდა ფათიჰა წარმოთქვეს და მაჰმადიანური ყიჟინა გაისმა.

ჰოი, შვილო! ეს ღვთიური საიდუმლოება სულთან აჰმედის, სკუტარელ მაჰმუდ-ეფენდისთან და სხვა დიდ ღვთისკაცებთან ერთად ვნახეთ. დღედაღამ ველოდით – აბა, ეს კუნძული კრეტა როდის „გამოჩნდებაო“. დიდება ღმერთს, კოჯა სულთან იბრაჰიმ-ხანმა ბავშვობისას პირობა დადო მამის⁷ წინაშე, რომ კუნძულ კრეტას დაიპყრობდა და აი, ახლა, თავისი პირობის შესასრულებლად იუსუფ-ფაშას ხელით დაიპყრო კუნძული. როდესაც იგი მამის თვალწინ თავის ძმებთან თამაშობდა, ყოველ მათგანს [სათამაშო] ზარბაზანი ესროლა და როცა ისინი ძირს დასცა, ეს იმის ნიშანი იყო, რომ როდესაც ისინი გარდაიცვლებოდნენ⁸, მისი განუყოფელი უფლება იქნებოდა ხალიფობა – მისთვის, მისი შვილებისათვის,|| შვილთაშვილებისათვის და ასე უსასრულოდ. დიდება ღმერთს, რომ ცოდვებით სავსე მამაშენის მაგივრად, რომელიც კუნძულ კრეტას დაპყრობაში მონაწილეობის მიღების ვედრებაში იყო, შენ, ჩემმა საყვარელმა შვილმა, იომე და მიიღე მონაწილეობა კრეტაზე ჰანიეს დაპყრობაში. თუ ალაჰის ნება იქნება, ამას იქითაც მიგელოს მონაწილეობა მთელი კუნძულის დაპყრობაში. მაღალმა ღმერთმა სიკეთე და მშვიდობა მოგცეს, შვილო!“

157

აი, ასეთი ამბავი მომითხრო კრეტას პირველი დაპყრობისათვის ლოცვა-ვედრების შესახებ სასახლის კარისათვისს თავდადებულმა, სულთნის დაახლოებულმა ადამიანმა დერვიშ მეჰმედ ზილიმ – მამაჩემმა, – შეიწყალოს იგი ალაჰმა უხვი წყალობით.

ჰანიეს დაპყრობის შესახებ კიდევ რამდენი ათასი აღწერა და ქებაც კი არის, მაგრამ მე, ცოდვებით სავსე მწირსა და არარაობას, მაინცდამაინც ნატიფად თხზვა და ჩემს განკარგულებაში არსებული უტყუარი ცნობების ლამაზად მოხსენება არა მქონია მიზნად; ნათელი და

სადა ერთ ადვწერ და ამას დავჯერდი, როგორც მნათქვამია: „ადა-
მიანთა სიტყვა გონების მიხედვითო“, ესაა და ეს.

იმ წელს (1646) ჯივან კაფიჯი-ბაში მეჰმედ-ფაშა დიდვეზირის თა-
ნამდებობიდან გადააყენეს⁹ და კუნძულ კრეტას დიდებულ სარდლად
დანიშნა. დავთარდარი სალიჰ-ფაშა სადრაზამი გახდა¹⁰. ადრე მის ძმას,
მურთაზა-ფაშას¹¹ ვეზირობის წოდების მინიჭებითა და პატიოსანი
თულრით ბუდინის ვილაიეთი ეწყალობა. იმავე კვირის განმავლობაში,
ყოფილ ხაზინადარს, იბრაჰიმ ჩელების სამოთხისებური ბაღდადის ვი-
ლაიეთი ეწყალობა ვეზირის ხარისხით. იმავე წლის რეჯების თვეში
(აგვისტო) სალიჰ-ფაშას მდივანმწიგნობრის შვილმა ჩელები მეჰმედ-
ფაშამ – იგივე ლოთობისათვის დასჯილი დევთერდარ ზადე მეჰმედ-
ფაშა¹² – დივანის რამდენიმე თანამდებობა დაიკავა და როდესაც სი-
ლაჰდარ-აღა იყო, სალიჰ-ფაშამ მას ვეზირობეს ხარისხით იანიჩართა
აღობა უწყალობა. რადგანაც მან ეს თანამდებობა არ მიიღო, პატიოსა-
ნი ფირმანით იგი მთავარსარდალი გახდა და არზრუმის ვილაიეთი
მიეცა. მე, მწირი ევლია კი, არზრუმის სააბაჟოს მწერალი, მუეძინ-
ბაში და [ვილაიეთის ფაშის] დაახლოებული პირი გავხდი. ეს ზემოხსე-
ნებული ფაშა დიდი მცოდნე, ტკბილმოუბარი, სათნო, კეთილი, გულა-
დი, ყოველგვარ მეცნიერებაში დახელოვნებული, სახელოვანი პოეტი-
ფაშა, საუცხოოდ მოლაპარაკე, გონიერი ვეზირი იყო. მაღლობა
ღმერთს, უწინდელზე მეტი წყალობისა და საჩუქრების მქონებელი
გავხდი. ჩვენი კარვებითა და ბარგით არზრუმისაკენ სამოგზაუროდ გა-
ვემზადეთ, იმ დღეს [სულთან] იბრაჰიმ-ხანის წინაშე ფადიშაჰის ხალა-
თის წყალობით გავპატიოსნდით. როდესაც ფაშა მიწას ეამბორა, იბრა-
ჰიმ-ხანმა ბრძანა: „ლალა||ამ ჩემი პატიოსანი სიგელის მიხედვით იმოქ-
მედე. თუ გათახსირებული ყიზილბაშები აგვიჯანყდნენ და საზღვარს
გადავიდნენ, შენ ხარ ჩემს სამეუფო ფირმანზე თულრის გამომყვანი
ღირსეული ვეზირი¹³. ანატოლიის ვილაიეთები“ ისლამის ლაშქარი,
თვით ერევნამდე, შენს განკარგულებაშია“. ეს რომ თქვა, კეთილშო-
ბილ ფაშას ხელში მისცა წმინდა სიგელი და უბოძა ხუთი ქისა ოქრო
გზის ხარჯი, ორმოცდაათი ქარავნის ჯორი, ორმოცდაათი ქარავნის აქ-

166

158

ლემი, ერთი მოწყობილი, ფერად-ფერადი კარავი და სიასამურის ორი-
საპატიო ხალათი.

მას შემდეგ, რაც იბრაჰიმ-ხანის ეს ლოცვა-კურთხევა მივიღეთ,
სასახლის კონცხიდან სკუტარში გადავედით და ჩვენი კარვებითა და
ბარგით დავბანაკდით ერთ ადგილას, რომელსაც აღა-ჩაირბ ეწოდება.
იმ დღეს ხონთქრის საჭურველთმტვირთველთაგანი ჩერქეს თერზბ
მუსტაფა-აღა მუსელიმი გახდა და არზრუმისაკენ ჭენებით წავიდა მა-
ლათიელ სილაჰდარ სულეიმან-ფაშასთან. გამოცდილმა ფაშამ, როდე-
საც იგი სკუტარში იდგა, თავისი ხაზინადარი ულა ათლბ ჩელები პა-
ტიოსანი ფირმანით გადააყენა და მის ადგილას თავისი ნათესავი ალი-
აღა დანიშნა ხაზინადარად. სრული ერთი კვირა სკუტარში ვიდექით

ვისვენებდით და თადარიგს ვეწეოდით.

XLIX

რეჯების თვის პირველს (1646 წ. 13.VIII)¹ დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშასთან ერთად არზრუმის ჭილაიეთისაკენ ხმელედით მგზავრობის დროს ნანახი სადგურები, დაბები და დიდებულნი ძეგლები

პირველი სადგურია სკუტარი, იგივე „ესქი დარი“², რომლის შესახებ წვრილმანი ამბები სტამბოლის აღწერაში და პირველ ტომში მაქვს სრულად ჩამოთვლილი. აქ ერთი თვე ვიდექით. რადგანაც მუსელიმი-საგან სასიხარულო ამბავი მოვიდა, არზრუმში წესრიგი დავამყარეო, არზრუმის ფაშამ ზვარაკები დაკლა. ეს იმიტომ, რომ დადასტურდა შემდეგი: სულეიმან-ფაშა არ მოუკლავთ და მასთან რომ შეტაკება ჰქონდა, იყო აბაზა-ფაშა, რომელიც ხომალდით ჯერ ალჟირში წასულა, იქიდან – ეთიოპიაში; იქიდან – ჰიჯაზში; იქიდან – ინდოეთში; იქიდან – ირანში; შემდეგ ისევ არზრუმში მოსულა და არზრუმის მოსახლეობასთან შეკავშირებული გამოსულა. იქ ამ ახლად გამოჩენილ აბაზას ჯარი შემოუკრებია და არის იმის ნიშნები, რომ ისევ აპირებს ამბოხებას³. აი, ამიტომ უწყალობეს დავთარდარ-ზადეს, სარდლობასთან ერთად, არზრუმის ვილაიეთი. ||მადლობა ღმერთს, სულეიმან-ფაშამ ეს ახლად გამოცხადებული აბაზა მოკლა და მისი თავი სტამბოლს გაგზავნა. რადგანაც სწორედ ამ დროს წავიდა მუსელიმი მუსტაფა-ალა და არზრუმში წესრიგის დამყარების ამბავიც გავიგეთ, დიდებული შაბანის თვის პირველში (1646 წ. 12. IX) დავიძარით და შვიდ საათში პირველ სადგურში – სოფელ ფენდიკში მივედით. იგი ქრისტიანების დიდი სოფელია ზღვის პირას. კეთილმოწყობილი ფუნდუ-

159

კები აქვს. ესენი სკუტარში მყოფი მეკირეთა უფროსის გამგებლობაშია, როგორც ვაკუფები. სუბაში ჰყავს. რადგანაც ბალ-ბოსტანი ბევრია, სტამბოლის მწვანეღიულობა აქედან მოდის. მისი სხვა აღწერილობა პირველ ტომშია. აქ სადრაზამ სალეჰ-ფაშასაგან ჩვენ ბატონ ფაშას ათი ქისა და ურიცხვი აღჭურვილობა მოუვიდა საჩუქრად. იქიდან გზა განვაგრძეთ კონაკჩი ალაჯა ჰასან ალას, ქილერჯიბაშის, მათბაკ-ემინის და ხუთასი კაცის თანხლებით. ექვს საათში სოფელ გეზზეში მივედით.

გეზზეს აღწერა: ძველ დროს დიდი ქალაქი ყოფილა. 244 (858) წელს ბაღდადიდან მოვიდა ჰარუნ არ-რაშიდი ჯაფერ სეიდ ბათაღ-ყაზისთან ერთად. სტამბოლს ალყა შემოარტყა და როდესაც დაზავდნენ, სტამბოლში სიღვერის კარის სიახლოვეს, იმ ადგილას, რომელსაც წითელ მონასტერს უწოდებდნენ და დღეს კი ამ ძველ ტაძარს კოჯა მუსტაფა-ფაშას ჯამეს ეტყვიან, ციხე ააშენეს და შიგ სამი ათა-

სი მეომარი ჩააყენეს. ზავის პირობით შეთანხმდნენ, რომ ურწმუნოები-საგან წელიწადში ერთი ეგვიპტური ხაზინა უნდა მიეღოთ და ჰარუნ არ-რაშიდი ისევ ბაღდადისაკენ გაემართა. სეიდ ბათალ-ყაზი სკუტარში დარჩა მცველად და იმავე წელს იმისათვის, რომ გებზელებმა ბათალის რამდენიმე მეომარი დახოცეს, გებზე აიკლო, სახლები დაანგრია და ურწმუნოები ტყვეობის შამფურზე მწვადად ააგო, იქიდან ქალაქ მალათიასაკენ გაემართა. იმ ნანგრევებიდან ახლაც მრავალი ძეგლი მოჩანს გებზეში. შემდეგ კეისარმა კონსტანტინემ აქ ისევ ააშენა დიდი ციხე და ქალაქი შეაკეთა. შემდეგ ციხე სულთანმა ჩელები მეკმედმა დაიპყრო და დაანგრია – ურჯულოებმა ფეხი აღარ მოიკიდონო. მერმინდელი ციხის ნანგრევები ალაგ-ალაგ მოჩანს. [სახელწოდება] „გებზე“ მცდარი გამოთქმაა „გულ ბეზე“-სი⁴. სულთან მეკმედხან II ყახიმ სტამბოლის დაპყრობის შემდეგ აქაურობა გააშენა და ააყვავა. ყაზა ას ორმოცდაათი ახჩა ჯამაგირის თანამდებობით და კოჯაელის სანჯაყის მიწაზე მდებარეობს. სულთან სულეიმანის დროს სახელგანთქმულმა, ხიდის მფლობელმა კოჯა მუსტაფა-ფაშამ აქ ააშენა ძალზე დიდი ჯამე და ამიტომ მას ვაკუფად აქვს შეწირული. [ვაკუფის] მუთეველი განაგებს. ერთი მაღალი მთის წვერზე მდებარე, ზღვიდან ერთი საათის სავალზე დაცილებული უწყლო ადგილია. სულ ათასამდე კეთილმოწყობილი, ბალ-ვენახიანი ძველი ყაიდის სახლი და სამი წმინდა ჯამე აქვს. მაგრამ ყველაზე საუკეთესო, სულთანთა ჯამეს მსგავსი, ტყვიის სახურავიანი, ლურჯგუმბათიანი ერთი დიდებული ჯამეა ისეთი, რომ სტამბოლში ვეზირების ჯამეებიც კი არაა იმისთანა. ეს ჯამე ნაქველმოქმედარია ედირნეს ახლოს მდებარე ხიდის ამშენებლის – მუსტაფა-ფაშასი, ვიზედაც ლექსია გამოთქმული:

160

„ნუ გახვალ ავი კაცის ხიდით, ჯობს ისევ წყალმა წაგიღოს“.

განსვენებული მუსტაფა-ფაშა ეგვიპტის განმგებელი რომ იყო, ამ ჯამეს მარმარილო ფილებად გაუკეთებინებია ეგვიპტეში სრულყოფილ მოქანდაკეებისათვის. მათ შორის ერთი სიმაყი შანდალია გაკეთებული ისეთი, რომლის შესადარს მთელი მსოფლიოს მოქანდაკეებიც ვერ გამოიყვანენ. კიდევ რამდენი ათასი დიდი, ეგვიპტური უცხო რამ ნივთი გააკეთებინა და გებზეს ნავსადგურ დარიჯეში გამოგზავნა. ჯამეს კედლების შიდა მხარე სამი კაცის სიმაღლეზე ფერად-ფერადი მარმარილოთი არის დაფარული ისეთი საუცხოო ყაიდისა, რომლის მსგავსს სტამბოლში ვერც ერთ ჯამეში ვერ ნახავთ. მისი მიმზარი, მიჰრაბი და მუეძინების გამოსადეგი ისეთი ჯადოსნური, განსაცვიფრებელი ხელოვნებითაა ნაკეთები, რომ არაგზით არ შეიძლება მათი აღწერა და გადმოცემა. კვლავ ვიმეორებ: [განა] „მოსმენილი შეედრება ნანახს?“ ეს ჯამე დიდი ხელოვნებითა და ოსტატობით ააგო სულეიმანიეს ამშენებელ კოჯა მიმარ სინანის მთავრმა თანაშემწემ – ჰუსამ კალფამ და გამოამუშავა სრულყოფილი ცოდნა მშენიერებისა და ნატიფობის მეცნიერებაში. ამ ჯამეს ოთხივე მხარეს სარკმელები აქვს უზარმაზარი ფრინველების მსგავსად წვრილად მო-

ხატული სხივოსაი მინებით როდესაც მათ ცეცხლისმფრქვეველი მზის სხივები ეცემა, ჯამე სხივებში ბანაობს ამიტომ წერია მისი გუმბათის ზემო ნაწილზე დიდებული ყურანის ადათი: „ალაჰი მნათობია ცათა და ქვეყნისა“. გუმბათის შიდა მხარე კანდელის რიგებითაა შემკული და სავსეა დაკიდებული [სანთლებით]. ჯამეში ისეთი ეგვიპტური ნახელავი ხალიჩებია, თითქოს ისპაჰანურიანო. ქადაგებათა და მოძღვრებათა წარმოსათქმელად ერთი კათედრა აქვს რომელიც ინდოეთის ხელმარჯვე სადაფის ოსტატთა ნახელავია. ამის მსგავსი კათედრის გაკეთება არ შეუძლიათ თანამედროვე ხის ოსტატებს. იმ ადგილზე, რომელსაც ჯამეს სამი მხრის სარკმელები დასცქერიან, ისეთი ყვავილნარია, რომ ზღაპრულ ბაღს ჰგავს. მისი სუმბულისა და რეჰანის, ვარდისა და არღვანის კეთილსურნელება ჯამეში მყოფი ჯამათის ცხვირ-პირს ელამუნება. ერთი, სამხრეთით გამავალი, ხელოვნებით ნაკეთი კარი აქვს ისეთი, გეგონება კარიბჭეაო. მის მაღალ ზღურბლზე ყარაჰისარელი ჰუსეინ ჩელების ხელით მოოქრულად და ლამაზად წერია თარიღი: „სიკეთე, მშვენიერება“. 930 (1524) წელი. ჯამეში [ყურანის] დიდებული სიტყვების სამოცდაათი წარწერაა ლამაზი ხელით გამოყვანილი. ყოველი მათგანი ეგვიპტის ხაზინად ღირს. მაგრამ ყველაზე ლამაზია მიჰრამის მარცხენა მხარეს იაკუთ მოსთასემინ⁹ დამწერლობით გამოყვანილი დიდებული სიტყვები, რომლის მსგავსი არც ერთ ქვეყანაში არ მოიძევება. მხოლოდ სულთან აჰმედის ჯამეში თუ

170

იქნება. ყიბლას კარის ორ მხარეს, გარეთა სოფაზე, ექვს ნაირ-ნაირ სვეტზე აღმართულია შვიდი გუმბათი. ამ ჯამეს ჰარემი სულთანთა ჯამესავით ვრცელია. ერთი მინარეთი აქვს ერთაივნიანი და ერთსართულიანი. ფრიად მწყობრად გამართული მაღალი მინარეთია გამვლელ-გამომვლელი მგზავრების გასამასპინძლებლად ამ ჯამეს ერთი ფუნდუკი აქვს, რომელსაც შეუძლია სამი ათასი კაცისა და ორი ათასი ცხენის მიღება. ცალკე აქლემების სადგომიც აქვს. მგზავრებისა და გამვლელებისათვის ჯამეს ერთი სასადილოც აქვს, სადაც მთელი წლის განმავლობაში მოხუცსა და ახალგაზრდას, კაცსა და ქალს უხვად აპურებენ. გარდა ამისა, ახლაც ყოველ დამე, ვახშმის შემდეგ, სასტუმროში მცხოვრებლებს სპილენძის სინებით||აძლევენ ხოლმე ყოველ ოჯახს – თითო სინს, ყოველ ადამიანს – თითო ნაჭერ პურს, ყოველ ოჯახს – თითო ქონის სანთელს, ყოველ ცხენსა და ჯორზე – თითო თოფრაც საკვებს. ვაკუფებიდან მესტუმრეები მოდიან და ყველას ემსახურებიან. აი, ასეთი ძლიერი ქველმოქმედებაა. ერთი ნათელი აბანო აქვს მშვენიერი წყლითა და ჰაერით. ყველა ჩამოთვლილი შენობა ცისფერი ტყვიით არის გადახურული. ამათ გარდა, არის ორმოცდაერთი დიდი და პატარა ფუნდუკი და ას ოთხმოცი დუქანი. ამდენი კეთილნაგები შენობა სულ კოჯა მიმარ სინანის ნახელავია. ამ დაბას ჭის წყალი აქვს. რადგანაც იგი მთაზე მდებარეობს, ამიტომ ჰაერი კი კარგი აქვს, მაგრამ წყალი არ უვარგა.

აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ 5 საათი და ჰელექე

ე. ი. ჰერექეს ციხესთან მივედით. რადგანაც აქ მრავალი გმირი დაი-
ხოცა, როდესაც სულთან მეჰმედ ჩელებიმ იგი ბიზანტიელებს წაარ-
თვა, ჰელექე ანუ „სიკვდილის ადგილი“ უწოდეს. ზღვის ნაპირას, ორ
ხევს შორის მდებარე ციცაბო კლდეზე საყარაულოსავით მტკიცედ ნა-
შენი პატარა, კოხტა ციხეა. ჩრდილოეთისაკენ ერთი კარი აქვს. კარი
აღარ ჰკიდია და არც სახლები დგას შიგნით. დიდი ხნის მიტოვებულა.
ციხის ძირას არის წისქვილი, რომელსაც შურენის წყალი აბრუნებს.
[ჰელექეს ციხე] ნაჰიეა კოჯაელის მიწაზე.

აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ ზღვის პირას და 8 საათ-
ში იზმითის ციხესთან მივედით. მის შესახებ ცნობები ჩვენ დაწვრი-
ლებით დაწვრეთ ამ ტომის დასაწყისში ათას ორმოცდაათ (1640)
წელს⁶ რომ ვიმოგზაურეთ. აქაც ერთი დღე გავჩერდით და მეორე
დღეს ნაღარების დაკვრით, ხეთა ხეივნებსა და ჯუნგლებში აღმოსავ-
ლეთისაკენ ექვსი საათის სიარულის შემდეგ დაბა საბანჯას სადგურ-
ში მივედით. რადგანაც პირველად ერთმა იზმიდელმა კოჯამ აქაური
მთიანი, ბუჩქნარიანი და ეკლიანი ადგილები მოასწორა, გაწმინდა,
მოხნა, სოფელი გაჩნდა და საბანჯი⁷ კოჯა ეწოდა შემდეგ, დროთა

162

განმავლობაში გაშენდა და კოჯა სულეიმან-ხანის დროს დაბად გადა-
იქცა. შიგ სარრ რუსთემ-ფაშას აშენებული დიდი ფუნდუკია, რომელიც
ას სამოცდაათი კერიასაგან შედგება. ერთი მშვენიერი ჯამე, ერთი
აბანო და კარგი სავაჭრო რიგები აქვს მისი ნაგებობები ცისფერი
ტყვიითაა გადახურული. ათასამდე კრამიტის სახურავიანი სახლი
აქვს. ყველა ნაგებობა ხუროთმოძღვარ კოჯა მიმარ სინანის აშენებუ-
ლია. ერთი ფუნდუკი აქვს ფერთევ-ფაშასი. ისიც ხუროთმოძღვარ სი-
ნანის აგებულია. რადგანაც ამ საქველმოქმედო დაწესებულებათა
უმრავლესობა რუსთემ-ფაშასია, მათ მისი ვაკუფის მოურავი განა-
გებს. ცალკე||იანიჩართა სარდალიც ჰყავს. განთქმულია მისი თეთრი 171
ბალი. აბანოს ძირას ერთი მეპურის დუქანია. რომელიღაც დერვიშის
ლოცვა-კურთხევის მადლით ერთგვარი თეთრი, წმინდა, მრგვალი პური
ცხვება, რომელიც ყველგან „საბანჯას მრგვალი პურის“ სახელით არის
ცნობილი. ორმოცი დღეც რომ იდოს, არც გახმება, არც დაობდება და
არც გემოს შეიცვლის. იმდენად განთქმულია, რომ ერთი ახლად-
გამომცხვარი პური ჭინებით წაუღიათ ირანის შაჰისათვის და მასაც კი
მოსწონებია. ზოგი ამბობს, რომ წყლისაგან არის ასეთი გემრიელი
და წმინდაო. მის სანახებში ერთი სოფელია.

საბანჯას ტბისათვის ქების შესხმა: მისი გარემემოწერილობა ოც-
დაოთხი მილია. გარშემო სამოცდაათექვსმეტი სოფელია, რომლებიც
დაბეზსა ჰგვანან. რადგანაც მთელი მოსახლეობა ამ ტბის წყალსა
სვამს, მოწითალო პირისახე აქვთ. თუმცა მოსავალი უხვია, ვენახები
არა აქვთ. ბაღები აუარებელია. ამ ტბის ნაპირებზე ისეთი ჯიშის
ნესვი და საზამთრო მოდის, რომ ვირს მხოლოდ ორის წაღება შეუძ-
ლია. ამ ტბაზე სამოცდაათი-ოთხმოცი ნავია, რომლებსაც სოფლიდან
ხალხი გადაჰყავთ, ხე-ტყე, ბარგი გადააქვთ, მათი საშუალებით ამ ტბის

სამოცდაათ-ოთხმოცნაირ თევზს იჭერენ და ასე საქმიანობენ. კალმახი, კობრი, ქარიყლაპია, „ლუნა“ და სხვ. მტკნარი წყლის თევზები ფრიად გემრიელია, სიმხნევესა და ყუათს იძლევა. ტბის სიღრმე უმეტეს ადგილას ოცი კულაჩია. წყალი ფრიად გამჭვირვალე და ანკარაა. ნაპირებზე მდებარე სოფლების დედაკაცები სარეცხს რომ რეცხავენ, საპონს სრულებით არ ხმარობენ. რაც არ უნდა გარეცხონ, სუფთა და თეთრი დოღბანდით გახდება. ზემოხსენებული მრგვალი პურიც ბამბასავით თეთრი გამოდის, რადგანაც ამ წყლით იზილება. ტბის აღმოსავლეთით ორი საათის სავალზე მდინარე საქარია მიედინება, რომელიც კოჯაელიში, დაბა ირვას გვერდით შავ ზღვას ერთვის. ცოტაოდენი მონდომებაა საჭირო იმისათვის, რომ მდინარე საქარია ამ ტბას შეუერთდეს. რადგანაც ეს ტბა იზმითის ყურედან სამი საათის სავალზეა, მისგან გამოდენილი წყალი იზმითის მარილსახდელის წინ

ერთვის ზღვას. მიუხედავად იმისა, რომ ერთ დროს იზმითის ყურესთან ამ ტბის შესაერთებლად წერაქვითა და თოხით შეიარაღებული ასიათასობით მუშაც კი შეუყრიათ, იზმითის მოსახლეობას გული აუცრუებია: „ამას აურაცხელი ხაზინა და ნოეს სიცოცხლის ხანგრძლიობა სჭირდებაო“. ამან შეუშალა ხელი საქმის დაბოლოებას. მაგრამ მდინარე საქარია რომ ამ ტბას შეუერთდეს და ეს ტბა კი|| – იზმითის ყურეს, შავი ზღვიდან საქარიას საშუალებით ვერასოდეს შემოვიდოდა მტერი. თანაც ქალაქი იზმითი [საქარიაზე] მოექცეოდა და თვით ქალაქ ბოლუმდე ხუთი დღის სავალი მიწები გაშენდებოდა. ბოლუ ნავსადგურს დაუახლოვდებოდა, სტამბოლის ხომალდები თვით ბოლუმდე მიაღწევდნენ და სტამბოლში ერთი ფიცარი სამი ახჩა გახდებოდა, ერთი კანთარი შეშა – ხუთი ახჩა და სიკეთე გაიზრდებოდა – „ო, ალაჰო, გააადვილე იგი სიკეთით“.

172

აქედან ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ 6 საათი საბანჯას ტბის ნაპირ-ნაპირ, ხეების ზღვაში და თვალუწვდენელ, უღრან ტყეებს გაცოცხლებული თვალებით ვუმზერდით. მდინარე საქარიაზე ხის ხიდით გადავვედით. ეს მდინარე ჩიფთელერის მთაში იღებს სათავეს, ამ ხის ხიდს ჩაივლის, შემდეგ კოჯაელის სანჯაყს გაივლის და ირვას ნავსადგურის წინ შავ ზღვას ერთვის. აქედანაც განვაგრძეთ გზა და დაბა ჰასანდენფახარიში დავისადგურეთ. იგი ტყიანი, მთიანი, ბაღებიანი, პატარა, ლამაზი დაბაა, რომელსაც ჯამე, ფუნდუკი და აბანო, სავაჭრო რიგი და ბაზარი აქვს. ყაზაა, რომლის ყადის ჯამაგარი ას ორმოცდაათი ახჩაა. იანიჩართა სარდალი, ქეთხუდა-ერნ და სუბაში ჰყავს.

ამ ადგილას ერთი ლაფიანი, განთქმული ჭყანტობია. და ზედ დიდი ხის ხიდია გადებული. ესეც რომ გავიარეთ, ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ 12 საათი ტყე-ტყე და დაბა დუზჯეფაზარში მოვედით. იგი ბოლუს ნაპივა. ტყიანი, მთაგორიანი ადგილია და ერთი ჯამე და ორი ფუნდუკი აქვს. ყველაფერი შემსი-ფაშას ქველმოქმედებაა. ბევრი სოფელი აქვს. დასავლეთით აკჩამარისაკენ ორი საათის სიარულის შემდეგ სალანის წყალი გავიარეთ და დაბა უსქუბს მივალწიეთ. გაშენე-

ბულია. ბოლუს მიწაზე მდებარე სახასია. მისი ჯამე, აბანო, ფუნდუკი და სავაჭრო რიგი სრულქმნილია. აქედან ისევ ვიარეთ და 9 საათში დაბა ბოლუსში მოვედით.

ბოლუს აღწერა: ოსმანის დროს არის დაპყრობილი მამაცი სუნ-კურ-ბაი შემსის მიერ და მას სამუდამოდ და საშვილიშვილოდ ოჯაკლიქად ეწყალობა. დღეისათვის მისი მშთამომავლობა არ გამქრალა და შემსი-ფაშას შთამომავლებს უწოდებენ. მისი ციხე ბრუსას მთავრის აშენებულია. მიწიანი, მაღალ მთაზე მდებარე ოთხკუთხა, პატარა, თიხის ციხეა, რომლის ნანგრევებში სხვა რამე შენობა არ არის.

164

[სულთან მეჰმედ] ფათიჰის აღწერის მიხედვით|| აქაურობა ანატოლიის მიწაზე ცალკე სანჯაყ-ბეგის სადგომია. ფადიშაჰისაგან მის ბეგს 300122 ახჩა ხასრ ჰუმადუნი აქვს. [სანჯაყს] 14 ზეამეთი და 55 თიმარი აქვს. ჩერი-ბაში და ალაიბეგი ჰყავს. კანონის მიხედვით ჯებელეებიანად ორი ათას რვაასი მეომარი გროვდება. რვაასამდე კაციც მის ბეგსა და ჩერი-ბაშის ჰყავს. სამასახჩიანი პატიოსანი ყაზაა. ხუთი ნაჰიე აქვს. ერთია ქალაქის სანახების ნაჰიე; მეორე – გოქჩეს ნაჰიე; მესამე – საზაჯ გერედეს ნაჰიე, რომელიც ბოლუს მარცხნივაა; მეოთხე – დურდურ დივანის ნაჰიე; მეხუთე – ბალიჯას ნაჰიე. მის ყადის წლიურად ხუთი ათასი ყურუში ეძლევა და ბეგს – ათი ათასი ყურუში, მაგრამ აქ მეტისმეტი სამართლიანობის გამოჩენაა საჭირო. რამდენიმე ახჩა უკანონოდ რომ აიღონ, ქვეშევრდომები მაშინვე, სამ დღეში, სტამბოლს ჩავლენ, იჩივლებენ და მჩაგვრელ მმართველს სამაგიეროს მიუზღავენ. იანიჩართა სარდალი, სიფაჰიების ქეთხუდა, ნაკიბ ულ-ემრაფი ჰყავს. მიუხედავად იმისა, რომ ძირითადად მდაბიო თურქებია, ბევრია წარჩინებული, დიდებული და ვაჭარი. ჭემშარიტად, კეთილმოწყობილი, გაშენებული დიდი ქალაქია და სათესველებიან მთაში მდებარეობს. ოცდაათოთხმეტი უბანი და ოცდაათოთხმეტი მიჰრაბი აქვს. სამი ათასამდე ყავრით დახურული, კოხტა სახლია. ზოგი მდიდრის სახლი და ფუნდუკი კრამიტით არის დახურული. ფაშას სასახლე, შემსი-ფაშას სასახლე, ზულფუკარ-ადას სასახლე კეთილმოწყობილი, სამოთხის ბაღის მსგავსი სასახლეებია. ჯამეთა შორის ყველაზე ლამაზია სავაჭრო რიგებში მდებარე მუსტაფა-ფაშას ჯამე, რომელსაც მრავალრიცხოვანი ჯამათი ჰყავს. ფერჰად-ფაშას ჯამეც ფრიად კეთილმოწყობილია და მთლიანად [სულთან] სულეიმან-ხანის ხუროთმოძღვრის – კოჯა მიმარ სინანის ნაღვაწია. ამ ჯამეებს გარდა მეჩეთებიც აქვს. მის აბანოთა შორის განთქმულია შემსი-ფაშას აბანო. შვიდი ფუნდუკი, დახურული ბაზარი და შვიდი წყარო აქვს. ყველაფერი ეს შემსი-ფაშას ქველმოქმედებაა. ოთხასამდე კეთილმოწყობილი, შემკული დუქანია არ ვიცი, აქვს, თუ არა მედრესე და ჰადისების საკითხავი სახლი, მაგრამ სამოცდაათამდე სასწავლებელი კი აქვს. სამასზე მეტია ყურანის ზეპირად მცოდნე. ულემა – ძალიან ბევრი. მისი მოსახლეობა მუჰამედისეულ წიგნს კითხულობს. გაუთლელი ადამიანებიც არიან. რადგანაც მისი წყალი და ჰაერი მშვენიერია, ლამაზები ბევრია. ქალებს ყველას

ფარაჯები აცვიათ და ისე დადიან. მაგრამ ფრიად ||თავდაჭერილები არიან. ძალზე ბევრი ვენახი და ბაღი აქვთ. მათი საჭმელ-სასმელიდან ქებულია თეთრი ბალი და ბოზა. ერთნაირი სურები აქვთ, რომელთაც ხალხი საქანსა და ბუდუჯს უწოდებს. მოსახლეობის უმეტესობა ვაჭრები და კეთილშობილებია. რადგანაც მათ მთებში ბევრია ფიჭვი,

მცხოვრებლები ფიჭვის ფიცრებით ვაჭრობენ. ბოლუს ფიცარი სტამბოლში ქებული და მიღებულია. ამ ქალაქის დასავლეთით, ორი დღის სავალზე, ზღვის პირას მდებარეობს აკჩაშარის ნავსადგური ბოლუს სანჯაყში შედის ერეგლის, ბართინის და ჰისარონუს ნავსადგურებიც.

ბოლუს ცხელი წყაროები: ქალაქგარეთ, სამხრეთით, ბაღების ახლოს, ნახევარი სასთის სავალზე, შემოზღუდული და გადახურული, ძველი გაკეთებული ცხელი წყაროა მეტისმეტად ცხელია და მუნს რგებს. წყლის დამღვეს კუჭს მოურჩენს და ტანს ბამბასავით გაუხდის. ძალზე სასარგებლო წყაროა. ქალაქის დიდი და პატარა ურმებით მოდის ამ ცხელ წყაროსთან და ჯანსაღდება. იმ არემარეზე განთქმული ბუნებრივი ცხელი წყაროა. რაც შეეხება სალოცავ ადგილებს, ბოლუსში ცხელი წყაროს სიახლოვეს არის ერთი სავანე, რომელსაც ფოზად-ბაბას თექიე ეწოდება.

აქედან დავიძარით, ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ 12 საათი, აყვავებული სოფლები გავიარეთ და დაბა გერედეში მოვედით.

გერედეს აღწერა: იგი სასუბაშოა ბოლუს სანჯაყის მიწაზე. ას-ორმოცდაათახჩიანი ყაზაა. იანიჩართა სარდალი ჰყავს. ქალაქი ვრცელ დაბლობზე მდებარეობს და ათასი ყავრითა და კრამიტით დახურული, ძველებური ყაიდის სახლისაგან შედგება, ცხრა უბანი და ათი მიკრაბი აქვს. ლამაზია ჯამე, რომელიც სავაჭრო რიგში დგას. სამი სავანე, ერთი აბანო, სამი ფუნდუკი, ორასი დუქანი და შვიდი ყავახანა აქვს. ხელოსნურ ამქართაგან ყველაზე მეტია მედანეები და დაბაღები. განთქმულია გერედეს ტყავეული და ტარსიკონი. მშვენიერჰავიანი ზეგანი ადგილია. მისი მცხოვრებლები ფრიად ჯანმრთელნი არიან. მრავლად არიან ლამაზი ქალები, ხალხი მეტწილად სოფტები და მედრესეს მასწავლებლებია. რადგანაც მათი მაწანწალები განთქმულია, ქურდიც ბევრია. ცნობილია აქაური ყინვები. ამ ყინვების თაობაზე ერთი ანდაზაა გავრცელებული: „არზრუმის ყინვას უთქვამს, გერედეშიც მომიკითხეთო“. მოსახლეობა მაგარი აგებულების, ჩასხმული, მამაცი თურქებია. მის გარშემო, სამხრეთით მდებარე ქალაქ ქარგირამდე, კეთილნაშენი ნაჰიეები აქვს. ამ არემარეზე ორმოცი-ორმოცდაათი!|ათასიანი მოსახლეობაა თურქებისა, მისი ნაჰიეებია: კიზილ რუზუ, ალაჯა რუზუ, ელე დივანი, ბირ დივანი, იქი დივანი, უჩ დივანი.. ერთი სიტყვით შვიდი „დივანი“ ნაჰიეა. ყველა მთებში მდებარეობს. აი, რატომ დაარქვეს ამ თურქებმა დივანი: ჯერ კიდევ ბოლუს ბეგი იყო სელჩუკი სულთანი ალა ედ-დინი და ამ მთებს რომ დაიპყრობდა, მოსახლეობის გადმოსაბირებლად დივანს გამართავდა⁸, დოღს დააკვრევიანებდა. ამ

ჟამად შვიდი ნაპიეს სახელწოდებას ერთვის სიტყვა დივანი მოსახლეობა მეამბოხეა. მათი კილოკავის რამდენიმე ნიმუშს ქვემოთ გიჩვენებთ.

L

დოსიას, ბოლუს, „ოთხი დივანის“ თურქების ენა და
კილოკავი¹

აზიკ – პური; დაჰნქ – ხორბალი; დჰლა – ყურისგდება; ზი-
ბარ – დაწექ; დაქლი – ურემი; უნ – ხმა; რაჰთლუ – ღედაკაცი; აუმ-
გითმეჯ – გოგო; კზან – ბიჭი; ჯილიხ – პატარა; ჯზარ – ფუტკარი;
მრდ – ადამიანი; სჰადთალავაჯ – კაცი წინასწარმეტყველი; ჩალაფ ჰა-
კი – ღმერთის სამართალი; ალავაჯ ჰაკი – წინასწარმეტყველის სა-
მართალი; ისა ალავაჯ – იესო წინასწარმეტყველი; ჩბუჰკი ხოჯა –
განათლებული მასწავლებელი; ქლიჯი – სიტყვა; აიდიჯნი – შეიხი; ბან-
ლაბან – მუეძინი; სლა – ლოცვა; მზგთ – მეჩეთი; აზინე დამი – სა-
პარასკევო ჯამე; სავუერი – სასაფლაო; სინერი – სასაფლაო; თ/დ/-
ჰრლიკ – აბანო; სავუ – ტირილი; ქობლზ – ლეკვი; თ/დ/ულა – სანა-
დირო ძაღლი; ჩომარ – ცხერის ძაღლი; მასთი – ფინია ძაღლი; აე-
თქზ – მწევარი; ჩინაკ – ლომი; საფლიჯა – ბალი; დიქდუქ – ბლის
კერკი; ქიშნა – ალუბალი; ბაღლი დარი – ლეღვი; ქლმ – კომბოს-
ტო; კიზილ ალაჩ – სტაფილო; აერსაფი – სტაფილო; ფურჩუქლუ –
სტაფილო; ჰნზა – ნიახური; სფუქრ – ბოლოკი; ჩულაჩ – მზე; ოლ-
ლან ბაბუი – მსხლის ჩირი; თო/უ/გლიჯა დუნბაკ – ეკლიანი წაბლი|| 176
თულიჯა აუმრუ – ატამი; დუნბაკ – წაბლი; კაფლიჯა ბურკა –
კვერცხი; აქაში – კვერცხი; ჩულლუ ჩუჯუქ – ქათამი; მშათლუკ –
სასაფლაო; ქოდნუმშ – მწიფე ხილი; კაკ – ხმელი; კაკაჯ – ბასტურმა;
ჰაკი – ხოჯა; ზლი – სინი; ზრჰე ზღრი – კოვზი მაუმაუ – კატა;
ჩლრდი – დაინახა; მნზკდმ – გავბრაზდი; ფლათუ – ლოჯია; კირან –
განაპირა მხარე; ჰიადე – ეზო; ადმა თფე – ფლავი; სარი აშთუბი-
ლი – ფლავი; კარიშ ჰათიშ – კორკოტი; ჩაკლ მაკლ – ისპანახის მხა-
ლი; სიკი – ბურღული; ჩლუკ – თუთის(?) თ/დ/უ/ო/კმადი – ჰერისეს
წვენი; სარილი ბურმა – ბაკლავას მსგავსი; ჰვადი ზირლუკ – ღვეზელის
მსგავსი; დუნგლ – მუშმულა; ბუდუჯ – ხის სასმისი; ალფ – თევზი;
გქრმსი – ღვინო; ჰვრ ფოლდადირ – შიგნით; ზივანმი – მიდიხარ?
ზლიბ – ცარიელი; სიკი – მუცლის ტკივილი; სვიქნენქ – ბალიში;
სვიქნ – ასლან(?); ჩრალ – სანთელი; აფშდი – სამფეხა; უჩზასდი –
სამფეხა; მკრკ – ბინძური; მუსმულ – სუფთა; ჩგ – ძალა; თუკთუკ –

როდინი; სუ/ო/მქე – უსარგებლო; კაკაკ – ლურსმანი; ქრმან – პატ-
რონი; ჩილაკ – ხმა; ისა ჰაკი – იესოს სამართალი, ჯკკ – ლეზანი; ნე

ბალნ – რა დაგემართა; ოქათ კათ – კარგია, კარგი; ჩუქნდი დდმ – თავი ამტკივდა; აჩელმ – ჩემი ძმა; სთლქ – აფერუმ!

კიდევ მრავალი სიტყვა და გამოთქმაა დროული და მახვილ-გონიერი კაციც ვერ გაიგებს. ეს ის კილოკავია, მხოლოდ ამ ქვეყანას რომ ახასიათებს. მეტის ჩაწერა ვერ შევძელი.

ამჯერადაც აღმოსავლეთით 8 საათი ვიარეთ, აყვავებული სოფლები გავიარეთ და სოფელ ბაინდირში დავისადგურეთ. ბოლუს სანჯაყის ნაპიეში ცალკე ყაზაა ას ორმოცდაათახჩიანი ყადის ჯამაგირით. რადგანაც სოფლები ციცაბო მთებზეა შეფენილი, განსვენებულმა ოსმანმა ამ მხარის ხალხი სისხლის ცრემლებით ატირა, სანამ დაიმორჩილებდა. ბაღებიანი, დაბის მსგავსი სოფელია და სამასი ყავრით დახურული სახლი აქვს. ერთი ფუნდუკი და ყოველ სახლში სტუმართათვის განკუთვნილი საჯინიბო აქვს. ყველა სტუმარი ამ სახლებში ათევს ღამეს და საჭმელ-სასმელში ფულს იხდის. მაგრამ შეშა, წყალი და ზზე ცოტაა. ამგვარ საქმიანობას ეწევა ამ სოფლის მოსახლეობა. აქედანაც ვიარეთ, ათასი დავიდარაბითა და წვალეებით გავიარეთ ერთი ვიწრო, საშინელი ხეობა, რომელსაც ჰამამლზ ბოლაზი ეწოდება და 9 საათში დაბა ჩერქეშში მოვედით. იგი სასუბაშოა ქანგირის სანჯაყის მიწაზე. ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა. იანიჩართა სარდალი და სიფაჰიების ქეთხუდა ჰყავს. ქალაქი ფერდობის ძირას მდებარეობს. პატარა ქალაქია, სადაც სამასი სახლი, ერთი ჯამე, ერთი აზანო და ორმოცი-ორმოცდაათი დუქანია. ჩვენი ბატონის, სულთან მურად-ხან მეოთხის მუსაჰიბმა სილაჰდარ მუსტაფა-ფაშამ აქ ასორმოცდაათოთახჩიანი, ასდუქნიანი ფუნდუკი მოაწყობინა და დაბა ააყვავა, მაგრამ რახან მალე მოკვდა, კრამიტით დახურული დარჩა². კვირაში ერთხელ ყველა სოფელი აქ იკრიბება და დიდი ბაზრობა იმართება.

აქედან ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ გაშენებულ სოფლებზე 7 საათი და სოფელ კარაჯალარის სადგურში მოვედით. იგი ქანგირის ზეამეთია. ერთი ჯამე, მდელოებიანი და ნაყოფიერი მიწები, სამასი სახლი და საჯინიბო აქვს. ღარიბი სოფელია. მისი მცხოვრებლები გამვლელ-გამომვლელებს უმასპინძლდებიან და ამით ირჩენენ თავს. მაგრამ ეს გაუთლელი თურქები თითო კუნძს ორმოცჯერ მიჰყიდნიან ხოლმე თავიანთ სტუმრებს, რადგან იმ კუნძს ყოველდამ წყალში სდებენ. ადამიანი, რომელიც მას დასაწვავად იყიდის იძულებულია ათი ახჩის ღირებულების შეშაც დაუმატოს, რომ კუნძს ცეცხლი მოუკიდოს. თურმე, ერთი გამოცდილი მგზავრი, რომელიც ერევანს მიდიოდა სალაშქროდ, აქ ერთ სახლში დარჩა ღამის გასათევად. ნაყიდი კუნძი

168

სიმჯავით ამოსწვა – ნიშანი დაადო და წავიდა. სამი წლის შემდეგ ლაშქრობიდან რომ ბრუნდებოდა, მოვიდა და კვლავ იმ სახლში დადგა. კუნძის ყიდვა მოინდომა და ისევ ის სიმჯავით დანიშნული კუნძი მოუტანეს. ყველანი წუწკები, ძუნწები და ხარბები არიანრნ ისეთი, რომ ისიც დიდი სიკეთეა, თუ ამ კუნძს შორიდან დაანახვებენ და ასეთ გზაზე გამვლელ-გამომვლელს ღამეს გაათევიანებენ.

მათ შორის ისეთი ღვთისმოსავეები არიან, რომლებიც ამბობენ: „მოგების მომხვეჭი ალაჰის მეგობარია“ და შალს, „შმლა“-ს³, თივ-თიკს, წითელ სარტყელს; „მხირ“-ს⁴ და სხვა ნაირ-ნაირ ქსოვილს ამ-ზადებენ და ვაჭრობენ. კარაჯალარის სარტყელი მთელ ქვეყანაზეა განთქმული.

ჰაბიბ ყარამანის წმინდა საფლავი – იკურთხოს ამ წმინდანის საიდუმლოებანი: მისი დაბადების ადგილია||ორთაქოი, ნიგდეს სიახლოვეს. სულთან მეჰმედ-ხან ფათიჰის დროს გარდაიცვალა და ამ კარაჯალარში ერთ პატარა აკლდამაშია დამარხული. დიდებულებისა და მდაბიოთა წმინდა ადგილია. ბაირამელთა მიმართულებისაა. მისი სიკვდილის თარიღი:

„სული წმინდამ მისი თარიღის შესახებ თქვა:
ქემმარიტად სამოთხეშია მისი სულის სავანე“.

ეს წინადადება ეფლათუნ-ზადეს ნათქვამია. წმინდა შეიხი ჰამზა-ეფენდი ამ წმინდან ყარამანის მოწაფეთაგანია. ეს ის წმინდა შეიხი ჰამზაა, რომელსაც მიეწერება ჰამზავის მოძღვრების მამამთვრობა. ჰაბიბ ყარამანის წმინდა საფლავი მოვინახულეთ, ყარაჯალარიდან ავიყარენით, ისევ ვიარეთ და 9 საათში სოფელ ყოჩისარში მოვედით.

სოფელი ყოჩისარი: ეს სოფელი ქანგირის განმგებლობაშია. მისი ნაჰიეები კეთილმოწყობილია. ამისი ციხე 708 (1308-1309) წელს ოსმან-ყაზიმ წაართვა ბერძენ ურჯულოებს და რომ ამას იქით ურჯულოების სადგომი აღარ ყოფილიყო, ძირფესვიანად მოთხარა. ერთი ჯამე აქვს. კეთილნაშენი სოფელია და ქანგირის ყოჩისარს უწოდებენ.

აქედანაც აღმოსავლეთისაკენ 9 საათი ვიარეთ და ნაჰიეს ციხესთან მოვედით.

ძველ ქალაქ თოსიას ნაჰიეს ციხის აღწერა: ჩელები სულთან მეჰმედ-ხანის დაპყრობილია. სუბაში ჰყავს, ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა. გაშენებული ნაჰიეები აქვს. იანიჩართა სარდალი, სიფაჰიების ქეთხუდა-მერ, ნაკიბ ულ-ემრაფი, შეიხ ულ-ისლამი, წარჩინებულები და დიდებულები ჰყავს, რომლებიც ქართული თურქისტანის ქალაქებიდან არიან⁵, წარჩინებულები და ულემები ბევრია. ქალაქი მაღალ ადგილზე მდებარეობს. სამი ათასი ყავრითა და კრამიტით დახურული, სუფთა

ფიცრით აშენებული, ძველი ნაკეთები სახლი და მრავალი ბაღ-ვენახია. თერთმეტი უბანი და ოცდაერთი მიჰრაბია. შვიდი ფუნდუკი და აბანო, სამას ორმოცი დუქანი და ყავახანა, ერთიც რკინისკარიანი, ქვითაშენი ბაზარი აქვს, სადაც ყოველგვარი საქონელი მოიპოვება. მაგრამ მთელი მოსახლეობის საქმიანობაა ქსოვა. ამიტომაც ბაზარზე ფრიად გაცხოველებული აღებმცემობაა. განთქმულია მისი ნიგვზიანი და ლაზლაბოიანი ჰალვა. ტკბილი ბოზა რძესავით თეთრია და ფრიად განთქმული. ჰაერი მსუბუქია და მძიმე (sic)⁶. მოსახლეობა თურქებია და კარგი სამეგობრონი არიან.

თოსიას წმინდა ადგილები: ქალაქგარეთ, ერთ მდელიოიან ადგილას, გზის პირას მდებარეობს შეის ბაბას წმინდა საფლავი. ხალხის სალოცავი ადგილია.

179

იქიდან 8 საათი ვიარეთ ხან მთებში,||ხან მდინარე ყიზილ ირმაკის ნაპირ-ნაპირ და სოფელ ჰაჯი ჰამზას მივალწიეთ.

სოფელი ჰაჯი ჰამზა: რადგანაც ჰაბიბ ყარამანის მოწაფე ჰამზავრ ჰაჯი ჰამზა ამ სოფელში დაიბადა და სახელი გაითქვა, ჰაჯი ჰამზას სოფლად იხსენიება. მისი მოსახლეობა მთაში კეთილმოწყობილ სოფლებში ცხოვრობს. დროთა განმავლობაში ერთი ძველი ჯამე დარჩენილა. სხვა საზოგადო შენობა არაა – ყველა დანგრეულია. მდინარე ყიზილ ირმაკის გაღმა მხარე მთლიანად ბალ-ვენახით არის შემკული. ეს მდინარე დაბა ბაფრას მხარეს, იმ ადგილას, სადაც შავ ზღვას უერთდება, მაღალი კლდეებიდან ეცემა და მისი გრიალი და გრუხუნის ადამიანს შიშს მოჰგვრის. აქაფებული მდინარეა, რომელიც უსარგებლოდ მიედინება. ზამთარ-ზაფხულ ალისფერი სისხლივით⁷ მჩქევარე, 809-რიელი წყალია. მე, მწირმა, ერთხელ მოვისურვე ჩემი ცხენით გავსულიყავი გაღმა ბაღებში. იმავე წამს ცხენიანად რომ წამილო, შიშით გუტლგახეთქილი გაღმა ნაპირზე ტირიფის ტოტს მოვეჭიდე და ცხენიდან გადმოვვარდი. ძლივს, დიდი წვალეებით გადავირჩინე თავი. თურმე, ძალზე ძნელი გადასასვლელი ყოფილა და დიდრონ ქვებზე მიედინება. შემდეგ მსახურებმა ცხენიც მომიყვანეს.

ამ ჰაჯი ჰამზადან ავიყარენით, ისევ აღმოსავლეთისაკენ გავუყევით ხან მთებში, ხან ყიზილ ირმაკის ნაპირ-ნაპირ. ვიწრო გზაზე გავიარეთ, რომელიც ცამდეაზიდული სარმაშიკლრ კადას მთის ძირას გადის. ამ გზის ერთ მხარეს ციცაბო კლდეა და მარცხენა მხარეს კი – უფსკრული. აქ მრავალჯერ ჩავცვივდით ყიზილ ირმაკში და 9 საათში ოსმანჯიქის ციხეში მოვედით.

ხელოვნებით ნაგები ოსმანჯიქის ციხის აღწერა: ზოგი მემატთანე გვამცნობს, ოსმანი აქ დაიბადა და ეს ციხეც თავის ემირობის დროს ააშენაო. შემდეგ ციხე თურქულ ტომებს ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანმა წა-

170

ართვა 795 (1392–1393) წელს. ჩორუმის სანჯაყის მიწაზე სავოევოდოა, ასათახჩიანი ყაზაა, გაშენებული ნაჰიეები, სარდალი და ქეთხუდადერი ჰყავს. ნაკიბი და მუფთი არა ჰყავს. წარჩინებულები – ძალიან ცოტა. ბალ-ვენახი ბევრია. ციხე ყიზილ ირმაკის აღმოსავლეთ ნაპირზეა და დიდი ხიდით შეიძლება გადასვლა. მდინარის ახლოს, ციცაბო კლდეზე მდებარეობს; პატარა, ძლიერი, მტკიცედ ნაშენი და მიუვალია, გარეშემოწერილობა რვაასი ნაბიჯია.|| ოთხკუთხა მოყვანილობის მაღალი, მკვიდრი ციხეა და ერთი რკინის კარი აქვს. რადგანაც ფრიად მაღალზეა, შიგ შესვლა ვერ მოხერხდა. გარეუბანი შედგება ათასამდე ბალ-ვენახიანი, ძველი ყაიდის თურქული სახლისაგან, ყველა ყავრიანი ან მიწის ბანიანი, კეთილმოწყობილი სახლია. შვიდი უბანი და შვიდი მიჰრაბია. დუქნები ცოტაა, მაგრამ ყველაფერი იშოვება. ათი ფუნდუკი აქვს. მდინარის ნაპირას ერთი აბანოა, რომლის წყალს ჩარ-

180

ხით ქაჩავენ ყიზილ ირმაკიდან. ქალაქის სამი მხარე ქვიშნარია. ტა-
ლახი სრულებით არ იცის. რადგანაც მისი ჰავა ძალზე ცხელია, ტკბილი
და წვნიანი ყურძენი მოდის. რახან ქვიშრობი ადგილია, მის მიწაზე
ერთი ჯიშის ხილი მოდის, სახელად გებრე, რომელსაც ძმრით ამჟავებენ.
ფრიად სასარგებლოა. ამ ქალაქის მწნილი მთელ ქვეყნიერებაზე გან-
თქმული. ყველა სახლი ღარიბულადაა მოწყობილი. მოსახლეობა ბექ-
თაშის დერვიშები არიან, იმიტომ, რომ ამ ქალაქის დასავლეთით, ერთ
შემადლებულ ადგილზე ბექთაშიების შეიხია დამარხული.

**ქვეყნიერების ჩირაღდანის, წმინდანთა შორის უმთავრესის, რჩე-
ულთა შორის რჩეულის – მისი უწმინდესობა შეიხ კოაფუნ-ბაბას წმინ-
და საფლავის აღწერა:** იგი უშუალო მოწაფე იყო მისი უწმინდესობა
ჰაჯი ბექთაშ-ველისა. მაღალი ალლაჰის ნებით, აქ გარდაიცვალა და
აქვე დაიმარხა. შემდეგ, მისმა უდიდებულესობამ, სულთან ბაიაზეთ-ვე-
ლიმ რამაზანის თვის ოცდამეშვიდე ღამეს სიზმარში ნახა ეს წმინდანი
და თავისი წმინდა ანდერძით მის წმინდა საფლავზე ააშენებინა მაღა-
ლი გუმბათი, წმინდა ჯამე, გამოჩენილი დერვიშებისათვის ერთი მოე-
დანნი, ერთი საჭმელების დასარიგებელი და გასამასპინძლებელი სახ-
ლი, სასტუმრო გამვლელ-გამომვლელთათვის, სამზარეულო მრავალ-
რიცხოვანი ოთახებითა და საკუჭნაოებით. ეს საქველმოქმედო შენო-
ბები მთლიანად ტყვიით გადააბურვინა. ფრიად კეთილმოწყობილი,
დიდებული შენობაა და ერთი ფარსანგის მანძილადან გუმბათი ლურ-
ჯი-ზღვასავით ღელავს. გასხივოსნებული გუმბათის ელვარე ნიშანი
ადამიანს თვალს მოსჭრის, მის სამზარეულოში დღედაღამ გამოუღევე-
ლი საჭმელია.

რადგანაც მე, მწირი, უპირველესად ყოვლისა, შემადლებულზ-
მდებარე აკლდამას ვეწვიე, მის ზღურბლს მდაბლად ვემთხვიე, „მშვი-

171

181

დობა შენდა“, ვუთხარ და წმინდა აკლდამაში შევედი. მისი წმინდა
სულისათვის ყურანის კითხვა დავიწყე. რადგანაც გაბრწყინებული
აკლდამა მუშკისა და ამბრის სურნელებით არის სავსე, მლოცველის
გონებასაც აკეთილსურნელებს. ყოველ მლოცველს დერვიშები და თურ-
ბედარები ვარდის წყალს ასხურებენ. მის წმინდა ნემტზე ბექთაშიების
კუნკული დევს|თექიეს მკვიდრებმა და დერვიშებმა მე, დერვიშთა
მეგობარ ევლიას, ერთსულოვნად დამახურეს ის კურთხეული კუნკუ-
ლი. ალლაჰის დიდებითა და მოხსენიებით თქვეს: „თვალისჩინის ძალა
მოგეცეს და ჯანმრთელობა ნუ მოგაკლდება, კურთხეულ იყოს შენი
მოგზაურობა; ამ ქვეყანას და იმ ქვეყანას პატივდებულ და კურთხეულ
იყავ; მტრის სიავისაგან დაგიფაროს!“ აკლდამის მოყვარულებმა ლოც-
ვა-კურთხევით დასძახეს მაჰმადიანური მოწოდება და ფათიჰა წაიკი-
თხეს. როგორც კი თავზე დავიხურე კუნკული, ღვთის ნებით, ორივე
ყურიდან ნიავმა გამიქროლა, ორივე თვალიდან ცრემლი მდიოდა მთე-
ლი საათი. შემდეგ, საწყალი თვალები არაბული მაშხალებივით გა-
მინათდა. იმიტომ, რომ, როდესაც მე, საწყალი მონა, შავ ზღვაში
ვიხრჩობოდი და შიშველი ვცურავდი, ზამთრის ყინვაში თვალისჩინი

დამაკლდა და ხედვეის ძალა წამერთვა. როდესაც ის ბედნიერებამოსილი თექის კუნკული დავიხურე, თვალისჩინი მომემატა. სიხარულისაგან, ვიდრე წმინდა ხათმის განსაწმენდი სურის კითხვა არ ჩავათავე, ყურანის კითხვას არ მოვეშვი. შემდეგ ბედნიერებამოსილი აკლდამა დავათვალიერე, დერვიშებს დავუმეგობრდი და [წმინდან] ბაბას ნაწყალობევი საჭმელი გეახელით. ამჟამად იმ სინათლით სავსე აკლდამაში ინახება მისი უწმინდესობა ჰაჯი ბექთაშ-ველისაგან მიღებული დერვიშის წამოსასხამი, სალოცავი ხალიჩა, დოლი, ალამი, დაფი, ყელსაბამი ჯაჭვი, კვერთხი, თექის კუნკული და კაბა. აკლდამის კედელ-კარებზე მრავალ მოგზაურს, ღმერთზე შეყვარებულს, სხვადასხვანაირი ხელით ნაირ-ნაირი ბეთები და შაირები დაუწერია მეც, გულგანგმირული გავკადნიერდი და ჩემი ხელით, განსვენებულის ბედნიერებამოსილი თავის მხარეს, ნათელი სულუსის და ჯილის ხელით კაფია ბეთი დავუწერე, რომელიც ანახლად მომივიდა თავში:

„ნიმუში წინამძღვართა, ძიება წინასწარმეტყველის ოჯახის არსისა
საგანძური სიწმინდის საიდუმლოებისა – მისი უწმინდესობა – კოფუნ-ბაბა“

მიზეზი იმისა, თუ რატომ უწოდეს მას კოფუნ-ბაბა სანამ ჰაჯი ბექთაშთან ერთად ხორასნიდან რუმში მოვიდოდა, დღე-ღამის ოცდაოთხ საათში, მხოლოდ ერთხელ ამოიღო ხმა ცხვარივით⁸. ეს სიჩუმე ამ სიარულის დროს ერთხელაც არ დაურღვევიათ. ამას გარდა, კიდევ მრავალ შემთხვევას ჰქონდა ადგილი. ბექთაშრებს ხალხში სიძულვი-

172

ლი აქვთ დამსახურებული, მაგრამ კოფუნ-ბაბას დერვიშები ცხვარივითა და ბატკანივით მოკრძალებული, მშვიდი, წყნარი, განმარტოებული, ღვთით განათებული, სუნასა და ჯამათისათვის მლოცველი, ღვთისმოსავი ხალხია. ერთი სიტყვით, მართალია, ჩვენ ბევრი არ გვიმოგზაურია, მაგრამ ამბობენ, რომ ასეთი აკლდამა რუმსა და არაბეთშიც არ არისო.

|| ბურჰან-დედეს წმინდა საფლავი: ხიდის თავშია. [აქ დასაფლავებული] დიდი ფირია, რომელმაც ასობით სასწაულთმოქმედება მოახდინა. აქ სულთან ბადაზეთ-ველის ნაქველმოქმედარი დიდი ხიდია, რომელიც დათვალეირების ღირსი და ქვეყნიერებაზე განთქმულია. ცხრამეტი თალი აქვს. ყოველი მათგანი ცისარტყელასა და ციურ „ირმის ნახტომს“ მიაგავს. ასეთ გადარეულ მდინარეზე დახელოვნებულ ხუროთმოძღვარს საიმედო ხიდი აუშენებია; ანატოლიის ქვეყანაში მისი მსგავსი არ მოიპოვება.

ამ ქალაქში ერთი დღე დავრჩით. მეორე დღეს გამგზავრების დოლი დავუკარით, ხიდზე დასავლეთით გადავედით, მთებსა და ბაღებში ვიარეთ. მთების საშიშ და სახიფათო გზებზე ვიარეთ და კლდოვანი ვიწრობი გავიარეთ, რომელსაც დირექლი ბელი ეწოდება. აქაურობა ისეთი საშიში ადგილია, კაცი კლდეებზე რომ გავიდეს და ერთი ქვა დააგოროს, ათას ადამიანს დაღუპავს. ერთე დაწყველილი ვიწრობია, რომელზეც ჩიტიც ვერ გადაფრინდება. რუმში, არაბეთსა და ირანში

182

დირექტორ ბელის სახელითაა საქვეყნოდ ცნობილი. მიზეზი დირექტორ ბელის დარქმევისა ისაა, რომ მისი კლდეები ჰაერშია გადმოკიდებული, როგორც სვეტებზეუდგმელი მთა. რამდენ ქველმოქმედ ადამიანს უთქვამს: „არ ჩამოინგრეს, საყოველთაო გზა არ გადაიკეტოსო“ და კლდეების ქვემოდან ფიჭვისა და ღვიის დიდი ბოძები შეუდგამს. ამიტომ უწოდებენ დირექტორ ბელს⁹.

ჩვენი ბატონი ფაშა სწორედ ამ ადგილას ჩამოხდა ცხენიდან და ბისმილას წარმოთქმით პირადად აიღო რამდენიმე ქვა მუსლიმთა გზიდან. იმავე წამს, დიდ არს ღმერთი, ოთხი ათასი მოხუცი და ახალგაზრდა ჩამოხდა ცხენებიდან და ხალხის სავალზე დაყრილი ქვები ქვემოთ, ხევში გადაყარეს. ამავე დროს სამხედრო მუსიკით მოუწოდეს სამუშაოდ და „ალაჰ, ალაჰის!“ ძახილით ერთ საათში გზა ისე გაწმინდეს, რომ ერევნისა და ჰამადანის გზას დაემსგავსა. აქედანაც ვიარეთ და 9 საათში სოფელ ჰაჯიქოღში მივედით. დირექტორს ვიწროებიდან მოყოლებული უკვე ამასიას საზღვრებია. ამ გავერანებულ სოფელს ერთი დანგრეული ფუნდუკი აქვს. მაგრამ ისეთი ადგილია, რომ საუცხოოდ გაშენება შეიძლება. აქედან სამხრეთისაკენ ვიარეთ მერზიფონის ველზე და 6 საათში სოფელ ქერქუვაზს მივალწიეთ. ესეც ამასიის მიწაზეა.

173

183

ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა. სამოცი სოფელი მთლიანად ალაჰის მოციქულის ვაკუფია. მუსლიმური სოფელია ერთი ჯამეთი და ერთი ფუნდუკით. მაგრამ ამასაც|| თანდათანობით გავერანებისაკენ აქვს პირი. თუმცა ისეთი ადგილია, რომ შეიძლება მისი კეთილმოწყობა, რადგანაც სადგურია. აქედან 8 საათში სახელგანთქმულ ქალაქ ამასიას მივალწიეთ.

LI

აღწერა ძლიერების მთისა, მადნეულთა წმინდა მწვერვალისა, ამაღეკთაგან შემორჩენილი დიდების ქალაქისა – ამასიის ციხისა

ამბობენ, ციხე აშენებულია ამაღეკი ხალხის მიერ, რომელიც ძველ დროში იყო¹. მრავალ ხელმწიფეს გადარჩენილი რუმის ციხეა. ზოგიერთი მატთანე ამბობს, რომ იგი ააშენა ფარჰად მთის მნგრეველმა. შემდეგ, 476 (1083) წელს იგი ბერძნებს წაართვა დანიშმენდიანთა სულთანმა მელექ-ყაზიმ. თუმცა მრავალჯერ შემოარტყეს ალყა ირანის აზერბაიჯანის, ფადიშაჰებმა, დაპყრობა ვერ შეძლეს. ერთხანს დანიშმენდიანთაგან სელჩუკების ხელში გადავიდა; მათგან კი, თემურის დროს, ოსმალთა ხელში მოხვდა. მისი დაპყრობის შემდეგ ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანმა იფიქრა, თემურმა არაფერი აუტეხოსო და თავისი უფლისწული ისა ჩელები მის განმგებლად დანიშნა. სახელმწიფოს დედაქალაქად და სასულთნოს ტახტად იქცა და ხუტბა აღავლინა. აქ მოიჭრა ახჩა, რომელზეც ამოტვიფრული იყო: „დიდება მის გამარჯვებას.

მოიჭრა ამასიაში“. ეს იმიტომ, რომ მის მთებში და ქალაქშიც ვერცხლის საბადოებია. ფადიშაჰებისათვის განკუთვნილი სასახლე, სამოთხი-სებური ბაღი გაშენდა და ოსმალთა სატახტო ქალაქად იქცა. [სულთან მეჰმედ მეორე] ფათიჰის დროს ჩაიწერა, რომ სივასის ვილაიეთის მიწაზე ამასია მისი ბეგის სადგომიაო. რადგანაც თავის სანახებიანად დიდი ქალაქია, მრავალჯერ იყო ნაწყალობევი არფალიქის წესით სამთულიანი ვეზირებისათვის. ფადიშაჰური კანონის მიხედვით მისი ფაშის სახასო 20 000 [ახჩა] არის. სანჯაყში 19 ზეამეთი და 42 თიმარია. ალაიბეგი და ჩერი-ბაში ჰყავს. სალაშქროდ შეიარაღებული, სრულყოფილი მეომრების მფლობელები არიან. სამასახიანი ყაზაა. მისი ნაპიები ფრიად გაშენებულია. ინებაზარის, აკდალის, კეფალეს ნაპიებია. სანჯაყში ცხრა ყაზა შედის: ქოფრუ სემერე, ზედთუნი, გუმუში, ბულაკი, ||მერზიფონი, ქერქუვაზი, ლადიქი, ვერაჲ და ზენუნ აბადი – იგივე ელვან ჩელების საფლავი. ამასიის ყაზადან წლიურად შვიდი ათასი ყურუში შემოდის. მის ფაშას, სამართლის მიხედვით, სამოცდაათი ათასი ყურუში შემოსავალი აქვს. მისი ფაშის სახასო ექვსი სასუბაშოა:

174

ბაჯფაზარი, ვერაჲ, ინეფაზარ, აკდალ, სულუ ოვა. სახასოებს ჰყავს. სუბაშ, მუფთ, ნაკიბ ულ-ემრაფი, იანიჩართა სარდალი, კეთილშობილი სიფაპიების ქეთხუდა, წარჩინებულები და დიდებულები, ულემები და ღვთისმოსავეები. მდიდარი სოვდაგრები ჰყავს. ძირძველი ოჯახებიდან არიან ხუთასახიანი [ჯამაგირის მქონე]. მრავალი მოლა, ბეგი, ბეგის შვილები და ფაშისშვილები.

LI

ამასიის ციხის მოყვანილობის ქება-დიდება

თავი ცისათვის მიუბჯენია. ძალზე მაღლა აზიდული კედელ-ბურჯები, საიდანაც მთელი ქვეყნიერების ხედი: იშლება, ლურჯ ღრუბლებში უჩინარდებიან; მხოლოდ შიდა ციხის ჯამეს მინარეთები და სახლების სახურავები ჩანს და ისიც მზიან ამინდში, შუადღისას. მისი გარეშემოწერილობა ცხრა ათას სამოცი ნაბიჯია. ხუთკუთხა მოყვანილობისაა და კუთხე-კუთხედ გადაბმული, სხვადასხვა ხერხით აშენებული ქვის ციხეა. ფარჰადის ნახელავი, მტკიცე ნაგებობა: ორმოცდაერთი კოშკი და რვაასი ქონგური აქვს. შიგ მდებარე სახლები ჩემთვის ცნობილი არაა. მაგრამ კარგია ძველი ნახელავი სასახლეები, ჯაბახანა, ხორბლის ამბარი, წყლის სათავსები. ქვემოთ გამავალ მდინარესთან ჩასასვლელი წყლის გზები და 307 აუზი აქვს. მაგრამ სავაჭრო რიგი და ბაზარი არა აქვს. აღმოსავლეთისაკენ გამავალი ოთხი რკინის კარია. შიდა ციხეში [სულთან] ილდირიმ-ხანის ერთი ჯამეა. საოცარი, ჯოჯოხეთის ქვესკნელის ჭასავით დილეგი აქვს. ციხეში სამოცდაათამდე დიდი და პატარა ზარბაზანია. რადგანაც [აქაურობა] შიდა ქვეყანაა, დიდი ბაღემეზ ზარბაზნები არ აქვს. ციხის ძირი მთლიანად გამოქვაბულებით არის დაღარული და სამაგალითო რამაა ჯელალის, ყარა

აზიჯის, ყარა საიდის დროს. ვილაიეთის წარჩინებულები და დიდებულები მთელ თავის ძვირფასს| ნივთებსა და ბარგს ამ გამოქვაბულებში ინახავდნენ და თავისი ოჯახებითა და ჯალაზობით აქ აფარებდნენ თავს. მიუხედავად იმისა, რომ დასაბრმავებელმა თემურმა შვიდი თვის განმავლობაში ალყა შემოარტყემევინა და მის დაპყრობას ცდილობდა, წარმატებას ვერ მიაღწია და იმედგაცრუებული გაბრუნდა. იმ მოსაზრებით, რომ რაც არ უნდა შიდა ქვეყანა იყოს, აჯანყებულებმა ფეხი არ მოიკიდონო, საყარაულო კარში გამზადებული დგანან თავით ფეხებამდე შეიარაღებული მეციხოვნეები და მეციხოვნეთა ალა.

ქვედა ციხე დგას ქალაქის შუაზე გამავალ მდინარე თოზანლოს ნაპირას. ერთი წყება კედელი აქვს: დაბალი, ქვით აშენებული ციხეა, მისი გარემშემოწერილობა არ ვიცი. სამი კარი აქვს: სამხრეთისაკენ გამავალ დაბალ ხიდზე გაკეთებული „ბნელი“ კარი; მაიდანოსის კარი, რომელიც [სულთან] ბაიაზეთ-ხანის ხიდის გასასვლელია; დასავლეთისაკენ – მოედნის კარი, რომელიც დიდი ხის ხიდის პირდაპირაა და ამ ხიდით შეიძლება გადასვლა ქალაქის ცისფერ მედრესეში. აღმოსავლეთ მხარეს არის სარგიზის ხიდის კარი. ამ ხიდითაც შეიძლება გადასვლა ქალაქში მდებარე ყარიბების ჯამესაკენ. ამ ციხის მიდამოებში კეთილმოწყობილი სასახლეები და ექვსასი სახლია. მცირე ბაზრები აქვს. ჯამეც აქვს.

ციხის ძირას მიმდინარე წყალი – თუზანლრ მოდის თუზანლრს მთიდან, რომელიც ამ სანჯაყში, თოკათს ზემოთაა. იგი თოკათის ციხეს წინ ჩაუვლის, ძველი ინფეზაროსა და კარ გოლქს შემდეგ თურჰალის ციხის დაბას გაუვლის, გასცდება ჩენგელლრს ვიწროებს, სარიკუსუნს, დადვიფერს ხიდს, ჩელანის ხიდს. შემდეგ ფარჰადის ვიწროებს გაივლის და ამასიაში შემოდის. ეს მდინარე ლადიქის ტბის შესართავ ადგილას – კავრესთან ჭანჭრობ ველზე მიედინება და ამასიის ახლოს უერთდება, რადგანაც ეს დიდი მდინარე ამასიაში შემოდის, ხალხში ასეთი უხამსი გამოთქმაა: „თოკათი...ს, ამასია სვამსო“. მას შემდეგ, რაც ამასიას გასცდება, მდინარეს ჩარშანბას წყალს უწოდებენ. კიდევ მრავალ ქალაქსა და სოფელს გაივლის; ნათესებს, ბალ-ბოსტნებს მორწყავს და შავი ზღვის ნაპირას მდებარე სამსუნის ციხის აღმოსავლეთით შავ ზღვაში ჩადის. მას დაბა ჩარშანბასთან მრავალი წყარო ერთვის. |მდინარე ქერქუქსაც (ქელქითი), რომელიც მნიქსარის ციხის ძირას გადის, ეს უზარმაზარი მდინარე ბოლაზქესენში იერთებს და შემდეგ სამსუნის ძირას შავ ზღვას უერთდება. ამ მდინარეზე სულთან ბადაზეთ [მეორე]-ველრს დიდი ხიდია უდიდესი ხელოვნებით აშენებული. ქალაქი ამასია მდინარის ორივე მხარეს არის კიბე-კიბედ შეფენილი მთებსა და ფერდობებზე. ძალიან დიდი ქალაქია მდინარე ქალაქში სამხრეთიდან შემოდის, მრავალ ათას ბალ-ვენახს რწყავს. მრავალ წყლის ჩარხს აბრუნებს და პირდაპირ ჩრდილოეთისაკენ მიემართება. საერთოდ, ოსმალთა სახელმწიფოში განთქმულია ქალაქ ჰემას, ადანას და ამასიის წყალსაქაჩი ჩარხები.

ამგვარად, ამ მდინარის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილებად დაყოფილ ქალაქ ამასიაში 48 მუსლიმური და ხუთიც ქრისტიანთა უბანია. ხუთი ათასამდე დიდი და პატარა კეთილმოწყობილი სახლი და სასახლეა. მათ შორის ფადიმაჰებისათვის განკუთვნილი, ანუ სასულთნო სასახლე ორია. მდინარის პირას სამოთხის ბაღის მსგავსი ვარდე-

176

ბიანი და სუმბულიანი, მრავალი მეფური დარბაზით გაწყობილი, ნაირ-ნაირი ჯიშის ხეხილით სავსე სამაგალითო სასახლეა. ერთი საგანგებო ბაღის ოსტატი, ორმოცდაათამდე ყვითელჩაჩიანი მთოხნელი მეზღვე ჰყავს. ფაშის სასახლე მეჰმედ-ფაშას ჯამეს გვერდითაა. შიდა ციხეში ყველაზე განთქმულია სულთან ბადაზეთის სასახლე, შამსრ-ფაშას მეჰმედ-ფაშას სასახლე, ხოჯა აჰმედ-ფაშას სასახლე. გელდიქ კანლრ ალი-ფაშას სასახლე. ყველა სასახლე კრამიტის სახურავიანია. ამათ გარდა, კიდევ ბევრი სასახლეა, მაგრამ გვეპატიება რომ ვერ აღვწერეთ, რადგანაც უმნიშვნელო საგნების აღწერა და კითხვა სხვა არაფერს იწვევს, გარდა მოწყენილობისა.

ამასიის ჯამეების შესახებ: სულ ორას ორმოცი მიჰრაბია. პირველად – სულთან ბადაზეთ [მეორე]-ველრს ჯამე. ეს ხანი უფლისწულობის დროს პირველად ტრაპიზონში იყო განმგებლად და მეორედ – ქალაქ ამასიაში. აქედან სტამბოლში წავიდა და როდესაც მამამისი [სულთან] მეჰმედ-ხან ფათიჰი სკუტარის ახლოს მალთეფეში მოკვდა, დამოუკიდებელი ფადიმაჰი გახდა. „ამასიაში ვბრძანებლობდიო“ თქვა, ამასიის მოსახლეობას მთელი ურფის გადასახადი აპატია და ეს ჯამე ააშენა. ფრიად მშვენიერი ჯამეა: სიგრძე-სიგანით ას-ასი ნაბიჯია. მიჰრაბი, მიმბარი და მუეძინის გადმოსადგომი დიდის ხელოვნებითაა ნაკეთები. ერთი ლურჯი გუმბათია, მაგრამ მაინცდამაინც დიდი არაა. კედელ-კარის მხარეს, სხვა სულთნების ჯამეების მსგავსად, კანდელებით გასაჩირადდებელი სოფა აქვს. სარკმელებში გამანათებელი შუშებია. მისი თარიღია: „სასიხარულო შენობა. 893 (1488) წელი“. ორი მინარეთი აქვს და ერთი შიგნითა ჰარემი. ჰარემის გარშემო მოწყობილია მრავალი სოფა და ნაირ-ნაირი სვეტებიანი გუმბათები შუაში ხელოვნებით ნაკეთები განბანვის აუზი აქვს. გარეთა ჰარემი დიდი სვეტებითაა შემკული. მეტად დიდი ვაკუფები აქვს. ციხის მხარეს სირიელების უბანში, მათ საცხოვრებლებთან ახლოს ქუჩუქ-აღას ჯამეა. გაღმა, მდინარე ჩიქირიქის ზემოთ სამოთხის ბაღის მსგავსი ბადაზეთ-ფაშას ჯამეა. ტყვიით დახურული, გუმბათიანი, ერთმინარეთიანია და თავიდან ბოლომდე ხამი მარმარილოთია მოგებული.

187

მეჰმედ-ფაშას ჯამე: წყლის პირას ძვეს. ქვითნაშენი, ტყვიით დახურული გუმბათიანია და ერთი მინარეთი აქვს. ჰიდირ ილიასის ჯამე ჰალჰანეს უბანშია. დიდი ნაგებობაა და ტყვიის სახურავიანი გუმბათი აქვს. სასამართლოს [უბნის] ჯამე ყავრით არის დახურული. ამ ჯამეს სენაკებში ბევრი ნემტი მთლიანად [შენახული] ტანით წევს კუბოებში. მინარეთი ხისაა. ფეთჰიეს ჯამე ეკლესიიდან გადაკეთებული და უმინარეთოა. **ღორგოჩ-ფაშას ჯამე:** – მისი ამშენებელია ჩელები სულთან

188

რული და უმინარეთოა. ამათ გარდა, სხვა სამლოცველოებიც მეჩეთე-
ზად ითვლებიან.

ამასიის მეჩეთეების აღწერა: სარაჯების მეჩეთი, ბუდუქ-აღას მეჩე-
თი, კილიჯი მეჩეთი, კადიქოფრუსუს მეჩეთი, დირესუზნის მეჩეთი, ზე-
მოთა ბაზრის მეჩეთი, საფარ-აღას მეჩეთი. ბელესთანის მეჩეთი, ჩოფ-
ლიჯა მეჩეთი, მუსტაფა-ბეის მეჩეთი, კანლი ალი-აღას მეჩეთი, ქვემო
ბაზრის მეჩეთი, ყარიბების მეჩეთი, ჩუკურლარის მეჩეთი, ხოჯა-ხა-
დეს მეჩეთი, ათ მეიდანის მეჩეთი, კანლ-ბაზარის მეჩეთი, მაკაჯიქის
მეჩეთი, ზემო მოედნის მეჩეთი, ქვემო მოედნის მეჩეთი. ამგვარად,
ესენი ტყვიის სახურავიანი, სულთნების ჯამეების მსგავსი მეჩეთებია,
რომლებსაც ჩეინ ვიცნობთ და გვინახავს.

188 **ამასიის მედრესეების აღწერა:** ათი წმინდა მედრესე. ე. ი. მეც-
ნიერებათა|| სასწავლებელი აქვს. მაგრამ მათ შორის ყველაზე დიდებუ-
ლი, შემკული და კეთილმოწყობილი სულთან ბაიაზეთ [მეორე]-ველრის
მედრესეა. სხვები: – მეჰმედ-ფაშას მედრესე, ყადის მედრესე, ცისფე-
რი მედრესე, ბუდუქ-აღას მედრესე – ტყვიის [სახურავიანი] შენობები
და თუთის ხეებიანი მედრესეებია. ყველა ესენიც სასწავლებლებია.
არის ქუჩუქ-აღას მედრესე, ბაიაზეთ-ფაშას მედრესე და სხვები. ცხრა
ყურანის საკითხავი სახლია. მხოლოდ ბაიაზეთ-ხანის ყურანის საკითხავ
სახლში სამასზე მეტია ყურანის ზეპირად მცოდნე. მათ შორის არიან
ისეთებიც, რომლებიც დაახლოებული არიან ღმერთთან და სამოთხე
აღთქმული აქვთ.

ერთი შემკული, დიდებული ჰადისების სახლი აქვს. ყრმათათვის
ორასამდე სასწავლებელია. ამათ გარდა იმ უზნის მეჩეთებსაც, რომ-
ლებიც მე აქ აღვწერე, ყველას აქვს თათო სასწავლებელი ყმაწვილე-
ბისათვის.

სახელოვან დერვიშთა სავანეების აღწერა: თორმოცამდე სავანეა
მწირებისათვის. მათ შორის ყველაზე დიდებულია მევლანა ჯელალ ედ-
დინ რუმის სავანე, რომელიც მევლევიელთა დერვიშების როკვით შე-
სასრულებელი ლოცვის სახლია. ხიდირ ელიასის სავანე, ცისფერი
მედრესეს სავანე, ფირების სავანე, შამლარ სავანე, გოლაბი-ზადეს სა-
ვანე, მუფთ-ზადე აჰმედ-ეფენდის სავანე, კადრის სავანე კანლი-ბა-
ზარში, კეთროვანთა [უზნის] სავანე და სხვა.

საქველმოქმედო შენობების აღწერა: ათი საჰმელეების დამრიგე-
ბელი სახლია. მათ შორის ყველაზე დიდებულია სულთან ბაიაზეთ
[მეორე]-ველრის საქველმოქმედო სასადილო, სადაც ყოველდღიურად
უკლებლივა უხვი წყალობა ყველა ღარიბისათვის. მევლევიელთა სახ-
ლის საქველმოქმედო დაწესებულებაში თავისი დერვიშების გარდა სხვა
მწირებსაც უხვად ამწყალობებენ. აქ არის ფირ ელიას-დედეს, მეჰმედ-

ფაშას, აურგორ-ფაშას და გოქ-ხათუნის, ჩობლის საქველმოქმედო შენობები.

ქარვასლების აღწერა: სულთან ბააზეთ-ველბის; ქარვასლა – თაჯ-ხანე ხალასი ტყვიით არის გადახურული, ბაიაზეთ-ფაშას ქარვასლა – თაბ-ხანე ტყვიისსახურავიანია. ბაირამ-ფაშას თაბ-ხანე ქარვასლა – მისი ამშენებელია [სულთან] მურად მეოთხის ერთ-ერთი ვეზირი და ტყვიისსახურავიანია. ჩოფლიჯას თაბ-ხანე ქარვასლა კრამიტითაა დახურული. ცისფერი მედრესეს თაბ-ხანე ქარვასლა აურგორ-ფაშასია. „დოდრუ ოთურ“-ის ქარვასლა. ყველგან უხვადაა წყალობა.

დიდვაჭართა ფუნდუკების აღწერა: ციხის მსგავსი, ცისფერი ტყვიით დახურული, რკინის კარიანებია. სარი მეჰმედ-აღას ფუნდუკი ტყვიისსახურავიანია; არის სულთან ბააზეთის ფუნდუკი, |აურგორ-ფაშას, ბააზეთ-ფაშას, ხოჯა მეჰმედის ფუნდუკები. ყაფანის ფუნდუკში სასწორია. რიდვან-აღას ფუნდუკისა და მეჰმედ-ფაშას ფუნდუკის სიახლოვეს მდებარე დიდი თიმარ-ხანე ძველი ამშენებულია.

189

მარტოხელათა ფუნდუკის აღწერა: უცოლშვილოთა და უცხოელთათვის ოთახებია. ამათ თავიანთი მეკარეები და ოთახების ზედამხედველები ჰყავთ. ყოველდამ, ვახშმოზის შემდეგ, დოღს დაუკრავენ და კარი იკეტება. დაგვიანებულები ვეღარ შევლენ. შესული კი, რაც არ უნდა გაუჭირდეს, ძალიანაც რომ სტკიოდეს გული, გარეთ ვერ გამოვა. როგორც კი ინათებს, კარი იღება, იქ მყოფნი სამუშაოზე ან დუქანში მიდიან და თავის საქმეს მიხედავენ. დაცული ადგილებია.

აბანოების აღწერა: სახლრ-ოდღუს აბანო. კუმაჩოქის აბანო, რომელიც ბააზეთ-ფაშას [მეჩეთის] ახლოსაა; მეჰმედ-ფაშას ჯამეს გვერდით – მუსტაფა-ფაშას აბანო; ჰუნქარსარაის ახლოს – სასახლის აბანო; ალჩაკ ხიდის თავში, წყლის პირას – ალაჯა (ჭრელი) აბანო; ჰაჯი-ზადეს ახლოს – ჩარდახიანი აბანო; ფეთჰიეს ჯამეს ახლოს – ყადის აბანო; სულთან ბაიაზეთის აბანო; აურგორ-ფაშას აბანო; კანლიბაზარის აბანო. გაღმა ციხეში ოთხი აბანოა; ორი მათგანი უბრალო აბანოებია, დანარჩენი კი ორგანყოფილებიანი. მოედნის უბანშიც ორი აბანოა, რომელთაგან ერთი ორგანყოფილებიანია¹.

სავაჭრო რიგი და ბაზარი: ასსამოცამდე ნაირ-ნაირი სახელოსნოა და ათას სამოცი დუქანი. მისი სავაჭრო რიგების უმეტესობა ბრუსას ბაზარით მტკიცე ქვის შენობებია. ციხის მსგავსი, გუმბათებით შემკული, ოთხი რკინის კარიანი დახურული ბაზარი ბააზეთ-ხანის ჯამეს მხარესაა.

უბნები: ორმოცდარვაა. ციხის მხარეს არის შამლარის უბანი; გაღმა ქალაქის მხარეს – ბააზეთ-ფაშას უბანი; მეჰმედ-ფაშას უბანი; სასახლისა და სივაჯე უბნის მოსახლეობა სომხებია; სუფიების

179

უბანი; ჩოფლიჯა უბანი; ციხის ძირას – სარგიზას უბანი; ხევისა და ყადის ხიდის უბანი; თემენას უბანი; კილიჯის უბანი; აკაჯიქის უბანი;

კანლი-ფაზარის უბანი და სხვ.

190

წარჩინებულების, დიდკაცებისა და დიდებულების ქება: ჩვენი აქაური კეთილისმყოფელია ჰაჯი-ფაშა ზადე. ბექირბეი, ქეთხუდა კულ-ოღლუ მეჰმედ-ალა დაზანფერ-ალა ფერუჯ-ალა, ბაკი-ფაშა ზადე რიდვან-ალა, ჩერქეს ალი-ალა, ქაფირ მურად-ალა, ჰელვაჯი||მეჰმედ-ალა, მისი ძმა დელი მუსუფ-ალა, ყადი ზადე მეჰმედ-ალა, გურჯი ალი-ბეი. ყველანი ფაშობის ღირსი ალები არიან.

ქალაქის მცხოვრებლების გარეგნობისა და საქმიანობის აღწერა: რადგანაც მთელი მოსახლეობა ჭამა-სმისა და გართობის მოყვარულია, სახე მუდამ წითლად უღაჟღაჟებთ. მისი მცხოვრებლების ერთი ნაწილია ფაშა და ბეგი, ზაიმები, თიმარისს მფლობელები და სამსახურის ხალხი. ერთი ნაწილიც – ულემები და ყადიები, შეიხები, – რომლებიც ულუფას იღებენ, იმამები და ხათიბები, ყურანის მკითხველები, ვაჭრები და მათი ნოქრები, ხელოსნები და ხელობის ხალხი.

ქალაქის მცხოვრებლების ენისა და ტანსაცმელის აღწერა: ძალიან ბევრია განათლებული და გონებამახვილი. მჭევრმეტყველურად და ენამზინანად საუბრობენ. სხვა მცხოვრებლები თავის განსაკუთრებულ კალოკავზე ლაპარაკობენ. თუმცა სიასამურმოვლებული შალის ფარაჯიანი წარჩინებულებიც არიან, საშუალო შეძლებისაი ტილოს ქსოვილს იცვამენ.

მათი ქალების სინორჩე, სილამაზე და სანდომიანობა მშვენიერი და ზომიერია. მათი სიტყვები გამოზომილია, კბილები – დამალული მარგალიტები. ფრიად კდემამოსილნი, ზრდილნი არიან და ჩადრებში გახვეულნი დაიარებიან.

საჭმელ-სასმელის შესახებ: კალილეს ნაჰიედან მოდის ხორბალი „აქლემის კბილი“. ისეთი თეთრი და წმინდა ლავაში, [მრგვალი პური] ქირდე ჩაკილი გამოდის, რომ ადამიანის სახის ფერს სარკესავით გაჩვენებს. ორმოცი ჯიშის მსხალი, ლალისფერი ბალი, შვიდი ჯიშის წვნიანი ყურძენი, თუთა და შვიდი ჯიშის კომში მოდის. აქაური კომშის მწნილის მსგავსი დედამიწის ზურგზე არაა – ფადიშაჰს ძღვნად მისდის-სასმელებიდან მუშკ-ამბრიანი ბაქმაზის შარბათი და კომშის მწნილის შარბათი კეთდება ისეთი, პაპანაქება სიცხეში და აბანოს ბულში მარგებელია. ქეჩაში გაწურული დილიორანის ყურძნის სასმელი „შირა“ მუქი ლალისფერი და ძალის მომცემია. თუთის ბადაგი და მდოგვით შენელებული სასმელი, შარბათი „ოლდუკლუ“ საჩუქრების სახით მიდის ირანშიც კი თეთრი, გემრიელი შარბათებია.

180

ხელოსნობა: ხელოსნების ყოველ ამქარში ბევრია დახელოვნებული, მაგრამ ყველაზე მეტად მკერავები, ე. ი. თერძები და ბამბის მკენტავები არიან ცნობილი. ბამბის მკენტავები თავის მშვილდს ხელში რომ აიღებენ, გამართავენ და ოცდაოთხნაირი წესით დაჰკრავენ, ადამიანი განცვიფრდება.

მათი დალაქები და მეჰალვეები ფრიად განთქმულნი და დახელოვნებულნი არიან.

|| **წარსულის საარაკო ძეგლები:** თურმე, ამაღევი ხალხის დროს მდინარე თუზანლრ ამ ქალაქის შუაგულში არ გადიოდა. ვინმე თარ-ჰადი შირინად წოდებულ ქალიშვილს სატრფოდ გახდომია და მისი სიყვებრულით ეს მდინარე ქალაქში გადმოუგდია. ამიტომ უწოდებენ მის მთებს ფარჰადის მთას. ფარჰადის წერაქვების კვალი ცხადად ჩანს ქალაქის დასავლეთით მდებარე კლდეებზე. ქალაქის ყველა წყარო იმ კლდეებიდან მოდის და იქ სიძველის ბევრი ძეგლია.

წყლისა და ჰაერის სიმშვენიერე: რადგანაც ქალაქი მეხუთე სარტყელში მდებარეობს, მდინარის პირას, ხევებიან და გორაკებიან ადგილებში, მისი ჰაერი იმდენად ზომიერია, რომ ორთავ მხარეს მდებარე მთები მთლიანად ბალ-ვენახია. მოსავლიაანი მიწებია. სახლების სარკმლები დასავლეთისა და ჩრდილოეთისაკენაა მიქცეული. ზამთარი სასტიკი იცის. რაც შეეხება წყლებს, ისინი [ქალაქის] უკან მდებარე ფარჰადის მთიდან მოედინებიან. უკვდავების წყალია. ყველაზე ადრინდელია სოუკ ფინარი. ეს წყალი სახლიდან სახლში ნაწილდება და ასე უვლის ქალაქს.

გასართობი და სასეირნო ადგილები: სამოცდაათამდე სასეირნო ადგილი აქვს. მათ შორის ყველაზე განთქმულია კანლი ფინარი, სადაც ერთ ჯადოქარ დედაბერს, სახიზლარ წყეულს ფარჰადისათვის უთქვამს: „შირინი მოკვდა, რაღას ჩალიჩობო?“ და შირინის სულის მოსახსენებლად ნაკურთხი ლუკმა მიუცია. ფარჰადსაც მაშინვე ჰაერში აუსვრია წერაქვი, თავი შეუშვერია, წერაქვით მიყენებული ჭრილობით მომკვდარა და ასე ვერ შეერთებია შირინს. ამიტომ უწოდებენ ამ ადგილს კანლრ ფინარს².

LIII

სულთხნებისა და დიდკაცების სალოცავი ადგილების აღწერა

ოსმალთა საგვარეულოს უფლისწულების სალოცავი ადგილი: მუსლიმური სალოცავი ადგილის მხარეს, კიპარისებს მშორის არიან დამარხული, მაგრამ მათი წმინდა სახელები ჩემთვის ცნობილი არაა.

181

საიდუმლოების მზე, შეიხი ზაქარია ჰელვეთრ: წმინდა ფირ ელიასის მთავარი მოადგილეა. დასაფლავებულია ამასიაში, წმინდა ფირ ელიასის აკლდამის სიახლოვეს, სარაჯების არემარეზე. დიდთა და მდაბიოთა სალოცავი ადგილია.

192 **სულთანნი სარწმუნოებისა, სიმურღისებურად წინასწარმეტყველი სინამდვილისა, წმინდა შეიხი აბდ ურ-რაჰმან ჰუსამ ედ-დინი:** || ფრიად განთქმულია „გუმქულუ-ზადეს“ სახელით. წმინდა ფირი ელიასის ქალის შვილია. დერვიშთა აღჭურვილობა ჩააცვა შეიხმა ზაქარია ჰელვეთრმ. განსვენებული შეიხის შემდეგ ის გახდა სალოცავ ხალიჩაზე მჯდომი მომღვარი. ძალიან ბევრი გადმოცემა მისი სასწაულების შესახებ, ასეთი რამეც კი: სულთან მურად მეორის სამი უფლისწული ამ წმინდანის პატიოსან ხელზე სამთხვეველად მოსულა. მაშინ, როდესაც

პირველი ორი უფლისწული მის მადლიან ხელებს ეამბორებოდა, უფლისწული მეჰმედი ფეხებში ჩავარდნია და ფეხზე კოცნით ძლიერ შევედრებია. შეიხსაც კისრიდან მოუხსნია ყელსაბამი, მეჰმედისათვის შეუბამს კისერზე და უბრძანებია: „კონსტანტინეპოლში მუსლიმთა საქმეებს კარგად ემსახურე“. ღვთის განგებით ოცი წლის შემდეგ მეჰმედ-ხანი კონსტანტინეპოლის დამპყრობი გახდა. ამ წმინდან [შეიხს] ღმერთის სიყვარულის გამომხატველი და სუფიური, ურიცხვი მჭერ-მეტყველური ლექსი აქვს. მისი მეტსახელია ჰუსამი. მისი სინათლით სავსე აკლდამა მდებარეობს ამასიაში, ფირ ელიასის აკლდამის ახლოს, იაკუბ-ფაშას სავანეში – წმინდა ჰყოს [ალაჰმა] მისი საადუმლო.

მოლა კასიმ ხათიბ ბენ იაკუბი: მისი დაბადების ადგილი ამასიაა. ზედმიწევნით, ზღვა ცოდნის ადამიანი იყო. ამასიაშივე დასაფლავებული.

მოლა ალა ედ-დინ ელიქანრ: ამასიელია და ამასიაშია დასაფლავებული. მისი სიკვდილის თარიღია: „გაემგზავრა ნეტარი“ 1018 (1609-1610) წელი.

მოლა აბდ ალ-ჯაბარ აჯემრ: ბალხელია. უფლისწულების აკლდამის, სიახლოვესა დაკრძალული. შესანიშნავი მცოდნე იყო.

მოლა აბდ ურ-რაჰმან ბენ ალი მუვეიდი: ამასიელია. ამასიაშია დაკრძალული; მისი გარდაცვალების თარიღია: „უთხარ მას, ვინც მოინახულებს, თარიღი მისი გამგზავრებისა [და] ადგილსამყოფელი შემწესი, ნეტარისა და ღვთისნიერისა“.

პოეტაგან გამორჩეული მუნირ ეფენდი: ამასიელია. ამასიაშია დაკრძალული, მშვენიერი ლექსები აქვს არაბული, სპარსული და თურქული. ლექსების უმეტესობა კაფიად აქვს გამოთქმული. ამასიას მბრძანებლის, სულთან აჰმედ-ხანის ვეზირთაგანია.

182

ნიჭიერი პოეტი, მიჰრი მაჰ ხათუნი¹: წმინდა ფირი ელიასის შთამომავალი, უმანკო ხათუნი ყოფილა სამოცდაათი ტომი მნიშვნელოვანი წიგნი ახსოვდა ზეპირად. ყველა უღელა ცოდნასა და მეცნიერულ პაექრობაში დაუმარცხებია. რადგანაც მისი სახელი „მიჰრი მაჰ“ არის, სამწერლობო მეტსახელად დაირქვა მიჰრი. მას აქვს საუცხოოდ, ენაწყლიანად შესრულებული, ანბანზე შეწყობილი ბრწყინვალე დივანი, რომელშიც მშვენივრად და სიტყვაკაზმულად არის წარმოდგენილი ||სარწმუნოებრივი წესებისა და ვალდებულებების საკითხები. გალექსილი რისაღებები აქვს ჯერ არნახული თვისებებით აღჭურვილი, რჩეული და გამოჩინებული, ჯერ კიდევ გაუფურჩქნავი პოეტი იყო, როდესაც სამოთხის ბაღისაკენ გაემგზავრა. თავისი წმინდა ჰაჰის - ფირ ელიასის აკლდამაში განისვენებს.

წმინდანთა შორის უწმინდესი, რჩეულთა შორის რჩეული შეიხი ფირ ელიასი: ამასიელია, სულთან ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის შეიხთაგანია. თემურ [ლენგს] ესაუბრა და თვით შირვანამდე გაჰყვა. შემდეგ ისევ ამასიაში დაბრუნდა და რომ გარდაიცვალა, დიდებულ აკლდამაში დამარხეს. ამასიის მახლობლად მდებარეობს მაღალ ადგილზე,

საიდანაც მთელი ქვეყნიერება მოჩანს და ეწოდება სევადიე. ძალიან ბევრ სასწაულთმოქმედებას მიაწერენ, მათ შორის: – როდესაც გარდაიცვალა და მიცვალებულების განმზანველი სხეულს ჰბანდა, თანაშირი² მრუდედ დადგა. წმინდანმა თავისი პატიოსანი ხელით გაისწორა. მისი საფლავი ჰაჯიების სალოცავი ადგილია. მისი აკლდამა და საქველმოქმედო ნაგებობა სულთან ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის აშენებულია. ასობით თავშიშველი და ფეხშიშველი დერვიში ჰყავს. რადგანაც ბევრი ვაკუფი აქვს, უხვად ამწყალობლებს გამვლელ-გამომვლელს. როდესაც მე, მწირს, მეღირსა მომელოცა მისი წმინდა საფლავი, მისი სულის მოსახსენებლად ყურანის ღაღადით კითხვა დავიწყე. მისი აკლდამის კედელზე შემდეგი ბეითებია ქალაქდზე დაწერილი:

„ალი! ნუ გარიყავ შენს მონას!
შენი სავანის სამომშია ის ამ ქვეყნად.
ჰოი, წმინდა ელია! მფარველად მოევლინე მას
შენი შემწეობით მის ბედნიერებას საფუძველი დაუდე“.

კილიჩ არსლან სულთანი³: სელჩუკი სულთანი იყო და ამასიაში დამარხული სურნელოვან მიწაში. **ფარჰადის სალოცავი:** ამაღეკების ტომიდან არისო, ამბობენ, მაგრამ ამასიელები დაობენ, რომ ისლამი მიღებული ჰქონდა და ისე გარდაიცვალაო. ამასიის სამხრეთით, მაღალი მთის მწვერვალზეა დაკრძალული ის ჯადო ქალი, რომელმაც უთხრა „შირინი მოკვდაო“ და ფარჰადს თავი მოაკვლევინა. ფარჰადისა და

183

შირინს შორისაა დასაფლავებული. საოცარი ის არის, რომ ფარჰადისა და შირინის გულებზე ორი დიდდრონი ვარდია ამოსული. როდესაც ერთმანეთს შემოეხვევიან, ამ ჯადო ქალის გულზე ამოსული კვრინჩხის ეკლები მათ შორის ეჩხირება და ერთმანეთს აცილებს. საკვირველი იდუმალეებაა. სააქაოსაც და საიქიოსაც შეხვედრის ხელისშემშლელი ეშმაკია.

ამ სალოცავი ადგილების გარდა ამასიაში კიდევ მრავალი დიდი წმინდანია [დასაფლავებული]. მაგრამ, რაც მე მოვილოცე და მოვინახულე – ესენია. ყველა მათგანის სულისათვის ყურანის თითო წმინდა „მასინი“ წავიკითხე. მათ სულიერობას შემწეობა ვთხოვე და გული გამეხსნა.

194

||ჩვენი აქ ყოფნის მესამე დღეს გამგზავრების საყვირებმა დაუკრეს და ყველა გულითად მეგობარს გამოვემშვიდობეთ. იმ დღეს ჯენგელი ბელორდ⁴ წოდებულ მთებსა და ტყეებში შიშისმომგვრელი, სახიფათო ადგილები გავიარეთ და 6 საათში მივალწიეთ კანლი ფინარის სადგურს. რისთვის უწოდეს მას კანლი ფინარი (სისხლიანი წყარო), უკვე ვთქვი. სასეირნო და საბალახო ადგილია. ერთი წყარო აქვს, უკვდავების წყაროს ჰგავს. ჩვენი ცხენები ამ სიხარულის მომნიჭებელ მდელოიან ადგილას დავაბით და კარვები დავდგით. რამაზანი იყო. გარშემო სოფლებიდან სურსათი მოვიდა. ერთი ღამე იქ ვისაამოვნეთ.

დილაადრიან დავიძარით, ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ 7 საათი

და სოფელ იხილში მივედით. ნაპიეს [მთავარი] დაბაა ამასიის მიწაზე. სამასკომლიანი გაშენებული ადგილია ბალ-ვენახით, ჯამეთი, მეჩეთით, ფუნდუკით, აბანოთი, მცირე ბაზრით. აქაც მდებარეობს ადგილზე გაგჩერდით. მეორე დღეს დავიძარით და 8 საათში დაბა ნიქსარში მივედით.

LIV

აღწერა დანიშმენდიანთა ბედნიერების ქალაქისა – ნიქსარის მტკიცე ციხისა

მისი პირველი ამშენებელი ბიზანტიის კეისარია. შემდეგ დანიშმენდიანმა მელექ-ყაზიმ 476 (1083–1084) წელს დიდი ბრძოლით წართვა ბიზანტიელებს და დანიშმენდიანთა საგვარეულოსათვის პირველ სატახტო ქალაქად აქცია. შემდეგ ამასია დაიპყრეს. ამ ორ ციხეზე სელჩუკებსაც რჩებოდათ თვალი და თუმცა ბევრჯერ შემოარტყეს ალყა, გაწვილებულნი და ხელმოცარულნი გაბრუნდნენ ამ „ნიქსარის“ სწორი გამოთქმა „ნიქ ჰისარი“, ე. ი. კარგი ციხე-სიმაგრე. გავრცელებული სახელია „ნიქსარი“, – შემოკლებას დაუმახინჯებია,

184

ციხე ციცაბოკლდოვან ადგილზეა. ქვით მტკიცედ ნაგები და ფრიად ძლიერი ციხეა. მისი გარშემოწერილობა ხუთას სამოცი ნაბიჯია. ექვსკუთხა მოყვანილობის ძველი ციხეა. აქა-იქ გამონგრეული ადგილები და სულ სამი კარი აქვს – აღმოსავლეთით, დასავლეთითა და სამხრეთით. აქ არის ცხელი წყარო, ჭა; ციხეშია სამასამდე სახლი და ამბარი, ერთი ჯაბახანა, ეკლესიიდან გადაკეთებული ჯამე. რადგანაც მეციხოვნეები ციხეში ცხოვრობენ და შიდა ქვეყანაა მათი რიცხვი მცირეა.

მაგრამ ჯემალიებისა და ჯელალების შიშით ციხის კარს მუდამ დარაჯობენ. [ციხის] ქვედა გარეუბანი დიდი ქალაქია, თუმცა, ქუჩები ვიწრო აქვს. რადგანაც აღმართ-დაღმართებია, ცხენოსანი კაცი ბაზარზე ძნელად გაივლის; შეუძლებელია ბაზარში ურმით შესვლა.

ეს ქალაქი სივასის ვილაიეთში შედის და ვილაიეთის ფაშის სამეფო სახასია; სასუბაშოა სააღრიცხვო განყოფილებით და შემოსავალი შვიდი ქისაა. ასორმოცდაათხჩიანი ყაზაა. თორმეტი ნაპიე აქვს. ამ ნაპიეებიდან ყადის ოთხი ქისა აქვს წლიური შემოსავალი და სუბაშის – შვიდი ქისა. მუფთი, სარდალი, ქეთხუდა-ფერი, წარჩინებულეები ჰყავს. წარჩინებულთაგან ვარდარ ალი-ფაშას დივანის უფროსს, ნიქსარელ ჰალილ-ეფენდის დიდი სასახლე აუშენებია, კაი გვარიშვილი და კეთილშობილი კაცია. ქალაქში სულ ორმოცდასამი უბანი და სამოცი მიჰრაბია, მათგან ცხრა საპარასკევო ჯამეა; ციხის ჯამე ძველად ეკლესია ყოფილა. მცირე და ძველი ჯამეა. მელექ-ყაზის ჯამეში ჩადიან ქვის ხუთი-ექვსი საფეხურიანი კიბით. წაგრძელებული ძველი ჯამეა, რომელიც ციხის დამპყრობელს განეკუთვნება. მაგრამ ისეთი თანაზომიერი, მაღალი და კოხტა აგურის მინარეთი აქვს, რომ ამბობენ, მისი

მსგავსი ქვეყნიერებაზე არ მოიპოვებაო მინარეთის აივანს შემოვლელ-
ბული აქვს რკინის მოაჯირი. ჩილენხანეს ჯამე კრამიტით დახურული
ძველებური ყაიდის ჯამეა. ქალაქის დასავლეთ კიდეზე, სულ ბოლოს,
ჯევრექის დიდი ჯამე ძველი ნაშენია და კრამიტითაა დახურული. ციხის
გარეთ მდებარე ხალილ-ეფენდის ჯამე ეხლახან აშენებული, კრამიტით
დახურული, ხელოვნებით ნაგები ჯამეა. მუფთის ჯამე ძველი ყაიდისაა
და ისიც ქალაქგარეთაა. ჯამეები, რომლებიც მე ვნახე, ეს არის. კიდევე
სხვა, ძველი აშენებული მეჩეთებიცაა. ქალაქი შედგება ორი ათას შვი-
დასი სახლისაგან, რომლებიც ხევიან, გორაკიან, ქვიან ადგილებზეა
კიბე-კიბე აშენებული. ძველი ნაშენი, კრამიტიანი, ბანიანი, კეთილ-
შოწყობილი და შემკული სახლებია. სამი აბანო აქვს. ციხეში არის
მუფთის აბანო; ჩილენხანეს აბანო ციხის გარეთ არის – ბაზარში. ცი-
ხის გარეთაა, აგრეთვე, ქაფირების აბანო. ამ ქალაქს ერთი კარგი ჩვეუ-
ლება აქვს, რომლის მიხედვითაც, ურჯულოებს მუსლიმთა აბანოში¹

185

არ შეესვლებათ. ამას გარდა, ორმოცდახუთი სასახლის აბანოა, რომ-
ლებშიც ხანდახან უბნის მცხოვრებლები დადიან.

196

ნიქსარის ცხელი წყაროების აღწერა: სამხრეთით, ქალაქგარეთ,
საკმაოდ მოშორებით!|პატარა შენობიანი ცხელი წყაროა. წყალი ფრიად
მარგებელია. ქვეყნის ყველა ბავშვი და ქალი თავის ტანისამოსს ამ
წყლით რეცხავს. ფრიად მშვენიერი და გემრიელი წყალია, მაგრამ გო-
გირდის სუნი ასდის და ადამიანის სხეულზე ზეთივით სრიალებს. რად-
განაც რგებს კეთოს, ქეცს, ნიკრისს და მუნს, ივლისში გარეშემო ქა-
ლაქებიდან მრავალი ათასი ოჯახის პატრონი მოდის, სამკურნალოდ
იბანს ტანს, წყალს სვამს და სამშობლოში ბრუნდება. მთელ ქვეყნიერე-
ბაზე განთქმული, მშვენიერი ცხელი წყაროა. მედრესე, ჰადისების სა-
კითხავი სახლი, ყურანის საკითხავი სახლი და განსაკუთრებული შე-
ნობები ქალაქს არა აქვს, მაგრამ სამოცდაათამდე საყმაწვილო სასწავ-
ლებელია. მთელი მოსახლეობა თავისი ბუნებით მორწმუნეა, კეთილ-
შობილი და ცხოვრების სწორი გზით მიმავალი. მშვიდი სავანეა. ყვე-
ლაზე მეტად ცნობილია ჩურექი ბუჟუქისა და ელიას-დედეს სავა-
ნეები. წყაროები, სებილები და გამდინარე წყაროები მრავალი აქვს.
ქალაქის წყალი ქუჩებზე მიედინება და დაბახანაში ჩადის. აქ დაბაღე-
ბის თრიმლის გამოსახდელ წისქვილებს აბრუნებს. ქალაქში სამოცდა-
ათზე მეტია თრიმლის გამოსაყვანი წყლის წისქვილი, ხუთასი დუქანი
და სხვადასხვა სახელოსნოა, ეს კია, რომ მის დახურულ ბაზარს არ
ვიცნობ. ციხიდან დაღმა, მეჩექმეთა [რიგზე] გამავალი სწორი და ვიწ-
რო ქუჩის ორივე მხარეზე სულ დუქნებია. შარაგზები სულ მოკირ-
წყლულია. რადგანაც მშვენიერი ჰავაა, აქაურებს სახე უღაფღაჟებთ.
ხალისიანი თურქები არიან. უცხო ადამიანის ფრიად პატივისმცემელი,
კეთილი გულის ადამიანები არიან. სანაქებო საჭმელ-სასმელი იციან.
ბალ-ვენახი მის ყოველ მხარეს ამკობს. ისეთი მსხვილი ბროწეული მო-
დის, ერთი ოყა და ხუთასი დირჰემი გამოვა წონით; თითო მარცვალი
ჰანდის ნაყოფის სიმსხოა. კარგია აქაური ყველი, გუფთა და ბასტურ-
მა. მის მინდვრებზე ბევრია ბრინჯის ყანა და ძალზე კარგი ბრინჯიც

მოდის. ციხის ჩრდილო მხარე შავი ზღვის ნაპირიდან ორი დღის სავალზეა დაშორებული.

ნიქსარის წმინდა ადგილების აღწერა: ნიქსარის დამპყრობი, მისი უწმინდესობა მელექ-ყაზი იბნ დანიშმენდი ციხის კართან მარხია. მის წმინდა საფლავს პატივს სცემენ და ამჟამად იგი სალოცავი ადგილია – ალაჰმა აცხონოს იგი.

197

||ჩურექი ბუაჟქ სულთან: ჯამეს ახლოს მარხია ერთ მაღალ აკლ-დამაში, რომელიც ბრწყინვალე საფლავია. **ჰუმამ-სულთან:** გააპატი-ოსნოს ამ წმინდანის საიდუმლო ალაჰმა – დიდი წმინდანია.

186

აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ წავედით, გადავიარეთ მთები და ტყეები და 6 საათში სოფელ ბაშ-ჩიფთლიქის სადგურში მოვედით. აქ დასრულდა სივასის ვილაიეთი. ამას იქით არზრუმის ვილაიეთია. ეს სოფელი. საზღვარზე მდებარეობს. ორასკომლიანი სომხური სოფელია. ზეამეთია. აქედან დილაადრიან გავედით და როგორც კი ფეხი შევ-დგით არზრუმის ვალაიეთის ესქეფსერის ყაზაში, მაშინვე ორას შვიდი სამსხვერპლო დაკლეს და ისე მოვიდნენ ჩვენ შესახვედრად ყველანი: არზრუმის წარჩინებული ჩაუმების ქეთხუდა, დავთრის ემინი, ჩაუმე-ბის ემინი, თიმარების დავთარდარი და დივანის სხვა წევრები. თი-თოეულმა მათგანმა ძვირფასი თვალმარგალიტი და ჭურჭელი მოიტანა საჩუქრად.

ბოლოს, ჩვენს მაღალღირსეულ ფამასთან ერთად არზრუმის ვი-ლაიეთში შევედით. დიდი წვალეებით გავიარეთ ხეობა, რომელსაც ეს-ქეფსერი ეწოდება და 3 საათში სოფელ შაჰთაში მოვედით. ესქეფსე-რის ნაპიეში შედის და ორასკომლიანი სომხური სოფელია. ზეამეთია.

სკუტარიდან აქამდე სულ აღმა ვიარეთ აღმოსავლეთისაკენ. ყველა მდინარე იმ მხრიდან მოედინებოდა და თოკათისა და ოსმანჯიქისაკენ, ე. ი. დასავლეთისაკენ მიდიოდა. აქედანაც ყველაფერი მოჩანს, რაც რამ არზრუმის მხარეს მაღალია და მიწის ზედაპირზე ამოზიდულა. ამ სოფელ შაჰთადან წავედით, ახლა კი ჩვენი ვილაიეთიაო, ვთქვით და დათვალაიერებას შევუდექით. სოფლები, დაბები და ქალაქები მოვია-რეთ და დავათვალაიერეთ. ხან აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ, ხან დასავ-ლეთისაკენ, ხან სამხრეთისაკენ და ხან ჩრდილოეთისაკენ.

აქედან 4 საათი კეთილმოწყობილ სოფლებზე ვიარეთ სოფელი თექიე მდებარეობს დაბა ესქეფსერის მიწაზე. საზეამეთო სოფელია ასი კომლითა და ერთი ჯამეთი. თუმცა წმინდა საფლავი აქვს, მაგრამ ჩვენთვის უცნობია. აქედან 5 საათში მოსავლიანი სათესველები გა-ვიარეთ და სოფელ ჩავდარის სადგურში მოვედით. აქაურობა კოიულ-ჰისარის ყაზას ექვემდებარება. ასკომლიანი, გაშენებული სოფელია. აქედან 5 საათი ვიარეთ და მივალწიეთ კოფულ-ჰისარის ციხეს.

||კოთულ-ჰისარის ციხე: უზუნ ჰასანმა ააშენა [სულთან] მეჰმედ ფათიჰის შიშით. მაგრამ შემდეგ [მაინც] დაიპყრო მეჰმედ ფათიჰმა. იგი არზრუმის ვილაიეთში, შიბინ ყარა-ჰისარის სანჯაყის მიწაზე, ნაპიე და ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა. მისი ციხე ციცაბო კლდეზეა ქვით აშე-

198

ნებული; ოთხკუთხა, კოხტა ციხეა. მისი გარშემოწერილობა ათას სამასი ნაბიჯია. შიგაა ასი სახლი, საწყობები, ამბრები, ჯაბახანა წყალსატევები. სამხრეთით ერთი რკინით მოჭედილი კარი აქვს. ციხისთავი და სამოცდაათი მეციხოვნე ჰყავს. ციხის გარეთ ასსახლიანი გარეუბანი, ერთი ჯამე და რამდენიმე დუქანია. ჩვენ რომ მივედით, ციხიდან ჩვიდ-

მეტი ზარბაზანი გავარდა და შედღუხი ატყდა. ციხის მოსახლეობა საჩუქრებით მოვიდა და ფაშას სიხარულით შეხვდა ვეზირი ფაშის თვალწინ ათი ცხვარი დაკლეს მსხვერპლად, ათ-ათი ალთუნი წყალობა მიიღეს და წავიდნენ. ამ ციხეს ჩრდილოეთით, ორი გადასარბენის მანძილზე, ზღვისპირას მდებარე ფერშამბა (სახუთშამათო) ბაზარი აქვს. ქვეითი კაცი ერთ დღეში ჩადის. ერთხელ, სულთან აჰმედ-ხანის დროს, ოჩაკოვის კაზაკები შავი ზღვით გამოვიდნენ, მთები გადმოლახეს, ამ ციხის არემარე დაარბიეს, გამარცხეს და გაიქცნენ. რადგანაც ციხე ზეგანზე მდებარეობს, ჰავა მშვენიერია. ბალ-ვენახი აქვთ, მთებზე სკვებით ფუტკარი ჰყავთ და მუშკისა და ამბრის სურნელებიანი თაფლი გამოდის. კოაულ-ჰისარის თაფლი საქვეყნოდ განთქმულია. მოსახლეობა შეამბოხე და ურჩია.

აქედან ვიარეთ, უფსკრულით ძირს დავეშვით, ჩავედით და მას შემდეგ, რაც 7 საათი ვიარეთ მდინარე ქერქუქის (ქელქითის) ნაპირების ხევებსა და გორებზე, სოფელ დოირანის სადგურს მივადწიეთ.

ეს მდინარე სათავეს იღებს ქერქუქის მთებში; მას კოაულ-ჰისარის მთებიდანაც ერთვის მრავალი მდინარე, დაბლა ეშვება და ჩარშამბა (საოთხშამათო) ბაზრის ქვემოთ ბოლაზ ქესენში ერთვის ჩარშამბას წყალს, რომელიც წარმოშობილია ამასიადან გამოსული ზევზანლი და „ჩიკრიკ“, ან „ჩიქრიქ“ მდინარეების შეერთების შედეგად. იქიდან კი შავ ზღვაში ჩადის. ეს მდინარე ქერქუქი უკვდავების წყალივითაა იმიტომ, რომ მისი სათავე დიდ მთებშია. ეს სოფელი დოირანი ამ მდინარის ახლოს მდებარე ასორმოცდაათკომლიანი, გაშენებული, სომხური სოფელია. ||აკ-შარას ველზე მდებარეობს. აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და 4 საათში სოფელ ენდერესის სადგურში მოვედით. შიბინ ყარაჰისარის საზღვრებში, აკ-შარას ველზე მდებარე ასკომლიანი, გაშენებული სომხური სოფელია. ზეამეთია, აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ 2 საათი და გავჩერდით ერთ ადგილას, რომელსაც თაბან აჰმედ-ალას ჩიფთლიქი ეწოდება.

ჩიფთლიქის მფლობელმა აჰმედ-ალამ აქ დიდი ნადიმი გაგვიმართა და ფაშას ერთი ქეჰილანის [ცხენი] მიაართვა. სხვა ესახურებს – ოცი ცხენი, სამი ათასი ცხვარი, შვიდი წყება ჯორი, შვიდი წყება სწრაფი, დედალი აქლემი; ათი ქისა ახჩაც ნადდი მიეცა საჩუქრად ჩვენ ბატონ ფაშას. ერთი ისეთი დიდებული ნადიმი მოაწყო, ენით აღწერაც კი შეუძლებელია. ორმოცი ქისა და სამოცდაათი აქლემი იქნა აღებული და დაითხოვეს. მე, მწირსაც, ერთი ცხენი მერგო. აქედანაც 2 საათი ვიარეთ და სოფელ ეზბედერის სადგურში მოვედით. შიბინ ყარაჰისარის მიწაზე ბალ-ვენახიანი, კეთილმოწყობილი სოფელი და ზეამეთია. აქე-

დან ავიყარენით და 4 საათში ერთ მომჯადოებელ – ადგილას მოვედით, რომელსაც ზაგადერესრ (ზაგას ხევი) ეწოდება.

ზაგას ხევი: ეს [ხევიც] უერთდება მდინარე ქერქუქს, რომელიც სათავეს იღებს გარეშემო მდებარე მთებში. ამ კედოვან, ხევებიან ადგილას ერთი ასკომლიანი სოფელია. სოფლელების მონაყოლის მიხედვით, ძველ დროს ამ კლდეებში ერთი განძი ყოფილა. გამოქვაბულის კარიდან რომ შეეხედა კაცს, თვალ-მარგალიტი, ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭელი მრავლად ჩანდა. მაგრამ გამოქვაბულის კართან ორი ხმალი ყოფილა, რომელთაგან ერთი ჩადიოდა და მეორე ამოდიოდა. მრავალჯერ დაუდვიათ ამ ხმლების წინ გემის ანძები და [ხმლებ] კიტრივით დაუჭრიათ და დაუყრიათ. მოსულა ერთი ღვთის კაცი და აკლდამა რაღაც ხერხით გაუღია. თუმცა გამოქვაბული ცხადად გამოჩენილა, მაგრამ განძის კვალიც კი გამქრალიყო! აქვე ახლოს, ფრიად საოცარი ჯადო არისო, მითხრეს, მაგრამ მე, მწირს, არ მინახავს.

აქედან წავედით და 5 საათში სოფელ ყარა იაკუბში მოვედით. იქიდან სამ საათში კორკონ კადასის სადგურში მავედით; იქიდან ერთ საათში სოფელ ბაროში; ისიც გავიარეთ და მოვედით ერთ ყრუ ხეობაში, რომელსაც თექმან-ბელრ ეწოდება. ეს [ხეობა] შვიდი-რვა თვე თოვლით არის ჩაკეტილი და ისეთი ძლიერი ყინვა იცის, ფრინველი ვერ ფრინავს. როგორც იქნა, დიდი ვაი-ვაგლახით გავიარეთ და სოფელ ყადი-ოღლუს სადგურს მივალწიეთ. იგი მუსლიმთა და სომეხთა სოფელია, მაგრამ რადგანაც ზეამეთია, გაშენებულია. | აქედან 4 საათში მივედით შირანის ციხეში. დაბის მსგავსი, მუსლიმური, კეთილმოწყობილი სოფელია შიბინის სანჯაყში. აქედან 4 საათი რომ ვიარეთ, სოფელ კარაჯალარის სადგურში მოვედით. ზეამეთია და სომეხებისა და მუსლიმების სოფელი. აქედან ხუთ საათში სოფელ სარიჩალარის სადგურში მოვედით. ესეც კეთილმოწყობილი ზეამეთია და სომეხებისა და მუსლიმების სოფელი. ამის შემდეგ ათასი წვალეებით გავიარეთ სალვეთის ხეობა და მდინარე ქერქუქის აუზის დაბლობის ველს მივალწიეთ. აქაურობა წარმოადგენს ურიცხვ კეთილმოწყობილ და გაშენებულ, უხვმოსავლიან მიწებს. ამ [ველზე] 5 საათი ვიარეთ და დაბლობის ბოლოში მივალწიეთ გენჯ მეჰმედ-აღას სოფლის სადგურს. ორასკომლიანი, ერთი ჯამეიანი, კეთილნაშენი მუსლიმთა სოფელია. იგი შიბინ ყარაჰისარის ქერქუქის ნაჰიეს საზღვარია. აქედან აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ ხუთი საათი და სოფელ ქერემლრში მივედით. კეთილმოწყობილი სოფელია. მისი გლეხები მუსლიმები და სომეხები არიან. ჯამე აქვს. ამ სოფლის უკან, ერთ გორაკზე დერმერის ციხეა იგი სულთან აჰმედ [პირველის] დროს ჯელაღების შიშით აშენებული, მომცრო, მაგრამ მნიშვნელოვანი გამაგრებული ადგილია; ჩრდილოეთისაკენ ერთი კარი

აქვს. შიგ სახლები, ციხისთავი და მეციხოვნეები არაა. აქედან ფაშამ და

მისმა მხლებელმა სამასმა ცხენოსანმა ჭენებით ვიარეთ, მთები და კლდეები გადავიარეთ და 12 საათში კანლ-დედეს აკლდამის სადგურს მივალწიეთ.

კანლ დედეს აკლდამა: დიდი მეუფე ყოფილა. გადმოცემები არსებობს მის მიერ მოხდენილი მრავალი სასწაულის შესახებ. სინათლით სავსე შენობაშია დამარხული. მისი წმინდა საფლავის გარშემო ნაირნაირი შანდალი, ჩირაღდანნი, სასაკმევლე და ვარდის წყლის ჭურჭელია შემოწყობილი. საფლავი შემკულია გარშემო მშვენიერი ხელით შესრულებული ასობით დიდებული ყურანის გამონათქვამით. შიგნით უდიდესი სულიერი სიწმინდე სუფევს და შესული [ადამიანი] გაბრუებული და გაოგნებული რჩება. დიდება ღმერთს, მოვილოცეთ და მის სულს მივუძღვნით წმინდა ლოცვა „მასინი“. ამ წმინდანის ზემოქმედების შედეგად მის მიდამოებში მდებარე სოფლები კეთილმოწყობილი და გაშენებულია. მათ მთებში ორმოცათსამდე ცხვარი, მსხვილფეხა საქონელი, ცხენები და სხვ. ჰყავთ. ორი კეთილმოწყობილი ჩიფთლიქი აქვს. ძველი ფადიშაჰების დროიდან ხელთ აქვთ სულთნის ხელმოწერილი პატიების სიგელები იმის შესახებ, რომ ისინი განთავისუფლებული არიან ურფის გადასახადებისაგან.

201 სამასკომლიანი აყვავებული სოფელია. ერთი ჯამე და ერთი სავანე აქვს. გამვლელ-გამომვლელთათვის უხვად აქვთ მოწყალება. სავანეს ყველა მცხოვრები ფეხშიშველი და თავშიშველი, გრძელთმიანი, [ღმერთის] მოსიყვარულე დერვიშები არიან. დიდსა და პატარას ხელში ხის გურზები უჭირავს. ბევრს კი – თითო თავმოკაუჭებული რკინის კვერთხი. ფაშასთან დერვიშები პატიების სიგელებათა და საჩუქრებით მოვიდნენ, დალოცეს და ქება შეასხეს. ფაშამ ბრძანა:

– „ჰოი, დერვიშებო. რით დაიმსახურეთ გადასახადების პატიება?“

მათ უპასუხეს: „ჩვენო ხელმწიფევ! ადვილად! საღმრთო როკვის შესასრულებელი პატარა ადგილი გვაქვს. გვეცით პატივი და ნახეთ“. ფამაც მათ თხოვნას დაეთანხმა და იმ სალოცავ მოედანზე მივიდა. დერვიშებმა მოედანზე ორმოც-ორმოცდაათ ურემ შემას ცეცხლი წაუკიდეს, გარშემო ორმოცი მსხვერპლი შეწვეს და ტრიალი დაიწყეს. ფაშაც ცეცხლიდან მოშორებით სკამზე დასვეს. ათასზე მეტი ღვთის გლაზა ცეცხლის პირას შეგროვდა და ცეცხლს წყება-წყებად გარს შემოერთყენენ. დოლის, დაირისა და დაფის [დაკვრით] ზიქრი დაიწყეს. ყველა დერვიში სრული ერთი საათი ახსენებდა ალაჰის სახელს – ზიქრს ასრულებდა. ბევრ მათგანს მტირალი, შიშველი შვილები ეჭირა ხელში და იმ ნიმროდის ცეცხლში ხალილისებურად, სალამანდრას

მსგავსად დასრიალებდნენ². ნახევარი საათის განმავლობაში ცეცხლი-გორებად შეაქუჩეს და [ცეცხლის რკალიდან] გამოვიდნენ. ცეცხლიდან გამოსულებს თმა და წვერი შეტრუსული ჰქონდათ. ღვთის შემწეობითა და წმინდანის სულიერი სიწმინდით მათ სხეულს არაფერი დასტყობია. მათი უმეტესობა ამ ყოფაში ფაშას არ ეახლა და თავის

სენაკებში წავიდნენ. ფაშა და სხვა მაყურებლები გააოცა ამ ამბავმა. იმ ადგილას ფაშას ერთი ისეთი დიდებული ნადიმი მოუწყვეს, რომ თაბან აჰმედ-ალას მიერ მოწყობილ ნადიმს გადააჭარბეს საოცარი აქ ის არის, რომ ფაშა ამ აკლდამასთან მოულოდნელად მოვიდა, რადგანაც გზის მოშორებით ძევს და მთებში მიმალული სავანეა. ამოდენა საქმელის მომზადება ერთ საათში როგორ მოასწრეს? ამან გააოცა ფაშა, პატიების სიგელები ხელრთვით დაუდასტურა და დერვიშებს ასი ოქრო შესწირა. ლოცვა-კურთხევა მივიღეთ.

აქედან ავიყარენით და 16 საათში თერჯანის დაბლობში მოვედით. ჰასან-ბეგის ჯამეს სადგურში დავბინავდით. აზერბაიჯანის მბრძანებელ უზუნ ჰასან-ბეგის აშენებული, დათვალიერების ღირსი, გასხივოსნებული ჯამეა. სოფლის შუაგულში მდებარეობს და ხალხი ძალიან ეტანება.

||მბრძანებელს [უზუნ ჰასანს] აქაური ჰავა მოეწონა და თერჯანის ველის თავში ეს ჯამე ააშენა. მისი მიზანი იყო აქ დიდი ქალაქის აშენება და სახელად ჰასან-აბადის დარქმევა. ბოლოს ამ ველზე [სულთან მეჰმედ] ფათიჰის წინააღმდეგ ბრძოლაში დამარცხდა და ერზინჯანს გაიქცა. ეს ველი ისეთი ომისა და ბრძოლის ველია, რომ ახლაც კი, როდესაც გლეხები მიწას ხნავენ, ადამიანის ძვლებს პოულობენ. სხვადასხვა განძეულობაც ბევრი ხვდებათ.

აქედან ჭინებით ვიარეთ და 8 საათში ჩაუშების ქეთხუდას სოფელში მივედით. ფაშა მთელ მის ჯარს აქ შეხვდა და ჩაუშთა ქეთხუდამ დიდი ნადიმი მოუწყო. ხუთი ცხენი, ხუთი ქისა ფული და ხუთი ქართველი ბიჭი საჩუქრად მოუგვანა. აქედან 5 საათში მოვედით სოფელ ფოლორში. კეთილნაშენი მუსლიმური სოფელია. აქედან ავიყარენით და 4 საათში თერჯანლი, ალი-ალას სოფელში მივედით. თერჯანის ველზე მდებარე სამასკომლიანი, კეთილმოწყობილი მუსლიმური და სომხური სოფელია. ერთი ჯამე და აბანო აქვს. აქ ალი-ალამ დიდი ნადიმი გამართა და ათი ცხენი, ათი ქისა ფული, ათი წყება აქლემი, ათი წყება ჯორი საჩუქრად მიართვა.

აქედან წასულეზმა ისევ თერჯანის ველზე ვიარეთ და სოფელ მამახათუნში მოვედით. არზრუმის ნაჰიეში დიდ ხეობიან და გორაკებიან დაბლობზე ასკომლიანი, კეთილნაშენი მუსლიმური სოფელია.

მამა-ხათუნის წმინდა საფლავი: ეს წმინდანი ქალი დამარხულია ერთი კლდოვანი ხეობის ვიწრობაში, ძველად აშენებულ დიდ აკლდამაში. იგი აკ კოფუნლუს ერთ-ერთი ფადიშაჰის ვარსკვლავით ლამაზი ქალიშვილი ყოფილა. მთელი შთამომავლობა აქაა პატივით დამარხული. მაგრამ სამარხი ჭალსა და სხვა მორთულობას მოკლებულია. არც აკლდამის მომვლელი და დარაჯი ჰყავს. მარმარილოს კუბო მოხატული და მოგრძოა. მის მხარეს ერთი ჯამე და მცირე, მაგრამ მარგებელი აბანოა. აქედან რომ წავედით, 6 საათი ვიარეთ და სოფელ ჰეზსაიში დავისადგურეთ. არზრუმის ველის დასავლეთ კიდეზე ასკომლიანი სომხური სოფელია. მთელი არზრუმის წარჩინებულები ვეზირის დიდებულ

203 კარავთან მოვიდნენ, შეხვდნენ||და ძვირფასი საჩუქრები მოართვეს. მათთან ერთად ვიარეთ და 5 საათში ზღვა ხალხის თანხლებით სოფელ ილიჯაში შევედით.

მძლავრი ცხელი წყაროს აღწერა: არზრუმის ყაზას დასავლეთ მხარეში სამაგალითო ცხელი წყაროა. შიგ ყოველ წელს ერთი კაცი უეჭველად უნდა დაიხრჩოს. მაგრამ ფრიად მარგებელია. თუმცა წყალი ცხელია, გამაზავებელი წყალსაცავებით ნელდება. ძალიან უხდება მუნს. ერთმა ძველმა ფადიშაჰმა [ამ წყაროზე] დიდი თალი ააშენა და გასახდელში ვრცელი აუზი გააკეთა. წყალი და ჰაერი ფრიად მშვენიერია. მუსელიმმა მუსტაფა-ალამ აქ ფაშას საჩუქრად მიართვეა ერთი ქეჰეილანის ცხენი ძვირფასი თვლებით მოჭედილი უნაგირიანად, ერთი სიასამურის ქურქი, ერთი მოოჭვილი კაპარჭი, თითო მურასა ხმალი და ხანჯალი, ნატიფად ნაკეთები სარტყელი, ათი ღონიერი და შეიარაღებული მხედარი ქეჰეილანის ცხენებით ორმოცდაათი ცალი ქვედა ჯავშანი, ხელნავი და მუზარადი. ამალაში მყოფ სამასამდე ულემას თითო ხელი გამზადებული ჩოხა და დიდებული ქსოვილები ჩააცვეს და სამოთხის ჰურიებს³ დაამსგავსეს. მე, მწირსაც, ერთი სიასამურის ქურქი, ერთი ხელი ტანისამოსი და ასი ყურუში მიწყალობა. ეს იმიტომ, რომ რამდენიმე ხანს ამ მუსელიმის კეთილშობილი ვაჟიშვილის მასწავლებელი ვიყავი. 1056 (1646) წლის დიდებული შაბანის პირველი დღიდან (19 სექტემბერი), ე. ი. როდესაც ჩვენ სტამბოლიდან დავიძარით, სამოცდაათ სადგურში გავჩერდით და ამ ილიჯას მოვალწიეთ. არზრუმში დიდი ზეიმით შესასვლელად ჯარის დაწყობას შეუდგნენ. იმიტომ, რომ ფაშა დიდი სარდალი იყო, რომელსაც [სულთნის ფირმანზე] თულარა გამოჰყავდა. ჭემმარიტად, ჩვენი ფაშა დიდბუნებოვანი, დიდმშვენიერი და დიდსულოვანი, დარბაისელი კაცი იყო. არზრუმის ჯარი, ამ ილიჯადან მოყოლებული თვით არზრუმამდე, 6 საათის სავალ გზაზე ფრთებივით მარჯვნივ და მარცხნივ წყებებად განლაგებული, სძენაზე იდგა. ესენი აბჯრით, ქულაჰებით, ხელნავებით და

192

ზურგის ჯავშნით იყვნენ შემოსილნი. წყებაში ჩვიდმეტ-ჩვიდმეტ კაცს ბასრას შუბები ეჭირა და ამ სავარცხლების რკინას წვეტებს ტყესავით დაეფარა გზის ორივე მხარე. მათი ცხენები ექვს-ექვსად დაწყობილნი, მოსართავებში, ჯავშანსა და ნაირ-ნაირ რახტში იყვნენ ჩაფლული და ისე იდგნენ წესის მიხედვით. ფაშის||წინ კი მიდიოდა რვა ოქროსთასიანი შათირი, რომელთაც ხელში მუსლიმური ალებარდები ეჭირათ, წელზე მურასა. ქამრები ერტყათ. მოსირმული და მბრწყინავი დიბა, შემკულ-აფერადებული საპატიო ხალათები ეცვათ; თავზე მბრწყინავი და ჩახჩანა, თალის მოყვანილობის თავსაბურავი ჰქონდათ და სამოთხის ფარშავანგივით ნარნარად მიდიოდნენ. მარჯვნივ და მარცხნივ თავიანთი კარვებით მოდიოდნენ მათარაჯი-ბაში და მეთოფეები წითელი შალის ხიფთანებით. მურასა და მოოჭვილი მათარები და თოფეები ჰქონდათ და თავზე ოქროქსოვილი უსქუფები ეხურათ. დიდსულოვანი ფაშა მარჯვნივ და მარცხნივ სალამს იძლეოდა, მიემართებო-

204

და და მთელი არზრუმის ჯარებიც საპასუხო სალამს მოახსენებდნენ. მისი შინა ულემები, რიცხვით ოთხასი, ჯავშან-იარაღში ჩამჯდარნი მიდიოდნენ. მათ უკან მივყვებოდით იმამი და მე, მწირი. ჩვენს უკან ალამდარები და მედროშეები მოდიოდნენ; მათ უკან კი – რვა წყება ოსმალების საგვარეულოს მემუსიკეები უკრავდნენ. შიკრიკთა რაზმები, მჭეთეფარიკაები, საპატიო ხალხი და კაფუჯი-ბაშიებიც საომარ მოწყობილობაში ჩაფლულები რაზმებად მოდიოდნენ. როგორც კი ამ ჯარის თავი არზრუმში შევიდა, ციხეში მდებარე ცამდე ატყორცნილი კოშკის – ქესიკ-კულეს – უმაღლესი მწვერვალიდან „შაჰრ“ ზარბაზნებმა მისალმების სროლა ატეხეს. იანიჩარებმაც გაისროლეს ზარბაზანი ციხეში. ილიჯადან გამოსვლის მეექვსე საათს, როგორც კი ფაშა ერზინჯანის კარით შევიდა არზრუმის ციხეში, ღვთის სადიდებლად კედელ-ბურჯზე დადგმული ექვსას სამოცდაათივე ზარბაზანი ერთდროულად გავარდა; ცა და მიწა შეზანზარდა და ზარბაზნის ხმამ ცას უწია. ყველა ქვეითი ჯარისკაცი, შვიდი ოდა მაღალი კარის იანიჩარები, ჩორბაჯიები, ჩაუშები თავიანთი ალების თანხლებით რაზმებად დაწყობილნი და თავით ფეხებამდე შეიარაღებულნი, როგორც კი მივიდნენ ფაშას სასახლესთან, მისასალმებლად გაემზადნენ. ფაშა მათ მიესალმა და სასახლეში შევიდა. ციხიდან კიდევ ერთი ბათქი გავარდა ზარბაზნებისა და მაღალ დივანხანაში მრავალი ასი შესაწირავი დაიკლა. გაიშალა მაჰმადიანური სუფრა და ისეთი დიდებული ნადიმი გაიმართა, თითქოს მწუხარების გამქარვებელი ლხინი იყო. ჭამის შემდეგ მუსიკოსებმა რვა-რვაჯერ დაუკრეს და მაღალი დივანის სხდომა შედგა. ბევრი საჩივარი გაირჩა და მტრობა აღიკვეთა. დივანის ამ სხდომაზე ციხის ოცდაშვიდ ალას, იანიჩართა ჯარს, მეთოფეების, ჯებეჯიებისა და

205 ჯარის სხვა სახეობათა ადებს, მოხელეებს, საბაჟოს გამგებელსა და ციხისთავს სამოცდაათი საპატიო ხალათი ჩააცვეს. ყველას თანდასწრებით ბუხარის ემირის სიძეს – მოლა ჩელები-ეფენდის||ერთი ხელი მწვანე შალის, საისამურით გაწყობილი ტანისამოსი ეწყალობა. მე, მწირი, კი საბაჟოს მწერლის ხალათით გავბედნიერდი. ყველა ლოცვა-კურთხევას უთვლიდა [ფაშას] და თავ-თავის მადლიან სახლებში წავიდნენ. შემდეგ ბედნიერი [ფაშა] თავისი მოსაზრებისა და ღონისძიებების გატარებას შეუდგა. მე, მწირს, სასახლეში მიწყალობეს თექელი მუსტაფა-ფაშას აშენებული ერთი სენაკი. ჩემთვის საჭირო ყოველგვარი მოწყობილობა, თვით ყავა და შაქარიც კი მიწყალობა და ხუთივე ლოცვის დროს მის ლოცვა-კურთხევაში ვიყავი. ხან ნედიმისა და ხან საბაჟოს მწერლის მოვალეობას ვასრულებდი და ასე, შეძლებისდაგვარად, დავიწყე ცნობების შეგროვება არზრუმის მდგომარეობის შესახებ. გავითვალისწინე ყველა „კანუნ-ნამე“ და დავთარხანას დავთრები.

აღწერა ბედნიერების სავანისა, მაგარი ციხისა, მტკიცედ შემოზღუდულ ქალაქ არზანრუმისა, ესე იგი არზრუმისა – სილამაზის გამოსახულებისა: ზოგიერთები ერზელუმსაც უწოდებენ. აზრებაიჯანის მეზობლად მდებარე ვრცელი ვილაიეთია. თუმცა ზოგიერთ მატიანეში

ნათქვამია, რომ ანუშირვან სამართლიანის⁴ აშენებულიაო, ნამდვილად კი თეთრბატკნიანთა ფადიშაჰმა – არზენ-ბაი ბენ სოკთარ ბენ გუნ-დღუზ-ბაიმ ააშენა. მისი წინაპრები მაჰანის ქვეყნიდან მოვიდნენ, ვანის ტბის ნაპირას ხლათის ციხე ააგეს და იქ დამკვიდრდნენ. არზენ-ბაის ყველა წინაპარი ხლათშია დამარხული. ოსმალთა დიდი წინაპრები – ერთოღრული და სულეიმან-შაჰი ამ ხლათში მყოფი ლფადიშაჰების შთამომავლები არიან. შემდეგ ეს ქალაქი არზრუმი და აზერბაიჯანი უზუნ ჰასანის ხელში გადავიდა, და მანაც ძლიერებითა და სიმტკიცით განთქმული ჰასან-ყალა ააშენა. შემდეგ [სულთან მეჰმედ II] ფათიჰის მიერ სტამბოლის დაპყრობა შეშურდა, ოსმალთა სხვადასხვა სამფლობელოს ხელი დაადო და დაიწყო მშვიდობიანობის საწინააღმდეგო საქმიანობა. სულთან მეჰმედ ფათიჰმა კი ამის პასუხად ბერძნებს ტრაპიზონის ციხე წაართვა, თავისი ფლოტით ზღვა ჯარები გადმოიყვანა და სამსათასიანი ჯარით თერჯანის ველზე დაამარცხა უზუნ ჰასანი. ამის თარიღია: „ფუჰია მზაკვრობა მუხანათთა“, რაც ნიშნავს 866 (1462) წელს⁵. მის ვეზირს ფადიშაჰის მიერ [დანიშნული] აქვს ხასი – 1 214 600 ახჩა. ვილაიეთში 12 სანჯაყია. ხაზინის დავთარდარი, დავთრის ქეთხუდა, თიმარის დავთარდარი, ჩაუშების ქეთხუდა, ჩაუშების ემინი და ქათიბი ჰყავს. ალაი-ბეგი|| და ჩერი-ბაშიც ჰყავს. მისი სანჯაყები შემდეგია: ყარაჰისარზ შარკრ (აღმოსავლეთის ყარაჰისარი), ქიღრ, ბასიანი, ისპირი, ხნუსი, მანასკერტი, თექმანი, კურუჯანი, თორთუმი, მეჟინ-

206

194

კერტი, მამირევანი და. არზრუმი. არზრუმი საფაშო სანჯაყია. ხაზინის დავთარდარის ხასი 1152 900 ახჩაა, ზეამეთის ქეთხუდასი – 50 000, თიმარის დავთარდარისა – 20 200. არზრუმის სანჯაყში სულ 56 ზეამეთი და 2219 თიმარია. მთელ ვილაიეთში ყველა ზეამეთისა და თიმარის რიცხვი 5269 არის. სულეიმანის კანონის მიხედვით [თიმარებისა და ზეამეთების მფლობელები] თავისი ჯებელიებიანად ალაი-ბეგის ჰუსეინ-ალა ზადეს დროშის ქვეშ, თავიანთი ბაირაღებით, 12 000 მეომარია, [ვილაიეთის] ფაშას სამეფო სახასოს შესაბამისად თავისი ჯებელიები ჰყავს – 2 000 მეომარი. არზრუმს ჰყავს რჩეული, შეიარაღებული, მამაცი, გულადი და გამოჩენილი ვაჟკაცები. ნაჰიეებისა და დადა-ბაშიების შორის ჰყავს იანიჩართა ალა, შვიდი ოდა მაღალი კარის იანიჩარები, ერთი ოდა თოფჩუ, ერთი ოდა ჯებეჯიები. ყველანი ციხეში დგანან. ერთხელ აბაზა-ფაშა არზრუმში მოულოდნელად აჯანყდა. ერთ ღამეს ხელში ჩაიგდო ციხის შიდა ნაწილი და იანიჩარები ხმლის კბილებში გაატარა. გადარჩა მხოლოდ იანიჩართა ალა რომელიც ამ დროს ციხის გარეთ აღმოჩნდა. აბაზა-ფაშა არზრუმის ციხის მფლობელი გახდა და სრული ათი წელი იყო ამბოხებული⁶. მიუხედავად იმისა, რომ შვიდჯერ მოვიდნენ მის წინააღმდეგ ბეჰდიანი ფირმანებით აღჭურვილი სარდალი ჩერქეს მეჰმედ-ფაშა, დიშლენქ ჰუსეინ-ფაშა, თემურ კაზიჯ ხალილ-ფაშა და კიდევ სხვა სარდლები, არზრუმი მაინც ვერ დაიხსნეს მისი ხელიდან. აი, ამდენად მიუვალი, მტკიცე, სუსხიანი და უწყალო ციხეა⁷. შიდა ციხეც ასეთივე მტკიცეა. შემდეგ აბაზა-ფა-

შას წინააღმდეგ ლომგული, ასაფივით ჰკვიანი ხუსრევ-ფაშა⁸ მოვიდა ზღვა ჯარით, არ დაინდო და მისი ციხე ზარბაზნით დააზიანა. თვით [აბაზა-ფაშა] აიძულა სასწრაფოდ ეთხოვა შებრალება კისერზე სუ-დარაგადაკიდებულს. შემდეგ ხუსრევ-ფაშამ აბაზა სულთან მურად-ხან მეოთხეს მიჰგვარა. მისი დანაშაულებათა სია ცეცხლში დაწვეს და და-ნაშაული აპატიეს. შემდეგ მას ჯერ ბოსნასა და ბუდინის ვილაიეთები უბოძა, ხოლო ამის შემდეგ – ოჩაკოვის ვილაიეთი. ოსმალებმა მას შემდეგ მიაქციეს დიდი ყურადღება (არზრუმს), როდესაც აქ აბაზა გა-მაგრდა. უთვალავი ჯაბახანით და ექვსი ბოლუქის აღით გაადიდეს ჯა-რი. [არზრუმს] ჰყავს ორი ათას ხუთასი ჯარისკაცი და მეციხოვნე, თორმეტი ალა; შიდა ციხეში ხორბლის საწყობები, ას ოთხმოცი ზარ-ბაზანია. თავრიზის კართან, ორ მცირე ციხეს შუა, მურად-ხანის თორ-მეტი ბალემეზ ზარბაზანი აქვს. მისი ციხე მდებარეობს ეიერლის მთის ძირას, ზარბაზნის გასროლის მანძილზე, კალთოვან ციცაბო კლდეებიან მტკიცე ნიადაგზე. მის ჩრდილო, სამხრეთ, და დასავლეთის მხარეს არზრუმის ველია, რომელიც სიგრძე-სიგანით ორ-ორი ფარსახისაა. და-

195

სახლებული, რეჰანიანი და მდელოებიანი ველია. რამდენიმე ასი კე-თილმოწყობილი სოფლით არის დამშვენებული.

დიდი მდინარე ეფრატის აღწერა: არზრუმის ველის ზედ შუა-გულზე გადის. საქართველოს მხარეს, აღმოსავლეთით მდებარე დუმ-ლუ-ბაბა-სულთანის აკლდამის კლდის ძირიდან გამოდის და დასავლე-თისაკენ მიედინება. არზრუმის ველზე მრავალ ჭაობს, ყურეს, პატარა ტბასა და წყაროს ჰქმნის, რომლებიც ასიათასობით ბაღდადის წეროს საბუდარი გახდა. ეს მდინარე სოფელ ქანის ძირას გაივლის და მეორე კონაკზე ქემამის ციხის ძირას მიედინება. ამის შემდეგ იგი იერთებს მურად-ჩაის, რომელიც ქურთების იზულში ბინგოლის ზეგანიდან მო-დის, შემდეგ ძალას იკრებს და მალათიას სიახლოვეს მიედინება. სე-მისათს, რუმის ციხეს, ბირეჯიქის ციხეს, ბუმბუჯეს ხიდს, ბალისს. ჯა-ბარის ციხეს, რაკიეს ციხეს, რუჰბიეს, კირკისას, ინეს, ჰედიმეს, ჰიას, აბიარის, თაკუკს. ჰელეს, ქუფას და სხვა ადგილებს ჩაუვლის და იქი-დან ბატაში კურნას ციხის ძირას შატ ალ-არაბს ჰეურთდება. ზღვა-სავით დიდი მდინარეა, რომელშიც ბასრას პირდაპირ ინდოეთის გემე-

208 ბი შედიან, მდინარე კი არა, ზღვაა. სათავედან შესართავამდე||ოთხასი ფარსანგია, ოთხასამდე ქალაქსა და დაბას ჩაუვლის. სათავეს არზრუმის ველზე იღებს. იქაურობა მეტად სასიამოვნოა და მართალი და დიდე-ბული ყურანის მოციქულთა სურაში ასეთი ადაა მოთავსებული: „და-გალევინეთ თქვენ ეფრატის წყალი“. ეფრატის გარდა არზრუმისა და დიარბექირის მთებში 72 დიდი მდინარე ჩნდება და სრულიად არა-ბეთის ერაყსა და რუმს მოიცავენ. ხატატ მაკრიზი ამბობს, წმიდა და-ნიელმა თავისი ანგელოზების დახმარებით გათხარა და გამოიყვანა მდი-ნარეები ტიგროსი და ეფრატო.

მდინარე ტიგროსი, რომელიც შატ ალ-არაბის მასაზრდოებელია: სათავეს იღებს დიარბექირის აღმოსავლეთით, თერჯილსა და მუფარ-

კინის შუა მდებარე ადგილებიდან. უთვალავ წყაროებს იერთებს, ჰასანქეიფს ჩაუვლის, იქ მოსულის კუნძულს მიაღწევს. ზემო ზარბეინისა და ქვემო ზარბეინის⁹ წყლებს იერთებს და გზას განაგრძობს. ეს ზარბის¹⁰ წყალი სომეხთა მთებიდან მრავალ წყაროს იერთებს, მიჰქუხს და მიედინება. სახელად მეჯუნ ზარბს უწოდებენ. ტიგროსი აქედან გზას განაგრძობს და თექრითს აღწევს. შემდეგ ბატაიჰში შატში შედის. ევფრატის ქების შესახებ არსებულ გადმოცემათაგანია, მის უწმინდესობას, ალაჰის დიდებას, იმამ ალის ომ უთქვამს: „ჰოი, ქუფას მცხოვრებნო! თქვენს მდინარე ევფრატს სამოთხიდან ორი წყლის სადინარი მილი უერთდება“, იმამი ჯაფერ სადიყი კი შემდეგნაირ ქებას ასხამს: „ისეთი დიდადკურთხეული მდინარეა, ვინც ერთხელ დალევს ევფრატის წყალს, მოისურვებს სამჯერ ან შვიდჯერ კიდევ დალიოსო“. ძვე-

196

ლი ერაცის მცხოვრებლებმა ევფრატის მაღლი და სარგებლობა იცოდნენ; მის ორივე ნაპირზე დამბები და თაღები ააშენეს და მდინარის მიერ განაყოფიერებული მიწები წესისაებრ მოხნეს და დათესეს. იგივე ჯაფერ სადიყის მიერ არის მოთხრობილი, რომ მისი წყალი მრავალ ავადმყოფობას უხდება. იგი, მდინარე ევფრატი და ერთი მდინარე ალ-ასი წმინდა მიწის საზღვრებში გამავალი ერთადერთი მდინარეებია. თვით მაღლიანი ნილოსიც კი არ შემოდის წმინდა მიწაზე. ნილოსი მხოლოდ პირველი სარტყლის გარეთ გამოდის და მეორე სარტყელში, ანუ ქალაქ დემიეტასა და რემიდის ციხის წინ ჩადის [ზღვაში]. რადგანაც მდინარე ევფრატის სათავე თვით არზრუმის ჩრდილოეთით არის, ზამთრობით იყინება და ზედ მრავალი ქარავანი||გადადის. რაც შეეხება

209

არზრუმის ციხის მოყვანილობა და მისი შემადგენელი ნაწილები: გორაკზე მდებარე, ოთხკუთხა, ღვინის ქვით¹¹ აშენებულია. გარშემო ორ რიგად კედელი აქვს [შემოვლებული], რომელთა შორის სამოცდაათი ნაბიჯია. ჰისარიჩას უწოდებენ. გარშემო თხრილი აქვს. თხრილის სიგანე ოთხმოცი ნაბიჯია და სიღრმე – ოცი წყრთა. მაგრამ საქართველოს და ერზინჯანის კარების თხრილები იმდენად ღრმა არაა. მათზე ხიდიტ გადაისვლება. ორსაგდულიანი რკინის კარებია. ამ ორ კარს შორის ის ათი ბაღემეზ ზარბაზანია, რომლებითაც ერევანი დაიპყრეს-თავრიზის კარის მხარეს მაღლა ატყორცნილი და შიდა ციხეზე მიერთებული კედელი თუმცა ერთმაგია, ძალზე მტკიცე და გამაგრებულია, ზღარბივით არის ზარბაზნებით აღჭურვილი. ზარბაზნები სახრჩობელას უბნისაკენ და ვერცხლის გუმბათისაკენ არიან მიშვერილი. გარე ციხეში გამავალი, ცამდეაზიდული, აგურით ნაშენი, მინარეთის მსგავსი მაღალი კოშკია. ქესიქ-კულეს სახელით ცნობილი, ფიცრით გადახურული უმაღლესი კოშკია. ათი გრძელლულიანი და მსხვილი ზარბაზანი აქვს.

რომლებიც ციხის ოთხივე მხარეს მდებარე ველებისაკენ ფრინველს არ გაუშვებენ. კოშკის სიმაღლე ასი წყრთაა. შიდა ციხის კედლები სამოცი წყრთის სიმაღლისაა. სხვა კედლები ორმოცდაათ-ორმოცდაათი წყრთის სიმაღლისანები არიან. ციხის გარშემო ორივე წყება კედელი შედგება ორას ათი მტკიცე კოშკისა და ორი ათას ოთხმოცი ქონგური-საგან. სათოფურებიანი ქონგურებია. ციხეში სულ ათას შვიდასი სახლია. ყველა მიწის ბანიანი, ძველებური ყაიდის სახლებია არზრემის

ვგილაიეთში ჩვენ მიერ დათვალიერებულ ყველა სოფელსა და დაბას მიწის ბანიანი [სახლები აქვს].

არზრუმის სასახლები: ფაშის სასახლეში ას ათი ერთიმეორეზე სართულებად დადგმული სენაკია. ქვედა და ზედა სართულში დივან-ხანა და მაღალი ციხე-დარბაზებია. სამოთხის მსგავს მის ვარდნარში თაიარ მეჰმედ-ფაშას¹² ციხე-დარბაზი და თექელ-ფაშას¹³ ციხე-დარბაზია. თექელი ფაშას ციხე-დარბაზის [აშენების] თარიღის აღსანიშნავად მოყვანილია სიტყვები: „თაღზე თალი ბრწყინვალე“. აქ არის ჩვენი ბატონი ფაშას – დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშას||ციხე-დარბაზი; ერთი აბანოა უკვდავების წყალის მსგავსი უხვი წყაროებით. გარეთა ეზოს გარშემო, სამეფო საჯინიბოს ზემოდან ყარაულების სენაკებია. სასახლის მოედანზე გამუდმებული ჯირითის თამაშია. ამ სასახლეს ორი კარი აქვს. ერთია დივანის კარი, რომელიც შადრევანთანაა. მაღალი ბჭეა. ერთი უღრუნის კარია, რომელიც მუდამ დაკეტილია. ნათელმოსილი მოციქულის შარიათის სასამართლოს სასახლე, ჯაფერ-ეფენდის სასახლე, ქუჩუქ აბაზა-ფაშას სასახლე, ქეფენ იგნეს-ოღლუს სასახლე, ხანუმის სასახლე და სხვ. არის.

უბნები: სულ სამოცდაათი მუსლიმთა უბანი და შვიდი სომეხთა უბანია. კოპტები და ებრაელები არ არიან. ყველა სახლი ქვისაა. ზედა-სართულიანი სახლი იშვიათია. უმეტესობა ერთსართულიანია. რადგანაც ზამთარში სასტიკი ყინვები იცის და მოწმენდილი ამინდი იშვიათია, ხშირია შემთხვევა, როცა ათ-თერთმეტ თვეს თოვლი მოდის. ამიტომ მათი სახლები ერთსართულიანია, სახურავებსა და ბანებს წყალგაუჟონავი საკვამურები აქვთ; სახლებს კი – ქეჩით დაფარული კარები. აბანოს მსგავსი სალოცავი სახლებია. ერთი სიტყვით, ისეთი ქვეყანაა, რომ მისი ნახვა ადამიანს ცოდნას შემატებს, იშვიათადაა კარგი ამინდ.

LV

არზრუმის ჯამეების შესახებ

სულ სამოცდაჩვიდმეტი მიჰრაბია. ყველაზე ძველია ულუ ჯამე თავრიზის კარის შიდა მხარეს ძველებური ყაიდის, მიწის სახურავიანი, ერთმინარეთიანი ჯამეა. აკკოფუნლუს ფადიშაჰების აშენებულია. სიგრძე-სიგანით ორასი ნაბიჯია. მისი მიმზარი და მიჰრაბი ძველებური ყაი-

დისაა. შიგნით, მაღლა ჩამწკრივებულ ფიქვის ორას კოჭზე ფიქვის დირეები აწყვია. ქვითნაშენი გუმბათი არა აქვს. ჯამეს ერთ მხარეს ერევისათვის განკუთვნილი სურსათის ორცხოვნილი აქ ინახება. ძველი მედ-

198

რესეს ჯამე იმ პირველ ჯამეს აღმოსავლეთ მხარეს აქვს მიდგმული და კედელი კედელს აკრავს. წყვილმინარეთიანია. ზოგი ამბობს, აკკოფუნლუს ფადიშაჰების აშენებულიაო. ზოგი კი გადმოგვცემს, ჰასან თავილის (უზუნ ჰასანის) აშენებულიაო. ერთი სიტყვით, ძველი ტაძარია. რადგანაც არზრუმი მრავალჯერ იყო აღყაშემორტყმული, დაშენილი ზარბაზნებისაგან ამ ჯამეს უმეტესი ადგილები დანგრეულია. იმის გამო, რომ ვაკუფებიც არ ჰქონდა შეწირული, გაპარტახებული და გავერანებულია. თავრიზის კარის შიდა მხარეს ერთი უბადლო კარი და ორი შესანიშნავი მინარეთია, რომლებიც ჩინური შორენკეცით არიან შემკული და მზესავით ბრწყინავენ. როდესაც სხივი დაჰკრავს, ადამიანს თვალთ დაუბნელდება და მეორედ შეხედვას ველარ შეძლებს. რადგანაც მინარეთები ცამდეა ატყორცნილი, მრავალი მოგზაური იძულებულია ჯამბაზობას მიმართოს [და ისევ ავიდეს დასათვალიერებლად]. რადგანაც ჯამე დანგრეული იყო, სულთან მურად IV შეაკეთა და შიგ ბაღემეზ ზარბაზნების ჩამოსასხმელად სახელოსნო მოაწყობინა. ამჟამად ჯამეში ხელსაწყობები და მოწყობილობა ინახება. ეს ჯამე თუ შეკეთდა, ისეთი ძველი იქნება, რომ დედამიწის ზურგზე ტოლი არ მოეძებნება. ღმერთმა ხელი მოუმართოს მის შეკეთებას! ლალა მუსტაფა-ფაშას ჯამე ფაშის სასახლის კარის წინ, სათემო გზის გადაღმა მდებარეობს სულიმან-ხანის ვეზირის ლალა მუსტაფა-ფაშას¹ აშენებულია. სტამბოლური ყაიდის, მაღალგუმბათოვანი, მთლიანად ხალასი ტყვიით დახურული ჯამეა. სიგრძე-სიგანით ოთხმოცი ნაბიჯია. მიჰრაბი, მინბარი, მუემინის აივანი ულამაზესია. შიგნით იმდენად მდიდრული ჭაღები არაა. გარეთ სოფა აქვს. მაგრამ წმინდა ადგილი (ჰარემი) ვიწროა. სულიმან-ხანის ხუროთმოძღვრის, განსვენებულ სინან-ალას აშენებულია. წინამძღვრად შეიხი ჰყავს სახელად ვანი-ეფენდი. ისეთი ზედმიწევნით მცოდნე ულემა, მჭერმეტყველების ზღვაა, თითქოს ცოდნის ყოველ დარგში მეორე ნუმანი² არისო; ე. ი. ყურანის თარგმანებათა და განმარტებათა საუკეთესო მწერალია, რომლის სახელი მსოფლიოს მოსდებია. დახვეწილი ენის პატრონი, ამბების შესანიშნავი მთხრობელია. ვინც ერთხელ მოისმენს მის ქადაგებასა და დარიგებას ყველაფერს მოინანიებს, განიწმინდება და გათვითცნობიერდება. იანიჩართა იმამის სახელით წოდებული, ყურანის ზეპირად მცოდნე იმამი ჰყავს; დილის ლოცვაზე ყურანის ორი ნაწყვეტი რომ წაიკითხა, მთელი ჯამათი გაოგნდა და დაიბნინდა – იმდენად შთამბეჭდავი და მწველი, სევდიანი ხმა აქვს. იანიჩართა მუემინის სახელით ცნობილი მუემინი ჰყავს, რომელიც მეორე ბილ ალ-ჰაბეშია. ერთხელ რომ დაიძახებს მინარეთიდან დავითისებრი ხმით: „დიდ არს ალლაჰი. დიდ არს ალლაჰი“, ყველას – დიდსა და პატარას თმა ყალყზე დაუდგება და ტანი

211

212 აუცახცახდება. ვინც მუშაობს, საქმეს მიატოვებს; ვინც ჭამს, საქ-
მელს დააგდებს და ჯამესაკენ მიდის. || არზრუმის მცხოვრებლები მე-
ტად ბეჯითად ასრულებენ ნამაზს. ჯაფერ-ეფენდის ჯამე ახლადამენე-
ბული, მაღალგუმბათიანი ჯამეა. შვების მომნიჭებელია, რომელსაც ერ-
თი მაღალი მინარეთი, ერთი კარი, ახალი ყაიდის მიხედვით [გაკეთე-
ბული] რკინის ცხურისანი ფანჯრები და შადრევნიანი წმინდა ეზო აქვს
ყველა გუმბათი ტყვიით არის დახურული. ციხეში კიდევ ერთი ძველი
აშენებული ჯამეა, რომელსაც ჯამათი ბევრი ჰყავს. ერზინჯანის კარის
გარეთ ფაშის ჯამეა. ქვის გუმბათიანი, ტყვიის სახურავიანი, ერთმინა-
რეთიანი საუცხოო ჯამეა. ჯამათი ცოტა ჰყავს. თავრიზის კარის გა-
რეთ, თხრილის პირას გურჯი მეჰმედ-ფაშას³ ჯამეა. ერთმინარეთიანი,
მიწის სახურავიანი, ქველმოქმედ დარბაისელთათვის შესაფერი, ღირ-
სეული ჯამეა. ჯამათიც ბევრი ჰყავს. ამ ჯამეების გარდა სამოცდაათი
მეჩეთია. დიდება ღმერთს, ეს ქალაქი დღითიდღე სულ უფრო კეთილ-
მოწყობილი და გაშენებული ხდება.

მედრესეები: მეცნიერებათა დასაუფლებლად მედრესეები, ყურა-
ნის საკითხავი სახლი, ჰადისების საკითხავი სახლი და ყმაწვილების
110-მდე სასწავლებელია. მათ შორის განთქმულია ლალა-ფაშას სას-
წავლებელი, ჯაფერ-ეფენდის სასწავლებელი და სხვები. დერვიშთა სა-
ვანეებიც ბევრია.

წყაროებს შორის განთქმულია ბაზარში [აშენებული] ორმილიანი
„სამოთხის წყარო“, „აქლემის წყარო“, რომელიც ერზინჯანის კარს
გარეთ არის, და თავრიზის კარის გარეთ, თხრილის ნაპირას მდებარე
მუსტაფა-ფაშას წყარო. „ცივი წყაროს“ აშენების თარიღია: „ცოტაა
მდინარი წყალი“. სამოცდაათამდეც სებილია.

აბანოებს შორის ყველაზე განთქმულია ახლადამენებული ჯაფერ-
ეფენდის აბანო. მისი წყალი და ჰაერი ძშვენიერია. განათებულია.

ქალაქს სამოცდაათამდე ვაჭართა ფუნდუკი აქვს. მაგრამ სხვა
ქვეყნების სახლებივით ტყვიის სახურავებიანი არაა, მიწით არის და-
ხურული.

მარტოხელების ფუნდუკი: თერთმეტი ოთახია უცოლოებისა-
თვის. ამ ქვეყანაში ჩამოსული სხვადასხვა ხელობის კაცნი აქ ცხოვ-
რობენ, მუშაობენ და თავს ირჩენენ. მეკარეები და ოთახების განმგებ-
ლები ჰყავს. ყოველი ოთახი ერთი [რომელიმე] ჯამეს ვაკუფია.

სავაჭრო რიგები: რვაასამდე დუქანი აქვს. ოთხკარიანი, ქვის თა-
ლიანი, კეთილმოწყობილი დახურული ბაზარი აქვს. აქ არის სარაჯხა-
ნა, აბრეშუმის მქსოველები, ოქრომჭედლები, თერძები; სიფაჰ-ბაზარნ
და ციხის ძირი მოკაზმულია. მისი ზარაფხანა ერზინჯანის კარის ახ-
ლოსაა.

200

მცხოვრებლების გარეგნობა: მცხოვრებლები თურქები, ქურთები,
თურქმანები და სომხები არიან. || გოქდოლაკები⁴ და სპარსელებიც

213

არიან, ჯანმრთელი, მშვენიერი აღნაგობის, შუატანის, მკვირცხლი, ხნი-
ერებიცა და ჭაბუკებიც ვაჟკაცი და ჩაფსკვნილი ადამიანებია. მეტად
ძალუმი აღნაგობისანი არიან.

მათი სიკეთე და სილამაზე: სანამ ათიდან ოც წელს მიაღწევენ,
ყმაწვილები მეტად ლამაზები ჰყავთ. ამის შემდეგ ჩაფსკვნილი, ღო-
ნიერი გამოდიან, წვერ-ულვაში სწრაფად ამოსდით და ფრიად ხშირ-
ბალნიანი ხდებიან. მაგრამ წყნარი, დინჯი, კეთილზნიანი და გონება-
გამჭრიახი ხალხია.

მოსახლეობის ტანსაცმელი: დიდებულებს სიასამურნიანი შალი და
ძვირფასი ქსოვილები აცვიათ და ისე საქმიანობენ. ულემები და კე-
თილმორწმუნეები, ასევე, მშალის ფარაჯას და სარჩულიან ხიფთანს
იცვამენ. მდაბიონი ხელოსნები არიან და ისინი უხეში სასარჩულე ქსო-
ვილისაგან შეკერილ ხალათებს იცვამენ და ისე საქმიანობენ.

ჰავა: ჰაერი სამი თვის განმავლობაში ისეთი მშვენიერია, რომ
ადამიანი სამარადისო სიცოცხლეს მოიპოვებს. მისი წყალი უკვდავე-
ბის წყალია. ცხენებისა და ქალებისათვის ეს წყალი ძალზე მარგებე-
ლია.

სამოთხის წყაროდ წოდებულ წყალს ვინც ივნისში დაღვეს, [ყუ-
რანის] ადა გაახსენდება: „წყალი აცოცხლებს ყველაფერს“. განედის
მეთვრამეტე სარტყელსა და სიგრძედის მეხუთე სარტყელშია. იმის გა-
მო, რომ ზამთარი სუსხიანი იცის, პურეული სამოც დღეში მწიფდება
და ამბრებში ინახავენ. ერთი ქილა მარცვალი ოთხმოც ქილას იძლევა.
ერთი ქილა ფეტვისაგან ასი ქილა მოდის. შვიდი ჯიშის ხორბალი იცის.

მათი სანაქებო ხელოსნობა, საჭმელი და სასმელი: თერძები და
ოქრომჭედლები დიდი ოსტატები არიანი მათი ხმლები რომელთაც
„მირინ“ და „შირინ“ ეწოდებათ, მსოფლიოში განთქმულია. საჭმელე-
ბიდან ქვეყნიერებაზე განთქმულია ქათმის [ხორცის] ღვეზელი, ჩირი-
შად წოდებული მცენარის ღვეზელი, გამტკიცული [ფქვილის] ერბო-
იანი პური, რომელიც ბაზარზე [იყიდება], ერთ კულაჩის [სიგრძე] წმინ-
და შოთი პური, ქადა, ცხვრის ხაში, მწვადი, ჰერისად წოდებული წვნი-
ანი საჭმელი. სასმელებიდან – შარბათი „ვედასი“, შილეს წყალი, ხალ-
ხური ბოზა.

საზოგადოებრივი და სასეირნო ადგილები: საჯირითო მოედანი,
ბაზარბაშის წისქვილის მინდორი, გუმშულშ-გუმშეთის მოედანი, სო-
ფელი უმუდუმი, აბდ ურ-რაჰმან-ყაზის სავანე, გურჯი მეიდანის სა-
სეირნო ადგილები.

201

214 **არზრუმს დაქვემდებარებული [ადგილების] აღწერა:** ციხის სამი
კარის გარეთ – აღმოსავლეთით, დასავლეთითა და ჩრდილოეთით რაიე-
ბის სამი ათასზე მეტი გარეუბანია. მათ გარშემო კედელი|| არ აქვთ.
თუმცა, შარაგზაზე აკლდამებია. ციხის სამხრეთით, თავრიზის კარიდან
თვით ერზინჯანის კარამდე დაწყებულია ციხის კედლების შენება და
თუმცა ზოგ ადგილას ერთი კაცის სიმაღლეზეა მიწის ზედაპირიდან

ამოყვანილი, მისი დამთავრება ვერ განუხორციელებიათ. ეს კედლები რომ ბოლომდე აშენებულყო, არზრუმი მიუვალი ციხე იქნებოდა. სამხრეთით მდებარე გარეუბანი შვიდი უბნისაგან შედგება. ბაზარბაშის უბანიც აქ შედის და წყალი ბევრი აქვს. თავრიზის კარის გარეუბანი ძალიან დიდია, გორაკზე მდებარეობს და გადაჭიმულია დარალაჯის უბნებიდან მოყოლებული გუმბელ-გუმბეთის [მოედნამდე]. გურჯის კარის გარეუბანი ციხის ჩრდილოეთით არის და შიგ რამდენიმე ათასი სახლი, დუქანი და ფუნდუკია. ამჟამადაც შენდება. ყველა ვაჭარი აქ არის დასახლებული. ის საბაჟოც აქაა, რომელშიც მე, მწირი, ქათიბად ვიყავი. მის ოთხივე მხარეს არაბეთის, სპარსეთის, ინდოეთის, სინდის, ხატაეთისა და ხოთანის ვაჭრებს სახლები აქვთ. სტამბოლისა და იზმირის საბაჟოების შემდეგ ყველაზე საქმიანი ეს არზრუმის საბაჟოა, რადგანაც ვაჭრებს სამართლიანად ექცევიან. ერზინჯანის კარის გარეუბანი საკმაოდ დიდია, ციხის აღმოსავლეთ მხარეს [მდებარეობს] და გადაჭიმულია დევე ჩემმესრდან, თვით ალის წისქვილამდე. რადგანაც ამ გარეუბნებში მეტწილად სომეხი რაიათები სახლობენ, ცამეტი ეკლესია აქვს. მათი წეს-ჩვეულების მიხედვით, დაწინაურებულები ცისფერი შალის ტანისამოსს იცვამენ, თავზე პირსახოცი აქვთ წაკრული. მდაბიონი შალის გვაბანაკს იცვამენ და ფეხზე მსუბუქი ქალამანი აცვიათ. მეტად მშრომელი რაიათები არიან. სომეხი ქალები ბრტყელთავიანები⁵ არიან და თეთრი თავშალი აქვთ მოხვეული. მუსლიმი ქალები წმინდად ნაქსოვ აბრეშუმს, დიბას, ოქროთი და ვერცხლით [მოქარგულ] თავსაბურს ატარებენ და თეთრ წამოსასხამში ეხვევიან. ფეხზე ხავერდის შარვალს, ყვითელ ჩექმებს იცვამენ და კარგი ყოფაქცევისანი არიან, უაღრესად ლამაზებსა და ტკბილმოუბართ თეთრი კბილები აცმული მარგალიტებივით შვენიით. სურნელოვან ნაწნავებს გადმოიგდებენ და ახალგაზრდებს ხიბლავენ რადგანაც მშვენიერი ჰაერია, მამაკაცები დიდხანს ცოცხლობენ. ომახიანობადაკარგულნი, დაუძღურებულნი ას წელიწადს მიაღწევენ, ლაპარაკის უნარიც აღარ აქვთ, მაგრამ მაინც ცოცხლობენ.

არზრუმის მცხოვრებთა ენა და სხვა ამბები: მათი სიტყვები შემდეგნაირად გამოითქმის: „ჰარლა ილინ?“ რაც ნიშნავს: „სად ყავი?“ [ნაცვლად თურქული] „ნერედე ილინ“-ისა და სხვა ამის მსგავსი. მაგრამ

განსწავლულები მაღალფარდოვნად||და მჭევრმეტყველურად ლაპარაკობენ. ცნობილი არიან განათლებული ადამიანები და განსაკუთრებით – კალიგრაფი ომერ ჩელები. განათლებულთა წრის გამართობნი არიან ყველაზე ცნობილი ადამიანები: მედდაჰი ჰამზა ბასეფა კასაბ კურთი, შაბბაზი, ჰადალბაზი კანდილღ-ოღლუ, დიარბექირელი იაჰიას მოწაფე მომღერალი ვეისრ ჩელები. ღვთის სიყვარულით თავდავიწყებამდე მისულნი: ქულჰან აჰმედ-დედე გახურებულ, ცეცხლოვან აბანოს ღუმელში არხეინად შედიოდა და იძინებდა; სიამრ-დედე რამდენიმე უდანამაულოს ჯალათის ხელიდან დაიხსნიდა, მეორე დღეს დამნაშავეებს მოძებნიდა, ხის ხმალს ურტყამდა და დახოცავდა. ეს ადამიანი დამბლა-

დაცემული დერვიში კაცია და მრავალი სასწაული აქვს ჩადენილი. სეფერ-დედე არზრუმის ზამთარში შიშველი დადიოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ არზრუმში დიდი, სუხიანი ზამთარი იცის, ბევრი შემოღობილი ბოსტანია. ნესვი, საზამთრო, კომბოსტო, ბადრიჯანი და შრემის მცენარე აურაცხელი მოდის. აქაურობა სრულყოფილი ადგილია. სწორედ ამაზეა ნათქვამი: „სივრცე მხარეებისა და სიიაფე სანოვავისა“⁶. მიწა მოსავლიანია. რუმის დიდად კეთილმოწყობილი ქალაქია, რომელსაც ვრცელი ვილაიეთი აქვს. განთქმულია მისი ხორბალი და სხვა მარცვლეული, სარჩო კარგია, სათესველი – ბევრი, ბარაქა – დიდი, სიკეთე – მრავალი, მრავალი ათასი წყარო და მდინარეა. ისეთი სიიაფეა, რომ სულ ბევრი, ერთი ყურრუში ღირს ხუთი ვირის საპალნე აქლემის კბილივით [მსხვილი] ხორბალი. ორი ცხენის საჭმელი [ქერი] ერთი ახჩა ღირს და ერთი ვირის საპალნე ქერი – ორი ახჩა. ხუთი ცალი წმინდა, თეთრი პური, რაც ერთ ოყას იწონის, ერთი ახჩა ღირს. ერთი ოყა ცხვრის ბორცი ორი ახჩა და ერთი ოყა საქონლის ხორცი ერთი ახჩაა; ქათამი ერთი ახჩაა. ორმოცი კვერცხი ერთი ახჩაა; მტრედის მართვე ერთი ახჩაა, ასი დირჰემის [წონის] ერბოთი გატენილი ფენოვანი კვერი ერთი ახჩაა. სხვა სურსათიც ამასთან შეფარდებით ღირს. თუმცა ზამთრის სიმკაცრის გამო ბალ-ვენახები არ არის, ფაშასარაის ბალი, ჰაჯი მურადის ბალი და ყვავილნარი, ქეფენ ინესნ-ოღლუს ვარდნარი, პეტროსის ვარდნარი, ბალი და კიდევ სხვა მრავალი ვარდის ბალია. ამ ხსენებული ბაღების მუდამ აყვავებული ვარდი განთქმულია. აქა-იქ ყველგან არის ზამთრის ვაშლი, პანტა. მაგრამ სხვა ხილი არაა. სასეირნო ადგილებში ალვისა და ტირიფის ხეები მრავლადაა. რადგანაც მკაცრი ზამთარი იცის, ორ თვეში კიდევ თესვენ, მკიან, ლეწავენ და დაუყოვნებლივ ამბრებში ინახავენ. იმ წელს, როდესაც ჩვენ იქ ვიყავით, ივლისი იდგა და ჰექა-ქუხილი, ქარბუქი, ქარიშხალი, თოვლი და წვიმა იყო. ცხენები დაგვისხლტნენ და მეზო-

ბელ სოფლებამდე გაიქცნენ. ხუთი, ათი დღე ასე დაფეთებული დაეხეტებოდნენ. ხალხურ გადმოცემებში ასეთი თქმულებაც კი არის:

„დერვიშისათვის უთქვამთ: – „საიდან მოდიხარო?“ – „თოვლის სალოცავიდან მოვდივარო“, უპასუხნია. „რა ქვეყანაა ისაო?“ და „არზრუმია, სადაც კაცი სიცივისაგან იჩაგრებაო“, უპასუხნია. „იქ ზაფხულს არ შეხვედრიხარო?“ – უკითხავთ. უთქვამს: „ვალლაჰ, თერთმეტი თვე და ოცდაცხრა დღე გავატარე. ხალხმა თქვა ზაფხული მოვაო. მე კი ვერა ვნახე“. კიდევ ერთი ამბავი: „ერთხელ ერთი კატა ერთი ბანიდან მეორეზე რომ ხტებოდა, მალაყშივე გაყინულა. რვა თვის შემდეგ, ხორეზმშაჰის ნოვრუზის დღეს, ყინული გადნა, კატამ დაიკნავლა და მიწაზე დაეცა“. ცნობილი ანდაზაა. ჰემმარიტად, კაცს რომ ხელი სველი ჰქონდეს და რკინის ნაჭერს მოჰკიდოს, მაშინვე მიეყინება. ხელის რკინიდან მოცილება შეუძლებელი იქნება. რკინიდან ხელის მოცილება შესაძლებელი გახდება მხოლოდ მაშინ, თუ კაცი მძიმე კვნესით ტყავს გადაიდრობს. აზოვსა და ყიფჩაღეთში ძლიერი ყინვები გა-

დავიტანე, მაგრამ ასეთი სასტიკი ზამთარი არ მინახავს. ხილი ორი დღის სავალით მოშორებული ადგილებიდან – ისპირიდან, თორთუმიდან და ერზინჯანიდან მოდის. ატამი, გარგარი და ყურმენი თითო ოყა ერთ ახჩად იყიდება. ერთ ურემ ნესვსა და საზამთროს ათ ახჩად იძლევიან. ერთი სიტყვით, სანოვაგის მხრივ შეუდარებელი ქალაქია. ოღონდ, ესაა, შეშა არ აქვს. მისი მთები მოშიშვლებულია. მაგრამ ღვთის განგებით, შეშა მაინც იაფია. ორი დღის სავალის მოშორებით მდებარე მთებიდან, რომელთაც ქერანი ეწოდებათ, სახომალდო მორები მოაქვთ. ორმოცი არშინის სიგრძისანი არიან და ორმოც ახჩად ჰყიდიან. დაკანონებულია, რომ საბაჟოში მოსულ ყველა ქარავნის აქლემს ფაშასათვის თითო გზა შეშა მოაქვს. გარდა ამისა, შეშას ცალკე მოხელე ჰყავს მიჩენილი. ერთი აქლემის საპალნე შეშას ოცდაათ ახჩად ჰყიდიან. მაგრამ, რადგანაც ადგილობრივ მცხოვრებლებს ცხვარი და მსხვილფეხა საქონელი ბევრი ჰყავთ, ღარიბები წივას სწვავენ. ღარიბი გლეხის კერა სახლის შუაგულ ადგილსაა მოთავსებული. [ოთახში] ირგვლივ საქონელი უყენიათ და სახლები აბანოსავით თბება. თონეებში ჰერისეს ხარშავენ და პურს აცხობენ.

217

ეზერლი მთის აღწერა: არზრუმის. სამხრეთით, ნახევარი საათის სავალზე ||მდებარეობს ეს მაღალი მთა და ედერლი-დაღი ეწოდება, რადგანაც მისი მწვერვალი უნაგირაა⁷. ამ უნაგირას საშუალებით გადადიან ხნუსისა და მანასკერტის ციხეებისაკენ და ბინგოლის ზეგანზე. ამ მთაზე სამკურნალო ბალახებისა და თუთიას ყვავილის სუნისაგან ადამიანს თავბრუ ესხმის. მთაში მოიპოვება მხვიარა, ეშფენი, რძიანა, კიჟი, ჟერუხა, რევანდი, ჯადვარი, მყრალი მანდრაგორი, შა-

204

ჰის ჟერუხა და კიდევ მრავალი ათასი ჯიშის სხვა სამკურნალო [ბალახი]⁸. მრავალი თვალის ექიმი აქ აგროვებს თუთიას [ყვავილებს], ორმოცი წლის ჩინდაკარგულებს თვალში ზონდით ჩააწვეთებენ და დაშრეტილ თვალებს გაუნათებენ. ასორმოცდაათი სახის სუმბული და რუმის მუშკი იქნება. ტულიპები: ზერინი, შაკაიკი და თერფილი, საკარნი⁹ და პიტნა განთქმულია და მათი სასიამოვნო სუნი ადამიანს სიცოცხლეს ანიჭებს.

ბალამ იზნ ბა'ურის ქებანი: ერთხელ, ამ მთის კალთაზე ჯირითს რომ ვთამაშობდი, ცხენიდან გადმოვვარდი. ცხენმაც თავა აიშვა [თითქოს თქვა] „სადა ხარ ეთერლის მთაო“ და გაიქცა. გონზე მოვედი, სხვა ცხენს მოვახტი და ჩემი რამდენიმე მონა-ბიჭის თანხლებით დავედევნე. ზედ მთის წვერზე დავიჭირე ცხენი და შევჯექი. იმ ადგილას ერთი მოგრძო საფლავი დავინახე. „ღმერთმა იცის, რომ დიდებული სალოცავია“ – მეთქი და მისი სულისათვის ფათიჰა წავიკითხე. ქვეითად გავიარე. ოთხმოცი ნაბიჯი გამოვიდა. თავსა და ბოლოში თითო შესანიშნავი, მაღალი, დაჭკრეთილი სვეტი იყო ჩასობილი. ამ სალოცავი ადგილის თვალთვლით გართული რომ ვიყავი, იქაურობა სიმყრალემ მოიცვა. რადგანაც ყველას თავბრუ დაგვეხვა, მე და ჩემმა ბიჭებმა ცხვირზე ხელი მოვიჭირეთ და საფლავს შევხედეთ. რას ნახავ!? ორმოში მიწა

ბურღულის ფაფასავით ბუყბუყებს – კუპრიანი მიწაა. ძალზე გაკვირ-
ვებულები დავრჩით. ისევ შევესხედით ცხენებზე და მზის ჩასვლისას
თავრიზის კარით [ქალაქში] შევედით. მზის ჩასვლის შემდეგ ფაშას
რომ ვეახელი, ინება ეთქვა: „მადლობა ღმერთს, რომ ცოცხალი ხარ!
აბა, იპოვე, თუ არა ცხენი მთელი მოკაზმულობითო“. „დიახ, ვიპოვე.
ეფერლის მთაზე ალლაჰის ერთ-ერთი წმინდანის მოგრძო საფლავი
მოვილოცე“-მეთქი და ვუამბე, რაც ვნახე. ერთი არზრუმელი მწიგნო-
ბარი და მეცნიერი ჯაფერ-ეფენდიც იქ იყო. მან ბრძანა: „ფრთხილად,
ევლია ჩელები. ის საფლავი მეორედ აღარ ინახულო. მოსე წინასწარ-
მეტყველის – დიდება მას – წყევლით აღიარებულია, როგორც ურ-
ჯულო, რომელსაც ბელემ იბნ ბა'ურს||უწოდებენ. მრავალი ასი წელი
უცხოვრია. მოსე წინასწარმეტყველის [წყევლის] შემდეგ სულიერი
ჭრილობის გამო ეგვიპტე დაუტოვებია და ამ მთაში დასახლებულა. ამ-
ჟამად მისი საფლავი ზამთარ-ზაფხულ ლეშივით ჰყარს. მისი საფლა-
ვიც კი ჯოჯოხეთის წამებას განიცდის და დულსო“. მე, მწირი, განცვიფ-
რებული დავრჩი.

218

205

LVI

დიდებგული წვინრანების დიდი სალოცავები

კეთილშობილთა წინამძღვარი, მოსალოცი ადგილების მაჩვენებე-
დი, სარწმუნოებრივი გზების საიდუმლოების შემცველი, ჭემმარიტე-
ბის სინათლის განმჭვრეტელი, შეიხი აბუ ისხაკ ქაზუნ – ღვთის წყა-
ლობა იყოს მასზე. მისი წმინდა სახელი იბრაჰიმი. მეტსახელი – აბუ
ისხაკი. დაიბადა ქალაქ ქაზუნში. მამამისი წარჩინებული იყო. როდე-
საც ისლამით გაპატიოსნდა, აბუ ისხაკის დედა დაორსულდა; 352 (963)
წლის რამაზანს არის ამ ქვეყნად გაჩენილი. დღითიდღე წინ მიიწევდა
სუფიობის გზაზე და პოლუსთა პოლუსი გახდა. დედამიწაზე სამოგ-
ზაუროდ გამოსულა და ბრუსასა და ედირნეში გაჩერებულა. იქიდან
ისევ არზრუმში მოსულა და თავრიზის კარის შიგნითა მხარეს დიდი
კოშკი სამუდამო სამყოფელად აურჩევია. აკლდამას მიჩენილი ჰყავს
მხცოვანი, რომელიც ხათუნის აკლდამის მცველია და მისი ამბავი
პირველ ტომშია მოხსენებული. შემდეგ, ამ გუმბათში წმინდან აბუ ის-
ხაკის ფერხთით დამარხულა წამებული მურთაზა-ფაშა¹, რომელიც
ერევანში შვიდ თვეს იყო ალყაშემორტყმული. დიშლენქ ჰუსეინ-ფა-
შას მიერ მოკლული აბაზა-ფაშაც² იქაა დამარხული. ულუ-ჯამეს იმამ
აზიზ-ეფენდისა და ულუ-ჯამეს იმამ ზეინებრ-ეფენდის ცალკე წმინდა
ადგილები არის. ფაშას სასახლის პირდაპირ, სივრი გუმბათში დაკრძა-
ლული არიან: სულთან კასიმ ბენ სულთან მაჰმუდ ღაზნევრ³, მის გვერ-
დით – მისი და ფირუზე ხანუმი, მის სიახლოვეს – ლალა-ფაშა, ქულ-
ჰანრ აჰმედ-დედე. ერზინჯანის კარის გარეთ დევე ჩემმესინ ზემოთ
მარხია სარწმუნოებისათვის ბრძოლაში დაღუპული სეიდ ჯანფოლად
ზადე მუსტაფა-ფაშა⁴ – ღვთის წყალობა იყოს მასზე. მამაჩემისა და
ჩემი, მწირის, უანგარო მფარველი და მწყალობელი იყო. ეფერლო-

219 დაღის ძირას დიდებული აბდ არ-რაჰმან||ყაზხი დამარხულია მაღალ, მშვენიერ სავანეში, საიდანაც ქვეყნიერება მოჩანს. ჰინდი ბაბა სულ-თანიც აქაა. თავრიზის კართან გუმბეტლუ გუმბეტად წოდებული, სრულ-ყოფილი და დიდი ხელოვნებით ნაკეთები მაღალი გუმბათია. ძველ დროს მთლიანად ვერცხლის სახურავი ჰქონია. სულთან მაჰმუდ ღაზ-ნევრ აქაა დამარხული⁵. სამარხი ყუთის ქვაზე უბრალო წარწერაა: სულთან მაჰმუდი. „ღაზნევრ“ არ წერია. კიდევ ბევრი წმინდანთა საფლავია, მაგრამ ყველაზე ცნობილები ესენი არიან – მაღალი ღმერთი აცხონებს მათ.

206

LVII

ჩვენი ლაშქრობა ქურთისტანში არჯურუმის ვილაიეთის შუშიქის ციხის წინააღმდეგ

ერევნის ხანის, ალი-ხანის ძე გენჯ ალი-ხანის წერილისა და ელჩების საშუალებით შევიტყვეთ, რომ მდინარე არეზის გაღმა, სამხრეთით, მთებში მდებარე შუშიქის ციხის ბეგი აჯანყდა, მშვიდობა დაარღვია და ირანის ქალაქ ერევნის ოლქის ზოგი ადგილი გამარცვა და დაარბიაო. აწიოკებულთა საჩივრის წერილები წაიკითხეს და დივანის ყველა წევრმა ბჭობა გამართა. გადაწყდა ლაშქრობის მოწყობა. მაღალი ბრძანებით სალაშქროდ იქნენ დაბარებული არჯურუმის ყველა სანჯაყში მყოფი მირლივები, ზეამეთებისა და თიმარების მფლობელები და ყოველი ციხის ჯარის ნახევარი. კაფუჯი-ბაშიები სანჯაყ-სანჯაყ დადიოდნენ და ყოველდღიურად ჯარის შეკრება დაიწყეს. გუმბეტლუ გუმბეტის ველზე კარვებში დაბანაკდნენ მაღალღირსეულმა. ფაშამაც 70 სადროშო სეკბანითა და სარიჯათი, ოთხი ათასი მეომრით ხსენებულ ველზე ნაირფერადი კარავი დასცა. მირ-მირანებმაც მის გარშემო დაიდგეს კარვები მოლა ქეთენჯი ომერ-ფაშას ძე მეჰმედ-ფაშა, ერაყიდან დათხოვნილი მისი ძმა ბაკი-ფაშა, ქესე ალაჩ-ფაშა, გურჯი დელი დილავერ-ფაშა, არჯურუმის დავთარდარი ოსმან-ფაშა, სამეფო ჰარემიდან ჩაშნაგირთა უფროსის თანამდებობით გამოსული მამაცი და გულადი ისპირის მირლივა, თორთუმის ფაშა ქაზი სეიდრ აჰმედ-ფაშა და სხვა მირ-მირანები¹. სამეფო კანონით გათვალისწინებული წესით თავთავის ადგილზე დაეწყვნენ და სულ 76 ათასი ჯარის-კაცი||იყო, ირანის ელჩებმა ეს ზღვა ჯარი დაინახეს და ინანეს, რომ შუშიქის ბეგის შესახებ საჩივარი აღძრეს შეიძლება [ოსმალების მიერ] ერევნის გარემოცვისა შეეშინდათ. შემდეგ, თვის მეოცე დღეს კაფუჯი-ბაში ალაჯა ათლრ ჰასან-ალა ათასი შეიარაღებული ცხენოსანი მეომრით კონაკი გახდა და თული და კარავი მოიტანა. სეიდრ აჰმედ-ფაშა ჩარხჩიდ დაინიშნა და ბაკრ-ფაშა კი – დუმდარად. მეორე დღეს ძღვევამოსილი ფაშა „გუმბეტლუ გუმბეტის“ ყაზადან [დაიძრა] მართლ-მორწმუნე ჯარებით და ისეთი დიდი ლაშქარი დასძრა მტრების წინა-

აღმდეგ. რომ გარშემო მყოფ ყიზილბაშებს თვალები დაუბნელდათ. ჯგუფ-ჯგუფად მოძრაობით 4 საათში დევე ბოფუნრდ წოდებულ ადგილს მიაღწიეს და დაბანაკდნენ. მაღალღირსეულმა ფაშამ კარავში მოისვენა. ემირებისა და მირმირანების დიდი ნადიმისათვის სიუხვე გამოიჩინა. ყველანი თავთავის კარვებში წავიდ-წამოვიდნენ. აქაურობა მდელოებიან ველს წარმოადგენს; ბალახი და იონჯა ბევრია. ჩვენმა ცხე-

207

ნებმა იბალახეს და მალე მოღონიერდნენ. აქაურობა ცნობილი ბასიანის ველის დასაწყისია. მაგრამ ზამთრობით აქ მინარეთის სიმაღლის თოვლში, ზვავსა და ქარბუქში მრავალი ქარავანი იღუპება. თვით თაბანრ იასრ მეჰმედ-ფამამაც² ვერ გადალახა ეს დევე ბოთუნის თოვლი და რადგანაც ქარავანს მაშველი ჯარი ვერ მიუყვანა, ის მშვენიერი ციხე გათახსირებული ყიზილბაშების ხელშია. ასეთი შეუბრალებელია დევე ბოფუნრ.

აქედან აღმოსავლეთისაკენ [ვიარეთ] და 3 საათში ჯაფერ-ეფენდის სოფელში მივედით. ჯაფერ-ეფენდიმ დიდი წვეულება გაგვიმართა ფაშას ერთი ცხენი, სამი ბიჭი და სამი ქისა მიაართვა ძღვნად. სამასკომლიანი, კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფელია. აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ ბასიანის ველზე და ხუთ საათში ჰასან-აბადის ციხეში მივედით.

221 **ჰასან-აბადის ციხის აღწერა:** აზერბაიჯანის მბრძანებლის – უზუნ ჰასანის მიერ არის ხელახლა აშენებული აბულფათიჰის [სულთან მეჰმედ II] შიშით და ამიტომ, ცნობილია ჰასან-ყალაპ³ სახელით. ბასიანის ველზე ზღუდედ ამართული, ცამდე აზიდული მაღალი ციხეა. შემდეგ ხანებში დიდი ძალით გარშემორტყმულ იქნა და ყარა-იუსუფის|ქურთმა შთამომავლებმა დაიპყოეს. არზრუმის ვილაიეთის ბასიანის სანჯაყის ბეგის საჯდომია. სულეიმანის კანონის მიხედვით მისი ბეგის სახასო 12 400 ახჩაა. 6 ზეამეთი და 225 თიმარი აქვს. ალაიბეგი, ჩერი-ბაში, ძუზ-ბაში ჰყავს. ომიანობის დროს ჯგებელიებიანად ათახუთასიანი ჯარი დგება და მეციხოვნეთა ნახევართან ერთად ფაშის ბრძანებით მაშველად მოდიან. დიდება ალაჰს, როდესაც პატივცემული ფაშა ამ ციხის ძირას დაბანაკდა, ციხიდან თოფებისა და ზარბაზნების ბათქებით და სხვა საბრძოლო იარაღებით ისეთი სროლა ატყდა, რომ ცა და მიწა ზანზარებდა. ჰასან-ყალა სალამანდრასავით ნიმროდის ცეცხლში აღმოჩნდა. ირანის ელჩმა ეს ამბავი რომ დაინახა, სუნთქვა შეეკრა და ენა ჩაუვარდა. არისტოტელესავით ბრძენმა ფაშამ ციხის თავს ბრძანება გაუგზავნა ერთი მიჰთერის ხელით და უბრძანა ციხის სასწრაფოდ საომრად გამზადება. ყველა ჯარისკაცი შეიარაღებული უნდა დამდგარიყო ციხის კედელზე. როგორც კი [ჩვენი ფაშა] ციხის დასათვალიერებლად მივიდოდა, ჯაბახანა უნდა მოერთოთ, უეცრად მაჰმადიანური ყიჟინა აეტყხათ და თოფისა და ზარბაზნის შედლუხი მოეწყოთ. ნასამბრევს, როდესაც ფაშა ირანის ელჩთან ერთად ბასიანის ბეგის წვეულებაზე მიდიოდა, ციხიდან „ალლაჰ, ალლაჰ“-ის ძახილი და თოფ-ზარბაზნის ქუხილი ცას მისწვდა. ელჩი გაოცდა და

თქვა: „ჰოი, სამეფო ქვეყნის კეისარო, საოცარი ჰასან-აბადის ციხის მფლობელი ხარო“. შემდეგ ციხეში შევიდა. ილიჯას კარის შიდა მხა-

208

რეს, ორი კარის შუა ადგილას მუზარადებით, ოქროს ქუდებით, ნაირ-ნაირი ხელსაწყო-იარაღებით მოკაზმული მეომრები შარაგზის აქეთ-იქითა მხარეს მისასალმებლად წყებებდად იყვნენ განლაგებული თვით შიდა ციხემდე. შიდა ციხეში საპარასკევო ლოცვა შესრულდა და როგორც კი გარეთ გამოვიდა, ციხის ყველა კედელ-ბურჯი დროშებით და ნაირ-ნაირი ბაირაღებით მოირთო. ფაშა ციხეში შესასვლელად გამოვიდა მეჩეთიდან და სულთან სულეიმანის ორმოცდაოთხმეტკაველიანი ზარბაზნები გაასროლინა. მათი ყუმბარები თვით ჩოზან ქოფრუმდე მიაწვდინა. შემდეგ პურ-მარილი მიირთვა და ციხის ბეგსა და ციხისთავს თითო საპატიო ხალათი უბოძა. ფაშა კვლავ საზეიმო სვლით მოვიდა კარავში. შემდეგ 150 ახჩიანი თანამდებობის ყადი, იანიჩართა სარდალი, სიფაჰიების ქეთხუდაიერი, მუფთი, ნაკიბ ულ-ემრაფი და სხვა წარჩინებულები ფაშას ეახლნენ და მიწას ემთხვივნენ.

ჰასან-ყალას აღწერა: ბასიანის ველის ჩროდილოეთ მხარეს, ერთი მთის კალთაზე ||ცამდე აზიდულ ციცაბო კლდეზე დაფუძნებული ციხეა, რომლის აღმოსავლეთ მხრიდან – თბილი წყაროდან დაბლა ჩახედვა ადამიანის გაბედულებას აღემატება. ველისაკენ ზღუდედ აღმართული, დიდებული, „ირმის ნახტომის“ მსგავსი, მშვენიერი, ქვის საძირკვლიანი ციხეა. შიგ ციხისთავის, იმამისა და მუეძინის გარდა არავინ არის. [ციხეში] ცხენი და ვირი ვერ ავა. ერევნის ლაშქრობაში მურად მეოთხისათვის პატარა, მაგრამ მნიშვნელოვანი ციხე-კოშკი იყო; აქედან მთელი ქვეყნიერება მოჩანს. ჩვენი ბატონი მელექ აჰმედ-ფაშა⁴ ერევანს რომ მიდიოდა, ამ ციხე-კოშკში გახდა სილაჰდართა ნიშანჯი, რომელიც ცნობილია „კოჯა ნიშანჯის“ სახელით. ერთ ღამეს სანთლის ალით მურად-ხანის საბანი დაეწვა და ამისათვის გადააყენეს. ამ ციხის ირგვლივი ზომა ათასი ნაბიჯია. თხრილი არ აქვს. დასავლეთით ერთი რკინის კარი აქვს. ამ შიდა ციხეს ჩრდილოეთ მხარეს ეზო აქვს. მას ქვევით გარეუბნის რაბათის ციხე დაბლობ ადგილზეა. მხოლოდ ორსართულიანი, დიდი ციხეა. გარშემოწერილობა ექვსი ათასი ნკბიჯია. ოთხკუთხა მოყვანილობის, მოგრძო, ქვით ნაშენი, კოხტა ციხეა, რომელიც თეთრი გედივით მოჩანს. მისი კედლები თვრამეტი არშინის სიმაღლისაა. მხოლოდ ორი ზღუდე აქვს. სამ მხარეს თხრილი ძალზე დაბალი აქვს, მაგრამ მტრის შიში სულ არ არის. იმიტომ, რომ დაცემული ადგილი და წყლიანი მიწაა და მტერი ამ მიწაზე სანგრებში ვერ ჩავა. ერთი წყრთის სიღრმეზე რომ მოითხაროს მიწა, წყალი ამოვა. ჭაობიანი და ჭყანტობი ადგილია. არზრუმის კარი დასავლეთისაკენ გადის. დიდი რკინის კარია. აღმოსავლეთით შებმული ილიჯას კარი და ოღრანის კარი დაკეტილია. შვიდასი მეციხოვნე და ციხისთავი ჰყავს; შესანიშნავი ჯაბახანა, სამოცი ცალი დიდი და პატარა ზარბაზანი აქვს. ცნო-

222

ბილმა აბაზა-ფაშამ ვერაგულად, მოულოდნელად აიღო ეს ციხე და აჯანყდა. მისი სამხრეთი მხარე ბასიანის ველია, რომლის სიგრძე შვიდი დღის სავალია. ციხეში ხუთას ოთხმოცდაათამდე მიწის სახურავიანი, ქვით ნაშენი სახამთრო სახლებია. ციხეში ცხრა უბანი და ცხრა მიწრაბია.

223

მის ჯამეებს შორის ყველაზე ბრწყინვალეა სულიემან-ხანის ჯამე. ერთმინარეთიანი, მიწის სახურავიანი, ძველი ყადის, დაბალი ჯამეა. ქალაქს პატარა ბაზარი აქვს. მაგრამ დახურული ბაზარი და სხვა რამ შენობები არ აქვს. ყმაწვილების ექვსი სასწავლებელი, ერთი ფუნდუკი და ერთი აბანო აქვს, თუმცა იგი მეტწილად დაკეტილია. აქ სახლობენ მამაცი, სახელოვანი, გაბედული, ნიჭიერი,||თავმდაბალი, ყარიბთა მეგობარი ადამიანები. რადგანაც ჰავა მშვენიერია, მათ შორის არიან ბუნების მიერ ნიჭით დაჯილდოებულნი განსაკუთრებით [აღსანიშნავია] პოეტთა მეფე ნეფ'რ-ეფენდი⁵. ამ სურნელოვან მიწაზე დაბადებულა. ნეფ'რ-საგან კი რამდენმა ადამიანმა მიიღო სარგებლობა და თავისი ცოდნა სრულჰყო! ამ ციხეში და მის არემარეზე ბალ-ვენახის [გაშენება] არ შეიძლება – ზამთრის სუსხი მეტისმეტად დიდია. მაგრამ მარცვლეულის მოსავალი უხვი იცის. ეს კია, რომ მისი თაფლი და პური მათრობელაა. მე, მწირმა, ციხისთავის სახლში ხმიადს თაფლი მივატანე; ნახევარი საათის შემდეგ თავბრუ დამეხვა და კინალამ ციხიდან გადმოვვარდი.

თბილი წყლების აღწერა: ამ ქვემო რაბათის სამხრეთის მხარეს მდებარე კედლების წინ შვიდი თბილი წყაროა. მათი წყლები მეტად ზომიერია. მცირე გუმბათებით აშენებული თბილი წყლებია. რვა თბილი წყარო კი ღიად ამოდის. თითო წყარო საქონელს რიგრიგობით ხმარდება. როდესაც რომელიმე შინაური ცხოველი დაავადდება, თუ აქ აბანავებენ, მორჩება. ამ ცხელი აბანოების წყალი აქლემებით მიაქვთ, მუნითა და კეთრით დაავადებულებს ასმევენ და შვებას ანიჭებენ. მთელ ქვეყნიერებაზე ცნობილი თბილი წყაროებია. ეს ქალაქიც რომ დავათვალიერეთ, ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და 3 საათში საფარ-აღას სოფელში მოვედით. სამასკომლიანი სოფელი და ზეამეთია. იქიდან ისევ აღმოსავლეთისაკენ 3 საათი ვიარეთ და ერთ ადგლას მოვედით, რომელსაც ჩობან-ქრფრუსუ ჰქვია. აქ ხიდის იმ თავში გავჩერდით, რომელიც ჰასან-ყალას მხარეს იყო და ჯარი გაღმა გადავიდა.

ჩობან-ქრფრუსუ: რადგანაც იგი ჩობანიანთან საგვარეულოს ერთ-ერთი მელიქის აშენებულია, ჩობანის ხიდს უწოდებენ. მდინარე არეზე ცისარტყელასავით ნათელ, სანიმუშო შესახედაობას წარმოადგენს. მდინარე არეზი ბინგოლის ზეგანიდან გამოდის, აღმოსავლეთისაკენ

210

მოედინება და მანასკერტის ძირას გადის. შემდეგ ართიფის, ხნუსის ციხეებს წინ ჩაუდის და თალიან ხიდს გაივლის. მრავალ ას სოფელს რწყავს და ამ ჩობან ქრფრუსუსაც გაივლის. ერეენის||ციხის ძირას მდი-

224

ნარე ზანგას ერთვის, [შემდეგ] – მტკვარს და მისი მეშვეობით გილანის ანუ ხაზართა ზღვაში ჩადის. ეს მდინარეც მქუხარეა ბინგოლის ზეგანზე თოვლი რომ დადნება, ზღვასავით ბობოქრობს და ღრიალებს.

ფაშამ მთელი ჯარები ამ ჩობან-ქრფრუს⁷დან სამ დღეში გადაიყვანა და თავისი ამალით გადავიდა, აქედან შვიდ საათში სოფელ დიდი ართიფის სადგურში მივედით. ხნუსის სანჯაყის მიწაზე, 150 კომლიან სომეხთა სოფელ ართიფთან გაჩერდა; აქედან ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ და რვა საათში კუზულუ-ბაზას სოფელში მოვედით, სადაც სულთანის არის დამარხული. ესეც ხნუსის მიწაზეა. იქიდან 6 საათში ხნუსის ციხეში მოვედით.

ხნუსის ციხე: აზერბაიჯანის ერთ-ერთი მპყრობელის – უზუნ ჰასანის ბიძის – შაჰ-შაბურის აშენებულია. შემდეგ ხანებში მისმა ქურთებმა მორჩილება გამოაცხადეს და ციხის გასაღებები სულეიმან-შაჰს ჩააბარეს. ამჟამად არზრუმის ვილაიეთში [შედის] და სანჯაყის ბეგის საჯდომია. ფადიშაჰის მიერ მის ბეგს დანიშნული აქვს სახასო 484 000 ახჩა. მის ლივაში ორი ზეამეთი და 425 თიმარია. კანონის მიხედვით ჯებელიებიანად ორიათასიანი ლაშქარი შეგროვდა და ჯარის კარგებში დაბანაკდნენ. ყველანი მაჰმუდის ქურთები არიან⁷. 150 ახჩიანი მშვენიერი ყაზაა. ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს, მაგრამ სარდალი, ქეთხუდა, მუფთი და კეთილშობილი არავინ ჰყავს. ჩაუქი მხედრები კი ბევრია.

ციხის აღწერა: დროის მიხედვით, არზრუმიდან სამხრეთისაკენ – სამი დღის სავალზეა, მაგრამ პირდაპირი ხაზით ოქროს რგოლებიანი ხიდის⁸ წინ მდებარეობს. ამ ხნუსის ზღუდე მაღალი გორაკის ციცაბო კლდეზე [აშენებული] ოთხკუთხა, ძლიერი შენობა და მტკიცე ციხეა. ერთი უსასრულო ველის⁹ ზედ შუაგულში, დაცემულ ადგილასაა, მაგრამ [ხელოვნური] დაბრკოლებები აქვს. გარშემო ცადატყორცნილი პიტალო კლდეებია. ციცაბოკლდოვანი მიდამოები აქვს. აღმოსავლეთიდან ციხეში შემოდის ანკარა წყალი. ციხის ქვედა მხარეს, კედლის ძირას ოსტატს რკინის ცხაური აუგია. ხსენებული წყალი მასში|შედის 225 და იმას იქით მრავალ ბოსტან უნაწილდება და რწყავს ამ რკინის ცხაურში წყლის გარდა ვერაფერი ვერ გაატანს. ციხის კარი ამ გამდინარი წყაროს სათავეს სიახლოვესაა. ციხის ათას ორას სახლში ქურთები ცხოვრობენ. სულ შვიდი მიჰრაბი სამლოცველო აქვს. ერთი ფუნდუკი და აბანო, აგრეთვე, მცირე ბაზარი აქვს. ყველა შენობა მიწის ბანიანია. კრამიტიანი შენობა არაა. მოსახლეობას ცხვარი და თხა უთ-

ვალავი ჰყავს. მცხოვრებლები ქალაქის დასავლეთით მდებარე ბინგოლის ზეგანზე გადიან და იქ გრილ ჰაერზე ისვენებენ.

რადგანაც მაღაზჯერდ ე. ი. მანასკერტის ციხის ბეგი არზრუმის სანჯაყის მირლივაა, ამ ადგილას სამი ათასი შეიარაღებული და სრულყოფილი მაჰმუდის [ტომის] ჯარით მოვიდა, საპატიო ხალათი ჩაიცვა და თავზე თულიანი თავსარქმელი დაიხურა. იმ დღეს ვეზირის ბრძანებით ჯარის მეწინავე, მზვერავი ნაწილების უფროსი გახდა. მეწინავე

ბაკრ-ფაშა და უკანმავალი სეიდრ აჰმედ-ფაშა 53 ათას მეომარს ჩა-
ულდნენ სათავეში, 12 „შაჰი“ ზარბაზანი და 2 კულუმბურა ზარბაზანი
მიეჩინათ. ილოცეს, [ღმერთს] ქება-დიდება შეასხეს და ზნუსის ციხი-
დან შუშიქის ციხისაკენ გაემართნენ. ჩვენი ბატონი ფაშა ათი ათასამ-
დე მეომრით ხნუსის ველზე დარჩა. აქედან მთელ ჯართან ერთად აღ-
მოსავლეთისაკენ ფრიალო მთებში შევედით. ციცაბო და უფსკრულიანი
ადგილები 6 საათში გავიარეთ და სოფელ ხასიქში მოვედით. ქურთების
ორასკომლიანი სოფელია. იქიდან მე, მწირი, ორას მამაც ცხენოსანთან
ერთად ზია ედ-დინის ციხეში მივედი. აზერბაიჯანის ხელისუფლის –
ზია ედ-დინის აშენებულია და აზერბაიჯანის მიწაზე ძლიერ გამაგრე-
ბული ციხე და მტკიცე ზღუდეა. არზრუმის [ვილაიეთის] ხნუსის სან-
ჯაყის საზღვრებია. ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს, ერევნის და-
პყრობის დროს [ამ ციხის] მცხოვრებლები დამორჩილდნენ და გასა-
ლეებები ფადიშაჰს ჩააბარეს. ურფის გადასახადებისაგან განთავისუფ-
ლებულნი არიან. სარდალი ან ვინმე ასეთი არ ჰყავთ. ერთი ჯამე და
ექვსასი მიწის ბანიანი, ერთსართულიანი სახლია ერთი ფუნდუკი,
აბანო და 40–50 დუქანი აქვს. რადგანაც ქვიანი და ჭაობიანი მიწაა,
მანცადამანც კეთილმოწყობილი არაა, მაგრამ მისი ხალხი ძალზე
მამაცი და გულადი ვაჟკაცები არიან.

226 **სანიმუშო თბილი წყლების აღწერა:** მდინარე არეზსა და ვანის
ტბას შორის თბილი წყაროა, რომელიც დათვალიერების ღირსია. ზია
ედ-დინის ციხის ახლოსაა. ეს თბილი წყარო ხუთ, ექვს ადგილას გა-
მოდის; ერთმანეთისაგან ათ-ათი, თხუთმეტ-თხუთმეტი ნაბიჯის მან-
ძილზე მდებარე თაღებიანი წყაროებია. ზოგი ყინულივით ცივი წყა-
როა; ზოგი კი – მდუღარე წყალივით ცხელი. ყველა დანარჩენებიც ამ
სახითაა – ერთი დუღილამდე ცხელია და სხვა – ყინულივით ცივი.
საოცარი ღვთის წყაროა. აქედანაც, ვეზირის ბრძანების შესაბამისად,
ციხის მეომართა ნახევარი აღებიანად წავიყვანეთ, დასავლეთისაკენ
მთები, კლდეები გადავლაზეთ და 9 საათში ავნიქის ციხეში მოვედით.
ესეც ზია ედ-დინის აშენებულია და სულეიმან-ხანისათვის ქედი მო-
უხრია. ციცაბო კლდეზე, მაღალი, ოთხკუთხა, კოხტა ციხეა. აქედანაც
გზა განვაგრძეთ და შუშიქის ციხეს მივალწიეთ. „შუშიქ“-ი, ქურთების

212

თქმით, იმ მთის სახელია, რომელზეც ციხე მდებარეობს. ციხე სულ-
თან ჰასანის ძე ზია ედ-დინის აშენებულია. ცამდე აზიდული, ციცაბო
კლდის წვერზე [მდებარე] ოთხკუთხა, პატარა ციხეა. ციხის ძირიდან
ზარბაზნის ერთი გასროლის მანძილზე განლაგდა ჯარი თავისი ზღვის-
ოდენი მეომრებით. ციხე იმავე საათს ალყაშემორტყმული იქნა. ქვემო
და ზემო საფარებში მუსლიმი გმირები სანგრებში შევიდნენ და თო-
ფის სროლა დაიწყეს. იმავე წამს ციხიდან ზარბაზნისა და თოფის ერთი
ბათქი დასცხეს და თვალის დახამხამებაში სამოცდაათმა კაცმა შესვა
მოწამეობრივი სიკვდილის თასი. სარდალმა სეიდრ აჰმედ-ფაშამ მაშინ-
ვე რამდენიმე ასი გამოცდილი მირმირანი და სხვა ემირები ტკბილი
ენით, ჯარი კი წყალობით გაიერთგულა, კალთა აიკრიფა, მთელი ძალ-

ლონე მოიკრიბა და ოთხი გრძელი „შაჰის“ ზარბაზანი ციხის აღმოსავლეთ მხარეს, მოშორებით მყოფ ზღუდეებზე დადგა საფარის უკანა მხრიდან შიდა ციხეს ზარბაზნის ერთი ბათქი რომ დასცხო, ღვთის ბრძანებით, შუშიქის ბეგის ბიძაშვილ ჩენდედან შეჯა-ბეგს ზარბაზნის ბირთვი მოხვდა და იმავე წამს სული გააფრთხოვინა. ციხეში ვაი-უბედურება დატრიალდა. გმირებმა ყოველის მხრიდან ობობასავით ჯამბაზურად დაიწყეს აცოცება ციხის გამონგრეულ ადგილებზე. ერთი სიტყვით, ერთი დღე და ღამე დიდი ომი იყო და მეორე დღეს ციხის ქონგურებზე დანებების ბაირადები აფრიალდა. ყველა ქუთი მოთქმავიერილს მოჰყვა: „შეგვიწყალეთ, ჰოი, ოსმალთა რჩეულო ჯარისკაცებო“. სარდალი სეიდრ აჰმედ-ფაშა ციხის კართან რომ მოვიდა თავისი ბოლქუ-ბაშისა და [არზრუმის] ფაშის აღის – ალაჯა ათლნს თანხლებით, ციხიდან მძევლად გამოვიდა ქურთების ორი სახელოვანი ბეგი. მათ თქვეს: „ამ ღამით ჩვენი ბეგი მუსტაფა-ბეგი|ციხიდან ქამანდით ჩაეშვა და სპარსეთში გაიქცაო“. გამოცდილი სარდალი სეიდრ აჰმედ-ფაშა მაშინვე მიუხვდა სიცრუეს, არ დაიჯერა და უთხრა: „საჩქაროდ მოძებნეთ თქვენი ბეგი, თორემ შვიდივეს თავ-ფეხს დაგყრვინებთ და ხნუსის ძირას მდგარ არზრუმის ვალრს – ვეზირ მეჰმედ-ფაშას გაუგზავნიო“. ეს შვიდი კაცი გათოკა. ციხეში სასწრაფოდ შეიყვანა შვიდასი კაცი და შუშიქის ბეგის სასახლის ქონება და ნივთები ხელში ჩაიგდო. ქურთი ავაზაკები გარეთ გამორეკეს და მთელი მათი იარაღი და აღჭურვილობა დაიპყრეს. ერთი სიტყვით, ციხე მთლიანად დაიპყრო და ჩვენ ბატონს მეჰმედ-ფაშას მახრობელი გაუგზავნა. იმ დღეს ციხეში მუჰამედის სადიდებელი იქნა წაკითხული. ციხეში ორი ათასი მეთოფე ჩადგა. თოფ-ზარბაზნის დიდი შედლუხი შეიქნა და თვით ირანის საზღვრებამდე დაარბიეს შუშიქის ბეგის ხალხი და ქვეყანა, ასიათასობით ცხვარი და მსხვილფეხა საქონელი, ცხენი და ჯორი ნადავლად წამოვიყვანეთ. იმისათვის, რომ შუშიქის ბეგი ხელში ჩა-

227

213

გვეგდო, ამ ქვეყანაში კაცები დაიგზავნენ. ჯამუში დოლაკ თულუნგრი იპოვეს და ერთ დღეს სარდალმა აჰმედ-ფაშამ იგი ჯალათს გადასცა. იმ დროს, როდესაც უწყალო ჯალათს მისი თავი ტანისაგან უნდა მოეშორებინა, ფეხზე წამოდგა და თქვა: „ჰოი, დემირ აჰაკ-ფაშა! ერთ წამს შემეწყალე, ერთი სათქმელი მაქვს“. ჯალათმაც შეიწყინარა. მანაც თქვა: „ღმერთმანი, შუშიქის ბეგი მაქუს ციხეში მოვარდა და სპარსეთის ხანს აცნობაო. ეხლა ჰათმის ციხეში ზის დაპატიმრებულიო“. მაქუს ციხეში შუშიქის ბეგის სამეხნელად მაშინვე გაემურნენ ბაკი-ფაშა, ქუთფაჯ-ფაშა, დელი დილავერ-ფაშა, მანასკერტის ბეგი მეჰმედ-ბეგი და სამი ათასი მეომარი.

ჯერ მინვალის ხევის ნაპირ-ნაპირ ვიარეთ რვა საათი აღმოსავლეთისაკენ. კლდეები, მთები გადავიარეთ და სოფელ გუნბეთ თეჰმურასში მივედით. ირანის ერთ-ერთი ხანი თეჰმურასი ჩიღალ-ოღლუსთან ბრძოლაში ჩამადლდა და აქვეა დამარხული ერთ აკლდამაში. ორასკომლიანი სოფელია. სპარსელებს და შუშიქელებს ხარაჯას უხდიან.

აქედან ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ შვიდი საათი ბუჩქნარსა და ღორღიანში და შაჰ გედიქი გადავიარეთ. თითქმის სამი საათიც ერთ ტულიპებით მოფენილ ველზე ვიარეთ და მაქუს ციხეში მოვედით.

228

მაქუს ცისის აღწერა: თუმცა მისი ამშენებლის კვალი არ ჩანს, ამბობენ, რომ ანუშირვანის აშენებულიაო. || როდესაც სულეიმან-ხანს ქურთები დამორჩილდნენ, აქაურობაც მაჰმუდის ტომის ბეგს ებოძა, მაგრამ მაჰმუდის ტომის ერთ-ერთი ბეგის – მანასკერტის ბეგის მბრძანებლობაში იყო, რომელმაც იგი ვერაგულად დაიპყრო. როდესაც ბაღდადის დამპყრობელ მურად-ხან მეოთხის დიდვეზირი ყარა მუსტაფა ფაშა¹⁰ ბაღდადის დაპყრობის შემდეგ დერნეს და დერთენგის მხარეს საზღვრების მისაზომად მოვიდა, ჩვენი ბატონი მელექ აჰმედ-ფაშა ჯერ კიდევ დიარბექირის ვალი იყო და ისიც მას გაჰყვა. [ეს ციხე] ოსმალეთის ფარგლებში შევიდა და [სანაზლაუროდ] ზავის დასადებად ოსმალებმა დაანგრიეს შეჰრიზორის მიწაზე მდებარე აჰმედის ციხე. სპარსელებმა კი ვანის საზღვრებში მდებარე კუთურის ციხე მოთხარეს. შემდეგ ოსმალებმა დააქციეს ეს მაქუს ციხე, ერევნის სიახლოვეს, და მისი ბეგი მანასკერტში დასვეს. შემდეგ, შუშიქის ციხის ბეგის განდგომის დროს სპარსელებმაც იხელთეს დრო, ერთ ღამეს არხინად ჩააყენეს თავისი მაზანდარანელები ამ მაქუს ციხეში და დიდად გამაგრებული ციხე მიიღეს.

ციხის აღწერა: მდინარის ნაპირას მდებარეობს. სოკოს ჰგავს – ძირი წვრილი და ზემო ნაწილი ვეებერთელა ველივით აქვს. მარმარილოსებური, ტანწერწეტა, ცამდე აზიდული, ყოველი მხრიდან მიუვალი და მიუოდგომელი, სწორუპოვარი ციხეა. მის ქვემოთ მდებარე

214

კლდეებზე ხის ხიდით გადადიან. ერთი კარი აქვს. კარის შიდა მხარეს მინარეთში ასასვლელი კიბესავით კლდეში გამოჭრილი საფეხურებით ადიან მაღლა ციხეში. შიგ შვიდასამდე სახლია. მაგრამ იმდენად კეთილმოწყობილი არაა. რომ გაშენდეს, მიუვალი და შეუდარებელი გახდება. ერევნის ხანის მიწასე სასულთნოა და შიგ ორი ათასი მაზანდარანელი მეთოფეა ჩაყენებული. მდინარეზე გადებულ ხიდს ყოველდამ მაღლა სწევენ და ციხის კლდე კუნძულივით რჩება. ციხის უმაღლესი ადგილიდან ასი კულაჯის სიგრძის თოკიანი ჩარხით ააქვთ მაღლა წყალი და წყურვილს იკლავენ. ამ ციხის ხანი ათასი დიზჩოქენი ყმაწვილის თანხლებით ჩამოეგება ქვემოთ ჩვენ სარდალს და დიდი წვეულება გაუმართა. ნადიმის შემდეგ ჩვენმა სარდალმა ბაკრ-ფაშამ შუშიქის ბეგი მოსთხოვა – შევიწყნარებო. მან (ხანმა) თქვა: „უპირველესად თავდებად დადგეს მთელი ჯარი, რომ არაფერი დაუშავდებათ“. ფაშაც ალაჰის სახელით შეპირდა. ციხიდან წაიყვანა ბეგი, ერთ დღეში თავის ციხეში მიიყვანა და სეიდი აჰმედ-ფაშას ჩააბარა. ეს კი მეშვიდე დღეს სნუსის ციხეში მოვიდა და არზრუმის ||ვალის – ჩვენ ბატონ მეჰმედ-ფაშას გადასცა. ყველა მირ-მირანმა და ემირმა, თანამდებობის კაცებმა, ავნიქელმა აჰმედ-ალამ და სხვებმა სთხოვეს და მოკვლას რომ გადაარჩინეს – გაუშვეს. მისი ციხე კი მანასკერტის ბეგს – მეჰმედ-ბეგს ებო-

229

მა. ყველა მუსლიმი გმირის თანხლებით, უვნებელნი, ნადავლით დატვირთულნი, ძლევამოსილნი და გამარჯვებულნი არზრუმისაკენ გავემართებით. იმ დღეს შვიდი საათი ვიარეთ და სოფელ ილიჯალარში დაგისადგურეთ. ეს სოფელი მდინარე არეზის ნაპირას მდებარეობს, ბაი-აზეთის ციხის საბრძანებელში. სომხებისა და მუსლიმების სამასკომლიანი სოფელია.

აქ ჩვენმა სახელოვანმა ბატონმა ერევნის ხანის ელჩს კასიმ-ხანს და თავრიზის ელჩს სეიფ ალი-ხანს დიდი წვეულება გაუმართა და მეგობრული წერილები მისცა. თითოეულ მათგანს უბოძა ორ-ორი დაურახტავი ქეპეილანის ცხენი, თითო მარჯნის კრიალოსანი, მშვილდისარი, კიდევ – გენუისა და ვენეციის აბრეშუმის ქსოვილი და ყველას მიმართა: „ჩვენ, ოსმალებს, უკადრის საქმედ მიგვაჩნია ზავის პირობის დარღვევა. შუშიქის ბეგის – მუსტაფა-ბეის ელი დავარბიეთ და ციხე სხვას ვუბოძეთ. ამგვარად, თქვენ, ესე იგი, ჩვენმა ძმამ, ერევნის ხანმა, მას უჩივლეთ. მაქუს ციხეში თქვენს მიერ ჩაყენებული ჯარი გამოიყვანეთ და ზავით გათვალისწინებული წესის მიხედვით ციხე დააქციეთ, თორემ, ამჟამად, თულრას დამსმელი დიდი სარდალი ვარ. ზღვის-ოდენა ლაშქარს გამოვიყვან და მთელი ერევნისა და ნახჭევნის მოსახლეობას დავარბევინებო. ეს რომ თქვა, ელჩებმა თავი მდაბლად დაუკრეს და უპასუხეს: „ბატონი ბრძანდებითო“. ამიტომ თითოეულ მათ-

215

განს სპარსული ყაიდის სიასამურის ქურქი ჩააცვა და ქილარჯი ველი-აღა ელჩ კასიმ-ხანთან ერთად ერევნისაკენ გაემართა. ალაჯა ათლრ ჰასან-აღა ელჩ თავი-ხანთან ერთად გაემართა ნახჭევნისაკენ. მე, მწირს, კი, რადგანაც საბაჟოს ქათიბი ვიყავი და იქ ვაჭრები უნდა მოსულიყვნენ, წერილები გადმომეცა. თავრიზის ხანისათვის გადასაცემად ერთი ძვირფასად შეკაზმული ცხენი, ერთი ქსოვილგადაფარებული ქეპეილანის ცხენი, მშვენიერი სასულთნო ხელსახოცები, ერთი მარგალიტის კრიალოსანი, ერთი წყვილი კაპარჭი ჩაბარდა თავრიზის ხანის ელჩ სეიფ ალი-ხანს. მე, მწირიც, მის ამაღაში გამამწესეს. ჩვენმა ბატონმა ფაშამ მითხრა: „ჩემო ევლია, ღმერთი იყოს შენი მფარველიო“ და ელჩის პატივისცემა დაგვავალა. ხანთან თხოვნის წერილები დაიწერა: „იქნებ აქეთკენ საბაჟოში ქარავნები გამოგზავნოთო“. ესენიც მე, მწირს, ჩამაბარეს და ერთი ქისა გზის სახარჯო, ერთი ხელი საპატიო ტანისამოსი მომცეს. ჩემს თერთმეტ || მსახურს გარდა თითო დანაყოფიდან ხუთ-ხუთი, ათ-ათი კაცი შემომიერთდა. სულ ორმოცდასუთი კაცი ვიყავით. ჩვენ ბატონ ფაშას მოწიწებით გამოვეთხოვე, მაღალ ალაჰს მივენდე და ერევნისა და ნახჭევნისაკენ გავემართეთ.

230

LVIII

ჩვენი აყრა მდინარე არეზის ნაპირიდან და ირანში მდებარე ერევნისა და ნახჭევნის მიმართულეგბით წასვლა¹

ჯერ მდინარე არეზის ნაპირას ვიარეთ 7 საათი აღმოსავლეთისაკენ და სოფელ მაილაჯიქს მივადწიეთ. ეს სოფელი ავნიქის ციხის საბრძანებელშია. მცხოვრებლების ნახევარი სომხებია და ნახევარი – მუსლიმები, რომლებიც მაჰმუდის [ტომის] ქურთები არიან. ერთი ჯამე აქვს. აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ არეზის ნაპირ-ნაპირ და ბარუთხანეს სადგურში მოვედით. შუშიქის ციხის საბრძანებელში ხევის ნაპირას მდებარეობს. სამასკომლიანი, მწვანეში ჩაფლული სოფელია და მის მიწაში გვარჯილა მოიპოვება. ამიტომ უწოდებენ [ამ სოფელს] ბარუთხანეს². კეთილნაშენი სოფელია. აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ 13 საათი და სოფელ დუმი კაბას სადგურში მივედით. მისი ციხე დანგრეულია. ავახისს ხევად წოდებულ მშვენიერი წყლის პირას მდებარეობს და ვიარეთ კარვებში და მეფურად დავისვენეთ. აქედან რომ წამოვედით, 13 საათი ვიარეთ აღმოსავლეთისაკენ და ჩალლა ლურთას სადგურში მივედით. კეთილნაშენი სოფელია. მისი მოსახლეობა სულ შუშიქის ქურთებია. შუშიქის ციხეც ხელმარცხნივ მოჩანდა ყვითელ კლდეებზე. მისასალმებლად შვიდჯერ გაისროლეს ზარ-

216

ბაზანი, რაც ნიშნავდა: „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანებლო“. მათმა ბეგმა ძალიან ბევრი საჭმელ-სასმელი მოგვართვა ძღვნად. აქედან ერევნისაკენ გაემართნენ ერევნის ხანის ელჩი კასიმ-ხანი და ნიქსარელი ქილარჯი ველრ-ალა. მე, მწირი, და ჩვენი ელჩი ნახჭევნის ხანის ელჩთან ერთად მარჯენივ მდებარე მთებზე გავლით ნახჭევნის გზას დავადექით. აღმოსავლეთით მრავალი იალაღი, მთა და ბაღი გადავიარეთ და, 13 საათში ირანის სამფლობელოს პირველ ციხეს – კარშის ციხეს მივადწიეთ.

კარშის ციხე: თემურ-ხანის შვილის – შაჰრუჰ მირზას³ აშენებულია. ||შემდეგ აზერბაიჯანის სულთან უზუნ ჰასანის მბრძანებლობაში გადავიდა. ამჟამად ერევნის მიწაზეა და აზერბაიჯანის ქალაქია. მისი ციხე გორაკზე მდებარე, ცამდე აზიდული, შევარდნისა და არწივის ბუდესავით მაღალია. ოთხკუთხა, კვითნაშენი, სიხარულით დასახლებული ციხეა. შიგ ათასი დიხრქენი ყმაწვილი არის. როდესაც მეციხოვნეთა მეთაურმა ჩვენთან ერთად მყოფ ელჩებს საჩუქრები მოუტანა, ჩვენთვის ციხიდან 70-80 ზარბაზანი გაასროლინა და შედღუხი ატეხა. მცირე, წვრილი ზარბაზნების ხმამ მარცხნივ და მარჯვნივ დაიქუნსა. ჩვენ ციხის ძირას კარვებში დავბინავდით და ნელი სვლით ქვედა ქალაქი დავათვალიერეთ. ქალაქი მაინცდამაინც კეთილმოწყობილი არ არის. მაგრამ ძველად დიდი ქალაქი და ძლიერი ციხე ყოფილა. შემდეგ, 1043 წელს (1633–1634), როდესაც სულთანი მურად-ხან IV ერევნის ლაშქრობაში მიდიოდა, არზრუმის, ახალციხის, ყარსის, ვანის ჯარები ერთ ადგილას შეყარა. ეს ქალაქი კარშის ისე დაარბიეს და დაანგრეს, რომ თავიდან აშენება გახდა საჭირო. დღემდე ისევ დაანგრეული. შვიდი მინარეთიანი ჯამე და მცირე ბაზარი აქვს მაგრამ ბავუნახი არა აქვს. რადგანაც ქალაქი მდინარე კარშის პირასაა, მისი ჰავა მშვენიერია. მისი მიწა დაბლობი ადგილია და ამიტომ ძალიან კარგი

231

ბრინჯი მოდის. ეს მდინარეც სუქუნის მთიდან გამოდის და არეზს ერთვის. ციხის ალამ ელჩი და მე, მწირი, წვეულებაზე მიგვიპატიჟა. ჩვენი ცხენებით ნახევარ საათში შევძელით ციხეში ასვლა. როდესაც იქიდან გადმოვიხედე, მიწა ქამელეონივით ჩანდა. შაჰის დიზჩოქენ-ალა, რომელსაც თავსარქმელი ფერად-ფერადი ფრთებით მოერთო და თავზე ჭრელჭრული ჰქონდა შემოხვეული, მაშინვე ჩვენთან მოვიდა და დიდი პატივით მოგვესალმა: „ჰეი, ყურბან! კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება. თქვენი ხმალი და ჩემი კისერიო“ და მიგვიწვია სახლში, საიდანაც მთელი ქვეყნიერება მოჩანდა. მშვენიერი მასპინძლობა გაგვიწია. სიყვარულის ასპარეზზე, სუფრის ადგილას კალმით მოხატული პურ-მარილი გაიშალა. თერთმეტი სახეობის ფლავი გეახელით: „ავ შილაფლავი“, „ქოქუ“ ფლავი, ზაფრანიანი ფლავი, „უდის, ფლავი,

232

შილაფლავი, „ხოშ“ ფლავი, „ჩილავ“ ფლავი, ამბრიანი ფლავი, ნივრიანი ფლავი, „გოსა“ ფლავი, „დუზუნ“ ფლავი. სხვა საჭმელები: მწვანელით შეკაზმული ქაბაბი, ნამაქდანი, მასტაბას წვნიანი და სასიამოვნო ხორციანი ხორბლის ფაფა მივირთვით და გულითადად ვისაუბრეთ. წვეულების შემდეგ ელჩს, მე, მწირს, ალაჯა ათლი ჰასან-ალას მშვენიერი ფოცხვრის ქურქები გვიძღვნა. იქიდან ძირს ჩამოვედით ჩვენს კარავში. უკან მოგვაყოლა ორმოცდაათამდე ცხვარი, ათასამდე თეთრი პური, 7-8 ჯორის საპალნე ხილეულისა და „ავშილეს“ შარბათი, იმ ღამეს დიდი დღესასწაული გადავიხადეთ, კიდევ ორი დღე დავრჩით აქ და მდინარე კარშის ნაპირზე მაღალი კოშკები დავათვალიერეთ. ძალიან ლამაზი, ტანწერწეტა მინარეთიანი, უბადლო ჯამე აქვს. მის მახლობლად არის თაჯ ად-დინ მუნმის აბანო და შვიდიც ფუნდუკი. რადგანაც მისი ჰავა მშვენიერია, ყოველთვის, როდესაც მათი ლამაზმანების ძლიერად სურმაწასმული ჯეირნის თვალეები მზერას მიაპყრობენ გულის მურაზებს, სულს სიხარული ეფინება. მეორე დღეს, დილაადრიან ამ ქალაქიდან ავიყარენით, სამასამდე მაზანდარანელის თანხლებით აღმოსავლეთისაკენ 13 საათი ვიარეთ და დაბა (ქენდ) მასირში მოვედით. ამ ქვეყნებში სიტყვა „ქენდ“-ს კასაბას, ე. ი. დაბას მნიშვნელობით ხმარობენ. მასირის მთის კალთებზე მიწის ბანიანი, ათასკომლიანი დაბაა, ვენახიანი, ბაღიანი, კეთილნაშენი და ცივი წყლით მდიდარი. მათ სამოვრებზე მდინარე გადის. შვიდი ჯამე. სამი აბანო, სამასამდე პატარა დუქანი და ბაზარი აქვს. აქაც ერევნის მიწების საქალანთარო არის. ერთი ღამე ამ ლამაზ ადგილას გავათიეთ. შემდეგ ავიყარენით, 14 საათი ვიარეთ და ქენდურახ-ხანს მივალწიეთ. ეს ქალაქი ნახჭევნის მიწის საზღვრებშია და ნახჭევნის ხანის სახასოა. ძალიან გაშენებული და ყვავილოვანი დაბაა. მესტუმრე მოვიდა და დიდი პატივი გვცა. ამ დაბიდან ორი სპარსელი ბიჭი გვეახლა და მსახურებად დაგვიდგნენ. კარგი მომღერლები იყვნენ. როდესაც ისინი ხორასნული კილოთი რამეს იმღერებდნენ, ადამიანს სულს ჩაუდგამდნენ. იქიდან ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ ხეობით შვიდი საათი და უჩ ქილისას⁴ სადგურს მივალწიეთ.

უჩ ქილისას საოცრება: ამ ტაძრის დიდი ნაწილი ანუშირვანის

აშენებულია. წელიწადში ორმოცი-ორმოცდაათი ათასი კაცი თვით საფრანგეთიდან მოყოლებულიც კი აქ იყრის თავს. ამ მთის უმაღლეს მწვერვალზე, მდელოებიან ველზე მათ ერთი ძველი ხალიჩა აქვთ, რომელსაც გაჰყენენ ხოლმე. რაც კი იმ მთებში სასარგებლო ხეები, ველური მცენარეები და ბალახის ჯიშებია, ყველას ერთ დიდ ქვაბში ჩაყრიან და ავსებენ. ზედადგარს დადგამენ და|| ხალიჩაზე ძლიერ ცეცხლს გააჩაღებენ. ცეცხლი სრულებით არ წვავს ხალიჩას. შემდეგ იმ საჭმელს გაინაწრლებენ და ბევრ მათგანს ევროპაშიც კი მიაქვს, როგორც ნა-

218

კურთხი. ზოგი კი იქვე ჭამს, ტკბება და ნადიმობს. მე, მწირმა, ბერებს გამოვკითხე ამ ამბის საიდუმლოება. [ბერმა] მრავალი საოცარი თქმულება ამიხსნა. მან თქვა: „ღმერთმანი, ეს ის ხალიჩაა, რომელიც წმინდა იესოს გამოჰყვა დედის საშოდან. ისრაელთა შიშით გამოქვაბულში ჩაიკეტა. ბალახბულახი მოაგროვა და მასზე მქედარი გააცოცხლა როგორც სასწაული, ებრაელთა მთელ ტომს ამ ხალიჩაზე მოხარშული საჭმელი უხვად მისცა. შემდეგ ხანებში ეს ხალიჩა ბედნიერი ნასრის ხელში გადავიდა. მისგან კი ანუშირვან სამართლიანთან მოხვდა. მანაც, ეს ტაძარი რომ ააგო, ზედ საჭმელი მოახარშვინა. მას შემდეგ, რაც ჩვენც მასზე საჭმელს მოვხარშავთ, განვიწმინდებით და ისე ვიცავთ, როგორც ჩვენ საკუთარ თავს. თვით სულეიმან-ხანმაც კი ამ ხალიჩაზე ორჯერ დაიჩოქა და ილოცა, როდესაც ნახჭევნის ლაშქრობაში იყო მოსული“. თითქოს აბრეშუმისა არისო და თან არც ბამბაა, არც მატყლი. ერთგვარი მონაცრისფრო, დიდი სალოცავი ხალიჩაა, მაგრამ ძალიან მძიმეა – ჩემი, მწირის, მოკლე ჭკუით, იგი დამზალებულია იმ ჯიშის ქვისაგან, რომელიც კვიპროსის კუნძულზე მოიპოვება, როდესაც ამ ქვას ჩაქუჩით დანაყავენ, ტილოს მსგავსი გახდება. შემდეგ ძაფად დაგრეხენ და განბანვის ხელსახოცებს, ნაზ და ლამაზ საცვლებს აკეთებენ და სტამბოლის წარჩინებულებისა და ფადიშაჰისათვის საჩუქრად მოაქვთ. თვით ჩვენ ბატონს კადა სულთანს მამამისმა მურად-ხან IV ხუმრობით უთხრა: „ჩემო კადა! შენ კლდისაგან გაკეთებული ქვის პერანგი უნდა მოგცე!“⁵ და ერთი ქვედა საცვალი და ერთი პერანგი აჩუქა. ერთხანს კადა სულთანს კლდის პერანგი ეცვა და რომ გააჭუჭყიანებდა, ცეცხლში აგდებდა და წვავდა. სუფთა და თეთრი ხდებოდა. ისევ იცვამდა. საოცნებო და ნაზი პერანგი იყო. ჩვენ წარჩინებულებს და დიდებულებს ბევრი აქვთ. კაფუდანმა ჰუსამ ზადემ მე, მწირს, ერთი ამგვარი ხელსახოცი მაჩუქა. რომ გავაჭუჭყიანე, ცეცხლში დავწვი. მას შემდეგ, რაც მელექ აჰმედ-ფაშას თანდასწრებით კარგად გამოიწვა, ბამბის ყვავილივით გახდა. ეს ხალიჩაც უეჭველად კვიპროსის ქვისაგან არის მოქსოვილი – ესაა და ეს! არავითარი სასწაული აქ არაა.

|| მას შემდეგ, რაც აქაურობაც დავათვალიერეთ, უჩ ქილისადან ავიყარენით, აღმოსავლეთისაკენ გავიარეთ კეთილმოწყობილი და გაშენებული დაბები, მოსავლიანი მიწები, მთები და ველები, მლაშობი და მწირი ადგილები. ნახჭევნის საზღვრებში მდებარე ერთ დაბაში მივედით. შელუნის მთის კალთაზე იყო. თერთმეტი მინარეთი მოჩანდა,

მაგრამ, რადგანაც მე, მწირი, იმ ხანებში, ცოტა არ იყოს, უფუნებოდ ვიყავი, ჩემ გემოზე ვერ დავათვალიერე, აქ არსებული ბექთაშიების სავანე მოვიწახულებ და მათი შეიხის ნიმეთ-დედეს კურთხევა მივიღე. მეორე დღეს დილაადრიან ავდექით და ამ თვალუწვდენელ ველზე თორ-

მეტი საათი ვიარეთ, მაგრამ გზაში სამჯერ დავისვენეთ ამწვანებულ მდელოებზე. შემდეგ, ველის სამხრეთ მხარეს, ერთ მდელოზე, მდინარე ზანგის სადგურში მივედი. მდინარის პირას ჩვენ კარვებში დავბანაკდით. მთელი ამ ველის მოსახლეობა ამბობდა „ოსმალები მოსულანო“, საჩუქრებით მოდიოდნენ, სიხარულით მოჰქონდათ უთვალავი საჭმელ-სასმელი და სტუმართმოყვარულად გვხვდებოდნენ. ჩვენ მსახურებსაც კი ისე დაებრათ მუცლები, თითქოს ავადმყოფი ღიპიანები იყვნენ. ჩვენი ცხენების მუცლები მეფურ ქანდაკებას დაემგვანა მათ მიერ კარვების წინ შეჭმული ნოყიერი ბალახისა და იონჯისაგან. ეს მდინარე ზანგი სათავეს იღებს სამხრეთით მდებარე ხარანის მთებში და ჩრდილოეთისაკენ მიედინება. ასობით დაბასა და სოფელს რწყავს, მდინარე არეზს იერთებს და გილანის ზღვას ერთვის.

აქედან ისევ აღმოსავლეთით, კეთილმოწყობილ დაბებსა და ველებზე გადავინადირეთ, ვიარეთ, 10 საათში სედერქის დაბას მივალწით. ნახჭევნის მიწაზე მდებარეობს და იმამ ალი რიზას ვაკუფებია. ყოველგვარი გადასახადებისაგან გათავისუფლებულია. კეთილმოწყობილი და დამშვენებული, ათასკომლიანი, უთვალავ ბაღ-ვენახიანი, მშვენიერჰაერიანი დაბაა. მცხოვრებლები შიიტები არიან.

სედერქის თბილი წყლები: ქალაქგარეთ, ბაღების კიდეზე მაღალ-გუმბათიანი თბილი წყაროებია, რომელთაგან სამში, ზომით ათი ათზე [ადლიან] აუზებში, სპარსელი ლამაზმანები ვერცხლისტანიანი თევზებით დასრიალებენ და ერთმანეთს მოურიდებლად ეხვევიან. ამ ქალაქის მოსახლეობის უმეტესობა გოქდოლაკი და ფეიქრები არიან. ემხიანად მღერიან „მანო“-ებს მშვენიერი, მაღალი ხმა აქვთ. აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ 14 საათი და აჰმედ-ბეგის სავანეს სადგურს მივალწით. ნახჭევნის მიწაზე ხუთასკომლიანი, ვენახებიანი, ბაღებიანი,|| კეთილნაშენი დაბაა. რადგანაც ოსმალთა ხელში ყოფნის დროს ნახჭევნის გამგებელმა ზაალ-ფაშას ძე აჰმედ-ფაშამ აქ სტამბოლური ყაიდის მინარეთიანი ჯამე ააშენა, მას სპარსელთა ენაზე აჰმედ-ფაშას სავანის დაბას უწოდებენ. ამჟამად ეს დაბა იმ მომჯადოებელი ჯამეს ვაკუფია. აქედან ისევ ვიარეთ 16 საათი კეთილნაშენი დაბების გავლით და დიდ ქალაქ ყარაბაღლარში მივედი.

235

დიდი ქალაქის ყარაბაღლის აღწერა: ეს ქალაქი პირველად მანუჩარმა ააგო. ძალიან ძველია. ამჟამად ნახჭევნის მიწაზე ცალკე სასულთნოა, მეჰმედ III-ს⁷ დროს (1595–1603) ოსმალთა ხელში იყო და მერე სპარსელების ხელში გადავიდა. თვალდასაზრებელმა თემურმაც ამ ყარაბაღლარში გამოიზამთრა და უთვალავი ჯარებით ხსუთი თვე დარჩა. აი, ასეთი კეთილნაშენი, ამწვანებული, თვალუწვდენელი ველია. მრავალჯერ გამოიზამთრა აქ სულეიმან-ხანმა და სხვა სარდლებ-

მაც. ამჟამად ალაგ-ალაგ კვლავ შენდება. ჩვენმა მსახურებმა [ქალაქში] ორმოცამდე მინარეთი დაითვალეს. დიდება ღმერთს, ამ ქალაქის მშვენიერი ჰავის წყალობით გუნება გამომიკეთდა. ცხენზე ამხედრებული თანამგზავრებთან ერთად ქალაქის სახელდახელოდ დათვალიერებას შევუდექი. ჩვენი მესტუმრის თქმით [ქალაქში] ათი ათასამდე ბაღ-ვენახიანი სახლი და 70 მიჰრაბი არის; ამათ რიცხვში ორმოცი მინარეთიანი ჯამეა. ფუნდუკი და აბანო, სავაჭრო რიგები აუარებელია. ახლაც მათი რიცხვი იზრდება. საჭმელ-სასმელის სიუხვით განთქმული ქვეყანაა.

ელჩთან ერთად ერთ ბაღში რომ ვსეირნობდით, ერთმა მეზადემ, რომელსაც მაზდან-ყული ერქვა, ოცდაექვსი ჯიშის წყლიანი მსხალი მოგვიტანა: მელეჯე, აბასრ, ორდუბადრ. ამ ჯიშის მსხლის შემჭმელს პირში ვარდის წყლის გემო უჩნდება. ლალისფერი ბროწეული მოდის. ერევენის ბრინჯი, ფლავი და ხორციანი ხორბლის ხალიფაფა გემრიელია. მათი მზარეულები ფრიად სუფთანი არიან და ყველა მუსლიმია. ირანში საჭმლის გამყიდველები ბერძნები და სომხები არ არიან. არსებითად, აქ ბერძნები საერთოდ არც არიან. მხოლოდ სავაჭროდ მოსულები თუ გამოერევან. მაგრამ ებრაელი შიიტი, კურაბზ ბევრია. მელაჰიდე, ზენადკე, ჯაფერრ, ჯებრრ, კუდრრ, ჰურუფრ, ზემინრ და სხვადასხვა სწორ გზას აცდენილი მწვალებელი ადამიანი ძალიან ბევრია⁸. მას შემდეგ, რაც ყარაბაღში ამგვარად ვისეირნეთ და დავათვალიერეთ, სამხრეთისაკენ განვაგრძეთ გზა და ნახჭევნის ციხეს მივაღწიეთ.

|| ქვეყნიერების მშვენების ნახჭევნის ციხის აღწერა: ჭემმარი-ტად, ქვეყნიერების ფერადოვნად მოხატული ქალაქია. ზოგი ნახჭევანს უწოდებს და ზოგიც – ნახშევანს. ირანის მიწაზე ერთ-ერთი საუკეთესო ქალაქია, რომელიც ამჟამად აზერბაიჯანის ფარგლებში [შედის] და ცალკე სახანოა; ხანს ბევრი მეომარი ჰყავს. ეთიმადოვლე, ქალანთარი, მუნშრ, ტარულა, დიზჩოქენების ალა, ჩიგდენ-ალასი ჰყავს ყველა ეს მოხელე ერევა ხელისუფლებაში. ყადი და შეიხ ულ-ისლამიც ჰყავს. ეს ქალაქი ძველ დროს შაჰ-აფრასიაბის⁹ ამენებულია, რომლის წინაპრების აკლდამები ახლაც ჩანს. მისი მეფობის დროს ნახჭევანი იმ ზომამდე კეთილმოწყობილი და გაშენებული ყოფილა, რომ მის ტრამალებზე ერთი ნაბიჯი მიწაც კი არ იყო თავისუფალი. შემდეგ მონღოლებმა ხარბად დაადგეს თვალი, მიწაზე დაუტეველი ჯარით მოვიდნენ და ამ ქალაქის საქვეყნო ხატოვანება წარხოცეს, დაანგრეს, გაავერანეს: მისი ციხე დაღეწეს და მტერად აქციეს. შემდეგ, ოსმალთა საგვარეულოს წევრის, მეჰმედ-ხან მესამის დროს ოსმალების ხელში რომ იყო, გზადაბნეული შაჰის მხრიდან ზულფუკარ-ხანი მოვიდა და ნახჭევანი და-

მეჰმედ-ფაშამ აქაურობა დაიპყრო. აი, ამგვარად, დატრიალდა ქვეყნის ამბები. როგორც იტყვიან:

„ფუჭდება მრავალი ათასი საქმე, იმართება მრავალი გართობა. ეს გასაოცარი საქმეა, რომელსაც ვერაფერი შეაჩერებს“.

საერთოდ, ამ ქვეყანაზე ყველაფერი ვერანდება; ესეც უეჭველია, რომ ყველაფერი წარმავალია, როგორც ნათქვამია დიდებულ ლექსში. მურად მეოთხის შემდეგ აქაურობა კიდევ უფრო აყვავდა და გაშენდა. ათი ათას ორასი, მიწის ბანიანი დიდი სახლებითაა გაწყობილი და სამოცდაათი ჯამეთი და სალოცავი სახლით დამშვენებული. ორმოცი მეჩეთი, ოცი სასტუმრო, შვიდი კარგი აბანო და ათასამდე დუქანი აქვს. შენობების უმეტესობა ლამაზია. სიგრძედის მეოთხე სარტყელისა და განედის მე-18 სარტყელის შუაგულში მდებარეობს და ჰავა ოდნავ მკაცრია. რადგანაც ბაღ-ვენახები ცოტაა, ხეხილი მცირე რაოდენობით არის.

სანაქებოა მისი შვიდი ჯიშის ბამბა: ზაღრ, მუნლაღრ, ზაფრანღრ, ლაღრ, ხას, ბეაზ. აგრეთვე – მარცვლეული და ხორბალი.

237

ხელოსნები ხელგაწაფულნი არიან. მთელ ქვეყნიერებაზე განთქმულია მბსი ყალემქარი – ბაჰრამ გური||და ჩითის სუფრები¹⁰ ქერი ფრიად ნოყიერი და ბევრია. თითო ცხენს ოთხი ოყა შავი ქერი ჰყოფნის. მათ ბოსტნებში საკმაოდ წყლიანი ნესვები და საზამთროები მოდის. მათი ლამაზმანები თეთრი ფერისანი არიან. მამაკაცები ზანზა-ლაკებიან თავსაბურავს – გრძელ თავსახვევს იხვევენ და კიდებზე ქურქშემოვლებულ ყალემქარის ტანისამოსს იცვამენ. ფეხზე ფერადი ქერის შარვალს, მწვანე-წითელ, ნარინჯ-თურინჯისფერ ფეხსაცმელს იცვამენ. ქალები წოწოლა თავსაბურავს იხურავენ და ზედ თეთრ მოსახამს იხვევენ. ფეხზე ნაირფერ ჩექმას იცვამენ. მათი ლამაზმანები ნაირ-ნაირი, მტრედისფრად შეღებილი ქურქისაგან შეკერილ ისპაჰანურ ქუდს იხურავენ. გულისგამხარებელი მირზებივით დაგოგმანებენ, ხუმრობენ, კოპწიაობენ და ხალხს თავს აწონებენ. მცხოვრებლები შაფის მიმდევრები არიან. შაფის სარწმუნოებისა ვართო, გაცხარებული იჩემებენ, მაგრამ ტყუილია. ჯაფერის მიმდევარი ხალხია. როცა ლოცვის დრო დადგება, ხუთივე ლოცვას ასრულებენ. მაგრამ მუსლიმ ჯამათთან ერთად არ ასრულებენ ლოცვას¹¹. მრავალრიცხოვანი მრევლიანი, საუცხოო ჯამეები აქვს ისეთი, რომ ყოველი მათგანი სამარადისო სამოთხეა. მათ შორის ჯენაბრ აჰმედ-ფაშას ჯამე, ფერჰად-ფაშას ჯამე, გუზელ ალი-ფაშას ჯამე, ჯიღალ-ოღლუს ჯამე, ჰადიმ ჯაფერ-ფაშას ჯამე შემკული და მოხატულებია შორენკეციანი ფაიფურითა და

222

ჩინური მინანქრით. რამდენიმე მათგანის გუმბათებიც კი ფაიფურით არის დახურული. აქ არის 33 მინარეთი, რომლებიც სტამბოლურ ყაიდაზეა აგებული. აჰმედ-ფაშას ჯამე ისეთივეა, როგორც რუსთემ-ფაშას ჯამე სტამბოლში. ჯენაბის აბანო ფრიად მშვენიერი და ნათელია. კარი და კედლები ფაიფურითა და მოჭიქული შორენკეციითაა მოპირკეთებული, იატაკი მარმარილოთაა მოფენილი. ყველა ფეშ-

თემალი ჭადრაკისებურად არის მოხატული. ჩვენი სასტუმროს ახლოს არის ზაალ-ფაშას აბანო. მისი ყველა კარი და კედელი ქაშანური ფაიფურისაა. იატაკი მთლიანად მოფენილია შინდისფერი, ქარვისფერი და თეთრი მარმარილოთი. ნათელი აბანოა; ყველა სარკმელი ბროლისა და ნეჯევის მთის ბროლისა აქვს, გუმბათის ქვეშ, შუა ადგილას დიდი აუზია. ერთი სიტყვით, მჭევრმეტყველთაც არ ყოფნით ძალა ღირსეულად შეაქონ ამ აბანოს კარგი ჰაერი, სიმშვენიერე და სისუფთავე და მით უფრო – მე, მწირ ევლიას. შაჰის ბაზარზე მდიდარი ვაჭრები და ქველმოქმედი სოვდაგრები არიან. ყოველი მათგანი კარუნის საუნჯის¹² მფლობელი, მდიდარი ვაჭრები და ღირსეული ადამიანები არიან. მოსახლეობა დროსტარებისა და ნადიმობის მოყვარული ხალხია. ნახჭევნის ხანი რიზა ედ-დინ-ხანი ჩვენ შესახვედრად მოვიდა და ელჩი და მე, მწირი, ერთ ბაღში წაგვიყვანა. მოკითხვის წერილები ბაღში წაიკითხა; ყველა წარჩინებული და დიდებული ესწრებოდა. სასიამოვნო საუბრითა და სიმღერებით დამშვენებული მეჯლისი გაიმართა. ბაიკარასაც კი შემშურდებოდა ამათი. თურმე მაღალღირსეული ხანი ნიჭიერი, კარგი მოსაუბრე ყოფილა. ადრე იგი ხაზინდარ-ბაში იყო შაჰ-სეფრსა, რომელმაც სულთან მურად-ხან IV-ს ბაღდადი ჩააბარა. ერთი ქართველი ბიჭი ყოფილა, რომელიც ხაზინდარ-ბაშის თანამდებობის შემდეგ ხანი გამხდარა არისტოკრელივით ბრძენი ვინმეა. მისი საპატიო წოდებაა დევლეთ მირხა-ხანი. წვეულების შემდეგ ამ ბაღში პირველად ჩვენი ბატონი ფაშისაგან ელჩობით მოსულ ალაჯა ათლი ჰასან-ალასა და მე, მწირს, გვიბოძა თითო საპატიო ხალათი, ათ-ათი აბასური თუმანი აბანოს ფულად და თითო ცხენი. თავის ელჩსაც ხალათი ჩააცვა. დარბაისელი, გულუხვი ხანი იყო ორმოც-ორმოცდაათამდე ისეთი გამჭრიახი შორსმჭვრეტელი, მასთან დაახლოვებული, თანამეინახე და ულემა ჰყავს თითოეული მათგანი ყოველ მეცნიერებას ბოლომდე ჩასწვდომია.

238

ამ ქალაქის კუთვნილი გლეხოზა და სხვა მისთანანი დეჰკანების [მდაბიო] ენაზე ლაპარაკობენ. მაგრამ გამოცდილი მელექსეები, სიტყვა-კაზმულად და მოსწრებულად მოსაუბრეები ლაპარაკობენ ნატიფ და დახვეწილ ფალაურ და მონდოლურ ენებზე, რომლებიც ძველი ენებია. ქალაქელებიც ასევე ლაპარაკობენ. თავის ადგილას იქნება აღნიშ-

223

ნული, უპირველესად ყოვლისა, დეჰკანნ, დარნ, ფარსნ, ღაზნ, ფეჰლე-ვრ ენებზე ნათქვამი. სპარსული ენის შესახებ განსვენებული ქემალ-ფაშა ზადე თავის „ჭემმარიტების დაწვრილებით ამბებში“¹³ ამბობს:

„დაილამი ამბობს „თაქსირში“; – ჰკითხა ალაჰის მოციქულმა – ალაჰიმე აკურთხებს მას და გაუმარჯვებს – მიქაელს – მშვიდობა მასზე: – „ამბობს რაიმეს ალაჰი – მაღალიმე არს იგი – სპარსულად?“ მიუგო: – „დაიხ, ო, ალაჰის მოციქულო! ამბობს აბრაამის გრაგნილში – მშვიდობა მასზე: „რასაც ვუზამ ტირანთა ამ ერთ მუჰა მიწას, ამბავს მაშინ მოვიტან“; და თქვა წინასწარმეტყველმა – მშვიდობა მასზე: – „ვინც ჰკიცხავს სარწმუნოებისათვის შებრძოლის მოქმე-

დებას, მას არ სწამს ალაჰი“. და თქვა წინასწარმეტყველმა – მშვიდობა მასზე: – „სამოთხის ხალხის ენა არაბულია, სპარსული კი დარია“¹⁴.

LIX

ამ (სპარსული) ენის ზოგი სიტყვის მნეშვნელობა¹

239 ექ – ერთი 1; დო – ორი 2; by – სამი 3; ჩარ – ოთხი 4; ფნჯ – ხუთი 5; შშ – ექვსი 6; ჰჰტ – შვიდი 7; ჰშთ – რვა 8; ნჰ – ცხრა 9; ||დჰ – ათი 10; ბანჰდჰ – თერთმეტი 11; დვაზდჰ – თორმეტი 12; სანზდჰ – ცამეტი 13; ჩარდჰ – თოთხმეტი 14; ეზდ – ღმერთი; ეფუდან – ღმერთი; ხდა – ღმერთი; ფრვრდქარ – ღმერთი; ფედამბრ, ფიამბრ – წინასწარმეტყველი; ნან – პური; აბ – წყალი; გნდმ – ხორბალი; არზნ – ფეტვი; ხვაბ – სიზმარი; მასთ – მაწონი; ბია – მოდი; მრუ – არ წახვიდე; ფსრ – ვაჟემვილი; რუ – წადი; ბგუფთქვი; ედ ფდრმნ – მამაჩემო; ედ ბრადრმნ – ჩემო ძმაო; ქასჰ – ჩანახი; ქოზე – ჭიქა; სბუ – თასი, ჰნმ – ქვევრი; ჯარუბ – ცოცხი; ზინ – უნაგირი; ნმდ – ქეჩა, თნგ – ვიწრო; თნქ – ყური; ბარდომ – საძუე; სინა ბნდ – სამკერდე ღვედი; ჰავიდ – აქლემის კეხი; ფთრაქ – უნაგირის საღრტილი; რქაბ – უზანგი; ლგამ – ლაგამი; აქსარ – ავშარა; ბშმაქნდ – დიდსულოვანი; თახიანე – მათრახა; ჯამე – ნიფხავი; ფირაჰნ – პერანგი; დორდისე – თითისტარი; ქოთლან – თითისტარი; ოსლქ – მასტიკის ფისი; ვლიზე – შავი ფისი; ქოზორდ – საკმეველი; სრიჰ – თაფლი, ენქრდ – თაფლი; ენგბინ – თაფლი; აბქამჰ – პურის შეჭამანდი; ბაჰა – წვნიანი; სქბა – ძმრიანი საჭმელი; ჰაიგინე – ერბოკვერცხი; ქაჰი – ერბოიანთი ტკბილი ფაფა; ჩნქალ ხასთ – ვერმიშელის საუმელი; ლუზინე – ნუში ჰალვა ბათლა – ჰალვის ქვაბი.

„ის ბანგი ხურმახურისა, რომლის ადგილი ტკბილეულშია,

მუდამ უშიშროებაში იყოს მომარხულე სუფის კიცხვისაგან.

224

როცა ვნახე მისი ყუათი, ნასიამოვნებმა სულითა და გულით, ვთქვი: ჭემმარიტად, მისი ხვედრი იყოს ისტორია! მისი წყალობა – მუდმივი“.

კიდევ მრავალნაირი გამოთქმა და სიტყვა არის, მაგრამ ჩვენ ამას დავეჯერდით. მის სანახებში მობინადრე თარაქამებს, გოქდოლაკებს, მონღოლ ტომებს განსხვავებული კილოები აქვთ რომლებსაც, თუ ღმერთი ინებებს, თავ-თავის ადგილზე აღვწერ. ამ ნახჭევნის ველზე და მის სანახებში|| ძლიერი და გამაგრებული ციხეებია. რამდენიმე მათგანი ვნახეთ; თუმცა, კარგად ვერ დავათვალიერეთ, რადგანაც მათ ვხვდებოდით ნადირობიდან დაბრუნებისა და გასეირნების დროს. მათ შორის ყველაზე ძლიერია ალინჯაკ ვანი, რომელიც მოლა ქუთბ ედ-დინის აშენებულია, სერანისა და სუსუ მარვანის ციხეები; რადგანაც ეს უკანასკნელი მერვან ალ-ჰამრარის აშენებულია, „სუს მარვან“-ს უწოდებენ“.

ნახჭევანში ხანისაზან საჩუქრები და წერილები მივიღეთ და
თავრიზის ქვეყნისაკენ გავემართეთ

ჯერ სამხრეთისაკენ ვიარეთ რვა საათი და ქესიქ გუმბათის სად-
გურში მოვედით. ეს არის კეთილმოწყობილი და გაშენებული დაბა,
რომელსაც ათასი სახლი, ბალ-ვენახი, სამი ჯამე ფუნდუკი და აბანო
აქვს.

მირზა რეზა ბენ ჰუსეინ ბაიკარას წმინდა საფლავი: მცხოვრებ-
ლები მის შესახებ ამბობენ, ჰუსეინ ბაიკარას შვილიაო. მის სარკოფაგ-
ზე წერია: „ჰუსეინ ბაიკარას შვილი, რომელიც დავაჟკაცებას ვერ მო-
ესწრო“. ცამდე აზიდული თალი და გუმბათია. აკლდამის მცველებმაც
ავგობსნეს, რომ ეს დაბა ბაიკარას შთამომავლობის მიერ ამ წმინდა აკლ-
დამისათვის არის შეწირული ვაკუფადო. იქიდან ავიყარენით, შვიდი
საათი ვიარეთ და მდინარე „დიდ არეზთან“¹ მივედით. სათავეს ვანის
ვილაიეთში მდებარე ფეთიანიში ქურთების მთებში იღებს და ჩრდი-
ლოეთისაკენ მიედინება. მდინარე ზანგას² ერთვის. ცხენით გასვლა რომ
არ შეიძლება, ისეთი დიდი მდინარეა. აქედან ერთი საათი ვიარეთ კე-
თილმოწყობილ, ყვავილნარებიან, გაშენებულ სოფლებზე და ქალაქ
ყარაბაღში მოვედით.

ქალაქ ყარაბაღის აღწერა: მცირე აზერბაიჯანის ქალაქია ეგრის
(ერლაუ) ლამპრობ სულთან მეჰმედ-ხანის ვეზირმა, დიდებულმა სარ-
დალმა კოჯა ფერჰად-ფაშამ³ დაანგრია. ისევ რომ გაშენდა, მურად-

ხან IV მისი მცხოვრებლების ურჩობის გამო ხელმეორედ დაანგრია,
როდესაც ერევნის დაპყრობის შემდეგ ბრუნდებოდა. ამჟამად ნელ-
ნელა შენდება. თავრიზის ფარგლებში ცალკე სასულთნოა. ათასი მეო-
241 მარი||ჰყავს. ქალანთარი, ტარულა, მუნმი, ბინზაში, დიზხოქენების ალა
ჰყავს. ქალაქი ვრცელ ველზე მდებარეობს და სამოთხის ბაღის მსგავ-
სია; სამი ათასი სახლი, შვიდი ჯამე, შვიდი აბანო, სამი ფუნდუკი და
ექვსასი დუქანი აქვს. სასიამოვნო ქალაქია, რომლის მიდამოები კარ-
გი და მშვენიერია. აყვავებული მხარეა, რომლის ნათესების სიუხვე და
ბარაქა დიდია. ჰავა მშვენიერია, მდინარეები – ბევრი. სუფთა და გემ-
რიელი, გამჭვირვალე, მოჩუხჩუხე წყარო აქვს. მისი ბალ-ბოსტნები და
თვალუწვდენი ველ-მინდორი შემკულია. მისი სანაქებო საჭმელ-სასმე-
ლებიდან განთქმულია ათი ჯიმის წყლიანი, ლალისფერ-წითელი ყურ-
ძენი, წმინდა ღვინო და ალუბლის ნაყენი, შილეს წყალი, თვრამეტი ჯი-
შის ტკბილი და წყლიანი ბროწეული. განსაკუთრებით განთქმულია
მისი დიდი, კაცის თავისოდენა კომში. მისი წყლები ადგილ-ადგილ მი-
წისქვეშა არხებით მოედინებიან. ძველებური ყაიდის მეჩეთებისა და
ჯამეების თაღები მახვილწვერიანებია და ფერად-ფერადი შორენკეცი-
თაა დაფარული. ქალაქში თერთმეტი მინარეთი მოჩანდა. მაგრამ ად-

გილობრივმა მცხოვრებლებმა თქვეს, სამოცდაათი მიჰრაბი არისო. იმ პირობით, რომ ქალაქი უნდა გააშენონ, მისი მცხოვრებლები ურფის მთელი გადასახადებისაგან განთავისუფლებული არიან. მხოლოდ ირანის შაჰს უგზავნიან ძღვენად წელიწადში ასი აქლემის საპალნე არდუბაროს, მილჩეს, აბასის ჯიშის მსხლის ჩირს, ქლიავს, გარგარს, გარგარის ჩირს, კომშს, „ანჯაზ“-ს⁴, ჩამიჩს და მრავალნაირ ნაყოფს. ერთი სიტყვით, აზერბაიჯანში სამი ყარაბაღია და ყოველი მათგანი სამოთხის ბაღს ჰგავს.

ამ ქალაქიდანაც ავიყარენით, სამხრეთისაკენ ერთი საათი ვიარეთ და მდინარე არეზისა და მდინარე ზანგის⁵ შესართავ ადგილას ათასი გაჭირვებით გაღმა გავედით. ეს მდინარეებიც ვანის მთებიდან – ფაითანიში, ბეფრედუსი აბაღია – იღებს სათავეს, ამ ადგილზე გაივლის და ნახჭევნის ველიდან სამი დღის სავალის ქვემოთ მდინარე არეზს ერთვის. ის კი – მდინარე მტკვარსა და მტკვარი – მდინარე თერგს⁶. ეს უკანასკნელი ხაზართა, ანუ გილანის ზღვას უერთდება. ეს მდინარეებიც რომ გავიარეთ, კიდევ ექვსი საათი ვიარეთ და დაბა ქერქანეში გავჩერდით. იგი მდებარეობს თავრიზის ვილაიეთში, ქალაქ⁷ მერენდის ფარგლებში. სამასი სახლი, ჯამე და აბანო, მცირე ბაზარი აქვს და კეთილმოწყობილი დაბაა. ეს კია რომ მოსახლეობა ყიზილბაშებია და ამიტომ გაიმვერები არიან. მათი მოსაქმეობა ფეიქრობაა, რადგანაც მათი ველის||ბამბა სანაქებო და ბევრია. ნარმას ქსოვენ. აქედან ისევ სამხრე-

242

226

თით ვიარეთ 9 საათი და დაბა ზენუსეში გავჩერდით. აქაურობა თავრიზის ხანის სახასოა. ათასამდე კეთილნაშენი სახლი, ჯამე, ფუნდუკი, აბანო, მცირე ბაზარი, ბაღ-ვენახი აქვს და გაშენებული დაბაა. მაგრამ წყალს ჭებიდან იღებენ. იქიდან ისევ სამხრეთისაკენ ვიარეთ 10 საათი და ქალაქ თესვის მივალწიეთ.

ქალაქ თესვის აღწერა: თავრიზის მიწაზე მერენდის სულთნის საზღვრებში, მდინარე არეზის ნაპირზე მდებარეობს. სამი ათასი მიწის ბანიანი სახლი, შვიდი ჯამე, სამი აბანო, ექვსი ფუნდუკი და მცირე სავაჭრო რიგი აქვს. მისი მფლობელი სულთანია ათასი ხელქვეითი ჰყავს. მუნში, ქალანთარი, ტარულა და ყადი ჰყავს. მის ბაღ-ვენახს მთელი ქვეყანა უჭირავს. ეს ქალაქი ქალაქ მერენდიდან ათი ფარსახის მანძილზეა. მისი ჰავა და ლამაზმანები საქვეყნოდ ქებულია. ნაირ-ნაირი წყლიანი ხილი მოეპოვება. მოსახლეობა მთლიანად შიიტურია. მათი საქმიანობაა ბაღ-ვენახის მოვლა.

იქიდან პირდაპირ სამხრეთისაკენ გავემართეთ, ტრამალებსა და უდაბნოებზე გადავიარეთ. საკმაოდ ბევრი ჭიდან დავლიეთ სიცოცხლის წყალი. აქაური წყლები უმთავრესად მიწიდან ამოდიან. თორმეტი ფარსახი ვიარეთ და ქალაქ მერენდს მივალწიეთ.

აღწერა სამოთხის მსგავს ქალაქ მერენდისა, რომელიც ელვენდის ხანის საჯდომია: აზერბაიჯანის ქალაქია და მთავარი სასულთნო. ათასი ხელქვეითის მფლობელია. ყადი, ქალანთარი, მუნში, ტარულა და დიზჩოქენების ალა ჰყავს. თავრიზიდან თოთხმეტი ფარსანგის მანძილ-

ზეა. მათ შორის დაუმუშავებელი მიწები არა. თავიდან ბოლომდე ვარდ-ყვავილნარი და ბალ-ბოსტანია. ქალაქი მდებარეობს თავრიზის აღმოსავლეთით და ძველ დროს ემირ თემურის შვილის – შაჰრუჰის სანადირო ადგილები ყოფილა. თუმცა სულთან მურად-ხან [IV-ს] დარტყმა განიცადა, ადგილ-ადგილ მაინც გამენებულია: სამი ათასი სახლი, შვიდი ჯამე, სამი ფუნდუკი, ხუთი აბანო და ექვსასი დუქანი აქვს. ისეთი რამ, როგორცაა დახურული ბაზარი, მედრესე და სკოლა – არ აქვს. მაგრამ სამმოცდაათამდე ხეივანიანი სასეირნო ადგილი აქვს. ყოველი ხეივანი სამოთხის ბაღს მოგაგონებს. აქაურ წყლიან ხილს თვლა არა აქვს. აქაური ლამაზმანები მჭერმეტყველურად მოამბენი არიან და თუ სალაღობო საუბარი დაიწყეს, კაცს მოაჯადოვებენ. მოსახლეობის უმეტესობა მხედრები და შეიარაღებული მსახურია, მაგრამ ყველანი შიიტები არიან. იგი ძველი ქალაქია და მისი უწმინდესობა მალაღანათლებული თაფთახანის⁸ დიდი წინაპრები – ჰუსეინ თაფთახანი ალი ხანდრ, შეიხი სუსმარბ, ალი ედ-დინ მერკედრ და სხვა მრავალი დიდი პიროვნება [ქალაქის] სამხრეთ მხარეს მიწაში განისვენებს.

243

227

ამ ქალაქის სულთნისაგანაც საჩუქრები მოგვივიდა. თავრიზის ხანის ელჩთან ერთად სამხრეთისაკენ ველებზე დავეშვიტ და წავედით. რადგანაც შარა გზის ნაპირები მწყობრად გამწკრივებული ძეწნებითა და უზარმაზარი ჭადრებით იყო გადაჩრდილული, მზე სრულებით არ დაგვინახავს. რამდენიმე ჭიდან ადვილად დავლიეთ გემრიელი წყალი და დაბა ქეჰრინს მივალწიეთ. ათასკომლიანია და თავრიზის სახანოს მუნშის დაბაა. ექვსი ჯამე, სამი აბანო და ორი სასტუმრო სახლი აქვს. კეთილმოწყობილი ქალაქია, რომლის ბალ-ვენახი უსაზღვროდ ბევრია, მთელი მოსახლეობა შიიტია. აქედან ისევ სამხრეთისაკენ ვიარეთ შვიდი საათი და დაბა სეჰლანს მივალწიეთ. იგი თავრიზის ხანის სახასია. ერთ ვაკე ველზე მდებარე, შემკული და კეთილნაშენი დაბაა, რომელსაც ათასი სახლი, ბალ-ვენახი, შვიდი ჯამე, ფუნდუკი. აბანო და მცირე ბაზარი აქვს. თავრიზელებს ამ დაბის ბალ-ბოსტნებში მალალი კომკები და სასიამოვნო სასეირნო ადგილები აქვთ. მოსახლეობა შაფრის მოძღვრების მიმდევარია, მაგრამ რაფიზიებიც არიან. მისი ჰავა საქვეყნოდ ქებულია. აქედან ავიყარენით და მარჯვნივ გავემგზავრეთ. რომ მივდიოდით, შამ-ყაზან მეჰმედ შაჰის გუმბათი ექვსი საათის სავალიდან ჩანდა. მისი წმინდა სულის მოსახსენიებლად ფათიჰა წავიკითხეთ და ერთ მდელიობიან ადგილას ოდნავ შევისვენეთ. თავრიზისაკენ კაცი გავგზავნეთ. სამი საათის შემდეგ ცხენებზე შევსხედით და თავით-ფეხებამდე შეიარაღებულები დავიძარით თავრიზის ელჩთან ერთად ისე, რომ ჩვენი ცხენების თავები ერთმანეთს, უსწორდებოდა. მისი ხელქვეითები და საზეიმოდ მორთული საბარგული წინ მიდიოდნენ ისევე, როგორც ჩემი, მწირის, ორმოცამდე ხელქვეითი უცბად ჩვენს პირდაპირ გამოჩნდა მრავალრიცხოვანი ჯარი. თურმე, თავრიზის ხანის ქეთხუდა ჩვენს შესახვედრად გამოსულიყო, ისე შევედით მასთან ერთად სასურველ ქალაქ თავრიზში დიდი ჯარის თანხლებით, რომ ჩემი

ცხენის უზანგი თავრიზის ქეთხუდას ცხენის უზანს უსწორდებოდა. ქალაქის სავაჭრო რიგებსა და ბაზარში მრავალი ათასი კაცი გამოვიდა ამ სანახაობის საცქერლად. მე, მწირიც, მათ ვათვალისწინებდი და ასე მივალწიეთ სრულ ორ საათში ქალაქის ერთი ბოლოდან ხანის სასახლე-მდე. || მაღალღირსეული ხანი ალი-ხანი წინ მოგვეგება და მე, მწირი, მაღალ დივანხანაში მიმიყვანა. იქ გვერდ-გვერდით დავსხედით. დიდი სხდომა გამართა. ხაკანის დოლით, აფრასიაბის ნალარით, ჯემშიდის ბუკითა და ზურნით⁹ სამჯერ დაუკრეს და ბრწყინვალეობამ და დიდმშვენიერებამ გამოჩენა იწყო. თავზე ჯიღებით, ჩალმებით, თავით ფეხებამდე შეიარაღებული და რაზმებად დაწყობილი ღულამები სმენად იდგნენ. საზეიმო მუსიკის დამთავრების შემდეგ, მე, მწირი, ფეხზე წამოვდექი, არზრუმის ვეზირის – ჩვენი ბატონის დავთარდარ ზადე

228

მეჰმედ-ფაშას წერილები უბიდან ამოვიღე, ვეამბორე და ხანს ხელში მივეცი. ისიც ფეხზე წამოდგა და წერილი ჩამომართვა. რომ ეამბორა და თავზე დაიდო, თავის მუნშის გადასცა. ეშკადასიებმა მე, მწირს, ადგილი მომიჩინეს და როგორც მაჰმადიანური წესი მოითხოვდა, ისე დავდექი. მუნშიც წერილს მოწიწებით ეამბორა და მაღალი ხმით დაიწყო კითხვა. როგორც კი წაიკითხა წერილში მოხსენებული მუჰამედისა და პირველი ოთხი ხალიფას წმინდა სახელები, კეთილშობილი დამსწრეები ფეხზე წამოდგნენ და ისე სცეს პატივი რჩეული მოციქულის სახელს. მაგრამ ოთხი პირველი ხალიფას სახელების [ხსენების დროს] ზოგიერთები დასხდნენ¹⁰. წერილის წაკითხვის შემდეგ მისი შინაარსი ცნობილი გახდა. ხანმა სიტყვა დაიწყო და თქვა „თუ მაღალ-მაღმერთმა ინება და ყოვლის შემოქმედი შემწედ გამიხდა და მე, უკნინესს, სიცოცხლე მიწყალობა, ქვეყნიერების მწირი კეისრის, [ოსმალეთის] ფადიშაჰის ვეზირს – ჩემს ძმას ამ თვის განმავლობაში ათას სულ ქარავნის აქლემს და ათას სულ ქარავნის ჯორს ვუგზავნი დიდი სიამოვნებით. კეთილად მობრძანებული ხართ და სიამოვნება. მოგეტანოთ. კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება. თქვენ ხართ ჩემი სიცოცხლე და თვალის სინათლე!“ ეს რომ თქვა, მე, მწირი გვერდით დამისვა და მრავალი კარგი მისასალმებელი სიტყვით გამახარა. დიდი ნადიმი მოაწყო. სმა-ჰამის შემდეგ ვარდის წყლები დააფრქვიეს და საცეცხლურებით სურნელება აკმის. მე, მწირმაც, გამოვიტანე ფაშის მიერ გამოგზავნილი საჩუქრები: მარგალიტის კრიალოსანი, კაპარჰი, გენუისა და ვენეციური ტალღისებრი აბრეშუმის ქსოვილი და წარმოვთქვი: „თქვენი ძმა, დიდებული ფაშა გესალმებათ და ამ საქონელს თქვენ მაღალადმატებულებას საჩუქრად გიგზავნით, რათა ხელცარიელი მოსვლა არ გამოგვივიდეს“-მეთქი და ნივთები მივართვი, მარგალიტის კრიალოსანითა და კაპარჰით გაიხარა და შესანიშნავიად, თქვა. „ორი მშვენიერი, წმინდა სისხლის ქეჰეილანის ჯიშის [არაბული] ცხენი გამოგიგზავნათ საჩუქრად და თქვენი ბედნიერების აღსანიშნავად იყოს“-მეთქი, ვუპასუხე. მაშინვე ფეხზე წამოდგა და დივანხანას ნაპირას მოვიდა. მე, მწირმა, ნიშანი მივეცი. || პირველად ძვირფასი

თვლებით შემკული, მოოჭვილი რახტიანი ცხენი გამოიყვანეს- [ეს] არაბული ცხენი მოგოგმანებდა და რომ მოგვიახლოვდა, ირანის დივანის ყველა წევრი განცვიფრებული დარჩა. მე, მწირმა, ბისმილა ვთქვი, ნიავევით მონავარდე ცხენის აღვირი ხანს ხელში მივეცი და „ბედნიერებაში“-მეთქი ვუთხარი. მეტისმეტი სიხარულისაგან ხანი იმ არაბულ ცხენს ისე მოახტა, უზანგში ფეხი არ შეუყვია. მარჯვე ცხენოსნობის გამოჩენით მოედანზე გააჭენ-გამოაჭენა და ჩამოქვეითდა. შემდეგ მეორე ცხენიც მოვუყვანე. მისი ნახვით გაიხარეს მეჯინიბეთ-

229

უხუცესს ჩააბარეს. შემდეგ ხანის ბრძანებით ჩემ ხელქვეითებს შილეს შერბეთი მისცეს. ხანმა ჩვენი თავი ჩააბარა მიჰმანდარსა, კორუჯი-ბაშის და ქალანთარის ტარულას. ამალიანად ქალანთარის ბაღში მივედით და იქ დავედქით. ქვეყნიერების დამამშვენებელი, სამოთხის ბაღი იყო. ჩვენ თან მოგვყვა საჩუქრები და სასტუმრო გაივსო. ესენი იყო: აბანოს ფულად ორმოც თუმანზე მეტი, ერთი ოქროს რახტიანი ქე-ჰვილანის ჯიშის შავი ცხენი, ერთი ჭრელი იორლა ცხენი, შვიდი აქლემის საპალნე საჭმელ-სასმელი. შემდეგ გზირებმა ქალაქში გამოაცხადეს: „აი, აქ არის სუნიტ ოსმალთა ელჩი. შაჰის სურვილი და ხანის ბრძანებაა, ლანძღვა-გინება არ დაუწყეთ. თუ შეურაცხყოფას მიაყენებთ, სუნიტები დაგბოცავენ და თქვენი უდანაშაულო სისხლი დაიღვრება. ასე იცოდეთო“. ოთხი რჩეული ხალიფასათვის შეურაცხყოფა არ მიუყენებიათ. ესენი მათ უდიდებულესობას: [ხალიფა] აბუბაქრსა და ოსმანს – ალაჰიმცაა კმაყოფილი მათითო – იმდენად არ ლანძღავენ. მაგრამ მათი უკმაყოფილების საგანია [ხალიფა] ომარი. ღმერთმა დაიფაროს! მის ხსენებაზე კადნიერდებიან და უტიფრად იქცევიან¹¹. იმ დღეს ხანის მიერ გამოგზავნილი ისპაჰანელები გულადად დადიოდნენ, ოქრომკედით მოქარგულ ჯავშან-ტანისამოსში იყვნენ. ჩვენი მიჰმანდრის ათი ღულამი მოვიდა და ყველა ხელზე გვეამბორა. თურმე, ირანის მიწაზე არსებული წესის მიხედვით, ოსმალთა ელჩებს ხანები ათ მსახურს უგზავნიან. ამათი სახელები შემდეგი იყო: ჯივანარა, სადიკ-ხან, რამიშ, მირზა-ხან, ეზდან ალბ, ქაქუნჯ, ყურბან-ბაი, სოჰრაბ, მეზიდ-ხან, ბარკუვრ. ამის შემდეგ მცირედ დავისვენეთ და ამ საოცარი ქალაქის დათვალიერებას შევუდექით.

LXI

აღწერა დიდი ქალაქისა და ძველი ციხისა –
მომხაიბლავი თავრიზისა

245

მონღულურ ენაზე „თევრის“-ს უწოდებენ. დარის ენაზე – „თევრიზ“-ს;|| მდაბიურად – „თაბრიზ“; ძირითად სპარსულ ენაზე „თებრიზ“ ეთქმის, რაც ნიშნავს – „ციების გამქრობი“. ნამდვილი ამბავია: ვინმე ციებიანი კაცი სხვა ქვეყნიდან თუ მოვა თავრიზში, წყლით სულს მოითქვამს და ციებ-ცხელებისაგან განიკურნება. ეგვიპტის ქალაქ კაი-

როს შიდა ციხეშიც ასევე შეუძლებელია ციებ-ცხელება იყოს. თავ-
რიზის დამარსებელია ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდი¹. ზემოხსენებულის
ხათუნს – ზუბეიდას აქაური ჰავა ძალიან მოეწონა და რადგანაც ხალი-
ფა მამუნზე² იყო ფეხმძიმედ, ეს მიწა მიჩნეულ იქნა ამბრის სურნე-

230

ლების მომფენ, სიხარულის მომნიჭებელ წმინდა ადგილად. [ხალიფას]
დაუპყრია, ბევრი დაუხარჯავს და დიდი ქალაქის აშენება დაუწყიათ.
მისთვის აბასელთა სპარსელ ულემებს სახელად თებრიზი დაურქმევიათ.
ამგვარად, ისეთი [დიდი] ქალაქი გამხდარა, რომ თავრიზის გარს შემოვ-
ლას სამი დღე მოუხდებოდა. შემდეგ აბასელი ხალიფას, მუთავაქილ ალი
ულ-ლაჰის³ დროს დიდი მიწისძვრა მომხდარა, თავრიზი დანგრეულა
და გავერანებულა. ორმოცი ათასი კაცი ნანგრევების ქვეშ მოჰყოლია.
რადგანაც ხალიფა მუთავაქილი ბაღდადიდან მიწაზე დაუტეველი ჯა-
რით თავრიზში მოვიდა და მრავალი ფულის დახარჯვის [შედეგად] ქა-
ლაქი ხელახლა ააშენა, მისი მეორე დამარსებელი გახდა. ქალაქის ერ-
თი მხარე უჯანის მთამდეა მისული, მეორე – საჰლანის მთამდე. ერთი
მხარეც – სინჯანისა და კიზის მთამდე და [ამიტომ] ქალაქის გალავანი
იმ ქვეყანაში ყველაზე მტკიცე და ძლიერი გახდა.

თავრიზის ცისის აღწერა: [ციხის] კედლების გარეშემოწერილობა
ექვსი ათასი ნაბიჯი იყო. ამჟამადაც ჩანს მისი ნაშთები. სამასი კოშკი,
სამასი ქონგური და ექვსი კარი ჰქონდა. მისი კარიბჭეები: უჯანის კა-
რი, სარვანის კარი, სარზუდის კარი, შამ-ყაზანის კარი, სარუს კარი და
თავრიზის კარი. ყოველ კარს იცავს და დარაჯობს ხუთასი ჯარისკაცი.
ჰულაგუ-ხანიც⁴ თავრიზში დადგა და სატახტო ქალაქად აქცია. მისი მე-
სამე დამარსებელი გახდა და შეეცადა, რომ ყველა ფადიშაჰი თავის
გამგებლობის ქვეშ მოექცია. შემდეგ სულთან მუჰამედ ხოდაბენდე იზ-
არლუნმა⁵ მის მიერ ახლად აშენებულ ქალაქში ათასობით აქლემზე და-
ტვირთული მოიტანა თავრიზში მდებარე ჰულაგუს კოშკი. მთელი ხე-
ტყე აღლუნის ხისა და კვიპაროსისა იყო და ერყენგისებური ნახატები
მნახველს თვალს სჭრიდა. შემდეგ, სულთან მაჰმუდ შამ-ყაზანისნ ეპო-
ქაში, სამართლიანი მმართველობისა და წესრიგის შედეგად ეს სანა-
ხები ისე გაშენდა, რომ თავრიზი ლიანის, სინჯანის, უჯანის, სეჰლანის
მთებამდე მიდის და ქვეყნიერების დამამშვენებელ, სწორუპოვარ ქა-
ლაქად იქცა; გარეშემო გალავანი შემოერთყა. ქვეითად მავალ კაცს
მისი გარშემოვლა ოთხი დღის განმავლობაში ძლივს შეეძლო. აბა-
სელთა ხანაში აშენებულ ციხეში იგი შიდა ციხე გახდა. ამის შემდეგ
თავრიზმა მრავალი ხელმწიფისა და ფადიშაჰის ხელში გაიარა და ხან
დაინგრა, ხან აშენდა. 959 (1552) წელს [სულთან] სულეიმან-ხანმა მისი
მოსახლეობა დაიმორჩილა და მმართველობა კი შაჰ ალკას-მირზას მის-
ცა⁷. მაგრამ 961 (1654) წელს აქაურობა ისევ შიიტებმა დაიპყრეს. ბო-
ლოს, ოსმალთა სულთნის მურად-ხან მესამის დროს მისი ვეზირი ოზ-
დემირ-ოდლუ ოსმან-ფაშა სარდალი გახდა და ზღვისოდენი ჯარით
ირანისაკენ გაიგზავნა. ჯიღალე-ოდლუ სინან-ფაშა⁸ კი მეწინავე გზის-
მკვლევნი ლაშქრით წინ გაუშვეს. სახელოვანმა ოსმან-ფაშამ უდიდესი

247

მამაცობით წაართვა არდებილელთა ჩამომავალ შაჰ ჰაიდარს⁹ თავრიზი და ურიცხვი ლაშქრით ქალაქში გამაგრდა მთელი აზერბაიჯანი ხელში რომ ჰყოლოდა, თავრიზის შუაგულამდე შაჰის ხეივნის მხარეს ოთხკუთხა, ფარჰადისებური ნახელავი ქვის ციხე ააშენა მისი გარეშემოწერილობა თორმეტი ათას შვიდასი მექური სამშენებლო არშინია. კედელ-ბურჯები განმტკიცდა და გაძლიერდა. შამ-ყაზანის კარის თავზე შემდეგი თარიღია [გამოყვანილი]: „აილო თავრიზი ოზდემირის ძემ». წელი 993 (1584). მეორე [წარწერა]: „ღვთის შემწეობით აღებულა თავრიზი“. წელი 993. ოსმან-ფაშამ ეს ციხე რომ ააშენა, თავრიზის მეხუთე ამშენებელი გახდა. ოცდათექვსმეტ დღეში ზღვა ლაშქრის საშუალებით ციხე გაასრულა და შიგ ჯაბახანა და სხვა საჭირო მარაგი მოათავსა. ორმოცათასამდე მეომარიც [ციხის] მცველებად დაინიშნა. მაგრამ ღვთის ბრძანებით, ოზდემირის ძე ვერ მოესწრო თავრიზში პირველი საპარასკევო ღოცვის შესრულებას. ერთ დღეს, მას შემდეგ, რაც საღამოს ღოცვა აღავლინა, სამუდამოდ განისვენა¹⁰. მთელმა ჯარმა ჯიღალე-ზადე თავის სარდლად აღიარა და თავრიზის ციხის გასაღებებთან ერთად ოსმან-ფაშას სიკვდილის ამბავი სტამბოლში გაგზავნეს. უმაღლეს სტამბოლიდან ჭენებით მოვარდა ერთი მალემსრბოლი კაფუჯი-ბაში სირიის ტრიპოლის ვეზირ ჰადიმ ჯაფერ-ფაშასთან და მისი სარდლად დანიშვნის ამბავი შეატყობინა. ახალი სარდალი ჯაფერ-ფაშაც დიდი სისწრაფით წამოვიდა, თავრიზში შევიდა და საქმეს შეუდგა. თავრიზი შაჰ ყაზანის დროს რომ იყო, იმაზე მეტად კეთილმოწყობილი და გამშენებული გახდა. ქალაქის მოსახლეობა თავაში ჯაფერ-ფაშას¹¹ აღწერის მიხედვით, ითვლიდა სამას ათას კაცს საკუთრივ ქალაქში და ხუთასათასამდე – მის ვილაიეთში. მაგრამ შემდეგ, როცა ოსმალთა შორის სიფაჰიებისა და იანიჩარების მღელვარება დაიწყო, ირანის ხანმა ხელსაყრელი შემთხვევა გამოიყენა და დაიპყრო განჯა, შირვანი, შემახა, დარუბანდი, ერევანი, ნახჭევანი და თავრიზი¹². ამის შემდეგ ჩვენმა ბატონმა მურად-ხან IV შირვანის, შემახას, თბილისის, დმანისის ციხეები დაიპყრო და ირანში მოვიდა. შვიდ დღეში დაანგრია ერევნის ციხე, ნახჭევანი, მარანდი, ყარაბაღლარი და ქალაქ თავრიზში ერთ კვირას გაჩერდა. თავრიზიც კარგად დაღეწა, ბედნიერად წამოვიდა ჯერ ვანისკენ და შემდეგ სტამბოლში ჩამოვიდა¹³. მეორეს მხრივ, შაჰ აბასი ირანისა და თურანის ჯარით თავრიზს მოვიდა, შემოირიგა იგი და ქალაქი გააშენა¹⁴.

მისი შენობები: ეს ქალაქი ირანის ხელშია და აზერბაიჯანის სატახტოა. იგი სახანოა. მრავალჯერ ყოფილა ხანების სახანო. ათი ათასი ჯარისკაცი ჰყავს. მუფთონ, შეიხ უს-სადათი, მოლა, ქალანთარი, მუნში, ტარულა, კორუჯი-ბაში, დიზჩოქენების ალა, ჩიგ მეფენ ალასი, ია-

საულთა ალა, ეშიქ-ალასი და მიჰმანდარები ჰყავს. ამდენი ალა ქალაქ

თავრიზში წესრიგს იცავს და სამართალს ეწევა. არავის შეუძლია სხვის მდოგვის მარცვალსაც კი დაადოს ხელი.

თავრიზის ჯამეების აღწერა: სამას ოცი მიჰრაბია. მათგან ცხრა-მეტი ყოფილი ხელმწიფის აშენებული ჯამე. ორმოცდაათი – ხანებისა და ოსმალთა ვეზირებისა. სხვები კი ქვეყნის წარჩინებულების აშენებულია. ყველაზე ადრინდელია ზუბეიდა ხათუნის ძველი და დიდი ჯამე. გუმბათი და ყველა კედელ-კარი ქაშანური მინანქრით აქვს აგებული და ერთი უბადლო, მაღალი მინარეთია. მუთავაქილ ალი ულ-ლაჰის ჯამე ძველი ყაიდისაა და ქაშანური შორენკეცითაა აგებული. მაგრამ დროთა განმავლობაში ქველმოქმედ პირებს შეუკეთებიათ და ძველი სახელი დაკარგული აქვს. ახლა დამასკურს უწოდებენ. სულთან მეჰმედ შამ-ყაზანის ჯამე ძველთაგან „სამოთხის ბაღში“ გაშენებული, გასხიოსნებული ჯამე ყოფილა, ეხლა ვიწროდ დგას. ერთმინარეთიანი, ძველსადირკვლიანი ჯამეა. ირანის შაჰის – შაჰ ემინის ჯამე „თაღ-ი-ქესრას“¹⁵ მსგავსი მაღალი შენობაა და კაცს ეგონება ეგვიპტეში მდებარე ზაჰირ ბაიბარსის¹⁶ ჯამეაო. ერთმინარეთიანი ლამაზი ჯამეა, მოხდენილი ჰარემით, ქაშანური შორენკეცით მორთული და ცამდე აზიდული გუმბათებით შემკული. ყველა კედელ-კარი თეთრი, გაკრიალებულია. პრიალა ჩინური ქაღალდით არის შემკული თეთრი მარგალიტივით. კაცი რომ შევა, გამოსვლა აღარ უნდა. მაგრამ შიიტების შესვლა არ შეიძლება, რადგანაც მიჰრაბის წინ სამოთხის მსგავსი ხეივანია, რომლის მსგავსი მელექ აჰმედ-ფაშასაც არ უნახავს ცაზე¹⁷. მისი ნაირ-ნაირი ყვავილების საამო სუნი ჯამაათს სურნელებას აფრქვევს. მაგალობელი ფრინველების სევდიანი ხმები მწუხარე ადამიანთა კრებულსაც კი გულზე ეფინება. სპარსელთა ქვეყანაში ამ შენობას „ჰეშთ ბეჰეშთ“-ს¹⁸ უწოდებენ. სულთან ჰასანის ჯამე აზერბაიჯანის ერთ-ერთი ხელისუფლის – სულთან უზუნ ჰასანის აშენებულია. სულთან [მეჰმედ] ფათიჰთან ომში დამარცხებული უზუნ ჰასანი თავრიზში გამოიქცა და აქ გარდაიცვალა. მისი საფლავი ამ ჯამეს გვერდითაა. ჯამეს კედლები შიგნითა და გარეთ, თაღები მთლიანად ჩინური შორენკეცით არის აშენებული. მისი მიჰრაბი და მინბარი, მუეძინების აივანი: ნატიფი ხელოვნების უბადლო ნიმუშია და კაცთაგან ხელთუქმნელი. მისი ოთხივე მხარის სარკმელები მჭედლოური ხელოვნებითაა ნაკეთები და თავიდან ბოლომდე ნეჯეფის ქვებით შემკულ-გაბრწყინვალელებული. სამხრეთის კარის გარშემო არსებული ”ნაირ-ნაირი ფერადი მოზაიკა, ესლეში წარწერები, თურინჯი, გერიშმე და რუმის მოხატულობანი!“¹⁹ ჯადოქრობას აღარაფერი უკლია. ამ საქმეში ოსტატი მხატვრის დახელოვნება ჩანს. ყველა კარიბჭისა და სარკმლის ზემოთ მწყობრი წარ-

წერებია. ყველა შესრულებულია იაკუთ მუსთასიმისებური²⁰ დამწერლობით. მიჰრაბის ორ მხარეს ორი თანაბარი, ყვითელი ქვის ნაჭერია ისეთი ქარვისა, რომ კაცს ეგონება, თითო მათგანს ირან-თურანზე [გაწერილი] ხარაჯის ფასი ადევსო. ამ სვეტების მსგავსი სხვა ქვეყნებში არ არის. ამას გარდა, კიდევ არის ცხრამეტამდე სულთნის ჯამე. ყო-

ველი მათგანი ისე შემკულ და დიდებულია, რომ მათი აღწერა და ქების შესხმა შეუძლებელია. მაგრამ ღარიბი ჯამეები უჯამათოდ არიან დარჩენილები. ამ ჯამეებშიც, რუმისა და არაბეთის ჯამეებივით, ხალხმრავალი ჯამათით არ მიმდინარეობს ლოცვა. როგორც კი სალოცავად მოუწოდებენ, ყველა მიდის ჯამეში, ლოცვას აღავლენენ, აღარ ჩერდებიან და მიდიან. უზუნ ჰასანის ჯამეს||პირდაპირ შაჰ-აბასის ჯამეა. დიდი ხელოვნებით ნაკეთებია. იგივე უზუნ ჰასანის ჯამეს სიახლოვეს შაჰ მაკსუდის²¹ ჯამეა. შაჰ-აბასის ჯამე სარაჯხანეს [უზნის] თავში ერთი სწორუპოვარი ჯამეა. ულუ ჯამე ისეთი დიდია, რომ სამხრეთის კარიდან ძლივს დაინახავ მიჰრაბის კართან მდგომ ადამიანს ორას-საფეხურიანი, დაქანებულსახურავიანი ჯამეა. ამ ჯამეების გარდა მრავალი მეჩეთიც არის.

მედრესეები: ორმოცდაშვიდი დიდი მედრესეა; ჯერ ისევ გაშენებული და კეთილმოწყობილი სასწავლო დაწესებულებებია. იქ ყველა მეცნიერება ისწავლება. მსოფლიო მეცფცნიერები ჰყავთ. ყველაზე დიდია შაჰ-ჯეჰანის²² მედრესე.

ყურანის საკითხავი სახლები: ოცამდე საკითხავი სახლი აქვს. მაგრამ ირანელებისათვის მიუღწეველია პატიოსანი ყურანის ჯეროვნად, კარგად და ჰეშმარიტებით კითხვა. უმეტეს შემთხვევაში შეცდომით კითხულობენ²³.

ჰადისების სახლები: წინასწარმეტყველის ჰადისების საქადაგო შვიდი სახლია. მაგრამ მათი ღვთისმეტყველები ჰადისების ცოდნით განთქმული არ არიან. ესენი მოქმედებენ სიტყვით: – „უწმინდესობა ალი“ – ალაჰიმცაა მისით კმაყოფილი; სიტყვით: „თორმეტი იმამი“. ანდა იტყვიან: „თქვა – მშვიდობა იყოს მაღალა ღვთისა მათზე და სალამი...“ და ალის სიტყვას უგუნურად გადმოსცემენ. ზოგ ჰადისს სწორად კითხულობენ, მაგრამ ალის სიტყვა მათთვის მიღებულია. ალის ჰადისების მრავალი ათასი წიგნია.

ყმაწვილების სასწავლებლები: ექვსასამდე სასწავლებელია. შეიხ ჰაკრის სასწავლებელი, ჰასან მომნიდრის სასწავლებელი, ნაკრ-ხანის სასწავლებელი, სულთან ჰასანის სასწავლებელი, სულთან იაკუბის სასწავლებელი არის. აქ ბიჭებს ყოველ წელს თითო ხალათს აძლევენ.

დერვიშთა სავანეები: ას სამოცი სავანე აქვს თავრიზს. მათ შორის

234

განთქმულია: შამსი თავრიზელის სავანე; ბულდუკ-ხანის სავანე, ზეინაბის სავანე, აკილის სავანე, ემირ ჰაიდარის სავანე და სხვები.

წყაროები და გამდინარე წყლები: ექვსი გამდინარე წყაროა. ყველას სათავე სემენის მთაშია. ამათ გარდა, ქალაქის შიგნით და გარეთ გაყვანილია [მიწისქვეშა არხები]: ცხრაასი ქარიზი და კანავათი.

სებილები: ათას ორმოცი სებილხანაა. შესანიშნავი ნაგებობითაა შემკული.||მათში ყველაზე განთქმულია გულ რუსთემ-ხანის სებილი, შაჰ-ისმაილის სებილი, ბრმა სუდაბენდეს სებილი, ხოჯა-შაჰის სებილი, რიზას სებილი, იარალრის სებილი.

უზნები: ამ ქვეყანაში უზანს დერვაზე ეწოდება. ათას სამოცამდე

უბანი აქვს. ყველაზე ცნობილი უბნებია: დემეშვიე, ფილბაღის – ხიდის უბანი, მიჰვარანის, რეზჯუს, შოთორბანის უბანი – დიქ-ხანის სასახლე ამ უბანშია, ხიაბანის, სორხაბის – ესენი თავრიზის ჩრდილო ნაწილში არიან; ემირკიზის, სერდაბის. ოზდემირზადე ოსმან-ფაშამ სერდაბის უბნის წყლის მიწისქვეშა სათავსი გაასუფთავა, კანავათითა და ქარიზებით ამ უბნიდან გამოიყვანა და ახლაც მოდის წყალი. ჩარ მინარის, მირმერის და დერვაზეს უბნებიც ცნობილია.

წარჩინებულთა სასახლეები: ათას სამოცდაათამდე სასახლე აქვთ. მათ შორის ყველაზე ცნობილი ალავერდი-ხანის სასახლეა ემირკიზის უბანში. რეის უბანში – რუსთემ-ხანის სასახლე; იმავე რეის უბანში – ბენდ-ხანის სასახლე; იმავე უბანში – ფირიუდან-ხანის სასახლე. სულთან ჰასანის ჯამეს სიახლოვეს – ხანების სასახლე.

ქარვასლები: ორასამდე ქარვასლა აქვს. მათ შორის განთქმულია ზუბეიდას ქარვასლა, შაჰ-ჯეჰანის ქარვასლა, შაჰ-ისმაილის ქარვასლა, ფირ-ბუდანის ქარვასლა, შაჰ-ჯეჰანის ქალიშვილის – ალემ-შაჰის ქარვასლა.

მდიდარი ვაჭრების ფუნდუკები: სამოცდაათამდე სოფდაგართა ფუნდუკია. მათ შორის განთქმულია ჯაფარ-ფაშას ფუნდუკი, რომელიც მექუდეთა ბაზარზეა; ბენდერის ფუნდუკი, ბეგუმის ფუნდუკი, ბაბა ჰაკი თემდიჰ-ხანის ფუნდუკი.

მარტოხელათა ფუნდუკები: ას ათამდე მარტოხელების საწლია. მუსთაკიმის ფუნდუკი, ფერჰადიე, ჯაფერიე, ფირუზ-ხანის ფუნდუკი, გოლჰარის ფუნდუკი, ჯიღალე ზადე-ფაშას ფუნდუკი. ქალანთარის ფუნდუკი და სხვები.

სავაჭრო რიგები და დახურული ბაზარი: სულ შვიდი ათასი დუქანია. უმრავლესობა ალეჰოს ყაიდის, ქვით ნაშენი და მტკიცეა მთელი საქონელი და ნივთები ამ ბაზარზე იყიდება. დიდი დახურული ბაზარია, სადაც მრავალი მდიდარი სოფდაგარი ვაჭრობს. ქვითნაშენი, ერთგუმ-

235

ბათიანი ვეებერთელა დახურული ბაზარია ისეთი, მსგავსი არსად არაა. ოთხი რკინის კარი აქვს, რომლებიც სავაჭრო რიგებსაკენ იღება.

252

|| **მოსახლეობის გარეგნობა:** რადგანაც ჰავა მშენიერი, მთელი მოსახლეობა – მოხუცი და ახალგაზრდა – მკვირცხლი და ტანადია. მათი ლამაზმანების პირის ფერი გაფურჩქნილი ვარდივით ლალისფერია; ალერსის მოყვარული პირი საიდუმლოებათა კოლოფია. თვითონ²⁴ ტანკენარები, ტულიპის ღაწვებიანი შავწვერ-ულვაშებიანი, თეთრი ფერის, ლამაზსახიანი, თუმცა ამაყი და ამპარტავნები არიან. მშვენიერი ქცევისანი არიან და სიტყვები ტკბილი და დაშაქრული აქვთ.

კეთილშობილნი და წარჩინებულნი: სწორ გზას აცდენილთა და-ჯგუფებები ბევრია, მათ შორის – კეთილშობილნი, დიდებულნი და წარჩინებულნი. მაგრამ ავშარის, დუმდუმის, დუმბულის, ხალჯანის, თარაქამას, გოქდოლაკის ტომი ბევრია. ვაჭრობის საშუალებით კარუნის სიმდიდრეს დაუფლებული ხალხია. ყველანი შიას მიმდევრები არიან.

ღირსეული მეცნიერები: თორიათასამდე სისხლის გამოშვები, მკურნალი, დასტაქარი და თვალის ექიმი ჰყავს. მაგრამ მოსახლეობას ისინი არც იმდენად ესაჭიროება. ამათი უმეტესობა მთებში მცენარეულობას აგროვებს.

ღვთისმოსავნი და შეიხები: შვიდი ათასზე მეტი სათნო, ერთი ღმერთის მაღიარებელი მოძღვარი და დამრიგებელა, ღრმად მოხუცებული შეიხი ჰყავთ. ამ ქვეყანაში მიხრწნილ მოხუცებს და ხანდახმულ ადამიანებს დიდ პატივს სცემენ. მათ დაუკითხავად არაფერს აკეთებენ. მათი რჯული სწორი არ არის.

მთხველები და პოეტები: სამოცდათვრამეტი კაცია „დივანის“ შემქმნელი, მჭევრმეტყველი, ამბავთა მხატვრულად გადმომცემი, პოეტთა შორის უკეთესი და განათლებული. თავისი დროის ყველაზე განათლებული ადამიანები არიან ავერ, შაბრ, საიბრ, ედჰემ, ჩაქერ, ჯაბრ, რაზრ, „დივანის“ შემქმნელი სეიდრ ვაჰიდრ, ჩვენი სახლის პატრონი აზადან-აკა, მერდან აკა-ხანი, ყურბან ყულრ, ხოჯა თელდდრ, ფირ ბაშ-აკა, მირზა-ბაი, ჰუსამ-აკა, ელვენდ-აკა, რეზა-ბაი, ქელბ-ქელრ²⁵ და სხვანი ის პოეტები არიან, რომლებიც მე ვინახულე. კეთილშობილთაგან დედე შერიმის სახელით ცნობილი ერთი ღვთისმოსავია. მთელი სიცოცხლის განმავლობაში არავის უნახავს დამინებული.

მცხოვრებლების ტანსაცმელი: წაოჩინებულები და დიდებულები თავზე ჭრელ და წითელ თავსახვევს იხვევენ. გამოთქმა „ყიზილბაშ“²⁶ აქედან მოდის. მაგრამ ბევრი სპარსულ ყაიდაზე იხვევს მაჰმადიანურ თეთრ ჩალმას²⁷. დამკვიდრებულია წესი, რომ ქულებზე წვეტიანი ჯი-

236

და უნდა ჰქონდეთ; მას, „თაჯი“ უწოდებენ. მაგრამ ულემების „თაჯი“ ორ მტკაველზე მეტია. ||მდაბიონი ერთი მტკაველის სიმაღლე მოოჭვილ ქუდს იხურავენ. წაოჩინებულები ცისფერი სიასამურის ქურქს იცვამენ. სხვები – ჩოხას²⁹.

253

მოსახლეობის ენა: განათლებული ადამიანები სპარსულად ლაპარაკობენ. მაგრამ თერეს, მთის ავშარებს, დოლაკებს განსაკუთრებული კილო აქვთ, რომლის რამდენიმე მაგალითს ქვემოთ გიჩვენებთ:

ჰზე თანამაშმ – ჯერ არ მინახავს; მნმჩუნ ხათრ მანდა ულუფდრ – მე მაწუხებს; დარჯნჰმმ – გავბრაზდი; ფარუნჯმ – მტერი გავხდი; აფარგლნ ჩაკრი – წაიღე ღვინო³⁰.

სანიმუშო შენობები: სულთნის ჯამეს შენობა, შაჰ-იაკუბის შენობა, შაჰ-ხიბანის შენობა, სეჰლანის კოშკის შენობა; შაჰ-ჯიჰანის შენობა, ჰადიმ ჯაფერ-ფაშას კოშკის შენობა, შამ-ყაზანის კოშკის შენობა, მაგრამ მირმირის უბანში რომ არის ალი შაჰის თალი, „თად-ი-ქესრას“ ჰყავს. ამირ-ხანის ციხის შენობა და შაჰ-ისმაილის ჯამეს შენობა დანგრეულია, შაჰ-ისმაილის ჯამეს პირდაპირ მდგარი ჰადიმ ჯაფერ-ფაშას ციხეც დანგრეულია. სურჰაბის მთის კალთებზე რომ არის მეჰმედ შამ-ყაზანის ერთ-ერთი ვეზირის³¹ მიერ აშენებული რეშიდიეს ციხე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს. თუმცა კიდევ ბევრი ძვე-

ლი ხუროთმოძღვრების ძეგლი და განსაცვიფრებელი შენობაა, ესეც საკმარისია.

ჰაერი: ამ ქვეყანაში დილის ქარი ქრის, რომელსაც „ბად-ე-ნესიმს“ უწოდებენ და მთელ ხალხს სამუდამო სიცოცხლეს ანიჭებს. ამიტომაც ამ ქვეყანაში სრულებით არ არის ციება. შეიხები და მოხუცებულები ას სამოცდაათ წლამდე ცოცხლობენ და არისტოტელესავით მოაზროვნეები არიან.

ჭები: თავრიზში ცხრა ქარიზის წყლების გარდა შვიდი ათასამდე ჭაა, მაგრამ ქარიზის წყალი ჭის წყალზე გემრიელია. ჭების [სიღრმე] ოცდაათიდან ორმოც წყრთამდეა. ზამთრის ყინვებში, მათი წყლები თბილია და ზაფხულში კი ცივდება. ქალაქი სიგრძედის მეოთხე სართყელსა და განედის მეთვრამეტე სართყელზე მდებარეობს.

ქალაქ თავრიზის ბედის ვარსკვლავი: აზერბაიჯანის ვარსკვლავთმრიცხველების ვარაუდით, როცა თავრიზის ამშენებელმა პირველი ქვა დაადებინა, მისი ბედი ზოდიაქის თანავარსკვლავედის ღრიანკალის ნიშანს დაემთხვა. მისი [თავიზის] უფალი მარეხის ბედისა ყოფილა³². ისევე, როგორც სულთან მურად მეოთხემ, თემურმა და ჩინგიზმაც გადასწვეს და დააქციეს.

||აბანოები: ოცდაერთი სიამოვნების მომგვრელი აბანო აქვს: ფენს კოშკის აბანო, მიწისფერი აბანო, ჯეჰანშაჰის აბანო – ჯეჰანშაჰის

254

237

ჯამეს. ახლოსაა, მირმირის უბნის აბანო, სერის კარიბჭის უბნის აბანო, ზარჯუს უბნის აბანო, ფილ ბაღის უბნის აბანო. ყველა ამ აბანოს სასიამოვნო წყალი და ჰაერი აქვს. თითოეულ მათგანში არის თითო, ან ორ-ორი სამკურნალო აუზი, საშუალო ზომის სოფა და წყლის შადრევანი. მათი მექისეები მოკრძალებული, ფერისავით ლამაზი ჭაბუკები არიან. სულთან ჰასანის ჯამეს უკან არის მეაქლემეების უბნის აბანო, რეის უბნის აბანო, ხიაბანის უბნის აბანო, სურჰაბის უბნის აბანო. ამათ გარდა, შვიდასამდე კიდევ არის სასახლეების აბანოები. ამ აბანოების შორენკეებზე უმთავრესად ჭუზულის³⁸ წარწერებია.

ჭირნახული და მოსავალი: ამ ველზე მოყვანილი შვიდი ჯიშის ხორბალი მეტად უხვმარცვლოვანია. ცერცველა და ქერი უხვად მოდის. ბამბაც შვიდი ჯიშისაა. სხვა მწვანილეულიც აუარებელია. ერთი სიტყვით, ვრცელი, სიღავით ცნობილი, კეთილნამენი და აყვავებული ქვეყანაა.

ხელოსნობა: არც ერთ ქვეყანაში არ არიან ისეთი სრულყოფილი, დაოსტატებული კედლის მომხატველები, მხატვრები, ოქრომჭედლები და თერძები, როგორც აქ. ყოველგვარი ხელობის უმაღლესი [დონე] ამ ქალაქშია. კერძოდ, აქაურ ძვირფას ქსოვილს. აზრემუმის ტანსაცმელს, ხავერდს, დარაიას თავრიზულს უწოდებენ და საქვეყნოდაა ცნობილი.

საქმელები: განთქმულია წმინდა და თეთრი ლავში. პური „ჰაკილ“, გამტკიცული მრგვალი პური, ერზოიანი ბლითი, ფენოვანი ღვეზელი, ფენოვანი პური, კაკბის მწვადი, ქათმის ღვეზელი. ორმოცნაი-

რი სურნელოვანი ფლავი, ჰერისეს შეჭამანდი, „მსბას“ წვნიანი; მათ მზარეულებს აქვთ „ღუვავ“-ში შემწვარი, „ვალუზე თერი“,³⁴ რომლებიც განთქმულია.

ხილეული: მსხალი „ნეჯმ-ი ხალეფ“, ფეილამზარ და სეფეთ მეილანი; გარგარი, „ნეჯმი აჰმედი“, წვრილე ყურძენი, [ყურძენი] რა-ზექრ, მელექრ, „თებრიზე, „ჯეზირე-ი მეჯდ ედ-დინ“; საქალებო მსხალი – ზენანე³⁵. სხვა ჯიშის ხილიც განთქმულია.

სასმელები: განთქმულია მუსკატის ყურძნის შვიდნაირი შირა, „მელექრს“ ჯიშის ყურძნისაგან დამზადებული წმინდა ღვინო, ღვინო „კოკნაზ“, ბროწეულის შარბათი, ვარდ-ბროწეულის შარბათი, შილეს წვნის შარბათი,|| „სეჰლანის“ სასმელი, ზამთრის სასმელი თაფლის წყალი, მდაბიოთათვის – ფეტვისა და ბრინჯის ბოზა³⁶.

საქველმოქმედო ნაგებობანი: შაჰ-აკუბის³⁷, ხალიფა მუთავაქილის, ზუბაიდა ხათუნის. სულთან ჰასანის საქველმოქმედო ნაგებობანი თუმცა განთქმულია, უსახსროდ არიან.

238

სასეირნო ადგილები: მთა სურჰათი ანუ წითელი მთა. სამხრთს დროს მისი უმაღლესი მწვერვალებიდან ურმიის ტბა მოჩანს. ყოჩადი მოსიარულე ფეხით ერთ დღეში მოაღწევს აქამდე სასეირნო ადგილი „ბალავათი“ შედგება ორმოცდაშვიდიათასამდე ბალ-ვენახისა და გასართობი ადგილისაგან. მათში ყველაზე ცნობილია შაჰ აკუბის ბაღი, რომელიც მისი ჯამეს სიახლოვესაა. მაღალღირსეულმა ხანმა ამ სამოთხის ბაღში მე, მწირს, დიდი წვეულება გამიმართა, მსგავსი ჯერ არ მინახავს, როდესაც [სულთან] მურად-ხან მესამის ვეზირი კოჯა ფერჰად-ფაშა თავრიზის მმართველი იყო³⁸, ამ იაკუბ შაჰის ბაღის სიმშვენიერით მოიხიბლა და ააშენა ნაირ-ნაირი ხავარნაკისებური³⁹ კომპე-

ბი, სენაკები, დარბაზები, ხეივნები და [აქაურობა] ააყვავა. როდესაც [სულთან] მურად-ხან მეოთხემ ქალაქი თავრიზი ააოხრა, ამ ბაღს ჩიფთელერლი ოსმან-აღა მიუჩინა მცველად. აჰყამად ისეთი მადლიანი ბაღია, გეგონება ედემიო. იმ სასახლეში, სადაც ჩვენ ვინადიმეთ, წარწერა იყო, რომელიც ასე ბოლოვდებოდა: „ააშენა ფარჰადმა შირინის სასახლე“⁴⁰, რაც ნიშნავს 983 (1575–1576) წელს⁴¹.

შაჰ-სეფის⁴² ხეივანი: ენას არ ძალუმს მისი შექება. ჩოგანის მოედნის გასართობი ადგილი: ამ ადგილის შუაგულში კვიპაროსის ორი ბოძია ერთმანეთზე მიბმული და კენწეროზე ერთი ვერცხლის თასი დევს. პარასკეობით მეომრები და ხანის ხელქვეითები ნიავევით სწრაფ ცხენებზე შესხდებიან და იმ მოედანზე თამაშობენ – ხსენებულ თასს წვეტიან ისრებს ესვრიან ყველა გულშემატკივარი ამ [სანახაობას] უცქერის. განსაკუთრებით ხვარაზმ-შაჰის ნოვრუზის⁴³ დღეს! ერთმანეთთან აბრძოლებენ ცხენებს, რომლებიც მანამდე ორმოცი-ორმოცდაათი დღის განმავლობაში სიბნელეში ჰყავთ – დიდი სანახაობაა! აქლემების ბრძოლაც ფრიად კარგი გასართობია. კამეჩების ბრძოლა, ყოჩების ბრძოლა, ვირების ბრძოლა, ძაღლების ბრძო-

ლა, მამლების ბრძოლა ამ ნოვრუზის, დღის დასასრულის დიდი სანახაობანია და სპარსთა ქვეყნისათვისაა დამახასიათებელი. სამაგალითო სასეირნო ადგილია. ყოველწლიურად, წმინდა მუჰარემის მეათე დღეს⁴⁴ ჩოგანის მოედანზე კარვებით გამოდიან და ბანაკდებიან წარჩინებულები, დიდებულები; დიდი და პატარა აქ დგება. სამი დღე და ღამე გულითადი საუბარი მიმდინარეობს ქერბელას ველზე წამებულთა⁴⁵ სულების [მოსახსენებლად]. ასობით და ათასობით ქვაბებში აშურას⁴⁶ ადუღებენ, მდიდარსა და ღარიბს უხვად გასცემენ – ქერბელაში წამებულთა სულებს სწირავენ მათი კეთილი საქმეების აღსანიშნავად. იმავე დღის დასასრულს უხვად გაიცემა შაქრის შარბათები. წყლის მზიდავები ტიკებიდან ცივ წყალს ასხამენ ბროლის, ნეჯეფის ქვის, ცისფერი და ყვითელი აქატის თასებში. „ქერბელელი წმინდანის –

239

ჰუსეინის გულისთვისო“, ამბობენ და ორივე მხარეს აქცევენ. მრავალი წარჩინებული და დიდკაციც ქერბელელი ჰუსეინის სულის საამებლად კისერზე ტიკს ჩამოიკიდებს და წყალს აქეთ-იქით არიგებს. თავრიზის ხანიც ამ ადგილებში ჭრელად მოხატულ-მოფარდაგულ კარავს დადგამს და თავრიზის ყველა წარჩინებული შეიკრიბება. რუმში რომ წინასწარმეტყველ მუჰამედის დაბადების დღეს ლოცვები იკითხება, იმის მსგავსად კითხულობენ ჰუსეინის მოკვლის შესახებ სალოცავს. [ალის] ყველა რჩეული მიმდევარი გაოგნებული, მოწიწებითა და მოკრძალებით ისმენს. როდესაც მკითხველი წარმოთქვამს. „ასე აწამა დაწყევლილმა შიმერმა⁴⁷ საწყალი წმინდა იმამი ჰუსეინიო“, მაშინვე მოფარდაგულიდან ყველას დასანახავად გამოიტანენ თეთრ სხეულს, რომელსაც თავი და ტანი ცალკე აქვს. იმამის სხვა ჩამომავლების მიმსგავსებულ სხეულებს აკეთებენ – უწყლობისგან განსვენებულ უმწიკვლო-უცოდველებისა. ხალხში ალაჰის სადიდებელი ყვირილი და ღრიანცელი ატყდება; ყველა აღტყინდება, გაბრუვდება და გაოგნდება. აქ ასობით მუსლიმი დალაქი [ალაჰის] ნამდვილ მოტრფიალეთა შუაგულში შედის; ვინც იმ დღეს ჰუსეინის ეშხით სისხლის დაღვრას აპირებს, სამართებლებით მკეოდსა და მკლავებზე ჭრილობებს დაუსვამენ და სისხლს გამოუშვებენ. მწვანე მინდორი სისხლით შეიღებება და ტულიპებით მოიფინება. ალაჰის მოტრფიალეები ისე თავგამოდებულად იგვემენ, მკლავს იდაღავენ და სისხლს იდენენ, როგორც ეწამენ ჰასანი, ჰუსეინი და აკილი. შემდეგ იმამ ჰუსეინის სხეულის გამოსახულებას მოედნიდან გაიტანენ და უსასრულო გოდებეთა და ღმერთის ერთარსობის აღიარებით ჰუსეინის მკვლელობის ამბავს სრულიად წარმოადგენენ. შეჭამენ აშურას და სამი დღე-ღამის განმავლობაში გულითადად საუბრობენ.

რადგანაც ამ ქალაქის ჰავა მშვენიერია, უთვალავი გასართობი და ვარდყავილნარი აქვს. თვით ქალანთარის ბაღის სასახლის თაღზეც, რომელშიც ჩვენ ვიყავით დაბინავებული, კუთბ ედ-დინ მეჰმედ აფზიდის წარწერაა: „ეს არის სასიამოვნო ადგილი და დიდებული სასახლე“. რადგანაც სხვა უბრალო ამბების ჩამოთვლა მაინცდამაინც სა-

სარგებლო არ არის, ამიტომ ტყუილუბრალოდ სიტყვის გაგრძელებას მოვერიდეთ.

240

LXII

ამბავი ხანთან ერთად თავრიზის სანახების შემოვლისა და დათვალეერებისა

||თავრიზის გარშემო შვიდი კეთილმოწყობილი და გაშენებული ნაჰიეა. სანადიროდ გავედით ათასამდე მეომრითა და დოლის დაკვრით. თან გვყავდა შევარდნები, ქორები, მწევრები, მეძებრები. ჯერ მეჰრან-რუდის ნაჰიეზე გავიარეთ. ეს ნაჰიე თავრიზის აღმოსავლეთით მდებარეობს და თავრიზის კარიდან ხუთი ფარსახით არის დაშორებული. რუთის, ისფენჰისა და სეიდაბადის დაბეები კეთილმოწყობილი საცხოვრებელი ადგილებია. მრავალრიცხოვანი ჯამეები, ფუნდუკები, აბანოები, მცირე ბაზრები და ბალ-ბაღჩები აქვთ. მეორე ნაჰიე – სერავდუდი, თავრიზის დასავლეთით მდებარეობს და მის ბალ-ვენახებს აკრავს. სამოცი კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფელი აქვს. მათ შორის ყველაზე ცნობილია სოფლები: დუშთი, ჯულან დერუქი, ელფაბენდლისი, ლაქდერხი, ქეჯა აბადი, ჯამეებიანი, აბანოებიანი და მეჩეთებიანი სოფლებია. მათი სახნავ-სათესი მდინარე სერავდუდზე მდებარე ნაყოფიერი მიწებია. მესამეა დიდეჰერდერის ნაჰიე. თავრიზის სამხრეთ-დასავლეთით ოთხი ფარსახს მანძილზე მდებარეობს. ოცდაოთხამდე სოფელი აქვს. მეოთხეა ერდენკის ნაჰიე. თავრიზის დასავლეთითაა ერთი ფარსახის მანძილზე. ოცდაათი სოფელია. ყველა ჯამეებიანი, აბანოებიანი, ფუნდუკებიანია. მეხუთეა დუდკათის ნაჰიე. სურხაბის მთის გადაღმა მდებარეობს, თავრიზის ჩრდილოეთით. ეს ნაჰიე თავრიზიდან ერთი ფარსახით არის მოშორებული. ასსოფლიანი, კეთილმოწყობილი და გაშენებული მიწებია. მეექვსეა ჯანიმ რუდის ნაჰიე; ოცი სოფელი აქვს. მეშვიდეა ბედესთანის ნაჰიე; თავრიზის მხარეზეა. სამოცდაათი კეთილმოწყობილი, გაშენებული, ჯამეიანი, ფუნდუკიანი, აბანოიანი სოფელი შედის. ჩვენ რომ გადმოგვკეთ ხანთან ერთად ჩვენი ნადირობა თავრიზის ნაჰიეებში და თავრიზის მთელი ვითარება, წიგნის ვეებერთელა ტომი გამოვა. ეს იმიტომ, რომ თავრიზი ირანის მიწაზე ყველაზე სახელგანთქმული ქალაქია. კეთილმოწყობილი და გაშენებული ამყოფოს ალაჰმა, რადგანაც ამ ქვეყანაში დიდად მოვილხინეთ, ვისიამოვნეთ და გავიხარეთ.

257

LXIII

საოცრება პაექრობისა

||ერთხელ მე და ხანი გულითადად ვსაუბრობდით. მე, მწირს, სუფთა ღვინო! შემომთავაზა. შორს დავიჭირე:

258

– ალაჰსა ვფიცავ და ალის წმიდა სულს გაფიცებთ! დღემდე არ შემეცოდავს. აკრძალული და მათრობელი არაფერი დამილევია. არც გამიგია, ჩვენ დიდ წინაპართაგან ვინმეს გემო გაესინჯოს ამ აკრძალული სასმელისათვის. მოიღეთ მოწყალება, რჩეულ მეჯლისთან ბოდში მომხადეთ და მაპატიეთ. – ჩვენი სიცოცხლის თანაბარო ძმაო! – თქვა ხანმა – აბა, შეხედე! გულის სიხარული და თვალის ჩინი, ამოდენა კაცი მირზა-შაჰი ფეხზე წამომდგარი გაწოდებს სუფთაჯ ღვინოს. მისი ხათრი იქონიე და ფიალა ჩამოართვი, მანამდე მეც არ შევსვამ ლალისფერ ნუნუას! ჩემო კარგო, ვისი შიში გაქვს? დედამიწის კეისრის – შაჰისამ?² თქვენი შაჰი ხუთი თვის სავალზეა. შენი ხანისა?³ – თავრიზიდან არზრუმამდე ორმოცი ღდღის სავალია. მაშ, ვიღასი უნდა გემინოდეს? მეც მკაცრად ამიკრძალა ჩემმა შაჰმა. მე, ირან-თურანის შაჰის ხანთა-ხანს, ქელბ ალი-ხანს მითხრა: – ვინც ჩემ პურსა ჭამს, ჩემი სულთნები იქნებიან ისინი, თუ ხანთა-ხანები არავინ დალიოს ღვინო, თორემ გულ-ღვიძლს დავაგლეჯო. შაჰის გაფრთხილება მხედველობაში კი მივიღე, მაგრამ საქეიფო და სამხიარულო მეჯლისს რომ ვაწყობ. სუფთა ღვინოს – ანკარა ნუნუას შევექცევი. ახლა! ვისი გემინია? აბა, დალიე ღვინო!

– ჰოი. ჩემო კარგო ხანო! – მივუპე მე, მწირმა. – შენ თუ შენ-მა კარგმა შაჰმა აგიკრძალა, მე – შაჰთა-შაჰების ფადიშაჰმა. მან, შეუდარებელმა, ერთი წვეთის დაღვევაც კი გადაჭრით და გარკვევით ამიკრძალა ყურანის შემდეგი სიტყვების საფუძველზე: „ღვინო, მესერის თამაში, კერპები და აზლამის თამაში ეშმაკის ბინძური საქმეა“⁴. მე იმ ყოვლადმღიერი ღმერთისა მეშინია რომელმაც არარაობიდან შექმნა ყოველივე ამჟამად არსებული. მის ბრძანებას ვერ დავარღვევ და ღვინოს ვერ დავლევ-მეთქი.

– ღმერთმანი ნამდვილი მართლმორწმუნე და – არწმუნოებისათვის გახელბული ყოფილხარო, – მიპასუხა ხანმა.

– ღმერთმა იცის, ჩემო ხანო, რომ სარწმუნოებისათვის გახელბული არა ვარ; ნუ‘მან ბენ საბითის – ალაჰიმც იყოს მისი კმაყოფილი – მოძღვრების მიმდევარი, მორწმუნე, მსოფლიო მოგზაური, ადამიანთა მეგობარი და სამეფო საგვარეულოს მორჩილი ღვთის კაცი ვარ-მეთქი, მივუგე.

289

მეჯლისის დამსწრენი, ხანის ახლობლები||ჩემი სიტყვების გაგონებაზე გაშემდნენ. ხანი თავისას არ იშლიდა. ფეხზე წამოდგა, გულითადი მეგობრებიანად მომიახლოვდა და შემდეგი სიტყვებით მომმართა:

– ჩემო თვალის სინათლე! ჩემო ევლია ჩელები ოღონდ ჩემი კეთილმორწმუნე მონების ხელით მორთმეული ერთი თასი დალიე და

რომელსაც მოისურვებ, ფეშქაში იყოს – ეფუდან-შირი იქნება იგი,

თუ მირზა-შაჰი, ფარვიზი თუ ფირუზი, ალი იარი თუ ზავალიზი, შაჰ-ლევენდი, სეიფ-ყული თუ ხალხანი. მურთაზა ალი და თორმეტი იმამი თუ გიყვარს, სცადე, რომ თავი გახურდეს და გულს მოეშვას. ამ წარმავალ ქეიფში სურვილი შევისრულოთ და დრო ვატაროთ. – ამას რომ ამბობდა, თავისი ბიჭები დამახვია.

მე, მწირმა, კვლავ შეწყალება ვთხოვე მაღალ ღმერთს და ასე მივმართე:

– ჩემო ხანო! გულითადი საუბარი განა ისა, კაცმა მაგ ხოჯა ნაკდრვით გამოწრუპოს მიწოდებული ღვინო, უგონოდ დათვრეს და თქვენს წინაშე აბდაუბდას მოჰყვეს! ესაა ირანული ლხინი და ქეიფი? ეს რომ მოისმინა ხანმა, ჰკრა პანდური ხოჯა ნაკდრის და მეჯლისის თავში დასვა.

უგონოდ მთვრალი ხოჯა ნაკდი მოჰყვა ბაიათებს:

„ისეთი მთვრალი ვარ, ქვეყანა რაა არ ვიცი;
ვინ ვარ, მერიქიფე ვინაა? ღვინო წითელია? – არ ვიცი“.

[ხანმა] ისევ დამაძალა ღვინო. მივხვდი, რომ სანდო მეჯლისში ვიყავი და ვთქვი:

– ჩემო ხანო! გასამხიარულებლად სუფთა ღვინოს შეექცევით. მაგას ღვთიური მხიარულება არა სჯობია? აბა, ერთი, დაირა მომიტანონ და საღვთო ქეიფს გაჩვენებთ, -მეთქი.

– ალის ხათრით ივოს! აბა, ჩემ ძმას დაირა მოუტანეთ! – ბრძანა ხანმა.

ინდური ნახელავი, ბროლის ზანზალაკებიანი დაირა მომიტანეს. ხელში ავიღე და რუმის სეგაჰის⁵ ჰანგზე წარმოვთქვი ნაწყვეტი ბაიათიდან:

„შენი სიყვარული მარადიულ სიცოცხლეს გვაგონებს;
თითქოს ზეცაში სიკედილს ეტრფის ყველა სნეული“.

||სამი ოთხტაეპიანი სიმღერა, ერთი სიმაი და ერთი ც დუბეითი⁶ ვიმღერე, მეჯლისის წევრები გავაოცე და დავამთავრე. ხანმა უმაღლად მოიგდო სპარსული ყაიდის მოსასხამი და საკუთარი ხელით მხრებზე მომასხა.

– ათასი ვაშა! ასი – ყოჩაღ! ჰოი, ქვეყნიერების კეისრის, ანლობელო! – შესძახა. ერთი ქართველი ბიჭი, აბასური თუმანი, ნიავივით მონავარდე. ყარაჩუბუკი ცხენი⁷ მიწყალობა და თქვა:

– დარწმუნებული იყავ, რომ ამიერიდან ღვინოს აღარ დაგამალე!

260

243

სრულ ერთ თვეს ვილხენდით. ამდენ მთვრალ და უგონო, მოქეიფე და მომლხენ თავრიზელთაგან ერთიც არ მინახავს ქუჩაში გამოსული. მოსახლეობა უაღრესად ზრდილია. მათ შესახებ მჭევრმეტყველური ლექსია გამოთქმული:

„თავრიზი ისევე, როგორც მისი შვიდი ტომი, სისპეტაკით, ჭემმარიტად, ჰგავს ჟანგისაგან გასუფთავებულ სარკეს. თუ იტყვი, მეგობრობაში ერთგულნი არ არიანო, სურათი სარკეში გამოჩნდება, სხვაგან – არა“.

XLIV

სასურველი თავრიზის ზოგადი ქება

[თავრიზის] ყველა საუკეთესო თვისებათაგან ერთი ის არის, რომ რადგანაც გამდინარე წყლები მრავლად აქვს შარაგზებს დღედაღამ ხვეტენ ცოცხებით და მტვრის ნამცეცსაც კი არ ტოვებენ. შემდეგ წყალს ასხამენ. სავაჭრო რიგები და ქუჩები ისეთი სუფთა და გრილია, რომ ივლისის თვეშიც კი სიცხით არ შეწუხდება ადამიანი.

მეორე კარგი თვისება ისაა, რომ მაჰმადის ჩამომავალ კეთილ-შობილ ქალწულებს მონის ჩამომავალს არ აძლევენ და ისევ თავის თანასწორებს მისცემენ. მე, მწირს, ამის შესახებ შემდეგი კითხვა მომცეს: „თქვენ ურჯულო ქალს ყიდულობთ და ცოლად ირთავთ. ამბობთ, ამაში არაფერი არ არის ცუდიო. თუ ასეა, მაშინ ეს მაჰმადის ჩამომავალი ქალები ჩვენც რომ ურჯულოებსა და გადაგვარებულებს მივცეთ, მათ შვილებს რა უნდა ვუთხრათო?“ მე, მწირმა მივუგე: „ასეთი რამ მართლაც არ არის კარგი. თქვენი საქციელი ამ მხრივ გონივრულია-მაგრამ [ყველა ხალხის] ბავშვებს დაბადებიდანვე დაჰყვებათ ისლამი. მხოლოდ შემდეგ, დედ-მამის არასწორი აღზრდის შედეგად, სცოდავენ [და სხვა რჯულს იღებენ], როგორც ეს წმინდა ჰადისშია ნაბრძანები: „არავინაა ისეთი,||ვინც ისლამის ბუნებით არ დაბადებულიყოს, შემდეგ კი მშობლები მათ აებრაელებენ, ან აქრისტიანებენ და ამაზღედანებენ“¹. ამ სიტყვებით ყველანი გავაჩუმე.

261

მესამე კარგი თვისება ის არის, რომ შეიხ სეფრს კანონით, სავაჭრო რიგებში ყიდვა-გაყიდვა წარმოებს სპილენძის ვერცხლის და ოქროს² ფულით. ამ მხარეში სხვა ფული არ გადის. ფული შვიდ ადგილას იჭრება. პირველია ძველი სატახტო ქალაქი არდებილი³ [და ეწოდება] არდებილში მოჭრილი. აგრეთვე – ჰამადანში მოჭრილი ბაღდადში მოჭრილი, ისპაჰანში მოჭრილი, თბილისში მოჭრილი, ნეჰავენდში მოჭრილი ფული და თავრიზში მოჭრილი. მათი ფულის ერთ

244

მხარეზე წარწერილია: „არ არის ღმერთი თვინიერ ალაჰისა და აღია მეგობარი ალაჰისა“. მეორე მხარეს სათანადო შაჰის სახელია ამოკვეთილი. მაგალითად, შაჰ-აბასის მიერ თავრიზში მოჭრილ ფულზე წერია: „მონა, ძაღლი ალისა – შაჰ-აბასი“, მათ სპილენძის ფულზე წერია: „მოიჭრა თბილისში“, „მოიჭრა თავრიზში“. მეორე მხარე კი წარწერით შემკულია და [ფულის მოჭრის] წელია ამოტვიფრული. ხმარებაში მყოფ ფულზე, ფართლის საზომების ბოლოებზე, საწყაო ქილებზე, მოქარგულ ქსოვილებზე წერია წმინდა გამონათქვამი: – „არ არს

ღმერთი, თვინიერ ალაჰისა“. ვაი მას, ვისაც აზრად მოუვა დაარღვიოს იმ წესით წარმოებული ყიდვა-გაყიდვა, რომელიც ემყარება მცნებას – „არ არს ღმერთი თვინიერ ალაჰისა. თვალში გავარვარებულ შანთს გაუყრიან, თავზე გახურებულ ქვას დაადებენ და ასე დაასახიჩრებენ. სავაჭრო რიგების დუქნებში, ბაზრების მოედნებზე ყვითელი ბრინჯაოს ჯაჭვიანი სასწორებია ჩამოკიდებული. არავითარ შემთხვევაში არ მიეკარება ადამიანის ხელი. მუდამ ასე ხელუხლებელია. მუშტარს ზუსტად აუწონავენ სასწორის თევზზე და ჩააბარებენ. ხორბლის, ბრინჯისა და სხვა მარცვლეულისათვის ქილას არ ხმარობენ [საწყაოდ]. ყველაფერს სასწორით ჰყიდიან. ქსოვილები და საქონელი მექის წყრით იზომება. საქონელი და ტყვეები კი კანონს დაქვემდებარებული შემფასებლების მიერ დადგენილი ნიხრით იყიდება. შაჰის კანონი ასეთია.

მეოთხე საუკეთესო თვისება ისაა, რომ მათი დუქნების მზარეულები კერძებს რიგიანად ამზადებენ და სანამ არ დაასუფთავენ დუქნების კედლებზე განლაგებულ ქაშანურ და სპილენძის ჭურჭელს, ფაიფურის თასებს, დუქნის გაღების ნება არა აქვთ. როგორც კი გათენდება, ლოცვითა და ღვთის დიდებით გააღებენ თავიანთ დუქნებს. შემდეგ ჰერისეს, ფლავს, ზაფრანიან ფლავს, მწვადს, ერბოკვერცხიან ფლავს, მუზაფერ ფლავს, შილაფლავს, ერთი სიტყვით, სხვადასხვა კერძებს უცხოელებსა და ადგილობრივებს ჩამოურიგებენ და მიჰყიდიან. ვერცხლივით მოკალული დიდი სინების ნაპირებზე თალიკის ხელით ამოტვიფრულია ამა: „აჰმევენ საჰმელს“, და ჰადისები: „არ არის დიდება უფრო მაღალი, ვიდრე ისლამი“, „დიდება ადგილისა მისი ძლიერებითაა და დიდება სახლისა – მისი ოჯახით და დიდება ხალხისა – მისი ხელგაშლილობით“⁴. წარჩინებულებსა და დიდკაცებს ჰამის შემდეგ ხელსახოცს მიაართმევენ, სუფთა ტაშტითა და სურით ხელებს დააბანინებენ. დარიბები და მსახურები კი მარჯვენა ხელს მარცხენა იღლიაში გამოისვამენ და მარცხენას, მარჯვენაში. ესენი ცუდ ყოფაში არიან.

262

245

LXV

ირანის ხალხის დასაბმობი ზნე-ჩვეულება

მონახლეობას თორმეტი იმამის პატივსაცემად სამზარეულოების თორმეტი ამქარი აქვს ჯარისათვის, რომლის რაოდენობა ათასებს აღწევს¹. ულემები და სხვა წარჩინებულები თავიანთ სახლებში იმზადებენ საჰმელს. სხვები თავიანთ ქოხებში ანთებენ ცეცხლს და წყალსაც იქ აცხელებენ. ყველა მსახური და ჯარისკაცი უცოლშვილოები და უსაქმურია. სავაჭრო რიგებში და ბაზრებში ყიდულობენ საჰმელს და იქვე ჰამენ. მართლაც რომ ცუდი საარსებო პირობები აქვთ, მაგრამ, რადგანაც სიუხვეა, სურსათ-სანოვაგეს იაფად შოულობენ. მომჭირნე და მარტოხელა ხალხისათვის ეს უფრო ხელსაყრელია. თუ ჯარისკაცი სამ თვეს ბაზარზე ჰამს საჰმელს, როდესაც შაჰისაგან სარგო გამოვა,

მისი მზარეული იტყვის: „მე ამა და ამ მეომრის მზარეული ვარო“, ჯარისკაცის სარგოს იღებს და მიდის. იოტის ოდენა ზედმეტის ალება არაფრისა შეუძლია. მზარეულებს, რომლებიც დაარღვევენ ამ წესს, ენას ამოგლეჯენ. შემდეგ ის მზარეული სარგოს პატრონს თორმეტი დღის განმავლობაში უმასპინძლდება. თუ შაჰი ან სპასალარი სალამქროდ გავა, თავიანთ ჯარში ქეჩის კარვიან მზარეულს გვერდს ვერ აუვლიან, რადგანაც მთელ ჯარს სჭირდება მზარეულები. ირანის კანონის მიხედვით დამნაშავეს არ ჰკლავენ და არც ახრჩობენ. ტარულას და მუჰთასისბს დამნაშავეები სიკვდილთ დასასჯელ მოედანზე გამოჰყავთ. ჯალათები არ იზრალევენ და ამ დამნაშავეებს ათი დღე-ღამე უწყალოდ აწამებენ სამას სამოცი სახის წამებით.

263

მე, მწირმა, ვთქვი: „ჩემო ხანო! განა შეიძლება ამდენი წამება||გა: ნიცადოს ადამიანიშვილმა, ღმრთისაგან ესოდენ პატივდებულმა?“ ხანმა მიპასუხა: „ჰოი, ჩემო ძმაო! ისინი რომ მოსასპობები არიან, ეს სამართლიანი მოწმის სამუალებით დადასტურდება; დამტკიცების შემდეგ, მთელი ხალხის თვალწინ არ მოგკლავთ და მცონარე ხალხის გასაფრთხილებლად ამგვარ ტანჯვაში ვამყოფებთ. ადამიანზე მეტად დამჩაგვრელი და ურჩი არავინ არის, რომ გამჩენის წინაშე ეთქვას: „ჭემმარიტად, უფალი თქვენი მაღალ არს“² ამიტომ ვაწამებთ ასე“. მე, მწირმა, ვუპასუხე: „მაგრამ, რადგანაც ამის გამავრცელებელი იყო აი³, მის აღზრდაში მისი გავლენა არ ჩანს. შარიათით აუცილებელია მათი მოქმედების ზღვარდება. იმის მიხედვით. რომ იყოს, როგორც გადაწყვეტილია: „მოკვეთეთ ქურდ კაცსა და ქალს ხელები“ და ამა: „სული სულისა წილ“⁴, ქვეყნიერების ხალხი უფრო მეტ შიშსა და კრძალვას იგრძნობენ. ხანი დამეთანხმა – „მართლაც, რომ კარგ რჩე-

246

ვას იძლევიო“, – თქვა და გაჩუმდა. მაგრამ ასე რომ აწამებენ, იმით არის გამოწვეული, რომ თავრიზის მცხოვრებლები თავაშვებულები და გზასაცდენილი მწვალელები არიან. თავიდანვე ასეთი ჩვეულება აქვთ. თავრიზში ორმოცდაორი სომხური ეკლესიაა.

LXVI

დიდკაცებისა და დიდი წმინდანების საფლავები

თავრიზს აქვს სასაფლაოები, რომელთაც ეწოდებათ: სურხიბი, ჯერენდი, ქეჯილაბი, დულიან ქუჭი, ჰეიჯანი წიგნის შემდგენლების, მწერლების, ღვთისმეტყველების უმეტესობა ამ [სასაფლაოებზევა] დამარხული.

აქ დასაფლავებულ პირთა სახელები: იმამ ჰეფრანე, შეიხ იბრაჰიმ ქევანანი, შეიხ შექერ-ხანი, ბაბა ფერახი, ბაბა ჰასან მეიმენდრ, შეიხ შეჯა ვექალინი, შეიხ მალინ თავრიზი, შეიხ ჰასან ბულლარო, შეიხ ბედრ ედ-დინ ქერმანო, შეიხ ნურ ედ-დინ ბიმარესთანო.

სურხაბის სასაფლაოზე დამარხული პოეტები: ენვერო, ზეჰირ ედ-

დინ ფარიაბრ, ფელექრ შირაზი, შამს ედ დინ სუბჰან, ფელექრ შირ-
ვან – შეიწყალეს მათ ალაჰი¹.

**თავრიზის გარშემო დაბებში დამარბული დიდი წმინდანები ალა-
ჰისა:** || ქეჯიჯანის სოფელში – ხოჯა მეჰმედ ქეჯი ჯანი – კურთხეულ
იყოს მისი საიდუმლოება. სეიად აბადის სოფელში მათი უწმინდესო-
ბა შვიდასამდე მწერლისა და პოეტის – ღმერთმა აცხონოს ისინი –
საფლავი არის.

264

თავრიზის ახლოს მდებარე შეჰიდის მთაზე წინასწარმეტყველის
სპასალარის, მისი უწმინდესობა უსამას² საფლავია. აქვეა მართლმორ-
წმუნეთა მბრძანებლის – წმინდან ჰამზას დიდებული ძმის, მისი უწ-
მინდესობა აჯელისჟ აკლდამა. ზემოხსენებული წმინდანი მის უწმინ-
დესობა სარიესთან ერთად ნეჰავენდის ომში⁴ იყო მივლენილი, დაიჭრა
და თავრიზში გარდაიცვალა. ამას გარდა, აქ არის მათი უწმინდესობა
შეიხ სალუსონ და შეიხ სელამონ საფლავები.

სურხაბის სასაფლაოზეა საფლავი წმინდა ომეია ბენ ომერ იბნ
ომეიასი. მჭერმეტყველების საბადო, ღვთის დიდების საიდუმლოება-
თა მუფთი, წმინდა შეიხი სეიდ ჯანმიმ მწერლობასა და თხზვაში უბად-
ლო იყო. ძველ და ახალ მეცნიერებებში – შეუდარებელი. თავისი დი-
დებული ცხოვრება მთლიანად მეცნიერებას შესწირა. მისი განათლე-
ბის დიდებულებას საზღვარი არა ჰქონდა და მოთხრობების სიმშვე-
ნიერეს კი – ნაპირი – კურთხეულ იყოს მისი საიდუმლოება. მიმი

247

ჯანის სიახლოვეს ულემათა შორის გამორჩეულ ალის საფლავზე შემ-
დეგი ბეითია: „მემკვიდრე საწინასწარმეტყველო მეცნიერებისა, ერ-
თადერთი დასაყრდენი მაღალი შარიათისა“. მეცნიერებათა მემკვიდრე,
სიმწეულთაგან მხსნელი, წმინდა თაკრ! მე, მწირმა, წმინდა საფლავის
მოლოცვის შემდეგ მის საფლავზე ეს ბეითები დავეწერე:

„კეთილმორწმუნე გუნდის წინამძღვარი,
ის არის მოწყალე უხუცესი.

აანთო რეიში და ბუხარაში ჩირალი

მარადისობის ქვეყანაში იყოს მისი დასამკვიდრებელი.

იხაროს მისმა სულმა მუდმივ ღვთიურად, მუდამ მისი მონა იყოს ევლია“.

მეიხარანის უბანში წმინდა ალის ჩამომავლები არიან დამარბუ-
ლი. სურხაბის მთაზე მოციქულის ორი შთამომავალია დამარბული –
აინი ალი და ზეინი ალი. სერის უბანში ძველი სპარსეთის ერთ-ერთი
ფადიშაჰის – აფრასიაბის⁵ თავია დამარბული. სულთაჟ მეჰმედ II-ს
მასწავლებელი, აკ შამს ედ-დინის ძე შეიხ ნასრ ულ-ლაჰიც აქაა და-
მარბული. თუმცა თავრიზის შიდა და გარე ნაწილებში კიდევ მრავალი
სრულყოფილი აკლდამაა, მაგრამ, რადგანაც მათი აღწერა ჩვენს „მოგ-
ზაურობის წიგნს“ გააჭიანურებდა, ამით დავკმაყოფილდით.

ხანთან ერთად შამ-ყაზანის წმინდა საფლავისაკენ მგზავრობის
დროს ჩვენ მიერ დათვალიერებული ციხეები

265 ||ათასამდე საუკეთესო ცხენოსნით გავემგზავრეთ და დასავლეთი-საკენ ხუთი საათი ბაღებსა და ღობეებიან ბოსტნებს შუა რომ ვიარეთ, დაბა აჯი სუს მივალწიეთ. კუმლას ციხისაკენ მიმავალ შუა გზაზეა. ეს ორასკომლიანი კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფელი ხანის სახასია. ერთი ჯამე და სამი სავანე აქვს. თავრიზის ველების ყველა წყალი სოფლიდან სოფელში მიწის ქვეშ მიედინება შარაგზებზე ათასობით ჭაა. რადგანაც სოფლის წყალი მომლაშოა, მწარე წყალს (აჯი სუ) უწოდებენ. აქ სოფლის ქალანთარი მოვიდა და ხანს კარგი წვეულება გაუმართა. დილიდანვე დასავლეთისაკენ ოთხი საათი ვიარეთ და შამ-ყაზანის წმინდა საფლავთან მოვედით.

266 **მაჰმუდ შამ-ყაზანის წმინდა საფლავის აღწერა:** აქაურობა ჩინგიზიანთა ხიანთა ხანაში სამოთხის ბაღის|| მსგავსი ადგილი ყოფილა. რადგანაც დამასკოს ჰგავდა და დამასკოს მხარეს მდებარეობდა, სახელად შამ¹ დარქმევია. შემდეგ მაჰმუდ ყაზანს აქ ძლიერი ციხე აუგია და ყაზანიე დაურქმევია. მისი ათასამდე გლეხი ურფის გადასახადებისაგან

248

გაუთავისუფლებია და ამ ციხეში ჩაუყენებია. შემდეგ, თავისი აკლამის ასაშენებლად სპარსელი, არაბი, ინდოელი ოსტატები და ხუროთმოძღვრები შეუკრებია, ფრიად მაღალი და სამაგალითო შენობა აუგია. სტამბოლში მდებარე გალათას კომპის მსგავსი, ცამდე აზიდული გუმბათია. მაგრამ იმ დროს, როდესაც მე ვნახე, ციხის კარის ერთი მხარე მიწისძვრისაგან ჩამონგრეული და დაფშვნილი იყო. ხანთან ერთად შიგნით შევედით, მოვილოცეთ და ყაზან-შაჰის სულისათვის თითო ფათიჰა წავიკითხეთ. მის ახლოს ერთი სავანეა. შიგ ასზე მეტი ღვთის ერთგული დერვიშია. კარის გარეთ ასიათასობით მსხვერპლად შეწირულ [ცხოველთა] თავებისაგან ვეებერთელა კომპი აუგიათ. რადგანაც მთელი ირანის მოსახლეობას სწამს ეს მაჰმუდ შამ-ყაზანი, ყოველწლიურად ათასობით აღთქმული ცხვარი მოჰყავთ ათი წყრთის სიღრმის ერთი ისეთი ჭაა, ივლისშიც კი მისი წყალი ყინულის ნაჭერი გეგონება. ამ ადგილს შამ-ყაზანს უწოდებენ მონღოლურ ენაზე – შამზ ყაინს. მაგრამ, რადგანაც აკლდამაში დასაფლავებული სულთან მაჰმუდ ყაზანი მონღოლთა ფადიშმაჰი იყო, ალბათ თავრიზელებმაც ადვილად გამოსათქმელად შამ-ყაზანი შეარქვეს, ამისი ნამდვილი განმარტების საფუძველი ესაა. ეს დიდებული აკლდამა ველიანის მთაზე მდებარეობს და მთის ძირთან ახლოს დადგმული საუცხოო შენობაა. აკურთხოს ალაჰმა აქ დამარხული წმინდანის საიდუმლოებანი.

აქედან ავიყარენით, დასვლეთისაკენ ვიარეთ და ველიანის მთის ძირას მდებარე სოფელ ველიანში მოვედით. სამასკომლიანი, ლამაზი და მიმზიდველი სოფელია, რომელსაც აქვს ჯამე, ფუნდუკი. აბანო, სტუმართა მისაღები სახლი, საქველმოქმედო ნაგებობები; კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფელია. ზემოთ რომ იყო მოხსენებუ-

ლი სავანე, მისი კუთვნილი გახდა და ნეტარი ვეზირის ხოჯა რაშიდ ედ-დინ დუნბულის ქველმოქმედებაა. აქედან ავიყარებით, ისევ დასავლეთისაკენ გავემგზავრეთ და ხუთ საათში კუმლას ციხეს მივალწიეთ.

||კუმლას ციხის აღწერა: ეს ციხე 998 (1590) წელს სულთან - რად-ხან III-ის დროს (1574–1595) დიდებული სარდლის – კოჯა ფერჰად-ფაშას აშენებულია. ოთხკუთხა ციხეა და ველიანის მთის კალთაზე მდებარეობს. გარეშემოწერილობა ოთხმოცი ნაბიჯია შვიდი კოშკი და ორი კარი აქვს. ერთი კარი დასავლეთითაა და მეორე – აღმოსავლეთით. აღმოსავლეთის კარი თავრიზის კარია. თავრიზში სარდალად ყოფნის დროს ჰადიმ ჯაფერ-ფაშა ერთხელ ირანას ლაშქარს გაქცევია და [ამ] ციხეში გამაგრებულა. ჯარიც უკან მოჰყოლია და ციხისათვის ალყა შემოურტყამს. ერთ ღამეს ჯაფერ-ფაშას ციხის ის კედელი გაუჭრია, რომელიც თავრიზისაკენაა და შვიდი ათასი რჩეული მე-

267

249

ომრით გარეთ გამოსულა; უდარდელი ძილით შეპყრობილი სპარსელთა ლაშქარი ხმლის კბილებში გაატარა, ამოჟლიტა და ვინც ხმაღს გადაურჩა, თავრიზამდე სდია. [გამოქცეულმა] ლაშქარმა თავრიზს რომ მიაღწია, დაინახა, რომ ჰადიმ ჯაფერ-ფაშას ქეთხუდა ციხეში ჩაკეტილი იყო და თავისი ბაღემეზ ზარბაზნებით გაანადგურებდა. ამ ორ ძლიერ მტერს შუა ჩაიღუპნენ. ჰადიმ ჯაფერ-ფაშა კვლავ სარდალი გახდა. ამ კუმლას ციხის გამონგრეულ ადგილას დიდი ალაყაფი ააგო და სახელად გედიქ კაფუჟ ანუ „თავრიზის კარი“ ეწოდა. ციხეში ასი სახლი და ერთი ჯამეა. ციხის გარეუბანს, რომელშიც ძირითადი სამოქალაქო მოსახლეობაა, უსაზღვრო ბაღ-ვენახი აქვს. კუმლას ყურძენი, ქლიავი, აბასური და მეღჯა მსხალი განთქმულია. ქალაქს სამოცდაათი მიწრაბი და თერთმეტი ჯამე აქვს. მათ შორის მშვენიერი ნაგებობაა ფერჰად-ფაშას ჯამე. ქალაქის განაპირასაა სხვა ჯამეები, ფუნდუკები, აბანოები, სავაჭრო რიგი და ბაზარი. ეს ქალაქი თავრიზის მიწაზე მდებარე ცალკე სასულთნოა. ათასამდე სამხედრო მოსამსახურე, ქალანთარი და ტარულა ჰყავს. ყადის ადგილია. აქაც დიდი წვეულებები გაგვიმართეს და მისი სულთნისაგან საჩუქრები მივიღეთ. ამ ქვეყნებში სანჯაყის ბეგს სულთანს უწოდებენ. მირმირანს „ზან“-ი ეწოდება: სამთულიანი ვეზირის თანამდებობას – „ხანლარ-ხან“; დევთერდარს – „ეთიმადოვლე“; სარდალ ვეზირს – „სიფაჰსალარ“; კაფუჯი-ბაშის – „ყორუჯი-ბაში“; რეის ულ-ქუთთაბს – „მუნში“; ალაიბეგს – „ქალანთარ“; სუბაშის – „ტარულა“; ალაი-ჩაუშს – „იასაულ-აღასრ“; იანიჩართა აღას – „დიზ-ჩოქენ აღასრ“; იანიჩარებს – „დიზჩოქენ“; მესტუმრეს –|| „მეჰმანდარი“, ხსენებულ მოხელეებს მართვა-გამგეობასთან კავშირი აქვთ. ირანის ქვეყნის კანონი ასეთია.

აქედან ავიყარებით, ბაღ-ვენახებზე ვიარეთ და სერავრუდის ნაჰიეში მოვედით. დიდი დაბა და ნაჰიეა. თავრიზის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს ქალაქის მსგავსი, ფუნდუკიანი, აბანოიანი, ჯამეანი და მცირე ბაზრიანი დაბაა. ქალანთარი მოვიდა და ხანს მასპინძლობა გაუწია. აქ

268

ერთი ღამე გულითადად ვისაუბრეთ და დილაადრიან წამოვდექით. აღმოსავლეთისაკენ ბაღებზე გადავინადირეთ და მდინარე სერავრუდის ნაპირზე მდებარე დაბა დუშთში მოვედით. აქ საუზმე გვახელით და ცოტაოდნავ დავისვენეთ. სერავრუდის ნაპირში კეთილნაშენი აბანო-იანი, ფუნდუკიანი და ჯამეიანი, ბაღ-ვენახიანი დაბაა, რომელშიც ათასი სახლია, იქიდან გზა განვაგრძეთ და მოვედით დაბა ალკაბენდელისში. კეთილმოწყობილი სამასკომლიანი დაბაა, რომელსაც სამი ეკლესია აქვს და მხოლოდ სომეხი მოსახლეობა ჰყავს. იქიდან გავედით და სამი საათის სიარულის შემდეგ დაბა ლაქიდრახში მივედით. შაჰ-სეფრის ხათუნის სახასია. სერავრუდის ნაპირში და იმავე სახელწოდების მდინა-

250

რის ნაპირზე მდებარე ორიათასკომლიანი მუსლიმებისა და სომხების სოფელია, ესენი ყველანი გაუთლელეები არიან. სერავრუდის მთაზე ერთი დანგრეული ციხეა. აქედან წავედით და დაბა გეჯაბადს მივალწიეთ. ხუთასი სახლი, ჯამე, ფუნდუკი და აბანო აქვს. აქედან კვლავ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და რუდკათის ნაპირში შევედით. თავრიზის ჩრდილოეთით, სურხაბის მთის გადაღმა მდებარეობს და ასსოფლიანი ნაპირია. აქაც ვინადირეთ და ძველ ქალაქს მერაღას მივალწიეთ.

ქალაქ მერაღას აღწერა: აზერბაიჯანის მიწაზე, თავრიზის საზღვრებში ცალკე სასულთნოა. ათასამდე ჯარი, ყადი, ქალანთარი, ტარულა და მუწში ჰყავს. იგი ძველ დროს, უმანგ-შაჰს³ აუშენებია და აზერბაიჯანის პირველი სატახტო ქალაქია, მთელ ქვეყნიერებაზე ცნობილი, ბაღნარიანი, კეთილხეხილოვანი ქალაქია. მეცნიერებას დაუფლებული უღელმა ბევრია. მისი მოსახლეობა ფართლით მოვაჭრე, ბამბის, მპენტავი და ფეიქარია. თუმცა ეს ქალაქიც სულთან მურად IV-ის ლაშქრის მიერაა დანგრეული, ალაგ-ალაგ შენდება. ||მისი განმაახლებელი იყო ომაელი მერვანი⁴, რომლის ხელმწიფობის დროს სამოცდაათიათასკომლიანი კეთილნაშენი ქალაქი ყოფილა, ამჟამად სეჰენდის მთამდე ალაგ-ალაგ ძველი ხუროთმოძღვრების ძეგლები ჩანს. შვიდი ათას ასსამოცი მიწისსახურავიანი სახლი, თერთმეტი ჯამე, ორმოცი ფუნდუკი, სამოცი მეჩეთი, ორმოცი დერვიშთა სავანე, თერთმეტი მომჯადობელი აბანო და სამი ათასი დუქანი აქვს. ეს ქალაქი დანგრეულ-გავერანებულია ბაღდადის ხალიფა მუსთანსირის წინააღმდეგ მონღოლთა ტომის ჩინგიზიანთა საგვარეულოს წარმომადგენლის, ჰულაგუს გალაშქრებისას⁶. რადგანაც მის ჩრდილოეთით მდებარე სეჰენდის მთა ჩრდილოეთის ჰაერს ეღობება, [ქალაქის] ჰაერი მძიმეა. წყლები სეჰენდის მთის ზეგანიდან მოდის და ბაღ-ბოსტნებს რწყავს. ქალაქის დიდგვაროვანთა სახლებში მცირე და დიდი შადრევნები და აუხებია. მისი ყურძენი, ბროწეული და მწვანილი განთქმულია. მცხოვრებლები მეტად თეთრები, მშვენიერთვალეებიანი, ტკბილმოუბარნი, ნათელსახიანი და გარეგნულად კეთილი ადამიანები არიან. ღვთისმოსავი ხალხია, მაგრამ უმრავლესობა მაინც მალულად ჰანეფის რწმენისანი არიან. მათი ქალები უმეტესად ფეჰლევრის ენაზე ლაპარაკობენ. მჭევრმეტყველი, საუცხოო მოსაუბრე ბევრია. რვა ნაპირ აქვს; სერაჩუნ, ფანაჩუნ, დერ-

269

ჯურთ. ქარდველ⁷, ჰემთრუდ, ბეჰსანდ, ენგურან, კიზილურან. ამ ნა-
ჰიეებს 80–100 კეთილნაშენი სოფელი აქვთ. სულ ექვემდებარება ხუ-
თას სამოცი სოფელი. სამოცი მათგანი დიდი ქალაქის მსგავსი სოფე-
ლია ჯამეთი, ფუნდუკით, საქველმოქმედო ნაგებობითა და აბანოთი,
სავაჭრო რიგებითა და ბაზრით. შვიდი კეთილნაშენი ციხე აქვს. ცი-
ხეები ცალ-ცალკე რომ აღვწეროთ, ერთი ტომი წიგნი გამოვა. ამ ქა-

ლაქიდან ავიყარენით და ერთ ადგილას გავჩერდით, რომელსაც დურნა
ჩაირი ეწოდება. მშენიერი, გაშლილი ადგილია, მცენარეულ-ბალახო-
ვანი, ორასკომლიანი. ქალაქ უჯანის ნაჰიეა. მთელი მოსახლეობა მეზა-
ლეები და ბამბის მკენატავებია. იქიდან დაბა სეთექიზში მოვედით. ესეც
ქალაქ უჯანის კეთილმოწყობილი, ათასკომლიანი დაბაა. იქიდან გზა
განვავრძეთ და ძველ ქალაქ უჯანში მოვედით.

270

ძველი ციხისა და ქალაქის – უჯანის აღწერა: თავრიზისაკენ ზღუ-
დედ აღმართული უჯანის მთის აღმოსავლეთ კალთაზე მდებარეობს.
ძველ დროს ფრიად დიდი ქალაქი ყოფილა, მაგრამ ჰულაგუს დაუნგრე-
ვია. მისი პირველი ამშენებელი ფემდადიანთა [ხელმწიფე] ბიჰან იზნ
გაიუმარს ბენ გუდარზია⁸. ||ძველთაგანვე ფრიად შემკული ქალაქი ყო-
ფილა. დროთა განმავლობაში დაინგრა და მისი მოსახლეობა თავრიზ-
ში გადასახლდა. შემდეგ, ჰიჯრით 696 (1296–1297) წელს ჩინგიზიანთა
სავარეულოს წევრმა მაჰმუდ შამ-ყაზანმა ციხე შეაკეთა და განაახლა.
უჯანის მთის კალთაზე [მდებარე] ოთხკუთხა ციხეა. გარეშემოწერი-
ლობა ორი ათასი ნაბიჯია. აღმოსავლეთით ერთი რკინის კარი აქვს.
ციხეში ასი სახლი დგას. მეციხოვნეები არა ჰყავს. გარეუბანში სამი
ათასამდე მიწის ბანიანი სახლიაო, – გადმოგვცა მისმა ქალანთარმა.
შვიდი ჯამე, სამი აბანო, შვიდი სასტუმრო და ექვსასი დუქანი აქვს.
უხვად მოდის ხორბალი და ცერცვი. წყალი უჯანის მთიდან მოედინე-
ბა. ხილი ცოტაა. მოსახლეობა შაფის მოძღვრების მიმდევარია. მაგრამ
როგორც ნაბრძანებია: „დამალე შენი ოქრო, შენი მრწამსი და შენი
გზა“, ამ წესის დამცველი ხალხია: მათი სარწმუნოების არსი დაფარუ-
ლია. ქალაქი რომ დავათვალიერეთ, ნადირობით მივედით მიჰრანირუ-
დის ნაჰიეში. თავრიზის აღმოსავლეთ მხარესაა ხუთი ფარსანგის და-
შორებით. სამოცი კეთილნაშენი სოფელი აქვს. ვერდი და ესფეჯი კე-
თილმოწყობილი და ქალაქის მსგავსი დაბეზია. ესენიც რომ გავიარეთ,
დაბა სეიდაბადში მოვედით. სპარსელების გადმოცემაა: – რადგა-
ნაც იგი ააშენა თეჰმურას-შაჰის დროს მისმა ვეზირმა სეიდმა, სეიდ
აბადი უწოდესო. თუმცა სოფელმა სულეიმან-ხანისს თავდასხმა განი-
ცადა, მისი უდიდებულესობა მურად მეოთხის ძლევამოსილ დარტყმას
გადაურჩა. დიდი დაბაა, რომლის ბაღებსა და ხეივნებში ორი ათასი
სახლი, შვიდი ჯამე, ფუნდუკი და აბანო, სავაჭრო რიგი და ბაზარია.
აქაც ერთი ღამე გავათიეთ. მეორე დღეს სამხრეთისაკენ 7 საათი ვია-
რეთ და დაბა მანმაჰში მოვედით. იგი ბრმა ხუდაბანდეს⁹ ქალიშვილის
გაშენებულია. ათასკომლიანი სოფელია. აქედანაც ავიყარენით და
9 საათში ქეჰრევანის ციხესთან მოვედით.

აზერბაიჯანის ქეპრევანის ციხის აღწერა: იგი სულეიმან-ხანის შიშით ააშენა შაჰ-თამაზის¹⁰ დროს ავშართა ხანმა სეიფრ ყული-ხანმა¹¹.

252

არც ოსმალებს დაქვემდებარებია და არც ირანის შაჰს ბოლოს, როდესაც კოჯა ფერჰად-ფაშა თავრიზიდან ბაღდადისაკენ მიდიოდა, ქეპრევანის სულთან მუმეინდ-ხან ავშარი ფაშის ჯარს ზურბიდან წამოეწია და რომ დაარბია და გამარცხა, თავის ციხეს შეაფარა თავი. ფაშამ ამ ამბავზე თვალი დახუჭა და მშვიდობით ჩავიდა ბაღდადში. დაბრუნებისას ამ ციხისათვის ჩვიდმეტი დღე ჰქონდა ალყა შემემორტყმული. რახან ვერ აიღო, გაბრუნდა. შეპრიზორში მოვიდა და ბაღდადში დიდებულ სარდლად დარჩა. აქეთ კი ქეპრევანის მპყრობელი მუმეინდ-ხანი გათამამდა; ბაღდადიდან თავრიზისაკენ მიმავალ ვაჭრებსა და მუსლიმური სარწმუნოებისათვის მებრძოლ გმირებს არ ატარებდა და რაც შეეძლო, ხელი მიჰყო ოსმალებისადმი ვერაგობას. იქამდე მივიდა, რომ ერთხელ ორმოც-ორმოცდაათათასამდე ავაზაკი მეომარი შეაგროვა და მომხიბვლელი თავრიზის არე-მარის მარცვა-რბევა დააპირა; მაგრამ ჯაფერ-ფაშა თორმეტი ათასი გულადი მეომრით მოულოდნელად წამოვიდა თავრიზიდან მოჯანყის წინააღმდეგ, მისი ჯარი დაამარცხა და უბედური მეიმენდი მარტოდმარტო გაიქცა ქეპრევანის ციხისაკენ. ჯაფერ-ფაშა შვიდიათასამდე ცხენ-აქლემის ქარავნითა და სხვა ნადავლით თავრიზში დაბრუნდა. ამ გამარჯვების აღსანიშნავად თავრიზში ზეიმი მოაწყო, მეორე დღეს სამოცდაათი ათასი ჯარისკაცით, შვიდი ბაღემეზ ზარბაზნით და ორმოცი შაჰრ ზარბაზნით ეკვეთა ამ ციხეს. სამი დღე გარშემო ადგა ქეპრევანის ციხეს და მესამე დღეს რომ აიღო, მეიმენდი¹² ცოცხლად ჩაიგდო ხელში. ჯაფერ-ფაშამ ყური მოაჭრა, ხელში მისცა და უთხრა: „წყეულო! რა შეუძლია გააკეთოს თავრიზში საჭურისმა მბრძანებელმა? აი, შეხედე, ჯარი რომ დაგიმარცხა, ფეხდაფეხ მოგყვა, ციხე დაიპყრო და გაგთოკა; ყურიც მოგჭრა და ამით შენ კიდევ უფრო მეტად დაგასაჭურისა“¹³. შემდეგ, ჯალათებს გადასცა და თუმცა უნდოდა მოეკვლევინებინა, თავის ემირებს ათქმევინა: „სჯობს ქონება წაართვა, ვიდრე მოჰკლავ“. მანაც ეშმაკურად აღუთქვა თავისუფლება, ათასი ქისა [ფული], ათასი საპალ-6) ქსოვილი აიღო, შემდეგ ჩამოახრჩო და სულთან მურად-ხან მესამეს გაუგზავნა მისი თავი, ციხის გასაღებები, ორას საპალნემდე ნადავლი. შიდა ციხეში მურად-ხანის სახელობის ჯამეა. თერთმეტი წელი ოსმალთა ხელში იყო. ბაღდადის გზაზე დგას და მრგვალი მოყვანილობის მაღალი ციხეა. გარეშემოწერილობა ექვსი ათასი ნაბიჯია. ორი ქვის კარი აქვს. ერთი ჩრდილოეთისა და მეორე – სამხრეთის. სამხრეთისას არდებილის კარს უწოდებენ. ახლა სასულთნოა. ათასი ჯარისკაცი, ყადი, ქალანთარი, მუნში და ტარულა ჰყავს. გარეუბანი ათას ბაღ-ვენახიან სახლს შეიცავს. თუმცა სამოცი სალოცავი მიჰრავი აქვს, თურმე მხოლოდ თერთმეტში სრულდება საპარასკევო ლოცვა. შვიდი აზანო,

271

272

თერთმეტი ფუნდუკი და რვაასი დუქანია. ქალაქში ყოველნაირი ხე-ლოსნობაა, მაგრამ განთქმულია ყალამქარი ჩითის საბანი და გამოსაკრავი ნარმა, ბალი და ვენახი ქვეყნიერების დამამშვენებელია. რადგანაც ჰავა მშვენიერია, ლაშაზებიც ბევრია და მოშტერალ-მუსიკოსები განთქმული. აქედან სამხრეთისაკენ წავედით და დაბა ბენდში მოვედით. არდებილის მიწაზე, ათასკომლიანი და კეთილნაშენია. დიდი დაბაა, რომელსაც აქვს ჯამე, ფუნდუკი, საქველმოქმედო ნაგებობა, სავაჭრო რიგი და ბაზარი. აქ ჯიღალე-ზადეს სახელობის ერთი ჯამეა ხელოვნებით ნაგები, რომელიც უსათუოდ ღირსია დათვალიერებისა. აქედან 9 საათი ვიარეთ სამხრეთისაკენ და ქალაქ არდებილში მოვედით.

ირანის ძველი დედაქალაქის – არდებილის ციხის აღწერა: ირანის ერაცის მხარეს მდებარეობს. აზერბაიჯანის მიწაზე ირანის შაჰების პირველი სატახტო ქალაქია და შეიხ სეფრის¹¹ საცხოვრებელი ადგილი. ერთ დროს ოსმალებმა დაიპყრეს და სამირმირანოდ აქციეს. შემდეგ კვლავ უცხოელების ხელში ჩავარდა, მისი ციხე დაინგრა, გავერანდა და მცხოვრებლები გულდამწვრები დარჩნენ. შემდეგ [სულთან] მურად IV-ს „დიდებულმა სარდალმა, მამაცმა ლომმა ხუსრევ-ფაშამ ჰამადანის, დერქეზინის და არდებილის მხარეები დაარბია. მერე არდებილი ისევ გაშენდა. ამჟამად სახანოა და ირანის საბრძანებელში შედის. სამი ათასი ჯარისკაცი, ტარულა, ქალანთარი, მუნში, ყადი, შეიხ ულ-ისლამი ჰყავს. ქალაქი სეჰლანის მთიდან ერთი დღის სავალზეა. გარშემო, ერთი დღის სავალზე, მთები აკრავს. ქალაქი ფართო, ნაყოფიერი ველის სწორედ შუაგულ ადგილას მდებარეობს და მის ერთ მხარეს უკვდავების წყალის მსგავსი პატარა ტბაა. მისი პირველი ამშენებელია არდებილის ძე ერდმენი, ჰაიქანიანთა მელიქთაგანი.

[ხალიფა] ომარმა ბასრა რომ დაიპყრო და ირანის ქვეყნისაკენ გაემურა, ამის შიშით აშენდა ეს ციხე¹⁵. არდებილი ძველ დროს ძალიან დიდი ქალაქი ყოფილა და მისი ერთი კიდე თვით სეჰლანის მთას აღწევდა. ახლა კი ქალაქსა და მთას შორის ორი ფარსანგის მანძილია და რადგანაც თითო ფარსანგი თორმეტი ათასი ნაბიჯია, ოდცდაოთხი ათასი ნაბიჯი გამოდის. ამ მთის უმაღლეს მწვერვალზე მარადიული თეთრი თოვლი მოჩანს. ქალაქ არდებილის წყლები ამ მთიდან მოდის. ანკარა, გემრიელი წყლებია და მეტად სწრაფად მოსანელებელი. თუმცა მცხოვრებლები შაფის მოძღვრებას აღიარებენ,|| ცნობილია, რომ ესენი „ჯაფერი“¹⁶ არიან. არდებილსა და თავრიზს შორის ოცდახუთი ფარსანგია. მსუბუქად აღკაზმული ცხენოსანისათვის ორი დღის სავალია. ჰაერი არზრუმისას ჰგავს. თუმცა ზამთარი სასტიკი იცის, ჭირნახული უხვი მოდის და ხორბლის მოსავლის ნაწილი შემდეგი წლი-

სათვის რჩება. ერთი ქილა თესლიდან ოთხმოცი ქილა მარცვლეული მოდის. რადგანაც მკაცრი ზამთარი იცის, ბალ-ვენახი და ხილეული არ არის. მაგრამ შემოდობილი ბოსტნები და ყვავილნარები ბევრია.

არდებილის ტბის აღწერა: უკვდავების წყლიანი ერთი პატარა ტბაა; მის ზედაპირზე მრავალი მებადურის ნავი დასრიალებს. აღმოსავლეთი ნაპირი თავრიზის ახლოსაა. დასავლეთი ნაპირი ერთ ფარსანგზეა ურმიამდე, არდებილსა და ტბას შორის ხეივნებიანი, კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფლებია. აქაური ნავებით გადაჰყავთ ნებისმიერ მხარეს ვაჭრები თავიანთი ბარგით და საერთოდ, ყველა, ვინც მოისურვებს. კერძოდ, დასავლეთ ნაპირზე მდებარე ურმილაში, დუმდუმრსა და დუმბულის [ტომების] ქალაქებში. ამ ტბის გარეშემოწერილობა ვანის ტბისაზე დიდია. ქვეით კაცს მხოლოდ ათ ღღეში შეუძლია შემოუაროს. ვანის ტბის წყალი მომაკვდინებელი შხამივით მწარეა. ამისი კი სიკოცხლის წყალივით ტკბილი და გემრიელია. სიღრმე სამოცდაათი კულაჩია. ეს ტბა იმ ღამეს არის გაჩენილი, როდესაც დაიბადა მუჰამედი. იმავე ღამეს გადაყირავდნენ და ჩამოინგრნენ ხოსროვის [სასახლის] თალი, მექას კერპები და წმინდა სოფიას გუმბათი¹⁷. ტბას ყოველის მხრიდან ერთვის ორმოცდახუთამდე დიდი და პატარა წყარო. ყველაზე დიდია მდინარე სეჰლანი. რომელიც არდებილს რწყავს და შემდეგ ტბას ერთვის. მდინარე ქეჰრანჰვ ამ ტბაში ჩადის. სხვა მდინარეების სახელები არ ვიცი – არ მინახავს.

საოცარი წარმოშობის ქვა: არდებილში, გზის გადაღმა. რკინაზე მიმიე, შავი, მრგვალი ქვაა. დაახლოებით სამი კანთარის სიმძიმის გლუვი, პრიალა ქვაა. ძველ წინასწარმეტყველებს ქვაზე მრავალი ებრაული წარწერა გაუკეთებიათ. ზედ ერთი კაცის გამოსახულებაა, რომელსაც გაშლილი ხელები ცისკენ აღუპყრია. როდესაც არდებილში სიუხვის მომნიჭებელი წვიმა არ მოდის, წარჩინებულები, დიდი და პატარა ამ ქვას ქალაქში მოაგორებენ. დიდებულება ღვთისა სამ დღესა და სამ ღამეს მოდის წვიმა და მადლიანი წყლით ნათესებს, სოფლებსა და დაბებს რწყავს. შემდეგ ქვა ისევ ძველ ადგილას მიაქვთ და წვიმა გადაიღებს. საოცარია, რამდენადაც ახლო მოვა ქალაქთან ეს ქვა. ||წვიმაც იმდენად ძლიერდება – არდებილის მცხოვრებლებს წვიმისაგან თვალი ვერ გაუხელიათ. თუ ქვა თავისი ადგილიდან აიღეს და ქალაქგარეთ წაიღეს, ვიდრე ის იქაა, არდებილის ტბა ნაპირებიდან გადმოვა, მოვარდება და ხალხის დაღრჩობასა და ქვეყნის წალეკვას იწყებს.

როდესაც ამ ქვას თავისი ადგილიდან აიღებენ, მის ადგილას მეორე დიდი, ოთხკუთხა კლდე გამოჩნდება, რომელზედაც, აგრეთვე, ამოკვეთილია მრავალი წარწერა ებრაულ და სირიულ ენებზე. ოთხკუთხა ქვას თორმეტი ნახვრეტი აქვს, ყოველი ნახვრეტიდან თითო წყარო

274

255

იწყებს დენას. სანამ ის პირველი ქვა თავის ადგილას არ მოვა, წყლის დენა არ შეწყდება. არდებილის ზოგიერთი ულემას აზრით, ეს ის ქვაა, რომელსაც წინასწარმეტყველმა მოსემ უდაბნოში თავისი კვერთხი თორმეტჯერ დაჰკრა და თორმეტი წყარო გამოადინა. მის შესახებ ახსენებენ აიას; „დაარტყი შენი კვერთხი კლდეს და გადმოსქდა მისგან თორმეტი წყარო“¹⁸. მაგრამ, არდებილის მცხოვრებლების აზრით, ეს ქვა ირანის შაჰების წინაპარი და თითქოს, უდიდესი პოლუსის ხა-

რისხს მიღწეული შეიხ სეფის თილისმა ყოფილა. საოცრება ალაჰისა! რადგანაც არდებილში კატა დიდხანს ვერ ცოცხლობს, თავგი ძალიან ბევრია.

არდებილის მცხოვრებლების ტანსაცმელი, შალის მოსასხამები თავგებისაგან ნაკუწებადაა ქცეული. ამიტომაც, რომ ქალაქში კატა ფულზე იყიდება. [ქალაქს] ცალკე დალალები ჰყავს კატებისა; გალიაში სვამენ და ჰყიდიან. აქ განსაკუთრებით თეთრყელა კატა მოსწონთ და ჩემი თვალით ვნახე, როგორ გაიყიდა ას ყურუშად. მაგრამ მაინც დიდხანს ვერ ცოცხლობენ. მათი დალალები კატის გაყიდვის დროს შეთხზულ ბაითებს ამბობენ მაღალი ხმით:

„ჰოი, თქვენ, მსურველებო მონადირე კატისა,
დამსჯელისა, შინაურისა და მხიარულისა,
ქურდი კი არ არის, დარდის გამქარვებელია;
საშველს არ აძლევს თავსა“.

კიდევ სხვა მრავალი სანახაობაა, მაგრამ მათ აღწერას თავი დავანებე.

LXVIII

გემლინის, წმინდანთა სალოცავი ადგილები

275

შეიხი სეფრ იბნ შეიხ ხოჯა ალი იბნ შეიხ სადრ ედ-დინ მუსა|| იბნ შეიხ სეფრ ედ-დინ აბუ ისხაკ არდებილელი¹. ეს პიროვნება მთელი ირან-თურანის შაჰების წინაპარია. ერთ მაღალგუმბათიან აკლდამაშია დამარხული. ასობით აკლდამის მცველი დერვიში ჰყავს. მლოცველებს დღედაღამ უხვად აქვთ მისი წყალობა. ვაკუფები დიდი აქვს. შეიხმა სეფრ ირანის სახელმწიფო განაგო კუთბიეთის თანამდებობით. მის ადგილას ტახტზე ავიდა მისი შვილი შეიხი ჰაიდარი². ამისმა შვილმა შეიხმა იბრაჰიმმა სიზმარი ნახა, რომ ვირმა წიხლი ჰკრა. თავისი სიზმარი პაპამისს – შეიხ სეფრს აახსნევინა. მანაც უთხრა: „ო, იბრაჰიმ! ირანის მიწაზე დიდი ხელმწიფე გახდებიო“. და მართლაც, შეიხმა იბრაჰიმმა ფული მოსჭრა და მის სახელზე ხუტბა აღავლინეს³.

256

შეიხ სეფრდან მოყოლებული შაჰ-აბას პირველამდე ტახტზე ავიდა ხუთი შაჰი, რომლებიც ფულს სჭრიდნენ“. ამ ქალაქიდან ავიყარენით, ჩრდილოეთისაკენ ცხრა საათი ვიარეთ და სოფელ არამშაჰში დავბანაკდით. ექვსასკომლიანი უბალო და უვენახო დაბაა.

იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ რვა საათი და დაბა იარაღში მოვედით. სამასკომლიანია. ჯამე არა, მაგრამ სავაჭრო რიგები და ბაზარი კი აქვს, სადაც კვირაში ერთხელ იმართება ბაზრობა.

აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ შვიდი საათი და დაბა ზათიმადში მოვედით. დიდჰერდის ნაჰიეში შედის. რვასკომლიანი, გაშენებული დაბაა. აქედან წავედით და შვიდ საათში ისევ ქალაქ თავრიხში შევედით. კიდევ რამდენიმე დღე დავტკბით და ვინადიმეთ. მათ-

მა ქალანთარმა, ტარულამ და მესტუმრემ ქარავანი გაამზადეს, რომელიც ათასი სული ქარავნის პირუტყვისაგან შედგებოდა. ხოის, ბეჰისთანის, ჯურისის, ერევნის ხანებთან გასაგზავნი წერილები დაიწერა, რომ ყოველ სადგურში ჩემთვის პატივი აღმოეჩინათ და სახელოვანი მხლებლები მოეჩინათ.

ჩვენს ბატონთან, მაღალღირსეულ ფაშასთან მეგობრული წერილები დაიწერა და საჩუქრად გაიცა ათი წყება აქლემის საპალნე ბრინჯი, ქიშმიში, აბასური ჯიშის მსხლის ჩირი, ბროწეული, ორი ქეჰეილანის ჯიშის ყარაჩუბუკი ცხენი, ოთხი ლურჯა ჯაიარი ცხენი⁵ და ორი ქართველი ბიჭი.

მე, მწირსაც, მიბოძეს ათი აბასური თუმანი, ორი ბასრ თუმანი, ერთი ქართველი ბიჭი. ერთი სპარსულ წესზე გაკეთებული სიასამურის ქურქი, ერთი ხელი სპარსული ტანისამოსი, ერთი ქურქის მოსასხამი, ექვსი სახანო ჩალმა, ერთი წყება აქლემის საპალნე ერევნული ბრინჯი, ერთი ყარაჩუბუკი ცხენი ერთი უზბეკური ლურჯა ჯაიარი ცხენი თავის ლაგამიანად.

იმ დღეს გამოვეთხოვეთ ჩვენს მეგობრებს და მეორე დღეს მაღალღირსეული ხანი ჯარიანად ამხედრდა, სამეფო დოლი დააგრიალა,|| 276 აფრასიაბის საყვირი დააკვრევირა და მიგვაცილა აინიალის წყაროდ წოდებულ ადგილას, რომელიც თავრიზის გარეთ არის. იქ ისეთი ნადღიმი მოგვიწყო, რომ ენით აღწერა არ შეიძლება. აქ მე, მწირს, ხუთი თუმანი აბასური და ხელქვეითებს კი ოცი თუმანი ვერცხლი საგზაო სახარჯო მოგვცა.

ჩემ თანამგზავრებს უბოძა თითო ქამანური ხავერდი, სამ-სამი ქეჩერათის ატლასი და სამ-სამი ცალი მუჰამედური ჩალმა. იასაულთა ალა სამასი საუკეთესო ცხენოსნის თანხლებით მე, მწირს, შემწედ მომცა და უთხრა: „აბა, იასაულთა ალაჲ! ჩემი ძმა, ბატონი ევლია ქვეყნიერების კეისრის, მურად-ხან მეოთხის [ქალაქ] ერევნიდან თავრიზამ-

დე მომავალი კეთილმოწყობილი გზებით უნდა ატარო. მათ ქარავანს კარგად გაათევირე ღამე და ისე გააცილეო“. ისევ შეჯდა ცხენზე და ჩვენთან ერთად ნახევარ საათს იარა. შემდეგ გამოვეთხოვა, დაგვკოცნა და ისინი თავრიზისაკენ წავიდნენ, ჩვენ კი ჩვენ გზას დავადექით.

LXIX

ჩვენი გამგზავრება აზერბაიჯანის თავრიზის ვილაიეთიდან ერევნისაკენ

ჯერ თავრიზის ჩრდილოეთით, თავრიზის ველის ყვავილნარებში გაშენებულ სოფელ ჰაჯი ჰერამის სადგურში მოვედით. თავრიზის მიწაზე კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფელ-ხეივანია. სამასკომლიანია და მისი უდიდებულესობა შამ-ყაზანის ვაკუფია. შამ-ყაზანის აკლდამაც აქედან მოჩანს. აქ ჩვენმა მესტუმრემ შესაფერისი მასპინძლობა გაგვიწია. დილაადრიან ორასი საუკეთესო ცხენოსანი ვიახლეთ, ქალანთარს გამოვეთხოვეთ და გამოვბრუნდით. ისევ ჩრდილოეთისაკენ

ვიარეთ და დაბა სეფიანში მოვედით. ძველ დროს დიდი დაბა ყოფილა. მონღოლებს დაუნგრევიათ. ეხლა თავრიზის მიწაზე ათასკომლიანი, სამოთხის ბალის მსგავსი დაბაა. ამ დაბაში ძალიან ბევრი წმინდა ადამიანი – ხორასნელი წმინდანები, სპარსელი კეთილშობილი წმინდანები, მთხზველები და მწერლები – მარხია. მოვინახულეთ და მოვილოცეთ, მაგრამ მათი სახელები ჩემთვის ცნობილი არაა. ოცზე მეტი სინათლით სავსე გუმბათოვანი აკლდამაა, ყოველ წელს, აშურას თვეში ამ დაბაში რამდენიმე ასი ათასი კაცი იყრის თავს. აშურას ხარშავენ და ჰუსეინის მოკვლის ამბავს კითხულობენრ თუმცა მცხოვრებლები საერთოდ შაფრს მოძღვრებას აღიარებენ, აქა-იქ ||ხანეფის მიმდევრებიც არიან.

აქედან ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და მეზიდ-ხანის სადგურში მოვედით. აქ არის ხუთასი მიწის ბანიანი სახლი. ბალ-ვენახიანი, წყაროებიანი კეთილმოწყობილი დაბაა. თავრიზის საზღვარია. ორი ჯამე, ერთი ფრიად დიდი და კეთილმოწყობილი ფუნდუკი აქვს. ერთიც აბანო და სავაჭრო რიგია.

აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ დასახლებულ ველზე და 7 საათში. დაბა ქერემიშს მივალწიეთ. ნახჭევნის საზღვრებში ათასკომლიანი დიდი დაბაა. შვიდი ჯამე, ფუნდუკ-აბანოები, სავაჭრო რიგები და ბაზარი აქვს.

აქედანაც ორასი მხლებელი ავიყვანეთ, ჩრდილოეთისაკენ ლელიან და ჭაობიან ადგილებზე გადავიარეთ, მდინარე ქენდუშლა-ჩაის ნაპირზე კარვებში დავბანაკდით და დავისვენეთ. ერთი ღამე მოვილხი-

ნეთ. ეს მდინარე ნახჭევნის მთებში იღებს სათავეს და მდინარე არეზს ერთვის. იქიდან ქვიშნარ ადგილებზე მგზავრობას შევუდექით. მტვრის შავი კორიანტელი ცასა სწვდებოდა. 2 საათში ხოის ციხეში მოვედით.

მიმზიდველი ციხისა და ქალაქის – ხოის აღწერა: აზერბაიჯანის მიწაზე ცალკე სასულთნოა, რომელსაც ათასამდე მეომარი ჰყავს. მას ჰყავს მოხელები: ყადი და მუფთრ, ნაკიბი და მუნში, ქალანთარი და ტარულა, კორუჯი, დიზჩოქენი, მიჰმანდარი. ქალაქი ხოი მერენდის დასავლეთით ათი ფარსანგის მანძილზე მდებარეობს. მისი ციხე ველზეა. ოთხკუთხა, ქვითნაშენი, ლამაზი ციხეა. გარეშემოწერილობა ოცი ათასი ნაბიჯია. თხრილები, რომლებიც გარშემო აკრავს, მაინცადამაინც ღრმა არ არის. ორი კარიბჭე აქვს: ერთი სამხრეთისაკენ – თავრიზის კარი, მეორე დასავლეთისაკენ – მენენდის კარი. ციხის შიგნით ასი სახლი და ერთი ჯამეა. ციხის ამშენებელი ფერჰად-ფაშაა, მაგრამ ძველი ქალაქის ამშენებელია ჰაიდარ-შაჰი. ეს ქალაქი მრავალჯერ დანგრეფულა და კვლავ აშენებულა. ქალაქის გარეუბანი შვიდი ათასი სახლითა და სამოცდაათი ჯამე და მეჩეთით არის დამშვენებული. თერთმეტი საპარასკევო ჯამეა. ორი აბანო, შვიდი ფუნდუკი და ათასამდე დუქანი აქვს, ირგვლივ ბალ-ბოსტნითაა დამშვენებული. ამ ქალაქის გარეშემოწერილობა ცამეტი ათასი ნაბიჯია. მურად-ხნ მეოთხის მიერ დანგრევის მიერ ხელახლა შენდება.

მთელ მის ველზე მსხვილმარცვალა ბრინჯი მოდის. ცხელი ჰაერი აქვს. ბამბა და წყლიანი ყურძენი იცის. მისი მდინარე სალამასის მთაში იღებს სათავეს და მდინარე არეზს ერთვის. ბალ-ბოსტანი და ყვავილნარი განთქმულია. ხილიდან ყველაზე ცნობილია ფეიღამბარის მსხალი და სხვ.

მოსახლეობის სახის ფერი თეთრია. მის ნაკვეთებში ას ოთხმოცი გაშენებული სოფელია. მოსახლეობის უმეტესობა შაფრს მოძღვრების მიმდევარი სუნიტებია; თურმე, შაჰ ისმაილი ამათგან ხარაჯას იღებდა „ტულ საკალის“ სახით. ამჟამად, შაჰ სეფრს დროიდან ხარაჯისაგან თავისუფალი არიან. მიუხედავად იმისა, რომ წვერს გრძლად იზრდიან, ხარაჯას არ იხდიან¹. ლამაზები ბევრი ჰყავთ.

აქ მისი უწმინდესობა შამს თავრიზელის საფლავი მოვილოცე. ერთიც ემირ ბოღაის აკლდამაა. ეს კაცი თურქმანთა საგვარეულოს წვერი იყო და მას შემდეგ, რაც ანტიოქიასთან ჯვაროსნებთან ბრძოლაში დამარცხდა, ისპაჰანს რომ გარბოდა, 495 (1101–1102) წელს აქ გარდაიცვალა. ახლა ხოის გარეთ მისი აკლდამა მოჩანს.

ხოის ხანს წერილები გადავეცით და ორ დღეს იქ მოვილხინეთ. მრავალი საჩუქარი მივიღეთ, ორასი შეიარაღებული თანამგზავრი ვიახელით, ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ 9 საათი და ქალაქ ბეჰესთან-

259

ში მოვედით. ამას ქალაქ ხოის დაქვემდებარებული ქალაქებისაგან გამოყოფილი საკუთარი ქალანთარი ჰყავს. ძველთაგანვე თავრიზის მსგავსი ქალაქი ყოფილა. ჰულაგუს ხალხს დაუნგრევია. ეხლა ათასკომლიანი მცირე ქალაქია. სამი ჯამე ფუნდუკი, აბანო და მცირე ბაზარი აქვს, მაგრამ ქვის დახურული ბაზარი კი არა აქვს. მის ბალ-ბოსტნებს ბოლო არ უჩანს.

იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ 3 საათი ვიარეთ და ჩოროსის ციხეში მოვედით. ცალკე სახანოა ნახჭევნის ფარგლებში. ორი ათასი ჯარისკაცი ჰყავს. ყადი და თორმეტი ზაბითი ჰყავს თორმეტი იმამის პატივსაცემად. მისი ციხე გორაკზე მდებარეობს და ხუთჯუთხა, სადა კედლიანია. აზერბაიჯანის მპყრობელის – უზუნ ჰასანის აშენებულია. მურად-ხან მეოთხის თავდასხმა განიცადა. დამსკდარი კედლები და კირჩამოცვენილი ადგილები აქვს. სამხრეთისაკენ ერთი კარია. ციხის შიგნით ჰასან-ფამას ჯამეს გარდა, სხვა შენობა არ არის, მაგრამ ციხის გარეუბანში შვიდი ათასი სახლია. სახლები ახალი აშენებულია. თერთმეტი ჯამე აქვს. პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ: ოზდემირის ძე ოსმან-ფამას ჯამე, თიმურ-ხანის ძე ფერაჰ-შაჰის ჯამე... შვიდი ფუნდუკი და ორასი დუქანი აქვს. ჰავის სიმშვენიერის გამო მათი ქალები ფრიად ლამაზი შესახედაობისანი და კდემამოსილები არიან. მთელ აზერბაიჯანშია ქებული აქაური ნაირნაირი ხორბალი და სხვა მარცვლეული. მეტად კეთილმოწყობილი კოშკები და სასახლეები აქვთ.

რადგანაც ამ ქალაქის ხანი ეთუბ-ხანი გულითად მეგობართა შორის საყვარელი ადამიანი, გონებამახვილი, სასიამოვნოდ მეტყველი, ტკბილად მოსაუბრე და ნადიმობის მოყვარული ვაჟკაცი იყო, მასთან

სამი დღე და ღამე საამოდ ვიმუსაიფეთ და ჰუსეინ ბაიკარას ლექსები ვიმღერეთ. მეოთხე დღეს ხანმა გვიბოძა ერთი ხელი მოსასხამი, მრავალნაირი აბრეშუმის ქსოვილი, ქურქი, ფარაჯა, რამდენიმე ჭრელი ჩალმა და სამი თუმანი აბასური „თეთრი“. გამოვეთხოვეთ ყველა ძვირფას ადამიანს, ვისაც კი დავუმეგობრდით, და ორას შემწე მხლებელთან ერთად ქალაქიდან გავვადით.

აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და მდინარე ყარა ჩუბუკზე გადავვადით. ეს მდინარე ჩურესის მთებში იღებს სათავეს, მრავალ სოფელს რწყავს და მდინარე არეზს ერთვის. ივლისში წყალმცირე, ხდება – თხასა და ასეთ წვრილფეხა საქონელს შეუძლია გადასვლა. შემდეგ პირდაპირ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ კეთილნაშენ სოფლებზე და 4 საათის შემდეგ მელლი რევანის სოფელში გავჩერდით. ერევნის საზღვრებში მდებარე, ხუთასკომლიანი ბაღ-ვენახიანი, ჯამეიანი, გაშენებული სოფლების მხარეა. მდინარე მელლის ნაპირზე მდებარეობს. ეს მდინარე სეფენდის მთებიდან იღებს სათავეს და მდინარე არეზს ერ-

260

თვის. იქიდან ჩრდილოეთისაკენ ფართო, აბიზინებულ მდელოებიან ველებზე ვიარეთ და 8 საათში დუთ-ალიმის სადგურს მივაღწიეთ. აქაურობა მდელოებიანი, ტუღიპებით მოფენილი ველია. დაუსახლებელია. საძოვრებიანი, ნაყოფიერი მიწაა. ამ ველის ახლომახლო სოფლების ტარულამ და ქალანთარმა მოიტანეს, რაც კი გვჭირდებოდა და აგრეთვე, – სასმელები. ამ სიხარულისმომგვრელ ადგილას ერთი ღამე დავრჩით სტუმრად. იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ მდინარე არეზის ნაპირ-ნაპირ, გაღმა გავვადით და დაბა კაფაჯში დავდექით. ეს სოფელი მდინარე არეზის აღმოსავლეთ მხარეს მდებარეობს. ერთი ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და სამასი სახლია. ბრინჯი მოდის. ერევანს დაქვემდებარებული, კეთილნაშენი და ლამაზი, პატარა დაბაა. იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ქვიშნრ ადგილებში ვიარეთ და 4 საათში დაბა ავშარლიში მივედით. ერევნის მიწაზე კეთილნაშენი დაბაა, რომელსაც ათასი სახლი, ჯამე, ფუნდუკი, აბანო, მცირე ხსგსlóm რიგი აქვს. მის ველ-მინდორზე ბრინჯი მოდის. რადგანაც მისი გლეხობა სუნას მიმდევარ თურქმანთა ავშარის ტომისაა, დაბას „ავშარლი“ ეწოდება. ცალკე ქალანთარი და მესტუმრე ჰყავს.

ისევ მდინარე არეზის ნაპირის გაყოლებით საამო ადგილებზე ვიარეთ და 7 საათში ქალაქ შურამელში მივედით. ძველ დროს დიდი ქალაქი ყოფილა, მაგრამ ამჟამად მინცადამინც გაშენებული არაა. სასულთნოა. ათასი ნოქარი ჰყავს. ჯამე, სასტუმრო, აბანო და მცირე ბაზარი აქვს.

280

აქედან ისევ 10 საათი ვიარეთ და სადგურ შარაბ-ხანეში მივედით. ხუთასკომლიანი, ჯამეიანი ფუნდუკიანი კეთილმოწყობილი დაბაა.

კვლავ ვიარეთ და დაბა სეიფ ედ-დინში მივედით. ერევნის სანასებში, მდინარე არეზის ნაპირზე მდებარეობს და ერევნის ერთ ხანს სეიფ ყული-ხანს აუშენებია. ერევნის ხანების სახასია. ას ოთხმოცი

სახლი, ერთი ჯამე, ბრინჯის ყანები, ბაღები, დერვიშთა სავანე, ფუნდუკი და აბანო, სავაჭრო რიგი და ბაზარი, ვენახები, ბოსტნები აქვს. ბრინჯის მოსავლიანი დაბაა. როდესაც მურად-ხან მეოთხემ ერევანს ალყა შემოარტყა, ამ დაბაში სამოცდაათი ათასი დიდი ხე მოსჭრა და ერევნის წინააღმდეგ მიმართული სიმაგრეები ააგო. მაგრამ მას შემდეგ ამ დაბის ბაღებში კვლავ ისეთი ხეები გაიზარდა, მათი აღწერა შეუძლებელია.

ამ დაბიდან ერევნის ხანს კაცები გავუგზავნეთ, მეორე დღეს დილაადრიან ცხენებზე შევსხედით, ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და მდებარეობაზე ოდნავ შევისვენეთ. კვლავ ცხენებზე შევსხედით და რომ მივდიოდით, ჩვენს პირდაპირ გამოჩნდა დიდი ჯარი. თურმე, ჩვენსკენ

261

მოდის ერევნის ხანის ქეთხუდა ელვენდ-აკა. სალამ-ქალამის შემდეგ ამ დიდ ჯართან ერთად ვიარეთ ისე, რომ უზანგი უზანგთან გვქონდა და ერევნის ციხეს მივაღწიეთ.

LXX

აღწერა აზერბაიჯანის ციხის – ერევნისა¹, ხოჯათა ქალაქისა

ქალაქში შესვლისას ოცდაერთჯერ გავარდა ზარბაზანი და გაიმართა შედღუბი. საზეიმო მწყობრით შევედით ხანის სასახლეში. შიგ კაციშვილი არაა. ცარიელი სასახლე იყო. თურმე, ხანის და ხაზართა ზღვის ნაპირზე მდებარე ბაჭოს – ბაკუს² ციხის ხანისათვის მიუციათ. ხანიც ქორწილში წასულიყო. მისმა ქეთხუდამ სასახლეში მოგვათავსა და საჭმელ-სასმელი მოგვცა. ჩვენც ჭამა-სმასა და მოლხესნას შევუდექით. არზრუმისაკენ გავგზავნეთ თავრიზიდან ჩვენთან ერთად მოსული ქარავნები და ყველაფერი, რაც კი ჰასან-ბეგისათვის გადასაცემად გვქონდა თავრიზის ხანის წერილიანად. მე, მწირს, დავალებული მქონდა ქარავნის შედგენა და რამდენადაც შესაძლებელი იყო, დავათვალიერე ცნობილი ქალაქი ერევანი.

281

|| **ამბავი ქალაქ ერევნის აშენებისა:** 810 (1407–1408) წელს ემირ თემურის ერთმა სოვდაგარმა ხოჯა-ხან ლახიჯანელმა ერევნის მიწაზე შემოსდგა ფეხი. რას ხედავს! ნაყოფიერი მიწა... მთელი თავისი ჯალაბობით აქ დამკვიდრდა. ბრინჯის მოყვანით დღითი დღე მდიდრდებოდა და ეს დიდი დაბა გააშენა. შემდეგ, 815 (1412–1413) წელს ირანის შაჰი შაჰ-ისმაილი³ თავის ვეზირს – რევან ყულბ-ხანს ავალებს იქ ციხის აშენებას. მანაც შვიდ წელიწადში ციხე ააშენა და სახელად უწოდა „რევან“. ზანგი – კურ მდინარის აღმოსავლეთ ნაპირზე აგურითა და ქვით აშენებული ლამაზი ციხეა, მაგრამ ცალფა [კედლიანია]. 990 (1582) წელს⁴ სულთან სულეიმან-ხანმა ნახჭევნის ქვეყნისაკენ გაილაშქრა და მისი დაპყრობის შემდეგ ერევანი ააღებინა ისლამის ლაშქარს. ეს მცირე, მაგრამ მნიშვნელოვანი ციხე ალაგ-ალაგ დაანგრევინა. უხვი ნადავლით სტამბოლს დაბრუნდა. შემდეგ, მურად-ხან მესამის დროსჯ დიდვეზირი ფერჰად-ფაშა ირანის საომარი ასპარეზის სარ-

დალი რომ გახდა, განჯის, მირვანის, შემახას, ერევნის, ნახჭევნის მხარეები დაარბია და აიკლო. შაჰის შვილისა და მისი ხელქვეითების სასახლეები დაანგრია და ქვა-ქვაზე არ დატოვა. მერე მოვიდა, ერევნის ციხის ძირას დადგა და შეისვენა. იმისათვის, რომ ერევანი მთლიანად ჩაეგდო ხელში, დიდებულად ნათქვამის მიხედვით: „და მოეთათბირა მათ...“⁵, საქმის კაცებთან მოითათბირა და ალყა შემოარტყა სამოთხის

262

ბაღს, რომელსაც თოკმაკ-ხანის სასახლე ეწოდება. მდინარე ზანგის ნაპირზე დაიწყო სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიმართული დიდი სამშენებლო თხრა. ას ორმოცდაათათასმა ისლამის ჯარისკაცმა დიდი გულმოდგინება გამოიჩინა და ორმოცდახუთ დღეში ციხე დაამთავრა; ორმოც დღეში შეავსო ჯაბახანა და ყველაფერი, რაც ციხისათვის იყო საჭირო. პირველი მირ-მირანობა ვეზირობით ეწყალობა სულოლეიმან-ხანის პატიოსან ჰარემში აღზრდილ ჯიღალა ზადე ფუსუფ-ფაშას⁶. ფერჰად-ფაშამ [ციხის] დასაცავად სამოცდაათი ათასი ჯარისკაცი ჩააყენა. თვითონ გაემგზავრა იქვე, მეზობლად მდებარე შურაგელის ციხის შესაკეთებლად. მისი შეკეთების შემდეგ შიგ ჯარი ჩააყენა. ამის შემდეგ ყარსის ციხეც შეაკეთა და მართლმორწმუნეთა ჯარებით გაავსო. არტაანიც დაიპყრო, შეაკეთა და შიგ ბევრი იანიჩარი ჩააყენა. ახალციხის ციხე თეთრი მარგალიტივით შეაკეთა და შიგ სამი ათასი მეომარი ჩააყენა. იქაც თეიმურაზ-ხანის ვაჟიშვილი ვეზირობის წოდებით დანიშნა და სტამბოლისაკენ გაემართა. აქ კი ჯიღალა ზადე ფუსუფ-ფაშა|| ვანის ვილაიეთში სამართლიანად გამგებლობდა და ქალაქი ისეთი კეთილნაშენი გახდა, როგორც იგი სულოლეიმან-ხანის დროს იყო. ყოველი სოფელი დიდ ქალაქად გადაიქცა. შემდეგ, 1212 (1603) წელს, სპარსელებმა განჯა და შირვანი დაიპყრეს და ერევანსაც შვიდი დღის განმავლობაში უშენდნენ. რადგანაც არზრუმისა და მანგუქის ძალა არ მოვიდა, ციხეში მყოფი მუსლიმი გმირები დაიმშენ და უწყლოდ დარჩნენ. იძულებული გახდნენ, ქალაქი ირანის სარდალ თოკმაკ-ხანისათვის ჩაებარებინათ. იქიდან უიარაღოდ გამოვიდნენ, ქვეითად მოვიდნენ ყარსში და იქიდან კი – არზრუმში. შემდეგ, 1037 (1627) წლამდე სპარსელების ხელში იყო და წინანდებურზე მეტად აყვავდა და გაშენდა. მაგრამ შიგ ჩაყენებული ემირგუნ-ხანის? ჯარები ყალიზმანის, ყარსის, ჩილდირის, ახალციხის, არტაანის მხარეებს გადასწვდნენ. ახალციხისა და ხაქართველოს ბეგებმა, არზრუმის ვალიმ სტამბოლისაკენ გაგზავნეს დიხმარების მთხოვნელები და მოხსენებითი ბარათები გაატანეს. მაშინვე გაიგზავნენ ელჩები ირანის შაჰთან. სასულთნო თული სკუტარის ბაღში აღმართეს. მთელი ანატოლიისა და რუმელიის მირ-მირანები ერევნისაკენ გაემართნენ. 1044 (1635) წელს სულთან მურად-ხან მეოთხე სკუტარის სამოთხის მსგავსი ბაღის წინ, სულოლეიმანისეულ კარავში დადგა მიწაზე დაუტეველი ჯარით, ოსმალური ადათ-წესები შეასრულა და სრულყოფილად მოამზადებინა საჭირო მასალა. ორმოცი ათასი. იანიჩარი, ოცდაორი ათასი გულადი სიფაჰი საჩუქრებითა და წყალობით აავსო და თან წაიყვანა. ბაირამ-ფაშა კაიმაკამად დატოვა სტამბოლში.

282

282

ვიდა. ამ სადგურში სულთნის ნედიმს, სილაჰდარ მუსტაფა-ფაშას მეორე ვეზირობა ეწყალობა, თან ნედიმის თანამდებობაც შერჩა. სილაჰდარი მუსა-ფაშაჰ კი სამეფო კარვის სამსახურში კონაკჩივ დაინიშნა. ნიშანჯი-ფაშაც სილაჰდარი ხდება და მელექ აჰმედ-ფაშა – ჩოხადარი. კვლავ მთელი რიგი სადგურები გაიარა და არზრუმის ველზე ორი მხრიდან წამოსულმა და შეერთებულმა ჯარმა ორას ათასს მიაღწია. რუმელის ვილაიეთის მუთასარიფის – ჯანფოლადის ძე მუსტაფა-ფაშას ოცდათერთმეტათასიანი ჯარიც მოვიდა. ყველა ვილაიეთების ჯარებიდან მომზადდა ათას შვიდასი გმირი, რომელნიც ქეჰვილანის ცხენებზე იყვნენ ამხედრებულნი. არზრუმის|ვალის ხალილ-ფაშას სულთანი შემოსწერა, რითაც დიდად გაიხარეს მისმა მტრებმა სილაჰდარ-ფაშამ და მურთახა-ფაშამ. არზრუმი კი ებოძა სირიის ვეზირს ქუჩუქ აჰმედ-ფაშას. ვილაიეთი სრულ არფალიკად დაენიშნა სილაჰდარდ მუსტაფა-ფაშას. შემდეგ არზრუმიდან სამ დღეში მოვიდა ჰასან-კალეში და იქიდან ყარსის გზით ერევნისაკენ წავიდა. ოცდამეერთე დღეს ორასი ათასი ჯარისკაცით ერევნის ვილაიეთში დაბანაკდნენ. სპარსელები ციხიდან გრძელლულიანი ზარბაზნებით ჯარს აწუხებდნენ ჯარს არ შეუხედავს, ზარბაზანია, თუ რა, და მდინარე ზანგზე გაღმა გადავიდა. მდინარეზე რომ გადადიოდნენ, წყალმა მოიტაცა ერთი საბრალო სოლაკი, რომელიც მის ხელმწიფურ უდიდებულესობას უზანგთან ახლდა. მისმა უდიდებულესობამ, ფადიშაჰმა ფიცხლავ წელზე სტაცა ხელი და გადაარჩინა⁹. მდინარეზე რომ გადავიდნენ, ყველას თვალწინ, დღის სინათლეზე დაიწყო გმირების ჩაყენება სანგარ-თხრილებში. ზაგარჯი-ბაში რუმელიის ვილაიეთის [ჯარებით] და ჯანფოლად ზადე მუსტაფა-ფაშა იანიჩართა ოცი ოდათი თავრიზის კარის მხარეს შევიდა სანგრებში. მარჯვენა [ფრთიდან] სანგრებში შევიდა ანატოლიის ვეზირი გურჯი მეჰმედ-ფაშა ვილაიეთის ჯარებითა და ოცი ოდა სამეფო იანიჩარებით. სადრაზამმა თაბან¹⁰ დას¹¹ მეჰმედ-ფაშამ დაქირავებული ჯარითა და იანიჩართა ოცი ოდათი რუმელიისა და ანატოლიის ჯარებს შორის დაიკავა სანგრები და ბრძოლა დაიწყო. იანიჩართა ალა ყარა მუსტაფა-ფაშა იანიჩართა ქეთხუდას და ათი ოდა იანიჩარის თანხლებით მდინარე ზანგის მხრიდან შევიდა სანგრებში და ოცი ზარბაზანი დაუშინა ციხეს. ერთ დღეს თვით მურად-ხანი შევიდა რუმელიის ვილაიეთის სანგარში, „ყარა ბალრ“ ზარბაზანი დაუმიზნა და ხანის სასახლეს დაუქუხა. წამსვე ხუთი მხრიდან ატყდა ოცი ზარბაზნის გრიალი. არზრუმის ვალი ქუჩუქ აჰმედ-ფაშაჰს ჩრდილოეთის მხრიდან ორმოცდაათი ზარბაზნით მაღალ სიმაგრეზე დადგა სპარსელებს თავი არ ააწევინა და ციხის ნგრევას შეუდგა. კაფუდანი დელი ჰუსეინ-ფაშა ერევნის ციხის პირდაპირ მდებარე მუჰანადის გორაკიდან ციხის გარეთა და შიდა ნაწილს

დღედაღამ ურტყამდა. ზარბაზნების ცემისაგან შეუძლებელი გახდა არამცთუ ციხის სათოფურებთან და ქონგურებზე დგომა, სახლების სარდაფებში გაჩერებაც კი. მურთაზა-ფაშა კი ბოლუქის სიფაჰიებთან ერთად თოფრაკ-კალეს მიდამოებში გუშაგობდა. მუსა-ფაშა და ქენან-ფაშა სამეფო მუთეფერიკაებით ფადიშაჰის კარვის|| დასაცავად დაინიშნენ. ერთი სიტყვით, ციხის ოთხივე მხარე ხუთი საათის განმავლობაში ადამიანთა ზღვად იქცა. საგუშაგო რაზმებმა ხელი მიჰყვეს ორი ვილაიეთის აკლებასა და რბევას. მტერთაგან აღარავის შერჩა ძალა. სუნიტ მოსახლეობას ყოველდღე საჩუქრები მოჰქონდა და შეწყალებას ითხოვდა. მთელი ზრუნვა იქით იყო მიმართული, რომ ციხის მცველებს თვალის გახელის საშუალება არ მისცემოდათ. მეცხრე დღეს ციხის კედელ-ბურჯებზე გამოსულმა სპარსელებმა დაიძახეს: „შეგვიწყალებთ, ჰოი, ოსმალთა საგვარეულოს რჩეულნო!“-ო და ერევნის ხანი მძევლად და შეწყნარების მთხოვნელად გამოგზავნეს ციხის კლიტეებიანად. მართლმორწმუნეთა ჯარები ციხეს გარს შემოეხვივნენ. მეორე დღეს ციხიდან გამოვიდა დანებებული მაზანდარანის თუფენქჩიების ალა მირ ფეთაჰი და ხელმწიფის ფეხის კოცნით გაპატიოსნდა. ციხის მცველები ნახჭევნისაკენ გაგზავნეს. ციხეში წაიკითხეს მაჰმადიანური აზანი და შვიდი დღე ციხის კედელ-ბურჯები დროშებით იყო მორთული. ხუთივე ლოცვის დროს, ნამაზის შემდეგ სამჯერ დასცემდნენ მაჰმადიანურ ყიჟინას და სამჯერ ისროდნენ თოფ-ზარბაზნებს. ამ ვითარებაში ორმოც დღეში ციხე ხელახლა შეკეთდა. მურთაზა-ფაშა ერევნის მმართველად დაინიშნა და ორმოცი ათასი მუსლიმი გმირით ციხის მცველად დარჩა. სულთანმა მურად-ხანმა კი მის მიერ შეპყრობილი ერევნის ხანი ემირგუნა და სხვა ხანები წინ გაირეკა. გზაზე ემირგუნას ალეპოს ვილაიეთი უწყალობა, მაგრამ რადგანაც მან თავისი ქეთხუდა მურად-ალა მოკლა, ალეპოს ვილაიეთის [გამგებლობიდან], გადააყენა და ალეპო ქუჩუქ აჰმედ-ფაშას მისცა. ემირგუნას აუსუფ-ფაშა კი სტამბოლში მოვიდა და სულთნის დაახლოებული პირი გახდა. შემდეგ ირანის შაჰი მოვიდა ასიათასიანი ჯარით. ციხეს ზარბაზანს უშენდა და სახიფათო მდგომარეობა შეუქმნა. რადგანაც თაბანნ დასრ მუჰმედ-ფაშა მტრობდა ერევანში გამაგრებულ მურთაზა-ფაშას, მან ვითომ ვერ მოასწრო ერევნის დასახმარებლად მისვლა. შვიდ თვეში გამოილია ციხეში მომარაგებული საჭმელი და დენთი. ბოლოს, ერთ ღამეს, მურთაზა-ფაშამ ალმასის ბეჭედი გადაყლაპა და მოკვდა. მეორე დღით ოსმალთა ჯარი დანებდა, გამოვიდა ციხიდან და ციხე შაჰს ჩააბარა. მაგრამ როდესაც [ჩვენ] ჯარი მიდიოდა, ყიზილბაშთა ჯარი ხელმეორედ დაესხა თავს და ზოგი ამოწყდა, ზოგიც თვითონ გადავარდა მდინარე არეზში. წყალში გადამხტართა ერთი ნაწილი გადარჩა; ყარსისა და ბადახეთის ცი-

ხეებში მოხვდნენ და თავი დააღწიეს. მურად-ხან მეოთხემ ეს სამწუხარო ამბავი რომ გაიგო, მოემზადა და ახალი ადგილიდან სცადა სპარსელთა ხელიდან|| გაეთავისუფლებინა უდიდესი იმამისა და უპირველე-

სი წინამძღვრის – ჩვენი ბატონის აკლდამა – სამოთხის ქალაქი ბაღდადი. ამგვარად, 1045 (1635) წლიდან მოყოლებული ერევანი სპარსელთა ხელში იყო და ასეთი კეთილმოწყობილი და გაშენებული გახდა. მაგრამ, რადგანაც მისი ციხე აშენებულია ცალფა კედლით, ძლიერ შეტევას ვერ უძლებს. ციხე მდინარე ზანგის ნაპირზე მდებარეობს, სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენაა გრძლად გაჭიმული და მეტისმეტად ვიწროა. ამჟამადაც ატყვია კედელ-ბურჯებს მურად-ხან მეოთხის ზარბაზნების კვალი. ციხის ის ადგილები, რომლებიც ფერჰად-ფაშამ ააშენა, ორმოცი მექური წყრთის სიმაღლისაა. თოკმაკ-ხანის მიერ აშენებული ადგილები კი ორმოცდაათი წყრთის სიგრძისა და ოცი წყრთის სიგანისაა. კიბე-კიბე ნაშენია თუმცა მდინარე ზანგის მხრიდან თხრილი არა აქვს, მაგრამ სათოფურები ბევრია. სამხრეთით, აღმოსავლეთითა და ჩრდილოეთით თხრილები აქვს, მაგრამ რადგანაც ჭაობიან ადგილზეა, იმდენად ღრმა არაა. მისი თხრილი ზოგ ადგილას ასომოცდაათი წყრთის სიგანისაა. სამი მაგარი, რკინის კარი აქვს. თავრიზის კარი სამხრეთისაკენ გადის, მეიდანის კარი – ჩრდილოეთისკენ. მას დააღვას კარსაც უწოდებენ. ჩოგნის [სათამაშო] მოედანი ამ მხარესაა. ერთიც ხიდის კარია, რომელსაც სპარსელები „დერვაზე-ი ფოლ“-ს¹¹ უწოდებენ. ასი ცალი ოსმალების დატოვებული დიდი და პატარა ზარბაზანი აქვს. სხვა იარაღსა და ჯაბახანას რიცხვი და საზღვარი არა აქვს, რახან აქაურობა აზერბაიჯანის საზღვარია და ძლივს აქვთ ხელში ჩაგდლებული სპარსელებს. სამიათასამდე მეციხოვნე. ხანის სამიათასიანი ჯარი და ვილაიეთის შვიდიათასიანი ლაშქარი ჰყავს, აქაურობა მრავალჯერ იყო სახანოდ. ყადი, მოლა, წმინდა შეიხი, ქალანთარი, ტარულა, მუნშრ, იასაულთა ალა, ყორუჯიბაშრ, ეშიქაღასრ, დიზოქენების ალა, შვიდი მიჰმანდარი და შაჰბანდარი ჰყავს. ქალაქში ორი ათას სამოცამდე მიწის ბანიანი სახლია. მათგან ყველაზე კეთილნაშენია ხანის სასახლე; რომელიც ემირგუნა-ხანს აუშენებია. ამ სასახლის ახლოს, მარცხენა მხარეს შაჰის ზარაფხანაა, სადაც აბასური და ბასური სიქა იჭრება. დააღვას კარის გარეთ მდებარე დიდ გარეუბანს ძველ ქალაქს უწოდებენ. გარეუბან ფუნდუკი, ჯამე, სავაჭრო რიგი და ბაზარი აქვს. ხიდის თავში ხანის ბაღია. იქვეა ჯამე, ფუნდუკი, აბანო; სავაჭრო რიგი ბევრია – ქალაქი გეგონება.

286

||მას შემდეგ, რაც აქაურობა 1045 (1635) წელს ირანის ხელში გადავიდა, ციხეს აღმოსავლეთით, გარეთა მხარეს დაემატა სამი მიწა-

266

ნაყარი, კიბე-კიბე გამართული, მდელითი დაფარული პატარა გამაგრებული ადგილი. ქვის შენობაზე უფრო მაგარი და მტკიცე გახდა.

ქალაქს რომ ვათვალიერებდით, ერევნის ხანისაგან ჩაფარი მოვიდა და მე, მწირი, ქორწილზე მიმიწვია. მისმა ქეთხუდამ ათი აბასური თუმანი გზის სახარჯო მომცა. მოვემზადეთ და ორმოცამდე ხელქვეითითა და ჩვენი მხლებლებით ერევნიდან ბაქოსაკენ გავემგზავრეთ.

ერევნიდან ჯერ ჩრდილოეთისაკენ, ბრინჯიან მინდვრებზე ვიარეთ ზანგა-კურის ნაპირ-ნაპირ და დაბა ხოჯა-ბაღში მოვედით. ერევნის ხანის სახასია. დიდი და გაშენებული დაბაა, რომელშიც ხუთასი სახლი, ჯამე და აბანო არის. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ რვა საათი და დაბა დემირჯი ჰასანში მოვედით. ძველ დროს თურქმანთა ქალაქი ყოფილა. ამჟამად თურქმანთა ტომის საზამთრო სადგომია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ქალაქ განჯას მივალწით.

აღწერა დიდი, მომზიბლველი განჯის ციხისა – საიდუმლოების განჯინისა¹: ქალაქი ირანის შაჰს – თაჰმასბ-ხანს წაართვა 1014 (1605) წელს² კოჯა ფერჰად-ფაშამ. სარი აჰმედ-ფაშა³ მისი ქეთხუდა გახდა და მეჰმედ-ფაშა – მმართველი. მაგრამ სპარსელები ძალიან დიდი ჯარებით, შემოდგომიან, ალყა ექვს თვეს გაგრძელებულა და რადგანაც, [ოსმალებს] მაშველი ძალა არ მოსულა, მუსლიმ გმირებს, ძალაუნებურად, ციხე ჩაუბარებიათ. რომ მიდიოდნენ, სპარსელებს ყველანი დაუხოციათ. როდესაც ეს ამბავი ერლაუს დამპყრობ სულთან მეჰმედ-ხან მესამეს! მიუვიდა, თუმცა შეეცადა რამე ელონა, ვერაფერი გააწყო. ამჟამადაც ირანის დიდი ქალაქია, მაგრამ ციხე შაჰს დაუნგრევინებია. ექვსი ათასი სახლი, ბაღ-ვენახი, ჯამე, ფუნდუკი, საქველმოქმედო ნაგებობანი და აბანო, დახურული ბაზარი, კეთილმოწყობილი სავაჭრო რიგები აქვს. ქალაქი ბაღ-ვენახიან ველზე მდებარეობს||და სამხრეთით მთებია. მის მიწა-წყალზე [თუთის] ისეთი ბაღებია, რომ განჯის აბრეშუმში ყველგან განთქმულია. მის გარშემო ველებზე სოფლებია, რომლებიც შვიდ ნაჰიეს შეადგენენ. მათი საქმიანობა ზამბის, ბრინჯისა და აბრეშუმის მოყვანაა. ცხენის განჯური ნალი და რკინა ისევეა განთქმული, როგორც მისი აბრეშუმში.

ეს ქალაქი სახანოა. სამი ათასი ნოქარი, მუნში, ქალანთარი, ტარულა, ყადი და ჰაქიმები ჰყავს. მაგრამ როდესაც ოსმალთა ხელში გადმოვიდა, მისი ჰაქიმი გახდა ჰადიმ ჰასან-ფაშა⁵. მან, ბარდას ციხე

287

267

რომ დაიპყრო, შაჰ-თამაზის ძმისწული ჰაიდარ-მირზა მძევლად აიყვანა და მშვიდობა ჩამოაგდო. ფერჰად-ფაშამ ეს უფლისწული სტამბოლს გაგზავნა⁶.

რუმის წამებულების წმინდა საფლავები: მუსლიმი გმირები, რომლებმაც უწყალო შაჰს ციხე დანებებით ჩააბარეს, შიშველ-ტიტვლები გამოვიდნენ გარეთ და თორმეტი კაცი მოწამეობრივი სიკვდილით დაეცა. ისინი ქალაქგარეთ დამარხეს და იქაურობას „რუმის წამებულების აკლდამებს“ უწოდებენ. რამდენჯერმე შეამჩნიეს ვილაიეთის მცხოვრებლებმა, როგორ დაადგა ნათელი მათ [საფლავებს]. სამი დღე ამ ქალაქის ხანის სტუმრები ვიყავით და ორმოცდაათამდე თანამგზავრით განჯიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ გავემართენით. ჩვენ ხელმარჯვნივ, აღმოსავლეთით ბურესთანის სახანოს ქვეყანაა. მის საზღვარზე გადავედით და ქელექ ჰეზარ-აჰმედის სადგურში მივედით. იგი ძვე-

ლად ქალაქი ყოფილა. ეხლა შვიდასკომლიანი, ბალ-ვენახიანი, აყვავებული და გაშენებული დიდი დაბაა და განჯის ხანის სახასოა. ჯამე, ფუნდუკი და აბანო აქვს. ქვეყნიერებაზეა განთქმული მისი ნაზი აბრეშუმი. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ რომ ვიარეთ, 9 საათში სოფელ მაქუჩა-რუდში მოვედით. მდინარე მტკვრის ნაპირზე მდებარეობს. შვიდასკომლიანი ჯამე და აბანოიანი მუსლიმთა სოფელია. გიაურები სრულებით არ არიან. მათი აბრეშუმი ქებულია. მდინარე მტკვრის გაღმა სომხების ერთი სოფელია, რომელსაც ქენდერე ეწოდება. ისინი ამ მაქუჩა-რუდის მხარეს ნავეებით გადადიან და გაიძვერობენ. ეს სოფლები განჯის საზღვარია. აქედან ავიყარებით, კუმლუნჯას უღელტეხილი გადავიარეთ და არემის⁷ ციხეში მოვედით.

დიდი ქალაქისა და ციხის – არემის აღწერა: ირანის ქვეყანაში, მირვანის ვილაიეთშია. ძველ დროს გაიუმარს-შაჰის⁸ აშენებულია. 995 (1587) წელს⁹ მურად-ხან მესამის ვეზირის – ლალა ყარა მუსტაფა-ფაშას¹⁰ მეოხებით არის დაპყრობილი. ამის შემდეგ, [არემის] მისაშველებლად მოსულ ირანის ორმოცდაათათასიან ჯარს ციხე ოსმალთა ხელში დახვედრია. მაშინვე შემოსდგომიან ციხეს და შუადღემდე უომნიათ. მამაცი ლალა-ფაშა მუსლიმი გმირებით დაუყოვნებლივ დაესხა თავს სპარსელებს და ოცდაათი ათასი სპარსელი მიწაზე დაანარცხა. მათი სარდალი ამირ-ხანი დაატყვევეს და შებოჭილი წამოიყვანეს. ხმაღს გადარჩენილი თურქმანები, ქართველები, გოქდოლაკთა დევპირმეები გაიქცნენ. ამათაც შირვანის ჯარით შეხვდა ოზდემირის ძე ოსმან-ფაშას ქეთხუდა და მდინარე მტკვრის ნაპირზე ყველანი ამოჟლიტა. ზოგნი ოსმალთა ხმლის შიშით მდინარეზე გადებულ ხიდს მიაწყდნენ; ხიდი ჩაინგრა და ყველანი ერთად ჩაცვივდნენ მდინარეში. შემდეგ დიდებულმა სარდალმა ნახა, რომ იგი ქალაქ განჯასა და შირ-

288

268

ვანს შორის [მდებარე] ფრიად საჭირო ქალაქია. დაუყოვნებლივ შეკრიბა ყველა მუსლიმი გმირი. სხვადასხვა მშენებლები, ქალაქის კალატოზები შეყარა, ქალაქ არემის გარეთ მდებარე ბაღს, რომელსაც შაჰის ხეივანი ეწოდება, ირგვლივ კედელი შემოარტყა და ფართე და ღრმა თხრილი გაათხრევინა. ღირსეული ციხე ააშენა, რომელსაც სამი კარი, ჩვიდმეტი ფლემი და მიწაყრილის პატნეზი აქვს, მისი გარეშემოწერილობა ცხრა ათასი ნაბიჯია. სარდალმა იგი ორმოც დღეში გაასრულა, მურად-ხანის პარემში აღზრდილ კაითასი-ბეგს სამირმირანოდ უწყალობა და თვითონ კი სტამბოლისაკენ გაემართა. ამჟამად ეს ლამაზი ქალაქი რანა-შაჰის მთის კალთებზე ქალაქ ბრუსას მსგავსი, მშვენიერჰავიანი, ბალ-ვენახიანი, ყვავილნარიანი ადგილია. ათიათასამდე მიწის ბანიანი სახლი და ორმოცამდე ჯამე აქვს. განთქმულია მურად მესამის ჯამე, ფერჰად-ფაშას ჯამე ყარა სინან-ფაშას ჯამე და სხვანი. ქალაქის სახელი არის „არეს“ ე. ი. „აღეფი“, „რა“ ფათჰათი და „სინი“ სუქუნით¹¹. მაგრამ ირანის თურქმანები და დაღისტნის ყუმუხები „არემ“-ს უწოდებენ. შემდეგ, სულთან მუსტაფა-ხანის ტახტზე ასვლის დროს, იგი სპარსელებმა დაიპყრეს. ორმოცი უბანი და ორ-

მოცი მიჰრაბი ითვლება. მედრესე, დერვიშთა სავანე და ყმაწვილების სასწავლებელი აქვს. თექვსმეტი აბანო, რვაასი დუქანი, ჩვიდმეტი ყავა-ხანა და ვაჭრების ფუნდუკია. მათი დიდკაცების ცოლები წარმოშობით გურჯისტანის, დადიანის, აჩიკ ბაშის და შავშეთის ტომთა ქალები არიან¹².

რადგანაც მისი ჰავა მშვენიერია,|| ლამახები ბევრი ჰყავთ. გარ-
შემო შვიდი ოი ნაჰიე აკრავს. ყოველ მათგანში ას-ასი კეთილ-
მოწყობილი სოფელია. მათ შორის კეთილნაშენია არეშის ახლოს მდებარე ლევანის ქვეყანა¹³. სოფელი სულთანჯიქი და დიდი ფილოვნას სანახები, სადაც ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშას მიერ განვლილი ხიდია, სოფელი შაი და სხვები კეთილმოწყობილია. მთაში, რომელიც ქალაქის უკან მდებარეობს, თურქმანების ტომი იალალზე გადის. აქ შაქის ციხეც გაშენებულ-კეთილმოწყობილი ადგილია. თუმცა მას დროდადრო დაღისტნელები ესხმიან თავს, ციხე ჯერ კიდევ არეშის ხანის სამფლობელოშია. არეში დაღისტანის და საქართველოს შორის [მდებარე] დიდი სახანოა. სამიათას ოცი ნოქარი, ყადი, მუნში და თერთმეტი ჰაქიმი ჰყავს. ამ ქალაქში სამი დღე გავჩერდით. ხანისაგან საჩუქრები მივიღეთ და ორას მაზანდარანელ მეთოფე თანამგზავრთან ერთად ჩრდილოეთისაკენ ორი სადგური რომ გავიარეთ, შაქის¹⁴ ცისეში მოვედით.

შაქის ციხის აღწერა: ეს ციხე ძველად აუშენებია ალექსანდრეს, რომელიც ქართველთა შოშალა¹⁵ მეფეთაგანი იყო. მისგან დაღისტნის ბეგის ხელში გადასულა. თუმცა შემდეგ სპარსელების [ხელში] გადა-

ვიდა, მაგრამ მურად-ხან მესამის ვეზირმა ლალა ყარა მუსტაფა-ფაშამ დაიპყრო და ლევან-ხანის ძე ერეკლე-ბეგს¹⁶ უწყალობა. შემდეგ, მუსტაფა-ხანის ტახტზე ასვლის დროს (1617) სპარსელთა ხელში ჩავარდა. ამჟამადაც სასულთნოა. ათასი ჯარისკაცი ჰყავს. შირვანის ვილაიეთში, გორაკზე მდებარე, ქვით აშენებული ლამაზი ციხეა. ორი კარი აქვს, რომელთაც განჯისა და შირვანის კარები ეწოდებათ. დაღისტნის საზღვარზე მდებარე მოხერხებული და კეთილმოწყობილი ციხეა, მაგრამ საქართველოსად ითვლება, რახან მისი ამშენებელი ქართველია. სამი ათასი სახლი, შვიდი ჯამე აქვს. სავაჭრო რიგებში მდებარე მირზა ალი-ბეგის ჯამე, ციხეში მდებარე ლალუმ ოღლუ აჰმედ-ბეგის¹⁷ და [სულთან] მურად-ხან მესამის ჯამეები ცნობილია. ფუნდუკი და აბანო, მცირე ბაზარი აქვს. [თუთის] ბაღები აქვთ და შეუღარებელი აბრეშუმის იცის.

ციხის აღმოსავლეთით ერთი დღის სავალზე გადავლახეთ მდინარე ყანუხი¹⁸, რომელიც მდინარე ზანგს¹⁹ ერთვის. აქედან პირდაპირ ჩრდილოეთისაკენ გავუყევით, მდინარე კაბურზე²⁰ ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშას ხიდით გადავედით და მივალწიეთ ადგილს, რომელსაც ცხვრის ფონი (კოფუნ გეჩიდ) ეწოდება. აქ||ადამიანის ძვლების გორები იდგა. ნეტავ რა არის-მეთქი, – ვკითხე ჩვენ თანამგზავრ ალი-აღას. მან მითხრა: „მურად-ხან მესამის სარდალმა. ლალა მუსტაფა-ფაშამ ირანს დაქვემდებარებულ თავრიზის, მუღანის, ლორის, ნახჭევანის, ყუ-

ზანის, ყარაბალ-ყაზანის, ყაზახის ხანების განკარგულებაში მყოფი ოცი-ათასი ჯარისკაცი ამ ბრძოლის ველზე მოიმწყვდია და წინასწარმეტყველი ალის ხმლით ცემა დაუწყო. ერთი მხრიდან ოზდემირ-ოღლე, ერთი ფრთიდან ალეკოს ვალი მეჰმედ-ფაშა, ერთი ფრთიდან მარაშას ვილაიეთის მფლობელი მუსტაფა-ფაშა ეკვეთნენ; თვალის დახამხამებაში ათი ათასი სპარსელი ჯარისკაცი ამოწყდა დანარჩენი ათი ათასი კი ცხვრის ფონად წოდებულ ადგილას წყალში გადაცვივდა, თითქოს ცხვრის ფარა სასაკლაოზე მიდისო, და დაიხრჩო. ამის შედეგად ამ დიდ ომში ლალა მუსტაფა-ფაშას ხმლით ამოწყდა ორმოცი ათასი შაჰსევანი. დაე, ამოწყდნენ ოსმალები! აი, ეს ძვლები მათი ნიშანიაო“. მათი ლეშების მოსახსენებლად ფათიჰა წაიკითხეს და ისე გაიარეს.

აქ ფონზე გავედით, ჩრდილოეთისაკენ ვრცელ ტრამალებზე ვიარეთ და მდინარე აკ სუზეც გადავედით. ამ მდინარეს სპარსელები გილან-ჩაის უწოდებენ. არემის მთებიდან მოდის და მდინარე მტკვარს ერთვის. ისიც გავიარეთ და სამ საათში მაჰმუდ-აბადის ნაჰიეში მოვედით. დიდ ტრამალებში ორასი კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფელია, ამბობენ, აქ ყოველწლიურად ათასი აქლემის საპალნე აბრეშუმი მოჰყავთო. სოფლები კი არა, ნამდვილი დაბებია. ჯამეები, აბა-

270

ნოები, საშაჰო ბაზრები აქვთ. მისი მოსახლეობა სომხების, გოქდოლაკების, თურქმანების, მონღოლებისა და ყუმუხთა ტომები არიან. ერთ ტომსაც „ით თილ“-ს უწოდებენ.

ით თილის ტომის შესახებ: მონღოლურ ენაზე „ით თილ“ ნიშნავს „ძაღლის ენიანს“ ცოფიანი ძაღლივით ანჩხლი ტომია და ბრძოლის დროს ერთგვარად ბაძავენ [ძაღლის] ყავყავს. ასეთივე მურდალი ტომი იყო მარდინის ციხის სიახლოვეს სენჯაჰის მთაში მცხოვრები გრძელთმიანი ქურთებიც, როდესაც ჩვენ ბატონ მელექ აჰმედ-ფაშასთან ერთად ოციათასამდე გავწყვიტეთ. ერთი ურჯულო, ავხასიათიანი, მძორის მჭამელი, ვირზე ამხედრებული ტომია მათ რომ ჰკითხო, „წმინდა ჰამზას შთამომავლები ვართო“, იტყვიან. მაგრამ არ იციან, რა არის „მარხვა, ლოცვა, ჰაჯი, ზეჟათი“²¹. ერთ ქალს შვიდი, რვა კაცი|| ირთავს ცოლად. თუ ამ ქალს შეეძინება მრუმობის ნაყოფი შვილი, რამდენად ძნელი უნდა იყოს მამის გამოცნობა! მაგრამ თვითონაც ნაბიჭვრები, აქაც იოლად გამოდიან. ბავშვს ვაშლს აძლევენ. მამობის მაძიებელთაგან რომელსაც ესვრის ამ ვაშლს ბავშვი, მამაც ის არისო, გადაწყვეტენ. ამის შემდეგ ქალი მის განკარგულებაში გადავა და ველარავინ შეეცილება. ეს ის სამაგელი ტომია, რომელსაც სპარსელთა ქვეყანაში სანთლის ჩამქრობებს ეძახიან²². ასეთი საქმის ჩამდენი ტომი არც ერთ ქვეყანაში არ გვინახავს. მაგრამ, შაჰისა და ხანების უაღრესად მორჩილი ტომია.

კაითაკების ტომის აღწერა: ამ ქვეყანაში არის ერთი ტომი, რომელსაც კაითაკებს უწოდებენ. ამათი რიცხვი ოც ათასს აღწევს. მათი მიწა-წყალი დაღისტნის საზღვრებშია. დრო და დრო ქალაქ არემსა და შაქში მოდიან სავაჭროდ. გარეგნობით ფრიად საოცარი ხალხია. ქვაბი-

291

ვით დიდი თავები აქვთ, თმები – როგორც ტომარა, ორი თითის სიმს-
სო წარბები; ისეთი განიერი მხრები აქვთ, ზედ კაცი დაეტევა; მკერდ-
ფართე, წელწვრილი, მსუქანბარძაყიანი, ბრტყელტერფა, მრგვალ-
თვალეზიანი, წითელი პირისახიანი, პირმრგვალი ხალსხია. რწმენა შაფრ-
სა აქვთ. ძორძოხი ადამიანები არიან. როდესაც ისინი არეშისა და შა-
ქის ბაზრობაზე მოდიან, დაბლობში ფეხით ეშვებიან და შაქში ურმებ-
ზე სხდებიან, რადგანაც მათი სპილო ტანის ტარება ცხენებსა და ჯო-
რებს არ შეუძლიათ. ურმებში შესაბამელ კამეჩებს უნაგირს ადგამენ და
სხდებიან. თავზე ჩალმა აქვთ. ყადიებივით იპარსავენ ულვაშებს და
გრძელი წვერებით ორივე მხარეს დიდის ამბით ესალმებიან [შემ-
ხვედრს]. ფრიად საოცარი პირსახის, ოღუზთა მოდგმის ტომია. გილა-
ნის, შირვანისა და შემახას მცხოვრებნი მასხრად იგდებენ.

271

LXXII

მონღოლთა ტომის ერთი შტოს – კაითაკების სიტყვები და
გამოთქმები:¹

292

მორი – ცხენი; აჯრღა – ულაყი; გუვან – ფაშატი; უთღან – მა-
მალი კვიცი; კულუნ – კვიცი; ნუ – დათვი; ნოხად – ძაღლი; თაუ-
ლად – კურდღელი; სუსარ – სინდიოფალა; გახა – ღორი; ქერემუნ –
ციყვის ქურქი; ბულადან – სიასამური; ჯუმრან – თავვი, ჯირან –
ირემი;||უთოან – სპილო; უმსთმ – ყარყუმის ქურქი; ჰინე – მგელი;
შბუ ლსუნ – შავყურა; თმგნ – აქლეგი; ლაოშა – ჯორი; ჰუქუ – ხა-
რი; მილუნ – კატა; ეჰჰინ – ობობა; ფუვასუდ – ტილი; კუმრილა –
ჭიანჭველა; ბსლკუნ – ნიანგი; ჰქიე – ძერა; დკავ – ქათამი; დკა-
ვუნ – კვიპაროსი; სკრჯა – შოშია; ლაჯინ – შევარდენი; თილქუ – მი-
მინო. ეთავუნ – კაკბი; ბთუკჯინ – მწყერი; ჯიღე – უბუმბულო
ბარტყი; ჯილა – წეროს...?; ჯაკჯაი – ჰაიჰათის ტრამალი, სურჰან –
ფადიშაჰის სახელი; შნბ – სასაფლაო; ჯად – მტერი; შნბ ბად – მესაფ-
ლავეები.

მათ კიდევ მრავალი გამოთქმა აქვთ, მაგრამ ჩვენ ამით დავკმაყო-
ფილდით – მცოდნესათვის ქარაგმაც საკმარისია. ისინი წარმოშობით
მახანიდან მოსული მონღოლები არიან. თვითონ კი თურქები არიან და
მონღოლურად ლაპარაკობენ. მონღოლურიც თურქულს ნიშნავს. ეს
ტომი ჩვენ ვნახეთ მაჰმუდაბადის ოლქში. იქიდან ისევ ჩრდილოეთით
ვიარეთ და გილანჩაის ნაპირს მივაღებეთ. შირვანის ქვეყნის ფარგ-
ლებში გილანჩაის ნაპირზე მდებარე ექვსასკომლიანი, ოღაზთა და თურ-
ქმანთა სოფელია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ ტრამალეზზე
და ქალაქ ნიაზაბადს მოვე დით.

ქალაქ ნიაზაბადის აღწერა: შირვანის საზღვრებში მდებარეობს;
ეზდიგერდ შაჰის² აშენებულია. წინათ დიდი ქალაქი ყოფილა. მისი
ნაგებობების ნანგრევები, მაღალი თაღები ახლაც ცისარტყელასავით
მოჩანს. შემდეგ ხანებში მონღოლები, დალისტნის ყუმუხები, კაითაკე-

ბი და სხვები შეკავშირებულან, ამ ქალაქს მოულოდნელად დასხმიან თავს, დაუნგრევიათ და გაუვერანებიათ. მაგრამ ოსმალთა სულთან მურად-ხან III-ს დიდებულმა სარდალმა კოჯა ფერჰად-ფაშამ ამ ქალაქში გამოიზამთრა და შემდეგ შირვანისაკენ რომ გაემართა, მისი ციხე ნანგრევებად აქცია. ამჟამად ირანის საზღვარსა და დაღისტანს შორის მდებარე საზამთრო სადგომია. ორმოცი მიჰრაბი და ორმოცი უბანია. ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და სავაჭრო რიგი აქვს. თვითონ სასულთნოა და ათასამდე ნოქარი და თორმეტი ჰაქიმი ჰყავს. || მისმა ქალანთარმა გად-

272

მოგვცა, ექვსი ათასზე მეტი ბაღ-ვენახიანი სახლი არისო. კეთილმოწყობილი ქალაქია, რომელსაც ვრცელი და გაშენებული მხარე აკრავს, ლამაზები – ბევრია, ნათესები – მრავალი; ქველმოქმედება და ბარაქა – გამრავლებული, წყალობა – უხვი და ბევრი – გამდინარე წყაროები. მაგრამ შუა ქალაქში მდებარე ციხე დანგრეულია, მაშინ როდესაც ასეთ მოსავლიან, მშვენიერ ჰაჭიან მიწაზე მეტად საჭიროა.

ავშარ-ბაბას წმინდა საფლავი: ეს პიროვნება ჩვენი დიდი წინაპრის წმინდა თურქ-თურქან ხოჯა აჰმედ ისავის³ მემკვიდრეთაგანია. რადგანაც სპარსელებს სწამთ ეს პიროვნება და მისი სარწმუნოებრივი მიმართულება, მის სავანეში ასზე მეტი მწირი დერვიშია. გამვლელ-გამომვლელელები სავანეში უხვ წყალობას იღებენ. მისი საფლავი რჩეულთა და მდაბიოთა სალოცავი ადგილია. ქალაქის მოსახლეობის უმრავლესობა ჰანეფის მოძღვრების მიმდევარია. იმიტომ, რომ შირვანის ქვეყანაში შედის და ხსენებული ქვეყანა კი სამოცდათვრამეტი წელი იყო ოსმალების მმართველობაში. ქალაქიდან გამცილებლები ვიახლებით, ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და დაბა ფერაჰზარში მოვედით. იგი შემახას საზღვრებში, [მდინარე] აკ-სუს ნაპირზე მდებარეობს. ხუთასკომლიანი პატარა ქალაქია. ჯამე, ფუნდუკი და აბანო, მცირე ბაზარი აქვს: მისმა მესტუმრემ მე, მწირს, დიდი პატივი მცა.

აქედან ავიყარენით, ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ბრმა ხოდაბენდედ წოდებული შაჰის სანადირო ადგილებში დავნაყრდით. იქიდან სოფელ თილ-ჩაიში მოვედით. მის მდინარეს გოქ-სუსაც უწოდებენ, დაღისტნიდან მოდის და აქ ერთვის მდინარე მტკვარს.

იალბუზის მთა⁴: იალბუზის მთიდან ძალიან ბევრი მდინარე ჩაშოდის და აქ მდინარე მტკვარს ერთვის. იალბუზის მთიდან ჩრდილოეთისაკენ დაქანებული მდინარეები კი ხაზართა ზღვას ერთვიან. იმავე მთის სამხრეთ მხარეზე გამავალი მდინარეები შავ ზღვას ერთვიან. ჩრდილოეთიდან დაქანებული ხევისწყლები კი საერთოდ მდინარე ყუბანს ერთვიან. მდინარე ყუბანი კი ტამანის ნახევარკუნძულის სიახლოვეს შავ ზღვას უერთდება. იალბუზი მეტად დიდი და ძალადი მთაა; გარშემო ოთხი ხელმწიფის [სამფლობელოა] და სამხრეთით აბაზას ტომები სახლობენ, მისი სიგრძე ოთხმოცი დღის სავალია. აბაზას ქვეყანა აღმოსავლეთ (sic) მხარეშია. ამ მთის ძირას სამეგრელოს, გურჯისტანის, აჩივ ბაშის, შავშეთის გურიელის დადიანის ხალხები საწლობენ და ამ ტომებიანად საქართველოს სიგრძე ორმოცი დღის სავალია. სა-

ქართველოს||საზამთრო სადგომში, ირანის ფარგლებში მდებარე თბილისის ვილაიეთისა და ქალაქ სერირ ალლანის საზღვრები იალბუზის მთ კალთებია და მისი სიგრძე ცხრამეტი დღის სავალია. აქედან შიგნით [მთებში] იმავე იალბუზის მთის ჩრდილოეთის ქარის მხარე ჩერ-

18. გ. ფუთურიძე

273

ქეთა ქვეყანაა. აქ მცხოვრები ჩერქეზული ტომებიდან ყაზარდო, ბესონ, ბოლთუკან, ხუთუფაი, მამსუხი, ბოზადუკ, თაკაკუზანა, შეფაქე და კიდევ სხვა ტომები გამოირჩევა და იმავე მთის კალთებზე ცხოვრობენ. მისი სიგრძე ოთხმოცდაერთი კონაკია. ამ ანგარიშით იალბუზის მთის სიგრძე ორას ორმოცი კონაკი გამოდის. ძალზე დიდი მთაა და ათი კონაკის ზომის უმაღლესი მწვერვალი დღესავით ცხადად ჩანს. ეს მთა ერთი იმ თორმეტთაგანია, რომლებიც დედამიწის ზურგზე არსებულას ორმოცდარვა მთიდან ყველაზე დიდები არიან. არ არსებობს ადამიანი, რომელსაც მის ნახევრამდე მაინც შეეღწია. ყოველნაირი ჯიშის ქმნილება ამ მთაში ცხოვრობს.

პირველად ჩვენ მიერ ადრე აღწერილ დაბა გოქ-სუში გავჩერდით. იგი დიდი დაბაა და ქალანთარი და მიჰმანდარი ჰყავს. შვიდასკომლიანია. ბალ-ვენახები აქვს. მისი აბრეშუმი ქებულია. მთელი მოსახლეობა სუნიტებია და შაჰ-ისმაილს წვერის ხარაჯას⁵ აძლევდნენ. მაგრამ ახლანდელი შაჰის – აბას მეორის⁶ დროს მთელი ურფის გადასახადისაგან გათავისუფლებული არიან და შემახას მიწაზე კეთილმოწყობილი სოფლებიდან ერთ-ერთი ესაა. აქედან ავიყარებით, ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ ველებზე 7 საათის განმავლობაში და დაბა აკ-სუში მოვედით. იგი შემახას მიწაზე მდებარეობს. ათასკომლიანი კეთილნაშენი დაბაა, რომელსაც ჯამე, ფუნდუკი და აბანო, ბალები და ვენახები აქვს. აკ-ჩაი ამ დაბაზე გადის და მდინარე მტკვარში ჩადის. იგი სათავეს შირვანის მთებში იღებს; ჯერ შემახას ველზე რწყავს ბრინჯის ნათესებს და შემდეგ მდინარე მტკვარს ერთვის. აქედან კვლავ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და შემახას ციხესთან მივედით.

შემახის ციხის აღწერა: მისი პირველი ამშენებელი ირანის ერთ-ერთი შაჰი – ეზდიგერდია. შემდეგში მრავალ მეფეთა საბრძანებელი ყოფილა. მისი ქვეყანა შვიდი სახანოსაგან შედგება. ამბობენ, მას სახელად „შამ-ი ახი“-დან შემოკლებით ნათქვამი „შემახი“ ეწოდება. თითქოს მისი პირველი მცხოვრებლები სირიიდან მოსულები ყოფილან⁷ თუმცა დაღისტნელები უწოდებენ: შამხი, გილანელები – შამაკი, მაინც მისი სწორი სახელი არის შემახი – შემაკი.

295

ორმოცი სახანო და ორმოცდარვა|| საყადიოა. ორმოცი ნაჰიე, სამოცდაათი ციხე და ათას სამასამდე კეთილნაშენი სოფელი აქვს. ძველი და გაშენებული ქალაქია. სულეიმან-ხან [პირველის] ვეზირი ულამა-ფაშა, ყარამანიის ვალი ფირი-ფაშა⁸ სულეიმან-ხანის წერილით შირვანის ამ ქალაქში მოსულან; ქალაქის წარჩინებულებმა მოითათბირეს და ციხის გასაღებები ფირი-ფაშას ჩააბარეს, ოსმალოებს დაემორჩილნენ და დაექვემდებარენ. როგორც კი გადასცეს ეს ამბავი სულეიმან-ხანს, მაშინვე ინება მისი მმართველობა ფირი-ფაშასათვის ჩაებარებინა. შემ-

დედ შაჰ-თამაზი შვიდ თვეს გარშემო ადგა ამ ციხეს⁹. შიგ მყოფნი რომ დანებდნენ, ყველანი გააერთიანა და მათი მმართველობა თავის ძმას – ალკას-მირზას მისცა¹⁰. თუმცა ალკას-მირზა აქ სამი წელი განაგებდა შემახას, რადგანაც თავისი ძმის საქციელმა დააეჭვა და სიცოცხლისათვის საშიშად მიიჩნია, 954 (1547) წელს შირვანი დააგდო და ერთ ღამეს თავისი ხელქვეითებით ოსმალთა ქვეყნისაკენ იბრუნა პირი. ჰაიჰათის ტრამალებზე ორმოცი დღის მგზავრობის შემდეგ კაფაში მივიდა. იქ ხომალდში ჩაჯდა, სტამბოლში ჩამოვიდა; განსაკუთრებული, კარგი შეხვედრა მოუწყვეს. ალკას-მირზას [სტამბოლში] მოსვლის თარიღი: „მორჩილი გახდა სულეიმანის დროს ალკას-მირზა“ 954 (1547) წელს.

ალკას-მირზა სტამბოლში ფერთევ-ფაშას სასახლეში დადგა. იმ დროს ედირნეში მყოფი [სულთანი] სულეიმან-ხანი ზეიმით მოვიდა სტამბოლში. ედირნეს კარით შემოვიდა და შეჰზადეს ჯამეს გვერდით [მდგარმა] ალკას-მირზამაც ეს საზეიმო სვლა ნახა. მის უდიდებულესობა ფადიმაჰს, რომელიც მას ყურადღებით მოექცა, მიმართა: „ჰოი, ოსმალთა საგვარეულოს რჩეულო! შენ ბრწყინვალეებასა და დიდებულებას როგორ ეკადრება წინააღმდეგობა არ გაუწიოს ჩემ ძმას, რომელსაც თავი ირანის შაჰად მოაქვს?“ ეს უთხრა და ჯარის წესრიგითა და ბრწყინვალეებით გაოცებული დარჩა. შემდეგ, როდესაც სულეიმან-ხანი ვანისა და აზერბაიჯანის ლაშქრობაში წავიდა, ეს ალკას-მირზაც თან წაიყვანა. ამ ამბის თარიღია: „შაჰთა შაჰი შაჰ-თამაზის წინააღმდეგ გაეშურა“ 954 (1548) წელს. თავრიზში ლალა მუსტაფა-ფაშა დაინიშნა დიდებულ სარდლად შირვანის ვილაიეთის წინააღმდეგ გასალაშქრებლად და ალკას-მირზაც, როგორც [შირვანის] ადრინდელი მმართველი, მას გაჰყვა. ნახჭევანი, ურევანი, განჯა, შირვანი მთლიანად გააპარტახა. დაბრუნებისას შაჰ-თამაზის სიკვდილის ამბავი შეიტყვეს¹¹. შემდეგ შემახას ციხესაც შემოადგნენ. და შვიდ||დღეში შაჰ-თამაზის შვილის დანებებით აიღეს. ისევ შეკეთდა და განახლდა. შიგ საკმარისი რაოდენობის ჯარი ჩააყენეს და საომარი მასალა მოამზადეს ალკას-მირზასაც შირვანის ვილაიეთში მაჰმუდ-აბადის ხანობა მიეცა. რადგანაც გაცეცხლებული იყო, სპარსელებს რამდენჯერმე დაესხა თავს და ხალხი და ქვეყანა გააპარტახა. შემდეგ შირვანში ქიშპი ატყდა. ბოლოს, სულთან მურად მესამის დროს ოზდემირის ძე ოსმან-ფაშამ დარუბანდი და ეს ადგილები დანებებით ჩაიბარა და მისი ციხე შეაკეთა. თუმცა შემდეგ ისევ სპარსელების ხელში აღმოჩნდა, კოჯა ფერჰად-ფაშას მიერ გათავისუფლებულ იქნა. ბოლოს, რადგანაც სპარსელებმა ისევ დაიპყრეს აქაურობა, დარუბანდის ფაშა და ხენდან-აღას გვარეულობა დანებებით გამოვიდნენ ციხიდან და სტამბოლში ჩამოვიდნენ¹². მას აქეთ ირა-

ნის ხელშია: და ამჟამად სახანოა. ყადი და თორმეტი ჰაქიმი ჰყავს. მისი

ციხე მდინარე მტკვრის ნაპირას მაღალ გორაკზე მდებარეობს. ქვით აშენებულია, მტკიცე სიმაგრეა. შიდა ციხე გამაგრებული და კეთილ-ნაშენია, მაგრამ ქვედა ციხე ალაგ-ალაგ დარღვეულია. ციხისთავი, დიზ-ჩოქენების ალა და ათასამდე მეციხოვნე ჰყავს.

ქალაქში დაახლოებით შვიდი ათასამდე მიწის ბანიანი, კეთილ-მოწყობილი სახლია. ყველა სახლს წყალი ს. ჩაუდის, მის ბაღ-ვენახს ზღვარი და სათვალავი არა აქვს. 26 უბანია. რადგანაც მეიდანისა და შაბურანის უბნები ქალაქის ფრიად რჩეულ ადგილას არიან, [აქ] დიდი ხელოვნებით ნაგები სახლებია. სამოცდაათამდე მიჰრაბი აქვს. დივალის ჯამე ძველი ნახელავია. ძველად შაჰ-თამაზისა ყოფილა. რადგანაც იგი სუნიტი იყო, ეს ჯამე აუშენებია, მაგრამ გარეუბანში რომ მრავალრიცხოვანმრევლიანი დიდი ჯამეა, შაჰ-სეფის აშენებულია. მისი შენობა მშვენიერია. წმინდა ეზოში შაფის ყაიდის აუზი და შადრევა-ნია. მათ გარშემო მოწაფეების სენაკებია და რადგანაც ფერჰად-ფაშას ჯამეს ვაკუფები არა აქვს, მათი კარები გამოკეტილია. მაგრამ რუმის ყაიდაზე აგებული მეტად ლამაზი ჯამეა. ოზდემირ-ზადეს ჯამე იამ-ჟამად მედრესეა აქ ქალაქის მუფთი ასწავლის. შვიდი მედრესე და ერთი საჭმლის დასარიგებელი ნაგებობაა შაჰ ხოდაბენდესი; ყმაწვილების ორმოცი სასწავლებელი და შვიდი სასიამოვნო აბანო არის. ყველაზე უკეთესია მახუდის აბანოს წყალი, ჰაერი და ადგილმდებარეობის სილამაზე. მრავალრიცხოვანი|| ცალკე განყოფილება, აუზები და შადრევნები აქვს. მეიდნის. აბანო, კაზაკ-ხანის აბანო და ფარაჯ-ხანის აბანო ციხის გარეთ არის. ციხის სიახლოვეს მდებარე ჰასარ-ხანის აბანო მათ შორის განთქმულია. ამათ გარდა ყოველ ბაღშიც თითო აბანო და თითო შაფის ყაიდის აუზია ორმოცდაოთხამდე ქვითნაშენი ქარვასლა აქვს. მათი მიჰმანდარები ყველანი კარგი ადამიანები არიან. სტუმრები ფუნდუკის ოთახებს დაუკეტავად მიხურავენ ხოლმე და სავაჭრო რიგებში ან ბაზარზე თავის ნებაზე, დამშვიდებით ივაჭრებენ. საქონელს ფუნდუკში თავისუფლად ტოვებენ და მათ დარაჯები უგდებენ ყურს. ამ ზომამდე მშვიდობიანი და უშიშო ადგილია შირვანის ქვეყანა. თუმცა ორასამდე პატარა დუქანი. აქვს, ქვით ნაშენი დახურული ბაზარი არა აქვს. მაგრამ ყოველგვარი ძვირფასი საქონელი მაინც მოიპოვება. ყავახანები ფრიად, შემკული და საამოდ მოსაუბრეთა საკრებულოა. მის ნაყოფიერ მიწაზე მოდის ბრინჯი, ბამბა, შვიდი ჯიშის ყურძენი, აბასური და მალჯას ჯიშის მსხალი, საზამთრო. ჰავა ზომიერად რბილია, რადგანაც ქალაქი მეხუთე სარტყლის ბოლოში მდებარეობს. მისი ქალები მთელ ქვეყნიერებაზე ქებულია. მოსახლეობის, უმეტესობა სუნიტური სარწმუნოებისაა, ულემები და ღვთისმოსავეები ბევრია. საიდუმლოდ

297

276

აღავლენენ ლოცვას ჯამაათთან ერთად. აქ შემახასს ხანთან – თაკრ-ხანთან შვიდი დღე ვისტუმრეთ, ვინადიმეთ და მოვილხინეთ. თაკი-ხანი კარგი ხასიათის, სპარსულად მოლაპარაკე, მოასპარეზე და მორწმუნე იყო. მასთან რომ ვიყავით, წარჩინებულებთან მშვენიერი მეგობრობა და ურთიერთობა დავამყარეთ და [ხანისაგან] ისეთი წყალობა მივი-

ღეთ, რომ არ მოველოდით. აქედან ბაქოს ციხეში ერევნის ხანის ქორ-
წილში წასასვლელად ათასი ცხენოსანი ვიახლეთ, ჩრდილოეთისაკენ
გზას გავუდექით და ნადირობით ვიარეთ. გზაზე შემოგვხვდა სალოცა-
ვი ადგილი, რომელსაც ეწოდება ფირ დერგუჰის აკლდამა. ალი კოჩ-
დედეს სახელით [ცნობილი] ღვთისმოსავი შეიხი იყო. აქედან ისევ
ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ 6 საათი და ფირ მერიზათ-სულთანის აკლდა-
მასთან დავბანაკდით. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენი მხლებლები ქა-
ლანთარის სახლში ჩამოხტნენ სტუმრად, მე, მწირი, ფირის აკლდამა-
ში გავჩერდი. თუმცა უბრალო ხალხი ავადმყოფთა შეიხს უწოდებს,
მისი ნამდვილი სახელი მერიზათია. დური-დედეს სახელითაც არის
ცნობილი. ირანში „მერიზათ“ სპარსულად ნიშნავს „მოხრილს“. მართ-
ლაც მოძღვარი ფირი სალოცავ ხალიჩაზე მჯდარა მაღალი მთის ძირას.
მდებარე დიდი სასახლის ერთ კუთხეში. მის უწმინდესობას სახე შა-
ლის ძაძებით||შეემოსა და მოდრეკილი იჯდა. სახე ყიბლასაკენ ჰქონ-
და მიშვერილი და თავი კი – სენაკის ერთ ქვაზე მისვენებული. მისი
უწმინდესობის სხეული ახლაც ბამბასავით თეთრია და ცოცხალივით
არის გაუხრწნელად შენახული. ეს წმინდანი ყველა მსახურს ცოცხლად
მიაჩნია. დღედაღამეს მის სამსახურში ატარებენ, აკლდამას იცავენ,
ასუფთავებენ, ყოველ ღამე წმინდანის ხელსაბანს და განბანვის ჭურ-
ჭელს წყლით ავსებენ და ამზადებენ. როგორც კი გათენდება, დოქი
ცარიელი დახვდებათ. ამდენი წლის განმავლობაში წმინდა წამოსასხამს
ნამცეცი მტვერი არ ადევს. მის ბედნიერ აკლდამაში მლოცველები
ალოესა და ამბრის კეთილსურნელებით იჟღინთებიან.

298

შეიხი სეფი არდებილიდან მოვიდა და როდესაც მოინახულა და
მოილოცა ეს ბედნიერების თავშესაფარი. ათი აზერბაიჯანული ხაზინა
დახარჯა და გააშენა. შემკულობაში მას შეიძლება გაუტოლდეს მხო-
ლოდ იმამ მუსა რეზას აკლდამა, რომელიც მეშხედშია. ვინც შიგ შე-
ვა, ფრიად სასიამოვნო მოწიწება და მოკრძალება დაეუფლება. მე,
მწირმაც, მოვილოცე წმინდა საფლავი და მისი წმინდა სულისათვის
„მასი“ წავიკითხე. რადგანაც სავანეზე თარიღი არ არის [გამოყვანილი],
წმინდანის გარდაცვალების დრო ჩვენთვის უცნობი დარჩა. მაგრამ მი-
სი წარმოშობა და ის, რასაც ქვემოთ მოგახსენებთ, მიაბზო განათლე-
ბულმა, ყოველგვარი ამქვეყნიური ამბებიდან განდევილმა და საზრუ-
ნავს მოკლებულმა პიროვნებამ – სალაჰ ედ-დინმა. მისი უწმინდესობა

277

წმინდა შეიხ იბრაჰიმ შირვანელის სამსახურში ყოფილა მუეძინად და
დიდი მეცადინეობით წმინდანობას მიაღწია. მაღალი ზეციდან მამლის
ყივილს გაიგონებდა და ახანს წარმოსთქვამდა. მისი უწმინდესობა
შეიხი იბრაჰიმიც ზურგზე გადაუსვამდა ხელს და ბრძანებდა: „მერი-
ზათ, მერიზათ“¹³. ამიტომ მისი უწმინდესობის სხეული არ გაიხრწნა;
სალოცავ ხალიჩაზე ცოცხალივით ზის. თითქოს ცოცხალი, საღმრთო
ფიქრში გარინდული მქადაგებელი მოძღვარიაო. მისი აკლდამის მლოც-
ველებისა და ფათიჰას წამკითხველების ამქვეყნიური და იმქვეყნიური
ნატვრა შვიდ დღეში ასრულდება. დღემდე მრავალი გამოცხადება და

სასწაული მომხდარა – გააპატიოსნოს ალაჰმა მისი საიდუმლო!

ამ აკლდამიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ გავუყევით. ერთი მილი ბალ-ბოსტნიან სოფლებზე ვიარეთ და სოფელ ხარიჯში მოვედით. აქ მოვილოცეთ წმინდა შეიხ რეზას საფლავი.

წმინდა შეიხი რეზა-სულთან: ეს პიროვნება დური-ბაბას შეიხია.

მისი სავანე რჩეულთა და მდაბიოთა სალოცავი ადგილია. ირანის შაჰ-მა ხოდაბენდემ|| დიდი სავანე ააშენა. საქველმოქმედო ნაგებობები და ვაკუუმები ბევრი აქვს. აქედანაც ავიყარენით, ჩრდილოეთისაკენ 7 საათი ხეივნებს შორის ვიარეთ, კუზლუს ქარვასლაში დავისადგურეთ. სოფელი არ აქვს. შაჰ-ისმაილის მიერ ხეივანში აშენებული დიდი ფუნდუკია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ალთი ალაჯის სადგურში მოვედით. სპარსელები „შემ დარაჰთ“-ს¹⁴ უწოდებენ. სუფთა მდელოებიან ადგილზე დიდი ქარვასლაა. მისი სოფელი გავერანებულა. ეს ადგილი დარუბანდის საზღვრებში, მესქერის ნაჰიეში შედის. აქედან კვლავ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ხიზირ ზენდეს წმინდა საფლავთან მოვედით. ესეც დიდ აკლდამაში წევს. მისი წმინდა სხეული ხელუხლებლად არის შენახული. ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშამ ეს სულთანი იწამა, ნადირობის დროს შემთხვევით ისარგებლა და მის წმინდა საფლავთან რომ მოვიდა, კეთილად მოაწყო. ამჟამად შირვანელების სალოცავი ადგილია. ისევ მესქერის ნაჰიეში ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ქალაქ შაბურანის ფარგლებში რიქალის დაბაში მოვედით. თუმცა რიქალად წოდებული დაბა შემახას ახლოსაც არის, მაგრამ ის მცირე დაბაა. ქალაქს ჯამე, ფუნდუკი, აბანო, სავაჭრო რიგი, ბალ-ვენახი და სამიათასამდე მიწის ბანიანი სახლი აქვს. თავიდანვე დარუბანდის მბრძანებლობაში ყოფილა, მაგრამ ამჟამად ბაქოს ვილაიეთის საბრძანებლის ერთი სასიამოვნო, პატარა ქალაქია. მოსახლეობა უმეტესად მომთაბარე თურქმანი სუნიტებია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და მდინარე რიქალის ნაპირზე დავნაყრდით. შემდეგ, მდინარის პირას რომ მივდიოდით, უცბად ზურგიდან – ხაზართა ზღვის ნაპირიდან, მეტად დიდი ჯარი გამოჩნდა. რას ვხედავთ?! ათიათასზე მეტი

299

278

თურქმანთა, მონღოლთა, ყუმუხთა, ყალმუხთა, ქუდექთა, მულანთა, ყუზანთა ტომებისაგან შეკრებილი და შეკოწიწებული ჯარით მოდიან ირანის ხანები: განჯის, ერევნის, ბაქოსი, მულანის, გილანისა, ლორისა, და მრავალი სულთანი. სტვირსა და აფრასიაბის საყვირს უკრავდნენ, ხაკანის დოღს სცემდნენ და ისე მოდიოდნენ. ჯარის შუაგულში მომავალმა ცხენი გამოაჭენა და [ჩვენსკენ] რომ წამოვიდა, შემახას ხანმა მე, მწირს, მითხრა: „ჰოი, უფალო ევლია! ეს ერევნის ხანი უნდა იყოსო“. ხანი მოვიდა და ჯერ მე, მწირს, ჩამომართვა ხელი ცხენდაცხენ. შემდეგ ერევნისა და გილანის ხანსაც ვეამბორე და ასე შევხვდით ერთმანეთს. სამ საათში, სანამ ბაქოს ციხემდე მივალწევდით, ერთმანეთი გავიცანით. როდესაც ბაქოს ციხის ძირას მივედით, ციხის კედლებურჯებიდან, ზღვის პირზე აშენებული კომპებიდან ზარბაზნის ისეთი შედლუნხი|| ატყდა, რომ ბაქოს ბებერი ციხე სალამანდრასავით ცეცხლ-

300

ში გაეხვა. თურმე ხაზართა ზღვის მოპირდაპირე – დასავლეთის მხარეში მდებარე მოსკოვის ხელმწიფისაგან ასტრახანის, ფაქ-ხანის, სარაის, ჰამემდექის ციხეებიდან ელჩები მოსულან და საქორწილო ძღვენი ჩამოუტანიათ. [შედღუხი] იმისათვის მოუწყვიათ, რომ მათთვის ციხის ჯაბახანა და სიმაგრე ეჩვენებინათ. ამ ყოფით ათას ორმოცდაჩვიდმეტი (1647) წლის წმინდა მუჰარემის თვის პირველ პარასკევ დღეს (8 თებერვალი) ბაქოს ციხეში შევედით.

ბაქოს ციხის აღწერა: შირვანის ვილაიეთში შედის და ირანის საზღვარია. აქ ვინადიმეთ და ჭამის შემდეგ ხანს მივართვი არზრუმის ვალის, ჩვენი ბატონი მეჰმედ-ფაშას წერილი: საჩუქრად კი – მარგალიტის კრიალოსანი, ტალღოვანი აბრეშუმის ფრანგული ქსოვილები და ხმალი. სიხარულისაგან ალერსიანი სიტყვები მითხრა: „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება! კეთილი იყოს თქვენი ფეხი!“ თავრიზისა და ნახჭევნის ხანების წერილებიც გადავეცი, „კურთხეულ იყოს თქვენი ქორწილი“-მეთქი ვუთხარი და მრავალი ქება-დიდება ვუძღვენი. საერთოდ რომ ვთქვათ, წერილებში მე, მწირს, ბევრს მაქებდნენ. ერევნის ხანმა, მე, მწირი, თავისი დის სასახლეში გამამწესა სტუმრად. ათი დღე და ათი ღამე მოვილხინეთ. რაც შეეხება ხანს, ერთი ხანი და სულთანნი არ დაუტოვებია, მარგალიტის კრიალოსანი რომ არ ეჩვენებინა. იმ დღეს მე, მწირს, ერთი ხელი სპარსული ტანისამოსი და ათი ბასური თუმანი მეფური წყალობა მებოძა. ჩემს თანამგზავრებთან ერთად ქალაქის დათვალიერება დავიწყე.

ბაქოს ციხე ოთხკუთხა მოყვანილობის ლამაზი ციხეა, რომელიც მოსკოვის ხელმწიფის საწინააღმდეგოდ აშენებულა დარიოს შაჰის მიერ ხაზართა ზღვის ნაპირას, მაღალ გორაკზე. შიდა ციხეს ერთი კარი აქვს დასავლეთისაკენ. ნახჭევნური რკინისაა. გარემომოწერილობა

279

301

შვიდასი ნაბიჯია. სამოცდაათი კოშკი და ექვსასი ქონგური აქვს. კედლის სიმაღლე ორმოცი მექური წყრთაა. რადგანაც კლდეზე მდებარეობს, თხრილი არა აქვს. ციხის გარეთ სამოცდაათამდე მიწის ბანიანი ძველი სახლია. თუმცა ერთი ჯამე აქვს, რომელსაც ჰაიდარ-შაჰის ჯამე ეწოდება, მაგრამ უმინარეთოა. ფუნდუკის, აბანოს და სხვა ამისთანების ნატამალიც არ არის. მაგრამ ზღვის პირზე რომ დიდი გარეუბანია, კეთილნაშენი ქალაქია, რომელშიც ათასამდე სახლი, ბაღვენახი, ჯამე, ფუნდუკი და აბანო, სავაჭრო რიგი|| და ბაზარია. მისი სამი მხარე გალაგნით არის დაცული და სამი კარი აქვს. ჩრდილოეთისაკენ – გილანის კარი, სამხრეთისაკენ – დარუბანდის კარი; დასავლეთისაკენ¹⁵, ზღვის პირას – ნავსადგურის კარი. ამ გარეუბანში შვიდი დიდი მინარეთი ჩანდა. თუმცა სამი აბანო აქვს, მათ შორის ფრიად კარგია მირზა-ხანის აბანო. მისი სავაჭრო რიგები და ბაზარი იმდენად შემკული არ არის. რადგანაც მოსკოვის [სამეფოს] საზღვარია, შაჰსევენებისა და დიზჩოქენების ჯარი ჰყავს. შირვანის ვილაიეთში ცალკე სახანოა, რომელსაც სამი ათასი მეომარი და თორმეტი ჰაქიმი ჰყავს. ცალკე ყადი ჰყავს და შვიდი ნაპიესაგან შედგება. მოსკოვის კაზაკები

მის წინააღმდეგ მრავალჯერ წამოვიდნენ „ჩაიკა“ ნავებით მდინარე ვოლგით და გილანისა და ბაქოს ნაპიეები გამარცვეს და დაარბიეს. ეს იმიტომ, რომ მოპირდაპირე მხარეს სამასი მილის მანძილზე მოსკოვის ქვეყანაა. თვით იმ წელსაც კი, როდესაც ეს ციხე ოზდემირ-ზადემ და-იპყრო¹⁶ და შიგ ოსმალო კუბად-ფაშა იყო მმართველად, ირანის წა-ქეზებით მოსკოვის კაზაკები მოვიდნენ და თუმცა ბაქოს ციხეს შემო-ადგნენ, მათთან ერთად სპარსელებიც ხმლის კბილებში გაატარეს. ახ-ლა მათი ძვლები ზღვის ნაპირას ერთ მაღალ გორაკზე ყრია. ქალაქის ჰაერი რბილია. ამიტომაც, რომ მის მიდამოებში ბრინჯი და სელი მო-დის და ბალ-ვენახია გაშენებული. ბამბაც მშვენიერი იცის. ესაა, რომ წყალს ნავთის სუნი ასდის. ქალაქის სიახლოვეს შვიდ ადგილას ნავ-თის საბადოებია ისეთი, ყოველ მათგანს თავისი ფერი აქვს, ყვითელი, წითელი, შავი... და ასე შემდეგ. მის ნაპიეებს შორის მესქერის, სედა-ნის, რეინების ნაპიეების მცხოვრებლები თავლისა და ქონის სანთელს არ სწვავენ, ყველანი შავ ნავთს ანთებენ ჭრაქში. მისი მცხოვრებლები ფრიად წარშოსადგენი, ტანმოვლილნი არიან და საკმაოდ ჰყაეთ ლამაზ-მანებიც. ქალაქი განედის მეცხრამეტე სარტყლის ფარგლებშია. მისი მოსახლეობა უმეტესად სუნიტებია. ამ ციხესა და დარუბანდს შორის ზღვისპირით ოთხი დღის სავალია. მათ შორის გაშენებულია მესქე-რის ნაპიეს სოფლები. მოსახლეობა მომთაბარე თურქმანებია. თავის კარგებთანად მომთაბარეობენ. ქალაქი შაბურანი ბაქოს აღმოსავლე-თით სამი დღის სავალზეა. შემახას ციხეც აღმოსავლეთით¹⁷ არის ხუ-

280

თი დღის სავალზე. გილანი კი ჩრდილოეთითაა¹⁸. ბაქო შემახას ნავ-სადგურია ჩინეთ-ხატაეთიდანა და ხოთანიდან, ფაღფურ ილრსა და ზენანის ქალაქებიდან, ყალმუხებისა და მოსკოვის ქვეყნებიდან ელჩე-ბი და ქარავნები გამუდმებით ეზიდებიან საქონელს, მოსკოველები განუწყვეტილად მოდიან ბაქოში, ყიდულობენ მარილს, ნავთს,||ზაფრან-სას, აბრეშუმს და მოსკოვისაკენ მიაქვთ. მოსკოვის წარმოგზავნილები ჩამოდიან და მძევლად რჩებიან. მოსკოვის ქვეყნიდან ირანში უმეტე-სად ბაქოზე გავლით და ნაწილობრივ კი, გილანზე გავლით გააქვთ სიასამური, თევზის კბილი, რუხი ციყვის [ქურქი], ბულღართა ქვეყნის თელათინი.

ბაქოს ნაპიეებში ზოგან გვარჯილიანი ადგილებია. ადამიანმა ან ცხენმა ფეხი რომ დაადგას და ცოტახანს გაჩერდეს, დაეწევა. მექა-რავნეები ზოგ ადგილას [მიწას] მოთხრიან, ორმოში ქვას ჩადგამენ და საჭმელს მიწის სიმხურვალით თვალისდახამხამებაში ხარშავენ – ღვთის სიბრძნის საკვირველებია ქალაქის ახლოს. ჩრდილოეთით¹⁹ მდინარე მტკვარი ზღვას ერთვის. მოსკოვის კაზაკები ხანდახან ამ მდინა-რეში შემოდიან ხომალდებით, რომლებსაც გვერდებზე ლერწამი აქვს [შემოკრული] და ირანის ქალაქებს ძარცვავენ და არბევენ. აქ მოტა-ცებული ტყვეები გილანის ბაზარზე მიჰყავთ და უშიშრად ჰყიდიან. თუმცა [ეს] მდინარე დუნაის სიგანისაა, სიღრმე მცირე აქვს. ქალაქის ერთი მხარე რომ დავათვალიერეთ, მეორე მხარეს სპარსელთა ქორ-

წილზე ვისიამოვნეთ. საქორწინო ოთახში ნეფე-პატარძლის საზეიმო გაცილება რომ ავწერო. ერთი ტომი გამოვა ერევნის ხანის – თაკი ალი-ნანისაგან და ბაქოს ხანის – ეშრაფ-ხანისაგან სპარსული სისამურის [ქურქები], ქართველი [ბიჭები], ფარშავანგი და აქლემები გვეწყალობა. ერევნის ხანმა კი იკისრა, რომ საბაჟოსკენ ათასი აქლემის ქარავანს გაგზავნიდა და ჩვენი ბატონი ფაშასათვის საჩუქრად გადმოგვცა ერთი სისამურის ქურქი, ათი წყვილი გილანის მშვილდი, ექვსი ქართველი ბიჭი, ათი წყვილი თევზის კბილი, სამი ცალი სურნელოვანი შამამა²⁰, მეგობრული წერილიც ცალკე დაწერა. მე, მწირსაც, ათი ბასური თუმანი გზის სახარჯო და ჩვენ მხლებლებს ათი აბასური თუმანი გვიწყალობა. ბაქოს ყველა წარჩინებულს გამოვეთხოვეთ და სამხრეთისაკენ გავემგზავრეთ.

LXXIII

ბაქოს ციხიდან საქართველოსაკენ გამგზავრება

ბაქოსა და ერევნის ხანებისაგან ასი თავით ფეხებამდე შეიარაღებული ნოქარი ვიახლეთ, ბაქოდან სამხრეთისაკენ¹ ვიარეთ მლაშობ ადგილებში და ნავთის საბადოები დავათვალიერეთ.

281

303

ნავთის საბადოები: ზოგან ზღვის ნაპირას და ზოგანაც მესქერის ნაპირში მიწიდან მოჩქეფს ნავთი. იმავე წესით გროვდება, როგორც ბუნებრივი ცხელი წყაროები; ნავთი წყლის ზედაპირს ნაღებივით ეფინება. ნავთი შემოსავლის ცალკე წყაროა და შაჰს წლიურად შვიდი ათას თუმან ფულს აძლევს. ნავთის გამგებელის კაცები ამ პატარა ტბებში შედიან, წყლის ზედაპირზე ქეჩით ნავთს აგროვებენ და თხის ტიკებში ასხამენ. შემდეგ ამას ვაჭრები ყიდულობენ და სხვადასხვა ქვეყნებში მიაქვთ. რვა ფერის ნავთი მოიპოვება. მაგრამ ყვითელი ნავთი ძალიან კარგია. შავი ნავთი საშაჰია – ირანის საზღვრებზე მდებარე ციხეებში მიაქვთ. ეს საზღვრებია უზბეკეთთან, ინდოეთთან, ერაყთან, ქურთისტანთან, საქართველოსთან; დაღისტანთან და ოსმალეთთან. ამ შავი ნავთით გარემოს ანათებენ. როდესაც მათ ჯარები დაეხმიან თავს, თავზე და ფეხქვეშ ნავთით გაჟღენთილ [ცელცხლმოკიდებულ] საბნებს, ძველ ნივთებს აყრიან და ასე იბრძვიან. ციხისა და ქალაქის საომარი მასალისათვის აუცილებლად საჭიროა. თვით შაჰის სამყოფელში, სასახლის კარზე ანთებული ყველა ჩირაღდანი ბაქოს ნავთისაა. ნავთს მცველები ჰყავს, რომლებიც დღე და ღამ მორიგეობით დარაჯობენ, რადგანაც, თუ ცეცხლი მოხვდა, დაუსრულებლად ენთება და ჩაქრობა შეუძლებელია, ამიტომ ნავთის საბადოების ნაპირებზე მიწას მთებივით აგროვებენ და გამზადებული ყრია. ნავთის საბადოს ერთი ნაპერწკალი რომ მოხვდეს.; მთელი მოსახლეობა მაშინვე მოცვივდება, ზედ მიწას დააყრიან და ჩააქრობენ. სხვა საშუალება არ არის. კიდევ მრავალ ადგილას, კლდეებსა და გამოქვაბულებში ყოფილა ნავთის საბადოები, მაგრამ მე მხოლოდ ეს საბადოები დავათვა-

ლიერე.

აქედან ისევ სამხრეთისაკენ² ვიარეთ ზღვის ნაპირ-ნაპირ და მეს-ქერის თურქმანების კარვებში დავბინავდით. ამ ტრამალებზე მონლო-ლები, ყუმუხები, თურქმანები, ბაკა თურქმანები საზამთრო კარვებში ცხოვრობენ და იზამთრებენ. ძალიან ნაყოფიერი სადგომია.

ხაზართა ზღვის სპილოსყურებიანი ნიანგი: აქედან ავიყარენით და ზღვის ნაპირ-ნაპირ რომ მივდიოდით, ლელვისაგან ნაპირზე გამოგდებული ერთი თევზი ვნახეთ. სიგრძით სრული ასი ნაბიჯი იყო, ორი თავი ჰქონდა. ერთი კუდთან ჰქონდა და გველის თავს მიუგავდა; მეორე დიადი თავი იყო, აბანოს გუმბათის ოდენა. თითქოს ეს იყო ზღაპრებში აღწერილი გველეშაპი. ზედა ყბაზე ას ორმოცდაათი კბილი ჰქონდა და ქვედაზე – ას ორმოცი. ყოველი კბილი თითო წყრთის სიგრძისა და ადამიანის ბარძაყით მსხვილი იყო. სპილოს მსგავსი ყურები და მრგვალი მაგიდის ტოლი თვალები ჰქონდა. თავვის ბეწვივით ბალნით შემოსილი ქმნილება||იყო. მართლაც რომ ერთი რაღაც საზარელი და

304

282

შემამრწუნებელი თევზი იყო. ბაქოს, შემახას, დარუბანდის მთელ მოსახლეობას თავი შეეყარა და იმას ათვალიერებდა. ხაზართა ზღვაზე მოგზაურმა ხოჯა სარი-ხანმა შემდეგი გვიამბო: „ეს თევზი ხაზართა ზღვისათვის დამახასიათებელი ნიანგია, რომელსაც მეზღვაურები სპილოსყურა ნიანგს უწოდებენ. საერთოდ, თევზებს მისი ემინიათ. მართლაც, ამ ხაზართა ზღვის სანაპიროზე რომ სამაგალითო ნიჟარებსა და ლეშებს პოულობენ, სხვა ზღვის სანაპიროებზე მსგავსი არ მოიძებნება. ნიჟარების უმრავლესობა ზღვის ცხოველებსაც კი არა ჰგავს. ოთხკუთხა, ხუთკუთხა მოყვანილობისა, გურზივით მრგვალი, წვრილკუდიანი ქმნილებები არიან. მაგრამ თევზები – „ქეფი“ და „მინა“ მეტად ლამაზებია და ერთი წყრთის სიგრძისანი არიან. ლეტაფა, სურჰენდამ, საბზი, სიაჰი და სხვა ჯიშის თევზები იჭმევა და თითქოს მოსეს სუფრისაა [ისე გემრიელია]“. ეს ხაზართა ზღვა, მეზღვაურების თქმით, შავ ზღვაზე დიდია. არაფერს არ უერთდება და გამოცალკეებული, დიდი ზღვაა. ამბობენ, რომ მასში ისევე, როგორც შავ ზღვაში, კუნძულები არაა. ნავსადგურები ბევრი აქვს. ლელვა შავ ზღვაზე უფრო ძლიერი იცის. სიგრძივ მისი ბოლო ფაღფურის ქვეყნის საზღვრებია და აქაურობა მეშვიდე სარტყლის დასასრულია. მისი დასავლეთი მხარე მოსკოვის ქვეყანაა, აღმოსავლეთი – ირანის გილანი, უზბეკების, ბულღარის, ყალმუხების, ჩინეთის, ფაღფურის, კოზაკის ქვეყნებია და კოზაკებსა და მოსკოვის ქვეყანას შორის არსებული [ზღვის] სივრცე ზამთრის ყინვებისაგან შვიდი თვე გაყინულია. ყინულების ნაჭრებზე ყალმუხი თათრები გადადიან და მოსკოვის ქვეყანას არბევენ წამოყვანილ ტყვეებს ჩინეთ-ხატაეთში, ხოთანში ჰყიდებიან და მდიდრდებიან. გილანის, ბაქოს, დარუბანდის, თერგის ციხეების წინ ხაზართა ზღვა სრულიადაც არ იყინება, რადგანაც ზომიერჰავიანი ადგილია. ბაბელ-ებვაბად³ წოდებული დარუბანდიდან პირდაპირ სამხრეთისაკენ ერთი ყურეა. ზღვას დასასრული აქვს დაღისტნის სამფლობელოს სა-

ზღვრებში ავართა ქვეყნის სიახლოვეს, მდინარე თერგის ნაპირას, მოსკოველების თერგის ციხესთან. ზღვა თავისი მდებარეობით სამხრეთიდან ჩრდილოეთით არის გაჭიმული და სიგრძე ოთხი ათასი მილია. მისი სიღრმე სამი საძირავის სიგრძისაა, ე. ი. სამასი წყრთაა. ზღვაში ათასამდე ხომალდია. მათ მეზღვაურებს ძალიან ეშინიათ მოსკოვის კაზაკების „ჩაიკებისა“. ხანდახან ზღვაზე დიდი ბრძოლა იმართება. ამ ზღვაში არაა ისეთი დიდი, გალიონის მსგავსი ხომალდები, როგორც ოკეანეებშია. || მათი გემების კიდეები ლერწმით არის შემოკრული და მეზღვაურები მაინცდამაინც დახელოვნებული არ არიან. ხაზართა ზღვის ნაპირიდან აღმოსავლეთისაკენ⁴ ვაკე ტრამალებზე ვიარეთ და დიდ ქალაქ შაბურანს მივალწიეთ.

283

შაბურანის აღწერა: შირვანის ვილაიეთის გამგებლობაში მყოფი ლამაზი ქალაქია, მაგრამ დარუბანდზეა მიწერილი. ძველ დროს ყოფილა აშენებული შაჰ ისფენდიარის მიერ. შემდეგ ჰულაგუს მონღოლები მოვიდნენ, ქალაქი აიკლეს. და დაანგრეს, მისი მოსახლეობის გულ-ღვიძლი მწვადებად ააგეს, სახლები მიწასთან გაასწორეს. შემდეგ კვლავ გაშენებულა. ბოლოს, როდესაც [სულთან] მურად-ხან მესამის ვეზირმა ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშამ დარუბანდი დაიპყრო, რადგანაც ქალაქ შაბურანის მოსახლეობაც დანებდა, სანჯაყის ბეგის სადგომად იქნა არჩეული. შემდეგ ხანებში, [სულთან] მურად-ხან მეოთხის ტახტზე ასვლის დროს (1623), სპარსელებმა შირვანი დაიპყრეს და შაბურანიც თავისი მმართველობის ქვეშ მოაქციეს. ახლაც სასულთნოა დარუბანდის ფარგლებში. მისი მიწა-წყალი მეხუთე სარტყლის დასასრულს მდებარეობს და თავრიზის შემდეგ ირანში ეს ქალაქია თავისი ჰავით განთქმული. სამოცდაათი მიჰრაბი და ამდენივე უბანი აქვს. ცნობილი ჯამეებია: თოკმაკ-ხანის ჯამე, ავშარ-ხანის ჯამე, უზუნ-ჰასანის ჯამე. უზუნ-ჰასანის ჯამეს მსგავსი არსად არ არის. თურმე, თვით ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშა ყოველ პარასკეობით დარუბანდიდან მოდიოდა დიდი ზეიმით და ამ ჯამეში ლოცულობდა დათვალიერების ღირსი, ძველი სამლოცველოა, რომლის ოთხივე კედელზე ნაირფერადი, ნატიფად შესრულებული მოჩუქურთმებული მხატვრობა, მარმარილოს მთლიანობა ხუროთმოძღვრებაში გარკვეულ ადამიანებს ისე აკვირვებს, რომ პირდაღებული რჩებიან. ქალაქი მესქერის ხეობაში, ნაყოფიერ ადგილას მდებარეობს. შვიდი ნაპიე აქვს. თითოეული მათგანი ცნობილია შვიდი მთიების სახელებით.

აქედან სამხრეთისაკენ⁵ გავემართენით, მომთაბარეებს შორის ვიარეთ და ზღვიდან მოშორებით ვრცელ ველზე [მდებარე] დაბა ჩერიზში მოვედით. იგი დარუბანდის ფარგლებში შედის და დაღისტნის მბრძანებელ მიხალ-შაჰის სახასია. ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშამ მისცა საბოძვრად. თუმცა შემდეგ სპარსელების ხელში გადავიდა, მაინც შაჰ-მიხალის მბრძანებლობაში || დარჩა. პატარა ქალაქია, რომელსაც ხუთასი სახლი, ჯამე და აბანო, ქარვასლიანი მცირე სავაჭრო რიგი და ბაზარი აქვს.

მის მოსახლეობას მეტწილად დაღისტნის ყუმუხები შეადგენენ. კარგ აბჯარს აკეთებენ. აქედან ისევ სამხრეთისაკენ⁶ ვიარეთ და დაბარეკალი ხელმარცხნივ მოვიტოვეთ. მესქერის ნაჰიეზე გავლით დარუბანდის ციხეს მივალწიეთ.

ალწერა ბენდერ-ბაბისა, ე. ი. ბაბ ელ-ეზვაბისა, ალექსანდრე მაკედონელის სიმაგრისა – რკინის კარის ციხისა⁷: ზოგი მემატიანის სიტყვით, ამ ციხის აშენება მიეწერება არაბთა⁸. ხელმწიფე ისკანდერ ზულ

284

კარნაინის. მას შემდეგ, რაც ალექსანდრემ ზღუდე ააშენა, დარუბანდის მიწაზე მოვიდა. რას ნახავს! დაღისტნის საზღვრებში, ზღვის პირას მდებარე მომაჯადოებელი ადგილი... თავის სწავლულებს მოეთათბირა რათა დარუბანდის მიწა-წყლის სიმაღლე განესაზღვრათ. გაირკვა, რომ ხაზართა ზღვა შავ ზღვაზე მაღლა იყო. ამიტომ მას დაუპირებია ხაზართა ზღვის შეერთება შავ ზღვასთან და ამ ორ ზღვას შუა მშენებელი ოსტატები გაუგზავნია. დაღისტნიდან სამ დღეში მიულწევით იალბუზის მთის კალთებთან სამეგრელოს ფარგლებში, შავი ზღვის სანაპიროზე, მდინარე ფაშას შესართავთან. მისი სიმაღლეც გაუზომიათ და უნახავთ, რომ შავი ზღვა ხაზართა ზღვაზე ბევრად დაბლა ყოფილა. ამიტომ დაუწყიათ მთის მხვრეტავებისა და მთხრელების, აგრეთვე საჭირო ხელსაწყოების მომზადება. მაგრამ სწავლულები წინააღმდეგ წასულან და უთქვამთ: „ჰოი, ალექსანდრე! შენ დაკისრებული გქონდა იაჯუჯის კედლის აშენება. რაც შენ ახლა დაიწყე, შორეული ოცნებაა. მართალია, ამ ორ ზღვას შორის მანძილი სამი დღის სავალია, მაგრამ იალბუზის მთის ძირას რომ კაჟის კლდეებია, მათ გასახვრეტად საჭიროა ათასობით ხაზინა და ნოეს სიცოცხლე. თქვენ კი როგორც ვარსკვლავთმრიცხველობის მეცნიერება გვატყობინებს, ოცდათერთმეტი წლის ხელმწიფობა გიწერიათ და ამის შემდეგ ღმერთს წარუდგებით⁹. კიდევ უფრო სასარგებლო საქმეებიც არისო“. ალექსანდრემაც, რადგანაც იმ ღამეს საშინელი სიზმარი ნახა, გადაიფიქრა. შემდეგ, დარუბანდიდან შვიდი დღის სავალ მანძილზე, დაღისტნის მთებზე შავ ზღვამდე სამი წყება მტკიცე კედელი ააშენებინა და სამი რიგი დიდი თხრილი გაათხრევინა. ეს კედელი საზღვარი გახდა [ერთის მხრივ] აღმოსავლეთით მოსახლე ირანისა და თურანის ხალხსა და [მეორე მხრივ] დასავლეთით მდებარე ყივჩაღთა ტრამალეების ხალხების: ბენი ესფერის, ყირიმელების და რუსებს შორის. კავკასიონზე, დარიალის მთებში სამი წყება კედელი||და სამი წყება თხრილი მე, მწირმა ველიამაც, ვნახე. ყირიმიდან ყუმუხთა ქვეყნისაკენ მიმავალნი თუ ყურადღებით დააკვირდებიან, შეამჩნევენ. ზოგი ამბობს, ალექსანდრეს აშენებული იაჯუჯის კედელი ეს არისო, მაგრამ ის არ უნდა იყოს. ალექსანდრეს შემდეგ ალაჰის წმინდა მოციქულის დრომდე იბნ ისჰაკის სიტყვით 882 წელი გავიდა. მოციქულის ჰიჯრის¹⁰ შემდეგ ჩვენი მოგზაურობის დრომდე კი ათას ორმოცდაჩვიდმეტი წელია გასული. ამგვარად, ალექსანდრეს [დროიდან] ამ დრომდე 1939 წელი შესრულდა. ამიტომ კედელი ძალიან ბევრ ადგილას დაინგრა; ზოგ ადგილას კე-

დელ-ბურჯებია დარჩენილი; ღრმა თხრილები ქვიშით გავსებულია. ვინც ეს წვრილმანები გაითვალისწინა, მისთვის საიდუმლოება აღარ არის. „თუჰფა“-დ წოდებულ ღირსშესანიშნავ მატიანეში ნათქვამია: „ალექ-

სანდრემ მიწის სიღრმეში სამოცდაათ დღეში გვირაბი გაათხრევინა და ამ საშუალებით ხაზართა ზღვა მდინარე ფაშაში ჩაუშვაო“. მაგრამ მე, მწირი, ამას არ ვიზიარებ. 1050 (1640) წელს, აზოვის ლაშქრობაში რომ მივდიოდი, მდინარე ფაშას ნაპირზე გავჩერდი. მისი წყალი უკვდავების წყალივით გემრიელი იყო. ხაზართა ზღვის წყალი კი მომაკვდინებელ შმხამზე უარესია. მისი წყლით რომ განიბანოს ვინმე, სხეულის სასირცხვო ადგილებს ცეცხლივით დასწავს. როგორ შეიძლება, რომ [ხაზართა ზღვა] მიწის ქვეშეთიდან მდინარე ფაშას ერთვოდეს და ფაშას წყალი მაინც შაქარზე ტკბილი დარჩეს – მცდარი აზრია. ალექსანდრეს კედლის ხაზართა ზღვის ნაპირზე ეს დარუბანდი არის აშენებული. დარუბანდი მთის კალთაზე მდებარე, ზღვაში შეჭრილი ძლიერი ციხეა.

დარუბანდის ციხის აღწერა: მისი პირველი ამშენებელიაო ალექსანდრე ორრქიანი, რაც სადავო ამბავია. შემდეგ, ომაელი ძაზიდ ბენ აბდ ალ-მალიქის¹¹ დროს ხარიჯიტებს წაერთვათ და მთელი დაღისტნის მოსახლეობა ისლამით გაპატიოსნდა. შემდეგ მრავალი გარემოცვა \$-ნიცადა, ხან დაინგრა, ხიხ გაშენდა და ბოლოს, ცხრაას ოთხმოცდაექვს (1578–1579) წელს [სულთან] მურად მესამის ვეზირის, ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშას სარდლობით მიწაზე დაუტეველი ჯარი ამ ციხის წინააღმდეგ წამოვიდა. მისი მბრძანებელი ჩირაღ-ხანი გათოკეს. ციხე დანებდა და ჩაბარდა. [ოსმან-ფაშა] შირვანის ვილაიეთის დიდსულოვანი მბრძანებელი გახდა და ციხე შეაკეთა. მუსლიმი გმირები ციხიდან გამოვიდნენ და შირვანის ქვეყანაზე ღამის გამოხდომა მოაწყვეს, თავს დაესხნენ და სამოცდაათი ციხე|ჩაიგდეს ხელში. იგი ციხის მცველად დარჩა ათასი იანიჩარის, ოთხი ბოლუქი სიფაჰის, ათი ოდა ჯეხეჯის, ათი ოდა სამეფო კარის თოფრის თანხლებით, სამოცი ზარბაზნით, ხუთასი ზანდუკი ჯაზახანით, სხვა მოწყობილობით და თხუთმეტი ათასი მეომრით. რადგანაც სამართალი და მართლმსაჯულება დაცული იყო, მისი სანახები აყვავდა და გაშენდა. ყივჩაღთა ტრამალებიდან, ჩერქეზეთიდან, დაღისტნიდან გზები გაიხსნა და ყირიმიდან თათართა ჯართან ერთად მოდიოდა საომარი მარაგი და ხელსაწყოები. მაგრამ, შემდეგ ხანებში, რადგან მაშველი [ძალა] არ მოვიდა, ციხე სპარსელებს ჩაბარდა. მუსლიმი გმირები ჯერ დაღისტანში მივიდნენ, იქიდან ჩერქიზეთში გადავიდნენ და შემდეგ – ყირიმში. აქაურობა ფრიად კეთილნაშენია და ამჟამად სახანოა ირანის ხელში. თორმეტი ჰაქიმი, მუნში და ქალანთარი, იასაული, ყორუჯი, დიზჩოქენი, ჯალათების ალები, ორი ათასი ახალგაზრდა დიზჩოქენი, ცხრა ათასი ნოქარი ჰყავს. ციხის ხანს შევხვდი და ერევნის, გილანისა და ბაქოს ხანების წერილები გადავეცი. მან ზღვის ნაპირზე, კაითაკ-ხანის ბურჯზე, ზღვისაკენ გამყუ-

რე მაღალი სასახლე მოგვიჩინა და ჩვენი დატკობისათვის იზრუნა. ოთხმოც წელს მიღწეული, გათეთრებული ნიადაგ მთვრალი, სახანო საქმეებში გამოუცდელი იყო და სახელად ერქვა შეფნ-ხანი მაგრამ გონებამახვილი, პოეზიაში ჩახედული, კალიგრაფი, კარგი მოსაუბრე ადამიანი იყო, მე, მწირს, ხუთი თუმანი სახარჯო მიწყალობა და ჩვენ მიჰმანდარებს ყოველდღე უგზავნიდა ჩვენთვის განკუთვნილ ულუფას,

მიზეზი იმისა თუ რატომ ეწოდება „დემირ“: ალექსანდრემ აქ რომ ზღუდე ააშენა, ერთი რკინის კარი გაუკეთა და ყარაულები დააყენა. რადგანაც ეს რკინის კარი თვით ანუშირვანის დრომდე მტკიცე შემორჩა, ციხეს „რკინის კარი“ უწოდეს. მისი მეორე ამშენებელი ანუშირვანია, მესამე ამშენებელი ეზდიგერდ-შაჰია. მეოთხე ამშენებელია შაჰ-ისმაილი; მეხუთე ამშენებელი ოზდემირ-ოღლუ ოსმან-ფაშაა. რადგანაც ციხის დასავლეთი¹² მხარე ხაზართა ზღვის ნაპირზე მდებარეობს, კედლების საძირკვლებს ზღვის ტალღები ეხეთქება. იმის შესახებ, რომ ეს კედლები იეზდიგერდ-შაჰის შემდეგ ხაზარ-შაჰის ამშენებულია, იმ ნავსადგურის კარზე, რომელიც ზღვის ნაპირას მდებარეობს, სპარსული ბეითებით [აშენების] თარიღი იყო აღნიშნული. ასევე ზღვის მხარეს მოჩანს ალექსანდრეს მიერ აშენებული კედელ-ზღუდე. რაოდენ დიდი და ფართო კედელი ყოფილა! თუ მეფეებმა მოისურვეს, იმ კედლიდან ციხეზე ნავსადგურის მოწყობა შეიძლება. ამჟამად||მისი კედელ-ბურჯები ახლაც ჩანს ზღვაში ზღვის ნაპირიდან კედლამდე ისრის ერთი [გასროლის] მანძილია. ზღვიდან ციხის უკან მდებარე მთამდე ციხის სიგანე ისრის ერთი გასროლაა. ციხე ხუთკუთხა მოყვანილობისაა და ერთ მაღალ გორაკზეა აშენებული. მართალია, მე, მწირს, ბევრი არ მიმოგზაურია, მაგრამ ასეთი გეგმით [ნაგები] მტკიცე ციხე-სიმაგრე არ მინახავს. დახელოვნებულმა ხუროთმოძღვრებმა, წინდახედულმა ხუროებმა ეს ციხე სამ ნაწილად ააგეს და სამი მტკიცე და მაგარი, სამპირი რკინის კარით გამართეს. ციხის ერთი ნაწილი აღმოსავლეთით მდებარე მთას ეფარება. მეორე კარი ქალაქისაკენ გადის. არღანას მხარეს მოფარებულ კედელში ორი კარია. ქვედა ქალაქისაკენ გადის ორი მაგარი კარი. ერთი მათგანი მესქურის კარია, რომელიც აღმოსავლეთის მხრიდან გასცქერის მესქურის ნაჰიეს. ამ კარიდან გასულები ცხენის ურმებით მიდიან შემახას ციხისაკენ. ერთი კარიდანაც სამხრეთის¹³ მიმართულებით შეიქლება წასვლა ყიფჩაღთა ტრამალისაკენ, ყირიმისაკენ და ჩერქეზეთისაკენ. მაგრამ დაღისტანში ცხენის ურემი ვერ შეაღწევს. უბრალო ურმები მოსკოვულების თირგის ციხისაკენ, ყაზანისა და ყიფჩაღთა ტრამალე-ბასაკენ გადის. ციხის მესამე ნაწილი ზღვის მხარეს მდებარეობს, შიგ მაინდამაინც კეთილნაშენობა არ არის. ყარჩილა ხანი ციხის მცველე-

309

ბისა და დიზროქეზებისათვის ჯერ კიდევ აშენებდა სახლს. ეს ციხე სავსეა გილანისა და ბაქოს მხრიდან მოსული სოვდაგრების ცხენის ურმე-

ბით. ამ ქვეყანაში ზღვიდანაც მრავალი ხომალდი მოდის ამიტომაც იგი ფასეული და მტკიცე ციხეა. ციხე ოთხკუთხა მოყვანილობისაა და მისი გარემომოწერილობა თერთმეტი ათას სამოცი ნაბიჯია. სამოცდაათი დიდი კოშკი აქვს. ყოველ მათგანში დაწესებულია ყარიბთა და მარტოხელათათვის თითო მედრესე და მეჩეთი. მოსწავლეებს ჭრაქის დასანთებად ბაქოდან შავი ნავთი მოსდით. ხანის კეთილშობილი სამზარეულოდან ხორბლის წვენი ურიგდებათ. ასეთი გულისხმიერი მოქცევით უღემებს ხელს უწყობენ, რომ ციხე დაიცვან ციხე გარემო დაკბილულია შვიდი ათას სამოცი ქონგურით. ყოველ უკუნეთ ღამეს ციხეს ნავთით აჩირაღდნებენ. ეს იმიტომ. რომ ციხეს შვიდი ბოროტგანმზრახველი მტერი ჰყავს. ერთი მტერია მოსკოვის კაზაკები, რომლებიც დღენიადაგ მოდიან ხომალდებით და ციხის სანახებს არბევენ. თუმცა ციხის ძირამდე არ მოდიან, რადგანაც ზღვის ნაპირზე სამოცდაათი ბაღემეზ ზარბაზანი დგას. ყველა ოსმალური ზარბაზნებია; ისეა გაპრიალებული, || ადამიანის სახეს სარკვესავით აჩვენებენ. სხვა მტრები ოსმალები და ყირიმისა და ყალმუხეთის თათრები არიან. სამხრეთიდან მტერია ჩერქეზები. სამხრეთიდან მისი მტერია დაღისტნის ყუმუხთა ტომი. აღმოსავლეთიდან¹⁴ მისი მტერია საქართველოში [მდებარე] თეიმურაზ-ხანის¹⁵ ოლქი. ამის გამო ციხეში სხედან გამზადებული მეციხოვნეები და თუ ვინმე დაესხა თავს, ცეცხლს დაანთებენ და ციხის მოსახლეობას შეატყობინებენ.

შიდა ციხის ნაგებობანი: ქვები, რომლებიც ციხის ოთხივე კედელშია, სპილოს ტოლებია. არც ერთი მათგანის აწევა არ შეიძლება, თუნდაც ორმოცდაათმა კაცმა მექანიკის კანონი გამოიყენოს. ციხეში ათას ორასამდე მიწის სახურავიანი სახლია. სამხრეთით ციხის კედელზე მიდგმულია დიდი სასახლე, რომელიც ირანის ერთი პირველი სასახლეთაგანია. ამ სასახლეზე მიდგმულია ერთი დიდი ჯამე. მისი მინარეთი დანგრეულია. ჯამეს სიახლოვეს არის ოსმალური ხუროთმოძღვრების წესით აშენებული კოხტა აბანო. მისი ამშენებელი უცნობია. ციხის აღმოსავლეთისაკენ გამავალი კაიკის კარის ახლოს ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშას ჯამე ფუნდუკები და დუქნებია. ციხის გარეთ მშვენიერი უბანია, ათასამდე სახლი აქვს. მის გარემო მრავალი ბაღვენახია. სასადილოები არ აქვს. ჯამე, ფუნდუკი, აბანო, სავაჭრო რიგი და ბაზარი ბევრია. უმეტესად აბრეშუმსა ქსოვენ და ამით ირჩენენ თავს. ყუმუხი ხალხის დიდი უმრავლესობა კარგ ჯავშანს აკეთებს. მისი მოსახლეობა სუნიტია და შაფრის. მოძღვრების მიმდევრები არიან.

ქალაქი, იბნ ჰაუკალის სიტყვით, განედის მეთვრამეტე სარტყელსა და მეხუთე ძირითადი სარტყლის ბოლოში მდებარეობს. მისი ჰავა რბილია. დღის ხანგრძლიობა ჩვიდმეტი საათი, შვიდი წუთი და ორი წამია ზღვის გაღმა დასავლეთი¹⁶ ნაპირი სამასი მილის მანძილზე მოსკოველთა აკუმდექის, ყაზანის, ალათარუს ქვეყნებია. ამათ იქით ყიფჩაღეთის ტრამალები და ჰადჰათის ველია.

ეს ოცი წელია თეიმ-შაჰი, მუჰუნჯაკ-ხანი, კუბა კალმახ-ხანი ხუთ-

ხუთი, ექვს-ექვსიათასიანი ტომებით ამ საუცხოო ველებზე მომთაბარეობენ. ყირიმის ქვეყნამდე ამათ მიერ გაგზავნილი ღამის მოთარეშეები ჭენებით მივიდნენ აზოვის ციხის სიახლოვეს და მდინარე ქოქუმლუს ნაპირზე ეგვიპტიდან დათხოვნილი გურჯრ მუსტაფა-ფაშა მოკლეს¹⁷. ამათ არ იციან, რა არის სარწმუნოება, ღვთისმოსაობა, ურჯულოება, ჭეშმარიტი გზიდან გადახვევა. საქონელივით ველზე მცხოვრები, სპილოსტანა არსებები არიან. ||მათი უმრავლესობა ნებართვით მიდის მოსკოვის, ჰეშდექის, ყაზანის მხარეებში და ერბო-კარაქს ჰყიდის. ამ ბოლო დროს მოსკოვის ვაჭრების მეშვეობით დარუბანდის ნავსადგურში მოსვლაც დაიწყეს. დარუბანდში ჩინეთიდან, ხატაეთიდან. ხოთანნიდან, ფაღფურიდან, მოსკოვიდან ყოველწლიურად ასეულ ათასობით კაცი მოდის სავაჭროდ და საბაჟოს დიდი შემოსავალი აქვს. როდესაც ოსმალთა ხელში იყო, მისი ნავსადგურისა და შირვანის ვილაიეთისაგან წლიური შემოსავალი ორას ორმოცდაშვიდ ათეუ ახჩას შეადგენდა. მის ნოქრებს. შვიდი სანჯაყის სულთნებს, დაღისტნის მბრძანებელს მშვიდობისა და კეთილგანწყობილებისათვის სახასოები და ულუფა ეძლეოდათ. ამჟამად დაკავებული აქვთ და მართავენ ოზდემირ ზადე-ფაშას მიერ დაპყრობის შემდეგ მეჰმედ-ეფენდის მიერ ჩატარებული აღწერის მიხედვით. ახლაც, იმ აღწერის მიხედვით, შირვანის ვილაიეთი სამოცდაათი ყაზასაგან შედგება შვიდი სახანო და თორმეტი სასულთნოა. იმავე აღწერის მიხედვით, თიმარი და ზეამეთი არ აქვს. სულთნებისა და სხვა მბრძანებლების ხასებს ხელს ვერავინ ახლებს. კეთილმოწყობილი და გაშენებული ადგილია მისი მცხოვრებლები ლოცულობენ: „ღმერთო, კვლავ ოსმალებს მოუმართე ხელიო“, და განა მარტო ეს? როდესაც ჩვენ აქ ვიყავით, სტამბოლიდან ერთი გოქდოლაკი ჯაშუში მოიჭრა და ხანს უთხრა: „ჩემო ხანო! გასულ წელს ოსმალებმა ხმელთაშუა ზღვაში კუნძულ კრეტას წინააღმდეგ სარდალი იუსუფ-ფაშა გაგზავნეს: აილო ჰანას ციხე, შიგ ჯარი ჩააყენა და რადგანაც ამ ქვეყანას მოეველინა [სულთან] იბრაჰიმ-ხანის უფლისწული მეჰმედი, დიდი შედლოხი და ზეიმი მოაწყო. შვიდი დღე და შვიდი ღამე აქაურობა გაჩირადდნებული იყო“. ეს რომ გაი-

გეს, შირვანის, შემახას, გილანის სუნიტებმა ლხენა, ნადიმი და ცეკვა დაიწყეს.

დარუბანდის მოსალოცი ადგილები: ომაელი იეზიდ ბენ აზდ ალ-მალიქი, რომელიც ათაქე-ხათუნის ნაშობია, სირიიდან ზღვა ლაშქრით მოვიდა დარუბანდის სანახების წინააღმდეგ და დიდი ომი გადაიხადა. შვიდასზე მეტი კეთილმშობილი დაიღუპა ესენი დამარხეს სასაფლაოზე, რომელიც დარუბანდის დასავლეთი კედლის გარეთ ერთი მილის დაშორებითაა. მათი საფლავების ქვებზე „სულუსი“ და „ქუფრ“ ხელით გამოყვანილია თარიღი და სახელები. მათ შორის ჰადისთა სამოცდაათამდე გადმომცემიაო, ამაცობენ აქაური წარჩინებულები. ოსმალთა საფლავებიც არის; „ჯილნს“ ხელით [გაკეთებული] წარწერები აქვთ. ესენი რომ დაწვრილებით ავწერო, ჩვენი „მოგზაურობის

წიგნი||მეტისმეტად გაჭიანურდება. ჯებელ არბანის წმინდა საფლავი ანუ ორმოცთა ადგილი, ორმოცი დიდი აკლდამაა და ადამიანთა წმინდა საფლავია. **დედე კორკუდის¹⁸ წმინდა საფლავი:** დიდი მეუფეა. შირვანელებს ეს სულთანი სწამთ. ყველა ესენი მოვილოცეთ, დარუბანდის ხანისაგან მივიღეთ ათი თუმანი „ყაზი-ბეი“, ერთი ლურჯა ცხენი, ათი ნაჭერი მუჯერათის ბამბის ქსოვილი, რომელიც კარგად იყიდება, ორასი თანამგზავრი და რჩეულ მეგობრებს გამოვვითხოვეთ.

LXXIV

დარუბანდიდან საქართველოსაკენ გამგზავრება

ციხიდან ჯერ სამხრეთისაკენ 12 საათი ვიარეთ ტყე-ღრეში და დალისტნის ფარგლებში დაბა გორაში მივედით.

სადგური გორა: ეს არის დაბა, რომელიც დალისტნის მბრძანებელ შაჰ მიხალ-ხანის სატახტო ყაზასარანის ფარგლებშია. ბალ-ვენახი, ათასი შემკული და კეთილმოწყობილი სახლი, პატარა ჯამე აქვს. სავაჭრო რიგები და ბაზარი არა აქვს, ოღონდ, პარასკეობით გარშემო სოფლებიდან ხალხი იკრიბება და აღებ-მიცემობას ეწევა. თუმცა, არ იციან, რა არის ალთუნი, ყურუში – ვაჭრობა გაცვლა-გამოცვლის წესით წარმოებს; უხსოვარი დროიდან ასეა. მისი ათი ათასამდე მცხოვრები შაფის მოძღვრების მიმდევარნი, წმიდა რწმენის, ღვთისმოსავი ადამიანები არიან. ამ ქალაქში ერთი ქალი არ დამინახავს. თურმე, დალისტანში ქალი მხოლოდ მაშინ ათვალისებრებს ქალაქს, როდესაც უკვე განსვენებული სასაფლაოზე მიჰყავთ! ქალებს მაშინაც კი არ შეუძლიათ ზღურბლს გადააბიჯონ, წმინდა ჰაჯის შესასრულებლად წასვლაც რომ უნდოდეთ. მცხოვრებლები მხიარული სახის, საუცხოო მე-

290

გობარი, ჯანიანი ადამიანებია. კარგი ბალ-ვენახები აქვთ. აქედან ავიყარენით. ისევე ბალებსა და ხეივანებში ვიარეთ და ავართა ქვეყანაში მივედით. იგი დალისტნის მბრძანებლის სახასო ქვეყანაა სამი დღე ამ ქვეყნის სოფლებს ვათვალისებრებით და ქალაქ სერირ ულ-ლანში მივედით. ამ ოლქის ციხე ძველ დროს არის აშენებული ჰორმუზ თაჯდარ ბენ ანუშირვანის¹ მიერ.||მას შემდეგ, რაც ამ ქალაქისათვის მრავალი ომი და ბრძოლა მოხდა, ირანის შმაჰმა, ბრმა ხოლადანდემ დალისტნის მბრძანებელს წაართვა. ოსმალები არ დაეპატრონონ და ციხე დაანგრია. ამჟამად სპარსელების ხელშია. არემის ციხის მბრძანებლის მიწაზე, იალბუზის მთის კალთაზე მდებარეობს. დალისტნის მატიანეებში წერია: „ამ ქალაქისათვის სარირ ულ-ლანის დარქმევის მიზეზი წისასწარმეტყველი სოლომონის მიერ მისი კეთილმოწყობაა, როდესაც მან ჰაერში სეირნობის დროს ტახტი აქ დაიდგა და იალბუზის მთას ათვალისებრებდა“, ძველი ქალაქია, რომელიც დარუბანდის, შემახასა და ნიაზაბადს შორის მდებარეობს. რადგანაც სამ საზღვარს შორის მდებარეობს, მაინცადამაინც კეთილმოწყობილი არაა. იმის გამო, რომ მისი ჰავა ცივია, ბალ-ვენახი ცოტა აქვს. სამიათასამდე მიწის ბანიანი

313

სახლი და ჯამეები აქვს, მის ჯამეებს ჯამაათი ცოტა დარჩენიათ, იმიტომ, რომ სპარსელთა ხელშია. შვიდი აბანო, თერთმეტი ქარვასლა, სამოცდაათამდე სავაჭრო რიგი და ბაზრის დუქნები აქვს. რადგანაც [მხოლოდ] ერთი ღამე დავრჩით სტუმრად, შიდა ნაწილი ვეღარ დავათვალიერე. სახანო და ყაზაა. ქალანთარი, მუნში, ტარულა და ათასამდე ნოქარი ჰყავს. მოსახლეობის უმრავლესობა სუნიტია. ბამბის ქსოვილებს ქსოვენ. რადგანაც ჰავა მშვენიარია, მისი ლამაზმანები განთქმულია. მის დასავლეთით ერთი მდინარეა, რომელიც იალბუზის მთიდან გამოდის და მდინარე მტკვარს უერთდება, აქედან კვლავ სამხრეთისაკენ ვიარეთ და ხათანის ოლქში მივედით, [ხათანი] დალისტნის მბრძანებელის ერთ-ერთი ოლქის კეთილმოწყობილი და გაშენებული დაბაა, რომელსაც სამასი სოფელი ეკუთვნის. მისი ერთი მხარე იალბუზის მთაა, აქაც სამი დღე ვათვალიერეთ მისი სოფლები და სოფელ წახურში² მივედით. ას ორმოცდაათ სოფელს შეიცავს. დალისტნის მბრძანებლის ერთ-ერთი ტომის მეთაურის – ემირ ფუსუფ-ბეგის საბრძანებელშია. მაგრამ მრავალჯერ ნამყოფი არიან სპარსელების მორჩილებაში, ამჟამად მისი მოსახლეობა შაფის მოძღვრების მიმდევარი სუნიტები, შვიდი ათასამდე მეომარი ხალხია. მათ ბეგთან ერთი ღამე ვისაუბრეთ. მან გვიძღვნა კვერნის 50 ქურქი და გარეული კატების ქურქები. მე, მწირმა, კი ვაჩუქე სამი მოხატული კაია-სულთანის ხელსახოცი. ამ სოფელში შეიხ ემირ-სულთანის წმიდა საფლავია. დიდი სულთანია. დალისტნის ამ ოლქში რომ ულემები და ღვთისმოსავეები

314

არიან, ასეთებს.სხვა მხარეებში ვერ ნახავ. ამ ქვეყანაში არ არის სიცრუე. ჭორობა, სიავე, ბოროტგანზრახულობა, სიძულვილი,||ამპარტავნობა, მტრობა და შუღლი. მწვალებელ რაფიზონებს არც თავის ქვეყანაში უშვებენ და არც ყიდვა-გაყიდვას ეწევიან მათთან. წელიწადღში ერთხელ აქ დიდი ბაზრობა იმართება, დალისტანი აქ გათავდა და აი, ამიერიდან საქართველოში შევედით.

საზღვარზე მდებარე უდუდის ციხის შესახებ: ირანის მბრძანებლობაშია. ეს ციხე ხელმარცხნივ მოვიტოვე და მე, მწირი, შაქის ციხის საზღვრებისაკენ წავედი. სოფელ ზუჰურიაში მივედით. საქართველოში, თეიმურაზ-ხანს სამფლობელოს ფარგლებში, თბილისის ხანისადმი დაქვემდებარებული დიდი სოფელია. მისი ქვეშევრდომები ქართველი აზნაურები, სომხები და გოქდოლაკები არიან. აქედან გზა განვაგრძეთ და ქალაქ „კახეთში“³ მივედით. საქართველოშია და ირანის ბრძანებლობაში იმყოფება. მისი პირველი ამშენებელი ანუშირვანია. დროთა განმავლობაში [ციხე] ზოგ ადგილას დანგრეულა. მისი გარეშემოწერილობა თოთხმეტი ათასი ნაბიჯია. ას სამოცდაათი ბურჯი და სამი კარიბჭე აქვს. შიდა ციხეში ორი ათასი კეთილმოწყობილი სახლია. დანგრეული ჯამეები, ფუნდუკი და აბანოები, სავაჭრო რიგი და ბაზარი აქვს. მისი წყალი ანკარაა. წყლები იალბუზის მთის ცხრა ფენის ქვემო კალთებიდან გამოდის და „კახეთის“ ბაღ-ვენახებს რომ მორწყავს, მდინარე მტკვარს ერთვის. მისი აბრეშუმი ქებული არაა,

რადგანაც ჰაერი სიცივისაკენ იხრება. მისი მოსახლეობა სომხები, გოქ-დოლაკები და ქართველები არიან. მათი მბრძანებელი ცალკე სულ-თანია. ათასამდე ნოქარი ჰყავს, თორმეტი აღმასრულებელი და ყადი ჰყავს. სანამ შაჰ-ისმაილსა და სულთან სელიმ-ხან [პირველს] შორის ჩილდირის ომი⁴ მოხდებოდა, [შაჰ ისმაილი] აქაური ჰავით დამტკბარა, ქალაქში სამი წელი უცხოვრია. ციხის გარეთ აუშენებია ჭადრაკულად დაგეგმილი ქუჩებიანი დიდი გარეუბანი; გეგონება შუა უნგრეთის ქვეყანაში მდებარე ქალაქი კეშაო. [ჩილდირის] ომში კი შაჰის ასიათას-მა ჯარისკაცმა ხმლის კბილებში გაიარა, მხოლოდ შაჰი გადარჩა და აზერბაიჯანში შეაფარა თავი. შემდეგ იერიშით მომავალი ოსმალთა ჯარი და საქართველოს ლაშქარი ამ ქალაქში მოვიდნენ, დაარბიეს და აიკლეს. შემდეგ ხანებშიც იმდენად ვერ გაშენდა როდესაც ფერჰად-ფაშამ არემის ციხე განაახლა, ამ [ახეთის ციხის] ქვები ურმებით იქ წააღებინა. მისმა სულთანმა მე, მწირს, მეგობრულად მომცა ერთი დღის სავალზე გამცილებელი. სამხრეთისაკენ ვიარეთ და ნოდარი-ხანის სოფელში გავჩერდით. მდინარე მტკვრის|| ნაპირას მდებარეობს. ათასი სახლი, ჯამე, ფუნდუკი და აბანო აქვს. აქედანაც გზა განვაგრძეთ და თბილისის ციხეში მოვედით.

292

ამბავი თბილისის შესახებ: ირანელი ისტორიკოსის – „შერეფ-ნამე“ ავტორის⁵ სიტყვით, ეს ქალაქი აუშენებია ალექსანდრე მაკედონელის ხახინადარ ბითლისს. ვანის ვილაიეთში რომ არის ბითლისი, ისიც მას აუშენებია. შემდეგში ეს ციხე მოჯანყების მიერ მრავალჯერ ყოფილა ალყაშემორტყმული, ხელიდან ხელში გადადიოდა და ბოლოს საქართველოს ერთ-ერთი მმართველის – დაუთ-ხანის⁶ მფლობელობაში აღმოჩნდა. ამ უკანასკნელის ხელში რომ იყო, ოსმალთა შიშით ირანის შაჰს შეაფარა თავი, გვირგვინი დაიდგა და თავის სამფლობელოში ხანი გახდა; დიდხანს მულქიეთის წესით ანუშირვანივით სამართლიანად განაგებდა. რომ აყვავა და გააშენა [ქალაქი], ბოლოს, სულთან მურად მესამის დროს ლალა ფერჰად-ფაშა⁷ მიწაზე დაუტეველი, ურიცხვი ლაშქრით წამოვიდა საქართველოზე, ჩილდირის ციხე და მასზე დაქვემდებარებული სამოცდაათი ციხე დაიპყრო. როდესაც დაუთ-ხანმა გაიგო, რომ დიდებული სარდალი თბილისისაკენაც გამოემართა, ორმოცი ათასი მეომარი თბილისის დასაცავად დააყენა და საომრად მოემზადა. მეორეს მხრივ [ოსმალთა] ჯარი სასწრაფოდ დაიძრა, შირვანის ველზე გაჩერდა და კარავი დასცა.

სარდალმა პირველად წერილი გაგზავნა თბილისში და [ისლამის] სარწმუნოებისაკენ მოუწოდა: „ან ისლამი მიიღეთ, ან ციხე ფადიშაჰს ჩააგარეთ და ციხის გარეთ მოხარაჯე ქვეშევრდომები გახდით. წიწაღმდეგ შემთხვევაში, გადაწყვეტილია, რომ ჭეშმარიტი სარწმუნოებისათვის ყველა თქვენგანს აუცილებლად ხმლით ავკუწავთ. თქვენს ცოლ-შვილსა და ჯალაბს ტყვედ წავიყვანთ“⁸. წერილი რომ მივიდა და მისი შინაარსი ცნობილი გახდა, ყველანი შეიკოიბნენ და ბჭობა მოაწყეს. „ოსმალთა, რაც უნდა, ის ქნას“-ო გადაწყვიტეს, ელჩი გააგდეს და ცი-

ხეში ჩაიკეტნენ. მაგრამ წინდახედულმა პირებმა რომელთაც იცოდნენ რომ ისლამის ჯარების შემოტევას ვერ გაუძლებდნენ, ისევ მოითათბირეს; [ამის შედეგად] ყველამ ქვეყანა დატოვა და ციხე დაცალეს. დიდებულმა სარდალმა ეს ამბავი რომ შეიტყო, ისლამის ლაშქრით დაედევნა; თბილისის ახლოს მდინარე მტკვარი გადალახა, ერთი დღე და ერთი ღამე ჭინებით იარა და ზაგემის ციხის ძირას თბილისის ხანს წამოეწია. ისინი ცოლ-შვილითა და ჯალაბით ჯაგნარსა და ტყე-ღრეში გამაგრებულიყვნენ. მუსლიმი გმირები თავს დაესხნენ და ქართველებსა და ყიზილბაშებს თავები დააყრევინეს. ძალიან დიდი ნადავლი ჩაიგდეს ხელში, ყველაზე უბრალო მეომარმაც კი იმდენი ოქრო იშოვა, ერთ ფარს გაავსებდა. ამის შემდეგ, ძლევაძმოსილმა სარდალმა იანიჩართა ალა იანიჩართა შვიდი ოდათი თბილისის ციხის დასაკავებლად გაგზავნა და თვითონ ისლამის ლაშქრით ზაგემის ციხის დასაპყრობად დაიძრა. ციხე დანებდა და ისე დაიკავა. შიგ ჯარი ჩასხა. შემ-

დეგ ჩრდილოეთისაკენ გაემართა და გრემის ციხეს ალყა შემოარტყა. ციხემ ოსმალთა იერიშის ძალას ვერ გაუძლო. [ციხის მცველებმა] შეწყნარება ითხოვეს და ციხე დიდებულ სარდალს ჩააბარეს; შიგ მყოფნი კი ჯოჯოსეთში გაიქცნენ. მე, მწირს, ზაგემის ციხე არ მინახავს, მაგრამ როდესაც კახეთის ციხის ველით გავდიოდი, გრემის ციხე დავინახე, ოღონდ შიგ არ შევსულვარ. ოსმან-ფაშამ ამ ქვეყანაში სანადიროდ გამოსული ლომივით აიღო ოცდაექვსი დიდი და პატარა ციხე. შიგ ჯარი და მეციხოვნეები ჩააყენა. შემდეგ გადასერა მანძილები და თბილისში შესვლის დღეს დიდი სიხარული და ზეიმი შეიქნა. შემდეგ ღირსეულმა სარდალმა ციხე ძალზე გაამაგრა და მისი ვილაიეთი აღწერა⁹. მართვა-გამგეობა მირ-მირანობის წესზე კასტამონუს ვილაიეთის განმგებელს სოლაკ ფერჰად-ფაშას ძე მეჰმედ-ფაშას¹⁰ ჩააბარა, სხვადასხვა საომარი საჭურველი და მოწყობილობა შეავსო. იანიჩართა ოცი ოდა, ჯეხეჯეხის ხუთი ოდა, თოფჩუების ხუთი ოდა [და] ას სამოცდაათი სხვა დანგრეული ციხეებიდან გამოყვანილი ჯარები [თბილისის ციხეში] ჩააყენა. თირეს, მენტეშეს, თექეს, ჰამიდის სანჯაყებისა და სივასის ვილაიეთის ჯარები მთლიანად მეციხოვნეებად გაამწესა. საქართველოს სხვა მხარეებიც მოაწესრიგა და სტამბოლისაკენ გაემართა.

ამის შემდეგ სპარსელებთან ერთად საქართველოს ურჯულოებს თბილისის ციხე შვიდი თვის განმავლობაში ალყაშემორტყმული ჰქონდათ. ყველა მუსლიმი გმირი შიმშილისა და სიძვირისაგან უკიდურეს გაჭირვებაში აღმოჩნდა. ისინი იძულებული გახდნენ ეჭამათ ჯერ ცხენები, ბოლოს ძაღლები და თანდათანობით – ბრძოლაში დაცემულ მუსლიმ მებრძოლთა გვამებიც. ისეთი [სიძვირე იყო], რომ ერთი სუბაშის ძაღლი შვიდი ათას ახჩად იყიდეს და შეჭამეს. ასეთ ყოფაში მტრის ყოველის მხრიდან თავდასხმას მამაცად უწევდნენ წინააღმდეგობას. ღვთის განგებით, არზრუმის ვალრ მუსტაფა-ფაშა¹¹ ზღვა ლაშქრით გამოეშურა და რომ მოაღწია, სპარსთა სარდალი იმამ-ყული¹²,

რომელსაც ციხისათვის ალყა ჰქონდა შემორტყმული, გაიქცა და აუარებელი ნადავლი და||სურსათი ბრძოლის ველზე დატოვა. ციხეში გარშემორტყმული გმირები განუზომელი ნეტარებით აღივსნენ. მუსტაფა-ფაშა რომ მივიდა ციხის ძირას, ისლამის ჯარი გამოცოცხლდა. მეორედ დიდვეზირის შვილმა ჰუსნი-ფაშამ სამი ათასი აქლემის საპალნე ხორბალი, სხვა მარცვლეული სურსათი მოიტანა და ამბრებში შეინახეს. პატარა ციხეში ახლაც არის საწყობები. სულთან მურად მესამის დროიდან სულთან მუსტაფას ტახტზე ასვლამდე¹³ ეს ციხე ოსმალთა ხელში იყო. შემდეგ ქართველი ურჯულოები და სპარსელები შეერთდნენ, მოულოდნელად მიიტანეს იერიში, შიდა ციხიდან მუსლი-

294

მი გმირები შეწყალებით გამოიყვანეს და ციხე შაჰს ჩააბარეს¹⁴. იმ დროიდან სპარსელთა ხელშია. ძალიან კეთილმოწყობილი და გაშენებულია.

თბილისის ციხის აღწერა: მდინარე მტკვრის ნაპირზე, ციცაბო კლდეზე ერთმანეთის პირდაპირ ორი ციხეა, რომელსაც ბითლისს – თბილისს უწოდებენ. მათ შორის მდინარე მტკვარი მიედინება. რადგანაც ერთი კლდიდან მეორე კლდეზე დიდი ხიდია [გადებული], ერთი ციხიდან მეორემდე ადვილად გადაისვლება დიდი ციხე მდინარე მტკვრის სამხრეთითა და პატარა ციხე – ჩრდილოეთით. მდინარე მტკვარი: დიდ ციხეს ველის მხარეზე აქვს კარი, რომელიც პატარა ციხისაკენაა გაყვანილი. ამ კარის წინ მტკვარი კედელს ეხეთქება და ისე მიედინება. შვიდი დღის სავალზე ბაქოს ციხესა და ქალაქ გილანს შორის ხაზართა ზღვას ერთვის. სათავეს ჩილდირის ვილაიეთის მთებში იღებს, ყარა არტაანზე გამოივლის, ახალციხისა და აწყურის ციხეებს ჩაუვლის, თბილისზე გაივლის და ხაზართა ზღვას ერთვის. ძალიან დიდი მდინარეა და ირანელი ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ მას ათას სამოცამდე შენაკადი აქვს.

ამ მდინარის პირას, ციცაბო კლდეზე ბითლისის მიერ აშენებული დიდი ციხის გარშემოწერილობა ექვსი ათასი ნაბიჯია. მაგრამ ძველი ნაშენია. კედლის სიმაღლე სამოცი წყრთაა. სამოცდაათი ბურჯი და სამი ათასი ქონგური აქვს ერთი ხიდიანი კარი აქვს. თხრილი არა აქვს. მდინარე მტკვარს ერთი წყლისთვის განკუთვნილი, ხვრქლიანი კოშკი გადაჰყურებს: ალყის დროს იქიდან იკლავენ წყურვილს. გალავნის შიგნით ექვსასი ბანიანი სახლია. ხანის სასახლე ამ ციხეშია, ჯამე, ქარვასლა, აბანო და მცირე ბაზარი აქვს.

პატარა ციხე შემდეგ||სარის აშენებული ეზდიგერდ-შაჰის მიერ¹⁵. ერთ ციცაბო გორაკზე დგას. ოთხკუთხა, პატარა ციხეა. ხიდის თავში პატარა კარია. შიდა ციხეში სამასი სახლი და ჯამეა, მაგრამ ბაზარი და სხვა რამ ნაგებობა არაა. ეს ციხე დიდი ციხის ჩრდილოეთით მდებარეობს. პატარა ციხე დიდ ზღუდეზე მტკიცეა. [ციხის] კოშკებს სამი ათასი მეციხოვნე იცავს. ყოველ ბნელ ღამეს მცველები „ხოდა ხუბ“-ს¹⁶ გაიძახიან.

მცხოვრებთა უმრავლესობა ოსმალთა დროიდან მოყოლებული

სუნიტებია და ჰანეფისა და შაფის მოძღვრების მიმდევრები არიან¹⁷ ულემა ბევრია.

აქ მოჰყავთ ხორბალი; წმინდა და თეთრი თბილისური პური, თეთრი და წითელი ატამი. ქებულია მისი ბამბა და ანგორის მატყლი. მდინარე მტკვარს მოსავლისათვის სარგებლობა არ მოაქვს. ყველაფერი

295

წვიმის წყალობით მოდის. თუმცა მდინარე მტკვარი თავის შენაკადებიანად ასორმოცდაათამდე დასახლებულ ადგილს ჩაუვლის, არცერთი მათგანისათვის სარგებლობას არ იძლევა. ამიტომ არის, რომ მას „ქორ“ უწოდებენ. მონღოლურად ამ მდინარეს უსარგებლოს მნიშვნელობით „ურ“-ს¹⁸ უწოდებენ. თუმცა მისი წყალი ძალზე გემრიელია, რადგანაც დაბალ დონეზე მიმდინარეობს, მაღალ ადგილებს ვერ რწყავს.

მისი [ჩვეულებრივი] აბანოები ქებული არ არის, რადგანაც ქალაქში ცხელი წყლებია.

თბილისის ცხელი წყლების აღწერა: დიდი ციხის აღმოსავლეთით ბუნებრივი ცხელი წყალია. წყალი ისეთი ცხელია, რომ შიგ ცხვრის თავ-ფეხი მოიხარშება. გუმბათიანი, სასარგებლო ცხელი წყაროა.

წმინდანთა საფლავები: იმამი ჰუსამ-ეფენდი, ფერჰად-ფაშას ქეთხუდა რიდვან-აღა, ჯემ ალი-ეფენდი სიბრძნის ოკეანე ყოფილან.

თბილისი კახეთის ციხიდან ხუთი დღის სავალზეა. არემის ციხემდე ოთხი დღის სავალია და განჯის ციხემდეც – ოთხი დღისა.

ორას თანამგზავრთან ერთად სამი თუმანი აბასური ფული გზის სახარჯო მივიღეთ, სამხრეთისაკენ ვიწრო გზებით ვიარეთ და ოთხ საათში მცხეთის¹⁹ ციხემდე მივედით. ციცაბო კლდეზე პატარა, ოთხკუთხა ციხეა. სპარსელების მბრძანებლობაშია და თბილისის ნაჰიეა.

გორის²⁰ ციხეც ჩვენს მარჯვნივ, ერთ მაღალ გორაკზე მოჩანდა.

მასთან არ მივსულვართ, შორიდან დავათვალიერეთ: აქედან გზა განვავრძეთ პირდაპირ და სურამის²¹ ციხესთან მივედით. თბილისის ხანის მბრძანებლობაში მყოფი, გორაკზე მდებარე პატარა ციხეა, მაგრამ უაღრესად ძლიერი, მტკიცე სიმაგრეა, რომლის ბურჯები და კედლები ცას ებჯინება. მისი ამშენებელი ანუშირვანია. საქართველოს ერთი უძველესი ციხეთაგანია. მცხოვრებთა უმრავლესობა ქართველები, გოქდოლაკები და სომხები არიან.

აქედან ავიყარენით, დასავლეთისაკენ 4 საათი ვიარეთ და აწყურის ციხეს მივალწით.

აწყურის²² ძველი ციხის აღწერა: [ამ ციხეს] ალექსანდრეს ქაბულს უწოდებენ. ისტორიულ თხზულება „შარაფ-ნამეს“ მიხედვით საქართველოში პირველად აშენებული ციხე ეს არის. დიდი ალექსანდრეს აშენებულია. ის გარემოება, რომ დიდი, ოთხკუთხა. გრანიტის [ნაგებობაა], გვიჩვენებს, რომ ალექსანდრეს აშენებულია ოთხკუთხა ძველი ციხეს. საქართველოს მიწაზე, ახალციხის საზღვრებში სამო-

319

ადგილეო არის. სამხრეთისაკენ ერთი კარი აქვს. მას ალა განაგებს. ორასამდე ჯარისკაცი ჰყავს. ჯამე, ფუნდუკი, აბანო, ორმოც-ორმოც-დაათამდე დუქანი აქვს. თვალწარმტაცი ვენახები და ბაღები ბევრია. რადგანაც აქაურობა საქართველოს შავშეთის ხალხის საზღვრებშია, მცხოვრებნი ქართულად მეტყველებენ.

LXXV

შავშეთის ქართველების ენა¹

ართ – ერთი; ორი – ორი; სამი – სამი; ოთხი – ოთხი; ხუთ – ხუთი; ექსი – ექვსი; შდი – შვიდი; ზ(რ)ვაი – რვა, ხჯრაი – ცხრა: ათი – ათი; ფუჟ(რ)ი – პური; ჩიღალ – წყალი; ხრჯ – ხორცი; ღით(ნ)ე – ღვინო: ბაქ(ლ) – ბალი; ფსმალ – მსხალი; კუვან – კვახი; ლდი – ლეღვი; კურზთ(ნ)ი – ყურძენი; რათხლი – თხილი; ნსუ – ნესვი; ფროჩ[წ]ულული – ბროწეული: ხრბუჯკ – ხაბურზაკი; ფრ(ჟ)ო-ლი – ბჟოლა; კ[გ]ოკ[გ]ო – გოგო; კ[ქ]ალ – ქალი; აკ[ქ] მოდ ბჯო – მოდი, ბიჭო; ფ[პ]ურ ჯამოს – პური ვჭამოთ; დაჯდ ბჯო – დაჯექ, ბიჭო;²; არ ს[წ]ვიდის ხშამ – არ წახვიდე უდაბნოში; აკ[ქ] ფ(ბ)ათ- [ტ]ონი – მოდი, ბატონო; ფ[პ]ური ჩ[ჭ]ამოს – პური ვჭამოთ;...³; აკ[ქ]მოდ არ ს[წ]ვიდშ(ს) – მოდი, ნუ წახვალ; დაჯდ ფ[ბ]ათ[ტ]ონ – დაჯექ, ბატონო; ფ[ბ]ათ[ტ]ონ ერთ – ბატონი ერთი; – აკ[გ]იმ ფ[პ]თ[ტ]რია – ვნახო პატარა; იდიდი არსი – არა დიდია;||არ ღ[ყ]დოს – არ ვყიდულობ: კარ არ არრას კ[გ]ლხა – კარგი არ არის, გლახაა; ჩ[ც]იხი – ცხენი; ჩ[ჯ]ორი – ჯორი; ვრი – ვირი; ჩ[ძ]აღლი კუ- დიან – ძაღლი ეშმაკია.

320

კიდევ ბევრი სიტყვა და გამოთქმა აქვთ, მაგრამ რადგანაც კა- ლამს არ მოჰყვება, მხოლოდ ამდენის დაწერა შევძელი.

საქართველოს მეფეების წარმომავლობა⁴: ნიმროდიდან წარმო- მავალ ხალხებში პირველნი ებრაელები არიან. მათ შემდეგ – ქართვე- ლების დადიანისა და შავშეთის ხალხები. ამათ შემდეგ გურიელი, აჩიკ ბაში, მეგრელი ხალხია. ყველა ესენი ებრაელები და, დავითის – მშვი- დობა იყოს მასზე – მრევლთაგანი იყვნენ; ქრისტიანობა მიიჩემეს და სახარების მიხედვით მოქმედებენ. ესენი თორმეტ ენაზე ლაპარაკობენ. თითოეული მათგანი თავის კილოზე ლაპარაკობს. ვერაფრით ვერ გაი- გებ. მათი აზრით, შავშეთისა და დადიანის ხალხები უნატიფეს ენაზე მეტყველებენ. მოსკოვის ხელმწიფის შთამომავლობა რომ ამოწყდეს, ამ საქართველოდან ერთ ბეგს წაიყვანენ და გაამეფებენ. კეთილშობილი

297

ხალხებია. ქართველი მღვდლები ჩემულობენ, რომ მათი საგვარეულო შტო ადის ქეიქავუსამდე და მისი მეშვეობით კი – წინასწარმეტყველ დავითამდე. ამგვარად, ერთ უცნაურ ამბავს მოგვითხრობენ: „საქარ- თველოში ერთი ხელმწიფე იყო. მის შემდეგ გამეფდა მისი ქალი-

შვილი, რომელსაც თამარი ერქვა. მამისაგან მემკვიდრეობით მიღებულ სამფლობელოში მართვა-გამგეობა დაიწყო. [ამ] დედოფლის ქალიშვილი სრულწლოვანი რომ გახდა, მეფის შვილს მისცეს, რომელსაც ბეგ დივანი ერქვა. ამ ქალიშვილს სამი ვაჟი შეეძინა. ბიჭები რომ დავაჟ-კაცდნენ, საქართველო გაინაწილეს. უფროს უფლისწულს, რომელსაც მარულა ერქვა, მისცეს ქუთათისის ქვეყანა, რომლის ნამდვილი სახელი აჩიკ ბაშის ქვეყანაა. ამგვარად, ბაში აჩუკის ხალხის შთამომავლობა ამ დიდი უფლისწულისაგან მოდის. შუათანა ვაჟს სიმონს თავრიზის ოლქი მისცეს. უმცროს ვაჟს – დადიანს – ბაღითის ქვეყანა. ამგვარად, დადიანის ხალხის წარმომავლობაც მას უკავშირდება. იმის გამო, რომ ეს დადიან-ბეგი ქვეყნისს დამამშვენებელი, სამართლიანი მბრძანებელი იყო, მთელი საქართველო მას დაემორჩილა. ამჟამად, საქართველოში სამეგრელოსა და იმერეთის ბეგებს ისეთსავე პატივს სცემენ, როგორც მღვდელმთავრებს. ხელმწიფეები ტახტზე ასვლის დროს ამ სამეგრელოსა და იმერეთის ბეგების ხელით შემოირტყამენ ხმაღს. როდესაც შაჰ სელიმ პირველი ტრაპიზონში იყო [ბეგლარ-ბე-გად], ქუთათისის⁵ ციხეში იმერეთის. ბეგთან კარგი მეგობრობა დაამყარა. როდესაც დამოუკიდებელი ფზდიშაჰი გახდა იმერეთის ოლქს ხარაჯა და ურფის გადასახადი მოუხსნა და გაათავისუფლა. დღემდე თავისუფალი არიან. უბრალოდ, ყოველწლიურად სტამბოლში ტყვეებს, შევარდნებს, სონღულებს; ჯორებს და იშვიათი სილამაზის ქართველ ქალებს აგზავნიან.

აქედან ავიყარებით, ნაყოფიერ ადგილებში ვიარეთ და ახალციხეს მივალწიეთ. თუმცა ამისი სახელი „ახისხაა“, ამ სიტყვას გარშემო მცხოვრები ხალხები თავთავის ენაზე [სხვადასხვანაირად] ამბობენ. მაგალითად: „ახისკა“, „ახირკისკა“, „აკისკა“⁶. მაგრამ ფაღიშაჰის დავთაოროხანაში წერია: „ჩილდირის ვილაიეთის განმგებელი მავანი ფაშაო“. ციხის პირველი ამშენებელი ანუშირვანია. ანუშირვანი ყოველწლიურად საიალადოდ ექვს თვეს ახალციხეში ატარებდა. შემდეგ მრავალთა ხელში გადავიდა. „შერეფ-ნამეს“ ისტორიული ცნობის მიხედვით, ომაელი [ხალიფა] ჰიშამ ბენ აბდ ალ-მალიქი⁷ სირიიდან მოვიდა ზღვისოდენა ჯარით, დაიპურო ალეპოს, აინთაბის, მარაშის, მალათიას, დიარბექირის, არზრუმის და სხვა ციხეები. შემდეგ საქართველოსაკენ გაემართა და ახალციხის ციხეც დაიპყრო. მას შემდეგ, რაც დამორჩილდნენ თბილისი, საქართველოსა და დაღისტნის სხვა ქალა-

ქები, ჰიშამი სატახტო ქალაქ დამასკოში გაბრუნდა შემდეგ ხანებში ქართველები თავს გავიდნენ, მთლიანად მიატოვეს ისლამი და მორჩილებიდან გამოვიდნენ. შემდეგ აქაურობა დაიპყრო აზერბაიჯანის მბრძანებელმა ყარა ყოინლუ ყარა აფსუფმაზ. თემური რომ გამოჩნდა, ყარა-აფსუფმა ვეღარ გაუძლო და ოსმალო [სულთან] ბაიაზეთ ილდირიმ-ხანს შეაფარა თავი. შემდეგ ეს ციხე სულთან უზუნ ჰასანს დარჩა. თუმცა თემური უზუნ ჰასანის წინააღმდეგ წამოვიდა. უზუნ ჰასანი კეთილგონივრულად გაემურა მისკენ, მის უზანგს ეამბორა და თა-

ვისი ქვეყანა მარცვა-რბევას გადაარჩინა⁹. ამის შემდეგ აზერბაიჯანის სახელმწიფოს შეიხის – სეფის შთამომავლის ე. ი. ირანის შაჰის – შაჰ-ისმაილის ხელში გადავიდა. ეს ახალციხე იალაღად აქცია და შემდეგ საქართველოს ხალხი დაიპყრო და დაიმორჩილა. [სულთან] ბაია-ზეთ-ხანის¹⁰ ხანაში ოსმალთა ვილაიეთი გააპარტახა და თვით არფა ჩოკურად წოდებულ სივასამდე შვიდი სავილაიეთოს ადგილი ხელში ჩაიგდო, იმ დროს [უფლისწული] სელიმ-ხან პირველი ტრაპიზონის მბრძანებელი იყო. ამ ავისმოქმედი შაჰის ჯარს წამოეწია, ლომივით დააცხრა და ყველანი ამოწყვეტა. ფადიშაჰი რომ გახდა, პირველი საღვთო ომის ნათლობას ||რომ იტყვიან, მისი შედეგი იყო შაჰ-ისმაილის წინააღმდეგ ზღვა ჯარით გალაშქრება, ჩალდირანის ველზე [გამართულ] ომში ირანის ასიათასიანი ლაშქრის ამოწყვეტა – შაჰ-ასმაილის სივასამდე შესევის პასუხად. ამ ომში შაჰმა მხოლოდ თავის სიცოცხლის გადარჩენა შეძლო და აზერბაიჯანში გადაიხვეწა. სულთანმა სელიმ-ხანმა კი ამ ომის შემდეგ მთელი გურჯისტანი¹¹ თავის მბრძანებლობას დაუმორჩილა.

322

ახალციხის ციხის დაპყრობის თარიღი: „იდუმალმა ხმამ თქვა მისი თარიღი – აიღო ირანის სახელმწიფო რუმის სულთანმა“¹².

შემდეგ იგი სელიმ-ხანმა დიდ ვილაიეთად აქცია და ერთ ვეზირს უწყალობა, [ეს] ჩილდირის ვილაიეთი ცამეტი სანჯაყისაგან შედგება. სახინისა და თიმარის დავთარდარი, დავთრისა და ჩაუშების ემინი, ჩაუშების ქეთხუდა და ჩაუშთა ქათიბი ჰყავს.

სანჯაყები: ოლთისი, ხერთვისი, არტანუჯი, ჭაჭარაქი, არტაანი, ფოცხოვი, მაჭახელა, ახალციხე – ფაშის სამყოფელი სანჯაყია, ფერთექრეკი, ლივანა, მცირე ლივანა. მშავშეთის სანჯაყები ძურთოლული და ოჯაკლიკებია და მულქიეთის წესით არის მფლობელობაში.

მისი ხასები: ოლთისი 300 017 [ახჩა], ფერთეკი 462 190 [ახჩა], არტანუჯი 280 000 [ახჩა], არტაანი 300 000 [ახჩა], შავშეთი 65 600 [ახჩა], ლივანა 365 000 [ახჩა]. ხერთვისი 200 500 [ახჩა]. ჭაჭარაქი 365 000

299

[ახჩა], ფოცხოვი 206 500 [ახჩ], მაჭახელა 20 322 [ახჩა], აჭარა 200 000: [ახჩა], ფანაკი¹⁴ 400 000 [ახჩა].

თითოეულ სანჯაყში არსებული ზეამეთები და თიმარები: სულ 656 თიმარი და ზეამეთია. კანონის მიხედვით ჯებელიებიტურთ 800 მეომარი გამოდის. ფაშის ლაშქრიანად ათას ხუთასი მეომარია. ოლთისში 3 ზეამეთი და 123 თიმარია; დიდ არტაანში 8 ზეამეთი და 87 თიმარია; არტანუჯში 4 ზეამეთი და 42 თიმარია; ჭაჭარაქში 2 ზეამეთი და 72 თიმარია; ხერთვისში 13 ზეამეთი და 35 თიმარია; ფოცხოვში 12 ზეამეთი და 68 თიმარია; ფანაკში 8 ზეამეთი და 54 თიმარია; სასინი¹⁵ 7 ზეამეთი და 4 თიმარია. ლორე – 9 ზეამეთი და 10 თიმარი: ახალციხე – 10 ზეამეთი და 17 თიმარი; ახალქალაქში 11 ზეამეთი და 32 თიმარია; ხათლა¹⁶ 18 ზეამეთი და 7 თიმარია, ისპირშმში 4 ზეამეთი და 14 თიმარია. სალაშქროდ წასვლის პირობის უზრუნველსაყოფად ათას სამოცი სოფლიდან ყოველწლიურად სამას||ოცი

323

ქისა შემოდის. ზეამეთებისა და თიმარების მფლობელების სარჩოა., სულ-თან სელიმ [პირველმა] ეს ვილაიეთი სანჯაყის ფაჰას უბოძა ბრწყინვალე თურით და არზრუმის, სივასის, მარაშის, ადანას, ოზმას ვილაიეთები ჩილდირის ვალის დაუმორჩილა მათი დაცვისათვის მუდმივი მზადყოფნა კანონი იყო. პირველად 500 ახჩის გასამრჯელოიანი დიდი ყადის ადგილი – მევლევიეთი უბოძა ესქელეები რამაზან-ეფენდის. ახლა სამასახჩიანი თანამდებობის პატიოსანი ყაზაა. მის ყადის სამართლის წარმოებისათვის წლიურად შემოუდის 7 ქისა. ფაშას კი – 80 ქისა. არის სუბაშის თანამდებობაც. ჩილდირის მირმირანისათვის სამეფო ხასი 400 000 [ახჩა]. ორი ათასამდე ჯარისკაცი, ციხისთავები, შვიდი ასეული მაღალი კარის იანიჩართა ალა, ჯებეჯიების ალა, თოფჩუების ალა ჰყავს. ყველა მხარე დასახლებული და გაშენებული იყო, მაგრამ 1044 (1634–1635) წელს ყიზილბაშებმა იხელთეს დრო და დაიპყრეს. მას შემდეგ, რაც სულთან მურად მეოთხემ ირანს ერევანი წაართვა, ახალციხეც აიღო¹⁷. აქამდე შენდება და მშვენიდება.

ახალციხის ციხის აღწერა: ციცაბო გორაკზე ქვით მტკიცედ ნაგები მომხიზვლელი ციხე-ქალაქია. ორი კარი აქვს. შიდა ციხეში ათას ასამდე უვენახო, უბაღო, მიწით დახურული სახლია. ერთი კარი აღმოსავლეთითაა, მეორე – დასავლეთით. ოცდარვა მიჰრაბი აქვს. ზემო ციხეში სულთან სელიმ პირველის ჯამე ძველი ნახელავი სამლოცველოა და მიწის თხელი ფენითაა გადახურული. საერთოდ, ამ ქალაქში ტყვიით დახურული შენობა არ არის. ამ მშვენიერი შენობის მინარეთი დანგრეულია. გუნბეთ-ოღლუს ჯამე მიწითაა დახურული; უმინარეთოა. ქვემო ციხეში ხალილ-აღას ჯამე ძველი აშენებული, მრავალრიცხოვანი მრევლის პატრონი, ლამაზი და გულისგამამხიარულებელია. ვინაიდან

300

ვილაეთის მცხოვრებნი სუნას მიმდევარი, მორწმუნე და ერთი ღერთის მაღიარეველი ხალხია, ამიტომ, გარდა ხუთი ლოცვისა, ქველა ჯამეში

მეში ყურანი და სხვა ცოდნის წყარო იკითხება. საგანგებო სასწავლებელი, ჰადისების სახლი და ყურანის საკითხავი სახლი არა აქვთ, მაგრამ ცოდნის მაძიებელი ბევრია.

ციხის გარეუბანიც დიდად კეთილმოწყობილი და გაშენებულია. ცნობილია დელი მეჰმედის ფუნდუკი და ექმექჯი ისა-ალა-ოღლუს ფუნდუკი. ბევრი წნულით შეღობილი ბოსტანია. დიდია ქველმოქმედება და სიუხვე.

მშვენიერი წყალი უდეს||მთებიდან მოდის, ამ ქალაქის ნათესებს რწყავს და აწყურის! ზ ციხისაკენ მიედინება. აქედან ქვიშეთის ციხის სიახლოვეს მდინარე არეზს ერთვი¹⁹.

ამ ციხიდან გარეუბანში გადასვლა თხრილზე გადებული ხიდით შეიძლება. გარეუბანს გალავანი არ აქვს. ამ უბანში სამასი პატარა დუქანია., დახურული ბაზარი არ აქვს. რადგანაც მისი ჰავა რამდენადმე მკაცრია, ხალხი ჯანიანი, მამაცი და სახელოვანია. განსაკუთრებით – ვილაიეთის ვალჩ ვეზირი საფარ-ფაშა²⁰; წარმოშობით ქართველი, გულადი, უნარიანი, მოასპარეზე ადამიანი იყო და ასევე, მისი ქეთხუდა

დერვიმ-ალაღ ქართველის ჩამომავალი, კეთილშობილი ვაჟკაცი იყო. სეიფი-ალა და სხვა საგვარეულოს ხალხი უნარიანი და ვაჟკაცი ხალხია, ახალციხიდან ერევნამდე ექვსი დღის სავალია. შუაში ყარსის ციხეა. ახალციხიდან თბილისამდე ხუთი დღის სავალია და წასვლა შეიძლება აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთის გზის. აქედან განჯისაკენაც ხუთი დღის სავალია აღმოსავლეთით.

LXXVI

ჩილდირის ვილაიეთის სხვადასხვა მხარეში დამორჩილებული და დააყრობილი საქართველოს ციხეები

ჩილდირის ახლოს **ხერთვისის ციხე** ლალა-ფაშას მიერ 986 (1578) წელს არის დაპყრობილი. ლალა-ფაშამვე დაიპყრო ხერთვისის ახლოს ახალქალაქის ციხე. ფარაქანის² ციხე და დიდი ვალეს ციხე ორ მაღალ მთას შორის [მდებარე] მაღალ გორაკზე პატარა ციხეებია:

საქართველოს ერთ-ერთი ბურჯი – **ქუთათისის³ ციხე** ჩილდირიდან ორი დღის სავალის სიახლოვესაა. აჩიკ ბაშის ქვეყნის სატახტოა. **بيريرات** – ის მთის ახლოს გაშენებულია და გურჯისტანის დედაქალაქია. სელიმ-ხანის [ტრაპიზონში] მოადგილეობის დროს აქაურობა ოჯაკლიკის წესით სამფლობელოდ იქცა. ხასი 606 000 [ახჩა]. **ჭაჭარა-**

301

ქის⁵ ციხე ახალციხესა და არტაანს შორის ჩილდირის ვილაიეთში მდებარე ლივიაა. მირ-ლივას სადგომია. ლალა-ფაშას დაპყრობილია. მისი ბეგის ხასი 365 000 ახჩაა. ალაი-ბეგი და ყადი ჰყავს. ხუთასი მეომარი გროვდება.

325 **ქაჯისა⁶ ციხე** 990 (1582) წელს ფერჰად-ფაშას დაპყრობილია. ჩილდირის ახლო ციცაბო კლდეზე [აშენებული] მაგარი ციხეა. **ქალის⁷ ციხე** ჩილდირის ახლო, მდინარე ჯაყის ნაპირას ციცაბო კლდეზე [აშენებული] შეუდარებელი ციხეა. **ოქროს ციხე⁸** ქვით არის ნაშენი და ქალის ციხიდან სამი საათის სავალზეა. **ციხე ოდორია⁹** ახალციხის ახლო, მიუვალი პატარა ციხეა. **ალის¹⁰ ციხე** ახალციხის ახლოს არის. **ფოცხოვის¹¹ ციხე** ახალციხის ვილაიეთში სანჯავის ბეგის სადგომია. ხასი, ზეამეთი და თიმარი ზემოთ არის მოხსენებული. 985 (1578) წელს ლალა მუსტაფა-ფაშას მიერა დაპყრობილი ასორმოცდაათ-ახჩიანი ყადის ადგილია. ალაიბეგი და ჩერიბაში ჰყავს, ძველ დროს შავშეთში ორთუღიანი მირ-მირანი ჰყავდა. ჩილდირისაკენ შვიდი საათის სავალია.

შავშეთის¹² ციხე: ოჯაკლიკის წესით არის სამფლობელო. ყადი არა ჰყავს. შავშეთში მიუდგომელი და აუღებელი ადგილია.

ციხე ხარება¹³: არტანუჯის ციხის სიახლოვეს ერთი ხევის პირას მდებარე მიუვალი ციხეა.

არტანუჯის¹⁴ ციხე: ჩილდირის ვილაიეთში სანჯაყის ბეგის სადგომია. ბეგის ხასი და ზეამეთი არის მოხსენებული.

ციხე „უხთეჯი“¹⁵: სანჯაყის ბეგის საჯდომია. სახელმწიფო დავ-თარში მაჭახელად¹⁶ იწერება. მიუვალი ციხეა. მისი ბეგის ხასი აღწე-რილია.

ჯაყისმანის¹⁷ ციხე: ჩიალდირის ახლოს მიუვალი ციხეა. კიდევ სხვა ციხეებიც არის.

ამ სანახაობათა შემდეგ მისი აღმატებულება საფარ-ფაშასაგან ორი ქართველი ბიჭი, ერთი ცხენი, ერთი კარგი თოფი, ქართული წინ-და და ასი ყურუში გვებომა და თანამგზავრებთან ერთად არზრუმისა-კენ გავემგზავრეთ.

LXXVII

ახალციხიდან არზრუმამდე მდებარე ადგილები

ახალციხიდან პირველად ვალგარის ზეგანი გადავიარეთ და 4 საათ-ში კილნავის¹ ციხეში მივედით. არტანის ფარგლებშია. ისევ დასავ-

302

ლეთისაკენ ვიარეთ ციცაბო გზებით და ყარა-არტანის ციხეს მივალ-წით.

ყარა-არტანის ციხე: სელიმ-ხან პირველის დაპყრობილია. ჩილ-დირის ვილაიეთში სანჯაყ-ბეგის სადგომია. მისი ბეგის ხასი 300 000 [ახჩაა], სანჯაყში 8 თიმარი და 87 ზეამეთი არის. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბა-ში, ციხისთავი, ორასი მეომარი ჰყავს. ბეგის ჯებელიებიანად ათასი ჯარისკაცია. ას ორმოცდაათი ახჩის თანამდებობის პატიოსანი ყაზა აქვს. ნაკიბ ულ-ემრაფი არა ჰყავს. მისი მუფთი ახალციხეშია. ციხე ციცაბო კლდეზე [დგას]; ოთხკუთხა, მტკიცე, ლამაზი ციხეა-ერთი მხრიდან ზღუდე არ აქვს. სამოცდათორმეტი კოშკი და სამი კარი აქვს. მთავრო-ბის სასახლეში მის მიერ გამოგზავნილი ჯებეჯიების ერთი ოდაა. ამ ქა-ლაქში განთქმულია კადა-ფაშას თხრილი.

326

არტანის ახლომაზლო მდებარე ციხეები: ვალეს ციხე 987 (1579) წელსას ლალა-ფაშას მიეირ დაპყრობილი; კომკის ციხე არტანის ახლოსაა და 986 (1578)² წელს ლალა-ფაშას დაპყრობილია. ახა-რის ციხე ოლთისის ახლოსაა. ფერთეჟის ციხე, ჰამალარის ციხე, მამირ-ვანის ციხე, ნაზარბათის ციხე, ყაზი საფარ-ფაშას ციხე, ქენზეს ციხე, ყაზანის ციხე და სხვები ლალა-ფაშას დაპყრობილია. ყმაწვილების სასწავლებლები, მცირე ბაზრები, აქა-იქ პატარა ფუნდუკები არის. რადგანაც მისი ჰავა ცივია, ბალ-ვენახი არ აქვს. ხილი თორთუმიდან და აჭარის ციხიდან მოდის. არტანის მცხოვრებლები მართლმორწმუ-ნე, ერთი ღმერთის მაღიარებელი, სუნიტი, სტუმართმოყვარე ხალხია. უმეტესობა ხვნა-თესვას ეწევა. ერთი ნაწილი ხმელეთზე მოვაჭრეა. მის მთებში საამური ხილი მოდის, რომელსაც „ქოქუმი“⁴ ჰქვია. ეს ციხე არზრუმის ჩრდილოეთით ხუთი დღის სავალზეა. არტანიდან ყარსი ერ-თი დღის სავალზეა.

აქედან ისევ დასავლეთისაკენ გავიარეთ კლდოვანი ადგილები და კოლას ციხეში მივედით. ახალციხის მიწაზე საქართველოს ერთი

ბეგის – ლევან-ხანის აშენებულია. სელიმ-ხანის დროს ჩატარებული აღწერის მიხედვით ჩილდირის ვილაიეთში სანჯაყის ბეგის სადგომია. მისი ბეგის სახასო, კანონის მიხედვით, 300 000 ახჩაა. ალაიბეგი, ჩერი-ბაში, ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავთ. კოლას ციხე [სულთან] სელიმ-ხანის დაპყრობილია; ციცაბო კლდეზე დგას. ყადის თანამდებობა 150 ახჩიანია. ჯამე, ფუნდუკი და აბანო აქვს, აქედან ისევ დასავლეთისაკენ || 8 საათი ვიარეთ და ფანაქის ციხეს მივაღწიეთ. მისი ამშენებელი ქართველი მეფის სახელი აქვს შერქმეული⁵. [სულთან] სელიმ-ხანის დაპყრობილია. ჩილდირის ვილაიეთში შედის და სანჯაყის ბეგი ზის. მისი ბეგის სახასო 400 000 ახჩაა. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბაში ჰყავს. კანონის მიხედვით, ჯებელიებითა და ბეგის ლაშქრითურთ, ათა-

327

303

სი მეომარი გამოჰყავს. მისი მცხოვრებლები ღვთისმოსავნი არიან, ხვნათესვას ეწვეიან და მომჭირნეობით ცხოვრობენ. ძალიან კარგი წყალი აქვთ. მისი მოსახლეობა შედგება სომეხი გოქდოლაკებისა და ქართველი ახნაურებისაგან.

აქედან ისევ სამხრეთ-დასავლეთით ვიარეთ და 2 საათში მამირვანის⁶ ციხეში მივედით. ქართველი მბრძანებლების აშენებულია ლალა ყარა მუსტაფა-ფაშას დაპყრობილია. ძველთაგანვე სანჯაყის ბეგის სადგომი ყოფილა. ახლაც არზრუმის ვილაიეთში სანჯაყის ბეგის სადგომია. მისი ბეგის სახასო 203 000 ახჩაა. ჩერი-ბაში და ალაი-ბეგი ჰყავს. ბეგის ჯებელიებიანად 500 მეომარი გამოდის. 150 ახჩიანი წმინდა ადგილია ყადისა. ციხისთავი, აზაბთა ალა და მეომრები ჰყავს, მისი ციხე ოთხკუთხა, ძლიერი შენობაა. სამხრეთისაკენ ერთი კარი აქვს. სულ რვაასი სახლია. მცხოვრებლები სუნიტები არიან და ნაკიშბენდის მიმდევარი ღვთისმოსავი ხალხია, ჯამე, აბანო, ფუნდუკი და მცირე ბაზარი აქვს. აქედან ისევ დასავლეთით ვიარეთ და სოფელ იდთან მივედით. მამირვანის ნაჰიეში მდებარე მუსლიმებისა და სომხების სოფელია, აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და სოფელ ყარაკონქს მივედით. არზრუმის ვილაიეთის ნაჰიეა. კეთილმოწყობილი სოფელი და ზეამეთია.

ისევ გავიარეთ გურჯი ბოლაზი⁷; ამწვანებულ მხარეებში ვიარეთ და სოფელ უმუდუმ-დედეში მივედით. მაღალი მთის კალთაზე მდებარეობს, ასკომლიანი კეთილმოწყობილი. და გაშენებული სოფელია. ეს სოფელი მდინარე ევფრატის სათავესთან მდებარეობს. ამგვარად, მდინარე ევფრატი ამ სოფლის მიდამოებში ერთი დიდი გამოქვაბულიდან გამოდის. თითო მექური წყრთის სიგრძე თევზებია ისეთი, თითქოს სამოთხის საჭმელიაო. ამ ადგილას უმუდუმ-დედე დასაფლავებული და რადგანაც რჩეულთა და მდაბიოთა სალოცავი ადგილია, ვერავინ ბედავს ამ თევზების ჭერას. მაგრამ თუ ერთი ფარსახით ქვემოთ დაიჭერენ და შეჭამენ, ადამიანს კეთილსურნელება მოეფინება რამდენიც არ უნდა ჭამოს კაცმა, არ შეახურებს და არ დაამძიმებს.

დუმლუ-დედეს წმინდა საფლავი: დიდი აკლდამაა. შეიხ იბრაჰიმ-ეფენდიცი|| დიდი კეთილშობილი ადამიანი იყო.

328

იქიდან ისევ არზრუმის ველზე ვიარეთ და არზრუმის ციხეს მშვიდობით მივაღწიეთ. ტანისამოსის გამოუცვლელად ვეახელით ჩვენ ბატონ ფაშას, მისი ფეხის მტვერს სახე და თვალები გავუსვით და ერევნის ზანის წერილი და საჩუქრები მივართვით. მასთან კეთილშობილური საუბრით გავპატიოსნდით და ჩვენს მიერ ნანახი განსაცვიფრებელი ციხეებისა და ძეგლების ამბავი დაწვრილებით ვუთხარით. რადგანაც დიდად ნასიამოვნები დარჩა, მე, მწირს, თავით ფეხებამდე საპატიო ტა-

304

ნისამოსი და სამასი ყურუმში აბანოს სახარჯო მიბოძა: საბაჟოს ქათიბობის ჩემი სარგო ორი ქისა მომცა. ერთი კვირა დავრჩი, მაგრამ ერევნის ხანისაგან ისევ მოვიდა მეგობრობის წერილები. აქ ნათქვამი იყო: „ყარსის ჯარები ჩვენი ქარავნის ხალხს ავიწროვებენ, გთხოვთ, ერთი თქვენი მსახური ალა გამოგზავნოთ, მოვიდეს და ქარავნები არზრუმში ჩაიყვანოს“. მე, მწირი, მეათე დღეს ისევ გამაგზავნეს სპარსელთა ქვეყნისაკენ.

LXXVIII

ათას ორმოცდაჩვიდმეტ (1647) წელს კვლავ ერევნის ქვეყნისაკენ გამგზავრება

არზრუმიდან აღმოსავლეთისაკენ 11 საათი ვიარეთ და ჰასან-კალეს მოვედით. იგი ადრევე მაქვს აღწერილი. ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ ბასიანის ველზე და სოფელ ბადლიჯივანლიში მივედით. სომხური სოფელი და ზეამეთია. ეს გავიარეთ და 9 საათში სადგურ მეიდანჯიქში მოვედით. ბასიანის ველზე კეთილააშენი სოფელია. ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და 10 საათში მეჟენკერტის ციხეში მოვედით. არზრუმის ვილაიეთში ხორასან-ბეგის მბრძანებლობაშია. მისი ცინე ციცაბო კლდეზე მდებარეობს; ოთხკუთხა ციხეა. ციხისთავი და ას ორმოცდაათი მეციხოვნე ჰყავს. ორასამდე სახლია. ბასიანის ყაზას სანაიბოა.

[სულთან] სულეიმან-ხანის ერთი ჯამე აქვეს, ერთი მცირე აბანო და ფუნდუკი. სასნავ-სათესი მიწების მოსავალი უხვია. იქიდან კვლავ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ. არზრუმის საზღვრებში ხანის ხეობა გადავლახეთ და ფეხი შევდგით ყარსის ვილაიეთის საზღვრებში. დედი-ქილისად წოდებული, დანგრეული, დიდებული ქრისტიანული ტაძარი გავიარეთ და ვიწროებში გავედით. ერთ მდელოებიან ადგილას 6 საათი დასავლეთისაკენ ვიარეთ და ბარდუზის ციხესთან მოვედით.

|| **ბარდუზის ციხე:** ყარსის საბრძანებელშია და აშენებულია აკყოფუნლუს მეფე იზ-დინის მიერ; ასეა დაწერილი მისი თარიღი ჯილის დამწერლობით ციხის ზემოთა მხარეს. ციხე ერთი ხევის ნაპირას მდებარეობს. ოთხკუთხა, ქვის შენობა. ციხისთავს ქალიშვილს ასორმოცდაათამდე საქველმოქმედო ნაგებობა აქვს. ჯამე, მეჩეთი, სასარგებლო მცირე აბანო, სავაჭრო რიგი და ბაზარი აქვს. იქიდან სამხრეთისაკენ ვიარეთ და გეჯკოვან-დუდმანის ციხესთან მოვედით.

329

ამბავი გეჯკოვან-დუდმანის ციხისა: ზოგ მატყანეში [ნათქვამია, რომ]: „ბეჟანის, საფაქის, აფრასიაბის ბრძოლების მოთხრობებში¹ მოხსენებული ეს ციხე აბსელთა ხალიფა ალ-მუსთანსირრდ ბილლაჰის²

მბრძანებლობაში იყო; მონღოლი ჰულაგუ-ხანი მოვიდა, ქალაქი დაანგრია და მოსახლეობა ჩაგვრისა და ძალადობის ცეცხლში შთააგდო“. თუმცა, შემდეგ, აქაურობა ყარაყოთუნლუ ყარა-იუსუფის გარჯით კეთილმოწყობილი გახდა და გაშენდა, მაგრამ თემურმა ხელმეორედ დაანგრია. როდესაც სულთან სულეიმანი ნახჭევნის ქაზასაკენ მოლიოდა, ისლამის ლაშქრის მეწინავე [სარდალმა] ლალა ყარა მუსტაფა-ფაშამ აქაურობა დაიპყრო. ამჟამად ყარსის ვილაიეთის მფლობელობაშია და ცალკე სანჯაყ-ბეგის სადგომი ადგილია. მისი ბეგის სახასო 153 500 ახჩაა. ალაი-ბეგი და ჩერი-ბაში ჰყავს კანონის მიხედვით [სანჯაყის] ჯებელიები ბეგის ჯარიანად შეადგენენ ათას ორას სრულყოფილ ჯარს. მისი ციხე ერთ ხევიან ადგილას მდებარეობს; ოთხკუთხა და პატარაა. ციხისთავი, აზაბებისა და მოხალისეების ალა, სამასი მეციხოვნე, ას ორმოცდაათი ახჩის ჯამაგირის მქონე ყადი ჰყავს და შვიდი კეთილმოწყობილი ნაპიე, 1 200-მდე მიწის ბანიანი სახლი, სამი მცირე ჯამე და ორმოცი-ორმოცდაათი დუქანი აქვს.

იქიდან აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და ოსმალეთის საზღვრის დასასრულს ყარსის ციხეში მოვედით.

ყარსი-დუდმანის ციხის ამბავი: ოსმალთა სახელმწიფოში სამი

ყარსის სანჯაყია. ერთია ყარა-თაშლიკი ყარსი სელეუქეში, [მეორე] – მარაშს ყარსი, ერთიც თდუდმან-ყარსია – ზემოხსენებული. [სულთან] მურად-ხან მესამის დროს ლალა-ფაშა სარდალი გახდა და ანატოლიის ვეზირ ჯაფარ-ფაშას, სირიის ვეზირ თავილ მეჰმედ-ფაშა ზადე ჰასან-ფაშასა და ბილანლი ალი-ფაშას აძალითა და ასი ათასამდე მეომრით ||ამ ყარსის მიწაზე მოვიდა და დააანაკდა. მან გონივრულად მიიჩნია, რომ აღეშენებინა სპარსელების მიერ დანგრეული ყარსი და მის აღდგენა-შეკეთებას შეუდგა. რუმელიის ფაშის მაჰმუდ-ფაშას მსახურის მიერ არაბული ჯილის დამწერლობით შესრულებული ოთხკუთხა თეთრი მარმარილოს ქვა აღმოჩენილა. იგი ქვემო გარეუბნის სამხრეთისაკენ გამავალი კარის მხარეს დაუდგიათ. მისი შინაარსი შემდეგია: „ააგო ეს კურთხეული ციხე ფირუზ აკამ – გააძლიერებს ალაჰი მის მიმდევრებს – ჩვენი უფლის, სულთან იზ ედ-დინის დროს – განამტკიცა ალაჰმა მისი სახელმწიფო შეწევნით სულთან ქარიმ ედ-დინის ქალიშვილისა |– გაანათლოს ალაჰმა მისი სამარე და მისი განსასვენებელი“.

მის მეორე ამშენებელ ლალა-ფაშას ეს ძველი ძეგლი დიდი მოწიწებით დაუდგამს იმ ადგილას და ყველა ქველმოქმედთათვის თვალსაჩინო გაუხდია. ციხსე სამოცდაათ დღეში გაასრულა; მთელი ჯაბახანა და მოწყობილობა შეავსო და გაამზადა.

[ციხის] შეკეთების დროს ერთმა ღვთისმოსავმა ჯარისკაცმა, რომელმაც კურანი ზეპირად იცოდა, სიზმარი ნახა და ლალა-ფშას შემდეგნაირად უამბო: „სიზმარში ერთი უძლური მოხუცი გამომეცხადა და მითხრა: „მე აბულ-ჰასან ალ-ჰირყანის მეძახიან. ჩემი სამყოფელი ამ ადგილას არის. თუ ჩემი ნიშანი გინდა, შენი ფეხის წვერთან ერთი ღრმა ჭაა. მოთხარე იგი, რათა საკვირველება ნახო“, როგორც კი დამთავრდა სიზმრის თხრობა, რამდენიმე ასმა მუშამ დაიწყო მათთვის მიჩნეული ჭის თხრა. ჭაში გამოჩნდა ერთი ოთხკუთხა, ფერადი მარმარილო. კეთილშობილ მუსლიმ გმირებს ის მეწამული ქვა დიდი ალაჰის ხსენებით ამოუღიათ. ზედ მშვენიერი ხელით დაწერილი ყოფილა – „მე ვარ მოწამეობრივი სიკვდილით გარდაცვლილი საიდი ჰირყანი“. მისი ტანი ჯერ კიდევ ისეთი იყო, თითქოს ცოცხალიაო. დაჭრილ მკლავზე ბაღდადი ჰქონდა შემოხვეული. ზურგზე წამოსხმული შალის ჰირყა არ დამპალიყო; მარჯვენა მხარეს მიყენებული ჭრილობიდან ალისფერი სისხლი ჟონავდა. [ისლამის] გმირებს ეს ამბავი რომ უნახავთ, ალაჰის ხსენებით საფლავი დაუფარავთ და შიდა ციხეში, როგორც პირველი ამშენებლის, ჰასან ჰირყანის თექიე და პატოსანი ჯამე ამშენებულა. ლალა მუსტაფა-ფშას ნაქველმოქმედია. ყარსის ვილაიეთი აღწერილია; ამჟამადაც ოსმალთა ხელშია და ფადიშაჰის ბრძანებაში ასე იწერება ხოლმე – „ყარსის ვილაიეთის მფლობელი ჩემი ვეზირი მავანი ფაშა“. ირანის საზღვარზეა. რამდენჯერმე არფალიკის||

წესით იყო გაბომბებული თუღიანი ვეზირებისათვის. ამჟამად მის ფაშას ფადიშაჰისაგან გარდაკვეთილი აქვს 600 000 ახჩა სამეფო სახასო. ძველად არზრუმის სანჯაყი იყო. დავთრის ქეთხუდა, დავთრის ემინი და სხვა მოხელეები არა ჰყავს. მისი სანჯაყები შემდეგია: მცირე არტაანი, ხუჯუჯანი, ზარუმატი, გეჩვანი, ვერიშანი. ყარსი ფაშის ადგილსამყოფელია. ზეამეთია 7, თიმარი – 102. მათი ჯებელიები და ფაშის ჯარი სამი ათასი რჩეული მეომარია. ესენი მრავალჯერ წინააღმდეგნენ ირანის შვიდ-რვა სახანოს. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბაში, სამასახჩიანი ყადის ითანამდებობა, ცისისთავი, აზაბ-ალა, სამი ოდა იანიჩარი, ერთი ოდა ჯე-ბეჯი, ერთი ოდა თოფჩი ჰყავს. ჩორბაჯიები თავის ჯარისკაცებიანად არზრუმში დგანან. ათას ხუთასი მეციხოვნე ჰყავს. ვანის, ყარსის, ახალციხის ჯარები საზღვარზე დგანან და განთქმული არიან სიმამაცითა და ქველობით, რადგანაც ციხის ჯარს ოჯაკლიქის წესით აქვს დანიშნული მდინარე ევფრატის ნაპირზე [მდებარე] ბირეჯიქის ციხის წინ გამავალი ხომალდების და ალეპოს ვილაიეთში მდებარე სურუჯის და მანბაჯის სოფლების შემოსავალი, ამიტომ მას (ჯარს) წლიურად სამოცდაათი ძუქი ახჩა ჯამაგირი მისდის. ყარსის ვილაიეთში ათი ყა-

ზაა და ყოველ ყაზაში – რვა ნაჰიე. შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ ულ-ემრაფი, წარჩინებულები და დიდებულები ჰყავს.

ყარსის ციხის აღწერა: ჩრდილოეთით, ციხის უკან, ზარბაზნის გასროლის მანძილზე ერთი მაღალი მთაა. ამ მთის კალთაზე მდებარე

გორაკზეა შიდა ციხე. ქვემოთა სიმაგრე ვაკეზე მდებარეობს. სულ ხუთი წყება მაგარი ზღუდეა. ციხის კარი აღმოსავლეთით გადის. ზემო ციხედ წოდებულ შუა ციხეში რკინის მაგარი კარია და დასავლეთისაკენ გადის. გალავანში არის ციხისთავის სახლი, მამაცი მეციხოვნეების სახლები და სრულყოფილი და კარგი ჯაბახანა. მაგრამ შუა ციხეში არ არის სავაჭრო რიგები, ბაზარი, ფუნდუკი, ან აბანო. ამ ციხის ქვემოთ მდებარე გარეუბანი დიდი სიმაგრეა. ორი წყება მტკიცე კედელია. სამი რკინის კარი ახალია, გამზადებული და შემკულია მუზარადებით. ჩაჩქანებით, თოფებით, სხვადასხვა და ნაირნაირი საომარი საჭურველით; მას ამშვენებენ კარისმცველები და გუმაგები დასავლეთით, არზრუმისაკენ გადის ერთი ამ კართაგანი, რომელსაც წყლის კარსა და ჯარის კარს უწოდებენ. ერთიც, ყალიზმანის მხარეს, ფართო [კარია], რომელსაც|| ორთა კაფუს (შუა კარი) სახელით მოიხსენიებენ. მესამე, ბაჰრამ-ფაშას კარი აღმოსავლეთით, ერევნის მხარეს გადის. ციხის კედლებზე [მოწყობილ] საყარაულო სახლებში გუმაგები დღედაღამ მორიგეობენ და ყოველ ბნელ ღამეს ციხის კედელ-კარებს მაშხალებით აჩირაღდნებენ. გარეუბნის გალავანი მაინცადამაინც მაღალი არაა, მაგრამ ფრიად განიერი და მტკიცე ნაგებობაა ქვედა ციხის გარშემო თხრილის მაგივრად ტბაა, რომელიც მას გარს შემორტყმია ბაჰრამ-ფაშას კარიდან შუა კარამდე. უკვდავების წყაროსავით წყალი აქვს. ამ მხრიდან შეუძლებელია ციხის აღება. ციხის გარშემო ორას ოცი მტკიცე კოშკია. ორი ათას ოთხმოცი ქონგური აქვს ამ დიდი ოაზათის გარეშემოწერილობა 5700 ნაბიჯია.

შენობები: ამ ციხეში სამი ათასი სახლია წარჩინებულებისა, დიდებულებისა და ხელოსნებისა. ორმოცდაშვიდი მიჰრაბია ჯამეებისა და მეჩეთებისა. ამათგან მხოლოდ რვაში წარმოითქმება საპარასკევეო ლოცვა. მათგან ყველაზე ძველია წმიდა შეის ჰასან ჰირყანის ჯამე ლალა-ფაშას აშენებული; გამოჩენილი წმინდა შეიხი ჰასან ჰირყანი, რომლის ამბავი ზემოთ მოგახსენეთ, სულთნის ჯამეს ახლოს არის დამარხული და წარჩინებულებისა და მდაბიოების სალოცავი ადგილია. ამას იქით წყლის კარის მხარესაა ვაიზ-ეფენდის ჯამე; მოედნის მხარეს – ულე ჯამე; სულეიმან-ეფენდის ჯამე ფრიად მშვენიერი, დიდებული და სინათლით სავსე ჯამეა; გადაკეთებული ეკლესიაა.

ჰუსეინ-ქეთხუდას ჯამე: დიდი მონასტერი იყო, რომელსაც წითელი ეკლესია ეწოდებოდა. სამეფო ბრძანებით ჯამედ რომ გადაკეთ-

და, ამით წყვდიადისაგან იხსნა თავი. ბრწყინვალე ჯამეა, რომელსაც ამჟამად მრავალრიცხოვანი ჯამაათი ჰყავს; ეს იმიტომ, რომ ამ ქალაქის მოსახლეობა მეტად მორწმუნეა. |

ომარ-ეფენდის ჯამე: როდესაც სპარსელებმა დაიპყრეს ციხე, რადგანაც ჯამეს პატრონის სახელი ომარ-ეფენდი იყო, შეურაცხყვეს და ასეთი მშვენიერი, ნათელი სალოცავი სახლი დაანგრიეს⁴. სხვა ჯამეებშიც საქონელი დააბეს.

კალთაკი-ზადეს ჯამე: ბაჰრამ-ფაშას კართან არის; ძველი აშენ-

ბული, დიდი ჯამეა. **ბაირამ ჩელები-ზადეს ჯამე. ემირ იუსუფ-ფაშას** ჯამეს ერთი ლამაზი|| მინარეთი აქვს. თვრამეტი სასწავლებელია ყმაწვილებისათვის და მედრესეები კი – არა. ყველა მეცნიერება ჯამეებში იკითხება.

აბანოები: წყლის კარის შიდა მხარეს, კედლის ძირას [მდეზარე] ემირ იუსუფ-ფაშას აბანოს მშვენიერი წყალი და ჰაერი აქვს; შენობა სასიამოვნო შესახედავია; გამახალისებელი, ნათელი და მომხიბლავი აბანოა. შუა კარის შიდა მხარეს [მდეზარე] ძველი აბანოც ძალიან კარგია.

თუმცა, ყურანის საკითხავი სახლი და სასადილო არ არის, რადგანაც დიდგვარიან ოჯახებს უაღრესად დიდსულოვანი ჩვეულება ახასიათებთ, რომელიც მიღებულ წესზე მეტია, გამვლელ-გამომვლელისათვის წყალობა უხვად აქვთ. უცხო მოგზაურებს წყალობას მიაგებენ და საჩუქარსაც მისცემენ. მიწები მცენარეულით დაფარული და მოსავლიანია. თუმცა ქვითნაშენი დახურული ბაზარი არა აქვს, მაგრამ ორასი დუქანი არის. რადგანაც მეხუთე სარტყლის შუაგულში მდებარეობს, ხანგრძლივი სუსხიანი ზამთარი იცის და ამიტომაც ბაღ-ვენახები არ აქვს. მაგრამ მარცვლეულის მოსავალი უხვია. აქაური მცხოვრებლები ფრიად მკვირცხლები არიან და ვაჭრობითა და ხვნა-თესვით ირჩენენ თავს. როგორც ზედა, ისე დაბალი ფენების ხალხს აქვს სევდიანი ბაიათი – „დაუმსახურებელი სახელი სავალალოა“. დიდი ჯამეს ახლოს დგას ფაშის სასახლე. ამ სასახლის ახლოს არის შარიათის სასამართლო,

ყარსიდან თორმეტი საათის სავალზე სოფელი არჩბუქი და ბაღირსაკის ხევი გავიარეთ, სამ საათში ულდარის ზეგანიც გადავიარეთ და მესამე დღის ბოლოს ახალციხეს მივადწიეთ. ამ ციხეში ჩვენი მოსვლის დღეს ახალციხის ფაშასა და ჯარის სხვა ალებს გადავეცი ჩვენი ბატონის – არზრუმის ვილაიეთის გამგებლის – დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშას სიამოვნების გამომხატველი წერილი. როგორც კი წაიკითხეს იგი და შინაარსი მათთვის ცნობილი გახდა, ყველა წარჩინებულმა და მეჯლისის დამსწრეებმა თქვეს: „ღმერთმა ნუ ქნას, რომ

309

ჩვენ თავს დავესხათ ერევნის სპარსელთა ქარავნებს და მათ რამე ვაწყენინოთ. ეს [ამბავი] მხოლოდ სპარსელების და ყალიზმანელების ცილისწამებაა. გასულ კვირას ყალიზმანელებმა ბაჟის ალების საბაბით ერევნის ვაჭრები გააწამეს. მათთვის ჭკუის სწავლებაა საჭიროო“.

აქ ცხენებზე შევსხედით, ერთი დღის სავალი მანძილი მდელოებით მოფენილ ველზე ვიარეთ სამხრეთის მიმართულებით, მდინარე არეზის ნაპირს მივადექით და გაღმა ნავტიკებით გავედით.

ყალიზმანის ციხის აღწერა: აზერბაიჯანის მიწაზეა. მდინარე არეზის სამხრეთი ნაპირი|| მთლიანად აზერბაიჯანის საზღვრებში ითელება. მდინარე არეზი სათავეს იღებს დასავლეთის მხარეს ბინგოლის ზეგნიდან. მრავალ ციხესა და ქალაქს გაივლის და აღმოსავლეთისაკენ მიედინება. არფა-ჩაი მდინარე ზანგს ერთვის იმ ადგილას, რომელსაც ფილე

აღზის მთა ეწოდება.

რადგანაც ეს ყალიზმანის ციხეც არეზის გაღმა, სამხრეთ ნაპირზე მდებარეობს, ახერბაიჯანის საზღვრებშია, მაგრამ ოსმალეთის ვილაიეთია. რადგანაც იგი აშენებულია ანუშირვანის ერთ-ერთი ვარსკვლავით კდემამოსილი ქალიშვილისა, მისი სახელი აქვს დარქმეული. რამდენიმე ხელმწიფის ხელში გაიარა და ბოლოს უზუნ ჰასან-შაჰის ხელში მოხვდა. მისგან შაჰ-ისმაილის მფლობელობაში გადავიდა. შემდეგ ხანებში [სულთან] სულეიმან-ხან [პირველს] დაემორჩილა და ყარსის ვილაიეთში ცალკე სანჯაყი გახდა. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბაში და ცხრა-ასი მეომარი ჰყავ. ასორმოცდაათახჩიანი თანამდებობაა ყადისა. ციხისთავი და სამასი მეციხოვნე ჰყავს. მათთვის დანიშნული ულუფა მარილსახდელებისაგან იკრიბება. ციხის დასავლეთით დიდი მარილსახდელი და მდიდარი საბადოა. ისეთი არაჩვეულებრივი საბადოა წისქვილის ქვისა, რომ ირანში, არზრუმსა და სხვა ქვეყნებში ყალიზმანის მთებიდან გააქვთ წისქვილის ქვები.

ვერეს ქვა: ამისაგან დასტაქრები სოლომონის მალამოს აკეთებენ და წყლულებზე და ჰრილობებზე ადებენ. ამ მთებიდან გააქვთ ოქრომჭედლების ბურღი, დალაქების სალესი ქვა და ასპიდის ქვა. ორ ადგილას ოქროსა და ვერცხლის საბადოებია. მაგრამ ამჟამად მიტოვებულია, რადგანაც საწარმოო ხარჯები მათ შემოსავალს აღემატება.

მისი ციხე ფერდობ ადგილზე მდებარეობს და ძლიერი, მტკიცედ ნაგები. ოთხკუთხა პატარა ციხეა. შიგ [სულთან] სულეიმან-ხანის ჯამეა, დაბლობსა და მაღლობზე შვიდასი სახლი, კიდევ სხვა ჯამეები, ფუნდუკი, აბანო და მცირე ბაზარი აქვს. თუმცა სავაჭრო ქალაქი არ არის, მაგრამ საზღვარია. აღრ-დადი, რომელიც ერევნის დასავლეთით მოჩანს, ამ ყალიზმანის ახლოსაა. ცნობილი მაღალი მთებიდან ერთ-ერთი ესაა. თურქმანთა საზაფხულო სამოვრებია.

310

რადგანაც ყალიზმანი არეზის ნაპირზე მდებარეობს, რბილი ჰავა აქვს. ალაგ-ალაგ ბაღ-ვენახი აქვს. ზრდილი, გულღია, მშვიდა ხალხია და ლაიზმანები ფრიად გულისმომტაცნი არიან. მომღერლების უმრავლესობა სპარსულ მანის მღერის. კარგი ხმის მქონე, გულკეთილი ხალხია.

|| როდესაც ჩვენ მხლებელ ყარსის წარჩინებულებთან ერთად ყალიზმანში შევედით და ყველანი ბეგის დივანში გამოვცხადდით, ყარსისა და ყალიზმანის ჯარისკაცებს შორის დიდი შეხლა-შემოხლა მოხდა. რადგანაც ყალიზმანის აღები ალაჰს იფიცებოდნენ და უარყოფდნენ ბრალდებას – „ჩვენ სპარსელთა ქარავნისადმი ხელი არ წავგიპოტინებია, მხოლოდ ის ბაჟი ავიღეთ, რაც კანონით გვეკუთვნოდაო“, ჩვენ, პატიოსანი ბრძანების მოთხოვნილებისამებრი რომელიც ხელთ გვქონდა, ყალიზმანის აღათაგან ჰასან-აღა, ჩალეკ საფარ-აღა და კიდევ შვიდი აღა წავიყვანეთ და ერევნისაკენ გავემგზავრეთ. ყარსის ფაშისაგან, თერთმეტი აღისაგან, ყალიზმანის ბეგისაგანა და წარჩინებულებისაგან ფეხის ქირის სახით მე, მწირმა, მივიღე ერთი ქისა ყურუში,

335

ორი „მაჰმუდის“ ჯიშის ცხენი, ორი ქართველი ბიჭი და ყალიზმანიდან მდნარე არეზზე ისევ ნავტიკებით გადავედით.

LXXIX

სადგურები, რომლებიც ერევნამდე გავიარეთ

მაღაზბერდის ციხე: ძველი კანონის მიხედვით საქართველოს მიწაზე, ყარსის ვილაიეთის მბრძანებლობის ქვეშ მირ-ლივას სადგომი ადგილი იყო. რამდენჯერმე დაიპყრეს სპარსელებმა და მხარე გავერანდა. ახლა ყარსის ერთ-ერთი ნაჰიაა. მისი ციხე ირანის შაჰის – მაღაზხანის აშენებულია. შემდეგ აკყოფუნლუს სულთანთა ხელში გადავიდა; ამათ კი შაჰ-ისმაილმა წაართვა. შემდეგ ხანებში [სულთან] სულეიმანხანმა დაიპყრო. მისი მბრძანებელი ციხისთავია. ას ორმოცდაათი მეციხოვნე ჰყავს. სამოადგილეა. მისი ციხე კლდეზეა ქვისაგან აშენებული და წინ სხვა რამ თავდასაცავი ნაგებობა არ აქვს. პატარა, ხუთკუთხა, კოხტა ციხეა. ექვსასამდე ბაღ-ვენახი და სახლი აქვს. ჯამე. ფუნდუკი, აბანო და ათი დუქანი აქვს. ციხის ძირას არფა-ჩაღ მიედინება. ეს მდინარე საქართველოს მხრიდან მოდის, ამ ადგილს გაივლის და მდინარე არეზის ახლოს მდებარე ადგილას, სოფელ თექელთის ძირას, არეზს ერთვის. ეს მაღაზბერდის ციხე სპარსელთა შურაგელის ციხის მიწაზეა, მაგრამ ციხე ირანის ხელშია დარჩენილი და მთელი შურაგელის ნაჰიე კი ყარსის მბრძანებლობაშია. ამ ორ [ციხეს] შორის საზღვარია

311

336 მდინარე არფა-ჩაი, რიმლის გაღმა, აღმოსავლეთ ნაპირზე ირანის სამფლობელოებია. აქეთა, დასავლეთი ნაპირი ყარსის მიწაზეა. ამ ციხის უკანა მხარეს ერთი დღის სავალზე ძვეს ანის ციხე. ყარსის საბრძანებელში, გორაკზე, პატარა, ოთხკუთხა, დანგრეული ციხეა. ამზობენ, ანუშირვანის აშენებულია. რადგანაც ციხეში ერთი კეთილნაშენი დასახლებაა ზეამეთია. ქვეშევრდომები სომხებია. ამ ანის ციხესა და ყარსს შორის ძვეს მთა – იქი ნახრ. იგი ყარსის გადაღმა მდებარეობს და მათ შორის მანძილი ერთი დღის სავალია.

ეს ციხე გავიარეთ, ვრცელ მდელოებზე ვიარეთ, 9 საათში ზარუშატის ციხეს მივალწიეთ.

ზარუშატის ციხის აღწერა: ირანის შაჰების აშენებულია. რადგანაც აქ ბევრ სპარსელს გაუხდა სატირლად საქმე და ხმლის ლუკმა გახდა, ამ ციხეს ზარუშატ¹ უწოდებენ. ამჟამად ყარსის ვილაიეთში სანჯაყის ბეგის სადგომია. ალაი-ბეგი და ჩერი-ბაში ჰყავს. ომის დროს ათას ორასი შეიარაღებული მეომარი იკრიბება. ასორმოცდაათახჩიანი ყადის თანამდებობაა. მუფთი და ნაკიბი არა ჰყავს. ციხისთავი და ასორმოცდაათამდე მეციხოვნე ჰყავს. მისი ციხე ერთ გაშლილ, ლამაზ ადგილას, მაღალ გორაკზე მდებარეობს. ძლიერი ოთხკუთხა ციხეა, მაგრამ მაინცადამაინც დიდი არ არის. მის შიგნით და გარეთ სამასი სახლია. ჯამე, ზავიე, აბანო, ფუნდუკი და მცირე ბაზარი აქვს. ყარსიდან აღმოსავლეთი-

საკენ მიმავალ ერევნის გზაზე მდებარეობს და მისგან ერთი დღის სავალზეა. ჰავა ფრიად მშვენიერი აქვს. ამ ციზიდან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ 9 საათი და სოფელ თალიშს მივადწიეთ. ირანის მიწაზე ერევნის საზღვარია. აქედან სოფელ ყარა-თიფისაკენ და იქიდან კი აღმოსავლეთით 12 საათი ვიარეთ და სადგურ ზქ ქილისას (ეჩმიადინი) მივადწიეთ. ამბობენ, რუმის კეისრის აშენებულაო. სამ მონასტერთაგან ერთში სომეხი ქალიშვილები ცხოვრობენ, მეორეში – ბერძნები და სომხები. ირანის ქვეყანაში ერთი ეს ძველი მონასტერი – ზქ ქილისა არის განთქმული სალოცავი და მეორე – დედი ქილისა (შვიდი ეკლესია, რომელიც ნახჭევნის გზაზე მდებარეობს. მაგრამ აქ სამაგალითო ძეგლები ძალიან ბევრია ამ მონასტერში მზადდება მირონის ზეთი, რომელიც ჭეშმარიტად საოცრებაა. აბრეშუმის ხალიჩაზე დგამენ ქვაბს. ქვეშ ცეცხლს შეუწებებენ და ბალახსა და სხვა მცენარეებს ხარშავენ. ცეცხლი ხალიჩაზე არ მოქმედებს და ხელუხლებელი რჩება შემდეგ ამ მცენარეულის წვენი ე. ი. ზეთს სურებსა და თუნგებში ასხამენ და||რომ აკურთხებენ, ევროპაში მიაქვთ. იქიდან ამ მონასტერში შეწირულობანი მოდის. ამ ზეთს სხვადასხვა სნეულებს დაჭრილთა იარებს უსვამენ და, მათი აზრით, შველის.

312

საოცრება: ამ მონასტრის ეზოში აშენებული მაღალი თაღის ქვეშ მსხვილი რკინაა ჰაერში გაჩერებული; მუდამ ასეა. – ექვსივე მხრიდან² არ არის დაკავშირებული და დაყრდნობილი. ქრისტიანთა აზრით, ეს რკინის ძელი ერთი თორმეტ მოციქულთაგანის – წმინდა სიმონის სასწაულმოქმედებითაა [ჰაერში] გაჩერებული. ამის მნახველ ზოგ მუსლიმსაც ასე სწამს. როგორც კი ძლიერი ქარი დაეტაკება ამ ძელს, შეინძრება. მღვდლებს უფიქრიათ, არავინ ახლოს ხელიო და გარშემო მაგარი ხის მოაჯირი შემოუვლიათ. ჩემის, მწირის აზრით ეს სასწაული არაა – იგი მარიფათია.

თვალთმაქცურად დაკიდებული რკინის ძელი: მშენებელ ოსტატს ჯერ ის მაღალი თაღი აუშენებია, რომელიც ამ რკინის ძელის ზემოდან არის. ამ თაღის წვერში, შუაგულში, მაგნიტის დიდი ქვა დაუტანებია. ერთი დიდი მაგნიტის ქვაც გეომეტრიის კანონის მიხედვით: იმ თაღის წვერის პირდაპირ დაუდგია. ამ ორი მაგნიტის, შუა რკინის ძელი რომ მიიტანა, რადგანაც ორი, მაგნიტის ძალა ერთიმეორეს ათანაბრებს, ძელი ასე [ჰაერში] გამოკიდებული რჩება ერთი სიტყვით, არც თორმეტ მოციქულთა და სიმონის სასწაულმოქმედებაა და არც რაიმე თილისმა. ვინც კი ნახავს, გაოცებისაგან პირდაღებულნი რჩება. მე, მწირმა, ჩემი ცოდვებით სავსე სუსტი ჭკპუთ ასეთი მოსაზრება გამოვთქვი; ღვთის ნებით, ჩემს მოსაზრებაში შეცდომა არაა. მონასტერს ხუთასამდე ბერი ჰყავს. ირანიდან და ოსმალეთიდან ყოველდამ ხუთასი-ექვსასი ცხენოსანი მოდის და აქ ჩერდება ბერები ტომრებსა და თოფრაკებს გამოიტანენ და მასპინძლობენ. საოცარი ქრისტიანული სავანეა.

აქედან კვლავ აღმოსავლეთისაკენ წავედით, გავიარეთ. მდინარე

არეზი და ზანგი და მეორედ მივედით ერევანში. ერევნის ხანი თავი ალი-ხანი თავისი დის ქორწილიდან მობრუნებულიყო და პირდაპირ სასახლეში ვესტუმრეთ. მეორე დღეს ყარსისა და ყალიზმანის ალებთან ერთად ხანის დივანში მივედით. ყარსელებმა და ყალიზმანელებმა ბევრი იყაყანეს. [ეუბნებოდნენ]: „ჩემო ხანო! განა საკადრისია, რომ არზრუმის ვეზირთან უდანაშაულოდ დაგვასმინეთ და გვიჩვივლეთ, თითქოს, ქარავანს დავესხით! ევლია-აღა თავზე დაგვაყენეთ და გამოსამიებლად აქ მოგვაყენეთ“.||საუბრის დასასრულს ყალიზმანის ციხის ალები უდანაშაულოები აღმოჩნდნენ. მატყუარები და ცილისმწამებლები ქარავნის ხალხი ყოფილა. ისინი კი არზრუმს წასულიყვნენ. ბოლოს, მათ შორის თანხმობა დამყარდა და თავი-ხანმა ყველა ალას სამ დღეს დიდი წვეულება მოუწყო. მე, მწირს, ისევ ხუთი აბასური თუმანი და ერთი ცხენი მიწყალობა. [არზრუმის] ფაშას – ერთი ჯორი და

313

ერთი აქლემის საპალნე ერევნის ბრინჯი; სასაზღვრო ალებს – ქსოვილის ხუთ-ხუთი, ათ-ათი ნაჭერი. ერევნის ციხიდან ხანის წერილებით ისევ არზრუმისაკენ გავბრუნდით.

LXXX

ერევნიდან კვლავ არზრუმში დაბრუნება

ერევნიდან შვიდასიანი ქარავნით¹ გამოვედით, დასავლეთისაკენ 5 საათი ვიარეთ და სოფელ აზდალლარში მოვედით. ასკომლიანი, ბალვენახიანი სპარსული სოფელია. დაპყრობის დროს ყარსის ფარგლებში შევიდა, მაგრამ ახლა ირანს ეკუთვნის. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ 4 საათი ვიარეთ და სოფელ იზარანს მივალწიეთ. ხუთასკომლიანი სოფელია. გოქდოლაკის ტომისაა. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ ბალახით და სხვა მცენარეულით დაფარულ [ადგილებში] და სოფელ შარაბხანეში მივედით. გორაკზე მდებარე, წმიდაადგილებიანი, სამასკომლიანი კეთილმოწყობილი და გაშენებული, ურიცხვ ბალვენახიანი სოფელია. იგი ზეამეთია ყარსის ფარგლებში. აქედან ისევ დასავლეთით ვიარეთ მდელოებიან ველებსა და მთის კალთებზე და 4 საათში სოფელ ბეგუმში მივედით. რადგანაც იგი ძველ დროს უზუნ ჰასან შაჰის ვარსკვლავით კდემამოსილი ქალიშვილის სოფელი იყო, დღესაც ბეგუმის სოფელს უწოდებენ. ეს იმიტომ, რომ სპარსელები შაჰის ქალიშვილებს „ბეგუმ“²-ს უწოდებენ. იგი ყარსის საბრქანებელშია. სამასკომლიანი სოფელია. მისი შცხოვრებლები არიან სომხები და ქართველი აზნაურები. მაგრამ ეს ოდესღაც დიდი ქალაქი ძირითადად დასაბრმავებელმა თემურმა დაანგრია. ამჟამად არფა-ჩაის ნაპირზე წარსულის ძეგლების ნაგებობანი ჩანს. ამ შენობებს შორის შვიდი მაღალი გუმბათია. შავ ტახტებზე მოუთავსებიათ ზოგი დაწოლილი, ზოგი დამჯდარი, თითქოს ცოცხლები არიანო, აკყოიუნლუს შაჰები: მეჯენდრ-ხანი, ავშარ-ხანი, უთფაბად-ხანი, გუნდუზბაი-ხანი³. ყოველი კაცის||საფლავის ქვაზე, მაღალ აკლდამაზე აღნიშნულია სახელი და გა-

მოსახულება, სიკვდილის მიზეზი და თარიღი. ამ დანგრეული ქალაქის გარშემო დიდი იალაღებია.

აქედან ისევ დასავლეთით ვიარეთ ლელიან, ჭაობიან მლაშობ ადგილებში და შურაგელის ციხეში მივედით.

შურაგელის ძველი ციხის აღწერა: სულთანის ჰუსეინ ბაიკარა დატკბა ჰაერით, რომელიც ამ ქალაქის ძირას გამავალ მდინარე არფა-ჩაის [ნაპირებზეა], ეს ციხე ააგო და გააშენა ექიმ შურაგერის მითითებით. შემდეგ, როდესაც ყარა-იუსუფის. მფლობელობაში იყო, თე-

314

მურმა დაანგრია. თუმცა შემდეგ ისევ გაშენდა, მაგრამ ქალაქი მაშინ დაანგრია [სულთან] სულეიმან-ხანის მეწინავე ლაშქარმა, როდესაც ნახჭევანის დასაპყრობად მიდიოდა. მაგრამ მდინარე არფა-ჩაის ნაპირებზე ახლაც შეიმჩნევა სასახლეები და დიდი გუმბათები, რომლებიც თემურის მიერ დანგრეულ ადგილებზე დარჩნენ. „თუჰვედ“ წოდებულ ისტორიის აღწერის მიხედვით მუსიკის მეცნიერებაში რომ ორმოცდარვა შემადგენელი ნაწილია, ერთი შურაგელისაა. ქალაქი რომ შენდებოდა, ამ ექიმმა გამოიგონა იგი და რომ აშენდა, ქალაქს სახელად შურაგელი ეწოდა. ამ ქალაქის მცხოვრებლები, დიდი და პატარა, სიამტკბილობისა და მოღვინის მოყვარულია და სპარსულ ყაიდაზე შურაგელის ხმაზე ბაიათებს მღერიან. ქალაქი მაინცადამაინც კეთილნაშენი არ არის; ციხე დანგრეულია. სამასი სახლი აქვს. რადგანაც მისი ნაპირების უმრავლესობა არფა-ჩაისს გაღმა მდებარეობს, ერევნის მფლობელობაშია. აქეთა ნაპირი მთლიანად ყარსის საბრძანებელშია. ესეც საქართველოდანაა. იმიტომ, რომ მდინარე არეზისა და ზანგის ჩრდილოეთით ორმოცი დღის სავალი, კავკასიონის მთების ჩათვლით, ხახზართა ზღვამდე დაღისტნად და საქართველოდ ითვლება. მისი დასავლეთი მხარე არზრუმს აღწევს.

აქედან დასავლეთისაკენ ვიარეთ და ხუთ საათში ექვსი მდინარე გავიარეთ. სულ პატარა წყლებია. ზოგი საქართველოდან მოდის, ზოგი – აწყურის მთებიდან და ამ სოფლებს რომ გაივლიან მდინარე არეზს ერთვიან. მათი გასავლელი გზა ზოგან ჭაობიანი და მდელოებიანია.

გეჩდონ ნაპირში მივედით. ერთი მდინარე აქვს, რომლის სახელი არ ვიცი. როდესაც სულთანი მურად-ხანი ერევნისაკენ მიდიოდა, ამ მდინარეზე გაიარა და იმ ადგილს, სადაც კარავი ედგა, სოფა ააშენა. მისი ნაშთი ახლაც მოჩანს. ყარსის წარჩინებულებს მის გარშემო რამდენიმე ხე დაურგავთ და სალოცავ ადგილად გაუხდიათ, მოგზაურებისა და გამვლელებისათვის||სასტუმროდ გამოსადეგი სამოვარი ადგილია.

ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ ნაყოფიერ მინდვრებზე და სოფელ ბულანკთან მოვედით. ყარსის ერთ-ერთი ზაიმის ჩალიკ საფარ-აღას თავისუფალი ზეამეთია. სამასკომლიანია.

აქედან კვლავ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და ისევ ყარსის ციხეში მოვედით. ერთი ღამე ციხისთავ ალი-აღასთან დავრჩით, დილაადრიან

ყველა ამხანაგსა და მეგობარს გამოვეთხოვეთ.

კვლავ დასავლეთისაკენ ვიარეთ ნაყოფიერ მიწაზე და დუშკაიას სადგურში მოვედით. ყარსის ფარგლებში ორასკომლიანი ზეამეთის სოფელია.

315

აქედან აღმართ-დაღმართ ვიარეთ ცამდე აწვდენილ ფიჭვებს შორის და სადგურ ვერნიშანში მოვედით. ყარსის საზღვრებშია და ძველად სანჯაყი ყოფილა. მდინარე არეზის გაღმა მხარის – ვანის ვილაიეთის ბაიაზეთის ციხის საზღვრებშია მიწერილი. ამჟამად ყარსის ალაი-ბეგი აქ ზის. სამასკომლიანი სოფელია. აქედან ჩრდილოეთით ორი დღის სავალზე ახალციხეა.

აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ ველებზე და ზეინ-ხანის ციხეში მოვედით. ყარსის მიწაზეა; ორასი სახლი აქვს, ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს. ჯამე, ფუნდუკი, აბანო, ორმოცი-ორმოცდაათი დუქანი აქვს. აქ გამვლელ-გამოვლელების მომსახურეობისათვის ბაჟს იღებენ. ყარსის ფაშის სასუბაშოა, მისი ციხე ოთკუთხა, ქვის შენობაა. ვისი აშენებულია, არ ვიცი. ციხის მცხოვრებლებს ვკითხე და მათაც არ იციან. პატარა ციხეა. ფრიად ჯიუტი ხალხი ჰყავს.

კვლავ დასავლეთისაკენ ვიარეთ, ფიჭვნარიანი გზები და ხეობები გავიარეთ და მივედით დიდ ვიწროებში, რომელსაც „სოღანლი ბელი“ ეწოდება. რუმში, ირანში, ბალხსა და ბუხარაში საქვეყნოდ ცნობილი მხარეა, რომლის გამვლელ სოვდაგრებსა და დიდკაცობას წელი მოსწყდებათ ხოლმე, ასი ათასი გაჭირვებით ისიც გადავლახეთ და ხსენებული ხეობის გაღმა სოფელ კუმადამიში მოვედით. ბასიანის სანჯაყის საზღვრებში, მდინარე არეზის ნაპირას ასორმოცდაათკომლიანი სოფელია, ბალ-ვენახი არ აქვს. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ ველებზე და სოფელ ბასიანში მოვედით. სამასკომლიანი სოფელია. არზრუმში ეს არის ვილაიეთის აღმწერის, ჯაფარ-ეფენდის ზეამეთი.

341

აქედან გზა განვაგრძეთ, მდინარე არეზზე გადებული ხიდი ჩობან ქოფრუსუ გადავიარეთ და ვაკე მიწებზე ისევ ჰასან-კალესთან მოვედით. აქედან კვლავ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და მშვიდობით შევედით არზრუმში.

ჩვენი ბატონი ფაშა აბდ არ-რაჰმან-ყაზის სასეირნო ადგილას ვნახე, ერევნის ხანის [გამოგზავნილი] ბრინჯი, სხვა საჩუქრები, ხანის მეგობრობის წერილი და სამასაქლემიანი ქარავანი ჩავაბარე. არზრუმში ჩემს უბრალო სახლს მშვიდობით მივაღწიე. ისევ მებრძანა საბაჟოს მდივნობა და ისევ ველირსე ყოველ ღამე ჩვენ ბატონ დავთარდარ-ხადესთან საამური საუბრის პატივს. ჰუსეინ ბაიკარაზე ვმუსაიფობდით.

ერთხელ სტამბოლიდან სალიჰ-ფაშას ბრძანებით მოვიდნენ კარისკაცთა უფროსი მენჰჯი ალი-აღა, სადრაზამის თალჰისჯი სიაფუშ-აღა და სულთან იბრაჰიმ-ხანის ფირმანი მოიტანეს. შედგა მაღალი დივანი და ფირმანი წაიკითხეს. ამ უზენაესი და ბედნიერებამოსილი ფირმანის შინაარსი შემდეგი იყო: „არზრუმის ვილაიეთის მფლობელო ვეზირო, ჩემო მეჰმედ-ფაშა, – ხანგრძლივი იყოს მისი დიდებულება – ჩემს

ფირმანს რომ მიიღებ, ჩემს დიდებულ ბრძანებაში აღნიშნული, არზრუმის ვილაიეთის ჯარები და სხვა მოხელეები იახლე, ირანის [მიწაზე] ერევნის ციხის ახლოს რომ ყარსის ველებია, ზღვა ჯარი შეყარე და ბრძოლისათვის მზად იყავიო“. მისმა აღმატებულება ფაშამ ბრწყინვალე თულრას ხელი დაადო – ჩემი შესასრულებელი საპატიო ბრძანებააო და არზრუმის, მარაშის, სივასის ვილაიეთებში მჭევრმეტყველური იარლიყებით კაფიჯი-ბაშიები დააგზავნა. მე, მწირი, კი გამგზავნა ჯანჯას და თორთუმის სანჯაყების განმგებელ სეიდი აჰმედ-ფაშასთან.

LXXXI

ფადიშაჰის ბრძანებით ჩვენი წასვლა არზრუმიდან ბაიბურთს, ჯანჯას, ისპირს, თორთუმსა და ახჩა-ყალას

ჩვენი ბატონი ფაშასაგან მივიღე ფადიშაჰის ბრძანება, სხვა ციხეების აღათათვის წერილები და ცხრა მსახურის თანხლებით ჯარის შესაკრებად გავემართე. არზრუმიდან ჩრდილოეთისაკენ ველზე 2 საათი ვიარეთ და სოფელ ქანში მივედით. ორასკომლიანი კეთილმოწყობილი სოფელია. ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ არზრუმის ველზე ხუთი საათი და უმუდუმ-სულთანის სოფელში მოვედით. იგი ადრე აღვწერე. ისევ ჩრდილოეთისაკენ ხეობები და მთები გადავიარეთ||და გავედით გურჯი-ბოლაზის ხიდზე, რომელიც მდინარე ევფრატზეა გადებული. უზუნ ჰასან-შაჰის მიერ აგებული დიდი ხიდია. როდესაც არზრუმში აბაზა-ფაშა აჯანყდა, გაიგო სტამბოლიდან იანიჩართა ორმოცი ოდა მოვიდა და ამ ხიდის ახლოს დაბანაკდაო; ოც ათას მეომარ ვაჟყავს სარდლად დაუნიშნა ქორ-ხატინადარ ეფშირ-ბეგი, გამოგზავნა და ყველა ამოაწყვეტინა. ახლა მათი ძვლები ხიდთან გროვებად ყრია. აქედან ისევ ექვსი საათი ვიარეთ, გურჯი ბოლაზი (საქართველოს ყელი) გავიარეთ და იქვე მდებარე გურჯი ბოლაზის სოფელში მოვედით. არზრუმის ფარგლებში ორასკომლიანი საზეამეთო სოფელია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ ტულიპებით მოფენილ ადგილებზე და 9 საათში დომლუ-სულთანის სადგურს მივადწიეთ. რჩეულთა შორის დიდი წმინდანი იყო და ცალკე აკლდამაშია დამარხული. მისი აკლდამა დიდი სალოცავი ადგილია. ციცაბო, მაღალი მთაა. ამ მთაში დიდი გამოქვაბულია, რომელიც მდინარე ევფრატის სათავეს წარმოადგენს. რადგანაც არზრუმის ვილაიეთში, ქიღრს სანჯაყის მთებში რკინის მადანი მოიპოვება, მათგან ზარბაზნის ყუმბარებს ასხამენ. ამ მაღალი მთიდან ასობით წყარო გამოდის; რკინის საბადოებს ჩაუვლიან და ევფრატს ერთვიან ამიტომ, რომ ამ ადგილის შემდეგ ევფრატის

342

წყალს გემო უფუჭდება. ამ დომლუ-სულთანის კლდიდან გამოძავა-

ლი მთავარი წყარო სამოთხის წყაროა, რომელიც უკვდავების წყალს ჰგავს. ამბობენ, მისმა უწმინდესობამ მას შემდეგ, რაც წინასწარმეტყველობის მაღლი მიენიჭა, ღვთის მაღლი მდინარეზე მიმართა და აქ კეისრისაგან მიღებულ ერთ ადგილას დადგა. თუმცა ამ ანკარა წყალს დიდხანს სვამდა თასით, ბოლოს ხელში მიაწოდეს სასიკვდილო შხამის თასი. ეს მისი სამყოფელი მართლმორწმუნე, ერთი ღმერთის მაღიარებელთა ორასკომლიანი სოფელია. დაბის მსგავსია და აქვს ჯამე, სავანე, მცირე ბაზარი. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ახჩაყალას მოვედით.

ახჩაყალას აღწერა: თორთუმის სანჯაყში შედის, საქართველოს მიწაზე მდებარეობს და იგი ულამა-ფაშას აუშენების საქართველოს დასაპყრობად და ხელში ჩასაგდებად. მაგრამ დროთა მსვლელობით ციხე დანგრევის პირასა. ციხისთავი და მეციხოვნეები არა ჰყავს. თორთუმის ჩრდილოეთით მდებარეობს. ექვსასი სახლი, ჯამე ფუნდუკი, აბანო, მცირე||ბაზარი და სასულთნო ბაზარი აქვს. ბაი-აზეთველი უფლისწულობის დროს ტრაპიზონში ვალის თანამდებობაზე რომ იყო, ამ ციხეს ალყა შემოარტყა და რადგანაც მისი დაპყრობა ძალიან გაუჭირდა, დაპყრობის შემდეგ მისი ზოგი ადგილი დაანგრევინა. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ 6 საათი და სოფელ სავლუში მოვედით. ჯათიჯას მიწაზე ასკომლიანი საზეამეო სოფელია. მაღალი მთის წვერზე მდებარეობს. ბალ-ვენახი არა აქვს და მარცვლეულის მოსავალი კი დიდია. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ 7 საათი და ქალაქ ჯათიჯას – გუმუშხანეს მოვედით. ჯერ გუმუშხანეს ემინთან მივედით, შემდეგ – შარიათის სასამართლოში. ვილაიეთის ყველა წარჩინებული შეიკრიბა და ის დიდებული ფირმანი წავიკითხეთ „ვისმენტ და ვემორჩილებითო“, თქვეს და ყველა მეომარმა, ლაშქრობიდან გათავისუფლებულმა მუსლიმმა დაიწყო ერევნის ლაშქრობისათვის მზადება. ჩვენ კი ქალაქის დათვალიერებას შევუდექით. რადგანაც ამ ქალაქში დიდი ალექსანდრეს ერთმა მმართველმა ფილკუს ძუნანიმ ვერცხლის მადანი აღმოაჩინა, ალექსანდრემ ქალაქი ააშენებინა, შემდეგ ქართველების ხელში გადავიდა. ბოლოს აზერბაიჯანის მბრძანებელს – უზუნ ჰასანს ჩაუვარდა ხელში. რადგანაც უზუნ ჰასან-შაჰი [სულთან] მეჰმედ [II] ფათიჰთან თერჯანის ველზე გამართულ ბრძოლაში დამარცხდა, ციხე ფათიჰ მეჰმედ-ხანის ხელში გადავიდა. იმ დროს არც ერთი ქვეყანაში არ იყო ისეთი ვერცხლის მადანი, როგორც აქაა. თუმცა, იმ დროს ქალაქს ეწოდებოდა გუმუშხანე, ოსმალეთის დავთარ-ხანეში ჯათიჯად ჩაიწერა. მთელი მოსახლეობა ყველა გადასახადისაგან გათავისუფლებულია და ვერცხლის მადნების დამუ

343

318

შავება ევალება. ქალაქი ამჟამადაც ოსმალთა ხელშია და სამოცდაათი ვერცხლის საბადოა, რომელთაგან ზოგი გაუქმებულია და ზოგიც მოქმედი. ოსმალთა სახელმწიფოში, სადაც კი ვერცხლის საბადოებია. ყველა ქალაქია. ანატოლიაში — ყალიზმანი, ჰაქარი, ბინგოლი, სანჯარი;

აკრა, მისრი; სირიაში – ლიბანის მთები, მან-აოღლოს მთა, მერზი-ფონის ქალაქი და სხვები; რუმელიაში, ბოსნას ფარგლებში – სრებ-რენიჩესე; უსქუბის ახლოს – კარატოვა; ფერშეთნეს ახლოს – ნოვობურდა; სალონიკის ახლოს სიდირ კიფსი და კიდევ სხვა ადგილებია. მაგრამ ქალაქ გუმუშხანეს მადნეულის ძარღვები შვიდი ხელისგულის დადებაზე უფრო სქელია და ყველა ძარღვი ტყვიის [შენარევის] გარეშე, ხალასი განძია. ამ ქალაქის ემინის უბანში ზარაფხანაა. ||მაგრამ ამჟამად უქმდაა. მე ეხლაც ვინახავ რამდენიმე ახჩას, რომელსაც აწერია: „მოიჭრა ჯათიჯაში“.. ეს ქალაქი მთლიანად დავათვალიერე, ვილაიეთის წარჩინებულებისაგან სამასი ყურუში, ერთი ვეცხლის სასაკმევლე, ვარდის წყლის ჭურჭელი და ერთი ქეპეილანის [ჯიშის] ცხენი მივიღე; ორ დღეში მთები და გორები გადავიარეთ და ბააბურთის ძველ ციხეში მივედი.

ბაიბურთის ძველი ციხის აშბავი: ოსმალთა დიდ წინაპრებთან ერთად მაჰანის ქვეყნიდან მოსული აკყოფუნლები ამ ქალაქში დასახლდნენ. იალაღზე რომ გამოვიდნენ და ხეტიალობდნენ, გუმუშხანეს ველზე დიდი განძის მნიშვნელობის მქონე საბადოები უპოვიათ და რადგანაც ისინი „ბად“ გამხდარან, ბაიბურთი¹ დაურქმევიათ. შემდეგ დამახინჯებულა – ბაიბურდი დარქმევია. უზუნ ჰასანის ხელში რომ იყო [სულთან მეჰმედ II] ფათიჰის ვეზირის – მაჰმუდ-ფაშას მიერ გათავისუფლებულ იქნა. ამჟამად, [სულთან] სულეიმან-ხანის აღწერის მიხედვით, აზრუმის ვეზირის სამეფო ხასიდან გამოყოფილი სასუბაშოა. ასორმოცდაათახჩიანი ყადის თანამდებობაა. მისი ყადის წლიური შემოსავალი ექვსი ქისაა. ციხისთავი, მეციხოვნეები შეიხ ულ-ისლაში და ნაკიბ ულ-ეშრაფი, წარჩინებულები და სიფაჰიები, ქეთხუდა-ერი და იანიჩართა სარდალი ჰყავს.

ბაიბურთის ციხის აღწერა: ციცაბო კლდეზე, ხუთკუთხა, მტკიცედ ნაშენი ციხეა. ორმოცი მექური წყრთის სიმაღლე კედლები აქვს. თხრილი არა აქვს. ციხე-სიმაგრის შიგნით სამასამდე ძველი აშენებული სახლია. სავაჭრო რიგები, ბაზარი, ფუნდუკი და აბანო არ აქვს. ორი კარი აქვს. ერთი აღმოსავლეთით არის, ბაღების მხარეს სამსაგდულიანი რკინის კარია. მეორე დასავლეთისაკენ გადის და სამორიგეო სახლის კარია, სამორიგეოს კარის ქვემოთ მდებარე ქალაქში ათასამდე მიწის სახურავიანი სახლია. ქალაქში ცხრამეტი მუსლიმური უბანის და შვიდი სომხური. ებრაელები და ბოშები არ არიან. რადგანაც ზღვის სა-

ნაპირო აქედან სამი დღის სავალზეა, ბერძნები ბევრია. მცხოვრებლების უმრავლესობა თურქმანები და ქურთებია. სულთან მეჰმედ II-მ დაპყრობის შემდეგ აქ გადმოასახლა ქალაქ თირედან სამიათასამდე კაცი. [ბაიბურთის] მოსახლეობის უმეტესობა იმ თირელების ნამრავლია. ღვთისმოსავი და მორწმუნე ხალხია. ||მათ ჯამეებს შორის მრავალჯამათიანია სულთან მეჰმედ II ჯამე, რომელიც შიდა ციხეში მდებარეობს. სავაჭრო რიგებში დგას ზაჰიდ-ეფენდის ჯამე, რომელიც დღედაღამ მლოცველებითაა სავსე. ერთი მწყობრი, ლამაზი მინაოეთი და

მარცხენა მხარეს ორი მაღალი კარი აქვს. ამ ზაჰიდ-ეფენდის ჯამეს მარცხნივ მდებარეობს შარიათის სასამართლო, სულთნის სამღებრო, სოფლის ნაწარმ მარცვლეულის ყაფანი ქალის უბნის² გვერდით ყაზი-ზადე მეჰმედ ჩელების ჯამე საკმაოდ ფართო, მშვენიერი, ხელოვნებით ნაგები ჯამეა. არის შენგელ-ბაის ჯამეც. მდინარე ჭოროხის გადაღმა მდებარე უბანს ფურთის უბანს უწოდებენ. აქაც ერთი ძველი ჯამეა, მაგრამ ფიცრით აგებული მინარეთი აქვს სასადილო და საგანგებო სტუმართა გასამასპინძლებელი სახლია, სადაც გამვლელ-გამომვლელს უხვად აქვს პატივისცემა. აქ არის სასწავლებელი, სადაც საჯარო სწავლება წარმოებს. მოსწავლეებიც ჰყავთ. ყოველ ჯამეში და ზოგიერთ სავანეში მედრესეებია, სადაც უფასოდ ასწავლიან. სამი აბანოა. ერთია ქოფრუს აბანო, რომელიც ცინისძირასაა. მეორე – შეჰიდ ალი შენგაჰის აბანო. ერთიც წითელი აბანოა. სამი დერვიშთა სავანეა. ყაზი-ზადე მეჰმედ ჩელები თავის ჯამეს გვერდით ერთი დიდი ფუნდუკი ააშენა და ჯამეს ვაკუფად მესწირა. ყოველ ბაზრობის დღეს ამ ფუნდუკის წინ ხუთი, ათი ათასი კაცი იკრიბება, დიდი ბაზრობა იმართება და აღებ-მიცემობას ეწევიან. სამასამდე დუქანია, კარგად შემკული, სახელოსნოებიანი დახურული ბაზარი აქვს, რომელიც სასამართლოს გვერდითაა. ალაგ-ალაგ ყავახანებია. მათი საჭმელებიდან განთქმულია ახალთახალი კარაქი, ფენოვანი და ერბოიანი თეთრი პური, ქათმის ღვეზელი, თეთრი და ადგილობრივი „ქლეჩის კბილის“ ჯიშის ხორბალი. ქსოვილებიდან მეტად ცნობილია და ძველა ქვეყანაში გადის ბაიბურთის ფარდაგები და სალოცავი ხალიჩები¹. რადგანაც ცივი ქალაქია, ხილეული მაინცადამაინც ბევრი არ იცის სამოცდაათამდე ყმაწვილების სასწავლებელია. მათი ბავშვები ფრიად ნიჭიერი, გონიერი და კეთილშობილები არიან. მოხუცებულები ას ორმოცდაათ წლამდე ცოცხლობენ. ტკბილმოუბარი, ხატოვნად მოსაუბრე, ფრიად კდემამოსილი და ზრდილი ქალები ჰყავთ. რადგანაც არზრუმის მიწაზე მდებარეობს, საიალად ადგილებია. ქალაქი არზრუმის ჩრდილოეთით მდებარეობს ორი დღის სავალზე. ტრაპიზონი მის ჩრდილოეთით ძვეს.

320

რადგანაც მთიანი ადგილებია, ბაიბურთიდან ტრაპიზონში ქვეითი ორ დღეში ჩადის და ცხენოსანი – ოთხ დღეში.

მდინარე ჭოროხი: არზრუმის მთებიდან გამოდის, მრავალ მცირე ქალაქსა და დაბას|| რწყავს და ბაიბურთში მოდის ქალაქში მოედინება, ქალაქის ქვედა ნაწილიდან ციხის ძირამდე მიიკლავება და გონიოსთან შავ ზღვას ერთვის. ზოგი ამბობს, სიტყვა „ჭოროხი“ „ჯუ-ი რუჰ“-ის დამახინჯებული გამოთქმააო. ასეთ შემთხვევაში იგი ნიშნავს „სულის მდინარეს“⁵, ბაიბურთელები მთებში მიდიან, ხეებს წამოაქცევენ, დასჭრიან და ამ მდინარე ჭოროხში ჩაუშვებენ. შემდეგ ქალაქში აშენებულ ჯებირთან მიიტანს წყალი. ყველა თავისი ნიშნით მოძებნის თავის ქონებას და სახლში მიაქვს.

ბაიბურთის წმინდა ადგილები: იმ ჯამეს უკან, რომელიც მდინარე ჭოროხის გაღმა უბანში მდებარეობს, არის ერთი მთა; სახელად

დუდლარ-დალი ეწოდება. იქ ერთი ტულიპებით მოფენილი ადგილია და აზდ ალ-ვაჰაბ-ყახი მარხია. რჩეულთა და მდაბიოთა სალოცავი ადგილია, ქალაქში მდებარე ჯამეს უკან, ნახევარი საათის სავალზე ცამდე-აწვდენილ კლდეზე საღვთო ომში დაღუპული ოსმან-ყაზი ბაბა მარხია. ქვისსადირკვლიანი აგურის გუმბათი აქვს. შუაში ერთი დიდი საყინულე ჭურჭელი დგას. **ჯადირ კანლი-დედეს სალოცავი ადგილი:** ქალაქის მოსახლეობის უმრავლესობას ეს წმინდანი დიდად სწამს. რადგანაც ახლახანაა გარდაცვლილი, მისი სასწაულების მომსწრე ხალხი ახლაც ცოცხალია. ოდნავ დანგრეულ, მაღალ აკლდამაშია დამარხული.

ამ ადგილთან ახლოს დახელოვნებულ მშენებელს მდინარე ჭოროხზე ფიჭვის სვეტებით აუშენებია მერცხლის ფრთასავით [გაშლილი] ხიდი, რომლის მსგავსი შეიძლება იყოს მხოლოდ ჰერცოგოვინას სანჯაყის ქალაქ კარჯას წინ გამავალ ღრმა მდინარეზე გადებული ხიდი. რადგანაც ამ ჭოროხის ხიდს ერთი თალი აქვს, უფრო მაღალია და მეტი ხელოვნებით ნაკეთები. ქალაქი დავათვალიერეთ.

ლაშქარიც დიდებული ბრძანების შესატყვისდ შეგროვდა და გაემზადა. მე, მწირს, სამასი ყურუში „ფეხის ქირად“ მოძვეს. ორასი ამხანაგი შევიყარენით და ქალაქ თორთუმში მივედით.

თორთუმის ციხის ამბავი: საქართველოს მეფის – მამრულის აშენებულია. შემდეგ უზუნ ჰასანის ხელში გადავიდა და მისგან კი – [სულთან მეჰმედ II] ფათიჰისა. მაგრამ შემდეგ ისევ ქართველებმა დაიპყრეს. [სულთან] სულეიმან-ხანმა როგორც კი შეიტყო მისი დაპყრობის ამბავი, მაშინვე მეორე ვეზირი აჰმედ-ფაშა კარგა დიდი ჯარის სარდლად დანიშნა და გააგზავნა. ისიც მოვიდა და სანგრებში რომ შევიდა, შვიდი დღისა და შვიდი საათის ბრძოლის შემდეგ ციხე დაიპყრო. შიგ საკმაო რაოდენობის მეციხოვნეები, ჯაბახანა, ზარბაზნები,

347 სურსათი და სხვა მარაგი დატოვა. თავისი ჯარით||ნიეჯახის ციხისაკენ წავიდა და აქედან – ამირახორის ციხისაკენ. ციხეები დანებდნენ; დაიკავა და შიგ საკმარისი რაოდენობის ჯარები ჩააყენა. იქიდან ახჩა-ყალეს მივიდა. შვიდ დღეში დაიპყრო და ციხის ბურჯზე მაჰმადიანური ლოცვა აღავლინა.

იქიდან ნიქერდის, აშირდას, პატარა ახჩა-ყალეს ციხეებისაკენ გაემართა. მათი ბეგები ამანით დამორჩილდნენ⁵. ამის შემდეგ ისპირისა და ფერთექრეჟის ციხეებმაც ითხოვეს შებრალება და ახლაც ყველანი დამორჩილებულნი არიან. რადგანაც ამის შემდეგ დადანლის ნაჰიესაკენ გაემართნენ, სამოცდასამი სოფლიდან თხუთმეტი დამორჩილდა და დანარჩენები კი დააქციეს. ამის შემდეგ დაპყრობილ იქნა თაქხისი, ახჩაყალე. ლივანას⁶ ხეობა და ჯარი თორთუმში მოვიდა. თორთუმიც აღწერეს, როგორც სანჯაყის მთავარი ქალაქი. ახლაც ასეა. ალაი-ბეგი და ჩერი-ბაში ჰყავს. ომიანობის დროს ჯებელიებიანად და თორთუმის ბეგის ლაშქრიანად სამოცი ათასი რჩეული მეომარი გამოჰყავს. მის ფაშას, სამართლის მიხედვით, წლიურად თორმეტი-ცამეტი ათასი ყურუში შემოსდის.

ლაშერობაში ჩვენი წასვლის წელს სეიდრ აჰმედ-ფამამ, რამდე-ნადმე ძალადობით. თორთუმის სანჯაყიდან მისაღები შემოსავალი ოც-დაოთხი ათას ყურუშამდე აიყვანა. ის კი არა, როდესაც მე, მწირი, მასთან სულთნის ბრძანებით მივედი, მის სანჯაყში მყოფ თიმარებისა და ზემეთების მფლობელთა გარდა, გადასახადებისაგან გათავისუფლებული იმამები და ხათიბებიც კი შეავიწროვა: „ლაშქრობა გევალებათო“ და ამის სანაზღაუროდ ათი ათასი ყურუში აიღო. მე, მწირი, კი თავის სასახლეში მომათავსა და ქალაქი დამათვალიერებინა.

ასორმოცდაათხჩინი ადგილია ყადისა და ცხრა ნაჰიე. მათგან შემდეგია ცნობილი: იუვანე, დადანლრ, ისპირი. ამ ნაჰიეებიდან ყადის სამი ათასი ყურუში აქვს წლიური შემოსავალი შეის ულ-ისლამი, ნაკიბ ულ-ემრაფი, წარჩინებულები და დიდებულები, ციხისთავი, მეციხოვნეები, იანიჩართა სარდალი და ქალაქის სუბაში ჰყავს.

თორთუმის ციხის აღწერა: მაღალ გორაკზე ოთხკუთხა შენობაა. ერთი რკინის კარი აქვს. შიდა ციხეში თვრამეტი სახლი და [სულთან] სულიემან-ხანის მცირე ჯამეა. ერთი ამბარი აქვს ქვედა გარეუბანში კეთილმოწყობილი და მშვენიერი შენობებია, რომელთა რიცხვი შვიდასს აღწევს. შვიდი უბანი და შვიდი მიჰრაბი აქვს. ორი აბანო, ორი ფუნდუკი, ათი ყმაწვილების სასწავლებელი და სამოცდაათამდეც ყოველგვარი ხელობის სახელოსნო დუქანი|აქვს დახურული ბაზარი, საქველმოქმედო ნაგებობა, მედრესე და მისთანანი არ აქვს, ყოველ სახლს მრავლად აქვს ბაღ-ვენახი. რადგანაც მშვენიერი ჰაერია, ხე-

348

322

ხილი ბევრია. ყურმენი, მსხალი: და ლალისფერი ატამი სანაქებოა. რადგანაც ქალაქი არზრუმიდან ორი დღის სავალზეა დაცილებული, ვაჭრებს ხილი ყუთებით გადააქვთ არზრუმში. არზრუმის ვილაიეთში ერზინჯანის შემდეგ ქალაქი თორთუმია სამოთხის ბალივით შემკული. მისი ხალხი სტუმართმოყვარე, გულკეთილია. მშვიდი, მართალი ადამიანები არიან თორთუმში გვარჯილასაც იღებენ. ქალაქი ერთ ხეობიან ადგილას მდებარეობს.

ქალაქის დათვალიერების შემდეგ თორთუმის ჯართან ერთად არზრუმის ვილაიეთისაკენ გასამგზავრებლად დიდკაცნი რომ იკრიბებოდნენ, ამ დროს სეიდრ აჰმედ-ფაშას ამბავი მოუვიდა შავი ზღვის ნაპირზე მდებარე გონიოს ციხე კაზაკებმა მოულოდნელად აიღესო. მან მაშინვე დაგზავნა მაცნეები, რომლებმაც დაიწყეს ძახილი: „ტანზე დავითის ჯავშანი ჩაიცვით, [სულთნის] ბრძანებას ნუ მოუცდით – ცხენებზე შესხედით! ჭეშმარიტი სარწმუნოებისათვის წმინდა ომსა და მოწამეობრივ სიკვდილს ვინც ეძებს; ვისაც უნდა ცხენი, თიმარი და ზემეთი მიიღოს, წამოვიდეს!“. ჩვენც ქალაქიდან გამოვედით, ბაღების თავში ოდნავ შევისვენეთ და ათასი რჩეული, მსუბუქად წამოსული, შეიარაღებული მეომარი შეგროვდა. „ვაი მას, ვინც უკან არ გამომყვებაო!“ – ვამბობდით. სამჯერ დავძახეთ მაჰმადიანური ყიჟინა და ჩრდილოეთისაკენ გავემართენით. მთელი ჩვენი ჯარით, რომელიც ხაიალისა და ქეჰილანის ცხენებზე იხდა, იმ დღედაღამეს ჭენებით ვიარეთ. იმ

ადგილებიდან, სადაც გავიარეთ, ჩვენ თან წავასხით ისეთი ხალხი, რომლებიც მხედრები არ იყვნენ, მაგრამ იარაღის დაჭერა და სროლა შეემლოთ. მეორე დღეს, დილით ერთ ხევში ჩავედით და დავბანაკდით. იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ერთი დღე ჰენებით ვიარეთ და იმ ადგილას, სადაც ტრაპიზონის სახლვრებიდან გონიოს საზღვრებში შევედით, სამეგრელოს ჯარებს შევხვდით. სეიდრ აჰმედ-ფაშასთან მოვიდნენ და ყველას პატივი მიეგო. მოვიდა სამი ათასამდე ჩაცმულ-დახურული, შეიარაღებული, თავითფეხებამდე ცისფერ რკინაში ჩამჯდარი, ხელშუბიანი, ქეჭვილანის ცხენიანი, გველუშაპივით [ვაჟკაცი] მეგრელი აზნაური, ათასამდე ქვეითი მეთოფე და ქართველი წარჩინებულები, ესენი გარეგნობით სხვადასხვანაირი იყვნენ. ზოგი თმაგაწეწილი იყო, ზოგი – თმახუჭუჭი. ორმოც-ორმოცდაათ წლისანებსაც კი წვერი გაპარსული ჰქონდათ და საოცარი გამომეტყველებისანი იყვნენ⁷. ასე წარსდგნენ. კოჯა ყაზრ სეიდრ აჰმედ-ფაშამ დაუყვავა, ყოველ მათგანს აღთქმა მისცა და მიესიყვარულა. იმ ღამეს მანძილები გადასერეთ და დილაადრიან მივალწიეთ გონიოს ციხეს რომელიც შავი ზღვის ნაპირზე მდებარეობს. დავინახეთ, რომ ციხე კაზაკებით იყო სავსე და ციხის კედელ-ბურჯები ჯვრებით მოერთოთ. ციხეში მყოფმა

კაზაკებმა ისლამის ჯარი რომ დაინახეს: „ჰოი, წმინდა გიორგიო“, – ყვირილი მორთეს. ციხეში უშიშრად იყვნენ დაბინადრებულნი და მათი სამოცდაათი „ჩაიკა“ ნავი კი ციხის ძირას დაებათ და იქ ეყენათ. კაზაკები ციხეში მთვრალეები და უგონოები რომ იყვნენ, სეიდრ აჰმედ-ფაშამ თვალის ასახვევად ასორმოცდაათამდე ირ-ალეებითა და თორთუმის გზაზე შეხვედრილ სამეგრელოს და გურჯისტანის ქვეით ჯართან ერთად ერთხმად შესძახეს „ალაჰ“, „ალაჰ“ და თვალეები დაუბნელეს. [ამ დროს] მეორე მხრიდან ზღვის ნაპირზე მდგარ ხომალდებს შორის შევიდნენ და დაუნდობლად გადასჭრეს თოკები. სამოცდაათი ნავით შავ ზღვაში გავიდნენ და ყოველ ნავში ყარაულად დატოვებული ხუთ-ხუთი, ათ-ათი, მთვრალი და უგონო კაზაკები ზოგი ხმლის კბილებში გაატარეს, ზოგიც დაატყვევეს და ნიჩბები მოასმევინეს. ყველა გმირმა შედლუხი ატეხა, ნავეები ციხიდან ზარბაზნის გასროლის მანძილზე ჩობანის მხარეს ერთ ყურეს მსგავს ადგილს დატოვეს. კაზაკები ციხეში ალყაშემორტყმული დარჩნენ და გათავისუფლების იმედი რომ გადაუწყდათ, გაცოფდნენ და ცეცხლის ფრქვევა დაიწყეს. აქეთა მხარეს კი მუსლიმი გმირების რიცხვი სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა და ციხეზე იერიშის მისატანად საომარი მასალის მზადება დაიწყეს. ურჯულოებისაგან ხელში ჩაგდებული ნავეების ანძები და ნიჩბები, აგრეთვე სამეგრელოდან ლაზური „მენექისლა“ ნავეებით მოსული მეგრელების ნავეების ანძებიც კიბეებად აქციეს. მათი ნავეებიც ხმელეთზე გამოიყვანეს და საფარად ციხის ძირას მიათრიეს. ციხის აღმოსავლეთით და სამხრეთით რიგიანი სანგრები გათხარეს და ყველა მუსლიმი გმირი, სამეგრელოსა და გურჯისტანის აზნაურები იმ ნათელ დღეს სანგრებში შევიდნენ. ციხიდან კაზაკები გარეთ მყოფ გემებს უშენდნენ

ტყვიას, აქეთა მხრიდან კი მუსლიმი გმირები და სარდალი – ციხეს. ამ დროს კაზაკებმა პოლკის ბაირალი ააფრიალეს, გარეთ გამოვიდნენ და მუსლიმ გმირებს თავს დაესხნენ. აქეთა მხრიდან ყაზი სეიდრ აჰმედ-ფაშამ თავისი სამასი მამაცი; ღონიერი მეომრით, „ალაჰ, ალაჰის“ მახილით კაზაკებს ერთი ისეთი მახვილი დაჰკრა, რომ გადარჩენილებმა აირჩიეს მდინარე ჭოროხში გადაცვენილიყვნენ და ან დამხვრჩალიყვნენ, ან გაღმა გასულიყვნენ. მაგრამ ვინც მოახერხა გაეცურა და გადარჩენილიყო, მაინც ვერ გადაურჩა||მუსლიმი გმირების ხმლებსა და თოფებს. ოსმალებმა დაწვეს ჭოროხში მდგარი ხომალდები; ორასი კაზაკი კი, ვინც ხმაღს გადაურჩა და ციხეში ვერ შეასწრო, ცალ-ცალკე შებორკილი ტყვედ წამოიყვანეს. მას შემდეგ, რაც [ციხეზე] სამჯერ მიიტანეს იერიში, სამოცდაათმა მუსლიმმა გმირმა შესვა მოწამეობრივი სიკვდილის თასი. ბოლოს, როდესაც სეიდრ აჰმედ-ფაშამ ეს ვითარება დაინახა, კაფუჯი-ბაშიები ბათუმის სანჯაყის ნაჰიეებში გაგ-

324

ზავნა ჯარის მოსაგროვებლად ბარშემო ნაჰიეებიდან ორმოცდაათი თოფებითა და შუბებით შეიარაღებული ლაზი, ზილულელ წოდებული დედუკების დაკვრითა და თეთრი დროშებით გუნდ-გუნდად მოვიდნენ და მდინარე ჭოროხის ნაპირზე დადგნენ. გამარჯვებულმა სარდალმა მათ დასვენება არ აცალა და ჩერქეზულ ენაზე ყველა გმირი საომრად აღაფრთოვანა და წააქეზა: – „მალე, ჩემო ძმებო! თავგამოდება თქვენზეა. სარწმუნოებისათვის ზრუნვა თქვენც გაგაკეთილშობილებთ და მეც“. ისინიც ტალღა-ტალღა წამოვიდნენ. ყველას ხელში ეჭირა თითო კონა ფიჩხი, თითო თოფრაკი წივა, თითო კონა სიმინდის ჩალა, ქოქუშის ბუჩქის, ღომისა და ფეტვის ჩალის კონები და როდესაც ციხეს გარშემო კონებს უწყობდნენ, ზოგი მოკლეს, ზოგიც დაჭრეს. ამ იერიშშიც სამოცდაათი გმირი ეღირსა მოწამეობრივ სიკვდილს. სეიდრ აჰმედ-ფაშამ მეჰმედის ლოცვა წარმოთქვა და გემის ანძებისა და ნიჩბებისაგან გაკეთებული კიბეებით ციხის კედელზე უშიშრად შეფრინდა. ყიჟინა დასცა და ციხის აღმოსავლეთი კუთხის კოშკზე იჩაღებთან ერთი მსხვერპლის მოდარაჯე ობობასავით ამოპყო თავი ხმალამოდებულმა დასძახა: „აბა, არ გაუშვათ, ჩემო ვაჟკაცებო“. ასე რომ დაინახეს თავისი სარდალი, როგორც შავი ჭიანჭველები დაეხვევიან გველესაჰს, ისე შეესიენ ციხეს მუსლიმი გმირები და შეტევა დაიწყეს. კაზაკებმა დაინახეს, რომ გმირები კედელზე ხმლებს აჟღარუნებენ და მოდიან. მრავალი მათგანი ცეცხლში ჩახტა და დაიწვა; ზოგი, ხმლის შიშით რომ გარბოდა, გადავარდა და დაილეწა, ზოგიც მდინარე ჭოროხში გადაეშვა, ჩაიძირა და გაქრა. ერთი სიტყვით, იმ დღეს შუადღიდან სამხრამდე არც ყაზრ სეიდრ აჰმედ-ფაშას და არც მუსლიმ გმირებს ერთი ნაჭერი პურიც კი არ ჩაედოთ პირში. ბოლოს, სამხრის დროს, ციხე დავიპყართ. მადლობა ალაჰს, პირველი ლოცვის წაკითხვა მე, მწირს, მარგუნა. ციხე გმირებით აივსო. ადრე გადარჩენილი „ჩაიკა“ ნავეები ციხის ძირას მოიტანეს, ყველა მათი მოწყობილობა თავ-თავის ადგილას|| დააწყვეს და გაამზადეს. მაცნეების მოწოდებით გაიმართა

ზარბაზნების შედღუპი, რომელიც სამი დღე და ღამე გაგრძელდა: მად-
ლობა ალაჰს, რომ მე ამ ბრძოლაში ვიყავი. ცისეში მუჰამედის სადი-
დებელ პირველ ლოცვას რომ ვკითხულობდი, აღმოსავლეთიდან – მდინარე
ჭოროხის ნაპირიდან ფერადფერადი ბაირაღებითა და დროშებით
აქეთ მომავალმა ათასობით ჯარისკაცმა ციხეში ზარბაზნის სროლა და
ჩვენ მიერ მოწყობილი შედღუპი დაინახა; [ჯარმა] „დიდ არს ალაჰიო“,
თქვა და ციხის ძირას მოვიდა. დაინახეს რომ ციხე დაჰყრობილია,
სეიდრ აჰმედ-ფაშა ციხეშია და საომარი მასალის მოწყობას ხელ-
მძღვანელობს. თურმე, ეს ჯარი გამოუგზავნია არზრუმის განმგებელს,
ჩვენს ბატონს დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშას. არზრუმის ვილაიეთის

325

ჯარი ყარსის ფაშის – ქეთენჯი ომერ-ფაშას ძე ბაკი-ფაშას სარდლო-
ბით ხუთ დღეში მოსულა არზრუმის ველებიდან გონიოს ციხის ძირას
და შვიდი ათასი რჩეული მეომარი ჰყოლია. გონიოს, ძირას, მდინარე
ჭოროხის ნაპირზე უკარვებოდ დაბანაკდნენ. ერთ მხარესაც ბასიანის
სანჯაყის მფლობელი ქენან-ფაშა დაბანაკდა. მეორე მხარეს კი ბასიანის
სანჯაყის თიმარებისა და ზეამეთების მფლობელებთან ერთად დაბა-
ნაკდა მეციხოვნეთა ნახევარი, რომელთა [საერთო] რაოდენობა ორი
ათასს შეადგენდა. ცალკე განლაგდნენ: ქეთენჯი ომერ-ფაშას ძე თა-
ვილ მეჰმედ-ფაშა, რომელსაც ახალციხის დაცვა ევალებოდა თავისი
ურფას ვილაიეთის ჯარით, ბირეჯიქის ბეგის, ალი მერდან-ბეგის ლი-
ვას ჯარი და კიდევ სხვა მოხალისეთა და განწირულთა რაზმები⁸. მა-
ნასკერტის ბეგი მეჰმედ-ბეგი ორი ათასი დარჩეული, მამაცი, სახელო-
ვანი ვაჟკაცით მდინარე ჭოროხის ნაპირზე დაბანაკდა. ქილის სანჯაყის
მფლობელ თაბანრ ძასრ მეჰმედ-ფაშას მეჩირაღე დელი ჰუსამ-ბეის
ებრძანა ლივას ათასი ჯარისკაცით ციხის ძირას, ზღვის ნაპირზე ხელ-
ში ჩაგდებული ნაგებობის დაცვა. ერთი სიტყვით, ქემახის, ერზინჯანის,
თერჯანის, ქელქექის, კუთულუ ჰისარის, ჰაჯი მურადის ციხის, გუმშ-
შხანეს, ბაიბურთის, ხნუსის, ისპირის, თექმელის, კუზუჯანის, თორთუ-
მის, მეჯენკერტის, მამირვანის სანჯაყებისა და სხვა ციხეებისა და და-
ბების ყველა სანჯაყ-ბეგი და ალაი-ბეგი ჩერიბაშიებთან ერთად მო-
ვიდნენ და გონიოს ციხის ძირას დაბანაკდნენ. ამათ შემდეგ ჭოროხის
ნაპირზე ორი ათასი რჩეული მეომრით დაბანაკდა მუსლიმ სარბ დერ-
ვიში – ქეთხუდა ყარაჰისარის სანჯაყისა, რომელიც ახალციხის ფა-
შის – პატოსანის, პირნათელი კოჯა საფარ-ფაშას არფალიკი იყო. ეს
[მუსლიმ სარი დერვიში ზემოხსენებული] სანჯაყების უკანმავალი იყო.
ციხის ძირას|| შედგა დიდი სახელმწიფო დივანი. მეორე სარდალმა ბა-
კი-ფაშამ ფეხზე წამოდგარმა თქვა: „ბედნიერი იყოს შენი საღვთო
ომი! არზრუმის ვეზირმა, ჩვენმა დიდებულმა სარდალმა დავთარ [დარ]-
ზადე მეჰმედ-ფაშამ სალამი გიმღვნათ და ეს ოქროთი ნაქარგი ხალათი
და სიასამურის მოსასხამი გიბოძათო“. ეს რომ თქვა. თან წამოღებუ-
ლი ბალათი და მოსასხამი ყაზი სეილმ აჰმედ-ფაშას ზურგზე წამოასხა,
თავზე თული მიამაგრა, დალოცა და აკურთხა.

ღვთის სიბრძნით, სამხრობის ჟამს ზღვაში ორმოცი-ორმოცდაათი

ლაზური „მენექისლა“ ნავი გამოჩნდა. რომ მოდიოდნენ, შიგ მყოფებმა დაინახეს, რომ ციხე მუჰამედის ხალხათაა სავსე და მის გართაც კარვებში ამდენი ოსმალე მეომარია დაბანაკებული: ერთიმეორის მიყოლებით იწყეს ნავების უკან გაბრუნება. ესენი იყვნენ ურჩი. აზნაურები, რომლებიც ციხეში [მყოფი] კაზაკების დასახმარებლად მოდიოდნენ. სეიდი აჰმედ-ფაშას ჯარი მაშინვე ორი მხრიდან გაქანდა და

326

ტყვია დაუშინა. სადამომდე გაგრძელებული დიდი ბრძოლა შეიქნა. ორმოცდაშვიდი ნავი დაიპყრეს და ისლამის ჯარმა უხვი ნადავლი ჩაიგდო ხელთ. ნავებში მყოფნი ტყვედ ჩაცვივდნენ. იმ ღამეს ციხეში და მის გარეთ ისევ ატყდა თოფ-ზარბაზნის შედღუღი და დილამდე საზეიმოდ იყო გაჩირალდებული. მეორე დღეს, დილაადრიან მდინარე ჭოროხის ნაპირიდან ღამრული მტვერი ცას მისწვდა და ქვეყნიერების მნათობის ბრწყინვალეობამ და ჯავშშნის, აბჯრის, მუზარადების ნათებად [ხალხს] თვალი მოსჭრა. მწკრივებად დაწყობილი სამაგალითო ჯარი გამოჩნდა და მოახლოვდა. თურმე, ჩვენი ბატონის, არზრუმის ვალის – მეჰმედ-ფაშას პატიოსანი ბრძანებით ჩილდირის ვილაიეთის მფლობელი ვეზირი კოჯა საფარ-ფაშა⁹ ახალციხიდან ჭენებით წამოსულა და გონიოს დასახმარებლად მოსულა. მასთან ერთად საქართველოდან მოვიდნენ ექვსი ათასი გულადი ქართველი მეომრით თეიმურაზ-ხანის ძე, ლევან-ხანის ძე და ალექსანდრე-ხანის ძე. როგორც კი ასეთი ამბავი მოუვიდა სეიდ-ფაშას, ბაკრ-ფაშა, ქუთფაჰ-ფაშა და სხვა მირ-ლივები, ალაი-ბეგები, ჩერი-ბაშიები თავით ფეხებამდე შეიარაღდნენ და საფარ-ფაშას შესახვედრად გავიდნენ. ფრიად სამაგალითო სანახაობა ვნახეთ. საფარ-ფაშა საგანგებო ჯარით, წყლის მზიდავებით, მეთოფეებით და შათირებით რომ მოვიდა, სეიდ-ფაშამ და ბაკრ-ფაშამ ცხენდაცხენ უპასუხეს სალამზე. [შემდეგ] სეიდი-ფაშა მარჯვნივ ამოუდგა, ბაკრ-ფაშა – მარცხნივ და დიდი ჯარით ციხის ძირას მოვიდნენ. ციხის კედელ-ბურჯებიდან ზარბაზნის ერთი ბათქი გავარდა – „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანებაო“, ერთიც – თოფების ბათქი: – „მოხარული ვართ თქვენი ნახვითო“. საფარ-ფაშა თავისი ჯარით ციხე-სიმაგრის ძირას დაბანაკდა. მას შემდეგ მოსვლა იწყო სურსათმა გურჯისტანის, სამეგრელოს, ბათუმის ლაზისტანის სანჯაყებიდან. მეორე დღეს, დილით გონიოს ციხის სამხრეთ მხარეს გამოჩნდა დიდი ჯარი, რომელიც ხოფასა და რიზეს მხრიდან ზღვის ნაპირ-ნაპირ [მოდიოდა]. თურმე, ტრაპიზონის¹¹ ფაშას მოუყვანია. სამი ათასი სახელოვანი მეომარი, სამოცდაათი სანდალი, ასი ლაზური „მენექისლად“ წოდებული ნავით ჯარი და სურსათი, ათი „შაჰრ“ ზარბაზანი მოუტანია და გონიოს ციხის დასახმარებლად მოსულა. როდესაც [ამის შესახებ] ამბავი მოუვიდა სეიდ აჰმედ-ფაშას, მის შესახვედრად არც თვითონ წავიდა და არც ჯარი გაგზავნა ტრაპიზონის ფაშა მოვიდა და ციხის ერთ მხარეს დადგა. შემდეგ, როდესაც იგი ციხეში მოვიდა, რათა სეიდ აჰმედ-ფაშასთან [შეხვედრით] პატივი მიეღო, [სეიდ აჰმედ]-ფაშამ მას სრულებით არ სცა პატივი და იქ დამსწრეებს მიმართ:

„– შეხედეთ, ერთი, მაჰმადიანებო! მე რომელი სანჯაყის მბრძანებელი ვარ?“

327

ვილაიეთის წარჩინებულებმა უპასუხეს: „ამჟამად თორთუმის სანჯაყის მფლობელი ხართ“.

ფაშამ ბრძანა: – „კი, მაგრამ, თორთუმი ამ გონიოს ციხიდან 66 მანძილზეა?“

კეთილშობილმა დამსწრეებმა თქვეს: – „ოთხი-ხუთი დღის სავალია“.

ფაშამ რისხვით თქვა: – „ოთხი-ხუთი დღის სავალზე დაშორებული ადგილიდან მოვედი და გონიოს ციხე გავათავისუფლე, თუმცა ეს სრულიად არ მევალებოდა. მე ვცდილობდი მიმესწრო და ღვთის ბრძანებით, ჭეშმარიტი სარწმუნოების გადარჩენის მიზეზი გავმხდარიყავი. მომხედე, ფაშა, შენ ტრაპიზონის ფაშა იყო, ორთულიანი მირ-მირანი იყო, გონიოს ციხე შენი ვილაიეთის მიწაზე და ტრაპიზონიდან ორი დღის სავალზე იყოს და შენ კი ამ შვიდი დღის გახმავლობაში რატომ არ უნდა მოხვიდე ციხის დასახმარებლად. მე ამას ჩემს ფადიშაჰს მოვახსენებ. საჩქაროდ დამიძახეთ მდივანმწიგნობარსო!“ – გასცა ბრძანება ფაშამ.

როდესაც მისი სურვილის შესაბამისად საქმის მოხსენებას ადგენდნენ, ფაშამ ბრძანა: „მთავრო ბოლუქ-ბაშიეზო! მომაშორეთ ეს ტრაპიზონის [ვილაიეთის] მოღალატეები!“, [შემდეგ ტრაპიზონის] სამოცდაათ წარჩინებულს უთხრა: „რატომ არ წააქეხეთ თქვენი ფაშა ამ ციხის გასათავისუფლებლად?“ ძალზე გაუწყრა, გაკიცხა და ყველანი ციხეში ჩაამწყვდია, მდივანმწიგნობარმა კი დაწერა მოხსენება ციხის დაპყრობის შესახებ, ტრაპიზონის ფაშის დაუხმარებლობის შესახებ და

354

როდესაც||სამი მირ-მირანისა და სხვა მოხელეების, გონიოსა და ტრაპიზონის ყადიების ბეჭედდასმული საერთო მიმართვა ფადიშაჰისათვის უნდა გაეგზავნათ, ტრაპიზონის ქველა წარჩინებული სეიდო, აჰმედ-ფაშას ფეხებში ჩაუვარდა და შეევედრა: – „შეგვიბრალე, ბატონო! ჩვენს ამბავს ფადიშაჰს ნუ მოახსენებო“. სეიდო-ფაშამ არ დაუთმო, თავისი სიტყვა არ გადათქვა და „უსათუოდ მოვახსენებ ამ თქვენ ურჩობასო“, – დაიჟინა ბოლოს ტრაპიზონელები ფაშებს ჩაუვარდნენ ფეხებში და ისინი სეიდი-ფაშასთან სათხოვნელად მიგზავნეს. საქმე მორიგებითა და შეთანხმებით გაათავეს და სამი დღის დავის შემდეგ, როგორც იქნა, ტრაპიზონის ფაშამ, მისი ვილაიეთის წარჩინებულებმა და მთელი ტრაპიზონის ვილაიეთმა ძალაუნებურად გაიღეს საქმის მისაჩქმალად ორმოცდასამი ქისა ყურუში, სამი ცალი სიასამურის ქურქი, თორმეტი მონა და თორმეტი მხევალი. პირადად ტრაპიზონის ფაშამ მისცა ერთი ოქროთი მოქარგული აბრეშუმის და თავისი ახლად მოქარგული შვიდგანყოფილებანი კარავი, ერთი ძვირფასი ქვებით მოჭედული ხმალი, მოოჭვილი დაშნა, შვიდი კაპარჭი, ტრაპიზონის ქებული

ოქრომჭე დღეების ჩინებული ნახელავი ნაირ-ნაირი ჭურჭელი, სასაკმევლო, ვარდის წყლის ჭურჭელი, ნაირნაირი რახტი, ვერცხლის შანდლები, გურუბები და საომარი ცულები; სამი წყება აქლემი, სამი წყება ჯორი, ჭენებით დავარდნილი ცხენების სანაცვლოდ ას ოცი ცხენი მიიღეს და საქმე იმით გაათავეს, რომ ფადიშაჰს არ მოახსენეს. ფადიშაჰის კარს მოახსენეს მხოლოდ ის, რაც შეეხებოდა გონიოს ციხის დასაპყრობად და დასახმარებლად მოსული მირ-მირანების, ალაი-ბეგებისა და სანჯაყ-ბეგების მონაწილეობას ფადიშაჰის სამსახურში. სეიდნ აჰმედ-ფაშამ გონიოს ციხის გათავისუფლების სასიხარულო ამბის შესატყობინებლად ერთი კაფუჯი-ბაში გაგზავნა, რომელიც „გურჯი ბეშადეს“ სახელით იყო ცნობილი. მეორე კაფუჯი-ბამის ხელით კი ეს ამბავი ჩვენ ბატონ არზრუმის ფაშას შეატყობინა. ამ დროს მდინარე ჭოროხის ნაპირიდან მტვერი ავარდა და ისლამის ლაშქარი გამოჩნდა. თურმე, არზრუმის ვალის, ჩვენ ბატონ მეჰმედ-ფაშას ალა – ალაჯა ათლრ ჰასან-ალა გონიოს ციხის დასახმარებლად სარდლად გამხდარა. არზრუმის სანჯაყის თიმარებისა და ზეამეთების მფლობელებთან ერთად თავისი ციხეების მეციხოვნეთა ნახევარი, ორმოცი ბაირალი სეკბანი და სარიჯა, ბაშ ბოლუქ-ბაში, ბოლუქ-ბაშიები: – ქუჩუქ აჯემ კულუ, ჩათალი, მუმუჩეთუ, ჯალიკ ალი, ჰეიბელრ, ნაკიშლრ, ჯალიკ ალი, ზერე-ქეთლრ, დამალრ აშკუნა, სენჯაბლრ, ჰადირლი ჰაჰალი, მესჯაჰ-ოღლუ, ||
 ჯენეთ-ოღლუ. ყარა ფირი, სოლაკ ველრ, ქულჯა ალრ, კაფან არსლანი მაჰმადიანური ყიჟინით გადმოვიდნენ. მათ გადმოყენენ: ერთი ბაირალი – სამასი მამაცი ცხენოსანი, ერთი ბაირალი – სამასი ცხენოსანი მოხალისე, ექვსი ბაირალი – ქარივით სწრაფი შიკრიკი, მეომრები, ერთი ბაირალი – ექვსასი მუთეფერიკა, ერთი ბაირალი – სამასი პატივის ღირსი ალა, ერთი ბაირალი გულადი ჭამნაგირი, ერთი ბაირალი – ორა-

255

სი სარაჯი, ერთი ბაირალი გარე ქილერჯიებისა, ორასი შეიარაღებული. ახალგაზრდა, ორასი ჯავშან-იარაღში ჩამჯდარი ხელშუბეანი ირ-ალეები. მათ მოწინავეთა ბაირალით მოჰყვებოდნენ მიფთაჰ ღულამ ადასის მეთაურები, ორმოცი „სანდალის“ პატრონი ორმოცი-ორმოცდაათი ამხანაგით და ცხენებზე ამხედრებული კაფუჯი-ბაშიები. მათ ნალარის დაკვრით გადმოჰყვა სარდალი ალაჯა ათლი ჰასან-ალა. გონიოს ციხის ძირას კარვებში დაბანაკდნენ. სეიდი აჰმედ-ფაშამ დიდი წვეულება გაუმართა. მეორე დღეს ყველა სოფელ-დაბიდან კალატოზები და დურგლები მოიყვანეს და დაიწყო ციხის შეკეთება. პირველად თხრილები გაწმინდეს. ციხის დამწვარი ნაწილი და შიდა ციხეში მდებარე [სულთან] ბაიაზეთ [II] ველის ჯამე შეკეთდა. 700 ახალი ჯარისკაცი და ციხისთავი ჩააყენეს დატოვეს მოწყობილობა, ჯაბახანას, ურწმუნოებისაგან, დავლად აღებული თოფები და ასე, მოაწყვეს. ტრაპიზონის ვილაიეთის და

ბათუმის სანჯაყის ჯარი ციხის დასაცავად დავტოვეთ. 6 000-მდე ძლე-

ვამოსილი ჯარით მდინარე ჭოროხის ნაპირ-ნაპირ არზრუმისაკენ გავემართეთ. გზაში [მდინარის] ნაპირზე ერთ მდელოიან ადგილზე გავჩერდით. სეიდრ აჰმედ-ფაშამ ყველა მუსლიმი გმირი სათათბიროდ მოიხმო და თქვა: „ეს სამეგრელო ტრაპიზონის ვილაიეთის მბრძანებლობაშია და მაშინ, როდესაც საჭირო იყო ჩვენთვის მაშველი ძალის გამოგზავნა, კაზაკებს დაუჭირეს მხარი და ფადიშაჰს განუდგნენ. მათი ნავები და რუსების „ჩაიკები“ ჩემს ფადიშაჰს მივართვი, დაე, ტრაპიზონის ციხის ნავსადგურში იდგნენ. ფადიშაჰის მიერ რა ბრძანებაც არ უნდა იყოს გამოცემული, ვილაიეთის ვალზ მის მიხედვით უნდა მოქმედებდეს. ამდენი ათასი კაზაკი და მეგრელი ტყვე კი [სულთნის] ტახტს მივართვი, მაგრამ ახლა, როდესაც ეს დიდებულითა კრებული ამხედრებული ისლამის ჯარისა მზადაა, როგორ ვიძიოთ შური მეგრელ ურჯულოებზე, რომ ამდენ მგზავრობაგადატანილმა მართლმორწმუნეებმა ნადავლ-ნამოვრით ისარგებლონ?“|| როგორც კი საქმის განხილვა დაიწყო, გურჯისტანის განმგებელმა საფარ-ფაშამაც მეგრელებისადმი თავისი სიძულვილის გამოსახატავად თქვა: „ისლამის ლაშქრის ქვეითი და ცხენოსანი ჯარი მეგრელებს შევუსიოთ. ჩვენი, ახალციხისა და გურჯისტანის გმირები მეგზურებად მივცეთ და საღვთო ომის ნადავლი მათაც გავუზიაროთ“. ასე დამთავრდა ბჭობა და მე, მწირმა, ამ განზრახვას ფათიჰა წავუკითხე. იმავე წამს მუსლიმ გმირებს შორის ძახილი დაიწყეს მაცნეებმა. მთელი თავისი იარაღით გაემზადნენ და იდგნენ სარდლის ბრძანების მოლოდინში.

LXXXII

ღამე თავდასხმა საქართველოს ქვეყანაზე

ქუთფაჯ-ფაშა ლაშქრის მეწინავე გახდა და 3000 სახელოვანი მეომრით მდინარე ჭოროხის ნაპირის გაყოლებით სამხრეთისაკენ გაემართა. მას უკან გაჰყვა სამგრელოს მიმართულებით 3 000-მდე გურჯისტანის ახალციხის ჯარი. სეიდრ აჰმედ-ფაშა კი მათ მიჰყვა მხოლოდ 9 რჩეული მეომრით. ბაკრ-ფაშა კი 3000 მეომრით უკან გაჰყვა დუმდარად. არზრუმის შიბინ ყარა-ჰისარის ჯარებს ებრძანთთ მარჯვენა ფრთაზე ევლოთ და ქიღოს, ბასიანის, მამერვანის ჯარებს – მარცხენა ფრთაზე. ხნუსის. თექმანის, მანასკერტის სანჯაყთა ბეგებს დაევალათ ისლამის ლაშქრისათვის სურსათის, ქერის, ალაფისა და თივის მომარაგება. იმ დღეს ათი საათი ვიარეთ და გავჩერდით ბათუმის სანჯაყისა და სამეგრელოს შორის მდებარე ადგილას, რომელსაც „ზარ ჩაირ“

ეწოდება. დილაადრიან მდინარე ჭოროხზე ფონით რომ გავდიოდით, საფარ-ფაშამ საქართველოს ჯარით დაიწყო სამეგრელოს ნაჰიეს – დერანიეს¹ რბევა-აკლება. ეს რომ დაინახა მეგრელმა მოსახლეობამ, გაქცევა არჩია და მთებში გაიხიზნა. მაშინვე ჩვენი ბატონი დავთარდარ ზადეს პირველი სადროშე, 22 ბოლუქის მთავარი ბაირალი 2 200 მებრძოლით ციცაბო მთებში გაიშალნენ და ბაჯანას² მეგრელებს გარს

შემოერთყენენ... ტყვიის ერთი ბათქი დაახალეს და მათთან დიდი ბრძოლა დაიწყო. ამის შემდეგ ბაჯანა დაპყრობილ იქნა და იქიდან||შვიდასი ტყვე წამოიყვანეს. ჯარი ნადავლით აივსო. ამ ბრძოლაში [ოსმალთა] გმირთაგან შვიდი ვაჟკაცი დაეცა. ბაკი-ფაშაც ნადავლ-ნაშოვართით გამდიდრდა და ისლამის ჯარს შეუერთდა. მუსლიმი გმირები დაიგზავნენ და გუნდ-გუნდად დაყოფილნი, მთებს, ხეობებსა და ბაჯანელებს ყოვლის მხრიდან შეესივნენ. თვით „მერვე“⁴³-ს ციხემდე მიაღწიეს. [ციხეში] მყოფებმა ციხის ორ მხარეს კარი გააღეს და ისლამის ჯარს ბრძოლა დაუწყეს ციხის გარეთ. სამ საათს იბრძოდნენ და ონიქის ციხის ბეგმა ალრ-ბეიმ, ველრ-ბეიმ და ნაკიმლი ბოლუქ-ბაშიმ როდესაც ნახეს, ციხის დასავლეთი მხარე ცარიელიაო, ქამანდი რაღაცნაირად ესროლეს, ციხეზე აძვრნენ და ნელ-ნელა თავისი ვაჟკაცებიც აიყვანეს. კედელ-ბურჯებზე აზანი წაიკითხეს. გარეთ გამოსული ურჯულოები შიგ ველარ შევიდნენ და ხმლის ლუკმა გახდნენ. ხმალს გადარჩენილები კი ტყვედ ჩაცვივდნენ. ამ ბრძოლაშიც სამოცდაათმა მუსლიმმა შესვა მოწამეობრივი სიკვდილის შარბათი. 300 მეგრელი დაატყვევა და 700 მოკლა. ისლამის ჯარი სიმდიდრითა და ნადავლით აივსო. ბრძოლის დროს დატყვევებული ბიჭები და ქალიშვილები ძლევამოსილ სარდალს ჩააბარეს. აქედან ისევ ავიყარებით, ტყიან ადგილებში 9 საათი ვიარეთ და ბოდდოს ველს მივადწიეთ. [სულთან] სელიმ-ხან პირველი უფლისწულობის დროს ტრაპიზონის განმგებელი იყო და რადგანაც ამ ულამაზეს მიდამოებში გაჩერდა, მდინარე ბობარის ნაპირზე ერთი მაღალი სოფა [ააგეს]. მხოლოდ ბზის ხეებით დამშვენებული ხეივანია. აქაც გავწერდით. ისლამის გმირებმა მიდამოები ღამე დალაშქრეს. მეწინავე ქუთფაჯ-ფაშას ფრთაზე ორი გაიძვერა დაიჭირეს. ისინი სეიდი აჰმედ-ფაშას მიჰგვარეს და ალაპარაკეს. მათი ნაამბობი შემდეგი იყო: „ჩვენ მეგრელი ბეგის – ჟაფშუს კაცები ვართ. ჩვენმა ბეგმა იმისათვის გამოგვგზავნა, რომ გაგვეგო გონიოს ციხე რუსებმა დაიპყრეს, თუ ამჟამად ოსმალთა ხელშიაო? ღვთის ნებით, აი, ტყვეობის მარწუხებში მოვხვდით. ახლა თქვენ იცით!“ ამით დაიწყეს ჩვენი მეგზურობა იმ სოფლებისაკენ, სადაც ბევრი ნადავლის აღება შეიძლებოდა. სეიდრ აჰმედ-ფაშამ ისინი გამოიყენა და წინ გაიძლოა. მათ მიერ ნაჩვენებ მიმართულებას მაინც არ ენდობოდა და ისლამის ჯარისკაცები ერთად

331

358 იყვნენ, თავით, ფეხებამდე შეიარაღებულნი; ასე გადავსერეთ გზები და თეიმურაზ-ხანის ქვეყანაში შევედით, თურმე ეს ტომი ახალციხის||ვეზირის – საფარ-ფაშას ქვეშევრდომი ყოფილა. თეიმურაზ-ხანის შვილი სამი ათასი შეიარაღებული, სრულყოფილი, თავით ფეხებამდე რკინაში ჩამჯდარი ქართველი ვაჟკაცებით, ორი ათასი ქვეითი ჯარით და მეთოფე ჯარით მოვიდა და [ოსმალთა] ჯარის ერთ მხარეს დადგა სარდალ ყაზრ სეიდი აჰმედ-ფაშას საჩუქრები გამოუგზავნა. ამ თეიმურაზ-ხანის შვილსაც ჰყოლია განდგომილი ტომები. ისლამის ჯარს გაუძღვა, ფერნაქის, სელსელის, ფარაკანის, ფენაქის, ქომლას, სამარლას ნაპიეები დაიპყრო და სამი დღის შემდეგ ახარის ციხის ძირას დაბანაკდა. ეს

ციხეც დაიმორჩილეს. ერთ გორაკზე პატარა, მრგვალი ციხეა. ანუ-შირვანის შვილის – ჰორმუზ გვირგვინოსანის აშენებული ყოფილა. პატარა ზარბასნები აქვს. მისი მცხოვრებლები მეომარი ხალხი არ ყოფილა, მაგრამ საშინელი ქურდობა იციან. მათ შეუძლიათ ციდან ვარსკვლავიც კი მოიპარონ. ქუთფაჯ-ფაშას ფრთიდან ორი ისეთი ვარსკვლავით ლამაზი ქალწული წამოიყვანეს, რომ მათი მსგავსი ვერ მოიძებნება თვით იმ ფერიებში, რომლებიც დამასკოს ახლოს არიან⁴. თითქოს იმათ ამბავს აუწყებს ქვეყანას ყურანის დიდებული ადა: „ჩვენ შევექმნით ადამიანი საუკეთესო აღნაგობით“⁵, სეიდრ აჰმედ-ფაშამ ისინი ქუთფაჯ-ფაშასაგან ათას-ათას ყურუმად იყიდა და ოც სხვა ქალიშვილთან ერთად სულთან იბრაჰიმ-ხანს გაუგზავნა. ამ დროს მანასკერტის ფრთას ტყვედ ჩაუვარდა სამეგრელოს ბეგის ბიძაშვილი. მან ასი ტყვე, ათასი სული საქონელი, მრავალი საპალნე ოქროქსოვილი, მრავალი საპალნე ფარჩა მისცა და თავი გამოისყიდა. ამ ძლევამოსილ ლაშქრობაში ერთი ზროხა ნახევარ ყურუმად იყიდებოდა და ერთი ცხვარი – ხუთ ახჩად. ამ დროს სეიდრ აჰმედ-ფაშას აჩიკ ბაშის ბეგისაგან საჩუქრად მოუვიდა ხუთი მონა და ხუთი მხევალი. მე, მწირსაც, ერთი მონა და ერთი მხევალი მიბოძა. აქედან ძლევამოსილი ლაშქრით გამარჯვებულად ვიარეთ დასავლეთისაკენ და 11 საათში ნიჯახის ციხეში მივედით; იქიდან – ახჩა-ყალაში; იქიდან – ჯიქის ციხეში; იქიდან – ნიკერტის ციხეში; იქიდან ქუჩუკ-ყალამი, ამგვარად. გურჯისტანი და სამეგრელო თავიდან ბოლომდე დაპყრობილ-დამორჩილებულ იქნა. მათი ბეგები ყაზრ სეიდრ აჰმედ-ფაშასთან საჩუქრებით მოვიდნენ. რადგანაც ეს ციხეები მთიან ადგილებში მდებარეობენ, მათ აღარ მივხედეთ, გვერდი ავუარეთ და აფუანეს ნაჰიე დავიპყარით. აქედან გზა განვაგრძეთ, თექრექის ციხის ძირას გავჩერდით და შევისვენეთ. ჯარის ხმაური რომ გაიგონეს,|| მეგრელები შემინდნენ, ციხიდან საჩუქრებით გამოვიდნენ და შეწყალება ითხოვეს. თხოვნა მხედველობაში არ მივიღეთ, და ჩვენი ჯარი ტყვეეჯბითა და ნალავლით აივსო. ამგვარად

359

332

ყველა ისე დიიტვირთა, რომ აღარ შეეძლო წაელო შარიათით გათვალისწინებული თავისი წილი [ნადავლისა]⁶.

მდინარე ჭოროხს დავყევით, გონიოს ციხის ძირას დავბანაკდით და დავისვენეთ. ნადავლი ტრაპიზონში გაიგზავნა და გონივრულად გაიყიდა.

LXXXIII მებრელების ენა¹

ართი – ერთი; ჟრი – ორი; შ(ს)უმი – სამი; ომ(თ)ხ – ოთხი; ხუთი – ხუთი; ფშქვი – ექვსი; იშქვთი – შვიდი; რუუო – რვა; ჯ(ჩ)-ოლ(ხ)ორ – ცხრა; ვთი – ათი; ართი ვთი – თერთმეტი; ქოა(შ)ალ – პური; დაჰ(ჩ)ხირ – ცეცხლი; ფორ – ფარი; იშხური – ცხვარი; დრკ(ყ)ათ – ქამარი; დუდღი – თავი; დშქა – შეშა; ჯოლოზ(რ) – ძალ-

ლი; ჯ(ჩ)ხუ-ძროხა; გისინ – ხბო; იჯმ – მარილი; იჯ[ც]ხნ – ცხენი; ღაჯ – ღორი; გრუთ(ნ) – ვირი; თუთ – დათვი; კ[ყ]ვლ – ყველი; მრჯვან – მაწონი; ...²; ...³; ვად – მოდი; ჩ[წ]ად – ადამიანი; დახორ(დ) – დაჯექ; მლაული – არ წახვიდე, თინა – გოგო; ოჯ[ქ]კომ – ვჭამოთ; ვად ჩ[წ]ად – მოდი, კაცო; აშ მორთ – აქეთ; მლაული ჩ[წ]ად – არ წახვიდე, კაცო; აში მორნ(თ) ვად მამად – ღომი არის მამა; ვად დიას – მოდი, დედა; ართი ღაჯ ოჯ[ქ]კომ – ერთი ღორი ვჭამოთ; ჯოლოზ(რ) – ძაღლები⁴; თნი იავუ ბჯუდ ჰათმა ღაფა – შევთხოვ, რათა ღმერთმა ქვად გაქციოს; ვაი ჩ[წ]ად – მოდი, კაცო; დბ(ი)ჰრ მლად(ვ)ლი იშხური ქობალ ოჯ[ქ]კომ – დაწექ, არ წახვიდე ცხვარი, პური ვჭამოთ; ვად ჩ[წ]ად დახოდ კ[ყ]ვლ ქობალ ჯრჰვან⁵ ოჯ[ქ]კომ – მოდი, კაცო დაჯექ, ყველი, პური, მაწონი ვჭამოთ. კ[გ]დმოზრუთ(ნ)დი და მაკოჯ[ც]ე მამა დაგრჩინო – გადმოზრუნდი და მაკოცე მამაშენის გულისთვის.

360

||სამეგრელოში ყოველ ტომს თავისი დამახასიათებელი, განსაკუთრებული კილოკავი აქვს. დიდი ქვეყანაა. სამოცდაათნაირი მოსავალი მოდის. ბევრი ჰყავთ ცხვარი, თხა, ღორი. მთებში – ირემი, შველი, ...⁶ ქეჭვილანის ცხენები ჰყავთ, მაგრამ თათარისტანში, გურჯისტანსა და სამეგრელოში სულ არ იცის ვირი და ჯორი. ამ ქვეყნებში ბევრია კვერნა, კლდის კვერნა, მელა, გარეული კატა, მგელი და [გარეული] ქათამი. რადგანაც პურსა და ქერს ცოტას თესვენ, ცოტაც მოდის; სიმინდი და ღომი ბევრი მოდის. მაღალ მთებში უხვად არის კაკლის, ბზის, ფიჭვის და ღვის ხეები; კიპარისის ხეები იშვიათია. ესენიც აბაზა და ჩერქეზი ხალხებივით მთებში ცხოვრობენ. მათი სოფლე-

333

ბი მუდამ ერთ ადგილზეა – არ მომთაბარეობენ. ბად-ვენახიანი, ეკლესიებიანი, კეთილმოწყობილი ციხეები და სოფლები აქვთ. ეს იმიტომ, რომ ისინი ძველი ხალხია და მათი მიწა დიდი ქვეყანაა.

აქედან სამხრეთით, არზრუმისაკენ გავემართებით და მესამე დღეს დავანლის ნაპიეში მივედით. თორთუმის სანჯაყის მიწაზე მდებარეობს და მორჩილი ნაპიეა, რადგანაც უსაფრთხო და მშვიდობიან ადგილას შევედით, ახალციხის ვეზირმა საფარ-ფაშამ სეიდრ აჰმედ-ფაშასაგან ნებართვა აიღო და მრავალი ტურფა და იშვიათი საჩუქარი მიართვა. ჩვენ ბატონ არზრუმის განმგებელსაც საჩუქრები გაუგზავნა. [ახალციხის] ვილაიეთის ჯარი თეიმურაზ-ხანის შვილთან, ალექსანდრე-ხანის შვილთან და ქართველ ბეგებთან ერთად ჩილდირისაკენ გამართნენ. ყაზრ სეიდრ აჰმედ-ფაშა კი ძღვევამოსილი ლაშქრით 4 საათში მივიდა ერთ ადგილას, რომელსაც ძუვანეს ხევი ეწოდება. ისპირისა და თორთუმის მთელი მოსახლეობა საჩუქრებით მოვიდა სეიდი აჰმედ-ფაშასა, ბაკი-ფაშასა და ქუთფაჯ-ფაშასთან. საჩუქრები მიართვეს. აქურობა სეიდი აჰმედ-ფაშას სანჯაყის საზღვარია. აქედან გზა განვაგრძეთ და ქალაქ თორთუმში შევედით. ყველა წარჩინებული სეიდრ აჰმედ-ფაშას შესახვედრად გამოვიდა. შარაგზის მარჯვენა და მარცხენა მხარეს იდგნენ და ულოცავდნენ: – „კეთილი იყოს თქვენი საღვთო

ომიო“. მთელი ჯარი რომ გადავიდა, „სამ“-ისა და „ნერიმან“-ივით⁷ ბედნიერი ყაზნ სეიდრ-ფაშასთვის ჩვენი ბატონის – დავთარდარ ზადე-ფაშას მიერ გამოგზავნილი კარვის მოწყობილობა კარავში შეიტანეს და მის ცხენს ექესი ცალი ნახჭევური ფოლადის ცხენის ჯავშანი გადაჰკიდეს. || იმ ქვეპილანის [ცხენზე] ყახზი [სეიდრ აჰმედ-ფაშა] შეჯდა. სუნიტების წესზე თავზე მოხვეული თედლესანი ძერს ეშვებოდა, თავით-ფეხამდე რკინაში oye ჩაფლული, „ბურლუკ“ და „უილუკ“⁸ შვიდთავიანი გველეშაპივით მოდიოდა და მარჯვნივ და მარცხნივ სალამს აძლევდა. ხალხი ორივე მხრიდან ლოცვა-კურთხევას უთვლიდა: „ღმერთი შეგეწიოს, ჰეი, ალაჰისათვის მებრძოლო გმირო!“ ამ დროს ციხეში ზაობაზნები გავარდა მისი კეთილი მობრძანების აღსანიშნავად და ქალაქ თორთუმის მთებმაც გუგუნი გამოსცეს. სეიდი აჰმედ-ფაშა დიდი ზარ-ზეიმით მივიდა თავის სასახლეში. ბაკი-ფაშა, ქუთფაჯ-ფაშა და სხვა მუსლიმი გმირები, რვა სანჯაყის ბეგი სამ დღეს ქალაქგარეთ ვბანაკობდით. მეოთხე დღეს არზრუმისაკენ გავემართეთ.

ჩვენი მგზავრობის მესამე დღეს, ათას ორმოცდაჩვიდმეტი, (1647) წლის კასიმის პირველ დღეს⁹ ფეხი შევდგით არზრუმის მიწაზე და გავიარეთ ადგილი, რომელსაც საქართველოს ყელი (გურჯრ ბოლაზი) ეწოდება. სოფელ უმდუმში მივედით. აქედან ძლიევამოსილი ლაშქარი დიდი ზეიმით არზრუმში უნდა წასულიყო. რადგანაც ამ დროს ფაშის

334

ჯარის დასახვედრად მოვიდა ჩვენი ბატონი დავთარდარ ზადეს ქეთხუდა ალი-ალა, დიდი ზარ-ზეიმით ვიარეთ და ჩამოვხტით ჩვენი ბატონი დავთარდარ-ზადეს კარავთან, რომელიც გუმქალზე გუნბეთში იდგა, ჩვენმა ბატონმა მალაღირსეულმა ფაშამ თქვა: „ბედნიერი იყოს შენი წმინდა ომიო“, სეიდრ აჰმედ-ფაშას შესახვედრად კარვის კარამდე მოვიდა და ერთმანეთი გულში ჩაიკრეს. ბაკი-ფაშა მარცხნივ მოისვა, სეიდრ-ფაშა – მარჯვნივ; დასხდნენ და მოისვენეს ქუთფაჯ-ფაშა და სხვა მირლივებიც ფაშის ხელზე კოცნით გაპატიოსნდნენ. ყველა გმირს ისეთი დიდებული პატივი სცა, ენით გამოთქმა შეუძლებელია. შემდეგ ყველა გმირს 170 ცალი ოქროთი ნაკერი საპატიო ხალათები უბოძა. სეიდი-ფაშას, ბაკი-ფაშას და ქუთფაჯ-ფაშას თითო სიასამურის ქურქი ჩააცვა. დაიწყო ყველა მირლივასაგან ნადავლისა და საჩუქრების მოსვლა. პირველად სეიდი-ფაშასაგან მოვიდა ას ორმოცდაათი კაზაკი ჭაბუკი, თერთმეტი კაზაკი ატამანი, ორასი მეგრელი ტყვე, ას ორმოცდაათი მონა, ორმოცი ოყა ვერცხლის ჭურქელი, ასი მხევალი, ერთი ჯორის საპალნე ოქროქარგული კვერნის ბეწვი, შვიდი ჯავშანი და სხვა ძვირფასი ნივთები. შემდეგ, როდესაც საფარ-ფაშას, ბაკრ-ფაშას და ქუთფაჯ-ფაშას საჩუქრებიც მოვიდა, გახარებულმა ფაშამ მათ, კაფუჯი-ბაშიებსა და ვილაეთის წარჩინებულებს უხვი საჩუქრები დაურიგა. იმ დღის შემდეგ ზამთრის სუსხი გაძლიერდა და კარვები თოვლმა დაფარა. || მეჯლისის თათბირზე გადაწყდა, რომ ერევანის სალაშქროდ არ წასულიყვნენ, რადგან შეიძლება, ჯარი დაუძლურდესო. ყველა თავის სამშობლოსაკენ გაემართა. ჩვენი ბატონი ფაშა

თავისი დიდებული კარვით გუმქმლუ გუნბეთში დაბინავდა. ლხენასა და ქეიფში ვიყავით გართული. თურმე, ჩვენი ბატონი ფაშა ჩემზე ოდნავ გულაყრილი ყოფილა. სეიდრ აჰმედ-ფაშას ვთხოვე, მისი საშუალებით შევეწყნარებინე. მანაც შესაფერის დროს უთხრა „თუმცა დანაშაული ჩავიდინეთ, როდესაც თქვენი დიდებული ბრძანებით ჩვენს სამსახურად მოსული ევლია ჩელები გონიოს გასათავისუფლებლად წავიყვანეთ, მაგრამ გთხოვთ აპატიოთ, რადგან გონიოს აღების დროს მუჰამედის ლოცვა პირველად ევლია ჩელებიმ თქვა და მრავალჯერ დასძახა მაჰმადიანური მოწოდება გმირების საომრად აღსაფრთოვანებლად. მსოფლიო მოგზაურია, კეთილმოუბარი, ყურანის ზეპირად მცოდნე და ალაჰისათვის მეზრძოლი თქვენი მონა-მორჩილი. ჩვენი დანაშაულია და მას კი აპატიეთო“. ჩვენმა ბატონმა ფაშამაც ხუმრობით დაიწყო: „მას არ ეპატიება, რადგანაც ჩვენ იგი სანჯაყ-ბეგებთან ერთად ერევის ჯგუფში განვაწესეთ. ის კი ისეთ ადგილას წავიდა, სადაც არ უბრძანებიათ. დანაშაული ეპატიება, თუ თავადან ბოლომდე რვა საათში წაიკითხავს ყურანს; თუ წმინდა ხათმს რვა საათ-

335

ში შეასრულებს; თუ არა და ენით დასჯა შუბით მიყენებულ ჭრილობაზე მძიმეა“. ეს რომ თქვა, მე მწირი, ხელზე ვემთხვიე და ალაჰის სახელით ცხრა საათზე მეტ ხანს ვასსრულებდი ხათმს. ისევ მივედი და მიწას ვემთხვიე. ერთი სიასამურის ქურქი, ვერცხლით დარახტელი ჟღალი ცხენი, ერთი ხელი ტანისამოსი, ორი ქართველი მონა მიწყალობა და მე, მწირი, არზრუმის ვილაიეთის სალოცავ სამსახურში გამამწესა დღე და ღამ მოლხენასა და ნეტარებაში ვიყავი. მაგრამ, როგორც ერთ ბეითშია ნათქვამი: „ყოველი დიდებისა და სიხარულის ბოლო უბედურება ყოფილა; კარგი დღის დასასრული მწუხარება ყოფილა“ – ბედკრული დროის წესით, ჩვენი ქეიფი მწუხარებით წაიბილწა; ასე რომ სტამბოლიდან ერთი შიკრიკი მოვიდა და თქვა: „სულთან იბრაჰიმმა დიდვეზირი სალიჰ-ფაშა მოაკვლევინა და მის ადგილას თეზქერეჯი აჰმედ-ფაშა დანიშნა დიდვეზირადო“¹⁰. მიუხედავად იმისა, რომ ფაშა ძლიერ შეწუხდა, არავის გაანდო ამბავი დღედაღამე საუბარში გაატარა და არზრუმში დარჩენი [ჯარებს] დაუკავშირდა. ეს იმიტომ, რომ სალიჰ-ფაშა ჩვენი ფაშის მამის, მუსტაფა-ფაშას რჩეული მსახური იყო. ჩვენი ბატონი ფაშისათვის არზრუმის ვილაიეთის ბოძებაც მისი მეშვეობით მოხდა. ჰეზარფარა აჰმედ-ფაშა¹¹ კი, მას შემდეგ რაც მუსტაფა-ფაშა ბაშთეზქერეჯი გახდა, ჩვენი ბატონის – დავთარდარ-ზადეს||მოსისხლე მტერი იყო. ფაშამ ისევ განაგრძო სეიდისთან, ბაკისთან, ქუთფაჯთან, დელი დილავერ-ფაშასთან თათბირი. რადგანაც მე, მწირმა, დიდი ხნიდან ვიცოდი ამ ფაშების ამბავი, საჭიროდ ვცანი სათითაოდ ამეწერა.

363

ქეთენჯრ ომარ-ფაშას ძე ბაკი-ფაშა¹²: პატიოსანი, ამაყი, დიდებული, უბრალო, სარკესავით სუფთა გულიან, გულდია ხასიათის ადამიანია. ზოგი ისეთი ამბავი გადახდენია და ისეთ მდგომარეობაში ყოფილა, რომ ჯაჭვებით შებორკილი მელამიც კი არ იტყოდა უარსჩ.

გონიოს ომიდან დაბრუნების შემდეგ მირლივებთან და ემირებთან ერთად მაჰმადიანური სუფრის თავში რომ ილხენდნენ, ბაკრ-ფაშა და სეიდრ აჰმედ-ფაშა საუბრის დროს შეკამათდნენ და საჩხუბრად გაიწიეს. მე, მწირს, მითხრეს: „ადექი, ევლია, განგვსაჯე. მშიერ კუპზე ვიჭიდოთ, რომ შემდეგ კარგად ვჭამოთ“. მე, მწირმაც, მსაჯულობა ვითავე. შეიბნენ. რადგანაც ბაკი-ფაშა ძალუმი იყო, სეიდი-ფაშა დაჯაბნა. ის იყო სეიდრ-ფაშა უნდა დაემარცხებინა რომ ამის შემდეგ ორი მცდარი ილეთი ჩაატარა. სეიდი-ფაშა კი მთელი მონდომებით გაისარჯა, რაც ძალა ჰქონდა მკლავებს გადასცა და მთასავით ბაკრ-ფაშა ისე დაახეთქა სუფრაზე, სუფრის ძვირფასი მოწყობილობა და საჭმელები სულ ნამცეც-ნამცეც იქცა. მთელი დამსწრე საზოგადოება განცვიფრდა, შეცბა და ის იყო ყველანი თავ-თავის კარვებში უნდა

336

წასულიყვნენ, რომ მასპინძელმა, ჩვენმა ბატონმა დავთარღარ-ზადე მეჰმედ-ფაშამ ბრძანა: „ჩქარა, სხვა საჭმელებიო“ და სუფრა ხელახლა გააწყობინა. ამ ორ ვეზირს კი დიდებული ტანისამოსი ეწყალობა. ბაკრ-ფაშამ თქვა: „მე დავმარცხდი – მამდარი ვარო“ და თავისი კარვისაკენ გასწია. ჩვენმა დიდსულოვანმა ბატონმა შესანიშნავი სუფრა გააწყობინა, მეჭაშნიკეთა უხუცესს ჩააბარა და ბაკრ-ფაშას კარავში გაუგზავნა. მეორე სუფრაც გააწყობინა და სეიდრ-ფაშას გაუგზავნა. მეჭაშნიკეს დააბარა: „ესენი თავის ჭურჭლიანად ჩემს ძმებს, ბაკრ-ფაშას და სეიდი-ფაშას ვუძღვენიო“, შემდეგ ჩოხადარ ბეჰლულადას ხელით სეიდი-ფაშას გაუგზავნა ერთი სიასამურის ქურქი და ბაკრ-ფაშასაც ერთი სიასამურის ქურქი – სილაჰდარ ფილიბელი მეჰმედ-ადას ხელით. თან დაამატა: „გაფრთხილდით, თუ რამე მოგცენ, არ აიღოთ, თორემ თავებს დაგაყრევინებთო“, დამსწრეთ გაუკვირდათ ეს დიდსულოვნება. ბაკი-ფაშა სამეფო ფუტკარივით დიდმუცელა, კარგი მოჯირითე და ცხენოსანი იყო, მაგრამ უბრალო ცხენი ვერ უძლებდა. მიუხედავად ამისა, მაინც მარჯვე ცხენოსანი და მკვირცხლი იყო. ||მისი მხიარული ქცევა საზღვარს სცილდებოდა, მაგრამ საღვთო ომში ფრიად სახელოვანი გმირი იყო. როდესაც ყარსში მბრძანებლობდა, ერევნის ხანებსა და ირანის სულთნებს შავ დღეს აყრიდა. აი, მაგალითად: ერთხელ, შუალამისას, ყარსიდან გაქრა სამასი მარჯვე მხედრის თანხლებით და სამი დღის შემდეგ უკნებელი და ნადავლით დატვირთული დაბრუნდა – სამასი ტყვე მოიყვან. შუშიქის დციხისათვის ბრძოლაში მის მიერ გამოჩენილი სამართლიანობა და სინდის-ნამუსი [ხალიფას] ეტოლებოდა. თავისი განსწავლულობითა და ღვთისმოსაობით თითქოს მეორე თავთაზანი¹⁴ იყო: ისეთი დიდსულოვან და გულუხვი იყო, რომ იმისთანა კაცს არ უნახავს. არსებითად, თუ, ეს ორი თვისება ერთ ადამიანშია თავმოყრილი, მთელი საქციელი და უარყოფითი თვისებები გაქარწყლებულია, იმ ნათქვამისს არ იყოს: ქონება და ცოდნა ფარავს ყოველგვარ სირცხვილს“¹⁵.

364

განსაკუთრებული სიამამაცით ქვეყნის დამამშვენებელი ვაჟკაცი და მეთაური იყო. ოხუნჯობა თავის წრეში იცოდა. ფადიშაჰის დივან-

ში მტკიცედ და ღირსეულად ეჭირა თავი; კეთალშობილი ადამიანი იყო.

ყაზი სეიდნ აჰმედ-ფაშა¹⁶: თავგადასავალს თვითონ ჰყვებოდა ხოლმე. აბაზებისა და ჩერქეზების ხალხებს შორის ერთი ტომია, რომელსაც საძი ეწოდება. აბაზური ენაც იციან და ჩერქეზულიც. მამაცი, გულადი, მპარავი ხალხია. უმთავრესად აბაზას ტომებში ტრიალებენ, თვით მათი განსაკუთრებული კილო გვიჩვენებს, რომ იმ ტომიქ დან არიან. რადგანაც აბაზებს შავი ზღვის სანაპიროზე ნავსადგურები

365

აქვთ, ამათ აბაზები ძალიან სჭირდებათ. ამ აბაზთაგან გამოსული მელექ აჰმედ-ფაშა, თავის დაახლოვებულ სახელოვან ადამიანთან ერთად, რომელსაც ზენჰუსი ერქვა, საძის მთებში საყაჩალოდ წავიდა. ეს სეიდი აჰმედ-ფაშა, რომელიც მაშინ ბავშვი იყო, ტყვედ ჩაიგდეს და ნავსადგურში ვაჭარს მიჰყიდეს. ვაჭარმა იგი ეგვიპტეში ჩაიყვანა და ერთ...ს¹⁷ მიჰყიდა. სანამ ოცი წლისა გახდებოდა, სეიდი-ფაშა ჯირითობასა და ცხენოსნობაში იწვრთნებოდა. ისე დახელოვნდა, რომ ერთხელ, როდესაც ჯირითს თამაშობდნენ ასპარეზზე, რომელიც კაიროს გარეთ არის, სეიდი-ფაშამ სამხედრო ხელოვნების ყოველ სახეობაში ოსტატობა გამოიჩინა და ეგვიპტეში სახელოვანი და გამოჩენილი ადამიანი გახდა. ერთხელ მეწამული ზღვის გემით მიემგზავრებოდა; ჰასანის კუნძულის ახლოს ხომალდი დაიმსხვრა, ყველანი დაიხრჩვნენ და მხოლოდ სეიდი-ფაშა გამოვიდა ნაპირზე – ერთი დღე და ღამე მოცურავდა ფიცარზე მჯდომი. მულიჰის ციხე-სიმაგრეში მოხვდა და იქ რამდენიმე დღეში მომჯობინდა. თავისი ბუნების შესაფერი, ერთგული მეგობარი იშოვა, აილო ჯოხი და ეგვიპტისაკენ გაემართნენ. გზაში სამ არაბს¹⁸ შეეფეთნენ. არაბებმა იფიქრეს: „გავხადლოთ და მათი გაძარცვა მოინდომეს. სეიდნს შუბი მოუღერეს; სეიდნმ ფიცხლავ, ოსტატურად გააგდებინა არაბს ხელიდან შუბი. თავში ბეზუთი ჩასცხო და არაბის ფაშატს მოახტა. დანარჩენი ორი არაბიც არ დაინდო, ცხენებიდან ჩამოყარა და თავები დააყრევინა. მეორე არაბის ტანისამოსი მისმა ამხანაგმა სეიდნ-ალიმ გადაიცვა სხვა არაბებსაც შეებრძოლნენ და ორი ვაჟკაცი თერთმეტი ფაშატით მოვიდა ეგვიპტეში. აქ ეგვიპტის ფაშის სამსახურში იმყოფებოდნენ. რადგანაც სულთან იბრაჰიმ-ხანს მოჯირითეები სჭირდებოდა, ფირმანით ეგვიპტიდან გამოითხოვა თორმეტი მოჯირითე. ეს სეიდი-ფაშაც მათთან ერთად სტამბოლს გაგზავნეს. სასახლეში ჯერ სეფერლი იყო. შემდეგ ხაფთან ალთონს თანამდებობას მიაღწია. იქაც სახელითა და ღირსებით შედის სახასო ჯარის ნაწილში. ჯირითის მოთამაშეებსაც ბევრს შეუწუხა გული, ერთხელ სულთან იბრაჰიმმა სეიდის უბრძანა: „აბა, სეიდნ ჩემ დაახლოებულ პირებს გაუფრთხილდი, ჯირითე არ დაჰკრაო“, სეიდნ მ აბაზური კილოთი უპასუხა: „ღმერთსა ვფიცავ, ჩემო ფადიშაჰო! თუ ისინი დამკრავენ, მეც ყველას დავკრავ. ბრძოლაში ხუმრობა არ იქნება – თუ თავში დამკრავენ, მე მათ კბილებში ვაძგერებო“. იბრაჰიმ-ხანს მოეწონა და უბოძა ათასი ოქრო, ერთი სიასამურის საპატო ხა-

ლათი. მასთაჯი-ბაშის თანამდებობას მიაღწია. ერთხელ, ჩემენ-საფას ასპარეზზე ჯირითს რომ თამაშობდა, ხელმწიფის რამდენიმე დაახლოებულმა პირმა გამოიწვია ჯირითში. ერთი მათგანი სეიდის შეება. სეიდრმ იგი იმავე წამს დაამარცხა, ჯირითით ცხენიდან ჩამოაგდო და

338

სული გააფრთხობინა. მისმა ამხანაგმაც მოუღერა თუ არა სეიდის ჯირითი დასაკრავად, სეიდრმ მასაც ამგერა ჯირითი და უსულო მკვდარივით ცხენის ფლოქვებთან დაახეთქა. სულთნის სასახლის საავადმყოფოში წაიყვანეს. ამ ამბავმა იბრაჰიმ-ხანი საშინლად განარისხა და ბრძანა: „ამ ასპარეზზე სეიდრც უმალ ჩამოაგდეთ ცხენიდან და მოკალით“. მის გვერდით მყოფმა პატიოსანმა დაახლოებულმა პირებმა უთხრეს: „ჩვენო ფადიშაჰო! ახლა სეიდრ ცხენზეა, თვალებს აბრიალებს, შვიდთავიან გველემშაპად არის ქცეული, ხელი დაშნისათვის უტაცნია და წელზე თორმეტნაირი იარაღი ჰკიდია ჩვენ რომ ვთქვათ კიდევ: „მოდო დავცხოთ და მოვკლათ“, მაგას აქ ცხენიდან ათასი კაციც||ვერ ჩამოაგდებს. ბევრი დაილუპება და ფადიშაჰის თვალ- 366 წინ სირცხვილით თავი მოეჭრებათ. ჩვენ ფადიშაჰს ვებვეწებით – ამჯერად ეს ერთი წვეთი სისხლი აპატიეთ და სხვა დროს იყარეთ ჯავრიო“. სულთან იბრაჰიმ-ხანმა მათი მუდარა არ შეისმინა, გაცეცხლდა: „თვალწინ მიკლავს დაახლოებულ პირებს და მე ცოცხალს გაეუშვებ? საგანგებოდ გავაფრთხილე, ჩემი დაახლოებული პირები არ დაეხოცა“. ეს რომ თქვა, უპასუხეს: „ჩვენო ფადიშაჰო! ეს არის საბრძოლო ასპარეზი და სულთანთან სიახლოვეს არა აქვს მნიშვნელობა, შერცხვენის ასპარეზი კი არ არის, ვაჟკაცობის ასპარეზია. აქ სულ ერთია დამრტყმელი და ის, ვისაც დაჰკრეს, მოკლული, თუ მკვლეელი – ოსმალთა კანონია. ჯირითი ომის ერთი სახეობააო“, მრავალი ტკბილი სიტყვით განუმარტეს და ემუდარნენ. მიუხედავად ამისა, მანც თავისი დაიჟინა და ბრძანა: „უსათუოდ მოკალით“. სეიდის ერთგულმა მეგობრებმა უსიტყვოდ ანიშნეს. სეიდი მაშხვე ცხენის კისერზე გაწვა, ადგილიდან მოსწყვიტა ცხენი და ჩემენ-საფას ასპარეზიდან გაქუსლა. სამეფო საჯინიბოს კარის [უბანში] იყო, შემდეგ სამეფო კარის უბანში გადავიდა, სტამბოლში საიდუმლოდ იმყოფებოდა და მიიშალა. სულთნის ბევრი დაახლოებული პირის თხოვნით, რამდენიმე დღის შემდეგ სამეფო სასახლის ჭაშნაგირთა უფროსის თანამდებობა მიიღო. იქიდან ბუდინში წავიდა სიავუშ-ფაშასთან. აქ მას შიმონტორნას სანჯაყი უბოძეს. კობანის სანჯაყის ნაჰიეებში და ბალატონის ტბის ნაპირზე ფუკის, ქემენდვარის, ეგერვარის ციხეებსა და ურჯულოებს – ზრინის ძესა და ძეგანის ძეს დღედაღამ ებრძოდა. შუა უნგრეთში ვაი-უბედურება დაატრიალა. ააოხრა და დაანგრია ტატას, პაპას, პერსირემის, ჩობანიჯას, სიუვარის, სენ-მარტინის, იანინას, კომარნოს სანახები. ავსტრიის ხელმწიფემ მის შესახებ რამდენიმეჯერ მოახსენა სტამბოლს, მშვიდობის საწინააღმდეგო საქმეებს სჩადისო. ბოლოს პერსირემის ციხის უფროსს მტრად გადაეკიდა, სამოცდაათი ვაჟკაცი წაიყვანა და ღამით ციხეს შემოადგა. სამოცდახუთი კაცი ციხესთან

367

საფარში ჩასხა და თვითონ კი ხუთი კაცით ციხისაკენ გაემართა. როდესაც მისი მბრძანებელი საქმით იყო გართული, თხრილით ციხეში შეაღწია. ცხენი გაახტუნა და ალაყაფს მიადგა. ციხის უფროსს მკერდში ჯავარდენი დაჰკრა და მიწას დაანარცხა. სხვები კი მისი შიშით გაიქცნენ. ამ დროს ათ-ხუთმეტ დიდკაცსაც სიცოცხლე გაუმწარა. მართლმართო რომ მიდიოდა, ზურგს უკან ციხეში ზარბაზანი გავარდა და სამასი ცხენოსანი დაედევნა. სეიდიმ საფარი უკან რომ მოიტოვა, სამოცდახუთმა ვაჟკაცმა ალაჰი ახსენა, გამოვდნენ და მოსული სამასი მეომრიდან ას ორმოცდაათი აკუწეს ორმოცდაათი ციხისაკენ გაიქცა და ასი კი თავის კაპიტნიანად ტყვედ ჩავარდა. ესენი, ცხენები და ხალიჩები მეორე დღეს დილაადრიან სიავუმ-ფაშას მიჰგვარა. თვითონ კი ეწყალობა საპატიო ხალათი, ძვირფასი თვლებით მოოჭვილი თავსამკაული, თვალ-მარგალიტით დარახტული ცხენი და სამი ქისა ნაღდი ფული. დღითი დღე სეიდნ-ფაშამ საზღვარზე მდებარე კანი-ქეში, ბუდინში, ერლაუში სახელი მოიხვეჭა და ცნობილი გახდა. მის მიერ პერსერემის კაპიტნისა და ამდენი მეომრის ამოწყვეტის ამბავი ავსტრიის ხელმწიფემ ფადიშაჰს შეატყობინა. ნახეს, რომ შშვიდობის საწინააღმდეგო საქმეებს სჩადის: იმ წელიწადს გავრცელდა ხმა, რომ ერევნის მხარეში სპარსელები თავიანთ მოქმედებით ზავს არღვევდნენ. სადრაზამმა სალიჰ-ფაშამ დავთარდარ-ხზადეს არზრუმის ვილაიეთი რომ მისცა საგამგებლოდ, ესეც შეიწყნარა და უბოძა თორთუმის სანჯაყი – საზღვარზე რაც უნდათ, ის გააკეთონო. ბედნიერება მოსილმა, მისმა უდიდებულესობა ფადიშაჰმაც სეიდნ აჰმედ-ფაშას დანაშაულებათა დავთარში არ ჩაიხედა, [ფადიშაჰის] თვალწინ დაახლოებული პირების დახოცვა აპატია. ერთი ქისა ოქრო, ერთი კარავი, ათი წყება ჯორი, ათი წყება აქლემი, თული, დოლი და დროშა უწყალობა. შვიდი ქეჰეილანის ცხენი და ხალიჩა უბოძა და თქვა: „ვისაც მე ვუყვარვარ, სეიდი-ფაშას პატივსა სცემსო, იარე, ღმერთმა ხელი მოგიმართოსო. შენ თორთუმის სანჯაყში გაგზავნი, რათა ირანის საზღვარზე იბრძოლო“. როდესაც სკუტარში გადმოვიდა, სტამბოლის წარჩინებულებისა და დიდკაცებისაგან ბევრი საჩუქარი მოუვიდა. გზა განაგრძო და თორთუმის სანჯაყისაკენ წავიდა. მე, მწირი, მას შუშუქის, გონიას და სამეგრელოს ბრძოლებში შევხვდი. ყოველ ცისმარე დღეს ვეცნობოდი მის ამბებს, რადგანაც ჩვენი ბატონი ღდავთარდარ-ზადე სეიდნ-ფაშას თორთუმში არ აგზავნიდა და თავისთან იტოვებდა. მეგობრად გაიხადა და ყოველ თვე ერთ ქისა ჯიბის ფულს სახარჯოდ აძლევდა. რადგანაც არზრუმში ცხოვრობდა, მე მწირმა, რაღაც შემთხვევით გავიცანი და დიდხანს საუკეთესო ურთიერთობა გვქონდა; იმდენად, რომ ჯირითის ასპარეზობაზე ხუმრობით ჯირითი

340

მაძგერა სახეში და ოთხი კბილი პირში ჩამიცვივდა. ჩვენი ბატონი

დავთარდარ-ზადე ფრად შეწუხდა და ჩემი ოთხი კბილის სასისხლო ერთი ქისა [ფული] და ერთი ქეჭვილანის||ცხენი ჯარიმად გამოართვა. შევრიგდით, მაგრამ დიდებულ ყურანს რომ ვკითხულობ, დაბალი ხმით წარმოთქმულ ბგერებს: „სინ“-ს, „შინ“-ს, „სად“-ს, „ზა“-ს, „ზალ“-ს ჯეროვნად ვეღარ წარმოვთქვამ. მაგრამ ჩემი კბილის ჩაგდებინება მაინც ალალი იყოს სეიდი-ფაშასათვის; მისგან შვიდი ქეჭვილანის ცხენი, ორი ქართველი ბიჭი, ორი ქისა [ფული] მივიღე და მისი რამდენი საპატიო ხალათი ჩამიცვამს. გულუხვი, დიდსულოვანი, სიცრუისა და გამცემლობისაგან შორს მდგარი, სიმულვილისა და მტრობისაგან თავისუფალი, კეთილშობილი, წყნარი, მართალი, საუცხოო მეგობარი, მხიარული, გულდია, გულწრფელი, ქვეშევრდომებისათვის მზრუნველი, კარგი მეომარი, მტრის რისხვა, გამოჩენილი ადამიანი იყო, თუმცა დიდი ცოდნა და მეცნიერება არ მოდგამდა, მაგრამ მამაცი მეომარი, დიდი ძალის პატრონი, შეუპოვარი ხასიათის გულადი ფალავანი იყო. თავს არიდებდა ყოველგვარ აკრძალულს; წმინდა რწმენის, მჭევრმეტყველი, ქველმომქმედი პიროვნება იყო – ღმერთმა ხელი მოუმართოს!

ქუთფაჯ-ფაშა¹⁹: ფულთუკაძს ტომიდან არის – წარმოშობით ჩერქეზი; მამაცი, სახელოვანი, ვაჟკაცი და გულადი მირ-ლივა იყო. ეს ფაშა იყო სირიის ტრიპოლის მიწაზე, ჰამას და ჰუმუსის სანჯაყებში გაბატონებული არაბების უმეტესობა რომ გაწყვიტა. სამართლიანი, ქვეშევრდომებისათვის მზრუნველი, კარგი მეომარი, გამოჩენილი ადამიანი იყო, მაგრამ სრულებით არ იცოდა თურქული. იცოდა მხოლოდ ხმალი, ცხენი და აბჯარი. ჰუმუსის გარეთ, მდინარე ასის სანაპიროზე უდაბნოს არაბები ჩაუძაღლებია და მათი გვამებით გორაკი აღუმართავს. ახლაც ქუთფაჯ-ფაშას გორაკს უწოდებენ. სასახლე ქალაქ ანტიოქიაში ედგა. სასახლის კარიბჭეზე ისეთი ჯაჭვი ჰქონდა გაჭიმული, როგორც ეს აქვს ხოლმე ფუნდუკის ჭიშკარს. ასეთ რამესაც კი მოგვითხრობენ ერთხელ ქალაქ ანტიოქიის გარეთ არაბები მოსულან. ქუთფაჯ-ფაშა მაშინვე მხლებლებითურთ ცხენზე შემჯდარა ჯაჭვის გამხსნელი მეკარე ვერ უპოვია, რომ კარში გასულიყვნენ. მაშინვე ხმალი უშიშვლია და ჯაჭვისათვის ისე დაუკრავს, მისი ნაჭრები ახლაც კარის თაღზე ჰკიდია. გამვლელ-გამომვლელისათვის სასეირო ადგილია. ჩვენ მიერ გონიოსა და სამეგრელოში წარმოებულ ომში ამასავით ვაჟკაცობა არავის გამოუჩენია – ღმერთმა შეუსრულოს საწადელი!

დელრ დილავერ-ფაშა²⁰: როდესაც ბაღდადის დამპყრობის – სულთან მურად IV-ის ვეზირი ყარა მუსტაფა-ფაშა²¹ იანიჩართა ჯარში

თელიმხანეჯი-ბაში იყო, ეს დილავერ-ფაშა მისი მამლუქი იყო. წარმოშობით ქართველი, ტომით აჩიკ ბაში (იმერელი), სახელად დელი თულრ დილავერი გამოჩენილი ადამიანი||იყო. როდესაც ყარა მუსტაფა-ფაშა სადრაზამი გახდა, დილავერ-ფაშას თორთუმის სანჯაყი უბოძა თულით. შემდეგ, რადგანაც თორთუმის სანჯაყი სეიდრ აჰმედ-ფაშას

მიეცა, გადაყენებული დილავერ-ფაშა მონაწილეობას იღებდა შუშისა და გონიოს ბრძოლებში, სამეგრელოს რბევაში. აქ ძალიან ბევრი გმირობა ჩაიდინა. უემმაკო. ფიცხი ბუნების ადამიანი იყო. მაგრამ ბრძოლის დროს თვალს რომ არ აარიდებს ტოტებსა და ხის კაპებს, ისეთი მარჯვე ცხენოსანი, მეთოფე, მოქამანდე, მეომარი ვაჟკაცი იყო. ფრიად საოცარია შემდეგ სასაცილო ამბავი: ჩვენ ფაშასთან ერევის ხანისაგან ელჩად მოვიდა ერთი მამაცი, რომელსაც თოკმაკ ალი-ხანი ერქვა, და ძვირფასი საჩუქრები მოიტანა. თავისი საქონელი რომ წარმოადგინა, ვეზირმა ყველა მოუწონა. ელჩი მეტის-მეტად აქებდა შაჰის ქარხანაში დამზადებულ ერთ ხმალს, რომელსაც ძვირფასი ქვებით შემკული ქარქაში ჰქონდა. ჩვენმა ბატონმა ფაშამ ხმალი დილავერ-ფაშას უჩვენა და უთხრა: „ფაშა! ხმლის ცნობა იციო“. მან უპასუხა: „საუკეთესო ხმალი ისაა, რომელსაც კბილი ვერ მოეჭიდებაო“; აიღო ხმალი, კბილთან მიიტანა, ღრჭიალით დაამტვრია და გალაგდო. საწყალმა ელჩმა ინანა, რომ აქო ხმალი. ჭამის შემდეგ დილავერ-ფაშას განსაღუთრებული თასით მდულარე ყავა მოუტანეს, ფაშას ერთი არ ამოუსუნთქია, ისე მთლიანად გადაჰკრა. შემდეგ, როდესაც სასაკმევლო და ვარდისწყლის ჭურჭელი მოიტანეს ი სასიამოვნო სურნელება დატრიალდა, სახურავი ახადა და ნაკვერჩხლები მადიანად გადაყლაპა. ელჩი ამ ამბით გაოცებული დარჩა და ჩვენ ბატონ დავეთარდარ-ზადეს მიმართა: „ჩემო ხელმწიფევე, ამ ბატონს სახელად რას უწოდებენ?“ ფაშამაც უპასუხა: „ჩვენი ძმაა, დილავერ-ფაშაო“.

ფრიად გაოცებულმა ელჩმა თქვა: „უკეთესი იქნება, თუ მას ფასკუნჯ-ფაშას უწოდებთ, იმიტომ, რომ ცეცხლის ჭამა ფასკუნჯმა იცისო“.

დილავერ-ფაშა მამაცი და გმირი ვაჟკაცი იყო. როდესაც უფავ აჰმედ-ფაშა კაფუდანი იყო, კარა-კოჯას ბრძოლაში სიმამაცე გამოიჩინა..

370

დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშა². მშვიდობა მისცეს მალალმა ღმერთმა მას – ჩვენი ბატონი ფაშა სულთან მურად IV-ის დავთარდარის, დიდსულოვანი მუსტაფა-ფაშას საყვარელი შვილი იყო, რომელიც ჰერცოგოვინის სანჯაყის დაბა ნევასინიდან წამოსულა და ექმექჯრ-ზადე აჰმედ-ფაშას სამსახურში ყოფილა. სულთან აჰმედ-ხანის დროს დაქირავებული ჯარის მთავარი ზედამხედველი იყო; სულთან მურად მეოთხის დროს კი დავთარდარი გამხდარა. შემდეგ სადრაზამი რეჯე-ფაშა||და შეიხ ულ-ისლამი ჰუსეინ-ეფენდი შეთანხმდნენ მის წინააღმ-

342

დეგ; ეს დავთარდარი მუსტაფა-ფაშა, იანიჩართა ალა, ჰასან ჰალიფა, სულთანის დაახლოებული პირი მუსა ჩელები ათ მეიდანხე დაახოცი. ნეს თავაშვებულ დაქირავებულ ჯარს და იმავე დროს დაარბევინეს დავთარდარის სახლი, რომელიც მას სულეიმანის ჯამეს უბანში ჰქონდა. რადგანაც ჩვენი ბატონი მეჰმედ-ფაშას დედა ჩვენი ბატონი მელექ იჰმედ-ფაშას ნათესავი იყო. ამდენად ისა და დედაჩემი დეიდაშვილები იყვნენ. ესაა ჩემსა და ჩვენ ბატონ ფაშას შორის კარგი ურთიერთობის საფუძველი. იგი დაბადებულია სტამბოლში სულეიმანის [ჯუბანში]. ჩვენ ბატონ ფაშას თოთხმეტ წლამდე რუხნამეჯრ იბრაჰიმ-ეფენდი

ზრდიდა მზრუნველობითა და ყურადღებით სრულყოფილი ცოდნა და განათლება მისცა. შემდეგ მას ზრდიდნენ ჯარის ნაწილში და იქ დავაჟკაცდა. ყველა მეცნიერებას გაეცნო. მწიგნობრობის, სიტყვაკაზმული მწერლობის, ლექსიკონის, ლექსთწყობის, მჭევრმეტყველების მეცნიერებაში თავისი დროისათვის ერთადერთი გახდა.

ყარა მუსტაფა-ფაშამ მას ქალაქის გამგეობა უწყალობა და დივანის მოხელედ აქცია. შემდეგ ანატოლიის მუჰასებეჯი გახდა. სულთან იბრაჰიმ-ხანის ტახტზე ასვლის დროს სასახლის მთავარი კარისკაცი, დიდი და გამოჩენილი პიროვნება გახდა. ჯივან კაფუჯიბაშილიდ წოდებული ვეზირის გადაყენების შემდეგ სალიჰ-ფაშა სადრაზამი გახდა. თუმცა მეჰმედ-ფაშას იანიჩართა აღის თანამდებობა მისცეს, არ დათანხმდა აღობას, არზრუმის ვილაიეთის მიღება მოითხოვა და მიაღწია კიდეც. თავის ვილაიეთში რომ მოვიდა, ყველგან სასტიკი წესრიგი და სამართლიანობა დაამყარა და ყველა დააკმაყოფილა. ირანის ხანები და სულთნები, სამეგრელოს, აბაზას და გურჯისტანის ბეგები მისი ჯარების სიმრავლის გამო ვედარ ხარობდნენ. გამუდმებით უგზავნიდნენ სავეზირო სასახლეში წერილებსა და ელჩებს საჩუქრებთან ერთად. მამაცი და შეუდარებელი ვეზირი იყო ბრწყინვალეობასა და დიდებულებაში, სიმტკიცესა და წარმოსადეგობაში, გამჭირიანობასა და პატიოსნებაში. განსვენებული ბაირამ-ფაშას გარდა ერთი ვეზირიც არ მინახავს ისეთი, რომლის სამზარეულოშიც ასეთი ძვირფასი საჭმელები და ტკბილეული გაეკეთებინოთ. ისეთი გემრიელი საჭმელები, რომელიც სუფრაზე იყო, არც ერთ ვეზირთან უნახავთ ხარჯი ბევრი ჰქონდა. მეტისმეტად გულუხვობდა. მოსწონდა და ჩვევად ჰქონდა ჩაეცვა ალისფერი, წითელი და მწვანე საპტიო სამოსელი. ფაშას ხალხში მტარვალს უწოდებდნენ. ძრახავდნენ, რომ პატივმოყვარე, თავკერძა და თავმომწონე არისო. მართალი რომ ითქვას, რადგანაც ზვიადი იყო, აქეთ-იქით სალამს ძუნწად იძლეოდა, მაგრამ ისეთიც არ იყო, როგორც ხალხს ეგონა. თავის სახლში ცოლებსა და მახლობლებთან თავმოშვლი და ფეხშიშველი ფარიკაობდა. ||მაგრამ სახელმწი-

371

343

ფო დივანში ვეზირობის ღირსებას იცავდა და ყველას თავიანთი მდგომარეობის შესაფერისად ექცეოდა. არასოდეს არ გააჭიანურებდა საკამათო საქმეს, მოკლედ მოჭრიდა, რადგანაც ცოდნასა და მეცნიერებაში ღრმა ზღვა იყო. სარწმუნოებრივი ვალდებულებისა და მუსლიმური კანონებისათვის სამოცამდე რელიგიური საკითხი თავში ჰქონდა. მცდარ კამათს თავმდაბლური სიტყვით მოსჭრიდა და მოწინააღმდეგეს არ შეურაცხყოფდა. ცრუ მოწმის თანხლებით სადავოდ მოსულს არ გაახარებდა. საერთოდ, ყოველგვარ საქმეში ისე იქცეოდა, როგორც მშვენივრად ნათქვამი ლექსში: „ხამს, კაცს საკუთარი თავი გააცნო, თუკი არ იცნობს“. ძალიან მამაცი იყო. გულუხვობით გაითქვა სახელი. რამდენიმე ცხენი, რომლებზედაც თვითონ ჯდებოდა, თავისი რახტითა და საოფლეთ ღარიბისათვის უჩუქებია, ბრძოლის ველზე რომ სარდლობდა, მაჰმადიანთა საომრად აღფრთოვანებისა-

თვის მთელ ჯარში საჩუქრებს არიგებდა. ყველა მზად იყო თავი გაეწირა მისი საქმისათვის და მისი გულისთვის სიკვდილი სწადდათ. „აღაშინებნი კეთილი საქმის მონები არიან“²³.

1058 (1648) წელს, ყარა მურად-ფაშას სადრაზამობის დროს აჯანყებულმა გურჯრ-ნებრმ, კათირჯრ-ოღლომ, აკ აკალი-ოღლომ, ჩორმა ბოლუქ-ბაშიმ ორმოცდაშვიდი ათასი მეომრით ანატოლია რომ დაიპყრეს, ჩვენი ბატონი დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშა სამი ათასი მამაცის თანხლებით დაწინაურდა. მეწინავე ლაშქრის სარდალის მოვალეობას რომ ასრულებდა, კათირჯრ-ოღლოს ჯარს შვიდეჯერ დაესხა თავს და მათი დამრცხება ამის მიზეზი იყო. გურჯრ-ნებრს ჯარიც მათ მიაყოლა და მთლიანად გადათელა. დიდი ნადავლით დატვირთულნი სადრაზამთან რომ მოვიდნენ, ერთი ოქროს გვირგვინითა და სიასამურის ქურქით დააჯილდოვა და თანამდებობა მისცა. მის მიერ გამოჩენილ სხვა მამაცობასა და გამირობას, თუ ღვთის ნებაა, თავ-თავის ადგილზე დავეწერთ. „წარმატება ალაჰისაგანაა“.

როდესაც ჩვენი ბატონი მეჰმედ-ფაშა ერევანში გასალაშქრებლად არზრუმის ველზე ჯარს აგროვებდა, სტამბოლიდან [დიდვეზირის] სალიჰ-ფაშას სიკვდილის ამბავი მოვიდა და ძალიან დამწუხრდნენ. მთელი ვილაიეთის ყველა ლივა დაითხოვა. სასამართლოს დავთარში გატარდა, რომ ეს ამბავი მოხდა ზამთრის ბუნიობის დღესო. ჩვენი ბატონი ფაშაც არზრუმში შევიდა. მასთან მხოლოდ სეიდი აჰმედ-ფაშა დარჩა. ერთ ღამეს, როდესაც უცხო არავინ იყო, ნადიმის საბაბით მრავალი გამოცდილი ალა მოიხმო, პურ-მარილით ჩვეულებისამებრ დაიფიცა და თქვა „ალეზო! მე მიინდა აბაზ-ფაშას მსგავსად, ამ ზამთრისა და დავიდარაბის დროს არზრუმში ავეჯანყდე, ანატოლიის ხაზინა,|| თანამდებობები ხელში ჩავიგდო და ამ ციხეში ჩავიკეტო.

372

344

თქვენ რას იტყვითო?“ . ეს რომ თქვა, ალებმა უპასუხეს: „გისმენთ და გმორჩილებთო“. ერთ ღამეს ისინი და ბოლუქ-ბაშიები თავით ფეხებამდე შეიარაღებულნი გაემზადნენ ორასი კაუჭიანი კიბით, ორი ათასი თავზე ხელაღებული, მამაცი და სახელოვანი მეომრითურთ. შუაღამისას, როდესაც მათ მოინდომეს კიბეებით შესულიყვნენ შიდა ციხეში, ციხის მცველმა იანიჩარებმა გაუგეს, ყვირილი ასტეხეს: „ერთ არს ალაჰი! დასცხეთ, დაჰკარით!“ ციხის კედელ-კარი გარშემო მაშხალებით გააჩირაღდნეს და ყიჟინა დასცეს. შიდა ციხიდან ყველა ზარბაზანი სასახლეს დაუმიზნეს; გარეუბანში მყოფი იანიჩარები შიდა ციხეში შეიყვანეს და გარე-ციხის კარი არ გააღეს. ფაშის მთელი ჯარი და მის სამსახურში მყოფი ალები გარეთ დარჩნენ და ფაშა კი ორი ათასი კაცით – თავის სასახლეში. როდესაც იანიჩარებმა სათანადო ღონისძიებანი ჩაატარეს და ციხიდან სასახლისათვის ზარბაზნის სროლა უნდა დაეწყოთ, საქმეში ჩაერივნენ დიდებულებისა და წარჩინებულების შუამავლები. „ხალხნო, სააპისოდ არავითარი საფუძველი არააო“, თქვეს და იანიჩართა ალას და ჩორბაჯიებს საჰატიო ხალათები ჩააცვეს. ათი ქისაც ჩასაჩუმებლად მიეცათ. ასე იქნა თავიდან აცი-

ლებული არეულობა.

ამის შემდეგ ათი დღე გავიდა და ზულ-კადას თვის მეათე დღეს (1647 წ. 8. XII) ერთი კაცი აზერბაიჯანის კარიდან შემოვიდა [ქალაქში]. მან ერთი ვირის საპალნე სტაფილო მოიტანა და პირდაპირ ნათელი შარიათის სასამართლოში შევიდა. ბუხარის ემირის შეიხის სიმესთან – ღირსეულ მოლა-ფენდისთან შევიდა და უთხრა: „ჩემო ხელმწიფევ, ერთი ვირის საპალნე სტაფილო მოვიტანე. ფასი დაადე ამ ჩემს სტაფილოს მანამ, სანამ ჩემი ვირი დაიყოფინებს, სანამ იანიჩარები ციხიდან დაიძახებენ და სანამ ფაშა თავის ჯარისკაცებს გარს შემოიკრებსო“. ეს როგორც კი თქვა, ყადიმ სასამართლო ჩაკეტა და ჰკითხა: „შენ, ეი, გუნებაში რა გაქვსო“. მანაც უპასუხა: „ჩემი მიზანია მშვიდობიანად დავიკავო არზრუმი“. მოლა მაშინვე მიხვდა საქმეს, ფეხზე წამოდგა, „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება, მომრიგებელო აღაო“, უთხრა, არზრუმის კარები მაშინვე უჩუმრად დააკეტებინა, იანიჩართა აღას, ჩორბაჯიებს და ვილაიეთის წარჩინებულებს ამბავი შეატყობინა. ფაშასაც გააგებინა რადგანაც მომრიგებელს უკვე აღარ ეშინოდა, რომ ფაშა რამეს გააწყობდა, ძვირფასად გამოწყობილი მივიდა იანიჩარების სადგომსა და ფაშის დივანში. აქ წაკითხულ იქნა სულთნის ფირმანი და ფადიმაჰის ბრძანებანი. თურმე, არზრუმის ვალის თანამდებობა გურჯი კოჯა მეჰმედ-ფაშასათვის²⁴ უწყალობებითა. ||ჩვენმა ბატონმა ფაშამ „მომრიგებელს“ უთხრა: „ღმერთმა გაგაბედნიეროსო“ და საპატიო კაბა ჩააცვა, როდესაც საწყალი „მომრიგებელი“

373

345

ზრდილობიანად უკან გამობრუნდა, [ფაშამ] მისი მოსასხამის კალთას დააბიჯა ფეხი და რომ გადაკოტრიალდა, შეჰღალადა: „შემიბრალე, ბატონო! მე ბრძანების მონა ვარ. დანაშაული არა მაქვს, თქვენ ძვირფას თავს გაფიცებთ, არ ჩამომახრჩოთო“. თურმე, ცოტა ადრე ხმა გავარდნილა: ფაშამ „მომრიგებლის“ ჩამოსახრჩობად დივანხანეში ანძა აამართვინაო. ამიტომ მოსულა სასამართლოში „მომრიგებელი“ სტაფილოთი და ვირით. ამასობაში ის კაცი გონზე მოვიდა და ჩვენ ბატონ ფაშას მიმართა: „ბატონო ჩემო! ხვალ დილაადრიან დაუყოვნებლივ გადით ციხიდან და სამ დღეში ყოველგვარი სამზადისი გასწიეთ. აუცილებლად გახვალთ ამ ქალაქიდან!“ ეს რომ თქვა, ჩვენი ბატონი ფაშა, ბრაზით აივსო: – „აბა, დაჰკარით მაგ კახპას. ერთი შეხედეთ ამ წყეულის საზიზღარ წინადადებას! მე პატივსაცემი ვეზირი ვიყო და ეს კი ასე ჩამაცივდესო!“ ეს რომ თქვა, ჩორბაჯი ხალილ-აღამათ შუა ჩადგა და გადაწყდა, ფაშა ციხეში ერთ კვირას დარჩენილიყო და შემდეგ წასულიყო.

LXXXIV

1057 (1648) წლის ზულ-კადას მეთვრამეტე დღეს (15 იანვარი), სასტიკ ზამთარში, არზრუმიდან სტამბოლისაკენ გამზავრება

პირველად ერევნის ხანისაგან მოვიდა სამი ათასი [ჯორ-აქლემისა-გან შემდგარი] ქარავანი შაჰის კარვითურთ, რომელსაც იეზდან ბაში ეწოდება [ტვირთი] გაახსნევინეს და შმარიათის კ"ნონის მიხედვით მათი ბაჟი!აიღეს. საბაქოს ემინმა არ შეისმინა ჩივილი სომხისა, რომელსაც თათეოსი ერქვა. ოთხას ორმოცამდე ქისა ბაჟი იქნა აღებული. [ფაშა] დიდი ზეიმით ერზინჯანის კარით გავიდა ქალაქგარეთ და ერთ საამურ ადგილას დაბანაკდა, რომელსაც ბაზარბაშის წისქვილები ეწოდება, არზრუმის წარჩინებულებისაგან მრავალი საჩუქარი და ძღვენი მოვიდა, ყოველი მხრიდან მოდიოდნენ სხვადასხვა ალები და ჩვენი წრე გაიზარდა, იმ დროს, როდესაც არზრუმის მიწაზე ხან კარგ ამინდში ვბანაკობდით, ხან – თოვლსა და ქარბუქში, ბაღდადის ვალის – სალიკ-ფაშას ქეთხუდას – იბრაჰიმ-ფაშას გარდაცვალების ამბით მოვიდა ასი ცხენოსანი ირ-აღა, სამოცდაათი კაფუჯრ-ბაში, შვიდი ბაირალი –|| შვიდასი ვაჟკაცი სარიჯა, სამი ბაირალი სეკბანი და ყველას საკმარისი გასამრჯელო ებოძა. ბევრი იგლოვა იბრაჰიმ-ფაშა ჩვენმა ფაშამ.

მეორე დღეს სტამბოლიდან მოვიდა შიკრიკი თოკმაკ ხასექრ და მოიტანა:სფლთნის შემდეგი ბრძანება: „შენ ჩემი ვეზირი მეჰმედ-ფაშა

346

ხარ! შენი ვილაიეთის ჯარით ერევნის სალაშქროდ დაგნიშნე იმიტომ, რომ შენმა წინამორბედმა სულეიმან-ფაშამ ირანის აჯანყების შესახებ გვაცნობა. შენ ნელა მოქმედებდი და გამგზავრებაში დაუდევრობა გამოიჩინე. ჩემი ბრძანება, რომ მოგივა, ერთი წუთიც არ დააყოვნო და წადი ყარსის ვილაიეთში, რომელიც მე შენ არფალიქად გიბოძე. ის საზღვრები უნდა დაიცვა, ჩემი ფირმანის ნიშანს ენდებო“. პატიოსანი ფირმანი რომ წაიკითხა, ხასექრს სამი ქისა [ფული] მისცა და სტამბოლისაკენ გაისტუმრა. თვითონ კი, „რაც მოხდება, მოხდესო“, თქვა და ყარსის ვილაიეთისაკენ კი არ წავიდა, სტამბოლისაკენ გაემართა. ჯერ არზრუმიდან დასავლეთისაკენ სამ საათს, ვიარეთ და სოფელ ქანში დავისადგურეთ. კეთილმოწყობილი სოფელია, რომელიც არზრუმის ველის შუაგულში მდებარეობს. ისევ იმ ველზე ვიარეთ დასავლეთისაკენ 5 საათი და სოფელ ილიჩაში მოვედით. არზრუმის დასავლეთ მხარეს ერთი მშვენიერი თბილი წყალია, რომელიც შედეგია თეთრბატკნიანთა ფადიშაჰების ქველმოქმედებისა და კეთილი საქმეებისა. ზემოდან გუმბათი აქვს. აუზის შიდა ნაწილი ქვიშით არის მოფენილი. წყალი ძალიან ცხელი არ არის – ზომიერი სითბოსია ამ წყალსაც ისეთივე გოგირდის სუნით აქვს, როგორც სხვა თბილ წყაროებს. მუნსა და კეთრს რგებს. აქედან დასავლეთისაკენ ხუთი საათი ვიარეთ და სოფელ ხნუსში მივედით. ორასკომლიანი სოფელია. კვლავ დასავლეთით ვიარეთ ხუთი-საათი და სოფელ მამა-ხათუნში მივედით. ხეობიან ადგილას მდებარეობს, კლდეების ძირას; ორასკომლიანი მუსლიმური სოფელია. ერთი თეთრი კლდის ძირას მამა-ხათუნის წმინდა საფლავია. თეთრბატკნიანთა-ფადიშაჰების ერთ-ერთი ხათუნი ყოფილა, რომელიც ქველმოქმედი იყო. შენობა დანგრევის პირასაა, რადგანაც მისი ვაკუ-

ფეხი ხაზინას გადაეცა. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და სოფელ ქეთურში მოვედით. კეთილმოწყობილი სოფელი და ზემეთია. აქედან მდინარე ევფრატზე გადადიან უბრალო აგურით აშენებული ხიდით. ფაშა აქ სამი დღე|| დარჩა და მე, მწირი, ქემახის დციხისაკენ გამგზავნა მარილსახდელის ემინთან – ამირახურ ჰასან-ალასთან.

LXXXV

ქემახის ციხისაკენ გამგზავრება

სოფელ ქეთურიდან. წავედით, მდინარე ევფრატის ნაპირ-ნაპირ 9 საათი ვიარეთ დასახლებულ ადგილებში და სოფელ შირიმში მივედით. ქემახის საზღვრებშია. აქედან ისევ სამხრეთით ვიარეთ 7 საათი მდინარე ევფრატის გაყოლებით და სოფელ ემინში დავისადგურეთ.

347

ესეც ქემახის საზღვრებშია და მარილსახდელის განმგებლის სახასოა, აქედან ისევ ევფრატის ნაპირ-ნაპირ ვიარეთ და ქემახის ცდიხეში მოვედით.

ამბავი ბედნიერების კარისა ანუ ქემახის ციხისა: ერთ-ერთი ძველი კეისრის აშენებულია. შემდეგ უზუნ ჰასანის ხელში გადავიდა და თუმცა თემურის ალყა განიცადა, არ გატყდა. შემდეგ სულთან სელიმ პირველმა, რომელიც მაშინ უფლისწულად იყო ტრაპიზონში, შემთხვევა იშოვა, დაიპყრო და შიგ ჯარი ჩააყენა. შემდეგ ხანებში შაჰ-ისმაილი გამოტყვრა და ეს ციხე ხელში ჩაიგდო. შემდეგ, როდესაც სულთან სელიმი დამოუკიდებელი ფადიშაჰი გახდა, პირველყოვლისა ირანს საღვთო ომი გამოუცხადა, ანატოლიიდან ზღვისოღენა ჯარით მოვიდა და ამ ქემახის ციხეს ალყა შემოარტკა. მას შემდეგ, რაც ციხე ბუფლი მეჰმედ-ფაშას ხელით დაიპყრო, კიდევ მრავალი ციხე აიღო და ზრანის მიწებზე წინ მიიწევდა. ციხე, [სულთან] სულიემანის აღწერის მიხედვით, არზრუმის მიწაზე კურუ-ჩამს სავოევოდოს ბრძანებლობაშია. არზრუმის ფაშის სახასო და სასუბაშოა. სამოადგილეოა სამასი ახჩით. ნაჰიეებიდან, რომლებსაც ჯასი კურუ-ჩაი და შეჰირი ეწოდებათ, მის ყადის წლიური შემოსავალი სამი ათასი ყურუში აქვს. ხალხი მოციქულის ნათელი კანონის მორჩილია. მისი გამგებელიც ციხისთავია. ხუთასი მეციხოვნეა და მათთვის განკუთვნილ სარგოს მარილსახდელიდან იღებენ. იანიჩართა სარდალი, სიფაჰიების ქეთხუდა-ფერი, ნაკიბ ულ-ემრაფი, წარჩინებულები და დიდებულები ჰყავს. მისი კიდევ ერთი გამგებელიც მარილსახდელის ემინია, რომელიც მდინარე ევფრატის გაღმა ნაპირზე ცხოვრობს ერთი საათის||სავალ მანძილზე მდებარე შვიდასკომლიან სოფელ ქომურში.

376

თოვლზე უთეთრესი, კირშეჰირის მარილზე გემრიელი მარილი გამოდის, რომელიც მსოფლიოშია განთქმული. ბინგოლის ზეგანზე ქურთისტანიდან და თურქმანისტანიდან საიალალოდ გადმოსულებს, ყველას ქალაქ ქემახიდან მიაქვთ სუფრის¹ მარილი. ამ ქალაქას ღირს-

შესანიშნაობაა აქაური თხელი და მტკიცე ჩადრის ნარმა, რომლის მსგავსი არ შეიძლება რომელიმე ქვეყანაში იყოს. პირბადის მსგავსი ნარმა, რომელიც უფრო უკეთესი და წმინდაა, ვიდრე რუმელიაში დამზადებული ნარმა – სახელად დერამა. ხალხში ასეთ ანდაზასაც კი ამბობენ „ქემახის ნარმა, ერზინჯანის ნიგოზი და ბაიბურთის გოგო“. სოფელ ქოიშურის მიდამოების ბაღებს ქოიშურის წყალი ჩაუდის. იგი ქერჯასის მთებიდან მოდის და მდინარე ევფრატს ერთვის სულთან მელექ-ყაზის სახელობის სავანის ახლოს, რომელიც ქემახის ციხის გადაღმა, მისგან ერთი დღის სავალზე მდებარეობს. თითქმის მის პირდაპირ სოფელი მუბარეჟია. კეთილმოწყობილი სოფელი და

348

არზრუმის ციხის ჯარების სახასია. ღვთის სიბრძნე ამ კურთხეულ სოფელში რომ გამოქვაბულებია, ივლისის თვეში ანკარა წყაროები იყინება. ეს მაშინ, როდესაც ზამთრის დღეებში აზანოს წყალზე უფრო თბილია. გასაოცარი სიბრძნეა გამჩენისა. მთელი ვილაიეთის მოსახლეობა ე. წ. მაწვნის ყველს იმ გამოქვაბულებში ინახავს – ერთგვარი სარდაფია.

არზრუმიდან აქ მოსასვლელად საჭიროა მდინარე ევფრატზე აშენებულ ერთთაღიან დიდ ხიდზე გადასვლა და აღმა ხუთას ნაბიჯზე კლდოვანი ადგილების გადალახვა, რომელთაც ქიანი ეწოდებათ. ცამდეატყორცნილი კლდეებია. ციხეში რომ შედიხარ, ქიანის კლდეები ხელმარჯვნივ ძევს. ქვესკნელისა და უძირო ჭის მსგავსი უფსკრულია. აქ მდინარე ევფრატს ერთვის ერთი პატარა მდინარე, რომელსაც მენზერის წყარო ეწოდება. ეს წყალი მენზერის მთაში იღებს სათავეს, ქალაქის ბაღებში საღმის ხევს უერთდება და ქიანის ძირას მდინარე ევფრატს ერთვის. გამჭვირვალე, ანკარა, მჩქეფარე წყალია. ადგილი, რომელსაც ქიანის კლდე ეწოდება, ციხის ძირასაა. აქედან უკვდავების წყალივით წყარო გამოდის. ამ ადგილის ახლოს არის ერთი კლდე, რომელსაც ალის კლდე ეწოდება. ქალაქის მცხოვრებლების აზრით, რადგანაც აქ წმინდანი ალი მოვიდა, მას დაეყრდნო და დაისვენა; ამიტომ თუ წელკავით დაავადებულები წელს მაადებენ, განიკურნებიანო. ეს თვისება|| ალაჰისაგანაა. ქალაქის მცხოვრებლები ამ კლდეს ქირლ-კაიას უწოდებენ. კლდის ზემოთ არამუსლიმთა გარეუბანია; ორი ფუნდუკი, ორი აბანო და ერთი საუკეთესო ჯამე აქვს ერთი აბანოა „ჩორბაჯის აბანო“, რომელიც სასამართლოზეა მიდგმული. მეორე კი ქიანეს ახლოს, მდინარე ევფრატის ნაპირზეა და საქეთხულო აბანო ეწოდება.

377

გარეუბნის გარშემო რაბათი არაა. გარეუბნის ზემოთ მისი დიდი ციხე ცასაა მიბჯენილი.

ქემახის ციხის აღწერა: ხუთკუთხა, ძლიერი ნაგებობა და ლამაზი ციხეა. მისი კედელ-ბურჯები დიდი ქვებითაა ნაშენი. არზრუმის ფარგლებში მისი მსგავსი თითქმის არაა. მდინარე ევფრატის გაღმა ერთი მსუბუქი საფარ-სიმაგრეები აქვს, მაგრამ მაინცადამაინც არა სჭირდება. ერთი კარი აქვს, რომელიც სამხრეთისაკენ გადის. შიგნით

კიდევ ორი წყება კარია. სამივე მურასა და მტკიცე კარია. წინა კარის შიდა მხარეს მარჯვნივ და მარცხნივ ორ-ორი თუჯის ზარბაზანი დგას. თითოეული მათგანი ოცდაშვიდი მტკაველია და სამი კანთარის სიმძიმის ბირთვებს ისვრის. საოცარია, როგორ აიტანეს და დადგეს ამ ციკაბო კლდეზე ასეთი მძიმე, საკვირველი ზარბაზნები, რომელთა ადგილიდან დაძვრაც კი ძნელია? შიგნითა კარის მაღალ ზღურბლზე ჩა-

მოკიდებულია საფალავნო, საბრძოლო გურზი და წმინდანი ალის მშვილდ-ისარი. ციხეში ექვსასამდე მიწის ბანიანი სახლია. ესაა, რომ ვიწრო ადგილზე მდებარე, უბალო და უბაღო სახლებია. მათ შორის არცერთი სახლი არ არის ბაღიანი, გარდა ყარა იაკუბ-ოღლუსი და იბრაჰიმ ჩელების სახლებისა. ციხეში ბევრია მიტოვებული და ცარიელი მიწა. ასე, რომ ცარიელ ადგილებზე ხორბლის ხუთი ამბარია. ისინი [სულთან] სელიმ-ხანის დროიდან გაუცეხველი ბრინჯითა და ფეტვით არის სავსე. მნახველს ეგონება, დღეს არის მოტანილი კალოდან და ამბარში ჩაყრილი. გარემოცვის დროს ჯარი ამითი საზრდოობს. ციხეში თერთმეტი მიჰრაბია; ამათგან სამი ჯამეა. ციხის კარის შიგნით მდებარე ბეჟ-ჯამე ძალიან დიდი და ძველი ყაიდისაა. ერთი ქვითნაშენი მინარეთი აქვს. ამას გარდა, ხის მინარეთიც აქვს და სხვები კი უმინარეთო მეჩეთებია. ციხის ჩრდილოეთით, საღვთო ომში დაღუპულთა კოშკზე ოცდათორმეტი დიდი და პატარა ზარბაზანი დგას. კარის ქვემოთ, კლდეში გამოჭრილი წყლის ბილიკი ძირს, მდინარემდე ეშვება; ალყის დროს იქიდან იღებენ წყალს და წყურვილს იკლავენ. ციხის ძირას ერთმანეთთან ახლოს სამი წყალსაცავია. ერთი მათგანი სიცოცხლის წყალივით გემრიელია, ერთი გვარჯილიანი და ერთიც მარილიანი წყალია. ამ ქალაქის ლამაზმანებიც მთელ ქვეყნიერებაზე არიან განთქმულნი. ქალაქი არზრუმის მიწაზე მდებარეობს და მისი მცხოვრებლები თურქები არიან სტუმართმოყვარე, ღვთისმოსავი და თვინიერი ადამიანები არიან. მათი ნაწარმიდან განთქმულია ჩადრის ნარმა, თეთრი და გემრიელი მარილი, ფენოვანი ყველი, რომელსაც ისინი მაწვნის ყველს უწოდებენ. იგი უფრო ახალი, გემრიელი და ადვილად მოსანელებელია, ვიდრე ისეთები, როგორც არის მითილენის ყველი – „ლორი“, ან წმინდა დამასკის ყველი – „ყურეში“. ამას გარდა ამ ქალაქის მთებში გაზაფხულობით მოდის ერთი ღვთიური ფრინველი, რომელსაც მწყერი ეწოდება და მათ ბოსტნებსა და მთებში იბუდებს. რადგანაც ქემახის მცხოვრებლებმა მისი [მოსვლის] დრო იციან, მიდიან, ფრინველს იჭერენ, გაპტყვიან და ამარილებენ. ზამთარში შეექცევიან. ფრიად გემრიელი ფრინველია. ყუათის მომცემი ხორცი აქვს. ის ფრინველები, რომლებიც გაუფრინდებიან, სხვა დაბლობ ადგილებში გადადიან, ითალარის ახლოს ქენდ-ეფენდის წმინდა საფლავია და ხიდის თავში – მელექ-ყაზი სულთანისა. რადგანაც ქალაქი შარაგზაზე არა დგას, აქ საქარავნო გზა არ არის. ქვიან მიწაზე მდებარეობს. მდინარე ევფრატის დომლო-სულთანის მთიდან მოდის, ამ ქალაქის მიწებს რწყავს, გარს უვლის ციხის კლდეს და დასავლეთით

მიედინება; იზულის მიდამოებში მოსახლე ქურთებს გაივლის და ბინ-გოლის შემდეგ მდინარე მურადსაც იერთებს. შემდეგ მდინარე ევ-

350

ფრატი მალათიას ახლოს ქომურ-ხანის ვიწროებში მიედინება. ვისაც წასვლა უნდა ხარფუთში, ეგინში, ბალუში, დიარბექირსა და სხვა ასეთ ადგილებში თუ ევფრატი გემით არ გადასცურა, ისე ვერ გავა.

მას შემდეგ, რაც ეს ქალაქი სამი დღე ვათვალთქვით, ფაშის კუთ-ვნილი კურუ-ჩაისა და მისი სავოევოდოს ანგარიშწარმოება შემოწმდა და საქონლის ნაშთიდან შვიდასი ყურუში იქნა აღებული. მე, მწირს, ასი ყურუში მომცეს ფეხის ქირად. მარილსახდელის ემინის – ემირ ჰასან-აღასაგან დარჩენილი საქონლისათვის ას ორმოცდაათი ყურუში ავიღეთ.

აქედან ვიარეთ, სხვა საქმე მოვაგვარეთ და რომ დავბრუნდით, კვლავ ერთი ღამე დავრჩით სტუმრად ქემახში. მეორე დღეს; დილა-ადრიან მდინარე ევფრატის ნაპირით 9 საათი ვიარეთ და სოფელ შო-რიმში მივედით. ორასკომლიანი სოფელი და ზეამეთია. ||აქედან მდი-ნარე ევფრატის გაყოლებით ალაგ-ალაგ სახიფათო გზები გავიარეთ და 10 საათში მივედით ჯებჯე-ხანის სადგურში. ძველ დროს გაშენებული და საამური ადგილი ყოფილა. კვლავ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და მდინარე ევფრატი ხელმარჯვნივ მოვიტოვეთ. აქედან ერთ ვრცელ ველზე ვიარეთ და სოფელ ჯემენში მივედით. აზერბაიჯანის მიწაზე კე-თილმოწყობილი სოფელია. ცნობილია მისი ქადა და ხმელი ხაჭო. ამ ადგილას დიდი გაჭირვება გამოვიარეთ ნამქერის, ქარბუქისა და თოვ-ლისაგან და სიცოცხლე მოგვბეზრდა. აქედან ავიყარენით და პირდა-პირ ერზინჯანის ციხეში მოვედით.

ერზინჯანის ციხე: მხოლოდ არზრუმს განეკუთვებოდა. იგი ედემის ბაღივით სამოთხე ყოფილა და მის დაუფლებას მრავალმა ათასმა ხელ-მწიფემ შეაღია დიდი ძალ-ღონე. ბოლოს. 855 (1451) წელს² მისმა ფადიშაჰმა სულთან ზაჰირ ედ-დინმა როდესაც დაინახა, რომ [სულთა-ნი] ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანი ელვასავით³ ყველგან იმარჯვებს, რა მხა-რესაც არ უნდა მიმართოს თავისი შურისძიება გარშემო მყოფ მტერ-ზე, ამასიის დაპყრობის დღეს ამასიაში მივიდა და ერზინჯანის ციხის გასაღებები ილდირიმ ბაიაზეთს ჩააბარა; მისმა უდიდებულესობამ – ფადიშაჰმა სრული დიდსულოვნებით ისევ სულთან ზაჰირ ედ-დინს უწყალობა ერზინჯანის ტახტი. მაგრამ ფული ბაიაზეთის სახელზე იჭ-რებოდა და ხუტბასაც მის სახელზე აღავლენდნენ. ამ ამბის შემდეგ, მესამე წელს, როდესაც სულთანნი ზაჰირ ედ-დინი გარდაიცვალა, მისი ქვეყანა შავბატკნიანი შაჰის ყარა აუსუფის ხელში გადავიდა. ყარა აუსუფი შვიდი წელი ფლობდა მას და როდესაც დასაბრმავებული თე-მური გამოჩნდა, შეშინდა, ტახტი და განცხრომა მიატოვა, ბაღდადის მბრძანებელ სულთან აჰმედ ჯალაირთან ერთად ილდირიმ ბაიაზეთ-სანთან გაიქცა და [ორივემ] მასთან შეაფარეს თავი⁴||მიუხედავად იმი-

380

სა, რომ თემურმა ბადაზეთს მოსთხოვა ეს ორი ფადიშაჰი, არ დაანება. „შენი ქალაქიდან და სახელმწიფოდან გარეკეო“, შეუთვალა, მაგრამ ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანმა თემურის ამ სიტყვებს ყურადღება არ მიაქცია. ეს ამბავი მიზეზი გახდა თემურსა და ოსმალებს შორის განხეთქილებისა. როდესაც თემური ზღვისოდედა ჯარით ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის წინააღმდეგ წამოვიდა, ყარა იუსუფი და სულთან აჰმედ-ჯალაირი ადალიაში გემში ჩასხდნენ, ეგვიპტეში გაიჭცნენ და [მამლუქთა] სულთან ბარკუკთან შეაფარეს თავი⁵. აქეთ კი ერზინჯანის მხარეებს უზუნ ჰასანი დაეუფლა, ფული მოსჭრა და ხუტბა თავის სახელზე აღავლენინა. მეველეველთა ფუნდუკის ახლოს ახლაც ჩანს ზარაფხანა. ამასობაში ილდირიმ ბაიაზეთი გარდაიცვალა, ხოლო ერზინჯანში უზუნ ჰასანი გახდა დამოუკიდებელი მბრძანებელი, ილდირიმ-ხანის შემდეგ უფლისწულების – მუსას, ისას, სულეიმანისა და მეჰმედ ჩელების დროს ანატოლია არეულობამ და შფოთმა მოიცვა⁷. ბოლოს, ჩელები სულთან მეჰმედი დამოუკიდებელი ფადიშაჰი გახდა. რადგანაც მაშინ უზუნ ჰასანთან ბრძოლის დრო არ იყო, უზუნ ჰასანს თვით [სულთან მეჰმედ] ფათიჰის დრომდე არ შეუწყვეტია ოსმალთა სამფლობელოების ხელყოფა⁸. ბოლოს 878 (1473) წელს ფათიჰმა იგი ცნობილ ომში დაამარცხა, მთელი არზრუმისა და ერზინჯანის მხარეები წაართვა და აქაურობის მეორე დამპყრობელი გახდა. შემდეგ ბადაზეთ-ხან [II]-ის დროს, როდესაც სულთანი სელიმ [I] უფლისწულობაში ტრაპიზონის ვალი იყო, შაჰ-ისმაილმა დრო იხელთა და მოხერხებულ დროს ერზინჯანი დაიპყრო, შემდეგ, როდესაც სულთანი სელიმი მორჭმითა და ბრწყინვალეებით ავიდა ოსმალეთის ტახტზე, შაჰ-ისმაილის წინააღმდეგ ჯარი მოიყვანა, ერზინჯანის ველზე მოვიდა და 921 (1514) წელს ერზინჯანი უომბრად დანებდა ამ შემთხვევაში იგი მესამე დამპყრობელი გახდა, [სულთან] სულეიმან-ხანის მიერ ჩატარებული აღწერის მიხედვით არზრუმის მიწაზე ფაშის სახასოვან გამოყოფილ იქნა და მისი განმგებელია სუბაში. ასორმოცდაათახჩიანი წმინდა ყაზაა. ნაჰიეები და სოფლები აქვს. მის ყადის ექვსი ქისა აქვს შემოსავალი. საჰაქიმოა: შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ ულ-ემრაფი, სიფაჰიების ქეთხუდა-ფერი, იანიჩართა სარდალი, ას ორმოცდაათი მოვაჭრე მეციხოვნე⁹ ჰყავს. მათ განაგებენ მუჰთასიბთა ალა და ქალაქის ნაიბი. ციხე ვაკეზე, სიხარულის მომნიჭებელი ველის შუაგულში დგას. ოთხკუთხა, ქვით. ჩაშენი, პატარა, კოხტა ციხეა. მაგრამ გალავნის ოთხი კედელს მეტად დაბალია. გარშემო კოშკები მაგარი არაა. ძველი ციხეა. ირგვლივ შემოვლებული თხრილი||ღრმა არაა. როდესაც აბაზა-ფაშა არზრუმში აჯანყდა, [ერზინჯანის ციხის] თხრილი და კედელი შეაკეთეს და

381

იცავდნენ. მაგრამ, რადგან აბაზას თავი ვერ დააღწიეს, ძალაუნებურად ციხე მას ჩააბარეს.
ერთი რკინის კარი აქვს. გარეუბანში თხრილზე ხიდით შეიძლება გადასვლა, ციხეში ორასი უბაღო, უვენახო სახლი და ერთი ჯამეა.

სხვა შენობები არაა, რადგანაც ციხის შიდა ნაწილი ვიწრო ადგილია. გარეუბანში რვაასამდე სახლია, ორსართულიანი იშვიათია, სამოცდაათი პატარა და დიდი მიჰრაბი აქვს, ამათგან შვიდი ჯამეა. შვიდი დერვიშთა სავანე აქვს. მათ შორის ყველაზე განთქმულია უფალი მევლანას¹⁰ სავანე, სადაც. ყოველდღე შედგება ხოლმე მევლანას როკვა ბრუნვა-ტრიალით. მევლანას შთამომავალთაგან ჩელები ეფენდიც სავანის არემარეზეა დამარხული. ძლიერი ვაკუფები აქვს. მის წიგნთსაცავში უფალი მევლანას ხელით ნაწერი ყურანი და ერთიც წმინდა მესნევი ინახება. აბდ ულ-კადიდ გილანელის სავანეც ცნობილია. აბანოებიდან ყველაზე განთქმულია ერთი კალემის აბანო და ისქანდერის აბანო თერთმეტი დიდი ფუნდუკი აქვს. მის ორმოცდარვა უბანში ყმაწვილების ორმოცი სასწავლებელია; რადგანაც ულემა, ღვთისმოსავი და მოსწავლე ბევრია, მის ყოველ ჯამესა და მეჩეთში საჯარო გაკვეთილებია. ყველა მეცნხერება ისწავლება. ჭკვიანი, მართალი, კეთილშობილი, გონიერი, მლოცველი, ზნეკეთელი და მშვიდი ადამიანები არიან. ყველა მოქმედებს, აი, ამ წმინდა ჰადისის მიხედვით: „სჯობს მოკლე ტანსაცმელიო“¹¹ მოკლე ტანისამოს იცვამენ. აბრეშუმის “ ტანისამოსს არ იცვამენ – თავის გამოჩენა საძრახიაო. ცოტ-ცოტა ლამაზები ყავთ, მაგრამ რადგანაც მათი ქალები ‘ადის ტომის ქალებივით უმანკოები¹² არიან, ძუის ოთხკუთხა ქსოვილში იბურვებიან. ფეხზე ჩექმა აცვიათ, თავზე – დიბას წვეტიანი არახჩინი და ისე დადიან. ქვის პატარა, დახურული ბაზარი აქვს. ყოველგვარი ძვირფასი საქონელი აქ იშოვება. მის სავაჭრო რიგებში ორმოცდაათ – ასამდე პატარა დუქანია. ჰავა საკმაოდ ზომიერია. არზრუმში მთის გადაღმაა, ორი დღის სავალზე. აქ თოვლი მოდის, მაგრამ სამ დღეზე მეტს არ ჩერდება. ზამთარ-ზაფხულ მწვანელი არ აკლია. ყოველგვარი მარცვლეული მრავლადაა. მისი საჭმელებიდან განთქმულია სამოცდაათი ჯიშის წვნიანი მსხალი. ასე, რომ ფაშას აქედან ჩვიდმეტი ჯიშის, წვნიანი მსხალი მისცეს. ყურძნის მტევანი მანამდე ინახება, სანამ ახალი მოსავალი მოვიდოდეს. განთქმულია მისი გარგარი, მსხლის ჩირი, თეთრი და ყვითელი ხმელი თუთა, ჟღალი ფერისა და შავი თუთა. სავაჭრო რიგებსა და ბაზრებზე იყიდება თუთის ჩირი, ასევე სხვა ქვეყნებშიც გააქვთ საპალნეებით. სხვანაირადაც იყენებენ თუთის ნაირ-ნაირ ბაქმას გუნდრუკითა და სანელებლით აზავებენ. ერთი თასის დამლევს ახალ სიცოცხლეს ანიჭებს. სასეირნო ადგილები ბევ-

382

23. გ. ფუთურიძე

353

რი აქვთ. საბარგო ცხენებით ხილი ორ დღეში ჩააქვთ არზრუმში. ეს ქალაქია, არზრუმს ხილით რომ ავსებს.

სალოცავი ადგილები: ბაღებში უფალი ჰიდირ მაკამის შეუდარებელი აკლდამაა, რომელიც წმინდა საყუდელი და ხალხის მოსალოცი ადგილია. მევლევი-ხანეს შეიხის ჰალიდ-ეფენდის წმინდა საფლავია; წმინდა საფლავი ვეზირ ჰემდემ-ფაშასი, რომელიც სულთან სელიმ [I-ის] ვეზირი იყო. იგი გარდაიცვალა მაშინ, როდესაც ჩილდირის ომში მიდიოდა, და ამ ქალაქში დაიმარხა. კიდევ მრავალი სალოცავი ად-

გილია, მაგრამ ისინი ჩემთვის უცნობია.

ამ ქალაქში ფაშასთან სამი დღე გავატარეთ. ქემახის მაროლსახდელის ემინისა და კურუ-ჩაღს სუბაშისაგან ავიღეთ ჩენი კუთვნილი ქონება. ვილაიეთის მცხოვრებლებმა ფაშას დიდი ნადიმი გადაუხადეს. მხიარულებასა და დროსტარებაში რომ ვიყავით, სტამბოლიდან შიკრიკი მოვიდა, ვარდარ ალი-ფაშას¹³ აჯანყების ამბავი შეგვატყობინა და ერთი წერილიც მოიტანა. ფაშას მისცა წერილი და ჩვენი ბატონი დავთარდარ-ზადე ვარდარ-ფაშას დასახმარებლად მიიწვია. მოტანილი წერილის შინაარსი შემდეგი იყო:

„შვილო ჩემო! [სულთან] იბრაჰიმ-ხანის ვეზირმა ჰეზარფარე აჰმედ-ფაშამ მე სივასის ვილაიეთი[ს ბეგლარბეგობი]დან გადამაყენა. სტამბოლიდან ყველა ვეზირის მოხელეებისა და წარჩინებულების წერილები და სულთნის დედის¹⁴ ბარათები მოვიდა. ესენი იწერებოდა; „ნუ აჩქარდები, ზღვა ჯარით სკუტარში მოდლი: თქვი, რომ შარიათის მიხედვით საჩივარი გაქვთ მოითხოვეთ ვეზირი, ჯინჯირ, მუფთი და ყადიასკერი, ბექთაშ-აღა, ჩელები ქეთხუდა, მუსლიჰ ედდინ-აღა და ყარა ჩაუში“¹⁵ შვილო ჩემო! მე სევასიდან გადაყენებული ვარ და საცაა დიდი ჯარით სტამბოლისაკენ წავალ. თან მახლავან ჩემი „შვილი“ ჩაუშ-ზადე მეჰმედ-ფაშა, ჩემი „შვილი“ იბშირ-ფაშა, ჩემი „შვილი“ შეჰ[სუ]ვარ-ოდლუ ყაზირ-ფაშა, ჩემი „შვილი“ – ქუთაჰიას ფაშა ქურჩუკ ჩაუში, ერთი სიტყვით, სამი ვეზირი, შვიდი მირ-მირანი, თერთმეტი მირლივა და ჯარი შევკრიბე. თუ შენც გინდა, რომ აჰმედ-ფაშასაგან თავი გაითავისუფლო, თოკათის ციხის ძირას ერთმანეთს შევხვდეთ. შევერთდეთ და ერთსულოვნად წავიდეთ სტამბოლისაკენ“.

როდესაც ეს წერილი ფაშას ურზინჯანში დაეწია, წაკითხულ იქნა და შინაარსი ცნობილი გახდა, ყველა აღა შეკრიბა და მათთან ბჭობა გამართა. ყველა მეომარმა თქვა: „შენთვის დავიხოცებითო“ და ამ განზრახვას ფათიჰა წაუკითხეს, მტკიცე სურვილი გამოითქვა ვარდარ ალი-ფაშასთან ერთად აჯანყებულიყვნენ. ალაჯა ათლარ ჰასან-აღას თულეზიანად, ათასი რჩეული მეომარით მესურსათეებს ქილარჯისა და სამხარეულოს განმგებელს კონაკჩიობა დაევალათ და წავიდნენ

383

354

ვარდარ ალი-ფაშასაც წერილი გაეგზავნა სიაფუშ-აღას [ხელით] „თუ მოწყალე ღმერთმა ინება, საცაა წამოვალ შენთან ერთად სტამბოლისაკენ“. ეს ამბავი რომ ვნახე, გონებე დამეზნა, აღელვებული დღედაღამ ვფიქრობდი, რა ვუყო ამოდენა ქონებას, ნადავლს და ჯორ-აქლემს ამ ზამთარში-მეთქი.

LXXXVI

ზამთარში ერზინჯანიდან ჩვენი წასვლა ვარდარ
ალი-ფაშას დასახმარებლად

ერზინჯანიდან ჯერ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ 7 საათი და მივე-

დით ბაშ-ხაწის სადგურში. იქიდან სოფელ ერზენისის სადბურში მივედით. იგი კეთილმოწყობილი ზეამეთი და მუსლიმების სოფელია. კვლავ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ 6 საათი და შეიხ-მენანის სოფელს მივადწიეთ. ეს ადამიანი სასულიერო პირია და დიდ აკლდამაშია დასაფლავებული. გაჭირვებულთა მოსალოცი ადგილია მის ახლოს, სოფელ ბარუში წმინდან ბეჰლულ სამარყანდელის სალოცავი საფლავია. აქვე, წმინდან ბეჰლულთან ერთად, დამარხულია ჩობან კურდუმაწ-შაჰიც, რომელიც ამშენებელია ჰასან-კალედან სამი საათის სავალზე მდებარე მდინარე არეზზე გადებული ხიდისა. მას ჩობან ქრფრუსტ ეწოდება. წერენ, რომ, როდესაც ზახვას ხეობაში საფლავს უთხრიდნენ [ბეჰლულს], ბნელი კუთხიდან ცეცხლი გამოვარდა და შაჰი ჩობან კურდუმანი და მისი ყველა ხელქვეითი დაიხოცა. მაგრამ საოცარი ქველმოქმედი ადამიანი ყოფილა. მისი ამშენებულია თბილისის ციხე¹, მანასკერტის ციხის ახლოს მდინარე არეზზე გადებული. ოქროს სალტიანი ხიდი და ის ხიდიც, რომელსაც ჩობან ქრფრუსტს უწოდებენ. მათი თარიღები ზედაა გამოყვანილი ამის სახელზე. ალაჰის ცხოვნება იყოს მასზე.

||აქედან ისევ წავედით, ჩრდილოეთისაკენ 8 საათი ვიარეთ და სოფელ ეზენდერლერში მივედით. თერჯანის ნაჰიეს ფარგლებში კეთილმოწყობილი სოფელია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ 4 საათი და თავან აჰმედ-ალას სადგურში მივედით. აჰმედ-ალამ ფაშას სთხოვა, აქ ათი დღე სტუმრად დარჩენილიყო. ჩაუშები გაფრთხილებული იქნენ, რომ მოეწყო ათდღიანი დასვენება. სოფლებში ყველა ჯარისკაცს სადგომი მიეჩინა. მე, მწირი, კი ფაშას დავეთხოვე. აჰმედ-ალას კაცების თანხლებით აღმოსავლეთისაკენ შიბინ ყარა-ჰისარის ხევის ნაპირ-ნაპირ ვიარეთ და შიბინ ყარა-ჰისარში მოვედით.

384

355

შიბინ ყარა ჰისარის ანუ აღმოსავლეთ ყარა-ჰისარის ამბავი: მას შიბინ ყარა-ჰისარსაც ეტყვიან. ორი ყარა-ჰისარია. ერთს, რომელიც არზრუმის მიწაზეა, სახელად აღმოსავლეთის ყარა-ჰისარი (ყარა-ჰისარ რ შარკი) ეწოდება. მეორე, ანატოლიის მიწაზე მდებარე აფიონის ყარა-ჰისარია, რომელსაც სახელად ყარაჰისარ-საჰიბს ეტყვიან. მას ყარა-ჰისარს იმიტომ უწოდებენ, რომ მისი ქვეები გაშავებულია². მისი პირველი მფლობელი იყო ჰაიქანეიეს [საგვარეულოს] მეფეთაგანი კიამელერი³. შემდეგ ტრაპიზონის ბერძენთა ხელში გადავიდა. შემდეგ იგი [სულთან მეჰმედ II] ფათიჰმა დაიპყრო. [სულთან] სელიმ-ხანის დროს აღიწერა და ცალკე სანჯაყის ბეგის სადგომი გახდა. მისი ბეგის სახასო 13 000 ახჩაა. მის ლივაში 32 ზეამეთი და 94 თიმარია. ფაშის ჯარიანად ორი ათასამდე გროვდება. ფაშის წლიური შემოსავალი ორმოცი ქისაა. ხშირად იყო ბომბებული სამთუღიანაად არფალიკის წესით. იმასაც კი ამბობენ, რომ რადგანაც იგი ახალციხის ვეზირს საფარ-აღას⁴ ეწყალობა, მისმა კაცმა და საჭურველთმტვირთველმა დერვიშ-ალამ აქედან ორმოცდაათი ათასი ყურუში მიიღო შემოსავალი. ასორმოცდაათახჩიანი პატიოსანი ყაზაა. მისი ყადის წლიური შემოს-

სავალი ოთხი ათასი ყურუშია. შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ ულ-ეშრაფი, წარჩინებულები და დიდებულები ჰყავს. მისი სიფაჰიების ქერხუდა არის თაფან აჰმედ-აღა. იანიჩართა სარდალი, სუბაში, შუფთი, ყაფანის ემინი, ციხისთავი და ას ორმოცდაათი თიმარის მფლობელი მეციხოვნე ჰყავს.

შიბინ ჟარა-ჰისარის ციხის აღწერა: ცამდე აზიდული მაღალი მთის უმაღლეს მწვერვალზე [აშენებული] შვიდკუთხა ციხეა. ერთი შეხედვით, უანძო და უიალქნო გალიონა ხომალდით გამოიყურება. შვიდსავე მხარეს კედლების სიმაღლე სამოცდაათი წყრთაა. სამოცდაათი ბურჯი|| და ასი ქონგური აქვს. მისი გარშემოწერილობა სამი ათას ექვსასი ნაბიჯია. რადგანაც ოთხივე მხარეს ჯოჯოხეთის ჭისებრი უფსკრულები აქვს, ამიტომ თხრილი არ სჭირდება. სამფა, მაგარი რკინის კარი აქვს. მორიგე დარაჯები დღედაღამ იცავენ რადგანაც შავი ზღვის ახლო მდებარე სოფლების მცხოვრებლები კაზაკების შიშით სულ ამ ციხეში ინახავენ თავის ძვირფას ქონებას. ციხეში სამოცდაათამდე სახლია, მაგრამ ვიწროებია. მოსახლეობას უწყლობა ტანჯავს. დაბლა მდინარიდან სახედრებით ეზიდებიან წყალს. საგანგებოდ გაკეთებული ხვრელებია, რომლითაც წყალს ეზიდებიან მაგრამ მხოლოდ ალყის დროს იყენებენ. ციხეში წყალსაცავია. ხორბლის ამბრებში ასი წლის სამყოფი ფეტვისა და ბრინჯის მარცვალი ინახება. მაგრამ, რადგანაც ქვეყნის შუაგულშია ციხე, მისი ჯაბახანა და დიდი და პატარა ორმოცდაათი ზარბაზანი ამოდენა ციხისათვის მცირეა. მი-

385

356

სი მეციხოვნეების ნახევარი ჩვენი ბატონის – დავთარდარ-ზადეს ზრუნვის შედეგად გონიოში გაიგზავნა. ციხეში ფათიჰის⁵ სახელობის ერთი პატარა ჯამეა. სხვა ჯამეები ქვედა გარეუბანშია.

[ციხის] გარეუბანი: ორმოცი უბანი და ათას ექვსასი მიწის ბანიანი სახლია. სახლებს პირი ჩრდილოეთისაკენ აქვთ. სულ ორმოცდაორი მიჰრაბია. საპარასკეო ლოცვის აღსავლენი ჯამეებია. სამი სავანე, ორი აბანო, ოთხი ფუნდუკი, შვიდი ყმაწვილთა სასწავლებელი და შვიდას, ორმოცდაათამდე დუქანი აქვს. თუმცა მისი სავაჭრო რიგები იმდენად შემკული არაა, თაფან აჰმედ-აღას მიერ აშენებული, ქვის ახალი დუქნებია, რომლებიც დახურული ბაზრის ტოლია და შუაში შარაგზა გადის. გადახურულია და თავსა და ბოლოში მაგარი კარები აქვს. ყოველ ღამეს იკეტება და დარაჯები ჰყავს.

ლომი: დახურული ბაზრის ქალაქისაკენ გამავალი კარის შიდა მხარეს, ერთ ფართო ტახტრევანზე ბამბით გატენილი ლომის ფიტული დგას. თვალეში დიდრონი თურინჯები ჩაუდგამთ პირი შვიდთავიანი გველეშაპით დაუღია და ენის მაგივრად წითელი ქეჩის ნაჭერი უდევს. დიდი კბილები აქვს – თითოეული მათგანი თურქმანულ ხანჯალს ჰგავს; ცხვირიდან კუდის ბოლომდე ორმოცდაორი მტკაველია. ეს ლომი მეტად მძვინვარე ყოფილა. შვიდი წელი უცხოვრია ამ მთებში და ცხვრის, თხისა და მსხვილფეხა საქონლის სინსილა გაუწყვეტია, მათი ჭამით მაჰმუდის ჯიშის ცხენით გასიებულა. დრო-

გამოშვებით სოფლებსაც||ესხმოდა თავს და ჯორების, ვირების, აქლე-
მებისა და ადამიანების მოტაცება დაუწყია. ბოლოს, ერთ მაგარ ვაჟ-
კაცს ორკაპა ტყვია მიურტყამს თავში, შეუმსხვრევია და ლომი იმავ
წამს მომკვდარა. გაუტყავებიათ და თავან აჰმედ-აღასათვის მოუტა-
ნიათ. იმასაც, ქვეყნის სამაგალითოდ, ამ ტახტრევანზე დაუყენებია და
დახურული ბაზრის კარზე შიგნითა მხარეს ჩამოუკიდია; მაგრამ,
ღმერთმა იცის, რომ მნახველს ცოცხალი ჰგონია. ოთხი ფეხი ბოდებს
მიუგავს, ტორები – ერევანის ჯიშის აქლემისას. თავი მეფური ქვევ-
რის მსგავსი აქვს. ეს ლომი ისეთი მიმზიდველი შესახედაობისა არაა,
როგორც ბაღდადის, ჰილეს, ჯევაზირის და კურნას ლომები. ყვითე-
ლი ფერისაა და ბალანი ანგორის თხასავით თითო მტკაველზე აქვს
ფოჩებად ჩამოკიდული. საზარელი, გასაოცარი შესახედაობის ლომია.
ამ მთებში ასეთი შესახედაობის ლომი არ ნახულა. ამიტომ ცხოვე-
ლების მცოდნეები მას უწოდებენ უდაბნოდან გადმოხვეწილს. ყარა-
პისარის ციცაბო მთებში ძალიან ბევრია ვეფხი, კურდღელი, გარეუ-
ლი ცხვარი, ირემი, კვერნა, კლდის კვერნა, აფთარი, მგელი, ანდიქის
მგელი, შავი მგელი, მელა და ტურა. გადმოგვცემენ, რომ ერთხელ შავი
ზღვით მოსული და ამ მთებში სამარცველად ამოცოცებული კაზაკები

357

ვეფხვებსა და მგლებს დაუგლეჯიათ: წყეულებს ნანადირევი რომ ეწა-
დათ, თვითონ გახდნენ მტაცებელ ცხოველთა ლუკმა.

ერთი საკვირველებათაგანი: ამ ქალაქში სადალაქოს წინ ერთი
უცოდველი ყრმა ვნახე. გვერდზე მამა ედგა და გამვლელ-გამომვლე-
ლისაგან იმ ბავშვისათვის მოწყალებას ითხოვდა. ყრმა დაახლოებით
რვა-ცხრა წლისა იყო. შემოქმედს, მარადიული სიბრძნისა და ძლიერე-
ბის გამოსაჩენად, ამ ბიჭისათვის ისეთი თავი გაუჩენია, რომ ადისა და
თემუდის ტომთაგან⁶ მოყოლებული, ასეთი თავი მხოლოდ სალსალისა
თუ იქნებოდა, რომელიც აკვერმანშია. ადანის გოგრის, ვანის კომბოს-
ტოს. მეფური ქვევრის ტოლი იყო. კისერი კი ცერცველას ღეროსა-
ვით წვრილი ჰქონდა. რადგანაც წვრილ კისერს საოცარი სანახაობის
თავის დაჭერაც კი არ შეეძლო, ორ ორკაპა ჯოხზე ქეჩა იყო დახვეუ-
ლი და თავი ორი მხრიდან ეყრდნობოდა ამ ჯოხებს. ჯოხებს რკინის
წვეტები ჰქონდა და მიწაში იყო ჩარჭობილი. ამგვარად, ბიჭის თავს||
387 ორკაპა ჯოხი იკავებდა. სხვაფრივ არავითარი სამუალებით არ შეიძ-
ლება, რომ ამ ბავშვმა თავი შეიმაგროს. ბიჭს კეფა სადალაქოზე ჰქონ-
და მიყრდნობილი, გამვლელ-გამომვლელნი უყურებდნენ და იცი-
ნოდნენ. რადგანაც ბოხოხის ქუდისა და სხვა ამისთანების დახურვა არ
შეიძლებოდა, თავზე წამოცმული ჰქონდა ერთგვარი ცხენის თოფრაკი,
რომელიც მაზმანების მიერ იყო მოქსოვილი. წარბები ორი თითის სის-
ქისა ჰქონდა, იხვის ბუმბულივით დაგრეხილი და ყურებამდე მიწვდე-
ნილი. ყურები თუმცა ადამიანის ყურის მოყვანილობისაა, მაგრამ
თითო მათგანი ქურთული ქალამნის ოდენა იყო. თვალები მრგვალი,
ჭრელი და ძალიან დიდი ჰქონდა ბუსავით შავი წამწამები ჰქონდა,
მრეას ბადრიჯანისოდენა დაკიდებული ცხვირი ნისკარტივით ჰქონ-

და. ყოველ ამოსუნთქვისას და ჩასუნთქვისას ნესტოებს ერთმანეთს უტყლამუნებდა ქოთათი დაავადებული ცხენივით. პირი ისეთი დიდი ჰქონდა, რომ ოდნავ თუ გააღებდა, ერთი მტკაველი გაუხდებოდა და მომცრო საზამთროს სიამოვნებით იდებდა პირში. თუმცა ოცდა-თორმეტი კბილი ჰქონდა, ზედა ყბის ორი კბილი ტუჩებს ქვემოთ იყო დაშვებული და ქვედა ყბის ორიც – ზედა ტუჩისაკენ ამოშვერილი. ტუჩები ლალისფერი და აქლემივით ჰქონდა. პირიდან განუწყვეტლივ გადმოსდიოდა დორბლი; ხუჭუჭი თმა ჰქონდა და ხელები და მკერდი – ჩვეულებრივი ბავშვის ტანის შესაფერი. თითები – წვრილი და პიტნის ღეროს მსგავსი. მე, მწირმა, ეს ყმაწვილი რომ დავინახე, განცვიფრდი და მამამისს მივმართე.

– მამნლო! ამ ყმაწვილის დედა ცოცხალია?

– დიახ! ახლაც ცოცხალია.

358

მე, მწირმა, ვუთხარი: „თუ კიდევ ორსულად არის, ამის ძმას, რომელიც მუცელში ჰყავს, ძალიან გაუფრთხილდით, შეიძლება ვადაზე ადრე მოწყდეს საშვილოსნოს“.

მამამისი: მიგიხვდი ნათქვამს! ხუმრობის გუნებაზე ხარ, მაგრამ დედამისი ამბობს: ამ ყმაწვილის დაბადებისას არაფერი გამიგია, გაუჭირვებლად და უწვალებლად ეშობეო“. მე, მწირმა ვთქვი: „მამილო! ეს სადაური სიბრძნეა? რაც ადამიანის მოდგმა არსებობს, ამისთანა თავ-პირიანი არავინ დაბადებულა. განა ეჭვი გეპარება, რომ ამისთანა ბავშვი შენი ჩამომავალი არ უნდა იყოს?“

|| **მამა:** „ღმერთმანი. შვილო! ჩემი კაცობის შედეგია. როდესაც ამ ყმაწვილის დედასთან ერთად მთაში შემის საჭრელად ვიყავი, სიყვარულისა და სიხარულის ვაჟკცური სურვილი მომივიდა მე და ჩემი ცოლი ერთმანეთს „შევეჭიდეთ“, ხან მან დამჯაბნა, ხან მე და ასე ვისიაშტკბილეთ. ჩემი ცოლი ერთი ხის ძირას ისვენებდა. უცბად დაიკვილა და შეშინებული ჩემთან მოვარდა. მას ერთი რაღაც საშინელი ქმნილება მოსდევდა; ფიჭვის ხესავით ტანი, დიდ თავი და საერთოდ, სხეულის ყველა ნაწილი უზარმახარი ჰქონდა. სირბილ-სირბილით მოვედით სახლში, ჩემი ცოლი ლოგინად ჩავარდა და დაორსულდა. შემდეგ ეს ყმაწვილი დაიბადა. თავი დღითიდღე ეზრდებოდა. რაც შეეხება მის წლოვანებას, მხოლოდ ცხრა წლისაა. სხვა რა უნდა იყოს, არ ვიცი! ჩემმა ცოლმა სხვა არაფერი იცის, გარდა იმისა, რომ ის რაღაც ქმნილება მხოლოდ დაინახა“. მე, მწირი, გავეხუმრე: „მამილო! თუ ღმერთმა ინება და თავიც ისე გაეზარდა, როგორც ეს ბავშვი იზრდებოდა, შენ შენი ვაჟით სტამბოლში წაგიყვანთ; წარჩინებულებსა და დიდკაცებს ვუჩვენოთ. დღიურად აღებულ ორი ათასი ყურუშიდან ათასი შენ და ათასი მე“–მეთქი.

ყარა ჰისარის შაბი: მის მთებში ერთგვარი წითელი შაბი მოიპოვება. ოქრომჭედლები იყენებენ და ამიტომ სხვადასხვა ქვეყნებში გააქვთ. მთებში მოიპოვება ოთხკუთხა, ხუთკუთხა, ექვსკუთხა და სოლომონის ბეჭდის მოყვანილობისა ოქრომჭედლები ამბობდნენ რომ

ეს ათეორებს ვერცხლსაო; დასტაქრები კი მალამოში ურევენ. ჭრი-ლობებსაც ამ შაბით აშუშებენ კიდევ მრავალი თვისება აქვს. გან-თქმულია ამ ქალაქის ლავაში და კომში.

სამი დღე ციხის ძირას თაფან აჰმელ-აღასს კეთილმოწყობილ და გამენებულ შენობაში და ქვეყნიერების დამამშვენებელ სასახლეში ვისტუმრეთ. ბაზარში ყავა, შაქარი და სხვა საჭირო საგნები ვიყიდეთ და გავემგზავრეთ. მალროველისა და კურთის ხევებში წყალზე გადა-ვედით. დასავლეთისაკენ 6 საათი ჟიარეთ და იაკუბ-აღასს სოფლის სადგურში მივედით. მუსლიმი და სომეხი მცხოვრებლებით დასახლე-

359

ბული კეთილმოწყობილი ზეამეთია. აქედან კვლავ დასავლეთისაკენ ვიარეთ მდინარე ქერქუქის ნაპირ-ნაპირ 5 საათი და გავიარეთ კუია-ულუ-ჰისარის ხევი, ბოლაზექმად წოდებული საშინელი ადგილი. 8 საათი გიარეთ და ჰაჯი მურადის ციხეს მივალწიეთ.

ჰაჯი მურადის ციხის ამბავი: უზუნ ჰასანის ბრძენი მრჩეველი ვეზირის – ჰაჯი მურად-ხანის|| აშენებულია. როდესაც სულთან მეჰ-მედ II ფათიჰი აქ უზუნ ჰასანს ებრძოდა, ეს ციხე უომრად ჩაბარ-და [ოსმალეთის] ვეზირ კოჯა მაჰმუდ-ფაშას⁷.

ესეც ძლიერი და მტკიცე ციხეა; თავი ცისათვის მიუბჯენია. მისი გარემომოწერილობა ათასი ნაბიჯია. სამხრეთისაკენ ერთი რკინის კა-რი აქვს. რადგანაც მაღალ გორაკზე მდებარეობს, თხრილი არა აქვს. შიდა ციხეში სამოცდაათი სახლია. ერთი ჯამე აქვს. აქ სავაჭრო რი-გებისა და ბაზრის კვალიც არ არის, მაგრამ ბაღ-ბაღჩეები და კაკლის ხეები ბევრია. უფსკრულოვანი კლდეების ძირიდან გამომდინარე ქერ-ქუქის წყლის ნაპირზე პატარა და კარგი ფუნდუკი აქვს. ეს ციხე სა-სუბამოა შიბინ ყარა-ჰისარის მიწაზე. კუფულუ-ჰისარის ეოთ-ერთი ნა-ჰიეა. ჩვენი ბატონი ფაშა აქ ვნახეთ და ძღვენი მივართვით შიბინ ყარა-ჰისარის ხილუულიდან. ჩვენ მიერ ნანახი საკვირველებანი დაწვრილე-ბით ვუამბეთ. ყარა-ჰისარის ციხის სიძლიერე რომ ვთქვით, ძალიან გა-უკვირდა. აქედან ავიყარენით. ჩიდილოეთით ერთ მაღალ მთაზე ავე-დით და 6 საათში სოფელ ჩავდარში მივედით. ზეამეთის სოფელია. აქედან კვლავ დასავლეთისაკენ წავედით, 5 საათი ვიარეთ და სოფელ ერმენიში მივედით, ზეამეთია. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ 4 საათი. გავიარეთ ძუქსექ ქილისაჯიქი და ქილარჯი ველი-აღას სო-ფელში მოვედით. ყარა-ჰისარის მიწაზე, ესქეფსარის ყაზაში, მაღალი მთის კალთაზე მდებარე ორასკომლიანი სოფელია და ველი-აღას ზეა-მეთია. აქედან დასავლეთისაკენ ვიარეთ და სოფელ ბამ-ჩიფთლიქში მივედით. ყარა-ჰისარის მიწაზე ესქეფსარის ყაზაში, არზრუმისა და სივასის ვილაიეთების საზღვარზე მდებარე გამენებული სოფელია. იგი ადრეა აღწერილი. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და ნიქ-სარის ციხეში მივედით.

ნიქსარის ამბავი: [სახელწოდების] საფუძველია „ნიქ ჰისარი“, რაც კარგ ციხეს ნიშნავს. პირველად რომ მივდიოდით არზრუმისაკენ. ჯარი ილიჯას ველზე დაბანაკდა. ახლა კი, რადგანაც ზამთარი იყო, ჩვენი ბა-

ტონი ფაშა დაბინავდა ერთი კაცის სახლში, რომელსაც ხალილ-ეფენ-
დი ერქვა და მასთან სამი დღე დაჰყო. მე, მწირი, კი ძველი ჯამეს იმამს,
ვესტუმრე; რადგანაც ფაშის სახლის პატრონი ვარდარ ალი-ფაშას დი-
ვანის ხელმძღვანელად მსახურობდა, იგი [ვარდარ] ალი-ფაშასთან ერ-
თად აჯანყდა.

360

აქედან ავიყარენით, ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და სოფელ
კეზანში დავისადგურეთ. || ნიქსარის ნაჰიეში კეთილმოწყობილი სოფე- 390
ლია. აქედან ისევ დასავლეთით ვიარეთ, გავიარეთ ერთი ადგილი, რო-
მელსაც ბოლაზ ქესენი ეწოდება და კუმან ოვას სოფელში მივედით.
ნიქსარის მიწაზე მდებარე კეთილმოწყობილი სოფელია. იქიდან კვლავ
დასავლეთისაკენ ვიარეთ, დაბა სუნთასაში მივედით. სივასის მიწაზე,
ნიქსარის საზღვრებში სამასკომლიანი, პატარა, კეთილმოწყობილი და-
ბაა, რომელსაც ჯამე, აბანო, მეჩეთი და ბაღ-ვენახები აქვს. იქიდან
ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და მივედით ერთ სოფელში, რომელ-
საც დაუდის თექიე ჰქვია. მაღალი მთის წვერზე მდებარეობს. ორას-
კომლიანი კეთილმოწყობილი და გაშენებული დიდი ვაკუფებია, რო-
მელიც დაბა ლადიქის ფარგლებში მდებარეობს. აქ დასაფლავებულია
უდიდესი წმინდანი დაუდი-სულთანი. სავანე აქვს, მსახურები და დერ-
ვიშები ჰყავს. მათი უმეტესობა კეთილშობილი სეიდების ჩამომავა-
ლი ღვთისმოსავი ხალხია. ჩვენმა ბატონმა ფაშამ აქ 1057 (1648) წლის
ყურბან-ბაირამის (იანვარი) 8 ნამახი შეასრულა, შესაწირავები დაკლა
და შეიხის საფლავზე დიდი წვეულება გამართა. დილაადრიან ისევ
დასავლეთისაკენ გავემართეთ, 5 საათში სითლიბელის მთა გადავია-
რეთ და სოფელ ჰამიდში მოვედით. ლადიქის ტბის ნაპირზე მდებარე
ერთ-ერთი ნაჰიეა ლადიქისა; ამ სოფელს ჯამე და ბაღ-ვენახები
აქვს. ძალიან ნაყოფიერი მიწაა. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ
ვიარეთ 5 საათი და ძველ ქალაქ ლადიქის ციხეში მივედით.

ძველი ციხისა და ქალაქის – ლადიქის აღწერა: იგი აშენებულია
ამასიის ერთ-ერთი კეისრის მიერ, რომელსაც ჰავიქ ეწოდებოდა. მას
შემდეგ, რაც მრავალი პატრონი გამოიცვალა, მოვიდა დანიშმენდიანი
მელექ-ყაზი და დაიპყრო. მისმა ერთმა ემირმა სალმან-ხანმა თქვა:
„დროშას ციხეზე ნუ აღმართავთ (დიქმიელიმ)“. მელექ-ყაზიმ უპა-
სუხა: „...არა(ლა), აღმართე (დიქ) დროშა!“⁹. ეს საუბარი ციხის სახე-
ლად იქცა და მას უწოდებენ „ლადიქის ციხე და ქალაქი“. ოსმალთა
ვილაიეთებში სამი ლადიქია: ერთია კონიას ლადიქი, რომელიც აჯან-
ყებულთა ძალადობით დღესაც მცირე დაბად რჩება. ერთიც, ვანის
ვილაიეთში. ქორ ლადიქის სანჯაყია. ერთი კი ეს ამასიის ლადიქია.
რადგანაც იგი ალაჰისათვის შეწირული ვაკუფია, არ დანგრეულა. რო-
დღესაც სულთანმა ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანმა ამასიის ციხე დაიპყრო,
ლადიქის ციხეც უომრად ჩაიგდო ხელში და თიმურთაშ-ფაშას ჩააბა-
რა. სიამტკბილობის მოყვარული და ღვთისმოსავი ხალხი ჰყავს. რო-
დესაც უფლისწული ბადაზეთ-ველრ||ამასიამ: მზრძანებელი იყო, ყო-
ველ წელს მოდიოდა, სააგარაკოდ გაიხადა და ექვს თვეს ამ დაბაში

391

თონ რომ წავიდა, [ასე] დარჩა [ბაღად]. ამჟამადაც ჰყავს მებაღე, მე-
ბოსტნე, მსახურები დარაჯები და თაბლაკჩიები სამოვრები დიდ
ამირახურ-აღას უჭირავს. განსვენებული სულთნის დედის – ბულ-
ბულ-ხათუნის ვაკუფია და მისი მცხოვრებლები გადასახადებისაგან
განთავისუფლებულნი არიან. ვილაიეთის ვალი ამ ქალაქში ვერავის
გამოგზავნის და ვერ ჩაერევა საქმეებში. სამასახიანი ყაზაა. მის ყა-
დის წლიურად ექვსი ქისა აქვს შემოსავალი. შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ
ულ-ემრაფი, ულემები და დიდებულები ჰყავს. სიფაჰიების ქეთხუდა,
იანიჩართა სარდალი, ქალაქის ნაიბი და მუჰთასიბი, ყაფანის ემინი და
ტბის ემინი ჰყავს. ციხე ქალაქის სამხრეთითაა; ცამდე აზიდული, ოთხ-
კუთხა, ძველი აშენებული, პატარა ციხეა. შიგ ნაგებობები არაა. ქა-
ლაქი ჩვიდმეტი უბნისაგან შედგება, ცნობილი უბნებია: ვალაბეი, ქე-
ლეელიზი, ეფენი-ჯამე, თექიე, შეჰრექოსდონ, იარიმჯა დად, ფოლად,
დახშონ. ორმოცდაშვიდი მიჰრაბი აქვს. ექვს მათგანში საპარასკეო ლოც-
ვა სრულდება. სამი მათგანი პირველი სულთნების აშენებულია. სულ-
თან აჰმედის ჯამე, დაუდ-ფაშას ჯამე, თექიეს ჯამე, მეჰრექოსდონს ჯა-
მე, ქელეელიზის ჯამე ცნობილი ჯამეებია. სამი ათას ოცი კრამიტით და-
ხურული, ბაღ-ვენახიანი სახლია. მუსლიმთა სარწმუნოების სხვადა-
სხვა მიმდინარეობათა შვიდი სავანე აქვს. მათში ყველაზე ცნობილია
სეიდ აჰმედ-ქეზირის სავანე. [ქალაქს] ორი აბანო აქვს: ძველი აბანო –
სავაჭრო რიგებში და ახალი აბანო – თენი ჯამეს უბანში, შვიდი ფუნ-
დუკი აქვს: ყაფანის ფუნდუკი, ჰელიმ-ბეის ფუნდუკი, ემირ ჰასან-ოლ-
ლუს ფუნდუკი, სეიდ აჰმედ-ეფენდი ზადე ალი ჩელების ფუნდუკი,
და თენგის ფუნდუკი, რომელიც ხორბლის ბაზარზეა. ესენია განთქმუ-
ლი ფუნდუკები. დაუდ-ფაშას სავაჭრო რიგებში ფრიად სრულყოფი-
ლი, ქვით ნაშენი დახურული ბაზარია, რომელიც [დაუდ-ფაშას] ჯამე-
სათვის არის შეწირული. გარშემო ოთხასი დუქანია. ქალაქში ორ-
მოცდაერთი სასახლეა ვეზირებისა და წარჩინებულებისა. მათ შორის
ცნობილია: ოსმან-ფაშას სასახლე, იბრაჰიმ-ბეის სასახლე, ჰაჯი-ბეის
სასახლე, ჰუსეინ-ბეის სასახლე, ალაფ-ბეის სასახლე, მუსტაფა-ბეის
სასახლე და სხვები. განსაკუთრებული სასწავლებელი არ არის. ყო-
ველ ჯამეში სხვადასხვა მეცნიერული პაექრობა შედგება ხოლმე; სა-
ჯარო გაკვეთილები ტარდება. ||ყმაწვილთა თვრამეტი სასწავლებელი,
ორი საქველმოქმედო სასადილო აქვს. რადგანაც მშვენიერი ჰავაა, ლა-
მაზები ბევრია. წარჩინებულები დიდებულ ქსოვილებსა და სიასამუ-
რის ქურქებს იცვამენ. მათ ჰყავთ ბეგი, ფაშა, ორასზე მეტი მაღალი
თანამდებობის მქონე ყადი-ეფენდიები, დიდი შეიხები; ღვთისმოსავი,
მშვიდი, წყნარი ხალხია. ქალაქში ბევრია ქართველი და თურქესტა-
ნელი ცხენოსანი სიფაჰიები; განათლებულთა მფარველი ბევრია. სა-

392

შუალო შეძლების ხალხი ვაჭრები და ხელოსნები არიან. შალის ფარა-
ჯებსა და კუნთუმს იცვამენ. ნაირ-ნაირ თეთრსა და ცისფერ ტანისა-
მოსს ატარებენ. მათი ქალები ხავერდის შარვლებზე ყვითელ ჩექმებს
იცვამენ და შალის ფარაჯებს ატარებენ. თეთრ კაბას, პირსაფარს, მო-
სასხამს, თხელი დიბის არახჩინს იცვამენ და მოკრძალებით დადიან.
აბანოსა და წმინდა საფლავების გარდა სხვაგან წასვლა არ შეუძ-
ლიათ – სათნო და პატიოსანი ქალები არიან. მათი საჭმელ-სასმელე-
ბიდან ცნობილია: გოქ-სუს მსხალი, ყარამანის მსხალი, მემეჯიქის პუ-
რი; ოსმალეთის ვილაიეთებში საფანჩას პურის შემდეგ ლადიქას მე-
მეჯიქია განთქმული. რადგანაც ზეგანია და დიდი ზამთარი იცის, არ
ხარობს ისეთი ხილი, როგორცაა ყურმენი, ნესვი, საზამთრო, ლეღვი,
ზეითუნი, ბროწეული. მაგრამ აკდალის თაფლის სახელით ცნობილი
ერთი ისეთი სახეობის წმინდა თაფლი მოდის, არც ქედიდის თაფლსა
ჰგავს, არც ადანას და სიკლას თაფლს. რადგანაც ეს თაფლი ფრიად
კეთილსურნელოვანია, სტამბოლის წარჩინებულებს ყუთებით ეგზავ-
ნებათ ძღვნად. ქალაქის ნაწარმიდან აკდალის თეთრი, ბამბის ჩითი
ირანის ლექფურისა და მოსულის ჩითზე უფრო თხელია.

სასეირნო ადგილები: ბალღ-კადას წყლის სათავე სასეირნო ად-
გილია. ქალაქის სამხრეთითაა. ქალაქის აღმოსავლეთით ერთი წყარო
ბამოდის, რომელსაც ფრენგის წყაროს ეძახიან. ჰუსეინ-ფაშამ ამ
წყალზე ერთი ხავარნაკივით¹⁰ კოშკი დადგა, რათა იგი სასიამოვნო ად-
გილად ექცია. სიამტკბილობის მოყვარულნი აქ მოდიან და დროს
ატარებენ. ივლისის თვეში ეს წყალი ისეთი ცივია, რომ წყლიდან სამ
ქვასაც კი ვერ ამოიღებ. როგორც ბალღ-სუ, ისე, ფრენგის წყარო
ქალაქზე გადის და ფუნდუკებს, აბანოებს და ბაღებს წყლით ამარა-
გებს. ეს წყლები ქალაქში მრავალ წისქვილს აბრუნებენ და ლადიქის
ტბას ერთვებიან. მათი სასეირნო ადგილებიდან ერთიც აკ-ფინარბაშია,
მაგრამ ეს წყალი ქალაქში არ შემოდის, მის გარეთ მიედინება||და 393
მინდვრებსა და ბაღებს რწყავს. ამ წყლის სათავეც ქალაქის ჩრდი-
ლოეთით მდებარე მთებშია და შემდეგ ტბას ერთვის, ციხის დასავ-
ლეთით, ერთ ადგილას, რომელსაც „მონასტერი“ ეწოდება, ერთი სა-
სეირნო ადგილია. სიხარულის მომნიჭებელი, მდელოიანი ადგილია.
აქედან გამომდინარე წყალს „რამჯა-სუ ეწოდება“. მაარას¹¹ წყალზე
გემრიელია, ეს წყალი მოედინება და ციხის ძირას ორ ტოტად იყო-
ფა. ერთი ნაწილი წმინდანის საფლავის ქვემოთ, კურას უბანში გადის,
მეორე ნაწილი კი კაკლის ბაღებისა და იმ სასეირნო ადგილის ქვემოთ
ჩაივლის, რომელსაც ძალღ დედე-სულთნის საფლავი ეწოდება და სა-
დაც მუსლიმი მლოცველების შესახვედრად გამოდიან ქალაქის წარ-

ჩინებულები და დიდებულები. ამის შემდეგ ლადიქის ტბის ყურეში.
ჩადის.

ლადიქის თბილი წყლების ქება: ლადიქიდან საათნახევრის სა-
ვალზე, მაღალ გორაკზე მდებარეობს მუსლიმთა ბაღ-ვენახებიანი სო-
ფელი, რომელსაც ხილლიზი ჰქვია. ამ სოფლის ქვემოთ ერთი პატარა

მდინარე მოედინება, რამდენიმე წისქვილს აბრუნებს და შემდეგ მდინარე კიხილ ირმაკს ერთვის. რადგანაც იგი ლადიქის მთების გადაღმაა, ლადიქის ტბას არ ერთვის. ამ მდინარის ნაპირზე ხილლიზის თბილი წყაროა. გუმბათი და მისთანები აქვს. ალუბლის მწიფობის დროს, გარშემო ადგილებიდან ათასობით ადამიანი მოდის ურმებით და ამ თბილ წყაროში ბანაობს. მუნსა და კეტრს არჩენს. ეს თბილი წყარო მდინარე ხილლიზს ერთვის. ამასიის დასავლეთით სამი საათის სავალზე მდებარე კუზას ყაზაშიც არის ერთი თბილი წყარო, არაბები თბილ წყაროს ჰამამს¹² უწოდებენ. ირანში – გერმაზე კუდრეთს¹³, ლადიქისა და ამასიის მხარეში – კუზას¹⁴ ეტყვიან. სათათრეთში – ილისი¹⁵; მონღოლურ ენაზე – ქერენდე¹⁶; თურქისტანში – ილუჯა¹⁷; რუმის მხარეებში – კანარჯა¹⁸; ბოსნასა და რუმელიის ერთ ნაწილში ძანარს¹⁹ უწოდებენ. მაგრამ ლადიქის თბილი წყარო ფრიად სასარგებლოა. წყვილი დიდი გუმბათი აქვს. ქალებისათვის ცალკე გუმბათია, მამაკაცების წყაროში ზომით ათი-ათზე, ტბასავით დიდი ისეთი შაფიური ყაიდის აუზია, რომ მომაკვდავი რომ მიადგეს, სამუდამო სიცოცხლეს მიანიჭებს. || მისი წყალი მაინცადამაინც ცხელი არ არის. გარშემო თეთრი მარმარილოს ლომების პირებიდან ცხელი წყალი გადმოსჩქევს და დიდ აუზში ჩადის. მაგრამ ერთი პატარა აუზიცაა, რომელშიც წყალი მეტისმეტად ცხელია. ადამიანი შიგ რომ შევიდეს, ვერ გაუძლებს. გუმბათებს ქვეშ, რომლებიც დიდი აუზის ოთხივე კუთხეს აქვს, ჰანეფრს ყაიდის რვა ნიჟარაა. ამ თბილი წყაროს არემარეზე თეთრი მარმარილოდან ყინულივით წყალი გადმოდის, რომელიც კიზ გრზუს²⁰ სახელით არის ცნობილი. ვინც დალევს, სიცოცხლეს გაიგემრიელებს. საქმე ისაა, რომ ამ ცივ წყალსა და თბილ წყალს შორის არე ერთი კულაჩია. საოცარი ნახელავია ღვთისა – ალაჰი ყოვლისშემძლეა.

ლადიქის ტბა: ეს ტბა ლადიქის აღმოსავლეთით, შორიდან მოჩანს. მისი შემოვლა მხოლოდ ერთ დღეში შეიძლება. სიცოცხლის წყალია. თერთმეტი ჯიშის თევზია ტბაში და ყოველი მათგანის გემო და თვისება რომ ავწეროთ, სიტყვა გაგვიგრძელდება. მაგრამ დუნას თევზი მოსეს სუფრის შესაფერი თევზივით გემრიელი და ყუათიანია. ტბის ნაპირები კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფლებით არის გარემოცული. ყოველი მხრიდან ოცდაექვს მდინარეს ირთავს, რომლებიც

ზარის, სუნსას, კუზას და ზეითუნის მთებიდან ეშვებიან. არცერთ მხარეს არა აქვს ამ ტბას გასასვლელი და პირთამდე სავსეა. მის ნაპირზე მდებარე ბოღაზ-ქრდ ფრიად მშვენიერი და კეთილმოწყობილი სოფელია. სოფელი ოთუზიც ამ ტბის ნაპირზეა. ისეთი ნაღები, როგორც ამ სოფელში კეთდება, არც ერთ ქვეყანაში არ მოიძებნება. ნაღებით სავსე კათხაზე ორი ციკანი რომ დააყენო, მათი ჩლიქები ვერას დაამჩნევს. ამ ნაღებს დანით ჭრიან. კვევივით იღეჭება, გემრიელი და სურნელოვანია. ამ ნაღებისთანა მხოლოდ არზრუმში თუ მოიპოვება – ბინგოლის ზეგანზე. ლადიქის სამხრეთით, რვა საათის სავალზეა ამა-

სია. აღმოსავლეთით ახლოა ნიქსარი. კავაკილის ყაზა ერთი დღის სავალზეა. დასავლეთით არაიტრს ხილია. ასევე დასავლეთით, ერთი დღის სავალზეა ზეითუნის ყაზა. მისი ნავსადგურები ჩრდილოეთით, შავი ზღვის ნაპირზეა – სამსუნი და სინოპი.

ლადიქის მოსალოცი ადგილები: შეიხი სეიდ აჰმედ ქეზირი დიდებულ სავანეშია დასაფლავებული. მასზე უფრო დიდი შეიხის მიერ დაიმოდღრა და შემდეგ მისი მემკვიდრე გახდა. დიდი სულთანია. ახლაც სალოცავი ადგილია წარჩინებულთა და მდაბიოთათვის. ორივენი ძველ ჯამეში არიან დასაფლავებულნი. ძველი||ჯამეც მათ ააშენეს 852 (1448) წელს. ორხან-ყახის ულემათაგან გამოსული შეიხები არიან. ციხის ძირას არის შეიხ და დაუდ-სულთანის მოსალოცი ადგილი. კორას უბანში წმინდანთა ზედა მოსალოცი ადგილია, ჰაჯიების შესახვედრად გამოსასვლელ ადგილზე – ძალრ დედესი. ყაზრ თაძარ მუსტაფა-ფაშაც ამ ცხონებულთან არის დასაფლავებული მაღალ აკლდამაში.

ამ ქალაქში ჩვენ ბატონ ფაშასთან ერთად სამ დღეს გაგვირდით და დიდი ნადიმები გაგვიმართეს. შემდეგ ავიყარენით, დასავლეთისაკენ 5 საათს ვიარეთ და შაჰინ-აღას სოფელში მივედით. ორასკომლიანი მუსლიმთა სოფელია. აქედან 6 საათს ვიარეთ და კასიმ-აღას სოფელში მივედით. მუსლიმთა ორასკომლიანი სოფელია. ერთი ჯამე აქვს. აქ კასიმ-აღამ დიდი ნადიმი გაგვიმართა; მოვილხინეთ და ვინეტარეთ. აქედან პირდაპირ სოფელ ქორქრძში მივედით. სამასკომლიანი, ერთი ჯამეანი, ბალ-ვენახიანი სოფელია. აქ ერთი განთქმული გულუხვი ოჯახია, რომელსაც ჩორბაჯი ზადე ეწოდება. ფაშა იმ ოჯახში ერთ დღეს დარჩა სტუმრად. მეორე დღეს, ის იყო თულეზიანად უნდა დამრულიყო, რომ სტამბოლიდან ორი კაცი მოვიდა. ერთს მურად ხასეჰ ერქვა და მეორეს – ჰავრუზჯუ-ჩაუში. მათ რომ თქვეს, შიკრიკებად მივიღვართ დიარბეჰირისკენო, ფაშამ შეიპყრო და მათი ბარგი და სადგომი გააჩხრეკინა. სალიჰ-ფაშას ძმისადმი მიწერილი წერილები უპოვა და გახსნა. მურთაზა-ფაშასადმი შემდეგი ბრძანებაა

365

სულთნისა: „ბალდადის ვილაიეთის განმგებლობიდან გამითავისუფლებიხარ. კაფუდან-ფაშას თანამდებობა გიწყალობე. ჭენებით უნდა იარო და სტამბოლში შეახლოო“. ფაშამ შიკრიკების შეპყრობის დღეს მარჯვე შიკრიკი გაგზავნა მურთაზა-ფაშასთან, რომელიც ბაოდადის განმგებელი და სალიჰ-ფაშას ძმა იყო. ასეთი წერილი მისწერა. „ჩემო ძმაო, შევიპყარი ბილწი ჩაუში მურად ხასეჰ, რომელსაც შენთან უზენაესი სიგელი მოაქვს კაფუდან-ფაშად შენი დინიშვნის შესახებ. როდესაც შიკრიკი მოაღწევს, არავითარ შემთხვევაში არ ენდო კაფუდანობის ბოძებას და სხვა რამ იღონე. ყურადღებით მოიქეცი! სტამბოლისაკენ გაეშურე და სადმე მიყრუებულ ადგილას გაჩერდი. მე და ჩემი ძვირფასი „მამა“ – ვარდარ ალი-ფაშა სტამბოლისაკენ წასვლას შევპირდით ერთმანეთს უეჭველად და აუცილებლად! ნათქვამია:

396 „მარჯვე მეგობარს იშოვის და დაუდევარი||კვი თავს წააგებს“. შიკრი-

კის გაგზავნიდან მეორე დღეს ხასექრ და ჩაუში პატიმრობიდან გაათავისუფლა. ისინიც ბაღდადისაკენ გაემართნენ. ფაშა კი ექვსი დღე დარჩა ქორქრში. მეშვიდე დღეს ავიყარენით და მერზიფონის ციხეში მოვედით.

მერზიფონის ციხის ამბავი: დანიშმენდიანთა აშენებულია. შემდეგ იგი დაპყრობილია სულთან ბადაზეთ ილდირიმის დროს. ამჟამად იგი სივასის ვილაიეთში და ამასიის სანჯაყის მიწაზე მდებარე, ალიზით აშენებული, ლამაზი ციხეა. შიგ არცერთი სახლი არაა. საომარი მარაგისა და მოწყობილობისათვის დარაჯები არიან მიჩენილი. ქალაქი ფირ დედე-სულთანის ვაკუფებია. ამჟამად მისი განმგებელი კიზლარ-ალასია. სამასახჩიანი პატიოსანი ყაზაა. მისი ყადის წლიური შემოსავალი ექვს ქისას შეადგენს. რადგანაც ციხე მიწისაა, მეციხოვნეები არა ჰყავს. შეიხ ულ-ისლამი და ნაკის ულ-ემრაფი, სიფაპიების ქეთხუდა-იერი, იანიჩართა სარდალი, მუჰთასიბი და ნაიბი ჰყავს, ბატონი ყადიები ჰყავს, რომლებიც სამასამდე მაღალი თანამდებობის მოხელეს ხელმძღვანელობენ. არიან ღვთისმოსავი შეიხები, დიდებულები, წარჩინებულები და ალები. ფაშობის ღირსი ქეთხუდა ჰყავს ქალაქს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ჩვენი ბატონი ფაშის სახლის პატრონი – თაფანი დასრ მეჰმედ-ფაშას სილაჰდარი დილავერ-ალა, რომელიც, მართლაც, რომ თავისი სახელის შესაფერისად გულუხვი და გულადი იყო²¹. ეს კაცი ათი დღის განმავლობაში გაგვიმასპინძლდა იშვიათი და უცხო საჭმელებით სამას ირ-ალას, ფაშას და მე და ერთი დღეც არ იყო ისეთი, რომ რაიმე დაეკლო. თურქული ვილაიეთია. მისი ხალხი ფრიად წყნარი და მშვიდია. კეთილნაშენი ქალაქია, სადაც სიაფე და სიმდიდრე სუფევს. დეშანის მთის კალთაზე მდებარეობს. ოთხი ათასამდე კრამიტის და მიწის ბანიანი სახლი აქვს ორმოცდა-

366

ოთხი უბანი და სამოცდათორმეტი მიჰრაბია. განთქმულია ძველი ჯამე და სულთან მურად II ჯამე, რომელიც სავაჰრო. რიგებშია. მედრესეთა შორის – სულთან მურად II მედრესე; მრავალსაკანიანი საყოველთაო სახალხო სასწავლებელია. ჰადისებიც ისწავლება ყურანის საკითხავი ორი სახლი, სამოცდაათამდე ყმაწვილთა სასწავლებელი, ორი საქველმოქმედო სასადილო და შვიდი დერვიშთა სავანე აქვს; დიდი სავანეებია: ფირ-დედეს სავანე, დეშანის მთის კალთაზე – ხირკა სულთანის სავანე, მის ახლოს და ქალაქიდან ერთი საათის სავალზე მდებარე წმინდან აქაშეს სავანე. ქალაქში კადირისა და ჰელვეთის სავანეებიც არის. ფუნდუკებიც აქვს. ქალაქის სავაჰრო რიგებში, დალაქების დუქნის ახლოს,||ძველი ფუნდუკის კარის მარცხენა კუთხეში ერთი ფალავნის გურზი ჰკიდია. მის აბანოთა შორის მდაბიოთა და წარჩინებულთათვის ღირსშესანიშნავ სანახავ ადგილს წარმოადგენს ჩელები სულთან მეჰმედ პირველის აშენებული ძველი აბანო. ორგანყოფილებიანი აბანო მშვენიერი, კარგი ჰაერიანი, კარგად აშენებული, დიდი აბანოა, რომელშიც მამაკაცებისა და ქალებისათვის ცალ-ცალკე სამოცდაათი ნიჟარაა. მამაკაცების აბანოს ერთ მესამედში მექეჩეები

397

ქეჩას თელავენ. ერთ მესამედში დაბალებს ტარსიკონი გამოჰყავთ და ცისფრად, ყვითლად და წითლად ღებავენ. ორმოც ნიჟარაში ახლაც გადმოდის წყალი და ხმარებაშია. არ შეიძლება, რომ მისი თაღების რომელიმე კუთხიდან ან კედლებიდან ზედ შეორთქლილი ერთი წვეტიც კი ჩამოვარდეს. რადგანაც ძველი აშენებულია, ოდნავ ბნელი შენობაა.

რადგანაც ქალაქში კარგი ნიავი იცის, მცხოვრებლები ჯანმრთელები არიან. მათი ბეგები თავსი ჯალაზობით მერზიფონის უკან მდებარე დეშანის მთაზე საიალადოდ გადიან და ექვს თვეს იქ ატარებენ თურქმან მომთაბარეებთან ერთად. ეს იალალი მიეცა დეშანის საგვარეულოს, რომლებიც დანიშმენდიანებთან და ოსმალებთან ერთად მოვიდნენ მაჰანის ქვეყნიდან. იგი ამჟამადაც სამემკვიდრო სამფლობელოა. დეშანის საგვარეულოს წევრი სეიდი-ბეი მისი განმგებელი და მბრძანებელია. ამ იალალიდან მრავალი, უკვდავების წყალივით წყარო ჩამოდის და ერთი ნაწილი ქალაქ მერზიფონის ბაღ-ვენახებს რწყავს. რამდენიც არ უნდა იწვიმოს, დაბლობი თუ არ მოირწყო, მოსავალს არ იძლევა. დათესილი ხორბლის ერთი მარცვლიდან ოცს, თხუთმეტს იბარტყებს ხოლმე და ამდენად, ასი მარცვალი მიიღება; ამრიგად, ერთი ქილა თესლი ოთხმოც ქილა მოსავალს იძლევა. ზეგანის მოსარწყავად ამ წყლებს მირაბი ჰყავს. დეშანის საგვარეულოს წევრებიც იქ მიღებული უხვი მოსავლის წილს აძლევენ. კარგი თანამდებობაა აღისა, მდინარეს აღები რომ არა ჰყავდნენ, მერზიფონის ხალხი

367

ერთმანეთს ამოწყვეტდა. ახლაც კი ხშირად ხდება ხოლმე [წყლისათვის] ჩხუბი. წყლის ერთი ნაწილიც ქალაქ ლადიქის დაბლობში მდებარე კაუზას საყაზოს ნაჰიესაკენ მიედინება. ერთი ნაწილი კი ოსმანჯიქის მხარეს მდებარე ველებისაკენ მიდის და მათ ბაღ-ბოსტნებს რწყავს. ქალაქი მერზიფონი ფერდობზე მდებარეობს და ზურგი დეშანის მთაზე აქვს მიყრდნობილი. ამასია ამ ქალაქის სამხრეთით ძვეს თხუთმეტი საათის საკალზე. ლადიქი თორმეტი საათის სავალზეა ოსმანჯიქი თექვსმეტი საათის სავალზეა; ქალაქი გუმშუმი ათი საათის სავალზეა; დაბა ქერქერანი რვა საათის სავალზეა. დეშანის მთის ჩრდილო კალთაზე დგას კოჯა-კალე, რომელიც ქალაქ ქრფრუს გადასცქერის ||აქედან სამსუნის ციხეში სამ დღეში შეიძლება მისვლა. [სამსუნი ქრფრუს] ნავსადგურია; ისეთებიც არიან. რომლებიც სინოპის ნავსადგურში მიდიან, მაგრამ სამსუნი უფრო ახლოსაა.

398

მათი საჭმელ-სასმელი და ხელოსნური ნაწარმი: აძნთაბის ბაქმაზის მსგავსი წმინდა ბაქმაზი; გემრიელი და წვნიანი ყურძენი მოდის. ფირ-დედეს სავანეს არემარეზე და სხვაგან ექვსასი [სახელოსნო] დუქანია. სამღებრო ბევრია. სპარსულზე უკეთესი საღებავებით ღებავენ. განთქმულია ლურჯი საღებავი. აქედან ყოველწლიურად ათასობით თოფი ბამბეული მიაქვთ ყირიმში ვაჭრებს და ტყვეებზე ცვლიან. ყირიმის მოსახლეობის ფარაჯები და ტანისამმოსი სულ მერზიფონის ბამბის ქსოვილიდანაა. ბამბის ძაფიც განთქმულია. განთქმულია, აგ-

რეთვე, ადგილობრივი დოშაკი, ადგილობრივი ჭრელი ბალიში, ყალამ-ქარი, მშვენიერი საბნის პირები ჩითისა, ჩარსავები და ფარდები. მათი ლამაზმანებიც მთელ ქვეყნიერებაზე განთქმული არიან.

LXXXVII

მერზიფონის სალოცავი ადგილები

ჭემმარიტებასა და სიმრთლეს ზიარებული, მოსწავლეთათვის სასურველი, თვალებილულთა წყარო, სარწმუნოებისათვის მეგრძოლთა ცოდნის შემცველი წმინდა შეიხი ფირ-დედე ხორასნიდან თურქთა თურქის – ხოჯა აჰმედ ისავის ნებართვით რუმში მოვიდა და მერზიფონის ჩრდილოეთით დასახლდა მაღალ ადგილზე, რომელიც ქალაქს გადმოსცქერის. ხანდახან აბანოებში ათევდა ხოლმე ღამეს. ღმერთთან მიახლოებული, მაღალი ღმერთის ჭემმარიტად მცნობი კაცი იყო. ზემოხსენებული ფირის შესახებ მრავალი სანაქებო გადმოცემა არსებობს. ახლა მისი აკლდამა დიდი გუმბათებითაა დამშვენიებული; მოედნით, სამზარეულოთი და დერვიშთა სენაკებით არის მოწყობილი.

368

ყოვე ლდამ ორასი კაცი ათევს ღამეს და მიდის. აქ ორასზე მეტი თავშიშველა დერვიშია. პატიოსანი წმინდანის სინათლით სავსე აკლდამაში შევედი, წმინდა „ასრ“ წავიკითხე და მისი სულიერობისაგან შველა ვითხოვე. აკლდამაში მუშკის კეთილსურნელება აბრუებს კაცს. აკლდამის ყოველი მხარე მშვენივრად ნახელავი ჩირაღებით, შანდღქებითა და კანდელებით არის შემკული. მისი დერვიშული ნივთები წალოშია შენახული. რადგანაც მე, მწირი, წინასწარმეტყველის ოჯახის თაყვანისმცემელი ვარ, მივბაძე იმ ჰადისს, რომელიც იწყება სიტყვებით: „სიღარიბე სიამაყეა“. გავკადნიერდი და დერვიშთა||ნებართვით, წმინდანის ქეჩის მაღალი, ჩალმიანი ქუდი სავანის მოძღვარმა მეში დედე-ჯანმა ალაჰის დიდებით დამახურა თავზე. ყველა დერვიშმა ყიჟინა დასცა და დამლოცა, აკლდამა ქვის შენობაა: გაბრწყინებული იყოს ამ წმინდანის საიდუმლოებანი. შეიხ აბდ არ-რაჰიმ ბენ ემირ მერზიფონ უფალმა ზეინ ედ-დინ ჰაფიმ გაწურთნა ბურსაში მეცნიერების მწვერვალს მიაღწია და სრულყოფილი გახდა. წიგნი, რომელსაც ეწოდება „წმინდა დარიგებანი“¹, მისი შეთხზულია. მას კიდევ მრავალი მნიშვნელოვანი თხზულება აქვს. მერზიფონში სულთან მეჰმედ პირველის ჯამეს ვაკუფებიდან განსაზღვრული შემოსავლის წყაროებისათვის ყოველდღიურად რვა ახჩა საარსებო ულუფა გაიცემა. ამ ქვეყანასთან ყოველგვარი კავშირი გაწყვიტა და მერზიფონში დასახლდა. ამჟამად მისი სამყოფელი მერზიფონში გულშემატკივრებისათვის სალოცავი ადგილია. ამ წმინდანს დახვეწილი ლექსებიც აქვს. მწერლობაში მას რუჰნის² უწოდებენ, რადგანაც სუფიურ მეცნიერებაში ღრმად არის განსწავლული, მისი ლექსები ყველა სუფიურია. ცხოვება ალაჰისა ყველა მათზე.

ამ ქალაქში ათი დღე გავატარეთ. ქორქოდან ბადღადს წასულ

მარჯვე შიკრიკს, ნიზიბინად წოდებულ დანგრეულ ქალაქში ერთ დამეს, ცხენზე მჯდომარეს, ბნედა დაემართა, კეფა დაარტყა და ცოცხალ-მკვდარივით ეგდო. წმინდა მუჰარემის მეათე – აშურას დღეს (1648წ. 5. II) დაშანის მთაზე გადავედით და სოფელი ბეგვერანი გავიარეთ. 6 საათში კოჯა-კალეში მივედით.

კოჯა ციხის ამბავი: კოჯა კადას სახელით ცნობილ, მაღალ გორაკზე მდებარე პატარა ციხეა. მაგრამ მეტად ციცაბო და მიუვალი, მაგარი ციხეა. მისი კედელ-ბურჯები მტკიცედ არის ნაშენი; დიდი კლდეებით არის აშენებული. ციხეში ასასვლელად ერთი გზა და ერთი კარია, სხვა ადგილიდან ასვლა შეუძლებელია. ბურჯები და ქონგურები არაჩვეულებრივი აქვს – ყველა კლდიდან არის გამოჭრილი. მას რამდენჯერმე შემოარტყეს ალყა აჯანყებულებმა: – ყარა თაზიჯრ-ოღლუმ, საიდ არაბმა, კალენდერ-ოღლუმ, მაგრამ ვერ შეძლეს მისი და-

400

პყრობა. იგი დანიშმენდიანმა მელექ-ყაზიმ ბიზანტიელებს ბრძოლით წაართვა და შემდეგ [სულთან] ბაიაზეთ ილდირიმ-ხანის ხელში გადავიდა. მაგრამ მე არ ვიცი, ვისი აშენებულია იგი. ქოფრუს ყაზა მისი ერთ-ერთი ნაჰიეა. ციხეში ორასი მეომრის სადგომები, ციხისთავი და || ას ორმოცდაათამდე მეციხოვნეა. ერთი ჯამე, წყალსაცავები, ჭირნახულის ამბრები, შვიდი-რვა მცირე ზარბაზანი და საკმარისი ოდენობის ჯაბახანა აქვს. აბანო და სხვა შენობები არა, მაგრამ რამდენიმე დუქანი აქვს. მთელი მოსახლეობა ფიქვის ხისაგან ბუდუჯს აკეთებს. თურქულ ენაზე ჭურჭელს, რომელსაც საწუნწავად ლულა აქვს გაკეთებული, ბუდუჯს უწოდებენ. მათი საქმიანობაა, აგრეთვე, სხვადასხვა საკრავების გაკეთება: ჩონგური, თამბური, რავზა, კარა დუზე, შარკრ, იონკა³. მომდერალი, დამკვრელი ხალხია და უმეტესობა ბედნამაზის ტომის თურქებია.

აქედანაც ავიყარენით. კეთილნაშენი სოფლები გავიარეთ. დაბა ქოფრუსში მივედით და ჰაჯი ფუსუფ-ადას სახლში გავჩერდით სტუმრად.

ქალაქ ქოფრუს ციხის ამბავი: დაშანის მთის კალთაზე ხეებიან და გორაკებიან ადგილზე მდებარეობს. ორი მხრიდან მდინარე ჩაუდის. ოთხკუთხა, ქვით აშენებული, ლამაზი ციხეა. ერთ მდინარეს ითულა-ქომს წყალს ემახიან. ქალაქის მირას მოედინება. მეორე მდინარე ქალაქიდან ერთი საათის სავალზეა და ისთავლურუზი ეწოდება. ქალაქი ამ ორი მდინარის მორისაა. როდესაც ეს მდინარეები ადიდდებიან, ქალაქ ქოფრუს ველს წალეკავენ ხოლმე. ეს მდინარეები დაშანის მთიდან მოდიან და რადგანაც მდინარე ისთავლურუზზე ხის დიდი ხიდის სამუალებით გადადიან, ქოფრუს⁴ ქალაქს უწოდებენ. ფრიად კარგი ნახელავი, ფიქვის ძელებით აგებული საუცხოო ხიდია. ამაღლეთა ხანაში ამ ქალაქს შინდერის ცისეს ეტყოდნენ, რადგანაც ამაღლეთა ენაზე „ინ“ ხიდს ნიშნავს. როდესაც მოციქული დაიბადა, დაინგრაზ და შემდეგ ხის ხიდი ააშენეს. ამგვარად, ამ ხიდქვეშ გამავალი ეს ორი მდინარე ქალაქ ქოფრუს ქვემოთ მოედინება და იმ ადგილას. რომელსაც ჩელთიქლიქი ეწოდება, დიდ მდინარე ბაფრას ერთვის. ამ

ციხის პირველი ამშენებელი ამაღეკთა მეფეა. შემდეგ ტრაპიზონის ხელმწიფეს დანიშნენდმა მელექ-ყაზიმ წაართვა. შემდეგ იგი უომრად დაიპყრო სულთან ილდირიმ ზაიაზეთ-სანმა. ამჟამად ამასიის მიწაზეა. ნახევარი ზემეთია და ნახევარი – თოკათის მმართველის სასაუბა-შო. ყველაფერი მის განმგებლობაშია. სამასახიანი თანამდებობაა ყადისა. ას ორმოცი სოფელი და ნაჰიები აქვს. მათ მშორისაა ძუზღაზქრძ, რომელიც ათასკომლია დაბაა. ბახჩექრძ ქალაქის სამხრეთითაა.

401

დოიან-ქრძ, აკდიე-ქრძ, აკვურან-ქრძ||ჰასან-აღასია. ვურან-ქრძ ჰამამ-ჯრ-ოღლუს ეკუთვნის. მის ყადის წლიური შემოსავალი შვიდი ათასი

370

ყურუში აქვს შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბი, ქეთხუდა-ფერ. იანიჩართა სარდალი, მუჰთასიბი და ნაიბი ჰყავს. მაგრამ, რადგანაც იგი ქვეყნის შუაგულშია, ციხისთავი და მეციხოვნეები არა ჰყავს. აჯანყებულები, რომლებსაც ყარა მაზიჯი და საიდ არაბი ერქვათ, ერლას ციხის ბრძოლაში დამარცხდნენ და გამოიქცნენ. მათგან ამ მდინარის დასაცავად ქვის ციხეს გვერდზე მიაშენეს მიწის ერთსართულიანი ციხე. ორივე ციხეს სულ ოთხი კარი აქვს. სავაჭრო რიგები და ბაზარი გარეუბანშია. ქალაქში, [ციხის] შიგნით და გარეთ, კრამიტით გადახურული, ერთსართულიანი და ორსართულიანი, ქვით ნაშენი სახლებია. არის სახლები, რომლების ზედა სართული მუხის ფიცრებითაა ამშენებული. სულ ექვსი ათასამდე სახლია. რადგანაც ფიცრები შიგნით და გარეთ კირით არის შელესილი, მარგალიტივით მოკიაფე, ლამაზი ქალაქია. რადგანაც დიდი ზამთარი იცის, სახლების საკვამლე მილები თეთრი მინარეთებივითაა თავაწეული და ზემოდან წკეტანი ქუდებივით ხუფები აქვთ. მსგავს ნახელავს ვერცერთ ქვეყანაში ვერ ნახავთ. კეთილნაშენი ქალაქია, რომლის ხასხასა წითელი კრამიტის სახურავები ქალაქს მეტად ალამაზებს და ამკობს. ქვის ციხეშია ალმაჯრ ძუსუფ-აღას სასახლე, ქრფრულუ მეჰმედ-ფაშას სასახლე, მუეზინ-ზადეს სასახლე, ქრჩუქ მეჰმედ-აღას სასახლე, ჰასან-აღას სასახლე, ყიბლალრ ვუდურ აჯან-ჩაუშის სასახლე. ოცი უბანი და თერთმეტი სახუტბო მეჩეთია. ქვის ციხეში არის ჰაჯი ძუსუფ-აღას ჯამე. აუზიანი, შადრევნიანი, ერთ მინარეთიანი ახალი ჯამეა და ხალასი ტყვიით არის გადახურული. ძველი ჯამეც ტყვიის სახურავიანია. მაჰქემე-ჯამეს ხის მახარეთი აქვს. სასამართლო სავაჭრო რიგებშია. განთქმული სავანეებია: შეიხ ექბერის სავანე, კადირისა და ჰელვეთის სავანეები. თერთმეტი ფუნდუკი აქვს. ცნობილებია: ჰაჯი ძუსუფ-აღას ფუნდუკი, ჰაჯი ისას ფუნდუკი, საქველმოქმედო ფუნდუკი. ორი საქველმოქმედო სასადილო აქვს. ულემები, შეიხები და ცოდნის მაძიებელი ბევრია. ყმაწვილების ორმოცდარვა სასწავლებელი აქვს. ჰაჯი იუსუფ-აღას სასწავლებელი ტყვიის სახურავიანი, დიდი ვაკუფია. აბანოებს შორის განთქმულია ჰაჯი ძუსუფ-აღას აბანო. მიწის ციხის გარეთ რომ ორგანყოფილებიანი აბანოა, აჰმედ-ფაშასია. ძველი ჯამეს ახლოს მდებარე ძველი აბანოც განთქმულია. ათასი დუქანი აქვს. ერთი ოთხკუთხა, ქვით ამშენებული, ოთხკარიანი, მტკიცე დახურული ბაზარი აქვს ამ ქალაქის აღორძინება

ჰაჯი მუსუფ-აღას||დამსახურებაა. სამოცდაათი საქველმოქმედო და სასიკეთო დაწესებულება დააარსა. ეს დახურული ბაზარიც მისი ქველმოქმედებაა. ამ ქალაქის დაბახანაზე უფრო დიდებული და შემკული სავაჭრო რიგი სხვაგან არ არის. დაბალების ნაწარმი განთქმულია. რადგანაც დაბახანები მდინარის ნაპირასაა, სახელოსნოს დუქნებს ყოველ-

დამ კანდელებით აჩირადნებენ და ისე გამოჰყავთ ტყავი. ქალაქის ნაწარმსა და საჭმელებს შორის განთქმულია მისი მსხალი, ყურძენი, ბამბის ჩითი, ლურჯი ძაფი და ნარმა, მისი ნავსადგურებია შავი ზღვის ნაპირებზე მდებარე ბაფრა და სინოპი. მანძილი ერთე დღის სავალია. მის ახლოს, ხუთი საათის სავალზე ერდოღანის ციხეა.

ერდოღანის ციხის ამბავი: ციცაბო და პიტალო კლდეზე ასვლა შეიძლება კლდეში გამოჭრილი კიბის რვაასი საფეხურით ადამიანი-შვილის გარდა ვერცერთი ქმნილება ვერ ავა. სამხრეთისაკენ ერთი რკინის კარი აქვს ციხის უმაღლესი მწვერვალია გადმოზნექილი კლდე მის შემხედვარეს ჰგონია, საცაა დაინგრევას. ეს ციხე დაიპყრო იმ მელექ-ყაზიმ, რომელმაც ბიზანტიელებს ნიქსარიც წაართვა. შემდეგ სულთან [ბაიაზეთ] ილდირიმ-ხანის ხელში გადავიდა, ეს ციხე ისტორიაში ცნობილია თერინის ზღუდის სახელით. ახლა ციხეში ას ორმოცდაათი სახლი, ერთი ჯამე, წყალსაცავი და ხორბლის ამბრებია. ქოფრუშ მოსახლეობის საწყობად არის ქცეული და ყველა ძვირფასი ნივთი იქა აქვთ შემნახული. ქოფრუელთა ქონების ერთი ნაწილი კი კოჯა-კალეში ინახება. ამ ციხეს მიჩენილი ჰყავს ციხისთავი და ორმოცდარვა მეციხოვნე. ციხის კარს ერთი დაკიდებული ხიდი აქვს. იმ ხიდს ყოველდამით ჭოჭონაქებით ასწევენ ხოლმე და ციხე აჯანყებულებისაგან დაცული ხდება. ქვემოთ, კიზილ ირმაკის ნაპირზე, ბევრი ბალ-ვენახი აქვს. ეს ციხეც ქოფრულუს ყაზაში შემავალი ნაჰია.

აქედან დასავლეთისაკენ 6 საათი ვიარეთ და გოლის ნაჰიეში მივედით. ზეითუნის ყაზაში მდებარეობს და კეთილნაშენი სოფელია. ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და რამდენიმე დუქანი აქვს. აქედან 6 საათში სორუკის ციხეში მივედით; კეთილნაშენი სოფელია ზეითუნის ყაზაში. აქედან 6 საათში კუნდუზის ზეგანი გადავიარეთ და ზეითუნის ყაზაში მივედით. ამასიის სანჯაყის მიწაზეა. ორიათასკომლიანია; ჯამე, ფუნდუკი და აბანო,||ყმაწვილების სასწავლებელი, სავაჭრო რიგები და ბაზარი აქვს. მრავალი წარჩინებული და დიდებულია ამ კეთილნაშენ დაბაში. ვენახებს და ბაღებს დასასრული არ უჩანს და წყაროები მოჩუხჩუხებენ. აქედან ავიყარენით და 6 საათში დაბა კარლუში მივედით, ქანკირის სასუბაშოს მიწაზე ექვსასკომლიანი ბალ-ვენახიანი დაბაა, რომელსაც ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და რამდენიმე დუქანი აქვს. აქედან წავედით და 6 საათში კეთილნაშენ ქალაქ თოსიაშე მივედით. იგი ადრე გვაქვს აღწერილი. აქ ერთი დღე გავატარეთ სტუმრად და თერთმეტი თავით ფეხებამდე შეიარაღებული ვაჟკაცი შემოგვემატა. ისევ მერზიფონისაკენ ვიბრუნეთ პირი და მესამე დღეს ქალაქ ქოფრუშში შევედით. ქალაქში დიდი მღელვარება და ალიაქოთი დაგეხვდა-

აჯანყებულ ვარდარ ალი-ფაშას წინააღმდეგ წასვლის შესახებ. ხალხი ამბობდა: „ამ სასტიკ ზამთარში სად წავიდეთ, თოვლში როგორ უნდა დავრჩეთო“ და დიდი მითქმა-მოთქმა ჰქონდათ. აქედან ისევ სამხრეთი-საკენ წავედით. 6 საათი ვიარეთ და სოფელ ბეფევრანში მივედით. კეთილნამენი სოფელია შანის მთის ძირას. ჩვენ ადრეც ვყოფილვართ აქ სტუმრად. აქედან ავიყარენით, ისევ ქალაქ მერზიფონში მოვედით და ჩვენ ბატონ დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშას შევუერთდით. როდესაც ვუთხარი ასი თავზეხელაღებული ვაჟკაცი სარიჯა მოვიყვანე მეთქი, ფრიად კმაყოფილი დარჩა. საჩქაროდ ორი ბოლუქ-ბაში დაუნიშნა, მხრებზე ხალათი წამოასხა და თავზე ჩალმა მოახვია. მაჰმადიანური ყიჟინით ბაირალი გააშლევინა. რადგან ეს ორი ბოლუქი მე მოვიყვანე, მათ მეთაურებს ასეთი სახელი მისცეს: „ევლიას მეგირდები: გუზერლი ბოლუქ-ბაში და ჰაზიბ ბოლუქ-ბაში“. ესენიც სხვა ოცდაორ ბოლუქს შეუერთეს და ოცდაექვსი (sic!) ბაირალი გახდა. თუ ყოველ ბაირალში ასი ვაჟკაცი არ იქნებოდა, ბაირალის გაშლა სირცხვილი იყო. მერზიფონში თორმეტი დღე რომ ვიდექით, მუჰარემის ოცდამეერთე დღეს (16. II. 1648) ავიყარენით და 6 საათში მურთაზა-ფაშას ჩიფთლიქის სადგურში მივედით. თაფანი იასი მეჰმედ-ფაშას სილაჰდარის, დილავერ-აღას მბრძანებლობის ქვეშ იყო, მერზიფონის ველზე მდებარეობს და მოსავლიანი ჩიფთლიქია. აქ ღამე თოვლი მოვიდა, ქარბუქი და გრიგალი ამოვარდა, ჯარისკაცებს ხელ-ფეხი დაეყინათ და ვაი-ვუი მორთეს. ასე იყო, თუ ისე, მრავალი სატანჯველი გამოვიარეთ და 4 საათში კულაკ ჰაჯიქოიუს სადგურში მივედით. ორასკომლიანი სოფელია. ფუნდუკი და ჯამე აქვს. მთელი ჯარი დიდი სიხარულით შევარდა თავშესაფარში, მაგრამ სოფლის ყველა მცხოვრები გაქცეულიყო და არავინ დარჩენილა. იმ ღამეს ყველა ცხენი და სხვა ცხოველი შიმშილისაგან სიკვდილის პირამდე მივიდა. დიდება ღმერთს, ღამე ისეთი ქარბუქი და გრიგალი ამოვარდა, დილამდე ჩხუთი მტკაველი თოვლი დაედო. გათენების შემდეგ, როგორც კი საყვირებმა დაუკრეს, რაც წასვლის ნიშანი იყო, ყველანი მესაყვირეებს ლანძღავდნენ და ადგილიდან არავინ დაიძრა. ბოლოს, ხაზინადარმა ალი-ალამ და ბოშნაკ ალი ქეთხუდამ უხვი დაპირებებით დაითანხმეს და ძლივს, ვაი-ვაგლახით აჰკიდეს ტვირთი აქლემებს. ძალისძალად, დიდის ვაი-უბედურებით გავიარეთ ქარბუქი და დირექლიბელად წოდებულ ადგილს რომ მოვედით, ამინდის ისეთი დიდი ცვლილება მოხდა, ისეთი მტკივნეული ყინვა დაიჭირა, ხალხს სიცოცხლე მობეზრდა და გამოშტერდა. არნახული ძალის სუსხიანი ქარი ამოვარდა, თოვლი ბარდნიდა და მისი გაძლება არც ცხოველსა და არც ადამიანს აღარ შეეძლო. არსადა ჩანს არც გასაჩერებელი და თავშესაფარი ადგილი, არც ბილიკი, არც გზა,

არც შვრია და არც თივა! ხალხი შესახედავად ჰგავდა ცოცხალს, თორემ ყველანი მოარული მიცვალელებივით იყვნენ. რაც შეეხება დირექტივების ხეობას, იგი თოვლით იყო ამოვსებული. ფაშამ რამდენიწნული მრგვალი თხილამურები ჩააცვა და მათ ხეობაში ცოტათი წაიწიეს წინ. მაგრამ ყველანი თოვლში ჩაიფლნენ. არც ეს თხილამურები ჩანდა, არც ხელი და აღარც ფეხი! ამასობაში, სანამ ჯარი ყაყანებდა და მითქმა-მოთქმა იყო, აქლემების მთელი ქარავანი და ამოდენა ხაზინა გადაყირავდა და თოვლსა და ნამქერში ტყუილუბრალოდ ჩაიღუპა. ყველას შემფოთება დაეუფლა და ვაი და ვიში ატეხეს. პირველად სექ-ბანების, ყალთაბანდი სარიჯების თათრების ჯარის ნაწილები გაიქცნენ და ყველანი სხვადასხვა მხარეს გაიფანტნენ ერთი სიტყვით, როდესაც ფაშა ვერავითარი საშუალებით ვერ გავიდა ხეობაზე, დარჩენილი ჯართა და ბარგით ათასი გაჭირვება და მომქანცველი ჯაფა გადავიტანეთ და 6 საათში ქალაქ გუმუში შევედით. იმ გაქცეულების ვერცხლის ქამრებისა და თასების ფასად საჭმელი მოვხარმეთ და დავნაყრდით. სამ [დღეს] იქ დავრჩით და დავისვენეთ. რადგანაც ამინდიც ცოტათი დაწყნარდა, ჯან-ლონე მოვიკრიბეთ. || მაგრამ ყველა, ვინც კი ცეცხლის პირას იჯდა და თვალეზე [აზოტის მყავიანი] მწვავე ვერცხლისწყალი მოხვდა, დაბრმავდა. სახლებში არ შეისვლებოდა და ბანებზე გავჩერდით. ვისაც ცეცხლისათვის არ უცქერია, ისინი სიბრმავეს გადაურჩნენ და თვალის ჩინი შერჩათ. მაგრამ ქალაქში ყინვამ ჩვიდმეტ კაცს დააზრო ხელ-ფეხი. როდესაც ხერხით დააჭრეს მოყინული ხელ-ფეხი და ფისით სავსე ქვაბში ჩააყოფინტს, მათი ყვირილი ცას სწვდებოდა. მაგრამ ქალაქ გუმუშის მოსახლეობა ყველას უფალი ხიზირივით მოგვევლინა და გაგვიმასპინძლდა. მაღალმა ღმერთმა უმრავლოს დიდება და ღირსება! მათი ვერცხლივით სისპეტაკე მოეფინოს მათ პირსახეს ორივე ქვეყანაში!

ქალაქ გუმუშის ქება: კეისრის აშენებულია. დანიშმენდიანი მელექ-ყაზის დაპყრობილია. შემდეგ, როდესაც სულთანი ბაიაზეთ ილდირიმ-ხანი ამასიის დასაპყრობად მიდიოდა, ამ ქალაქის მცხოვრებლებმა გასაღებები ილდირიმ-ხანს ძღვნად მიართვეს და ჩააბარეს. ამიტომ, ახლა ქალაქ გუმუშის მცხოვრებლები ურფის გადასახადებისაგან გათავისუფლებულნი არიან და ვერცხლის საწარმოში მუშაობა ევალებათ. ამასიის სანჯაყის მიწაზე დიდი საიჯარო და საემინოა. ყოველწლიურად სტამბოლისაკენ საიჯაროდ სამოცდაათ კანთარ ხალას ვერცხლს, ათას წყვილ ვერცხლით ნაკერ ცხენის ჩულოსა და თოფრას უგზავნიან და ანგარიშში ეთვლებათ. ოსმალთა სამფლობელოში სამოცდაათ ადგილას არის ვერცხლის საბადო, მაგრამ ამ ქალაქის ვერ

ცხლივით ხალასი მადანი არცერთ ქვეყანაში არ მოიპოვება კაცმა ხელში რომ აიღოს, ცომივით იზილება, ეს ვერცხლი ცეცხლში თუ გაატარე, რმესავით თეთრი გამოდის და სასულთნო დამღას შეესაბამება, მიწაში მადნის შვიდი ძარღვია. ღვთის განგებით, დღითი დღე მსხვილი ძარღვები ჩნდება. ამ ქალაქის მთელი მოსახლეობა, ბავშვე-

ბიან-ჯალაბობიანად, ვერცხლის საწარმოს ემსახურებიან. მათი გან-
მგებელიც ვერცხლის საწარმოს ემინია. ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა.
მის ყადის წლიური შემოსავალი შვიდი ქისა აქვს. ქალაქი ნაღვურდი-
ბა და მისი ციხეც ალაგ-ალაგ დანგრეულია. ერთ მაღალ გორაკზე მდე-
ბარე ოთხკუთხა, დანგრეული ციხეა, შიგ არაფერი არ არის. სიფაჰიების
ქეთხუდა-ფერი და იანიჩართა სარდალი ჰყავთ. ქალაქში ყავრით დახუ-
რული ერთსართულიანი და ორსართულიანი ათასი სახლია. თერთმე-
ტი მიჰრაბია, დიდი ჯამათი ჰყავს იმ ჯამეს, რომელიც სავაჰქრო რი-
გებში დგას; ერთი იმამი ჰყავს, რომელიც წმინდანადაა მიჩნეული.
თუმცა ქალაქს სამკურნალო არა აქვს, მაგრამ მოსახლეობას ჰავის სიმ-
შვენიერე უწევს სამკურნალო სახლის მაგივრობას. ||ერთი აბანო, ერ-
თი ფუნდუკი, ერთი სავანე და სამი ყმაწვილების სასწავლებელი აქვს.
აქაური ხალასი ვერცხლისაგან დამზადებული ცხენის ჩულო და თოფ-
რა განთქმულია. მის ვენახებში გემრიელი ყურძენა მოდის. იმის გა-
მო, რომ აქ ვერცხლის მადანს ეძებენ, ქალაქის მიწა ათხრილია და გო-
რაკებად შეგროვილი.

406

ამ ქალაქში სამი დღე გავჩერდით. შემდეგ წავედით, სამხრეთისა-
კენ 5 საათი ვიარეთ და სოფელ დანკაზაში მივედით. ანასიის მიწაზე,
გუმბუშის ყაზაში ასკომლიანი კეთილნაშენი სოფელია. აქ, ქოშე შა'ზან-
ფაშას ჩიფთლიქის ახლოს, წმინდა საფლავებია ბარდაკლი ბაბა-სულ-
თანისა და ახჩა ბაბა-სულთანისა. იქ თათბირი მოვაწყვეთ და კირკდი-
ლიმის მთისაკენ გავემართეთ. რადგანაც თოვლი მოდიოდა, ქარ-
ბუქში დიდი გაჭირვებითა და ტანჯვით მივდიოდით ჯარისკაცებს,
რომლებიც დაჩვეული იყვნენ თბილ თურქულ სახლებში ღვთისმოსა-
ვების ჩაგვრითა და შევიწროებით მათ ხარჯზე ცხოვრებასა და ცეცხ-
ლის პირას ჯდომას, კირკდილიმის მთაზე გადასვლის დროს ენები ორ-
მოც-ორმოცდაათ ნაჭრად დაუსკდათ და ხეობაში გავლის დროს წელი
მოსწყდათ¹⁰. ჯარისკაცების ერთ ნაწილს სასტიკ ყინვაში ხელ-ფეხი
მოეყინა. უკან გაბრუნდნენ და დანკაზაში ჩავიდნენ. ქეთხუდა ალი-
ადამ მაშინვე უხვი წყალობა უყო იმ გულად ვაჟკაცებს, რომლებსაც
ხელ-ფეხი მოეყინათ. ფარდაგები და ქეჩები დააჭრევინა და ჯორ-აქ-
ლემებს ფეხებზე მოახვევინა. ასი ათასი ტანჯვა-წვალებით გადაიარეს
ბარგმოსხნილმა ცხოველებმა კირკდილიმის მთა. მაგრამ მთელი მძიმე
ბარგი, ჯაბახანა, საკუჭნაო, სამხარეულო, ჭურჭელი და ამისთანა ნივ-

375

თები, აგრეთვე, ჯაბახანის და ხაზინის ყუთები თოვლზე დარჩა. ფაშის
ქეთხუდამ ისევ გასცა უხვი გასამრჯელო და საჩუქრები; მძიმე ნივთე-
ბი თოვლზე გადაათრევინა და მთის ქედზე აატანინა აქედან თავიქვე
დააცურეს და იმ ღამეს ერთ ტყიან ხევში დატოვეს. არავის შერჩა ძა-
ლა, ადგილიდან დამრულიყო და ყინვამ სამოცდაათ კაცს დააზრო
ხელ-ფეხი. უკან, დანკაზაში გაბრუნდნენ. ცხოველების უმრავლესობა
კი სასტიკი ყინვისაგან დაიხოცა. ვინც დანკაზაში გაბრუნდა, ზოგი
მოკვდა, ზოგი დარჩა დილაადრიან დილიმის ხევიდან ავიყარენით,
ათასი ტანჯვა გადავიტანეთ და ერთ სოფელში მივედით, რომლის სა-

ხელი არ ვიცი. ადამიანის ჭაჭანება არ იყო. თურმე, გაეგოთ ჩვენი ჯარის მისვლა და გაქცეულიყვნენ. თუმცა იმ ღამეს იქ დავწექით, ცხოველები დიდი ხანია სიკვდილის პირამდე იყვნენ მისული. შუალამისას ისევ ამოვარდა ქარბუქი და გრიგალი. || დილამდე კიდეც ერთი არშინის სისქეზე დადო თოვლი. ალიონის შემდეგ, როდესაც საყვირები დაუკრეს და გამოცხადდა, რომ უნდა წასულიყვნენ, ყარაულების უფროსები, აქლემების გამყოლები, ჯარის მეთაურები, მეკარვეები და სხვები ფაშასთან შეგროვდნენ და განუცხადეს: „ყველანი რომ ამოგვზოცოთ კიდეც, ადგომის ძალა აღარ შეგვწევსო“. თუმცა მათ უთხრეს, ათ-ათ ყურუმს საჩუქრად მოგცემთო, ამაზე უპასუხეს: „ჯერ სული და შემდეგ ქვეყანაო“. ფაშა წინ წამოდგა და თქვა „შვილებო! დარჩენა შეიძლება, მაგრამ რაკი სურსათის მარაგი არა გვაქვს, მაინც დავიხოცებით და როგორღა დავრჩეთ?“ კიდეც ბევრი მითქმა-მოთქმის შემდეგ ყარაულებმა ფაშისაგან თხუთმეტი ქისა მიიღეს საჩუქრად და აიყარნენ. ცხენების შეკაზმვა და ტვირთის აკიდება დაიწყო. ქარტეხილსა და გრიგალში მცირე მანძილი გავიარეთ, ერთ ტყიან ხეივანში შევედით და ოდნავი შვება ვპოვეთ თოვლის ბარდნისაგან. თვალმა, თვალი დაინახა. ხუთ საათში ბუფქუ ბარდაქჩიში მივედით. გუმუშის კაზაში ასკომლიანი მუსლიმური სოფელია. აქაც სურებს აკეთებენ¹¹. ერთი დიდებული სალოცავი აქვთ. ისევ სამხრეთისაკენ ორი საათი ვიარეთ წარღვნაში და ერთი დაბალი მთა გადავიარეთ. სოფელ კირკდილიმის სადგურში მივედით. ჩორუმის სანჯაყის მიწაზე ორასკომლიანი მუსლიმური სოფელია. ამ სოფელში ოდნავ გამოიღარა, ყველამ სული მოითქვა. მეორე დღეს კარგი ამინდი დაგვესწრო. კეთილნამენი სოფლები გავიარეთ და ჩორუმის ციხეში მივედით.

ამბავი მარადისობის სამკვიდრებელისა – ჩორუმის ციხისა: ამბობენ, სელჩუკი კილიჩ არსლან-შაჰის ამენებულიაო. რადგანაც მისი ჰავა მშვენიერია, კილიჩ არსლან-შაჰმა თავისი შვილი დაკუბ-მერზა და ჩორლუს ასობით სხვა ავადმყოფი ამ ქალაქში გამოგზავნა და მოარჩინა, ამიტომ ქალაქისათვის ჩორუმი შეურქმევიათ. მაგრამ ვილაიეთის

376

აიანები ამბობენ, რომ ეს სახხელი არის მცდარი და დამახინჯებული სიტყვა „ჩორ-ი რუმ“¹². შემდეგ დანიშმენდიანთა ხელში მოქცეა. მათგან კი [სულთან ბაიაზეთ] ილდირიმ-ხანის ხელში გადავიდა. სანჯაყის ბეგის საჯდომია სივასის ვილაიეთში. მისი ბეგის სახასო 300 000 ახჩაა. 19 ზეამეთი და 31 თიმარია. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბაში ჰყავს. ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა. მისი ყადის წლიური შემოსავალი ხუთ ქისას შეადგენს. შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ ულ-ემრაფი, წარჩინებულები და დიდებულები, ციხისთავი და მეციხოვნეები ყაფანის ემინი, მუჰთასიბი, ქალაქის ნაიბი და ქალაქის სუბაში ჰყავს. სიფაჰიების ქეთხუდა ბეგის თანაბარი ღირსების მქონე მმართველია. იანიჩართა სარდალიც დიდი კაცია, რადგანაც ჩორუმის სანჯაყში ფრიად დიდი ჯარები დგანან. მოჯანყე და მემხოხე მხარეა. ის კი არა, ჩვენი ფაშის სტუმრად მიღებაც კი არ უნდოდათ ამ ქალაქში. მათ შორის მომრიგებლები ჩა-

დგნენ და შარიათის სასამართლომაც ნება დართო. ბრძანება გამოვიდა, რომ ქალაქის ყველა ფუნდუკში სამი დღით გაჩერების უფლება გვეძლეოდა.

ქალაქში ორმოცდაორი უბანია და ორმოცდაორი მიჰრაბი, ოთხი ათას სამასი ბაღ-ვენახებიანი სახლია. სულთან ალა ედ-დინის ჯამე [სულთან] სულეიმან-ხანის მიერ არის შეკეთებული. იგი სავაჭრო რიგებშია აგებული ხუროთმოძღვარ სინან-აღას მიერ და დიდი ჯამათი ჰყავს. თაჰილ-ფაზარის ჯამე, ბეგის ჯამე, დავთარდარის ჯამე, მედრესეს ჯამე, აღას ჯამე განთქმულებია, მაგრამ [სულთან] მურად-ხანის ჯამეზე ბრწყინვალე არც ერთი არაა. აბანოთა მშორის ფრიად მშვენიერია ახალი აბანო. თოკათში რომ არის ალი-ფაშას აბანო, მისი ვაკუფი და ქველმოქმედებაა. ულამა-ფაშას აბანო, ბედლერ-ჩელების აბანო განთქმული აბანოებია. ორმოცამდეც სასახლეების აბანოებია. შვიდ ადგილას აქვს სასწავლებელი, მაგრამ სულთან მურად-ხან ყაზის მედრესეა კეთილნაშენი და განთქმული. ყმაწვილების თორმეტი სასწავლებელი და შვიდი ფუნდუკი აქვს. მას თვრამეტ ადგილას აქვს უკვდავების წყაროები. სულთან სულეიმან-ხანმა ერთი დღის სავალი მანძილიდან გამოიყვანა წყალი და ამ ქალაქის საყოველთაო სარგებლობის წყარო მოაწყო. სამი სავანე აქვს. სამასი დუქანია, რომლებშიც წარმოდგენილია ყოველგვარი სახის ხელოსნობა. აქ ბევრია განათლებული ადამიანი, მოხდენილად მოსაუბრე დარბაისელი, ულუმა, ღვთსმოსავი და შეიხი, ყარიბთა მოყვარული, ღვთისმოშიშობით განთქმული, მართლმორწმუნე და ერთი ღმერთის მადიარეხელი. რადგან ჰავა მშვენიერია, ხალხს პირსახე წითლად უღაჟღაჟებს საშუალო ტანისა და ზორბა ადამიანები არიან. ლამაზებიც ბევრი ჰყავთ. მოსახლეობა უმეტესად შალის ტანისამოსს იცვამს. ქალები თეთრ ქსოვილში ეხვე-

377

ვიან. მიუხედავად იმისა, რომ ზამთარი სუსხიანი იცის, ბაღები და ვენახები ბევრია. აჯანყებულებისაგან დასაცავად. სამზრეთით, ოთხკუთხა მოყვანილობის ერთი კოსტა ციხე აქვს. ესაა, რომ პატარაა. ერთი კარი აქვს. ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს და საკმარისი ჯაზახანაც აქვს. რამდენიმე სახლი და ამბარი აქვს. ღმერთმა უკეთ იცის, რომ იგი მუსლიმთა შენობაა. იმ დღეს, როდესაც ჩვენ ქალაქში შემოვედით, სტამბოლიდან მოვიდა [სასახლის] დალაქთა წრიდან დაწინაურებული|ერთი კაფუჯრ-ბაში ორმოცი კაფუჯრის თანხლებით. დიარბექირის ვილაიეთი გაახლეთო, თქვა და ფაშას თვალის ახვევა მოუნდომა. მაგრამ არ გამოუვიდა. ფაშის მთელი ხალხი, სექბანები და სარიჯაები, თავზეხელაღებული მოხალისეები, სამასი იჩ-ოღლიანი მოემზადა და გამოაცხადეს: „აბა, მოვიდეს კაფუჯიო“. კაფუჯრ-ბაში თავის ორმოცი კაფუჯიანად შემოვიდა, მაგრამ შემოდგომის ფოთოლივით ცახცახი დაიწყო. ყველა ვაჟკაცმა ფაშა შუაში ჩაიყენა და ასე იდგნენ თავით ფეხებამდე შეიარაღებულნი.

ფაშამ სიტყვა დაიწყო: „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება! რა სამსახურისათვის გაისარჯენით?“.

კაფუჯი-ბაშიმ თქვა: „მოწყალეო ხელმწიფევ, დირბექირისაკენ მოვდივართ“. ფაშამ უთხრა: „სადაა თქვენს მიერ ჩვენთვის მორთმეული დიარბექირის ვილაიეთი? სადაა ბრძანებები?“. ეს რომ თქვა, კაფუჯიებმა უცხად უპასუხეს: „აი, ბრძანება ფადაშმაჰისაო“, და ეცნენ. ფაშას ადგილიდან ფეხიც არ მოუცვლია, ისე შეკოჭეს მისმა იჩ-აღებმა ორმოცივე კაფუჯი..თუმცა ფაშას უნდოდა, მაშინვე გადაეცა ისინი ჯალათისათვის, მაგრამ ვილაიეთის წარჩინებულებმა სთხოვეს: „ბატონო ჩვენო! ესენი ბრძანების ამსრულებელი მონები არიან; იმის სამადლობელოდ, რომ თქვენ შესაძლებლობა მოგეცათ ამიერიდან გაფრთხილდეთ, აპატიეთ. ფადიშაჰის ღირსების საკითხია და ყველანი გაათავისუფლეთ“. მათ თხოვნას დაყაბულდა და ყველანი გაათავისუფლა. მაგრამ საჭირო კი იყო, რომ დაეხოცა ესენიც ქალაქის ყადისთან მივიდნენ და მირლივა ალი-ბეი სასამართლოში გამოიწვიეს. საყოველთაოდ შესასრულებელი წერილობითი ბრძანებები და სულთნის ფირმანები ამოიღეს და თქვეს: „მთელი მისი ჯარი ქალაქში მოვიმწყვვდიოთ“. მაგრამ ვილაიეთის წარჩინებულებმა, თქვეს: „ალაჰს ვფიცავართ, ეს საქმე ამ ქალაქში არ გამოვა. ესენი ისეთი ხალხია, რომ სიცოცხლესა და თავს არ დაიზოგავენ, ათი ათასი ცეცხლოვანმახვილიანი ხალხია. ჩვენ რომ მათზე ხელი აღვმართოთ, მთელ ქალაქს ცეცხლს მისცემენ. ქონებასა და სიმდიდრეს გაგვინიავებენ – ცოლ-შვილი აგვიტირდება და გაგვეფანტება. ამ ზამთრის სუსხში სად უნდა წავიდეთ? ცხადია. ესენი აჯანყებულან და ვარდართან მიდიან“. ასეთი დამაჯერებელი პა-

378

სუხი გასცეს ვილაიეთის წარჩინებულებმა კაფუჯი-ბაშიმს. ეს სასიხარულო ამბავი ერთმა ქალაქელმა თვალის დახამხამებაში მოუტანა ფაშას და მანაც დაასაჩუქრა ის კაცი. ფაშამ თავისი კაფუჯიების ბოლუქ-ბაში სასამართლოს შენობისაკენ გაგზავნა და დააბარა: „ახლავე შეჯდეს ცხენზე კაფუჯი-ბაში, თავის კვალსავე გაჰყვეს და წავიდეს, თორემ ტყავს გავაძრობ ტიკივით და საიდანაც მოსულა, იქით გავაგზავნო“. ცალკე ბოლუქ-ბაშიები მიუჩინა და ყველანი ქალაქიდან გარეკა. მეორე დღეს ეს მწუხარებით აღსავსე ამბავი დაწერა და ცხენოსანი შიკრიკის ხელით ვარდარ ალი-ფაშას გაუგზავნა. ამის შემდეგ ქალაქის მცხოვრებლებს წყალობა უყო, დაასაჩუქრა და მათთან ითათბირა. ვილაიეთის წარჩინებულებმა ნახეს რომ იგი მაღალღირსეული ვეზირი და კეთილშობილი პიროვნებაა. ურჩიეს: „ბატონო! უყურადღებოდ არ მოიქცეთ გაფრთხილდით და სტამბოლისაკენ არ წახვიდეთ. ვარდარ ალი-ფაშას შორიახლო მისდიეთ და ისე იარეთ. თქვენს შორის მანძილი ერთი-ორი დღის სავალი იყოს. ახლა ბედნიერად გაბრუნდით უკან, მოიარეთ ისეთი ნადავლიანი ადგილები, როგორიც არის თოკათი და კაზოვა. იმ არე-მარეზე გაიარეთ და ხელი მოითბეთ. იმედია რომ დღითი დღე გაზაფხულის სითბო დატრიალდება და ზამთრის სუსხი გაქრება... დღეს ინებეთ წასვლა“, ჭემმარიტად, საუკეთესო რჩევა იყო.

410

ამ ჩორუმის ახლოს შეიხ ულვან ჩელები ბენ ამიკ-ფაშას წმინდა

საფლავია. იგი ორხან-ყაზის შეიხთაგანი იყო. ძალიან ბევრი თხზულებები აქვს.

ერთი სიტყვით, იმ დღეს ამ კახაში მოვითბეთ ხელი¹³ და რომ მივდიოდით, ვარდარ ალი-ფაშას შიკრიკი მოვიდა. დაუბარებია: „შვილო ჩემო! აბა, შენ იცი! რადგანაც დიდებული ნოვრუზი დადგა და გამოიდარებს, ჯარი შეკრიბე და სტამბოლისაკენ გაემართე. პატივი გვექნება თქვენს აღმატებულებასთან ისევ გავაბათ კავშირიო“.

ფაშამ კი დიდის გულმოდგინებით მოაწყო ანკარისაკენ მგზავრობა და მეთერთმეტე დღეს მივედით სეფდამ-სულთნის სავანის სადგურში, რომელიც ჩორუმის ველზე მდებარეობს. დიდი აკლდამაა. თავშიშველა და ფეხშიშველა დერვიშები ჰყავს. ფაშა, მთელი თავისი იჩ-აღებითა და ყარაულებით, ამ სავანეს არე-მარეზე დაბანაკდა და დიდი ნადიმი მოაწყო. აქედან სოფელ ყარაქეჩილიში მივედით. ესეც ჩორუმის მიწაზე მდებარეობს. ორასკომლიანი თურქული სოფელია. ერთი საათის სავალზეა მდინარე კიზილ ირმაკიდან ამ სოფელში იმ ღამეს ისევ დიდი თოვლი მოვიდა, ქარბუქი ამოვარდა. ნაძირალა სეკბანებმა და სარიჯაებმა ყველას ცოლშვილი თავიანთი სახლებიდან გამოყარეს, ჩვილი ბავშვები აკვნებიანად თოვლზე დაყარეს. კარების

379

ზღურბლები მოგლიჯეს და მერზიფონიდან მოყოლებული აქამდე მათ მიერ ჩადენილი ჰაჯაჯისებური¹⁴ ძალადობა გაიმეორეს. გათენებისას აქედანაც ავიყარენით. მდინარე კიზილ ირმაკზე გადებულ ჩაშნაგირის ხიდისაკენ კი არ წავიდნენ, წინდაუხედავად გაემართნენ ყარაქეჩილის ფონისაკენ. აქედან მოინდომეს გაღმა გასვლა, მაგრამ დაუნდობელი ფონი ყოფილა. თუმცა თოვლმა გადაიღო, ისეთი სასტიკი ყინვა დაიჭირა, რომ ცხენები მიწაზე ვერ ჩერდებოდნენ და შემოდგომის ფოთოლივით ცახცახებდნენ, ასე, თუ ისე, ჯარის ჩაუშებმა მტკიცე განკარგულებანი გასცეს. დილით პირველად გავიდნენ ფაშის კარვის აქლემები, სამზარეულო და საკუჭნაო; ბოლოს გადავიდნენ ჯარის მძიმე ნივთები და ზოგიერთი ცხენოსანი ოცდაერთი მამაცი, კარგი მეგზურის თანხლებით. ფონზე გავიდა ფაშის ორასი ქარავნის აქლემი და ასი ქარავნის ჯორი. მეც „ალაჰ, ალაჰის“ ძახილით ჩემს ქარავანს გაღმა გადავყევი. მდინარეზე გადმოტანილი მთელი ბარგი დაბა კურთის ქარვასლისაკენ გაემართა. როდესაც მე და ფაშის ქეთხუდა კიზილ ირმაკის ნაპირზე ვიდექით და სხვა აღების გადმოსვლას ველოდებოდით, შუადღისას ნაპირს მოადგა ფაშის მძიმედ დატვირთული ქარავანი და სხვა აღების საბარგული. როდესაც ისინი მეგზურებიანად შემოვიდნენ მდინარეში, ღვთის ნებით, უეცრად ამოვარდა ქარბუქი, ქარიშხალი, იჭექა კიდეც და მდინარე აბობოქრდა. ქარავნები, საბარგო ცხენები და სხვა ტვირთი მდინარეში გაიმაღლნენ და რომ მოდიოდნენ, გამძვინვარებული კიზილ ირმაკი ღრიალით მოვარდა; თან მოჰქონდა კალოსოდენა ყინულის ლოდები. თურმე, ჩაშნაგირის ხიდის ახლოს, ეს რამდენიმე დღე მდინარე გაყინულა და ჩახერგილა. ამგვარად, როდესაც მდინარემ თავი დაიხსნა და გადმოხეთქა, ამდენი ადა-

მიანიშვილი ერთმანეთში არეული წვრილი ნაფოტივით წაიღო. ამ დროს გაღმა ნაპირიდან ის იყო მდინარეში შედიოდა საბარგული. გამოღმა ნაპირზე იმ ქონების პატრონმა მეომრებმა ასტეხეს ვიში და ყვირილი: „მაჰმადის ხალხნო, გვიშველეთო!“ ამ დროს ფაშამაც აიძულა მუსიკოსები დაეკრათ და მდინარესთან მივიდა. დაბა კურთის წარჩინებულებს ამბავი გაუგზავნა და ჯარს კი აღუთქვა, რომ დიდად დაასაჩუქრებდა, ვინც ჯორებს, აქლემებს, საბარგო ცხენებს, საქონელსა და სიმდიდრეს გადაარჩენდა. ჯარისკაცები ზოგნი გამოღმა მხარეს გარბი-გამორბოდნენ გიჟებით და ზოგი – გაღმა ნაპირზე. მრავალმა უშიშარმა ვაჟკაცმა შეცურა ზღვასავით ადიდებულ მდინარეში, ზოგი დაიხრჩო, ზოგი კი მიცურავდა. აქლემები და ადამიანები ერთმანეთში აირივნენ. გადარჩენილები ნაპირზე გამოჰყავდათ. ზოგმა, ქურთები-სა და თურქმანების მეთაურმა, იმ საშინელ ყინვაში ტანთ გაიხადა და ცურვით გაღმა გაიყვანა მრავალი აქლემი, ჯორი და საბარგო ცხენი.

380

მაგრამ, რადგანაც გაღმა გასულების ტანისამოსი აქეთა ნაპირზე დარჩა და იქ კი არავინ აღმოჩნდა ისეთი, რომ მათთვის ტანისამოსი მიეცა, უმრავლესობა სიცივისაგან იყინებოდა გადარჩა მხოლოდ ის ბარგი, რომელიც მდინარეზე გადაიტანეს მანამ, სანამ კიზილ ირმაკი ყინულის ლოდებს მოიტანდა. მრავალი||ჯორის, აქლემის და ფაშატი ცხენების წყება დაიკარგა თავის ტვირთიანად. ერთი სიტყვით, ადამიანიშვილი არ იყო რომ არ დახარალებულიყო. დილიდან სამხრამდე ამოდენა ზარალი ვნახეთ და თვლა არა ჰქონდა იმ აღებს, რომლებმაც დაკარგეს ქონება და მონაგარი, შონები და შონაქალები. დამხრჩვალთა უმრავლესობა იყვნენ ყარაულები, მევირეები, სეკბანები და სარიჯაები. სამხრის შემდეგ ყინულისა და ქარბუქის კვალზე აღარ დარჩა; ვინც მაშინ გადმოვიდა მდინარეზე – შიკრიკები, თავზეხელაღებული მოხალისეები, პატივცემული აღები – სალსალამათნი გადარჩნენ. აქედან კვლავ იმ ნამირალებთან ერთად გადავიარეთ ბარდაკლოს ხეობა და სოფელ კურდ დერესიში მივედით. ამ ღვთისმოსავების ცოლ-შვილი გარეთ გამოყარეს და მათი აკვნები ბავშვებიანად თოვლში გაისროლეს. ამ ამბების შემდეგ მრავალი სახლი დაინგრა და დაილეწა. სამი ჩვილი ბავშვი მოკვდა. მე, მწირმა, ეს ამბავი რომ ვნახე, მღელვარებამ ამიტანა და ჩემთვის ვთქვი: „ნეტავ კიდევ რა უბედურებას გამოუგზავნის ამ ჯარს ის დიდებული, შურისმგებელი ღმერთი“-მეთქი.

412

გადმოცემა, ბარდაკლ-ბაბას შესახებ: ზემოხსენებული პატარა ქალაქის ახლოს წმინდა საფლავია ერთი დიდი წმინდანისა, რომელსაც ბარდაკლ-ბაბა ეწოდებოდა. იგი წმინდან ჰაჯი ბაირამის ერთ-ერთი მოადგილე ყოფილა. მრავალი ზემთაგონება და სასწაულთმოქმედება გამოუჩენია. აი, ერთი მათგანი:

თურმე თავის სარჩენად დოქები უკეთებია. მუდამ თან ატარებდა იმ დოქს განზანვის შესასრულებლად. ყველა დერევიში იმ დოქიდან ასრულებდა განზანვას და ისევ ანკარა წყლით სავსე რჩებოდა. ის დოქი ახლაც წმინდა საფლავის აკლდამაში დევს, ამიტომ უწოდებენ

„ბარდაკლი ბაბას“, მე, მწირმა, ვთქვი: „აკლდამის მსახურის ნებართვით დოქს ჩამოვიღებ, წყლით გავავსებ და განვიბანები“-მეთქი. უცბად დავინახე, რომ დოქი წყლით არის სავსე, მაგრამ ზემოდან ორმოცწლიანი მტვერი ადევს. სავანეს მცხოვრებლები, ფაშის იმამი და მრავალი ფაშა დარწმუნებული იყო, რომ ამდენი წელი დოქი წყლით იყო სავსე. აკლდამის მსახურს ჰკითხეს და დააფიცეს: „თქვენ ხომ არ ჩაგისხამთ წყალი ამ დოქშიო?“ მან თქვა: „ღმერთმა დაგვიფაროს, ბატონებო! ეს ორმოცი-ორმოცდაათი წელია ამ აკლდამაში ჰკიდია. აი, ამ ევლია-ალამ რომ თქვა, ჩამოვიღებ და წმინდა განბანვას შევასრულებო, ღვთის სიბრძნით, დოქი წყლით სავსე დახვდა“. მაგრამ იბრა-

381

413

ჰიმ-ეფენდიმ და სხვა ამხანაგებმა თქვეს: „ევლია ჩელები, მოდი ისევ თავის ადგილზე დაგვიდოთ დოქი წყლიანადო“. ეს აზრი ზოგიერთმა გონივრულად მიიჩნია. მე, მწირი, კი გამოუცდელიობის გამო გავკადნიერდი და ვიფიქრე: „უეჭველად ამ წმინდანის დოქით|| შევასრულებ განბანვას-მეთქი“. ღვთის სახელის ხსენებით და როგორც მიღებული წესი და რიგია, იმ წყლით განვიბანე. ნახმარი წყალი ტაშტში ჩავახით. ამ წყალს ზემზემის¹⁵ სურნელება აუვიდა. მაგრამ დოქი ძველებურად სავსე დარჩა. განცვიფრდი, ფაშის იმამიც გაოცდა და თქვა: „ევლია ჩელები, მოდი ერთი, მეც შევასრულებ წმინდა განბანვასო“. იგიც განიბანა ერთი სიტყვით, ოთხმა კაცმა შეასრულა განბანვა იმ დოქიდან და იმის ანკარა წყალს არაფერი მოჰკლებია. ყველანი გაოგნებული და გაშტერებული დავრჩით. ისევ დაგვიდეთ აკლდამაში დოქი ლოცვა-კურთხევით და დავსხედით. მაგრამ ხელსაზან ტაშტში ჩაღვრილი ნახმარი წყალი შეიხმა ბეჟირ-დედემ აილო და შეინახა. დოქი წითელი თიხისაგან არის გაკეთებული. მუცელზე შემდეგი წარწერა აქვს: „მოავლინა ზეციდან წყალი, რომელმაც იდიხა და ხევები გაავსო“. ქვეშ ასოებით აღნიშნული იყო რიცხვი 66626 და გამოყვანილი იყო სამი „ქაფი“ (ك) ორი „ჯიმი“ (ج) ერთი „მიმი“ (م), ერთი ფეხისა და ერთი დოქის გამოსახულება მე, მწირმა, ღვთის გულისათვის, ძვირფასი წმინდანის სულის მოსახსენებლად, თავიდან ბოლომდე წავიკითხე ყურანი და მის სულიერობას შველა ვთხოვე. ჩვენ აქ მეგობრები შევიძინეთ. წმინდა საფლავთა მონახულებას გულისტკივილი მოაქვს. წმინდა საფლავების მონახულების შესახებ სამყაროს სიამაყემ [მუჰამედმა] ბრძანა: „როდესაც ვერ გაერკვევით საქმეებში, დახმარებისათვის მიმართეთ მიცვალებულთ“. ამ დროს აკლდამის კარის მხრიდან გამოჩნდა ქალი, რომელსაც ჩვილი ბავშვი ჩაეხუტებინა გულში. წმინდანის საფლავის წინ დააწვინა ბავშვი. თავიდან საბურავი შემოიხსნა და თმები გაიწეწა. „შვილოო“, დასძახოდა და მოთქვამდა. თურმე, ნამირალები ამ ქალის სახლში დამდგარან და ბავშვი თოვლში გადაუგდიათ. ისიც ღამე ყინვისაგან მომკვდარა. ქალს უკან მოჰყვინენ მრავალნი საწყალნი და უმწეონი, ცულითა და შუბებით დაჭრილი მოხუცები და ღირსეული ადამიანები. ისინი მოკრძალებით და მდაბლად მოვიდნენ სავანესთან და წმინდა აკლდამაში შემოვიდნენ; მათ

ერთხმად დაიწყეს წყევლა-კრულვა.

მე, მწირმა, მოწიწებით ვაკოცე ხელზე ერთ მოხუცს და შევე-
ვედრე: „ბატონო ჩემო! მე თქვენი პატივცემული იმამის სახლში დავ-
დექი. ჩემი ხალხი და ცხენები თოვლზე წვნან. მოილე წყალობა და მე
და ფაშას ნუ დაგვწყევლი“-მეთქი. მან მითხრა: „შენ გიცნობთ. იმამს
შენთვის მოუტანია საჭმელი: ბულამაჩი, ფალამაჩი და ქულამაჩი, შენ

382

არ მიილე და არ ინდომე. თქვენ ღმერთმა დაგიფაროთ მწუხარებისაგან,
ფათერაკისაგან, ბოროტისა და|| ჭირისაგან. თქვენ ასე ბევრი გივლიათ,
დაქანცულხართ და აქაც ყოველგვარი ავი საქმე გაშოროთ, მაგრამ
ღმერთმა დასაჯოს სარიჯაები, სეკბანები და მათი აღები. რა გვექნა,
ლოთობის გზას. უწმაწური სიტყვებით ათასგვარი სისაძაგლე მოითხო-
ვეს...¹⁶ ცულებს გვირტყამდნენ და ქალებსა და ბიჭებს მოითხოვდნენ.
მთელი ჩვენი ქალები და ბიჭები ერთ სახლში შევმალეთ. დამე მგლე-
ბივით დასცემიან სახლს, გვერდი გამოუნგრევიათ და ქალები და ბი-
ჭები გამოუყვანიათ. დაე ამწამსვე დასაჯოს ისინი ალაჰმა?“ – ეს
თქვეს, დაიწყველეს და წავიდნენ.

მე, მწირმა, ეს ამბავი რომ ვნახე, ვთქვი: „ო, უფალო! დამიფარე!
მე ამ საქმეებისა არა ვიცი რა“-მეთქი და წმინდა საფლავისათვის ფა-
თიჰა წავიკითხე. შემდეგ პირდაპირ ჩვენ ბატონ მეჰმედ-ფაშასთან მი-
ვედი. ეს ამბავი სრული მწუხარებით და დაწვრილებით მოვახსენე.
მაშინვე მოიხმო თავისი ქეთხუდა ალი-ალა და ლაავალა: „რაც კი რამ
ტვირთი გვაქვს ისეთი, რაც არ გვჭირდება, ამ სოფლების ხალხს მიე-
ცი იმ სურსათის სანაცვლოდ, რაც ჩვენ შევჭამეთ და პატივისცემით
დააშოშმინეთო“. მართლაც, ხაზინადარმა ალი-ალამ მოიხმო გლეხების
რწმუნებული პირები და დაურიგა ისეთი ნივთები. როგორცაა კარ-
ვის ფარდაგები, მრავალი ერბოს გუდა, მრავალი შეკვრა ახალი, გა-
მოუსადეგარი საკუჭნაო ყუთებისა. თითქოს დამშვიდდნენ, მაგრამ,
როდესაც მანამდე დაწყევლილებს აუხდათ წყევლა, ეჭვი არ არის,
რომ ადრინდელმა წყევლამ მიზანს მიაღწია; ჩვენ მიერ განცდილი
კიზილ ირმაკის უბედურება, დახრჩობა და მოსპობა მათი წყევლის
შედეგი იყო. მაინც რა კარგად არის ნათქვამი ამის შესახებ ბეთი:

„უფრთხილდი ჩაგრულის კვნესას დილაადრიან,
რადგან მას ფარდა კი არ ჩამოაფარა ალაჰმა“.

აი, ამგვარად, ჩვენი ჯარი ამ მდინარეზე ათასნაირ უბედურებაში
ჩავარდა და ბევრმა სიმდიდრე, ქონება და სიცოცხლე დაკარგა. ასი
ათასი მადლობა, რომ ზოგი ცოცხალი მაინც გადარჩა. დიდება ღმერთს,
ამ უბედურებისაგან მე არავითარი ზარალი არ მომსვლია. მშვიდობით
გადავედი მდინარეზე. არეულ-დარეულებმა მდინარის ნაპირის გაყო-
ლებით ვიარეთ და კურდღლარ სარაფს დაბაში მივედით. ჩანკირის მი-
წაზე, კალეჯიქის ყაზაში ჩანკირის სასუბაშოა; სანაიზოა. კიზილირმა-
კის ნაპირზე მდებარეობს. პატარა დაბაა, რომელშიც ოთხასი მიწის

ბანიანი სახლი, ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და მცირე ბაზარია. იმ ხანებში ფაშამ ორ კაცს, რომელთაც ალი-ალა და ჰუსეინ-ალა ერქვათ, დაავა-

415 ლა მდინარე კიზილ ირმაკში ჩამირული ნივთების მოძებნა და სა-
ხარჯოდ თითო ქისა ახჩა უბოძა. ||ქონების მრავალი პატრონიც დარჩა
და წყლის პირას კარვებში დაბანაკდა. ისინი დარჩნენ, რათა როგორც
კი გამოიდარებდა, დაეწყოთ თავის ქონების წყლიდან გამოტანა.

აქედან ავიყარენით, კვლავ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და სო-
ფელ ფირიალის სადგურში მივედით. ჩანკირის მიწაზეა. კალეჯიქის
ყაზას ექვემდებარება. აქ ხან აღმოსავლეთისაკენ ვიხეტიალეთ, ხან
დასავლეთისაკენ უგზო-უკვლოდ და სადაც რას მოვახელებდით, იმით
ვიკვებებოდით. მერე ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და სოფელ აკჩა-
კოიუნლუში მივედით. ასკომლიანი თურქმანული სოფელია. აქედან კი
კოჩი-ბაბას სადგურში მივედით. ესეც კალეჯიქის ყაზას მიწაზეა. ორას-
კომლიანი თურქული სოფელია. მაგრამ არც ერთი სახლი არ არის
სააშკარაოზე – ყველა მიწაშია. მიწური სახლებია ბოსლებით, სამზა-
რეულოებით, დარბაზებით და სტუმრის მოსასვენებელი ოთახებით.
ამ ადგილს „ქესქინ იჩის“ უწოდებენ. ფრიად კეთილმოწყობილი ად-
გილია. რადგანაც სასტიკი ზამთარი იცის, ამიტომაც სახლები მიწაში.
მაგრამ სახლების სახურავების ზედაპირი მდელოებს წარმოადგენს.
სახლებს თითო საკვამლე მილი აქვთ. რბილ და თეთრ ქვას როგორც
უნდათ, ისე სჭრიან, თლიან და ასე აშენებენ სახლებს. ათასი კაცი რომ
შევიდეს შიგ, ყველა დაიკარგება ამ სოფელში კოჩი-ბაბას წმინდა
საფლავია. ეს კაცი ბექთაშიების წინამძღვართაგანი ყოფილა. თურქ-
მანების ტომს ეს ბაბა დიდად სწამთ. მას შემდეგ, რაც ამ არემარეზე
მრავალი სიძნელეები გამოვიარეთ, როდესაც ამ წმინდანის საფლავი
მოვილოცე, შემდეგი ბეთი მომაგონდა:

„მთელი ჩვენი ცხოვრება ამ გზით წავიდა, გაქრა.
კოჩი-ბაბა, შენი მფარველობით წავიდეთ რუმის ქალაქს“.

ამ ადგილებში, ქესქინში, წმინდა საფლავია შეიხ იბრაჰიმ შუზი
ბენ ჰერაფ ჰუსეინისა. ეს პიროვნებაც წმინდან აკ შამს ედ-დინის მო-
ადგილეთაგანია, ქალაქ სივასში დაბადებული და სრულყოფილი ადა-
მიანი იყო. ახლაც ხალხის სალოცავი ადგილია. იქიდან გზა განვაგრ-
ძეთ და შეიხ შამის სოფელში მივედით. იგი მდებარეობს ქანკირის მი-
წებსა და სივასის ვილაიეთს შორის, ქესქინში, კალეჯიქის ყაზას ნა-
ჰიეში. ორასკომლიანი, კეთილნაშენი და შემკული, ლამაზი სოფელია,
მაგრამ მისი სახლებიც მიწაშია ჩადგმული.

წმინდა შეიხ შამის საფლავი: ბაირამის მოძღვრენის მიმდევარი
იყო და მისი პატიოსანი სახელია ჰამზა. ჰამზავს მამდინარეობა მის-
გან წარმოიქმნა. მრავალი ზემთაგონება და სასწაულმოქმედება გამო-
უჩენია. ასეთიც კი: ერთ პარასკევ დღეს ყველა საპარასკევო ლოცვი-

სათვის გაემზადა და როდესაც განსაზღვრავდით ერთი წვეტი წყალიც აღარ დარჩა, უთქვამთ: „ოჰ, ბატონო! ამ თქვენი ჯამეს ახლოს ჭას||თუ ამო-ათხრევენებთ, გამვლელ-გამომვლელი განზანზავს შეასრულებს და კეთილად მოგიზღავენო“. შეიხ შამის მაშინვე მიწაზე მიუთითებია კვერთხის წვერით, რომელიც ხელში ეჭირა და მიწიდან ანკარა წყაროს ამოუჩქევია. ახლაც „კვერთხის წყაროს“ უწოდებენ. ეს წმინდანი თავისი ჯამეს გვერდით, მაღალ აკლდამაშია დამარხული. ჯამე მისი აშენებულია. მართალია, მინარეთიანი და ტყვიის სახურავიანი არ არის, მაგრამ მიჰრაბი და კიდლები მეტად ფართო აქვს. მისი მიჰრაბი ძალიან განიერია. მიჰრაბში ქუფიური და მუსთასენის ხელით გაკეთებულია ნაწყვეტები ყურანიდან: ამა „ალ-ქურსი“ და ამა „ამან არ-რასულ“¹⁷. მიჰრაბს ორ მხარეს აქვს ორი გასაოცარი და ხელოვნებით დამუშავებული მარმარილოს ბოძი. მიჰრაბში ფრიად ლამაზი და ნატიფად ნაკეთები მოზაიკაა. ამბობენ, მიჰრაბი თვით შეიხის ნახელავიაო. აფსუსს, რომ ეს ხელოვნებაც სასწაულმოქმედებასთან არის დაკავშირებული. ამ აკლდამაში ეს ბეითი მომივიდა აზრად:

„მოვედით და წმიდა შეიხ შამის საფლავი მოვილოცეთ.
დიდი მადლობა უფალს, რომ ისევ მშვენივრად ვილოცეთ“.

აქედან ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ჰუსეინ-აღას სოფელში მივედით. აქ ჰუსეინ-აღამ დიდი პატივი გვცა და ფაშას ერთი ცხენი მიართვა. იქიდან გზა განვაგრძეთ და კალეჯიქის მაღალ ციხეში მივედით.

კალეჯიქი: ბურსის ხელისუფალს – სერდანედ წოდებულ ხელმწიფეს აუშენებია თავისი ქალიშვილისათვის შემდეგ კასტამონუს მბრძანებელმა თოფალ ბაიმაზეთმა დაიპყრო. ოსმალებისათვის ქედი არ მოუხრია და მრავალი სოფლისა და ქალაქისაკენ ხელის წაგრძელება დაუწყია ბოლოს, ერთ დღეს მოულოდნელად დაესხა თავს [სულთანი] ილდირიმ ბაიმაზეთ-ხანი ამ ციხეს და დაიპყრო. ამჟამად იგი ქანკირის სანჯაყის საბრძანებელში ფაშის სახასო და სასუბაშოა. ასორ-მოცდაათიანი ახრის პატიოსანი ყაზაა. მისი ყადის წლიური შემოსავალი ოთხი ქისაა. ქეთხუდა და იანიჩართა სარდალი, მუფთი, ნაკიბულ-ემრაფი, წარჩინებულები და დიდებულები, ქეთხუდა-ფერ, ციხისთავი და ოცი მეციხოვნე ჰყავს.

კალეჯიქის აღწერა: „ჯიქ“ ნაწილაკი კნინობითობის მწარმოებელია და პატარა ციხეს აღნიშნავს, მაგრამ ეს ციხე ცამდე აზიდული, ციცაბო კლდეზე დაფუძნებული ციხეა, რომელიც ფარჰადის აშენებულს ჰგავს. მისი კედელი სამოცდაათი მექური წყრთის [სიმაღლისაა] რადგანაც ირგვლივ ციცაბო კლდეები აქვს,|| გარშემო თხრილი არა სჭირდება. სამხრეთისაკენ გამავალი ერთი რკინის კარი აქვს, ცი-

ჯაბახანა და ექვსი პატარა „შაჰრ“ ზარბაზანი. რადგანაც შუაგულ ქვეყანაშია, ციხე ღარიბია, ქალაქის ყველა წარჩინებული აჯანყებულების შიშით მვირფასეულობას ამ ციხეში ინახავს და მალავს. ციხისთვის დავალებული აქვს ამ ნანგრევების დარაჯობა. ციხიდან მზერას არაფერი ელობება წინ და მოჩანს ზურმუხტით ველები. ქვემოუბანი ციხის სამხრეთითაა. ბაღ-ვენახიანი კეთილნამენი დაბაა მაგრამ გარშემო გალავანი და რაბათი არა აქვს. თითოეულ ნაბიჯზე კამარებით გამაგრებული ადგილია. ათას ორასამდე კრამიტითა და მიწით დახურული სახლია. ყველაზე დიდებულია შაჰსუფარ-ფშას სასახლე. ყველა სახლი სამხრეთს გასცქერის. გზები სუფთაა და სრულებით არაა მოკირწყლული. ჩვიდმეტი მიჰრაბია. სავაჭრო რიგებში პატარა, მაგრამ კარგი აბანო არის. სამი ფუნდუკი და ექვსი ყავახანაა, თუმცა ჰაერი მშვენიერი აქვს, მისი წყალი ქებული არაა. ქალაქში სამი დღე დავრჩით. ჩვენი ბატონი ფაშა შაჰსუფარ-ფაშას სასახლეში სტუმრობდა. რადგანაც მე შაჰსუფარ-ფაშას შვილი ყაზრ-ბეე სამ დღეს ვამეცადინე, დედამისმა ფაშის ჰარამხანიდან მიწყალობა ერთი ბოხჩა საცვლები. მადლობა ღმერთს, აქ შევძელით სამ ღამეს მოსვენებით და გვეძინა და სუფთა ტანისამოსი ჩაგვეცვა სეკბჰნებისა და სარიჯაების სადროშოები მდაბიო ხალხის შიშით ქალაქის გარშემო მორიგეობით დარაჯობდნენ.

კაზასჯი-ბაბას წმინდა საფლავი: ციხეს მხოლოდ ერთი ციცაბო გზა აქვს. დასავლეთისაკენ გამავალი კარისაკნ მისასვლელი გზის ქვემო ნაწილში, სავაჭრო რიგების ახლოს პატარა და კარგ ადგილასაა დამარხული – ღმერთმა გაანათლოს მისი საიდუმლო. აქედან ავიყარენით და ისევ თოვლისა და ქარბუქისაგან შეჭირვებულნი, სო-, ფელ კურბალღში მივედით. ქანგირის მიწაზე, კალეჯიქის ნაპიეში ორასკომლიანი კეთილნამენი სოფელია. აქ დამარხულია შეიხ შამის ძე შეიხ აბდ ულ-ლაჰი, მაგრამ მისი საფლავი კეთილმოწყობილი არაა. საფლავი გადახურულია. ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და მივალწიეთ სოფელ ნენიქლერს. ესეც კალეჯიქის მიწაზე მდებარეობს. თურქული სოფელია და ერთი ჯამე აქვს. აქაც იმ ღამეს ერთი არშინი თოვლი მოვიდა და ვერავინ შეძლო სახლიდან გარეთ გამოსვლა. დილაადრიან ისევ დაუკრეს საყვირები. ყველას შეეშინდა, სიცოცხლე არ დაკვარგოთო, || თავიანთ ბარგს ეცნენ და ტვირთი აჰკიდეს ცხენებსა და სხვა ტვირთის მზიდავ ცხოველებს. მთელი მოსახლეობა მეგზურად წავიყვანეთ და სამი საათი თავქვე ვიარეთ. სარი-ალანად წოდებული ქედის გადასასვლელ ადგილას ამოვარდა ქარბუქი, ქარიშხალი, წარღვნა და ჯარი გაიფანტა. ქონება და სიმდიდრე მთებში. ხეობებში

418

386

და გზებზე დარჩა. ყველა თავისი სიცოცხლის გადარჩენასლა ფიქრობდა და სიკვდილს ებრძოდა. ზოგი გადარჩა და ზოგი დაიღუპა. ფაშის შინა და გარე აღები სულისა და თავის გადარჩენაზე ფიქრობდნენ – ფაშა და ხაზინა მიატოვეს და ყველა სხვადასხვა მხარეს გაიქცა. თვით ფაშის შვილი – ჩვენი ბატონი მუსტაფა-ბეე დაჰკარგეს თავ-

ვისი ლალებით, მსახურებითა და მასწავლებლებით. ხაზინის ქარავნიანად უგზოუკვლოდ ხეტიალობდნენ მთებში და ისე მიდიოდნენ. მე, მწირმა, ერთ მყუდრო ხეობაში ოდნავ შევისვენე. როდესაც ამოვარდნილი ქარბუქი მიწყნარდა, ჩემი ორმოცდაათი ბიჭითა და სამი სატვირთო ცხენით ერთ მხარეს ვიარე და კიდევ სამი ჩემი მონა ვიპოვე. ჭაშნაგირები იყვნენ. საბოლოოდ ოცდახუთი კაცი შევიყარენით, ზამთრის სუსხში სარიალანის ქედი გადავიარეთ და გადაღმა მხარეს ვაკე ველზე დავეშვი. კინალამ დავკარგეთ ჩვენი სიცოცხლის გადარჩენის იმედი. ხან ცხენით მივდიოდით, ხან ფეხით და ასე განვაგრძეთ გზა.

LXXXVIII

მენლაკაფ-ზადეს, ყარა ჰაიდარ-ოღლუს, კათირჯი-ოღლუს
გასაჭირი

ასე მივდიოდით და ვფიქრობდით, მარჯვნივ ან მარცხნივ რამე დასახლებული ადგილი ხომ არ არის თავის შესაფარებლადო; ამ დროს მოგვესმა ძაღლის ყეფა; კაცს ეგონებოდა გამოქვაბულიდან მოდიოდა ხმა. „არიქა, გვეშველა, ძაღლები მიგვასწავლიან გზას სადღაც დასახლებული ადგილია! მეგობრებსაც ვიშოვით. შემქმნელმა ღმერთმა დახმარება გაგვიწია და გადაგვარჩინა, იქით წავიდეთ, საიდანაც ეს ძაღლის ყეფის ხმა მოდის!“ – ეს რომ ვთქვით, ცხენები მივუშვი. ბიჭოს, საქონლის წივის ბოლი გამოჩნდა! წავიწიეთ და გამოჩნდა დიდი სოფელი. მე, მწირი, ჩემს ოცდახუთ თანამგზავრთან ერთად მივედი ერთ ჭიშკართან და ვთქვი: „მეგობრებო, თქვენ მაგ სახლში დაბინავდით, ჩვენ კი ამ სახლში შევიდეთ. მხოლოდ, არავინ დაჩაგროთ და ერთმანეთს ხმა მივაწვდნოთ“ ერთი ჩემი ბიჭი|| ცხენიდან ჩამოხტა და ჭიშკარი გააღო. ეზოში რომ შევედით, სწრაფად, ჯარის ჩაუშვივით, დოლი დავაკვრევი და „მუჰამედი“ ლოცვა შევუდგეთ“-მეთქი – შევძახე. „ჰოი, მასპინძელო!“ – გავძახე. კაციშვილი კი არა ჩანს, მარამ ეზოში თორმეტამდე ქარივით სწრაფი ცხენი თოვლში, ბოძებზე აბია. ამ დროს სახლიდან ამოვარდა ერთი ფეხშიშველა შეიარაღებული ვაჟკაცი და დიდი დანა იშიშვლა. კიდევ გამოჩნდა ორი თოფიანი და ორი ხმლიანი კაცი. თოვლზე გაირბინეს, ფეხშიშველები მოახტნენ ცხენებს და ჩვენსკენ გამოსწიეს. ერთი მათგანი ზედ რომ მომალგა, ვუთხარი: „მშვიდობა შენდა, სახლის პატრონო! სტუმრად ხომ

419

387

მიგვიღებთ?“ პასუხი არ მომცა. როდესაც ერთმა მათგანმა თქვა: „აბა, აკიაკალი-ოღლუ მოვიდესო“, სახლიდან კიდევ ერთი წითელჩალმიანი, ყელშეხვეული ვაჟკაცი გამოვიდა და „არიქა, ჩავცვივდითო“, – დაიძახა, მაშინ სახლიდან კიდევ შვიდი ხმაღამოდებული კაცი ამოვარდა და სამი სახლში შებრუნდა. ერთი მიხრწნილი მოხუცი მაშინვე ქვეითად მოვიდა ჩემთან და „კეთილი იყოს შენი მოზრძანება, შვილოო“, რომ მითხრა, ცხენიდან ჩამოვხდი და ვკითხე – „მამილო, რაშია საქმე“-მეთქი. არავითარი ყურადღება არ მიაქცია ჩემ სი-

ტყვას და თქვა: „აბა, ჩემო ვაჟკაცებო! ცხენებზე რატომ სხდებით? სტუმარს სტუმარი ეჯავრებოდა, მასპინძელს კი, ორივეო“. ეს რომ თქვა, ეზოს გარეთ მყოფ ჩემს ოც ამხანაგს ვუთხარი: „სადაც გითხარით, იმ ადგილას დაბინავდით“. მოხუცი სახლის პატრონი მაშინვე ფეხებში ჩაუვარდა ფეხშიშველა, ხმალამოღებულ და ცხენებზე შემსხდარ ვაჟკაცებს და შეევედრა: „შვილებო, სახლ-კარს მიქცევთ?! აი, ის ბატონი ცხენიდან ჩამოხდა. ქარბუქისაგან დაქანცულან და ჩემს სახლში მოხვედრილან. თქვენც ჩამოდით ცხენებიდანო“. ეს რომ თქვა, მათ უპასუხეს: „შენ, ეი, ჰაჯი ბაბა! თქვენ რა იცით, ჩვენ რა დაგვემართა. ჩვენი ამბავი ჩვენ ვიცით; აბა, ჩვენი ჩექმა, აბჯარი, თოფი და კაპარჭი მოგვიტანეო!“ და დაიწყეს ცხენდაცხენ შემორტყმა ხმლისა და კაპარჭისა. რამდენსაც არ ევედრებოდა სახლის პატრონი, მივდივართო უპასუხებდნენ. მივხვდი, რომ ჩვენ ცუდად დაგვიხვდნენ და მაშინვე ვთქვი: „თქვენ, ეი, ძმებო! სარწმუნოებით შეკავშირებულებს შორის უცხო არავინ უნდა იყოს. ასე, რომ თქვენ თქვენთვის იყავით მყუდროდ. ჩვენ გარეთ. ეზოში გავათევთ ერთ ღამეს ამ ზამთრის სუსხში. პირველი შემთხვევა არ არის ჩემ ცხოვრებაში. ეს რომ ვთქვი, ცოტაოდენი მშვიდობა დამყარდა. ხმლები ქარქაშში, ჩააგეს. ერთი შინ შევიდა, ერთიც|| ჩემთან მოვიდა და ცხენიდან ჩამოხტა: ერთმანეთი გადავკოცნეთ და ამბავი მოვიკითხეთ. მაგრამ მე, მწირი, მეტად გოცეებული ვიყავი და ვფიქრობდი, ნეტავ რაშია საქმე-მეთქი. ყურადღებით დავაცქერდი მათ. ყველანი აღმაცერად მიყურებდნენ. მაშინ ხუმრობით გადავუკარი სიტყვა: „მუჰამედის ლოცვით ღმერთმა დაგიფართო ფათერაკისაგან, ჩემო ვაჟკაცებო“-მეთქი სახლის პატრონმა თქვა: „აბა, აბა, შვილებო! ჩამოხდით, ვახშამი მიითვითო“. მაშინ მე ვთქვი: „ღმერთმანი, ჰაჯი ბაბა! მე და ჩემი ბიჭები უპატრონო ძაღლებივით მშივრები ვართ. სუფრა ახლავე, ამ თოვლზე გამოიტანე და გეახლებით“, ესა ვთქვი და განგებ თოვლზე დავჯექი. შემდეგ ვუთხარი: „აბა, ჰაჯი ბაბა ღვთის გულისათვის, ჯერ მოხუცებული კაცის შეჭამანდი მოიტანე, შემდეგ წყლის ბასტურმა, მერე ყინულიანი ჩირის მწნილი. პაპანაქებისაგან გული დამეწვა“. ამის შემ-

დეგ ერთ-ერთმა ვაჟკაცმა თქვა: „ჩემო ბატონო! ეს ვაჟკაცი ძალიან სამეგობრო ყოფილა, ვნების მომტანი კაცი არ არის“, ყველანი ცხენებიდან ჩამოხტნენ, ძველებურად თოვლში ჩარჭობილ ბომებს მიაბეს და სახლში შევიდნენ. მე, მწირიც, მიმიწვიეს და ისე გამომკითხეს თითქოს ჩემი განკითხვის დღე იყო. „ვინა ხარ? ვისი კაცი ხარ? ამ გზებზე ფრინველი არ დაფრინავს. ამ ზამთარში და მეორედ მოსვლაში რას აკეთებ?“ ამას რომ ამბობდნენ, თან თვალი კარსა და იარაღზე ეჭირათ, მე, მწირმა, გავიხუმრე: „ევლია ჩელების მიწოდებენ. მსოფლიო მოგზაური ვარ. მელექ აჰმედ-ფაშასთან ერთად ერთხელ ამ დაბლობში გვიბანაკია და ჰაჯი ბაბას პური გვიჭამია. ეს გზები მამიჩემის სახლივით ვიცი და პურმარლიც მიმიღია“-მეთქი. ჭამის დროს დავინახე, რომ ერთი მათგანი თავზეხელაღებული, შავგვრემანი, წელ-

წვრილი, ჭრელთვალეზა, ძვალმსხვილი, ღონიერი ვაჟკაცი მოვიდა და კერასთან დაჯდა. მას ყველანი პატივისცემით ექცეოდნენ. „ასე, ბატონო!“ – „ისე, ბატონო!“ მიმართავდნენ და დიდი მოწიწებით ელაპარაკებოდნენ. ლაპარაკის დროს მან ასე მიმართა ერთ მათგანს: „კათირჯი-ოღლუ! ამ ვაჟბატონმა ეს-ეს არის თავდაყირა დაგვაყენა. უჩქემოდ და უფეხსაცმელოდ ცხენებზე შეგვსხა ისე, რომ იარაღიც არ შემოგვარტყმევინა“. მერე ჩემზე მიუთეთა და განაგრძო: „თუ ამისაგან მაგალითს აიღებთ, ჩემთვის ეს ამბავი კარგი გაკვეთილია. უდარდელი თავი მალე იღუპება. დედაკაცებივით მუცელი ამოვიყორეთ და ცეცხლის პირას ვლაპარაკობდით. თან გამომწყვდეულები ვიყავით. ერთიც ვნახოთ, ამ ვაჟკაცს დოლი არ დაეკრა და ყიჟინა არ აეტეხა. გარედან ოცი-ოცდაათი ვაჟკაცი გარს რომ შემოგვრტყმოდნენ, რა მოგვივიდოდა ყველას? აბა, დაფიქრდით?||შენ რას იტყვი, უნიაკან-ლრ? რას იტყვი, მაგინ ჰუსედნ? რას მეტყვი, აკიაკალრ-ოღლუ? რას იტყვი, კარა-მუმი!“ ყველას ასე მიმართა. მათაც თქვეს: „დიახ, ცუდი ამბავი შეგვემთხვეოდა“. ცეცხლის პირას მჯდარ ვაჟკაცს ხუთი ჩახმახშემართული დამბაჩა და თოფი ჰქონდა. ერთი მე მაჩუქა და მითხრა: „ვაჟკაცო, ეს ჩვენი მეგობრობისათვის ატარე“. იმ ვაჟკაცს, რომელსაც კათირჯი-ოღლუ მეჰმედი ერქვა, ვერცხლის ძაფით მოქარგული, მოყვითალო სამაგრავი ჰქონდა. ისა, თალათინის ქისა და საკოვზე მისახსოვრა. ერთი სიტყვით ყოველმა მათგანმა თითო წივთი მაჩუქა და მითხრეს: „ერთხანს ჩვენთან იყავი. ზამთრის სუსხმა გაიაროს, შენგან დიდად ნასიამოვნები ვართ და კარგი საამხანაგო ვაჟკაცკვი ყოფილხარო“. მე, მწირმაც, ვუთხარი: –„ღმერთმანი, ფაშა გვყავს მეთაურად, ფაშას ვერ გამოვეყოფით. მხოლოდ, ესაა რომ, ამ ქარბუქში დავიფანტენით. თუ ღვთის ნება იქნება, დილამდე თოვლი გადაიღებს და ფაშასთან წავალთ“-მეთქი. იმ ვაჟკაცმა რომელსაც „ჩემო ბეგო“,

მიმართავდნენ, მაშინვე იკითხა: „ღმერთო ჩემო, როგორ, ფაშასთან?“ მეც ვუპასუხე: „არზრუმის ბეგლარ-ბეგობიდან გადაყენებულ დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშასთან“-მეთქი.

„კაცო! სად არის? მას, თურმე, ვაჟკაცები უნდა და ჩვენც მას ვემებთო“, ერთმა მათგანმა ჩუმად თვალი ჩამიკრა: –„აბა! ის ფაშა ახლა სად არის?“ მე, მწირმა, ვუთხარი, რომ როდესაც ამ ღვთითკურთხეულ ალაქის ქედზე გადმოვდიოდით, ქარბუქში დავიბენით და გავიფანტეთ-მეთქი და ყველაფერი ვუამბე. ბეგი მაშინვე ადგილიდან წამოდგა და ხელზე მემთხვია.

ბეგი: –„აი. ახლა, ვაჟკაცო! შენ ზამთარში ამ სახლში მოხვდი და თავი გადაირჩინე. ჭემმარიტად, ჩვენზე ჭკვიანურად გადაირჩინე თავი. როგორც კი ამ სახლის ეზოში შემოხვედი, შენ რომ სალამი არ მოგეცა და ცხენიდან არ ჩამოსულაყავი, ათასი სიცოცხლეც გქონოდა, ერთსაც არ შეგარჩენდით. ჩვენ რომ სახლში ცეცხლის პირას ვისხედით, მაშინ რომ დაგვსხმოდით თავს, ვერც ჩვენ გადავირჩენდით სიცოცხლეს. ღმერთმა გიშველოს! შენ ჩვენ გვაჩუქე სიცოცხლე და

ჩვენ – შენ; ამბავი მოგვიტანე ფაშის მოსვლის შესახებ. ამერიიდან ჩვენთვის არამია ამ სახლში ჩაკეტვა. ადექით, ხალხნო! შეიარაღდით!“. ეს რომ თქვა, ყველანი თავით ფეხებამდე შეიარაღდნენ. მაშინ შემოიხსნა ქამარი და თქვა: „ამ ქამარში ხუთასი ოქროა, აილე იგე, ინებე. ოღონდ, შენთან თხოვნა მაქვს. ნამდვილი ვაჟკაცი და მამაცი ხარ. პურ-მარილი მივიღეთ. პურ-მარილის ყადრი|| იცი. აქლემი არ გინახავს?“ მე, მწირმა, ვუპასუხე; „ღმერთმანი, კოზაკიც კი არ მინახავს“-მეთქი. მაშინვე ხელი ხელში გამიყარა და ყურში სარ იჯაების საიდუმლო [ნიშანი] მითხრა. მე მწირმაც, ერთი საიდუმლო ვანიშნე თორმეტივე ვაჟკაცს გადავებხვიე და ვისაუბრეთ. ბეგს კაა-სულთანის ბაღდადი მივეცი. ყველანი თვალის დახამხამებაში მოახტნენ ცხენებს. „ჰაჯი ბაბა! ევლია ჩელეზი! ალაჰისათვის ჩაგვიბარებია თქვენი თავი, ალაჰი იყოს თქვენით კმაყოფილიო“, – თქვეს, ქუსლი ჰკრეს ცხენებს და წავიდნენ. მართალია, მათთან ერთი ღამე ვისაუბრე, მაგრამ კარგ გუნებაზე მაინც არ ვიყავი. ისინი როგორც კი წავიდნენ, სასტუმრო ოთახი და ცეცხლის პირი მე დამრჩა. მშვიდად რომ ვიჯექი, უცბათ, რას ვხედავ! სახლის პატრონმა ჰაჯი ბაბამ ჰარემიდან გამოიტანა ორი ბოხჩა ტანსაცმელი, ერთი პური, ცოტაოდენი მარილი. ერთი ვერცხლით მოჭედილი ძვირფასი ხმალი, მშვენიერი ხელით დაწერილი დიდებული ყურანი; მოვიდა. ხელზე მაკოცა, ქვითინი ამოუშვა და შემევედრა: „წაქეულს კაცი არ მოჰკლავს; დამიფარე, ჩემი თეთრი წვერი შეიბრალო“. მაგრამ მე, მწირმა, რადგანაც საქმის ნამდვილი არსი არ ვიცოდი, ბრძნულად და მოხერხებულად ყური მოვიყრუე. სახლის პატრონი მაინც ვერ

390

დამშვიდდა და თქვა: „შვილო, ღმერთი იყოს შენი შემწე, შენ რომ ჩემ სახლში მოხველ, ცხენიდან რომ არ ჩამოსულიყავი, თავშეკავება რომ არ გამოგეჩინა და როგორც უეცრად დაგვადექი თავზე, ისევე ბრძოლა დაგეწყო, თქვენი მხრიდანაც და მათგანაც ბევრი კაცი მოკვდებოდა, ჩემი ოჯახი დაინგრეოდა და გავერანდებოდა, ჩემი ცოლ-შვილი ტყვეთ ჩაცვივდებოდნენ და მწვადალ აიგებოდნენ“.

მე, მწირმა ვუთხარი: „აბა, ჰაჯი ბაბა! ერთხელ შენი პური ვჭამე და შენ სახლში მოვედი. ოჯახის პატრონი კაცი ხარ, ისეთი, უსტუმროდ რომ არ დარჩება. შენ შემეცოდე, ხელი არ აღვმართე. და ჩემი სხვა ვაჟკაცები ყველანი მეზობლებთან გავაგზავნე. მალე, დაუძახე იმათ! მოვიდნენ და ყავა დალიონ. მათი მასპინძლები გააფრთხილე, ჩემ თანამგზავრებს კარგად მოუარონ“. ჩემს მიერ თან წამოყვანილი გმირები ჩვენ სადგომში მოვიყვანე. საუზმე რომ ჭამეს და ყავა დალიეს, როდესაც ყველანი თავ-თავის სადგომში მიდიოდნენ, საიდუმლოდ დავავალე: „აქედან არსად წახვიდეთ“. წავიდნენ. მაგრამ სახლის პატრონი ცმუკავდა. ძალიან აწუხებდა რაღაც. უსათუოდ რაღაც საფუძველი აქვს ამ ამბავს-მეთქი ვიფიქრე და ჩემს მონა-ბიჭებს, სხვა მსახურებს და თანამგზავრებს მტკიცე დავალება მივეცი და გავაფრთხილე: „სახლის პატრონზე თვალი გეჭიროთ, შეიძლება გაქცევას აპირებს. ფრთხილად იყავით, უდარდელად არ მოიქცეთ“-მეთქი, ||მაგრამ არც საქმის

ნამდვილი არსი ვიცოდი და არც სხვა რამ. მე იმან დამაეჭვა, რომ სახლის პატრონი ცოცხალ-მკვდარივით დადიოდა. ამ ყოფაში რომ ვიყავი, მოვიდა ჩემი მონა, სახელად ქაზიმი და მითხრა: „ბატონო, სახლის პატრონმა სალამი შემოგიტვალათ და დამაბარა: „გვიბრძანოს თქვენმა ბატონმა, რამდენი ქონება და საჩუქარი დააკმაყოფილებსო. შვილო, გთხოვ პასუხი მომიტანო. შენც რამეს მოგიწყობთო; თქვენ რას ბრძანებთ?“ ეს რომ მითხრა [ქაზიმი], მე, მწირმა, ვუთხარი: „ფრთხილად იყავით, ბრძებო, სახლის პატრონმა ხვალ რომ მიგატოგოთ და გაიქცეს, ტყავს გაგაძრობთ! ახლავე გადაეცი მაგ კაცს ეს სიტყვები: –ღმერთმანი, აღამ შენი კაიკაცობა გაიგო და მოვიდა. შენი პატივისცემა არ დაივიწყა, ხელი არ აღმართა და შენი თეთრი წვერი შეიბრალა. რასაც მომცემს, მომცეს, რახან მისი პატივისცემა მივიღეთ, ჩვენ მას თავის ნებაზე დავტოვებთ“, – გადაეცით-მეთქი მტკიცედ გავაფრთხილე. როდესაც მონა-ბიჭი ქაზიმი წავიდა და ჩვენი გადაწყვეტილება აცნობა, წინანდელივით შემოიტანა ორი გაწყობილი აბჯარი, ხუთი ვერცხლის მოსართავებიანი ეგვიპტური რახტი, ხუთი ვერცხლის მავთულით შეკრული კაპარჭი, ვერცხლისავე ფარი, სამი დამწა, სამი ხმალი, ერთი ქისა ყურუმი, ორმოცდაათი თოფი ანგორის შალეული და კაშმირის ქსოვილის ერთი წვეტიანი ჩალმა ფეხებ-

ში ჩამივარდა და ტირილით თქვა: „შედი ჩემ მდგომარეობაში; ეს ჩემი ამბავი არავის გაანდო. ეს საიდუმლო აქვე დარჩესო“, შემეხვეწა. მე, მწირმა, ვუთხარი: „შენ, ეი, ჰაჯი ბაბა! საიდუმლოების შენახვა ადვილია, მაგრამ რატომ მაძლევ ამოდენა ქონებას? მე შენ გითხარი თუ არა? მე თანახმა ვარ. განა არ გითხარი. რომ ევლია-აღას იმდენი მიეცი, რამდენიც გინდა-მეთქი? რა გავაკეთე ისეთი, რომ ჩემი კარგი კაცობა შენ ამდენ ქონებად გიღირსმ ეხლა კი ვიტყვი!“ სახლის პატრონმა ცახცახი დაიწყო: –„მოილე მოწყალება, ამ ზამთარში ამდენი ვაჟკაცებით მოხვედი და დიდი დავიდარაბა გამოვიარეთ. ნუ გამაცამტვერებ! რაც მბაბია, წაილე, ოღონდ ჩემ სისხლში პურს ნუ ჩაიფხვნი. რა ვქნა? ღმერთმა დალაზვროს! ესენი ქუთაჰიას ფაშის შიშით გამოიქცნენ; ამ ზამთარში უკვე შვიდი ღამეა აქა წვანან და მე ავაზაკების ბუნაგის პატრონად გადამაქციეს. ლაპარაკის თავიც არა მაქვს. ღმერთმა მშვიდობა მოგცეთ, რომ ის ურჯულოები გააქციეთ და მეც გადამარჩინეთ; ძალით რომ დაგეკავებინა ჩემი სახლი, ოჯახი დამექცეოდა“. მე, მწირმა, ამ სიტყვებიდან ბევრი რამ დავიჯკრე და ამის შემდეგ უფრო ფრთხილად დავიწყე მსჯელობა. ერთი რამე არ მესმოდა. || ზამთრის სუსხში ხელ-ფეხგაყინულებმა აქ ძლივს მოვითქვით სული. ისინი სახლში ცეცხლის პირას ისხდნენ. შემდეგ სადი ხელ-ფეხიანები და ხმალამოლებული ვაჟკაცები წამოდგნენ. შეემლოთ ჩვენთვის სიცოცხლე მოესპოთ, მაგრამ სახლის პატრონს კი ასე ვუთხარი: „ჰოი, ჰაჯი ბაბა! მე იმათ კარგად ვიცნობ, მაგრამ რამდენიმე კი ვერ ვიცანი. თუ ღმერთი გწამს, მათი ამბავი მითხარი“.

ჰაჯი ბაბამ მიპასუხა: „ჰოი, შვილო! ამიერიდან რაც მოხდება,

მოხდეს! შენი დასამალი არაფერი მაქვს. მაშ ასე, ცეცხლის თავში რომ იჯდა და შენ ერთი ჩიხშიხიანი თოფი გაჩუქა, აი, ბეგს რომ უწოდებდნენ, ყარა ჰაიდარ-ოღლუდ წოდებული ლომკაცი იყო“, მე მწირმა, ვუთხარი: „მე იმას ვიცნობ; კათირჯღ-ოღლუს, აკიაკალღ-ოღლუს, ონი-აკანღ-ოღლუს, დეგენ ჰასანსა, ყარა მუჰნის, დაის და დადაღლი-ოღლუსაც ვიცნობ. დანარჩენებს არ ვიცნობ“. ეს კი ვუთხარი, მაგრამ ღმერთმა იცის, რომ ადრე არც ერთი მათგანი არც მენახა და არც მცნობია. მხოლოდ იმ ღამეს შევხვდით ერთმანეთს, ვისაუბრეთ და გავიცანით ერთმანეთი. ჰაჯი ბაბამ ისევ დაიწყო ლაპარაკი: „მოედანზე რომ სუფრა გაშალა, იმ ვაჟკაცს ბაინდირლი-ოღლუ ჰქვია; პირწავარდნილი მკვლელია. კარს რომ დარაჯობდა, ყარა-ველი იყო. ერთი მათგანი ეფენდიღ-ოღლუა და ერთიც – ბურაკ ალი“. ეს თქვა და ყველას შესახებ საყურადღებო ცნობები მივიღე. ღმერთს მადლობას ვწირავ, რომ მათ შარს დღემდე არ გადაკვიდებივარ. ათასნაირ ეჭვებში ვიყავი: ერთიც ვნახოთ, ამ საღამოს ისევ მოვიდნენ და ჰაჯიმ მათ რომ

392

უთხრას: „თქვენი ქონებიდან ამდენი რამ მივეცი და თავი გადავირჩინე“, რა ბოლო ექნება ამას-მეთქი. დილა რომ გათენდა, კიდეც ათი ჩემი თანამგზავრი მოვიდა ფაშას მიმდევართაგან და მითხრეს: „კაცო, ევლია ჩელები! სადა ხარ ეს ორი დღე? ფაშა დაგემებს, რაღას უდგეხარ, ცხენებზე შევსხდეთო“. მე, მწირმა, ჰაჯი ბაბას ვუთხარი: „აბა, ჩქარა, ჰაჯი ბაბა! ამათ საუზმე მოართვი, ბიჭებს ცხენები შეუკაზმე, ჰაჯი ბაბა ჩვენთან ერთად გზას გაუდგება“-მეთქი. საწყალ კაცს თავგზა აებნა. მაგრამ, რადგანაც კიდეც ათი კაცი მომივიდა, გონება დამიბრუნდა, საშიში და მოსარიდებელი აღარაფერი მქონდა ამინდიც გამოკეთდა. ბოლოს, მე უზომო სიხარბე გამოვიჩინე, ათასნაირად დავამუნათე, ადრე შემოთავაზებული საჩუქრები ავიღე და ვთქვი: „შეხედე, ერთი, ძვირფასო ჰაჯი ბაბავ! ჩვენ შენი იმედი გვექონდა და საქმე მოგანდეთ. შენ კი, თურმე, სამართლიანი კაცი არ ყოფილხარ. სამართლიანობა სარწმუნოების ნახევარიაო, ნათქვამია. შენ რომ ქონება მომეცი, ამდენი ვაჟკაცებიდან რომელ ერთს მივცე? აი, ხედავ, ათი ვაჟკაცი კიდეც მოვიდა! მათაც თავიანთი მოთხოვნილება აქვთ. მე ||ერთსაც არ ავიღებ შენს მიერ მოცემულ ნივთთაგან აგერ, ფაშა 425 აქვეა! ჰუოსეინის სავანეში ყოფილა. მეგზურად წაგიყვან თან. ეს რომ ვთქვი, ჰაჯი დაიბნა, „წავალ; ერთი, სახლიდან კიდეც რამეს მოვიტანო“, – თქვა და წავიდა. მეც, ვთქვი თუ არა: „დაიჭით, მაგისი თეთრი წვერი სისხლში უნდა ამოვავლოთ“-მეთქი, ჩემი ბიჭები მაშინვე მისცვივდნენ, ხელი ზურგს უკან გადაუგრისეს და შებოქეს. „შემიბრალე, შვილო! ნუ დაიდებ ჩემს ცოდოს, რასაც მომთხოვ, მოგცემ, ოღონდ ეს ამბავი არავის გააგებინო“, – ხმამაღალი ტირილი მორთო. როდესაც მთხოვა, მსახურთაგან არავინ იყოს აქაო, მე, მწირმა ყველა ჩემი თანამგზავრი გარეთ გავიყვანე. ერთ-ერთ ჩემ ბიჭს ქაჯურ ენაზე ვუთხარი: „ჩემი თანამგზავრები შეიარაღდნენ და მზად იყვნენ“-მეთქი¹. რას ვხედავ! ჰარემიდან ჰაჯის შვილმა ერთი ქისა ოქრო გამოიტანა და

სიძემ კი – სამი ქეჭვილანის ცხენი, ერთი წყება ჯორი, ასი თოფი შალი, თორმეტი ხმლის ყაწიმი, სამი დაშნა, რვა კაპარჭი, შვიდი რახტი, ექვსი ალეპოს ფარი, ერთი ვერცხლის [პატარა] დაფა, ორი მრეკავი საათი, შვიდი ისრებიანი საათი და ათი თოფი ქეშანური ხავერდი. ჩემს ორმოცდაშვიდსავე მხლებელსაც თითო თოფი შალი აჩუქა. ყველანი გახალისდნენ და გაიხარეს. მე, მწირმაც, სახლის პატრონი ბორკილები-საგან გავათავისუფლე და მივეცი ერთი თილისმიანი თასი, ორი კადასულთანის ბაღდადი, ორი ფინჯანი, ერთი მოხატული თასი. სიძესა და შვილსაც თითო კადასულთანის ბაღდადი ვაჩუქე. მის შვილებს დავუძმობილდი და ჰაჯის შვილობილი გავხდი. საქალებოდან გამოვიდა ორი ნორჩი, მშვენიერი ასული, რომელთაც ხელში თითო ბოხჩა თეთრარ-

შიაშემოვლებული ფაშის პერანგები ჰქონდათ ესენი მოიტანეს და ხელი დამიკოცნეს. მე, მწირმაც, მათ თავზე თითო კადასულთანის ბაღდადი მოვახვიე. თურმე, ჩვენი ჰაჯი ბაბა ყარა ჰაიდარის მიერ დატოვებულ ავაზაკთა ბუნაგის პატრონი ყოფილა.

426 მე, მწირმა, ქონება ავიღე, ჰაჯი ბაბას შვილსა და სიძეს გამოვეთხოვე, ჩრდილოეთისაკენ თოვლში ვიარეთ და ჰუსეინ-ყაზის სოფელში მივედი. ჩუბუკის დაბლობის ყაზაში, ეთ მაღალ გორაკზე ჰუსეინ-ყაზის წმინდა საფლავია. ეს პიროვნება მაღათიელი სეიდ ბათალ ჯაფერ-ყაზის წმინდა მამაა. საფლავზე ერთი „მასრ“ წავიკითხე და მის სულიერ ცხოვრებას გავეცანი. მის სინათლით სავსე აკლდამას გარშემო|| ნაირ-ნაირი მოოქროვილი შანდლები. ჩირაღები და [ყურანის] დიდებული სიტყვების [წარწერები] აქვს. ცალ-ცალკე მოედნები აქვს სახამთროდ და სახაფხულოდ². ჩუბუკისა და მბანის დაბლობებთან ერთად, აქედან ხელისუფლებით მოჩანს შორთათის დაბლობი. აკლდამას ბევრი ვაკუფები აქვს. წელიწადში ერთხელ [მუჰამედის] შობის³ აღსანიშნავი ღოცვა იმართება და ორმოცი-ორმოცდაათი ათასი კაცი იყრის თავს. ეს ჰუსეინ-ყაზრ, რომელიც იმამ ჰუსეინის შთამომავალი და კეთილშობილი სეიდი იყო, აქ მოწამეობრივი ხიკვდილით გარდაიცვალა. ამ სავანეში მცხოვრებ მწირებს ათი ყურუმში ვუწყალობეთ, სამი სამსხვერპლო დავკალით და სავანის შეიხის – მუჰიჯან-დედეს ღოცვა-კურთხევა მივიღეთ. ჰუსეინ-ყაზი ამ მაღალი გორაკის ძირას არის დასაფლავებული. იქ რომ მივედით. ჩვენს ბატონსა და მბრძანებელს შევხვდით. „ოჰო, ევლია ჩელები! კეთილი იყოს შენი მოსვლა. აბა, კაცო, კი არ დაგვეკარგეთო?“ – ბრძანა. მე, მწირმაც, ვუთხარი: „ასევე ჩვენ თქვენ დაგვეკარგეთ ბატონო“-მეთქი; გამხარა და პატივისცემის გამომხატველი საუბრის ღირსი გამხადა. იქიდან ავიყარენით, სადაც მივიდოდით, იმათ ხარჯზე ვიკვებებოდით და ათ დღეში ჩუბუკის დაბლობი გავიარეთ. აქ ას ორმოცდაათახჩიანი ყაზა; შვიდი ნაჰიე და სამოცდაათი სოფელია. ათ დღეში იაბანის დაბლობი გავიარეთ. იგიც ანკარას სანჯაყში შედის და ას კეთილმოწყობილ სოფელს შეიცავს. სასუბაშოა; კვირაში ერთხელ ბაზრობა იმართება. ათი დღეც ჩორბას ყაზაში გავატარეთ. ოთხმოცდაექვსი სოფ-

ლისაგან შედგება, ასორმოდაათახჩიანე თანამდებობა არის ყადისა და სასუბაშოა, იგიც ანკარას მიწაზე მდებარეობს. ამ ყაზაებში სრული ერთი თვე ვიარეთ და ანკარის ახლოს მოგვისწრო ხვარაზმ-შაჰის ახალმა წელმა. ყოველნაირმა მცენარეულმა ამოჰყო მიწიდან თავი. დიდება ღმერთს, ჰავაც ზომიერი გახდა. მაგრამ მძიმე ტვირთის დღედ აღამ აკიდება-ჩამოხსნამ ქანცი გაგვიწვიტა. რადგანაც საყოველთაო განგაშის საყვირების მოლოდინში აბჯრიანად გვეძინა ხოლმე, ვერ ვის-

394

ვენებდით. 1058 [1648] წლის რები ულ-ევველის პირველ დღეს [26 მარტი] ისევ ჰუსეინ-ყაზის სოფელში მოვედით; ძალიან ბევრია ისეთი სახლები, სადაც თითოჯერ, ორ-ორჯერ ვიყავით სტუმრად, მაგრამ, როდესაც ჩვენ აქ წმინდა აკლდამა მოვილოცეთ, უეცრად ეს ბეითი მომივიდა თავში:

„მოვედ და აღვავლინეთ ლოცვა-ვედრება,
რათა მფარველობა გაგვიწიოს ჰუსეინ-ყაზიმ“.

კურთხელ იყოს მისი საიდუმლო. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ, აყვავებულ და გაშენებულ სოფლებზე გავიარეთ და ანკარაში შევედით.

||ამზავი ანკარას – ენგურის დიდი ციხე-ქალაქისა: უპირველესად ყოვლისა, როდესაც კონაკიები თავიანთი თულებით ქალაქში შევიდნენ და შარიათის სასამართლოსთან მივიდნენ, ამ ქვეყნის წარჩინებულებმა უთხრეს: „თქვენ ფაშას უნდოდა არზრუმში ჩაკეტილიყო და აჯანყებულიყო. მისი ძველი ზაკვა გამომქდავენდა. ახლა ათი ათასი მეომარი მოაგროვა და ვარდარ ალი-ფაშასთან ერთად საჯანყოდ შეკავშირდნენ. თქვენ ვერ დაგაყენებთ ჩვენი ფადიშაჰის ციხეშიო“. მაგრამ, რადგანაც აქ ფაშას აჯანყებული ხელქვეითი ბევრი ჰყავდა. [ქალაქის წარჩინებულები] დათანხმდნენ, სამი დღე დავრჩენილიყავით ქალაქში სტუმრად“. ამის შემდეგ სასამართლოში შედგა სია ორი ათასი კაცისა. რომლებსაც ნებართვა მიეცათ სტუმრად დარჩენილიყვნენ და გადაწყვიტეს, ჩვენი ფაშა ჩაუშ-ხზადეს სახლში მოეთავსებინათ. მეორე დღეს. დიდი ჯარის თანხლებით, ანკარას ციხეში შევედით. ასეთი ჯარი ანკარას აქამდე არ ენახა. ხალხი შესახვედრად გამოვიდა და ციხიდანაც ოცი ზარბაზანი გავარდა – „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანებაო“. ფაშა თავის სადგომში ჩამოხდა და ყველა წარჩინებული და დიდებული საჩუქრებით ეახლნენ. მე, მწირი, კი დავბინავდი ქედერზადეს სახლში, რომელსაც ხუთასახჩიანი თანამდებობა ეკავა მოლასი და კეთილშობილი სეიდი იყო. პირდაპირ ჰაჯიბაირამ-ველოს აკლდამაში მივედი, პირქვე დავემხე და მისი წმინდა სულისათვის პატიოსანი ჰათმი დავიწყე. რადგანაც აღთქმა მქონდა მიცემული, იმ ქისებიდან. რაც მაღალმა ღმერთმა ჩვენთვის მოულოდნელად გვიწყალობა სოფელ ბალიქ-ჰისარში, ასამდე ყურუში სავანის დერვიშებს დავურიგე. და მათი ლოცვა-კურთხევის ღირსი გავხდი. შემდეგ ქალაქის დათვა-

427

ლიერებას შევუდექით.

ანკარას ციხის აღწერა მისი პირველი ამშენებელი ბიზანტიის კეისარია. შემდეგ მრავალი ხელმწიფე გამოიცვალა. შემდეგ, ქუთაჰისას

ფადიშაჰებისა და გერმიანთა საგვარეულოს წარმომადგენლის – იაკუბ-შაჰისა და მისი ვეზირის – ჰეზარ დინარის მეცადინეობით ისლამის ხელში გადავიდა. შემდეგ, ოსმალების გამოჩენისა. ილდირიმ ბაიაზეთს ჩაუვარდა ხელში.

ციხის ჩრდილოეთით, ერთი დღის სავალის დაშორებით მდებარე სოფელ ერქექ-სუდან თუ შევხედავთ, გედივით მოჩანს. კეთილმოწყობილი, გაშენებული ქალაქია და რადგანაც ბევრი ყურმენი აქვს „ანგურ“-ს⁴ უწოდებენ. ზოგნი ამბობენ, რომ რადგანაც იძულებითი წესითაა აშენებული, „ანკარა“⁵ ეწოდებაო, „თუჰვე“-ს ისტორიაში ნათქვამია: „მას „სელასილს“ უწოდებენ, რადგანაც ცნობილმა ჰერაკლემ, ბიზანტიის კეისარმა, ციხეზე შვიდმაგად შემოახვევინა და შეაკვრევინა ჯაჭვი“⁶. ||სახელმწიფო დავთარხანაში მისი სახელწოდებაა „ანკარა“. გაფურჩქნილი ვარდის მსგავსი, მტკიცე კედლებით გარშემორტყმული, ძნელად დასაპყრობი ციხეა.

498

ამჟამად ანატოლიის მიწაზე მდებარე, ცალკე სანჯაყ-ბეგის მთავარი სამყოფელია. მრავალჯერ იყო ნაბომები სამთულდანი ვეზირებისათვის არფალიქის წესით კანონის მიხედვით, მისი ფაშის სახასო 263 400 ახჩაა. მის ლივამი 14 ზეამეთი და 267 თიმარია. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბაში და იუზ-ბაშიები ჰყავს. ომიანობის დროს ფაშის ჯარი ჯებელიებიანად სამი ათას მეომარს შეადგენს. თუ მირლივას დროშის ქვეშ არ გამოცხადდა თიმარის მფლობელი, თიმარი ჩამოერთმევა და სხვას გადაეცემა. სახასოები, რომლებიც აქაურ ფაშას თავის ვილაიეთში აქვს, სასუბაშოა. ქალაქის სუბაში, მირთათის დაბლობის სასუბაშო, დაბანის დაბლობის სასუბაშო, ჩუბუკის დაბლობის სასუბაშო, ჩორბას სასუბაშო ფაშის სახასოებია და წლიური შემოსავალი ორმოც ათას ყურუშს შეადგენს. ხუთასახჩიანი ადგილია მოლასი. მოლას წლიური შემოსავალი ოცი ქისა აქვს. [ციხეს] ჰყავს: შეიხ ულ-ისლამი, ხუთასახჩიანი თანამდებობის ნაკიბ ულ-ემრაფი, რომელსაც ქედქრ-ზადე ეწოდება, ყადი, რომელიც ექვსას ულემას განაგებს; წარჩინებულები, სხვა დიდკაცები და დიდებულები ურიცხვია. სიფაჰიების ქეთხუდა ჰყავთ. იანიჩართა სარდლის თანამდებობაზეა მედიდური იანიჩართა ჩაუში. მთელი მოსახლეობა ყადისა და მხედრიონის სალხია, ქალაქის ნაიბი, ბაზრის ზედამხედველი, საბაჟოს განმგებელი, ყურმნისა და ტამდის აღები ჰყავს და ცალკე საგანმგებლოა. საიჯარო თანხა წლიურად ორმოცი აუქი ახჩაა გადაწყვეტილი. ციხისთავი, აზაბების აღა, ჯებეჯიებისა და თოფჩუების მეთაური და თავით ფეხებამდე შეიარაღებული მეციხოვნეები ჰყავს.

თვით ციხის აღწერა: მაღალი მთის მწვერვალზე, ოთხმაგი კედლებით შემოვლებული, თეთრი ქვით აშენებული, მტკიცე და მაგარი

ზღუდვა. გალავნების კედლები ერთიმეორეზე მაღალია. ყოველ გალავანს შორის მანძილი სამას-სამასი ნაბიჯია. ყოველი კედლის სიმაღლე სამოცი არშინია. თითოეული კედლის სისქე ათ-ათი მექური წყრთაა. ამბობენ, რომ მათი საძირკვლების ქვედა ნაწილი და გარშემო მდებარე თალიანი ნაგებობები ცარიელია, მაგრამ მე არ მინახავს. ცარიელია იმიტომ, რომ ალყის დროს მტერი ციხეში არ შემოვიდეს და ზღუდეს ლაღუმი არ ჩაუწყოს. იგი შიდა ციხის აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენაა გაჭიმული და შიდა ციხის მხარე წარმოადგენს მის იმ გვერდს, რომელიც სამხრეთისაკენაა მიშვერილი. მის დასავლეთ მხარეს ერთი მეორეში გამავალი ოთხი რკინის კარია. ყოველ კარს||შორის გამზადებული ჰკიდია ჯაჭვებზე რკინის ცხაური. ყოველი ცხაურის რკინა მკლავის სიმსხოა. ალყის დროს ციხის კედლიდან ძირს ჩამოუშვებენ ხოლმე კარის წინ და საფარს შეჰქმნიან. ვერც ერთ ციხეში ვერ ნახავთ წითელი ქვის ისეთ მაღალ და დაბალ ზღურბლს, როგორც აქ არის.

სულ გარეთა კარი, რომელიც ათბაზარს⁷ გაჰყურებს, დასავლეთისაკენაა მიქცეული. მაღალი გუმბათის სარტყელზე ჰკიდია წინაპარი ფალავნების გურუები, სამაგალითო თევზებზის ძვლები და მრავალი საკვირველი რამ. კარის მცველები დღედაღამ ყარაულობენ შიგნიდან და გარედან. ციხისთავი რომ გავიდეს, მოჰკლავენ, ან გადააყენებენ და გააძევენ, იმიტომ, რომ ყველა მტერი ციხისს ერთი ქვისათვის ათას თავს გაიღებს და დასაპყრობად ასი ათას სიცოცხლესა და თავს გასწირავს. აი, თუნდაც ასეთი შემთხვევა: როდესაც აბაზა-ფაშა აჯანყდა არზრუმში, ამ ციხეს ასი ათასი მეომრით შემოარტყა ალყა და ქვედა უბნის სიმაგრე დაიპყრო, როდესაც აბაზა-ფაშამ მოისურვა შიდა ციხისათვისაც შემოერტყა ალყა და სასახლეში ცხოვრობდა, დახელოვნებულმა მეზარბაზნემ ფრიად ზუსტად ესროლა ერთი ყუმბარა და აბაზას უკანალში მოარტყა. ეს იყო მიხეზი იმისა, რომ დაჭრილი, დამარცხებული და გაწბილებული არზრუმში გაბრუნდა. იმ დღის აქეთ აკრძალულია, ციხისთავი ამ კარს გასცილდეს და სადმე წავიდეს. თუმცა ციხეს გარშემო თხრილი არა აქვს, მაგრამ მის ოთხსავე მხარეს ციცაბო კლდეებია. არცერთი მხრიდან არ შეიძლება მისი აღება. იოლი საქმე არ არის, რომ კაცი მიუდგეს. იმიტომ, რომ კიბე-კიბედ აგებული სულ სამას სამოცი უბანი აქვს, რომლებიც ერთი მეორეს დასცქერიან და იცავენ. უცხო ყაიდისაა, გამოცდილებითა და ცოდნით დაგეგმილ-აშენებული. მის ოთხსავე წყებას ათას რვაასი ქონგური აქვს. შიდა ციხის გარეშემოწერილობა ოთხი ათასი ნაბიჯია. აღმოსავლეთით, ერთ გორაკზე, რომელსაც ჰისარლიქი ეწოდება, სალოცავი ადგილია. ციხეს გადმოსცქერის, მაგრამ მისთვის ზიანის მიყენება არ შეუძლია,

რადგანაც ციხესა და ჰისარლიქს შორის მანძილი დიდი ზარბაზნის გასროლის ტოლია. ციხის ქვემო ნაწილი ჯოჯოხეთის ქვესკნელივით ად-

გილზე დგას და აქიდან ციხეში ასვლა ძალიან ძნელი საქმეა.

შიდა ციხეში ოთხმოცდაექვსი დიდი და პატარა ზარბაზანია, მაგრამ „ბალემეზ“ ზარბაზნები არაა. საკმაო რაოდენობის ჯაბახანა, სა-
430 ჭურველი და იარაღი აქვს. ციხეში დგას ექვსასი უბალო და უვენახო სახლი, ერთი ჯამე აქვს, რომელიც ძველ დროს მონასტერი ყოფილა. ერთი სიტყვით, ეს შიდა ციხე ისეთი ოსტატობითა და სამშენებლო ხელოვნებით არის აგებული, რომ მისი დათვალიერება აუცილებელია. აჯანყებულების შიშით ჯენაბი აჰმედ-ფაშამ ვილაიეთის მცხოვრებლებთან ერთად ქვედა ციხეს ერთი წყება მტკიცე კედელი მიაშენა, ოთხი კარი აქვს. მისი გარემემოწერილობა ექვსი ათასი ნაბიჯია. მის ერთ მხარეს არის ზემო შიდა-ციხე, რომელსაც ქვედა სიმაგრე ერტყმის გარს. ამ ციხე-სიმაგრის აღმოსავლეთით, ზემო სიმაგრიდან კლდეებს შორის შეიძლება ჩასვლა ხევში, რომელსაც ჰაზირლიქი ეწოდება. წყლის სადინარები აქვს. შიდა ციხეში წყლის შესანახი აუზები და ხორბლის ამბრებია. რადგანაც ქვედა ციხეს წყალი ბევრი აქვს, აქ ასეთი აუზები აღარაა. სულ ას სამოცდაათი წყარო აქვს. სამი ათასი ჭა არის.

სამოცდათექვსმეტი მიჰრავია. მათ შორის განთქმულია ხუროთ-მოდღვარ სინანჰის აშენებული ჯენაბი აჰმედ-ფაშას ჯამე და ჰაჯი ბაირამ-გელის ჯამე. ტყვიის სახურავიანი ჯამეები ცოტაა. თვრამეტა მიჰრავიანი დერვიშთა სავანე. ჰაჯი ბაირამ-ველრს სავანეში სამასზე მეტი დერვიშია ღვთის სიყვარულით გაბრუებულ- და ალაჰს მინდობილი. მათი შეიხი კოჯა აბდ არ-რახმან-ეფენდი წმინდანად აღიარებულია და მისი ლოცვა ალაჰის მიერ არის შესმენილი. ბაირამელთა ძმობა ჰამიდელთაგან განსხვავებული ძმობაა. რადგანაც ჰაჯი ბაირამ-ველი წმინდა შეიხ ჰამიდის მოწაფე იყო, დერვიშის აღჭურვილობა მისგან მიიღო მემკვიდრეობით. მათი პირველი ფირი იყო ხოჯა აბდ ალ-კადირ ალ-ჯეილანბ და მასზე ადრე კი ესენი დაკავშირებული არიან მისი უწმინდესობა წინასწარმეტყველის რზეულთა ძმობასთან. ანატოლიაში ბაირამელები შეიხ-ჰამზასა და შეიხ იდრისიდან მოკიდებული ჰამზავიები არიან. მათ იმდენი შეიხი დაუხოცეს და შეაჩვენეს, რომ ნიშანწყალიც კი არ დარჩა მათი ჩაჩებისა, ძამებისა, კაბა-წამოსასხამებისა. ალაჰის შარიათის საწანაღმდეგოდ არ უმოქმედიათ, მაგრამ მაინც დასდეს ბრალი. უდანაშაულოდ დასჯილი მწირები არიან ალაჰისა. ანკარაში მეველევიების ერთი სახლია, რომელიც წმინდა მეგლანას სავანეა და აშენებულია ჯენაბი აჰმედ-ფაშას მიერ. მისი სამი მხარე წარმოადგენს ვარდ-ყვავილნარის სამოთხის ბაღს.

398

მედრესეების შორის განთქმულია მუსტაფა-ფაშას მედრესე, თამ ქოფრულუ-ზადეს მედრესე, სეიფ ედ-დინის მედრესე, ქეთხუდას მედრესე. მათ მოწაფეებს განსაზღვრული აქვთ საკმარისი რაოდენობის საზრდო, სამი სახლია ჰადისების საკითხავად. ||ას ოთხმოცი სასწავლებელია ყმაწვილებისათვის.

მისი აბანოებიდან განთქმულია ქვემო ციხის აბანო, სუნკურ-ოლ-

ლუს აბანო, ჯენაბი აჰმედ-ფაშას აბანო. ორასამდეც სასახლეების აბანობია.

სამოცდაათი ბალ-ვენახიანი, დიდებული სასახლე აქვს. მაგრამ [ქალაქის] ნაგებობები ქვით არაა აშენებული და ალიზის სართულებიანი სახლებია. ამ ქალაქში კრამიტის სახურავიანი შენობები არაა, ანკარას ალიზი ქვაზე მაგარია. ხალხში შემდეგი ანდაზაა [გავრცელებული]: „ანკარას ალიზით ერთ ყალიბში ჩაწყობილან“, ექვსი ათას სამოცდაექვსი კეთილმოწყობილი სახლია. მის სასახლეთა შორის განთქმულია ფაშის სასახლე, მოლას სასახლე, ქედერ-ზადეს სასახლე, ჩაუშ-ზადეს სასახლე და აჰმედ-ფაშას სასახლე.

თუმცა ორასი სეხილი აქვს, მათ შორის ყველაზე ცნობილია ჰაჯი შერავის სეხილი და ჰაჯი მანსურის სეხილი. ორი ათასი დუქანი და ერთი შემკული დახურული ბაზარია, რომელსაც ოთხი ჯაჭვიანი კარის აქვს.

მისი სავაჭრო რიგების უმეტესობა მაღალ ადგილზე მდებარეობს. უზუნის სავაჭრო რიგი, სიფაჰის ბაზარი და ქვემო ციხისბაზარი ფრიად ხალხმრავალი ბაზრებია. ყავანანები და სადალაქოები ხალხით არის სავსე. სულთნის ბაზარი, უბნები და შარაგზები სუფთა, თეთრი ქვაფენილით არის მოგებული.

წარჩინებულებსა და დიდებულებს, ულემებს, ღვთისმოსავეებსა და შეიხებს, განათლებულ პოეტებს თვლა არა აქვთ. ანატოლიის მიწაზე მდებარეობს და თურქულ ვილაიეთებში ირიცხება. ათასზე მეტი კეთილშობილი, მართალი, გამჭრიახი, ყურანის ზეპირად მცოდნე უცოდველი ადამიანები ჰყავს. რამდენიმე ათასმა კაცმა ზეპირად იცის დაზიჯი-ზადეს შეთხზული წიგნი „მეჰმედიე“. მუჰამედის მიმღევართა წიგნის⁸ ზეპირად მცოდნე ბევრია ბევრია ადამიანი, რომელიც სიმშვენიერით არის განთქმული. წმინდანად აღიარებული ჰაჯი ბაირამ-ველის შთამომავალი აბდ არ-რახმან-ეფენდიც წმინდანადაა აღიარებული.

ამ ქალაქის მდიდარი მოსახლეობა სიასამურის ფარაჯას იცვამს; საშუალო შეძლების ხალხი – მაუდ-ს სერჰადს და კონტოშის ფარაჯას⁹; ხელოსნები – თეთრი ნარმის ფარაჯებს; ულემები შალის ფარა-

ჯებს იცვამენ. აქაურობა შალის ქვეყანაა. მათი ქალები ფერად-ფერადი შალის ფარაჯებს იცვამენ და ფრიად მოკრძალებით დადიან.

რადგანაც [ქალაქი] მეხუთე სარტყელშია, მისი ჰავა ზომერია და ხალხის პირის ფერი – ღაჟღაჟა. მათი ქალები ქვეყნიერების დამამშვენიებელი და სანაქებონი არიან.

|| მათი საჭმელები, სასმელები და ხელოსნობა: ანკარას ხაში ქუთაჰიას ხაშს უტოლდება. პილპილით შეზავებული ანკარული ბასტურმა და ანკარული თივთიკის თხის ხორცი კეთილსურნელოვანია, რადგანაც მათი თხები მთებში დეკას ბუჩქის ფოთლებსა ჭამენ. თივთიკის თხა რძესავით თეთრია და მასავით თეთრი ქმნილება, შეიძლება, არც არის სადმე. ანკარული შალის ძაფი ამათი მატყლიდან კეთდება. თუ ამ

თხას მაკრატლით გაკრეჭენ, მისი ძაფა უხეში გამოდის. მაგრამ, თუ გამოაგლეჯენ, წინასწარმეტყველ იობის აბრეშუმით ნაზი გამოვა. მაგრამ, როდესაც მე, მწირი, თხებს მატყლს ვაგლეჯდი, მათი ბღავილი ცასა სწვდებოდა. დიდმა ადამიანებმა საშუალება გამოძებნეს იმისათვის, რომ მათ არ ებღავლათ. ჯერ კირსა და ნაცარს გახსნიან წყალში და თხებს დაბანენ. ყოველგვარი სიძნელის გარეშე სძვრება მატყლი და შიშველი რჩებიან. საწყალი თხები სრულიად უბეწვონი არიან. ამგვარად, ქსოვენ მათი ძაფის შალს. მისი ხალხის კაცისა და ქალის საქმიანობა ამ მატყლის დამუშავებაა.

შალი შემდეგნაირად გამოჰყავთ: დიდ ქვაბს ცეცხლზე შესდგამენ. შიგ სასურველი ფერის საღებავს ჩაჰყრიან. ქვაბის ნახევრამდე წყალს ჩაასხამენ და ქვაბში შეკვრებად ჩაალაგებენ მატყლს. ქვაბს ხუფს დაახურავენ, გარშემო ცომს წაუსვამენ და ფიცხ ცეცხლს შეუკეთებენ. ქვაბში ძლიერი სიცხისაგან ორთქლი მატყლს თუთქავს და ღვთის ხელოვნებით, ისეთი ნაირ-ფერადი ძაფი გამოდის, რომ მათ დასახატად მანისა და ბეჭხადის ფუნჯიც კი უძლურია. ანკარისთვისაა დამახასიათებელი ამ შალის გამოყვანა. დედამიწის ზურგზე არსად არ არის ამისთანა. ფრანგებს ეს ანკარის თხები საფრანგეთში მიჰყავთ და უნდათ, რომ უნაზესი ძაფი დაართონ და მოქსოვონ შალი. ღვთის ნებით, თხები ერთ წელიწადში ისეთები ხდებიან, როგორც ჩვენთვის ცნობილი, ჩვეულებრივი მატყლიანები. მათი მატყლისაგან მოქსოვილი არ შეიძლება ანკარისეულივით იყოს, იმიტომ, რომ აქ არ შეუძლიათ ტალღოვნება მისცენ მატყლს. კიდევ მეტიც, ანკარაში დართული ძაფი იყიდეს, საფრანგეთში წაიღეს და თქვეს, შალს მოვქსოვთო, მაგრამ მაინც არ გამოვიდა. ბერებისათვის ახლაც ქსოვენ ვითომ ანკარულ შალის მსგავსს, მაგრამ არატალღოვანი, შავი შალი გამოდის. ანკარის მცხოვრებლები თავისი შალის ამ თვისებას ჰაჯი ბაირამ-ვე-

400

ლის სასწაულთმოქმედებას მიაწერენ. მაგრამ, ჩემი აზრით, ამ საიდუმლოების მიზეზი ჰავისა და ადგილის სიმშვენიერეა.

მუმეიზი¹⁰ და ანკარის კირიც განთქმულია. მისი მოსახლეობის უმრავლესობა ზღვისა და ხმელეთის ვაჭრები არიან. იზმირში, საფრანგეთში¹¹, ეგვიპტეში, სერბიაში, ერთი სიტყვით ყოველ მხარეში მოსწონთ მათი შალი და ამიტომ მოსახლეობის უმეტესობა მოგზაურობს და ვაჭრობს. მათ შორის ძალიან ბევრია სომეხი და ებრაელი.

მხოლოდ ებრაელებისათვის თორმეტი უბანია. ანატოლიის კოპტები ცოტანი არიან. ბაღები ძალიან ბევრი აქვთ. სოფლები, რომლებიც მათ ველებზეა, კეთილმოწყობილია. მათი მოსახლეობა იშვიათი ბუნების, ხალისიანი, მშვენიერი ყოფაქცევის, სტუმართმოყვარეები არიან. ანკარის სოფლებში უხვად არის ნათესები; სიკეთე და ბარაქა გამრავლებულია, სიმდიდრე – აურაცხელი; წყაროები და მდინარეები მოედინება. ისეთი კეთილმოწყობილი და გაშენებული ქალაქია, რომლის ციხესა და ქალაქს ბადალი არა ჰყავს. საუკუნოდ, მეორედ მოსვლამდე ოსმალების ხელში ამყოფოს ალაჰმა ეს ქალაქი.

იმ დღეს, როდესაც მე, გულწრფელი მწირი ევლია, ანკარაში შევედი, პირდაპირ ჰაჯი ბაირამ-ველის მანათობელ აკლდამასთან მივედი და მისი მოლოცვით გავპატიოსნდი. წმინდა ხათმის კითხვას შევეუდექი. ჩვენს სადგურში მოვედი, ვახშმის შემდეგ ვილოცე, ვახსენე წმინდანთა სახელები და ასე ლოცვა-ვედრებაში ჩამეძინა. სიზმარში ვნახე, რომ მოვიდა ერთი შუატანის, მწითურწვერიანი, თაფლისფერი შალის ძაძებმოსილი ადამიანი, რომელსაც ჩაჩზე თორმეტ ხვეულად ჰქონდა მაჰმადიანური ჩალმა და მე, მწირს, ასე მომმართა: „აბა, შვილო ჩემო! განა ღირსეული საქციელია, როდესაც ჩემს მოწაფე სასწაულთმოქმედების მწვერვალ ბაირამ-ველსთან მიდიხარ, მე ფეხი დამადგა და ისე გაიარო? ის მოილოცო, „ხათმი“ წაიკითხო და ჩემთვის ერთი „ფათიჰაჯ“ არ წარმოსთქვა?“ მე, მწირმა, განცვიფრებით ვკითხე. „მოწყალეო ხელმწიფე! თქვენ ვინა ბრძანდებით? მე თქვენ არ გიცნობთ. სად ცხოვრობთ?“ მან მიპასუხა: „ამ ცოდვილ ქვეყანაზე, მოჭიდავეთა სასწავლებელში სულთან მურად მეოთხის თანდასწრებით ფალავნებისათვის რომ ლოცულობდით, ხომ ამბობდით, „ანკარაში ერ-სულთანი წევს, რუმში სარი სალთიკი“. ამგვარად, ანკარაში რომ ერ-სულთანი, მე ვარ. ცინის ძირის სიახლოვეს, შეშის ბაზარზე ერთ უბრალო ||

26. გ. ფუთურიძე

401

აკლდამაში აღმოვჩნდი. მოდი ერთი, მოილოცე და „ფათიჰა“-თი გამახარე სააქოს და საიქიოს შხიარული და საწადელს მიღწეული იყავ. ჩაკიდებულმა მასთან ერთად გაიარე ქალაქში, მოდი ჩემთან და მოილოცე; მშვიდობა იყოს თქვენზეო“, თქვა და გაუჩინარდა. მაშინვე გამომეღვიძა. სუფთად განვიბანე და გათენებს დაველოდე. დილის ლოცვის შემდეგ ფაშისაგან მოვიდა პირადი მსახური და მითხრა: „მობრძანდით და მიირთვიეთ, მარხვა დამთავრდა“. მე ვუთხარი: „არა, შვილო, დღეს მარხვაა“-მეთქი და მსახური დავითხოვე.

იმავ წამს დავინახე, რომ გამოჩნდა ის ვიღაცა, რომელიც სადამოთი ვნახე სიზმარში, და მითხრა: „ევლია ჩელები თქვენა ხართ? მობრძანდით, ერდედე-სულთანმა სიზმარში თქვენთან გამომგზავნა მისი საფლავის მოსალოცად წავიდეთო“. მაგრამ მისი სიტყვები თითქოს მიწიდან ამოდიოდა. სახეგასხივოსნებულის ვინმე იყო და სიტყვის ძალა მოსდგამდა. მაშინვე ჩავიცვი ფარაჯა და ალაჰის სახელის ხსენებით გარეთ გავედი. ქვეითად მივდიოდით და ასე სიარულით ქალაქში თერთმეტ ადგილას ღვთის დიდ წმინდანთა ადგილები მომატარა და თან მათი ვინაობა მითხრა. ზოგის შესახებ ამბობდა ჩვენი ჩირალდანიაო, ზოგის შესახებ – ჩემი. ძვირფასი ჰამიდ-ეფენდის ნაცვალიაო. ასე მოვიწახულებით და ვიარეთ უცბად ხელი ხელში ჩამავლო გავსინჯე და ხელში ძვალი არა ჰქონდა. საითაც გადავხრიდი, ცომივით იღუნებოდა.

მაშინვე ხელი გაითავისუფლა, მარჯვენა ხელით ერთი წმინდა ადგილი მაჩვენა და ისევ ჩამავლო ხელი. შემდეგ საიქიო ცხოვრებაზე ჩამოვაგდე სიტყვა. ვიმუხაიფეთ და როდესაც იმ ადგილს მივაღწიეთ, რომელსაც შეშის ბაზარი ჰქვია, მოედნის დასავლეთით გამოჩნდა ერთი მცირე აკლდამა. „აი, ეს არის ერ-სულთანის აკლდამა“, მარჯვენა ხელით დამანახვა. მე, მწირმა, იქითკენ გავიხედე, მერე ისევ გვერდზე მოვიხედე და ის ვილაც გაუჩინარებულიყო! „ვაი, მიშვილეთ, მისი ხელი ხელიდან არ უნდა გამეშვა. ვაი, მიშველეთ, რა მეშველება?“ – ამას ვამბობდი და ამ დილაადრიან გაოგნებული დავდიოდი. შეიძლება ამ დაკეტილი კარით შევიდა-მეთქი, ვიფიქრე და მაშინვე შევედი. ჩონგურს უკრავს და ვინ – ფანდურს. ერთი ისეთი აურზაურია, რომ გადმოცემა შეუძლებელია. უცბად, ერთმა დაიძახა: „ველია ჩელები, მოდი ერთი ჩვენი ბუზა დალიეო“. „ვაიმე, დამინახეს ბუზა-ხანეში რომ შემოვედი“-მეთქი და მერჩივნა მიწა გამსკლომოდა!. მაშინვე გარეთ გამოვვარდი და პირდაპირ არსლანის აკლდამასთან მივედი. კარი რომ შევალე და შევედი, „მშვიდობა შენდა, ძვიოფასო ფირო!“-მეთქი და-ვიტირე და მის დაბალ ზღურბლს ეს ჩემი ცოდვილი პირსახე გავუსვი.

402

„ჰოი, ჩემო ხელმწიფე! სიზმარში გამომეცხადე და მითხარი,, რომ მართალ ღვთისნიერს გამოგიგზავნიო. დაპირება შეასრულე და გამომიგზავნე. ჯერ დარიგებაც არ მოეცა, ისე წამართვი. შენს კარზე თაყვანისცემით მოვედი და მოვილოცე. ღვთის მეგობრის სიყვარული-სათვის, მე სააქაოს და საიქიოს მარტო ნუ დამტოვებ. ღმერთს პირობას ვაძლევ, რომ შენი წმინდა სულისათვის ერთ პატიოსან „ხათმს“ ჩავიკითხავ“. ესა ვთქვი და წმინდა „ხათმის“ კითხვას შეეუდექი. მისი წმინდა საფლავის სარკოფაგზე გადაფარებული მწვანე შალის ქვეშ შევყავი თავი და წარმოვთქვი: „დამიფარე, ო, ერ-სულთანო, მფარველმყავ“. მაშინვე ჩამეძინა. ისე დავიხრჩე ოფლში, რომ გავიწუწე და ტანისამოსს გარეთ გამოვიდა სისველე. ადრე ჩემ მიერ სიზმარში ნანახი ერ-სულთანის გარეგნობისა მოვიდა და მომესალმა. მე, მწირმა, ვუპასუხე სალამზე და ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფე, ჩემთან შენ მიერ გამოგზავნილი კაცი დავკარგე და შენს კარზე მოვიდი. უმწეოდ წუ დამტოვებ“. მაშინვე ბრძანა: „რადგანაც ყურანის ზეპირად მცოდნე და წმინდანთა თაყვანისმცემელი ხარ, რადგანაც ალაჰის წმინდანთა აკლდამებს ემთხვე, წყალობა არ მოგესპობა. ჩვენ შენი სიყვარულით სიზმარში მოგვევლინებით და შემწე კაცს გამოგიგზავნით. მას ჩასჭიდე ხელი და ჩემთან მოდი. იმ დილას, როდესაც გითხარით, მას ხელი მოჰკიდე და ჩემთან მოდი-მეთქი, ისევ მოვედი და ხელი მოგკიდე. მე ის სრულყოფილი მოძღვარი ვარ, რომელსაც შენი გზაზე დაყენება უნდა. დარდი ნუ გაქვს. შენი ბოლოა სწორი გზის მშვიდობიანი გავლა. შენც ამ შემწესთან ერთად რომ ივლი, სწორ გზას არ გადაუხვიო, ღარიბებისა და უმწეოების შემწყალებელი იყავ! ეცადე, ისინი ამ მდგომარეობიდან იხსნა. შენ ფაშას კი უთხარი: ჩემ მფარველობის ქვეშ მყოფ ანკარაში არ ჩაიკეტოს და არ აჯანყდეს, ღვთის

მონებს არ აწყენინოს. ღმერთმა ქვეყნიერებაზე მოგზაურობა სრულად გარგუნოს. უკანასკნელ ამოსუნთქვისას სრული რწმენა მოგცუს. შემწედ ალაჰის მოციქული გარგუნოს. სხეულის ჯანმრთელობასთან ერთად, როდესაც ქვეყნიერებას მოივლი, მცირედი ჭამე, ცოტა ილაპარაკე, ცოტა იძინე, მეცნიერებაზე ბევრი იმუშავე. ჭეშმარიტების გზის შედეგის საპოვნელად საჭირო საქმეა ის, რაც ნაბრძანებია ღმერთის დიდებულ ყურანში: „მისკენ აამაღლებს სათნო სიტყვა და კეთილი საქმე“. ეს ჩემი დარიგებანი შეასრულე. ||ლოცვაში შენი მშობლების ამაგი და ჩემი ლოცვა-კურთხევა არ დაიკიწყო. ფირებს პატივი ეცი. ღმერთმა საქმეში ხელი მოგიმართოს და კეთილი იყოს შენი დასასრული. ამ კეთილი სურვილებისათვის „ფათიჰა“ წავიკითხე“. მე, მწირმა, წმინდა „ფათიჰა“ ჩავიკითხე და მის პატიოსან ხელებს რომ ვეამბორე, აკლდამის კარმა გაიჭრიალა. „ამ აკლდამას მცველი არა

403

ჰყავსო?“ მომესმა ხმა. მე, მწირი, ერ-სულთანის კუბოს გადასაფარებ-
xv»ის ქვეშიდან გამოვძვერი. ოფლში ვიყავი გაწურული. აკლდამასთან მლოცველები მოვიდნენ და მითხრეს „თქვენ აკლდამის მცველი ხართ?“ „დიახ, გახლავართ“-მეთქი და მათთან ერთადაც მოვილოცე. გამოსა-მშვიდობებელი „ფათიჰა“ წავიკითხე. ისევ დავკეტე კარი და ქვითინით მივედი ჩემ სადგომში. სიზმარი ფაშას ვუამბე. ფაშამ თქვა: „ღმერთო, შენ შეგვინდე. გულწრფელად ვინანიებო“ და ბრძანება გასცა ბოლუქების მეთაურების, სეკბანებისა და სარიჯაების ჯარებისათვის მიცემული საომარი მასალისა, თოფებისა და იარაღის მოტანის შესახებ. „ანკარას ციხეში ჩაკეტვა და აჯანყება ამიერიდან აკრძალულიაო“, თქვა. ჯარს იარაღი, მოწყობილობა ჩამოართვა და სიმშვიდე დამყარდა. თურმე, ფაშასაც ის დასიზმრებია ერ-სულთანის შესახებ, რაც მე ვნახე. მანაც მიაბო მე, მწირს, და ჩვენი სიზმრები ერთმანეთს დაემთხვა; თურმე, ფაშას გუნებაში ჰქონია ანკარაში ჩაკეტვა და აჯანყება. მე აღთქმა დავდე, რომ ყოველდღე მოვილოცავდი ერ-სულთანისა და ჰაჯი ბაირამ-ველრს წმინდა საფლავებს და დაწყებული წმინდა „ხათმიც“ დავასრულე.

XC

ანკარაში დასვენებული ალაჰის დიდი წმინდანების
გასხივოსნებული საფლავებისა და წმინდა ადგილების შესახებ

დიდებულთა მწვერვალი, პატიოსნების განძი, თავისი დროის დიდი ღვთისმოსავი, შეუდარებელი ღვთისმსახური, ჭეშმარიტებათა მქადაგებელი, ზნეობის მასწავლებელი, ადამიანთა მოძღვარი, სრულყოფილების უმაღლესი წერტილი, ყოველთა შეიხი, სამართლიანობის მწვერვალი, ღვთიური სიბრძნის მადანი, ღვთიურ სენაკში დამკვიდრებული შეიხი ჰაჯი ბაირამ-ველრ! – ალაჰმა გაანათლოს მისი მაღალი საიდუმლოებანი – დაიბადა მდინარე ჩიველის ნაპირზე მდებარე სოფელ

სოლში. მისი უწმინდესობა შეის ჰამიდისაგან განდევილობის მოძღვრება შეითვისა და თავისი სწორი გზის მაჩვენებელი ქადაგებით||მწვერვალთა მწვერვალი გახდა. მრავალი გამოცხადება და სასწაულთმოქმედება გამოიჩინა. თუნდაც ეს: მოგზაურობისას ედირნეში მივიდა სულთან ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანთან და მისი ლოცვა-კურთხევით აშენებულ ძველ ტაძარში, ე. ი. ესქიჯამეში მიმბარზე ავიდა. მიმბარი, საიდანაც მან ქადაგება და დარიგება წარმოთქვა, ახლაც იმ სინათლით სავსე ჯამეშია. ჭეშმარიტად საპატივსაცემო მიმბარია. ზოგი შეიხი გაკადნიერდა და ამ მაღალ მიმბარზე კეთილსამოდღვროდ და საქადაგებლად

404

ავიდა. სიტყვის დაძვრა ვერ შეძლეს და ჩუმად ჩამოვიდნენ; რადგანაც იქ ჯერ არ მოსულიყო ისეთი შეიხი, რომელიც ღირსი იქნებოდა დაეკავებინა ეს მაღალი ადგილი. ვის შეუძლია ავიდეს იმ მიმბარზე და უშიშრად და უზრუნველად ქადაგება წარმოთქვას; აი, ასეთი დიდი მეუფეა ბაირამ-ველნი, შემდეგ, ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის დროს, სამარადისო ქვეყანაში გაემგზავრა და დასაფლავებულია ანკარას ციხის გალავანში, ერთ სინათლით სავსე სავანეში, შემკულ და ბრწყინვალე აკლდამაში – ალაჰის წყალობა იყოს მასზე.

ის, ვისი ლოცვა-ვედრებაც შეისმინა ღმერთმა, სასწაულთა ნათების მცოდნე, სულიერი სრულყოფის საიდუმლოებათა აღმომჩენი, ჭეშმარიტების საიდუმლოებათა გამომჩენი, ერთი ღმერთის მალიარებელი – უწმინდესობა შეიხი ერ-სულთანია, მისი პატიოსანი სახელია მაჰმუდი. ეს პიროვნება ანკარაში დაიბადა. მისი უწმინდესობა შეიხი ჰამიდის შთამომავალია დედის ხაზით და მისი შეიხთაგანია. მრავალი სასწაულთმოქმედება აქვს გამოჩენილი. დიდება ღმერთს, მე, მწირსაც, მარგუნა ბედმა მისი წმინდა საფლავის ნახვა, სიზმარში გამომეცხადა და ამ წარმავალ წუთისოფელში მისი დამოდღვრით ვისარგებლე. ანკარაში, შეშის ბაზარზე პატარა, მაგრამ შესანიშნავ აკლდამაში განისვენებს. მისი საფლავი დიდკაცთა და მდაბიოთა სალოცავი ადგილია – წმინდა ჰყოს ალაჰმა მისი საიდუმლოება.

მისი უწმინდესობა ჰიდირის წმინდა საფლავი ანკარის ციხის აღმოსავლეთ მხარეს, ციხის წინ აყუდებულ მაღალ მთაზეა. ქალაქის მცხოვრებთა სასეირნო და ქვეყნიერების დასანახ ადგილზეა მაღალი აკლდამა, რომლის მოედნიდან მთელი ანკარის ველი ხელისგულივით მოჩანს.

შეიხი ჰუსამ ედ-დინი აჰმედ სარბანის მოადღვილეა. ანკარის ციხეში რომ იყო დამწყვდეული, უბრძანებია ხვალ დილით დამმარხეთო. საპატიმროში დილით ყვითელი ქსოვილის სუდარაში გახვეული. ტანგანბანილი და გასუფთავებული ნახეს. ეს ამბავი ანკარის მთელ მოსახლეობას განაცვიფრებს. ამჟამად შემოზღუდული აკლდამაში ასვენია.

შეიხი ქათიბ სალაჰ ედ-დინი ვარსკვლავთმრიცხველობაში დიდად დახელოვნებული იყო, ანკარაში, ამათ გარდა, კიდევ ბევრი საფლავი მწერალი და||მთხზველი ულემების. შეიხებისა და ღვთისმოსავებისა,

მაგრამ რადგანაც მხოლოდ რამდენიმე დღე დავრჩით, ამდენის აღწერა მოვახერხეთ – ალაჰის წყალობა იყოს ყველა მათზე.

შემდეგ ის იყო ანკარიდან უნდა გავმგზავრებულიყავით, ფაშა კონაკჩისტან ერთად წავიდა. მე, მწირმა, კი იმისათვის, რომ შევემსუბუქებულიყავით, ავადსახსენებელი ჰაჯი ბაბასაგან მიღებული ჯორე-

405

ბის ერთი წყება ფაშას ერთ ქისა ყურუშად მივყიდე, ფული მწირთ ვუწყალობე და დიდლი სამადლო საქმე მხვდა წილად. მძიმე ტვირთი, ჰაჯი ბაბას მეშვეობით ღვთის მიერ ბოძებული ნივთები ჩვენი სახლის პატრონს –ქედერზადე-ეფენდის მივაბარე. შვიდი თავით ფეხებამდე შეიარაღებული მონისა და ერთი მსუბუქად დღატვირთული ცხენის თანხლებით დილაადრიან გავეშურე იქით, სადაც ჩვენ უნდა გადავსულიყავით. დილის ლოცვისას დავინახეთ, რომ ქალაქში ატყდა აურზაური, ყვირილი, მოთქმა და გოდება. „ალაჰ, ალაჰის“ ყვირილი ცასა და მიწას აზანზარებდა როგორც კი ვთქვი, „ეს რა ამბავია“-მეთქი, ათასობით ადამიანი ფეხზე დადგა და დაიძახეს: „ჩვენ ფაშით კმაყოფილი ვართ. დანაშაული არა აქვსო“. ერთი ჯგუფი კი ამბობდა: –„ფადიშაჰის ბრძანებაა, ვინც ვარდართან არის დაკავშირებული, მეამბოხეები არიან. მისი ხელქვეითი ავაზაკები არიანო“. თურმე, ხონთქრის უზენაესი ბრძანებით კაფუჯრ-ბაში მუსტაფა-ალა მოსულა ფაშის მოსაკლავად ორმოცი კაფუჯით: ციხის ყველა კარი ჩაუკეტინებია და გზირები უყვირებია ხალხის შესაგროვებლად. ღვთის სიბრძნით, ფაშამ იმ ღამეს შემადრწუნებელი და საშინელი სიზმარი რომ ნახა, თავისი ტანისამოსი ერთ მეუნაგირეს გაუცვალა. არაბულ ცხენზე შეჯდა და დაიბარა, სეიდ ბათალ-ყახის მამის – ჰუსეინ-ყახის წმენდა საფლავის მოსალოცად მივდივარო. ციხის კარებში გავიდა და წავიდა. საერთოდ, მას ასეთი ჩვეულება ჰქონდა. ეს ამოდენა ხალხი კაფუჯი-ბაშისთან ერთად ფაშის სასახლეს მიაწყდა, მაგრამ ვერ იპოვეს. ქალაქის შიგნით და გარეთ ისე მოჩხრიკეს, მეტი რომ არ შეიძლება, მაგრამ მისი ნიშან-წყალიც ვერ ნახეს. როდესაც ფაშამ ეს ამბავი შეიტყო, უკვე აღარ შესულა ანკარის ციხეში და ქალაქის ჩრდილოეთით მივიდა ერთ ადგილას, რომელსაც ერქექ-სუ ეწოდება. იქ თავის ქეთხუდას, ალი-ალას ერთი ქალაღი მისცა და თავისი ჯარი იქ გამოითხოვა. ფაშა რომ ვერ იპოვეს, ციხის კარები გააღეს და გზირებს გამოაცხადებინეს; „ვაი ფაშასა და მის ხელქვეითებს, თუ ამიერიდან ამ ქალაქში აღმოჩნდებიან. გამოსულია სამეფო ბრძანება იმის შესახებ, რომ მათ ქონება უნდა წაერთვათ და ამოწყვეტილ იქნენო“. ფაშის ყველა მომხრე და მისი თავგასული კაცები|ქალაქიდან გააძკვეს. ფაშის მომხრეებსაც ხელს აძლევდა ეს ამბავი. კაცმა რომ თქვას, მათ არც უნდოდათ მინარეთებიან ქალაქში შესვლა². მე, მწირი, კი გამოვეთხოვე სახლის პატრონს და მას შემდეგ, რაც ხელმეორედ მოვინახულე წმინდა საფლავები, ანკარადან ჩრდილოეთისაკენ 8 საათი ვიარე და სოფელ ერქექ-სუს სადგურში მივედი. ანკარას ნაჰიეშია. ორასი სახლი, ჯამე და შესანიშნავი ფუნდუკი აქვს. კლდოვან ალაგას გაშე-

ნებული და კეთილმოწყობილი მუსლიმური სოფელია.

406

აქედანაც ვიარეთ და დაბა ესტანოზიში მივედით.

დაბა ესტანოზის აღწერა: ანკარის ფაშის სასუბაშიოს საბრძანებელშია. აქ არის ნაჰიეს ყადი, რომელსაც ას ორმოცდაათი ახჩა აქვს ჯამაგირად. მურთათის ველის ნაჰიეს საზღვრებშია ისით ადგილას, რომელსაც ორი მხარე ცამდე აქვს აზიდული. მდინარე აჩიკ-დერეს ნაპირზე მდებარე კეთილმოწყობილი, ათასკომლიანი დაბაა. აქ აირს ჯამე, აბანო, მცირე სავაჭრო რიგი. მდინარე შუაზე ჩაუდის. ამ დაბის ორ მხარეს დიდი კარები ყოფილა. სულთან მეჰმედ-ხან მესამის დროს აჯანყებულ ყარა იაზიჯის კარები მოუთხრია ქალაქი გაუძარცვავს და აუოხრებია. ეს კარები რომ შეკეთდეს, შეუძლებელია რომელიმე მხრიდან ამ დაბის დაპყრობა, იმიტომ, რომ მისი ორი მხარე წარმოადგენს მთიან, მტაცებელი ფრინველების დასაბუდებელ, ციცაბო და კლდოვან ადგილს. ამ უფსკრულში ჩახედვას ვერ გაბედაელს ადამიანი. ვანის, შიბინის, მარდინის კლდეებივით ქვემოთ ჩამოქცეული კლდეებია და ზოგი ლომის გამოსახულებისაა, ზოგი სპილოს სხეულიანი საშინელებისა. ამ დაბის მოსახლეობის უმეტესობა სომხებია. ათასი დაზგა მუშაობს. მზადდება შალის ქსოვილი – „სუფი“ და „მუმეიზი“ მაგრამ, რადგანაც ხევში მდებარეობს, ძალზე ცხელი ჰავა აქვს: მშვენიერი მუმეიზი გამოდის და განთქმულია. ისეთი გამოქვაბულები აქვს, რომ ათასი ცხენიც რომ დააბა, ეყოფათ. ერთ ციცაბო კლდეზე ძველთაგან შემორჩენილი, დანგრეული მცირე ციხე აქვს. ამ ქალაქში ჩვენი შესვლის დღეს ქალაქი ხალხის ზღვად იქცა თურმე, თოკზე მოთამაშე ჯამბაზების სანახაობა ყოფილა გამართული.

XCI

თოკზე მოთამაშე, დახელოვნებული ჯამბაზი ფალავნების სანახაობა

ორმოც წელიწადში ერთხელ ყველა ჯამბაზი იყრის თავს. ოსტატობაში გამოსაცდელად ან ამ ესტანოზის ხევში, ან ანატოლიაში გედუზის|| ციხის კლდეზე საამისო მოწყობილობას აშენებენ და ჯამბაზობენ. უსაქმო და უქნარა ხალხია. ამ ხევში მოწყობილ სანახაობასთან მივედი და ვნახე. ვიწრო ხეობაში, რომლის ციცაბო კლდეები ღრუბლებში იყო გახვეული, კლდეების წვერებზე ერთი კლდიდან მეორე კლდემდე ევროპული მაგარი თოკები იყო გაჭიმული. იმისათვის, რომ კლდეებს თოკები არ გადაეჭრა, მათ ორსავე ბოლოში ტყავები ჰქონდათ შემოხვეული. შეიარაღებული, სანდო ადამიანები დარაჯებად დაუყენებიათ, რათა თოკი არ გადაეჭრა მეტოქეს, როდესაც ოს-

440

407

ტატი თავის ილეთებს ასრულებდა. კლდეების ძირას ათასობით ადამიანი იყრის თავს და ხალხით არის იქაურობა დაფარული. ქვედა ქალაქზე გამავალი მდინარის ნაპირებზე ერთი კვირით ადრე აკყთებენ ქვის სკამებსა და დასაჯდომებს. გამშლილ ადგილებზე კარვებს იდგამენ. ამდენი ათასი ადამიანი აწყდება სანახაობას. ორ მხარეს ანკარის ფაშის მემუსიკეთა გუნდი აგრილდა და ლოცვა-დაღადისა და ქება-დიდების შემდეგ ფალავნებმა ერთმანეთი ასპარეზზე გამოიწვიეს, მათ შორის უმთავრესმა, სკუტარელმა ჯამბაზმა სიაჰ მეჰმედ ჩელებიმ ალაჰის სახელი ახსენა, ხელში თარაზო აიღო და საჯამბაზო სარბიელის თავში ჩადგა. მაჰმადიანური ყოყინა დასცა და იმ კლდეებში ატეხილი ძახილი – „ალაჰ, ალაჰ“ ცას მისწვდა. იგრილა ღოღებმა და კოჯა მეჰმედ ჩელები ელვასავით გასრიალდნენ წვრილ თოკზე რომელსაც გამოსაცდელ საბელს ფწოდებენ. გაჭიმული საბელის შუიდან თვალის დახამხამებაში ისეთნაირად შემობრუნდა, რომ მისი საწონასწორო ჯოხიც შემოტრიალდა მწვერვის ცხვირწინ შემობრუნებული კურდღელივით. ყველა გულშემატკივარმა გულწრფელად წამოიძახა: „ალაჰი შეგეწიოს, ჰოი, ფალავანო“. მაყურებლებმა გაოცებისაგან თითზე კბენა დაიწყეს. თურმე, ფალავანთა შორის არავინ იყო ისეთი, ვისაც შეეძლო თოკზე შემობრუნებულიყო მაშინ, როდესაც ასე ელვასავით მიჰქროდა. საბოლოოდ, სამჯერ წარმოადგინა ასეთი სიმარჯვე, ლოცვა-კურთხევით დაეშვა დაბლა და თავის ჩარდახში დადგვა. მისი მსახურები მაჰმადიანური შეწირულების ასაღებად გამოვიდნენ და დაიწყეს ფულის მოგროვება. შემდეგ მოვიდა სპარტელი ფალავანი ჯიველეჟ ალი. დახელოვნებული ყოფილა. ფალავანთა მეთაურის წინ თავი მიწას შეახო და ისიც ლოცვით მივიდა საჯამბაზო მოწყობილობასთან. ყველა ფალავნის მთელი სიმარჯვე ის არის, რომ საწონასწორო ჯოხი ორივე ხელით ეჭიროს და ისე იაროს. მაგრამ ამ ჯიველეჟ ალიმ საწონასწორო [ჯოხს] წვერში მოჰკიდა მარჯვენა ხელი, მეორე ბოლოში იყრის იყო დაშვებული, და ასე ელვასავით გავიდა მეორე მხარეს. ყველა ფალავანმა და მაყურებელმა ამაზეც თქვა: „ადამიანისათვის მიულწვევლი მახავიაო“. ამგვარად რომ გავიდა ბოლოში, იქ საწონასწორო ჯოხის ერთი წვერი მარცხენა ხელში დაიჭირა, მეორე ბოლო ძირს დაუშვა და უკან-უკან რომ მოდიოდა, მთელმა ხალხმა შესძახა: „ღმერთო, მშვიდობით გაიყვანეო“. უშიშრად მოვიდა უკან-უკან საბელის თავში, რასაც ხალხი მოწონებით შეხვდა. ბოდების დასამაგრებელ თოკზე თავდაყირა ჩამოცურდა და უხუცესი ჯამბაზის წინ [მიწას] ეამბორა. უხუცესმაც უთხრა: „ბარაქალა, ფალავანო“, და გულში ჩაიკრა. ჰარფუთელი ფალავანი შუჯა საწონასწორო ჯოხის გარეშე გავიდა საბელზე. ორივე ხელში პირამდე სავსე ჯამები ეჭირა და ბოლო-

441

408

ში რომ გამოვიდა, ისე გადმოფრინდა დაჭიმული თოკიდან ჯამებიანად, რომ ყველა მაყურებელმა თანაგრძნობით ამოიგმინა: „ოჰ, ფალავანო“. მაღალი ღმერთის ნებით, არამც თუ სხეული არ დაზიანებია, ორთავ ხელში რომ ჯამები ეჭირა, ისინიც კი არ დამსხვეულან.

ისეთი ოსტატობით გადმოფრინდა, რომ ყველა მაყურებელი გაოცებული დარჩა. უხუცესის წინაშე დაეშვა, ხელის ზურგი მიწაზე დააპყრო. უხუცესმა უთხრა: „ათასი ვაშა, ფალავანო შუჯაო!“ და ხელზე აკოცა. თოკათელი ფალავანი ჰასან ზარილი ინდოეთის მბრძანებლის წინაშეც წარმდგარა თავისი ხელოვნებით; სამოცდაათ წელს იგი იყო მოხუცი, დარბაისელი ადამიანი, დახელოვნებული და განსწავლული ემთხვია ხელზე უხუცესს. ფეხზე ყუბადური ფეხსაცმული ეცვა, თავზე მოხვეულ მოოქროვილ დოლბანდზე წყლით სავსე ჯამი ედო, მხრებზე წითელი შალის ფარაჯა ჰქონდა წამოსხმული და ხელში საწონასწორო ჯოხი რომ არ ჰქონდა, ფარაჯის ორი კალთა უწევდა მის მაგივრობას. ასე გაიარა და გამობრუნდა. მაყურებლებს ჭკუა დააკარგვინა. ქერქერელმა ფალავანმა სოჰრაბმა კი ისე გაიარა, რომ ფეხზე ქალის მაღალქუსლიანი ქოშები ეცვა, მხარზე ხბო შემოესვა, თუმცა ხელში საწონასწორო ჯოხი კი ეჭირა ქალის ქუსლებით ასეთ წვრილ თოკზე გავლა, ჭეშმარიტად, გმირობაა, მადროიბელ ფალავანს თვალები ახვეული ჰქონდა, მხარზე შედებულ დოლს უკრავდა, ხელში საწონასწორო ჯოხი ეჭირა და ისე გავიდა. არაბქირელ ფალავან სელიმს საფალავნო ტანსაცმელს გარდა არაფერი ემოსა. ხელში თითო ჩახმახიანი ხელთოფა ეჭირა და სროლით გავიდა, გაღმა თოფები გატენა და უკან რომ გამობრუნდა, ისევ სროლით გამოვიდა. ჯერბელი ფალავანი ნასრედინ||თავისი კულულებით ჩამოეკიდა თოკზე. ხელში საზამთროსავით მრგვალი რაღაც ეჭირა, მას თოკით ბზრიალასავით ატრიალებდა და ფალავნის ქოჩორზე მიბმული რგოლი თოკზე მისრიალებდა ქოჩორით დაკიდებული ფალავნიანად. ძაგრამ არც საწონასწორო ჯოხი ჰქონდა და არც ფეხები ედგა თოკზე. ასე თმებით დაკიდებული, იმ მრგვალი ნივთის ტრიალით გავიდა გაღმა. ამ საიდუმლოებას ვერცერთი სულიერის გონება ვერ ჩასწვდა. უხუცესი ჯამბახის შეგირდი, გალათელი ფალავანი თეზკაფან სულიეიმანი საგანგებო ტანსაცმლით წარსდგა უხუცესის წინაშე. თან მოიტანა ოთხკუთხა ზანდუკი და ხალხს დაანახვა. ხის ზანდუკი იყო, შიგნიდან ქალაღდგაკრული და სრულიად ცარიელი. ის ზანდუკი რკინის რგოლით საჯამბაზო თოკს ჩამოჰკიდა, თვითონ ზანდუკში ჩამვრა და გაქრა. ზანდუკი თოკზე დაკიდებული დარჩა. დავინახეთ, რომ ზანდუკი ელვასავით წავიდა, გაღმა მხარეს გავიდა და დაბრუნდა. ფალავანი სულიეიმანი გამოვიდა,

442

409

უხუცესის წინაშე წარსდგა და მიესალმა. ამასაც ვერ მისწვდა გონება ასახსნელად. ერთი სიტყვით, სამი დღე-ღამის განმავლობაში სამოცდათექვსმეტმა ოსტატმა ჯამბაზმა წარმოადგინა თავისი სიმარჯვე. ყველა მათგანი რომ აღვწერო, ჯამბაზების მეხოტბე გავხდები ჩვენი სურვილია, მხოლოდ ცოტაოდენით დაკმაყოფილება. ამათ შემდეგ, მათი სამასამდე შეგირდი გამოიყვანეს ცალკე და ავარჯიშეს. სამ დღეში მთელი მოსახლეობიდან და დაბის სომხებისაგან ექვსასი შალი მიიღეს გასამრჯელოდ. ჩვენი ბატონი ფაშისაგანაც ერთი ქისა ყურუმში მიიღეს წყალობად. მორჩა და გათავდა.

ამ დაბაში ასეთ სანახაობათა შემდეგ ჯამაათისაგან კაციშვილი არ დარჩენილა და სიმშვიდე რომ იყო დამკვიდრებული, ფაშის კარზე ერთი აურზაური ატყდა. თურმე ფაშისათვის შეუტყობინებიათ სტამბოლიდან ერთ-ერთი კაფუჯი-ბაშის მოსვლა ოცი კაფუჯითურთ. მთელი ჯარი წყებებად განლაგდა და კაფუჯი-ბაში ფაშამ მოიხმო. ისიც ღმერთს ასიათასჯერ შეევედრა შემწეობას, შევიდა და მიწას უმთხვია. სხვა კაფუჯიები ყველანი გარეთ დარჩნენ კაფუჯი-ბაში ფაშასთან მარტოდმარტო დარჩა იმიტომ, რომ ჭკუის სასწავლებელი გაკვეთილი უკვე მიღებული იყო ბებერ კაფუჯისაგან, რომელიც ჩორუმში თავს დაესხა ფაშას. შემდეგ კაფუჯი-ბაზრმ ბრძანებები გადასცა ფაშის კაფუჯიების ქეთხუდა ალი-აღას.

443

|| თურმე, ჰეზარფარე აჰმედ-ფაშას სულთნის შემდეგი ფირმანი გამოუგზავნია: „ჩემო პატივცემულო ვეზირო მეჰმედ-ფაშა, როდესაც ჩემი ბრძანება მოგივა. ერთ წამსაც არ დააყოვნო არზრუმისა და ყარსის ვილაიეთი შენ გიბომე. რადგანაც იმ მხარეებში ირანის აჯანყებამ და მღელვარებამ იჩინა თავი, გადაუდებელი საჭიროებაა იმ საზღვრებისაკენ წასვლა. მძიმე ბარგი დატოვე, ჭენებით იარე და ყარსის ვილაიეთში ჩადი. იქ მართვა-გამგეობა აიღე ხელში და ჩემს პატიოსან ალამს ენდე“. მას შემდეგ, რაც ფადიშაჰის ეს ფირმანი წაკითხულ იქნა. „რას იზამ, ფადიშაჰის ნებააო“, თქვა ფაშამ უმაღლას ერთი ქისა ყურუმში მისცა; უბრძანა, სასწრაფოდ წავიდნენ რაზმებით და გაგზავნა. ფაშა ბრძანებას არ დაემორჩილა და ბრძანება გამოვიდა ესტანოზრდან მურთათის ველისაკენ გამგზავრების შესახებ. ამ დროს ვარდარ ალი-ფაშასგან მეგობრული წერილებით მოვიდა მისი კაფუჯი-ბაზრმ მეღანლრ ჰუსეინ-აღა შწერილის შინაარსი შემდეგი იყო: „ჰოი, ჩემი კეთილისმყოფელის შვილო, ჩემო ხელმწიფევი! გავიგეთ, რომ მას შემდეგ, რაც არზრუმიდან გადაგაყენეს, ამ სუსხიან ზამთარში მრავალი ხიფათი გამოგივლია. გზის სიძნელეს რომ განიცდიდი, კიზილ ირმაკის ფონზე უამრავი საქონელი და ადამიანები დაგ-
410

ხრჩობიათ. ღვთის განგება. ოღონდ თქვენ იყავით ჯანმრთელად. ღმერთმა ეწას, რომ უახლოეს ხანში გამჩენი შემძვედ გაგიხდეს და აგინაზღაუროს“.

XCII

ჩვენი წასვლა თოკათში მყოფ ვარდარ ალი-ფაშასთან

ჩვენი ბედნიერი ბატონისაგან წერილები მივიღე და ესტანოზრდან გავედით. გავიარეთ ანკარა, ჰუსეინ-ყაზრ, ბალიქ-ჰისარრ და სოფელ სარრ ალანში საქონელს ვაჭამეთ. აქედან გავიარეთ დაბა კალეჯიქი, შეიხ შამრ, აკჩაყოფუნლუ და კურთლარი. კიზილ ირმაკზე მშვიდობით გადავედით და სადგურ ყარაქეჩილიში გავჩერდით. აქ გავიგე, რომ ვარდარ ალი-ფაშა თურჰალის ციხიდან გასულიყო. ერთი დღის სავალი ჭენებით გავიარეთ აღმოსავლეთისაკენ და ალი-ფაშა მოვნახეთ სოფელ ქერქირაზში, რომელიც ამასიის სიახლოვეს მდებარეობს. ამ

უსასრულო ველზე ალი-ფაშა ორმოცი-ორმოცდაათიათასიანი ჯარით დაბანაკებულიყო და მთელი ის არე-მარე||კარვებით შეემკო. მე, მწირი, როგორც წესია, პირველად მის ქეთხუდასთან მივედი და მოველაპარაკე. ამის შემდეგ ფაშის კარავთან მიგვიყვანა. მისი კარავი სოლომონის მეფურ კარავს წარმოადგენს, რომელსაც ათასობით სეკბანები და სარიჯაები წყება-წყებად შემორტყმიან გარს და თავით ფეხებამდე შეიარაღებულნი გამზადებული დგანან. როდესაც მე, მწირი, ფაშას მივეახლე, კაპარჭი და ხმალი მოვიხსენი, ფეხაკრეფით წარვდექი მის წინაშე და მიწას ვემთხვით წერილი გადავეცი და მოვახსენე: „თქვენმა „შვილმა“ დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშამ სალამი შემოგიტვალათ და ეს წერილი გამოგიგზავნათ“-მეთქი. „მოზრძანდი, კეთილი იყოს შენი მოსვლა, დაჯექიო“, რომ მითხრა, კვლავ ვეამბოროე კალთაზე და მოკრძალებით დავეჯექი. დამაცქერდა და მითხრა: „ბიჭოს, შენ ჰაფიზი ევლია ჩელები არა ხარ, ადა სოფიას ჯამეში „განგების ღამეს“¹ რვა საათში ზეპირად რომ წაიკითხე წმინდა ხათიმი? სულთან მურად-ხან მეოთხემ – ღვთის წყალობა და ცხოვნება იყოს მასზე – თავის სასახლეში არ წაგიყვანა და ქილარლი არ გაგხადა?“ ეს რომ მითხრა, მე, მწირმა, მივუგე: „დიახ, ჩემო ხელმწიფევ, სულთან მურად-ხანის მეჩირადღნე ვარ“, „შენ, ახლა ჩემ „შვილ“ ფაშასთან რა სამსახურში ხარო?“, – მკითხა. „ღმერთმა იცის, არზრუმისაკენ რომ მივდიოდით, მუეპინ-ბაში ვიყავი. არზრუმში საბაჟოს ქათიბობა მიწყალობა. სამჯერ გამაგზავნა ირანისაკენ. ამჟამად იმამად ვემსახურები, თან მისი თანამემუსაიფე და დაახლოვებული ვარ. რადგანაც მისი განსვენებული მა-

411

მის დროიდან მოყოლებული ერთად ვართ, მისი მესაიდუმლე ვარ. ამიტომ გამომგზავნა მე, მწირი, ჩემს ხელმწიფესთან“. „კეთილი იყოს შენი მოზრძანება“, თქვა და ყველა მსახური დაითხოვა. ფაშა და მე, მწირი, მარტონი დავრჩით. ამგვარად შევუდექით მუსაიფს:

ალი-ფაშამ თქვა: „ახლა ჩემი „შვილი“ – ფაშა სად დასტოვე?“

მე, მწირმა, ვუპასუხე: „ჩემო ხელმწიფევ, მე ის დავტოვე ანკარას ჩრდილოეთით, ორი დღის სავალზე, ესთანოზის ციხეში. თქვენ გელოდებათ, თქვენო კეთილშობილებავ და იქიდან აპირებს ქანგირისაკენ წასვლას, რადგანაც იქაურობა დავლის ასალები ადგილებია. იქ ზამთრის სუსხი გასულია და გაზაფხული დგას. იქ ელოდება თქვენ მისვლას, მოწყალეო ხელმწიფევ. ამ წერილის პასუხს გთხოვთ. თუ ალაჰმა ინება, თქვენი მონა-მორჩილი, დილით ისევ წავალ თქვენი მარგალიტებით სავსე საპასუხო წერილით. კეთილინებეთ და წერილებს გადახედეთ“-მეთქი.

445

|| ფაშამ ბრძანება გასცა: „სასწრაფოდ დამიძახეთ დივანის გამგე ჰალილ-ეფენდისაო“ ჰალილ-ეფენდი მოვიდა და წერილი ჩუმად წაუკითხა. ფაშამ მისი შანაარსი რომ გაიგო, გაიხარა და მომმართა: „ბიჭოს, ევლია ჩელები, რა ბევრი ჯარია, ჰა! აფსუს, ამოდენა ჯარით რატომ არ ჩაიკეტეთ ანკარაშიო“. სიხარულისაგან კარავში მიდი-მოდოდა და მე, მწირს, მიწყალობა ასი ოქრო, ერთი მარჯნის კრიალოსა-

ნი, პატიოსანი თვლებით შემკული საათი და ხაზინადარი გააფრთხილა: „შენი სტუმარია, კარგი პატივი ეცი და ერთი ხელი ტანისამოსი უბოძეო“. მე, მწირს, მაშინვე ჩამაცვეს საპატიო ტანისამოსი და სიასამურის ქურქი; სტუმრად დავრჩი. იმ დღეს ამბავი მოვიდა კონაქისაგან: „ქრფ-რულუ მკმედ-ფაშასა და შვიდ ბეგლარბეგს ოსმანჯიქის ხიდი და სარმაშიქლრ კადას ვიწროები დაუკავებიათ, სანგრები გაუთხრიათ და ციცაბო კლდეებზე დიდი ქვები დაუგროვებიათო. იმ მხარეს ჩიტიც ვერ გადაფრინდებაო. ამასიის ფაშასაც დირექლიზელი გაუმაგრებია და სოფლების მთელი გლეხობა აუყრია. აქ ადამიანიშვილის კვალიც არ დარჩენილაო“. ეს ამბავი რომ მოვიდა, ვარდარ ალი-ფაშამ სადავე კიზილ ირმაკისაკენ მიუშვა და რაზმები გაგზავნა.

დაბა ქერქირანედან 7 საათში დანისკას სადგურში ჩავედით; იქიდან 5 საათში – სოფელ ბარდაკჩიში და იქიდან – კიზილ ირმაკის სადგურში. აქ ერთი ღამე გავათიეთ და მეორე დილიდან ერთ დღეში ჯარი ადვილად გადავიდა მდინარეზე. აქ ფაშამ მდინარეზე გადასასვლელად ერთი კარგი არაბული ცხენი მიწყალობა მე, მწირს. ასე გადავედით მასთან ერთად მდინარეზე და სოფელ აირიქში დავისადგურეთ. სხვადასხვა მხარეს დაიგზავნენ ყარაულები; გარდა ამისა, ურმებით სურსათი იყიდეს. რადგანაც ეს სოფელი კიზილ ირმაკის ჩრდილოეთით მდე-

412

ბარეობს, ქანგირის საბრძანებელშია. ასკომლიანი დიდი სოფელია. ერთი ჯამე აქვს. იქიდან გზა განვაგრძეთ და მოვედით მეკმედ შაჰ-დედეს ჯამესთან, რომელიც წმინდა სალოცავი ადგილია. იგი დედი სავანეა და დღე-ღამე აქ საზრდო არ გამოილევს. იქ დასაფლავებული წმინდანი მეკმედ-დედე ფაშასთან ერთად მოვინახულეთ. ფაშის ისეთი სრული რწმენა და მწუსარება ვნახე ამ წმინდანისადმი, რომ ღვთის წმინდანების ასეთი მორწმუნეები ჩვეულებრივი მოქადაგებებიც არ იყვნენ. აქაურ სავანეში მცხოვრები მუსტაფა-დედე ამ წმინდანის შთამომავალია. სწავლული, გათვითცნობიერებული, კარგი მოსაუბრე, კეთილი,|| ადამიანთა შორის მშვენიერი, პატივცემული პიროვნება იყო. ვარდარ ალი-ფაშას უდიდესი პატივი სცა და ისეთი მაჰმადიანური სუფრა გაუჭიმა, მიუხედავად იმისა, რომ დილიდან სამხრამდე მთელი ჯარი ჭამდა, მათი სინები ისევ ძვირფასი საჭმელებით იყო სავსე. შეიხი ყოველ წელს თითო ცხენს სწირავს მსხვერპლად და სავანის სანახებში არწივებს აჭმევს. არწივებსაც, თურმე, წლის მიწურულამდე არა სჭირდებათ არაფრის ჭამა. შეიხი ნადირობის მოყვარული ადამიანია. შევარდნის მაგივრად არწივს გეშავს და თუ ნადირი დაინახა, დაუტევს. ამ წმინდანის სასწაულმოქმედების შედეგია ის, რომ არწივები ყველა გარეულ ცხოველზე ნადირობენ.

აქედან ავიყარენით და კიზილ ირმაკის ნაპირ-ნაპირ ორი საათი რომ ვიარეთ, სოფელ დურდუკში მივედით. კიზილ ირმაკის ნაპირზე, ქანგირის მიწაზე ორასკომლიანი, კეთილმოწყობილი სოფელია და ჯამე აქვს. ამ სოფლისაკენ რომ მივდიოდით, ვარდარ ალი-ფაშას ჯარი დავინახეთ. აურაცხელი, სხვადასხვა კუთხიდან ნაჩქარევად შეგროვილი ჯა-

რია. ჰო, რანი არიან მისი სამოცდაათი სადროშო სარიჯაები და ოცი სადროშო სექბანები! თურმე, ფაშა სარიჯაების იარაღითაა აღჭურვილი და მათ უწევს სამსახურს. აღთქმა დაუდვიათ, [ფაშისთვის] დავიხოცები-თო. მისი სული და გულია ოცდაათი სადროშო მოხალისე თათართა ჯარი. ფრიად ერთგული, მართალი, გულადი ვაჟკაცები არიან. მათი კაფუჯი-ბაშიები ყურადღებით შევათვალიედე. მართლაც, რომ უმწიკვლო და რჩეული, ჯავშან-იარაღში ჩამჯდარი იყვნენ. სამასამდე იხ-აღა ჰყავდა. ყოველი მათგანი გამოჩენილი და გულადი ვაჟკაცი იყო. თანაც, მის ხაზინადარს ორმოცი ღულამი ჰყავდა. ფაშის ყველაზე საყვარელი ბეგი-ეფენდის ორმოცი რჩეული ღულამი კიდევ სხვა იყო. გარდა ამისა, ფაშას თავისი [ღულამები] ჰყავდა, ამ სოფელში მოვინახულე ჰუსამ-ეფენდი.

აქედან ავიყარენით, 3 საათი ვიარეთ და მივედით კუმ-ბაზას სავანეში. კიზილ ირმაკის ნაპირზე და ქანგირის მიწაზე ორასკომლიანი, კეთილმოწყობილი სოფელია. ჯამე აქვს. აქაც ისევ ალი-ფაშასთან ერ-

413

თად] კუმ-ბაზას წმინდა საფლავის სანახავად წავედით. ალი-ფაშა მწუხარებას მიეცა, მოთქვამდა და ლოცულობდა: „ღმერთო ჩემო, განკითხვის დღეს მე და სხვა შენს მონებს ნუ წარგვწყმედ, უკანასკნელი ამოსუნთქვისას შეგვიწყალებ“. სავანის მწირებს შესაწირავი უწყალობა.

447 აქედან ვიარეთ და ჩრდილოეთიდან რომ შევედით ქანგირის მიწაზე – თურქმან ქესქინის საზღვრებში, მე, მწირი, ფაშას ვეახლე და მოვახსენე: „ჩემო ხელმწიფეო, მე, მწირს, წერილები მიბოძეთ და გამისტუმრეთ,|| თქვენი „შვილი“ ფაშა თქვენ მჭევრმეტყველურ წერილს ელოდება“-მეთქი. ეს რომ ვუთხარი, რადგანაც იგი ბოსნიელი იყო, ლექსად წაიძღერა: „შვილო ჩემო, რამდენიმე დღე მოითმინე. ვნახოთ, რას გვიჩვენებს დროის სარკე“². მე, მწირიც, იძულებული გავხდი დავთანხმებულიყავი და კიდევ რამდენიმე დღე მოვიცადე. „ჩემო ხელმწიფევ, ამ თქვენი მონა-მორჩილს წერილი მიბოძეთ და თქვენს „შვილ“ ფაშასთან გამაგზავნეთ“-მეთქი ვუთხარი. ფაშამ ამაყად თქვა: „ხომ ნახე, ჩემო ევლია, მტრის ამოდენა ჯარი ერთი შეტევით გავფანტე და გავანადბურე შრავალი ვეზირი ჯაჭვებით დავბორკე და თრევა-თრევით წამოვიყვანე“; მე, მწირმა, ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ! თქვენ რომ კეთილმოწყალება გამოიჩინოთ და რამდენიმე მათგანი გაათავისუფლოთ, მაღალი ღმერთი მრავალ ძნელ საქმეს შეგიმსუბუქებთ. ის დამნაშავეები მაჰმადის ხალხია. ამ წუთისოფლის ამბავი ასეთია; იმისათვის, რომ პირველობა ჩაიგდონ ხელში და ერთიმეორე დაიმორჩილონ, როგორც წესი, ბეგები და ფაშები ერთმანეთის წინააღმდეგ ილაშქრებენ და იბრძვიან, შეწყნარება გმართებთ იმიტომ, რომ ჩვენი წინასწარმეტყველის მიერ – მშვიდობა იყოს მასზე – ნაბრძანებია: „ალაჰო, ჭეშმარიტად ხარ შენდობა და გიყვარს შენდობა და შემინდე მე, ო, მიმტევებელო“³.

არავითარი შთაბეჭდილება არ მოუხდენია მასზე [ჩემს სიტყვებს]

და ერთი კაციც არ გაუთავისუფლებია. ამპარტავნულად მოჰყვა ტრა-
ბახს: „მოითმინე, ხუთი-ათი დღის შემდეგ ნახავ! ჯერ ჩემი „შვილი“ ქუ-
ჩუქ ჩაუშ-ფაშა, იბშირ-ფაშა, შაჰსუვარ-ოღლუ, შაჰკამინი-ფაშა და კი-
დედ მრავალი „შვილი“ მოვიდნენ; კიდეც რა საქმეებს ჩავიდნო“. მე,
მწირმა, ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ, ჩვენი წერილები დაწერეთ, რომ
თქვენი „შვილი“ – ჩვენი ბატონი ფაშაც მოვიდეს თქვენს ჯარში“ –
მეთქი. „ამიერიდან საქმე გათავდა. მისი მოსვლა საჭირო აღარ არის.
თუ თავისი სურვილით მოვა, კეთილი იყოს მისი მოზრძანებაო“. ვარ-
დარ [ალი-ფაშა] სულთნის სასახლეში გახრდილი, წარმოშობით ბოს-
ნიელი, გულუბრყვილო, ხეპრე ადამიანი იყო ცბიერებასა და ვერაგო-
ბას მოკლებული: ზურგს უკან ავის თქმა, სიცრუე, ცილისწამება და

414

სხვა სიავე რა იყო, არ იცოდა. სხვა ვეზირთა შორის ყველაზე მეტად
მტერზე თავდამსხმელი ეს ვარდარი იყო. რადგანაც მეტად მიაძიტი
იყო, რაც ითქმოდა, სჯეროდა. ბჭობასა და თათბირზე მულამ იმას უჯე-
რებდა, ვინც ცუდს ურჩევდა. ერთი სიტყვით, აღზევებისაკენ სწრაფ-
ვით, თავპარიანობითა და ჭკუის სიმცირით განთქმული იყო. ღვთის სი-
ბრძნით, იმ დღეს იბშირ-ფაშასა და ქუჩუქ ჩაუშ-ფაშასაგან წერილები
მოვიდა. სიხარულისაგან იცეკვა. – „აი, ჩემი „შვილი“ იბშირი მოდის.
შენმა ფაშამ იმაზე რაები||მომწერა? ასე, რომ, აიღე ეს წერილები და
შენ ფაშას წაუღეო“, – მითხრა და ფაშებისაგან მოსული წერილები
მომცა. ერთი ქისა ყურუში, ქოფრულუს ქონებიდან ერთი ქეჰვილანის
ჯიშის ცხენი და ერთი ქართველი ბიჭი მიწყალობა. მე, მწირი, სოფელ
ფუზ-ოღლანიდან ჩრდილოეთისაკენ გავეშურე. სამი დღის ჭენებით ან-
კარა ხელმარჯვნივ მოვიტოვე და მურთათის დაბლობზე, ერთ ვრცელ
ველზე ჩვენ ბატონ ფაშას შევხვდი. ფაშამ მითხრა: „ოო, ჩემო ევლია!
კეთილი იყოს შენი მოსვლა, მაგრამ რა დიდხან დაყოვნდიო“. მე,
მწირმა, ჩემი თავგადასავალი თავიდან ბოლომდე ვუამბე. გაცეებით
გაიღიმა და თქვა: „მალე ნახავო“. ვარდარის წერილი წაიკითხა, რისხვის
ნაპერწყალი დაკვესა და შესძახა: „ნახავ, წყეულო და სულელო ჯუჯავ!“
შემდეგ ვარდარისადმი იბშირის მიერ მიწერილი წერილის კითხვა
სიცილით დაასრულა. წერილი გადმომიგდო და „ერთი ნახეო“, მითხრა.
მე, მწირმაც, წავიკითხე იბშირის წერილი. ისეთი ლაქუცით, ხვეწნა-მუ-
დარით იყო დაწერილი, რომ მნახველსა და წამკითხველს ეგონებოდა,
იბშირი ვარდარის მონააო. მათ შესახებ დიდსულოვანმა ფაშამ თქვა:
„ჩვენ მის ლანძღვა-გინების წერილს ყურადღებას ნუ მივაქცევთ და
თავი მეგობრად მოვაჩვენოთ“. დილაადრიან წავედი. ჭენებით ვიარე
და დაბა ჩერქესის ახლოს ზღვა ლაშქრით დაბანაკებულ ვარდარ ალი-
ფაშასთან მივედი. პირველად ქეთხუდას კარავთან. მივედი. იქიდან ფა-
შასთან წამიყვანეს. მე რომ დამინახა, თქვა: „ოო, ჩემო ევლია, მალე
მობრუნდი!“ „ჩემო ხელმწიფევ! ერთი საქმე გამოჩნდლა. მე, თქვენი მო-
ნა-მორჩილი, თქვენმა პატივისმცემელმა „შვილმა“ – ფაშამ გამომ-
გზავნა“-მეთქი ვუთხარი და წერილებთან ერთად სულთნის ფირმანი
გადავეცი. ნიქსარელ ჰალილ-ეფენდის საიდუმლოდ წააკითხა და მე თა-

448

ვის კარავში წამიყვანა. სტამბოლიდან მასთან მოსული საიდუმლო წერილები წინ დამიყარა. ყველა წერილი ალი-ფაშას სტამბოლში იწვევდა. „შვილო, რაც მომივა, მომივა – სტამბოლისკენ წავალო“, მითხრა. მეც ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ, თქვენ წერილი მომეცით და თქვენ „შვილ“ ფაშას წავუღებ“-მეთქი. ამის პასუხად ფაშამ მდივანმწიგნობართა უფროსს წერილები დააწერინა და მე, მწირს, სამასი ოქრო, ერთი საათი და სამი დარახტული ჯორი მიწყალობა. სამი მოხაც ქოფრულუ

მეჰმედ-ფაშას ქონებიდან მომცა. ეს ნაწყალობევი ნივთები ჩავაბარე ყადი ნესიმ-ეფენდის, რომელსაც აქ ვტოვებდით. ისევ კარავში მოვე-
449 დი. რომ გავიარ-გამოვიარე, ქოფრულუ მეჰმედ-ფაშას||შეეხვდი. მივე-
ახლე, პატიოსან ხელზე ვეამბორე და მოვიკითხე. „ოო, შვილო, ჰაფიზ ევლია, კეთილი იყოს შენი მობრძანებაო“, მითხრა და ჩვენი ბატონი ფაშის ამბავი მკითხა. „ეხლა ათიათასიანი ჯარით ქანგირის მხარეს დახეტილობს“-მეთქი. ამ დროს ერთი იხოლლანი მოვიდა და მითხრა: „მობრძანდით, ჩვენი ბატონი გეძახითო“. შევედი ფაშის კარავში. „წერილები მიიღეო?“ – მკითხა. „არა, არ მიმიღია“-მეთქი. „საჩქაროდ მოიტანეთ წერილებიო“, რომ თქვა, ფაშის კაფუჯიების ქეთხუდა შემოვიდა და მოახსენა: „მოწყალო ხელმწიფევ, იბშირ-ფაშასაგან კაცი მოვიდა და მისი ღროშები გამოჩნდაო“. ფაშამ ბრძანა: „ხვალ უნდა მოსულიყო! რას იზამ, კეთილი იყოს მისი მოსვლა. ჩქარა, ჩემი მეორე კარავი კარგად მოაწყვეთ. მათაც კარვები მდელიოზე დაუდგით! საჭმელი მოუშადეთ! მისი ქეთხუდა ჩვენ ქეთხუდასთან დაბინავდეს და მისი კაფუჯიების ქეთხუდა – შენთან“. თავის ქეთხუდას კი უთხრა: „შენ და ყველა ალა შესხედით ცხენებზე და შესახვედრად გაემართეთ იმ ადგილამდე, რა მანძილის გავლასაც მოასწრებთ. მე კი ჩვენი ბანაკის ბოლოს შევეგებები ცხენითო“. ცხენის მომზადების შესახებ განკარგულება გასცა და ხმლის შემორტყმას შეუდგა. შეფიქრიანებული დადიოდა კარავში და მითხრა: „ევლია, იბშირ-ფაშას იცნობო? – დიახ, ვიცნობ“-მეთქი, ვუპასუხე. [ფაშამ] მითხრა: „რახან ასეა, მოიცადე, ჩემ „შვილ“ იბშირს შეხვდი, ზოგი რამ თქვენს შესახებ სათქმელი მაქვს. იმაზე მოვილაპარაკოთ და ვითათბიროთ. რაც გაირკვევა, იმის მიხედვით დავწეროთ წერილები. იბშირსაც გამოვართვათ წერილი. შემდეგ წახვალო“. კარვიდან გავიდა და სკამზე ჩამოჯდა. ჯარის ჩაუშებმა დაიძახეს. „მისი აღმატებულება იბშირის ალები თქვენს კარავებში დააბინავეთო“. ვარდარის ქეთხუდა მდინარე ჩერქესის გაღმა გავიდა ჯარით და ქვეითად წავიდნენ შესახვედრად. აქეთა ნაპირზე მსახურები საჭმელს, ყავასა და სხვა საწვავს ამზადებდნენ. მეც გარეთ გამოვედი, ჩემი ორი მონის თანხლებით ცხენზე შევჯექი და ველოდებოდი, რომ იბშირ-ფაშას შესახვედრად ალი-ფაშასთან ერთად წავსულიყავი. მინდოდა ნამდვილად გამეგო, თუ როგორ მოექცეოდა იბშირი ვარდარს, ჯერ შვიდი მხრიდან ნელ-ნელა გამოჩნდა ჯარი. მეწინავეთა ჯარმა თავისი ღროშა გამოაჩინა. მეწინავეთა ჯარს შევხედე. ერთი ძალიან წვრილი, გრძელი ალამივით||თეთრი ბაირა-

ლით მოდის წინ. ეს იყო, რომ ყველანი შეჯგუფული მოდიოდნენ, „ეს რა ბაირალია“-მეთქი ვკითხე ერთ მხედარს და „შაჰსუვარ-ოღლუ ყაზი-ბეის ბაირალიაო“, მიპასუხა. მე, მწირმა, ვუთხარი: „შვილო, აქეთ

416

რომ ჯარი მოდის, ჯერ მეწინავე რაზმი გამოაჩინა. შემდეგ შვიდ ადგილას დასცხეს მემუსიკეებმა საომარი ჰანგები და გამოჩნდა გვერდითი ჯარები“-მეთქი „არაფერია, იბშირ-ფაშას მუდამ ასე სჩვევიაო“, მიპასუხა. შესახვედრად მიმავალმა ვარდარის ქეთხუდას ჯარმა იბშირის წინ მომავალ ჯარს ჯირითის თამაში დაუწყო. ადამიანს თვალსა სჭრიდა იბშირის ჯარის გუნდების აღჭურვილობასა და იარაღზე დაცემული მზის სხივების ბრწყინვალეობა როდესაც ეს ჯარი ამგვარად დაუახლოვდა ვარდარის ბანაკს ისრის ერთი გასროლის მანძილზე, აქედან ალი-ფაშამ იხება დიდი ბრწყინვალეობით ცხენზე ამხედრება სამასი იჩ-ოღლანისა და ალების თანხლებით და თავისი ბანაკიდან მდინარის გაღმა ნაპირზე გასვლა. მე, მწირმაც, საკმაო მანძილი რომ გავიარე, თითქოს გულმა მიგრძნო და ვიფიქრე: „რა საქმე მაქვს ამ მტვრის ბღღვირსა და ხალხის ჭედვაში“-მეთქი და ჩემი სამი მონიანად ისევ ვარდარის ბანაკში მოვბრუნდი. ბანაკში ყველანი ნადიმის სამზადისში იყვნენ. მე აქაც არ დამიდგა გული და ავედი გორაკზე, რომელიც ჩერქემის ფუნდუკის უკან მდებარეობს. ასობით ქვეითად [ამოსულ] მაყურებელთან ერთად, აქედან დავუწყეთ ცქერა ჩერქემის ველზე გაწყობილი კარვებისა და ჯარების სანახაობას. ქვემოთ, ველზე მოწყობილ კარვებში ყოველი სულიერი მშვიდად იყო. ვარდარის ჯარში მტვრის კორიანტელი ატყდა. „ნეტავ ეს რისი ნიშანია და რას მოასწავებს? ისეთი ძლიერი ქარი რომ არ ყოფილა, ეს მტვერი რამ დააყენა და კორიანტელი ადგა? დიდება ალაჰს, ამ გაწამაწიაში მტვერსა და ბღღვირში რომ არ აღმოვჩნდი კარავში ორი ვეზირი ერთმანეთს შეხვდება და სანამ წერილი დაიწერება, სამხარცი მოაღწევს“-მეთქი. ეს რომ ვთქვი, ამასობაში მეწინავე ჯარი ყაზი-ფაშასთან ერთად მდინარე ჩერქემის ნაპირს მოადგა. მრავალი ქვეითი ვარდარის ბანაკში შევიდა. იბშირის სხვა კაცები რიგ-რიგად დადგნენ მდინარის ნაპირზე. დანარჩენებმაც ნელ-ნელა მოსვლა დაიწყეს. 326-დარიც პირდაპირ მათ უახლოვდებოდა უცხად, მდინარის პირას ადრე მოსულმა მეთოფე ჯარმა ვარდარის ბანაკს ერთი ბათქი ტყვია დასცა. იბშირის იმ ჯარში, რომელიც უკან იყო, ყიჟინა ატყდა – „ალაჰ, ალაჰო“ და ყველანი ხმალამოღებულნი შევარდნენ ვარდარის ბანაკში. იმ უდარდელ ჯარს, ამპარტავნებს, რომლებიც სამი ფაშის ქონებას დაეპატრონენ⁴, ერთი ისეთი კარგი ლახვარი ჩასცეს, რომ ზეცამაც კი მოიწონა. ვარდარმა რომ ეს ამბავი დაინახა, სამასი იჩ-აღას თანხლებით „ალაჰ, ალაჰის“ ძახილით ეცა იბშირის ჯარს და ასტეხა ხმლის ჩახაჩუხი. მაგრამ – „ბასრის დანგრევი შემდეგ!“⁵. ვარდარის ამაღაც რომ გაიფანტა და ზოგიც ამოწყდა, საწყალი, ცხენის კისერს გაეკრა და დააპირა პირდაპირ იმ მთისაკენ გამობრუნე-

ბულიყო, სადაც მე ვიდექი. იბშირის ჯარი მაშინვე დაედევნა. ჩერქეშის გადაღმა მთაზე მიეწივნენ და დაეხვივნენ. იმ ადგალას ძვირფას ქაშარშემორტყმულმა და უბრალო თეთრ-ტანისმოსიანმა საწყალმა ვარდარმა ხმალი იმიშვლა და მრავალი მათგანი ცხენიდან ჩამოაგდო. ბოლოს, ერთმა მუშტი დაჰკრა და დაჭრა. მისი მხლებლები დახოცეს. თვითონ კი სხვა ცხენზე შესვეს და იბშირ-ფაშას წაუყვანეს. ამასობაში იბშირის ჯარმ ვარდარისა დაამარცხა და მისი ქონების ძარცვა დაიწყო. მეორედ მოსვლასა ჰგავდა! დავინახეთ, რომ ჯარი პირდაპირ ჩვენსკენ მორბის. „ვაიმე, ორ ჯარს შუა ნუ დავრჩებით; ქვემო ქალაქში დავემშვათო“, ვთქვით ქალაქის წარჩინებულებთან და ყადიებთან ერთად ცხენებზე შევსხედით და თავქვე დავემშვით. სასამართლოს კართან მოვედით. სასამართლოში ჩვენი შემწევა არ უნდოდათ. ბოლოს, ადრე იქ მიბარებულ ერთ-ერთ ჩემ მსახურს ყადისათვის უცნობებია, ჩვენი ბატონი მოვიდაო. ნესიმ-ეფენდი შიშით აცახცახებული მოვიდა კარებთან და იკითხა: „ევლია-ეფენდი, ძმაო, შენა ხარ?“ „დიახ, ჩვენა ვართ“-მეთქი ვუთხარი და შიგ შევედით. შარიათის სასამართლოში საფრთხე არ გვეშუქრებოდა. სასამართლოს ფანჯრებიდან შვიდი საათი ვუცქერდით ჩერქეშის ველზე გამართულ ორომტრიალს.

XCIII

ვარდარ ალი-ფაშას აღსასრული

რაღვანაც შუადღის შემდეგ ველზე ბრძოლა და შეხლა-შემოხლა ცოტათი მიწყნარდა, ყადი ნესიმ-ეფენდი და სხვა წარჩინებულები იბშირ-ფაშასთან წავიდნენ გამარჯვების მისალოცად. მე, მწირმა, ველზე დაღვრილი ალისფერი სისხლი ვნახე და ტირილით მივედი ალი-ფაშას შიშისმომგვრელ კარავთან ცხენიდან ჩამოვხდი, ფეხ-აკრეფით|| წარვსდექი იბშირ-ფაშას წინაშე და მიწას ვეამბორე. ყველანი დაგვესხა. მე, მწირს, მომმართა: –„შენ აქ რას აკეთებ, ევლია?“ მეც ვუპასუხე: „ჩემო ხელმწიფევ! თქვენი ძმა მეჰმედ-ფაშასაგან წერილები მოვიტანე“-მეთქი. „აი, იმ შენმა ფაშამ ეს საწყალი ფაშა გააბრიყვა, ააჯანყა, მერე განზე გადგა და გაღმა ნაპირიდან დაუწყო ცქერა სეირს. თუ მოწყალე ღმერთმა ინება, მალე იმასაც ისე გავუსწორდებით, როგორც ვარდარსო“, მითხრა. მე, მწირს, გულში ბევრი სათქმელი მქონდა მის გასაწამებლად, მაგრამ როგორც ჰადისშია ნათქვამი: „ვინც ენას დაიმოკლებს, საფრთხეს აიცდენსო“¹, ისე დავიქეცი და მშვიდად ვიდექი. ბრძანება გასცა და მოაყვანინა ქრფრუ-

ლუ მეჰმედ-ფაშა და ყარა საფარ-ფაშა. ქრფრულუს თეთრ წვერს ეამბორა, საპატიო ტანისამოსი უბოძა და სიასამურის ქურქებში ჩასვა. გვერდზე მოისვა და, ბჭობა დაიწყო. ვარდარიც მოაყვანინა და ქო-

ფრულოუს პირზე დაუყენა, რომ შარიათის მიხედვით განესაჯა ქო-ფრულოუ და სხვები ვარდარს ფეხზე წამოუდგნენ და თავის ძველ ადგილზე დასვეს. ქოფრულოუმ სიტყვა დაიწყო და თქვა: „მოხუცო, ვარდარ ალი-ფაშა! ამ ქედმაღლობის წუთისოფელს მიენდე და ჩვენ ბორკილები დაგვადე. განა არ იცი, რომ ქვეყანაზე არსებობს გამოთქმა: – „მჯობნის მჯობი არ დაილევო“, განა არ იცი, რომ ეს ქვეყანა წარმავალია? სად არის ჩემი ამოდენა ქონება და სიმდიდრე? სად არიან ჩემი ამდენი მონები და მონა ქალები? ჩვენ კურშუნლუმში დაგვამარცხე და ამოგვწყვიტე; შენი რაზმების წინ გაგვამწკრივე და ფეხშიშველნი, თავშიშველნი, მშვივრები და ილაჯგაწყვეტილები წამოგვიყვანე. სადაა ჩემი ვეზირობა? ვეზირობის ღირსებისადმი, სახელმწიფოსა და ხალხის ღირსებისადმი პატივისცემა აღარ იყო?“ ამაზე ვარდარმა მიაძახა: „ყველა ჩვენთაგანის ქონება ახლა იბშირის ხელშია და მას გამოართვო“ და ყველაფერი მას გადააბრალა. ერთმანეთს ისეთ სიტყვებს ეუბნებოდნენ, საზოგადოებაში რომ არ დაიშვება. ამის შემდეგ, ქოფრულოუ შერიგების გზას დაადგა და თქვა: „მოდო, ამ წუთისოფელში ერთმანეთზე წაკიდებული ნუ ვიცხოვრებთ. თუ წავიჩხუბეთ, შევრიგდეთო“; ასე, რომ ფაშები შერიგდნენ. ქოფრულოუ და ყარა საფარ-ფაშა წავიდნენ და კარავში იბშირი და ვარდარი მარტონი დარჩნენ. იბშირმა პირველად ჰუსეინ-ფაშა და ჰაჯი-ოღლუ მოიყვანა ჯაჭვებიანად და უსაყვედურა – ვარდარის აჯანყების მიზეზი თქვენ იყავითო.

სამხრის შემდეგ პირდაპირ იბშირ-ფაშასთან მივედი და რომ ვუთხარი: „მოწყალეო ხელმწიფევე, ეხლა გარშემო მთელი ჯარი ფეხზეა დამდგარი, მე მათ შორის დავრჩი და თქვენი წერილი მიბოძეთ“-მეთქი. იხუმრა: „შენ ხომ ვარდართან მოხვედი წერილებით და ისევ ვარდარმა მოგცეს ბრძანების წერილიო“. [იბშირმა] რომ თქვა; „ამას წერილობითი ბრძანება მიეცით, არ დაყოვნდეს და წავიდეს, თორემ ახლავე ვარდარს მივუსვამ გვერდითო“, მე, მწირმა, მივუგე: „მე ხომ მეამბოხე არა ვარ. თანამდებობის, თულისა და დროშის მფლობელი არა ვარ. ისევ წასვლას გაუმარჯოს“-მეთქი. იბშირ-ფაშას დიდად ესიამოვნა, გაიღიმა და თქვა: „დავთარდარ-ოღლუსთან რას აკეთებ? ჩვენ ბატონ მელექ აჰმედ-ფაშასთან აღარა ხარ?“ ეს რომ მითხრა, ვუპასუხე: „ღმერთმანი, მოწყალეო ხელმწიფევე, მე ამ ორ ვეზირთან ვარ გაზრდილი და მოგზაურობის ტრფიალით იმას დავყვები ხოლმე, რომე-

ლიც უფრო მაღალ თანამდებობას აღწევს, ღვთის ნებით, ამჟამად დავთარდარ-ოღლუ გადაყენებულია. ამ გამარჯვებისა და სიხარულის ამბავი სტამბოლს რომ მიაღწევს, თქვენ დამასკოს გილაიეთს გიბოძებენ. თქვენ კარს მივეკედლები და წმინდა დამასკოს წავალ“-მეთქი. მან რომ თქვა: „მელექ-ფაშას ეახლე, მე ვერ წაგიყვანო“, მე, მწირმა, ვუთხარი: „თქვენ სამს შორის განსხვავება არ არის. ჩვენი ბატონი მეჰმედ-ფაშას დედა თქვენი და მელექ-ფაშას დედის ნათესავი არ არის, განა? განა დედაჩემიც მელექ-ფაშას დედა არ არის ისინი

შორებლები არ არიან. ჩვენ ვამაყოფთ იმით, რომ ჩვენი ბატონი მეკმედ-ფაშა დედაჩემის მხრივ არის ჩვენი ნათესავი და იბშირ-ფაშაც, დედის ხაზით, ჩვენი ალალი ნათესავია, თქვენ კი იმასაც და მეც უცხო-სავით გვექცევით“-მეთქი. მომადახა: „ჰაი, კი ავაზაკო! ხმა გაიკმინდე! მე დავთარდარ-ოღლუს ნათესავიც გამხადე და კიდევ მოგვარიგო“. მე მაშინვე წამოვდექი, ხელზე ვეამბორე და ვუთხარი: „თუ ალაჰის მოციქული გიყვარს, ფაშას მეგობრობის წერილი უბოძეთ და გადაყენებით დადარდიანებული მისი გული გაახარეთ; ღმერთი თქვენს ყოველ საქმიანობაში შემწეობას არ მოგაკლებთ და მეც ნადავლიდან საკმაო ნივთები მიწყალობეთ“. ეს რომ ვთქვი, ერთი ფარჩამოსხმული ცხენი, ერთი მსუბუქი კარავი და სამოცდაათი ოქრო მომცა. ეს, იმიტომ, რომ მისი სიკეთე სრულყოფილი იყო. აბაზა ხალხის ხისის² ტომიდან იყო. მეგობრობის წერილთან ერთად ბრძანება მივიღე და მის მესურსათე ალი-აღასთან ერთად ჩერქეშიდან გავედით. თან წავიყვანეთ ჩვენი მსახურები, წავიღეთ [აწ] განსვენებული ვარდარის მიერ ნაწყალობევი საქონელი. ჩერქეშიდან დასავლეთით [ვიარეთ და] 8 საათში სოფელ დოლშეჯაში მივედით. ქანგირის მიწაზე სამას ორმოცდაათკომლიანი, ბალ-ვენახიანი სოფელია. ჯამე და საკვირაო ბაზარია შემოსავლიანი, დასახლებული ადგილით. მესურსათე ალი-აღა აქ დარჩა. ჩვენ კი სოფელელთაგან ორმოცდაათი თანამგზავრი წავიყვანეთ და 8 საათში მესთი-ბეის სოფელში მივედით. ესეც ქანგირის მიწაზე მდებარე||კეთილნაშენი ზეამეთია. აქედან 9 საათმა მივედით სოფელ ალი ზაიმში. ანკარის მიწაზე, მურთათ-ოვას სასუბამიოში ასკომლიანი ზეამეთია. აქ შევხვდი ჩვენს ბატონ ფაშას. „კეთილი იყოს შენი მოსვლა, ჩემო ევლია! მტკიცე იყავ, როცა რამეს ესწოაფი. შენ ეს მითხარი, იბშირმა ვარდარი დაამარცხა?“ მე, მწირმა, ვუთხარი: „დიახ, დაამარცხა და გააცამტვერა ვარდარი, ქორ ჰუსეინ-ფაშა, ჰაჯრ-ოღლუ“. „ახლა კი გავიგე. რა დღეს მოხდაო?“ მკითხა. მე, მწირმა, ვუპასუხე: „მოწყალეო ხელმწიფევ, დღეს მოხდა“-მეთქი და დომხდარი ამბავი დაწვრილებით ვუეამბე. იბშირ-ფაშას წერილიც გადავეცი. ფაშამ რომ

454

420

წაიკითხა, ეწყინა. იმიტომ, რომ უფრო ადრე, სანამ ვარდარის დამარცხებას გაიგებდა, ბაკრ-ფაშა რახმებით გააგზავნა იბშირის წინა-აღმდეგ. რაც მოხდებოდა, მოხდეს, ბჭობა გამართული იყო და გადაწყვეტილი, რომ იბშირისათვის დაერტყათ. იბშირს შვიდი ათასი მართო ცხენოსანი დაედევნა. როგორც კი გაიგო იბშირმა ეს ამბავი, ჩერქეშიდან ყარამანიის ვილაიეთისაკენ გადასახვევ ადგილას მხარი იბრუნა და კალეჯიქის მხარეს ქესქინში შევარდა. ფაშამ სამი დღის სავალზე სდია და [იბშირის მიერ] დატოვებული ვარდარის, ქოფრულუსა და სხვათა ქონებიდან აუარებელი ბარგი აიღო დავლად. სამ დღეში მდინარე საქარიას ნაპირზე მდებარე სოფელ მერჯეში მოვიდა. ბეიბაზარის ნაპირში მდებარე ასკომლიანი სოფელია. აქ ერთი ჩალმიანი თურქი მოვიდა და ამბავი მოიტანა: „სამახარობლო, ჩემო ხელმწიფევ! იბშირ-ფაშას რაზმებმა ვარდარის დივანის განმგებელი ჰალილ-

ეფენდი იძულებული გახადეს აქეთ წამოსულიყო და ამგვარად მდინარე საქარიას ნაპირისაქენ მორბისო“, ეს ამბავი რომ აცნობა, დააჯილდოვეს. შვიდი რაზმი ბოლუქ-ბაშიებიანად ცხენებზე შესხდნენ, ამბის მომტანი კაცი მეგზურად გაიყოლეს და დილაადრიან ქენებით მიაღწიეს ერთ სოფელს, რომელსაც ბახიშლრ ეწოდება. სოფლიდან ისევ მოვიდა თურქი და თქვა: „აბა, ალებო, ამ სოფელში არიან ვარდარის დამარცხებული, მეამბოხე რაზმები; იბშირს ბრძანება გაუცია მათ საწინააღმდეგოდ მთელი ხალხის გამოსვლისა და ეხლავე დაეხით თავსო“. ჩვენმა რაზმებმა მაშინვე დაჰკრეს სოფელს. ბრძოლას რომ შეუდგნენ, მიუხედავად იმისა, რომ სოფელში მყოფმა რაზმებმა ყვირილი ასტეხეს, ჩვენ იბშირ-ფაშას რაზმები ვართო, ჩვენი რაზმები არ მოტყუვდნენ და დაარბიეს. ათი რაზმი ამოარჩიეს და ვარდარის დივანის განმგებლის წინააღმდეგ გაგზავნეს. მდინარე საქარიას ნაპირზე წამოეწიენ. ||ჰალილ-ეფენდიმ, რომელიც ბრძოლის დროს საფრთხეში აღმოჩნდა, ცხენი მდინარე საქარიაში შეაგდო. ერთი გმირი ცხენით დაედევნა და ნიქსარელი ჰალილ-ეფენდი შუბით ცხენიდან გადმოაგდო. წყლიდან რომ გამოიყვანეს, ხელები უკან გაუკრეს. საწყალი ჰალილ-ეფენდი. ასეთ უმწეო მდგომარეობაში მოჰგვარეს ფაშას. მან რომ ფაშას უთხრა: „მოწყალეო ხელმწიფე! ნიქსარიდან არზრუმისაკენ რომ მიდიოდი და შემდეგ მოდიოდი, ჩემ სახლში გაჩერდი. რაც შემემლო, პატივი გეცი და სამსახური გაგიწიეო!“ ამაზე [ფაშამ] ჰკითხა: „შენი ქონება სად არისო“. მან თქვა: „აი, სამი ათასი ოქრო და ორმოცი ქისა მაქვს თან. ამდენივე ფული მაქვს ანკარაში მუთეველრ ჰასან-აღასთან“. მისი ხაზინადარისაგან ხელწერილი მიიღეს. იგი (ჰალილ-ეფენდი), მისი ხაზინადარი და ჩიბლაქ ალი-აღა და-

455

421

ხოცეს და მათი თავები ამირახორ-აღას გაატანეს სტამბოლში. დაიწერა ბრძანება, რომ ალაჯა ათლრ ჰასან-აღას არა მარტო [ფული] მიეღო ჰალილ-ეფენდის ბარათის მიხედვით მისი მუთეველრ ჰასან-აღასაგან, არამედ შეეპყრო კიდევაც იგი. საქარიას ნაპირას სამხრეთისაკენ ვიარეთ სამასი მეომრითურთ და დაბა ადაში ნაჰიეში მდებარე შინექჯრ აჰმედ-აღას სოფელში მოვედით. ბაღ-ვენახიანი სოფელია გორაკის ძირას. აქედან ესთანოზრისაკენ გადავედით და იქიდან სამხრეთისაკენ რომ ვიარეთ, მოვედით სოფელ ერქექ-სუში. იგი ადრეა აღწერილი [ჩვენს მიერ] აქედან კი ქალაქ ანკარაში მოვედით; როგორც კი ქალაქში შევედით, ჯერ შარიათის სასამართლოში მივედით და პატიოსანი ბრძანება მოლას ვუჩვენეთ. როდესაც წაიკითხეს და გაიგეს, შიგ რაც ეწერა, მუთეველრ ჰასან ჩელები სასამართლოში ჩააბარეს [ალაჯა ათლრ ჰასან-აღას]. [ალაჯა ათლი] ჰასან-აღა ჰასან ჩელების სახლში გაჩერდა მე, მწირი, კი მსახურებიანად ვესტუმრე ქედერ-ზადე-ეფენდის, რომელმაც ადრე ჩემი ქონება უანგაროდ შეინახა და გულითადი მეგობარი იყო. მისთვის ჩაბარებული მთელი ჩემი ტანსაცმელი და ბარგი მოიტანა და გადმომცა ერთი ბოხჩა თეთრქობიანი ქვედა საცვალი და პერანგი, ათი თოფი შალი და ერთი مفتاح წიგნი⁴. მეორე დღეს

[ალაჯა ათლრ]ჰასან-ადამ მუთეველრსაგან ბარათის მიხედვით მთელი ქონება მიიღო და როდესაც ფაშასთან იმ ბორკილებში ჩასმული საწყალის წასაყვანად გამობრუნდა, ჩვენი სახლის პატრონმა, გულუხვმა ქედერ-ზადემ ჩვენი მძიმე ბარგის შესამსუბუქებლად ორი სატვირთო ცხენი გვაჩუქა. ავკიდეთ ჩვენი ტვირთი, სახლის პატრონს გამოვეთხოვეთ და ანკარიდან ხელმეორედ მოვედით ესტანოზში. აქედან ისევ ჩრდილოეთით ვიარეთ ვაკე ველებზე და 8 საათში გადავიარეთ აიაშის უღელტეხილი; თუმცა, წვიმამ გაგვაწვალა. დაბა ადაში მოვედით. ანკარის სანჯაყის მიწაზე მდებარე ვაკუფია ორი წმინდა ქალაქისა – მექასი და მედინასი. ბაღდადის ალას განმგებლობა და ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა. ციხე დანგრეულია. ქეთხუდა ჰყავს. ათასი სახლი და ათი მეჩეთი აქვს. გულისგამხარებელია მის სავაჭრო რიგებში მდებარე ჯამე, მეჩეთი, ფუნდუკი და აბანოები, ხონთქრის აბანო და მცირე ბაზარი. აქა-იქ აქვს ბაღ-ვენახი, მაგრამ რადგანაც ხევებიან და გორაკებიან ადგილზე მდებარეობა, მძიმე ჰაერია. ქალაქი კი კეთილმოწყობილია. ირგვლივ ფერდობებია. აქ არის ემირდედეს საფლავი და შეიხ ბუბარელის წმინდა საფლავს, რომელიც გაღმა, დასავლეთ მხარეს მდებარე მთაზეა. აქედან გზა განვაგრძეთ და ქალაქ ბედაზარს მივადღიეთ. ჩვენი ბატონი ფაშა აქ ვნახეთ და მუთეველრ ჰასან ჩელები მას ჩავაბარეთ. მთელი ქონება მიიღო, გაათავი-

422

სუფლა, საპატიო ხალათი უბოძა და ანკარისაკენ გაისტუმრა. მე, მწირი, კი ამ ქალაქის დათვალიერებას შევუდექი.

ბედაზარის აღწერა: მისი პირველი ამშენებელი ჩემთვის ცნობილი არ არის, მაგრამ, მისი პირველი დამპყრობია ქუთაჰის ერთ-ერთი ბეგის – გერმიანთა გვარის იაკუბ შაჰის ვეზირი დინარ ჰეზარნი. ამიტომ ქალაქს გერმიან ჰეზარნსაც უწოდებენ. კვირაში ერთ დღეს კარგი და ყოველმხრივ შემკული ბაზრობა იმართება და ყოველგვარი ძვირფასი ნივთები იშოვება. რადგანაც მოსახლეობის საქმიანობაა თივთიკის თხის [მომრავლება], მის ბაზარზე მრავლად იყიდება ამ მატყლის ძაფი – მუშტარი ჰყავს, წელიწადში ათასი კანთარი შალის ძაფი იყიდება. არ შეიძლება, რომ უხეში შალი იყოს, მხოლოდ მშვენიერი და ნარჩევია. გარშემო სოფლებიდან ყოველ კვირას ათი ათასი კაცი იყრის თავს ბაზარში. ქალაქი ანატოლიის მიწაზე, ანკარის სანჯაყის საზღვრებში მდებარეობს და ვინც სტამბოლში შეიხ ულ-ისლამი გახდება, მისი სახასო ადგილია. სულთნის სახასოებიდანაა გამოყოფილი. მის მმართველად მუფთის მიერ დანიშნულია სუბაში. ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა. მის ყადის შვიდი ქისა აქვს წლიური შემოსავალი. ტამლის ემინი, სიფაჰიების ქეთხუდა და იანიჩართა სარდალი ჰყავს, მაგრამ ციხისთავი და მეციხოვნეები არა ჰყავს. მისი ციხის შენობა ხევშია, ხოლო [ქალაქი] ორი მხარე მდებარეობს კლდეზე, რომელსაც ქედი თევზის ზურგს მიუგავს. მისი სიდიდის შესახებ არაფერი ვიცი. ქვემო ქალაქი ორ ფართო ხეობაში მდებარეობს, ოცი უბანი და ორმოცდაერთი მიჰრაბი აქვს. || თუმცა, მაინცდამაინც

ბრწყინვალე ჯამეები არაა. ლამაზია ჯამე, რომელიც სავაჭრო რიგებშია. სულ სამი ათას სამოცი ორსართულიანი სახლია. კედლები აგურისა აქვთ, სახურავები – ყავრისა. მედრესე, ჰადისების სახლი და ყურანის საკითხავი სახლი აქვს, რადგანაც ცოდნის მაძიებელი საკმარისია და ულემა – ბევრი. მათი მედრესე ქვით არაა აშენებული. სამოცდაათი სასწავლებელია ყმაწვილებისათვის. ყმაწვილები ფრიად კეთილშობილნი, წესიერები არიან და შვიდასზე მეტი ყურანის ზეპირად მცოდნეა. ერთი ისეთი შეიხ ულ-ისლამი ჰყავს რომ მასთან მეცნიერულ კამათში უმწეოა ყველა ულემა. ნაკიბ ულ-ეშრაფი დიდად განსწავლული არაა, მაგრამ ფრიად კეთილშობილი და დიდსულოვანი პიროვნებაა. მოსახლეობა უმეტესად ულემია. სიფაჰიკი – ბევრი, ყველანი ფერად-ფერად შალს იცვამენ. მათ ქალებს სულ „მუმეიზი“ შალი აცვიათ. რადგანაც თურქების ქალაქია მოსახლეობა ოღუზთა მოდგომისაა და თურქი ხალხი რომ გიხსენოს ვინმემ, ესენი დაგიდგებიან თვალით. შვიდი ფუნდუკი აქვს. სავაჭრო რიგებში ერთი მშვენიერი ფუნდუკი დამწვარია. აბანოები და ექვსასი დუქანი აქვს. ბა-

ზარზე; ყასბების რიგში გამავალი ხევის ნაპირებზე საკვირაო ბაზრობა ეწყობა. ეს ხევი ქალაქის ქვემოთა მხარეს მიედინება, ერთ მდინარეს უერთდება და ის კი საქარიაში ჩადის. რადგანაც ქალაქი მალღობ ადგილზე მდებარეობს, შარაგზები ქვიშიანია და მოუკირწყლავი. მცხოვრებლები სტუმართმოყვარე და დიდსულოვანნი არიან მათი ქალები – ფრიად ზრდილი და უმწიკვლოები.

რა არის ქების ღირსი: ბალ-ვენახი ბევრი აქვთ. მათ ბოსტნებში ერთნაირი ჯიშის ნესვი მოდის ისეთი, მისი სიტკბო ადამიანს ტვინში აუვა. მუმეისა და ამბრის მსგავსი ნახი სურნელება აქვს. ქალაქის მოსახლეობა უმეტესად ამ ნესვით ხარშავს ტკბილ ფლავს და შიგ დარიჩინსა, და მიხაკს ურევს. მოავიას მიერ გამოგონილ ფლავზე გემრიელი გამოდის⁵. ერთი ჯიშის მწვანე, მრგვალი მსხალია ისეთი, რომ ოთხი-ხუთი ცალი ერთ ოყას იწონის და ფრიად სასიამოვნო და წვნიანია. მრავალი ათასი ყუთი ბამბაში შეფუთული მსხალი ძღვნად მიდის სტამბოლის სასახლეში. გარდა ირანისა, ამ მსხლის მსგავსი სხვაგან არსად მინახავს. ერთგვარი შავი ქერი მოდის, რომელიც ძალზე ცხიმოვანია. სიფრთხილეა საჭირო, რომ ცხენს ბევრი არ მიეცეს. [ქალაქის] ველზე მოდის ბრინჯი, რომელიც ძალიან კარგად მწიფდება. ერთი სიტყვით, ვრცელი და სურსათ-საქონლის სიიაფით განთქმული ქალაქია. ერთი წმინდა საფლავია, რომელსაც შეიხ ივაზ-დედე ეწოდება.

ამ ქალაქში სამი დღე რომ გავატარეთ||და ვისვენებდით, სტამბოლიდან მაცნეები მოვიდნენ. მე, მწირს, და ფაშას წერილები მოგვიტანეს ჩემი ბიძებისაგან, მემიქსადე-ეფენდისა და აბდ არ-რაჰიმ-ეფენდისაგან. ფაშასთან მოსული [წერილის] შინაარსი შემდეგი იყო: „თქვენი მონა-მორჩილი ევლიას მამა გარდაიცვალა. მთელი უძრავი: ქონება და ნივთები მისი დედინაცვლის, დებისა და სასამართლოს მიერ დანიშნული მზრუნველის ხელშია დაცული. ვთხოვთ თქვენს კეთილ-

შობილებას, რათა თქვენთვის მლოცველი ევლია ჩელები გამოუშვათ და ცოტა ხნის შემდეგ, როდესაც თავის საქმეებს მოაგვარებს, ისეც იახელით“. ნათესავების მიერ ჩემთვის გამოგზავნილ წერილში კი შემდეგი ეწერა: „თქვენ კარგად იყავით და მამათქვენი გარდაიცვალა, ღმერთმან...!“ ეს ამბავი რომ შევიტყვე, თავზარი დამეცა წერილი ფაშას ვაჩვენე. მანაც თავისი წერილი მაჩვენა და ძალიან დამწუხრდა. იმ პირობით დამითხოვა, რომ ისეც იმ ადგილას დავბრუნდებოდი და მეც ხელზე ვემთხვიე. თავისი ქეთხუდა და ხახინადარი მოიხმო და გზის სახარჯოსთან ერთად ორი ქეჭვილანის ჯიშის ცხენი და ორი მონა მიწყალობა. სხვა სურსათ-სანოვაგეც მოვამზადე, ჩვენ ბატონ ფაშას გამოვეთხოვე და შვიდი მონის თანხლებით გზას გავუდექი.

424

XCIV

ათას ორმოცდათვრამეტი (1648) წლის ჯუგადა ალ-ახირის (ივნისი) თვეში ანკარის ბეიბაზარიდან სტამბოლისაკვე გამგზავრება

ბეიბაზარიდან ჯერ ჩრდილოეთისაკენ გავწიეთ. მშვენიერი ამინდი იდგა. კეთილმოწყობილი, გაშენებული მიწა-წყალი გავიარეთ და 9 საათში სოფელ სარილარში მივედით. იალაღი ვრცელი აქვთ და ასკომლიანი კეთილმოწყობილი სოფელია. ამ ადგილას არის ძლიერი, ჰამზა-ზადეს მიერ ხორასნული წესით დამზადებული კირის ხსნართა და „რიხ“-ით¹ აშენებული დიდი ზღუდე, რომელიც თითქოს მაღალი მთის ნაწილიაო, ისე მოჩანს.

აქედან 7 საათში მივედით სოფელში, რომელსაც ქოსებეიხან² ეწოდება. იგიც ერთ ხეობიან მიწაზე მდებარეობს; ასკომლიანი, კეთილმოწყობილი სოფელია. მისი მცხოვრებლები გათავისუფლებული არიან ურფის გადასახადებისაგან.

რადგანაც სულთან აჰმედ-ხანის² დროს აქ აჯანყებულებმა ერთი ქარავანი დაარბიეს და ორიათასზე მეტი ღვთისმოსავი ხმლით აკუწეს, განსვენებულმა ნაზიფ-ფაშამ³ ციხის მსგავსი დიდი ფუნდუკი ააშენა, სოფლის მცხოვრებლები ჩაასახლა და სოფელიც თანდათან გაიზარდა. ჯამე, ფუნდუკი, საქველმოქმედო ნაგებობა, აბანო და მცირე ბაზარი აქვს. მისი ყურძნის მწნილი ფრიად ქებულია. ანატოლიის ქვეყანაში მისი ფუნდუკის ბადალი არ მოიძევება; მხოლოდ დამასკოს მახლობლად მდებარე უზარმაზარი „ხავერდეს“ ფუნდუკი თუ იქნება ასეთი. მოლურჯო ტყვიით გადახურული, კეთილმოწყობილი, მყუდრო, თეთრი ფუნდუკია, რომელსაც აქვს მრავალი ოთახი, საჯინიბო, რომელიც ორი ათას ცხენს იტევს, ცალკე თავლა აქლემებისათვის, ველივით ვრცელი მოედანი.

იქიდან ისეც ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და 6 საათში სადგურ ნაზილლი-ხანში მივედით. ბაღ-ვენახი აქვს. ვერხვის ხეებიან ხეობაში მდებარე ასკომლიანი, პატარა აბანოიანი, გადასახადებისა და ბეგარისაგან გათავისუფლებული მუსლიმური სოფელია. მისი განმგებელიც

ნაზიფ-ფაშას მოურავია. ეს ფუნდუკიც ნაზიფ-ფაშას ქველმოქმედებაა. საუცხოო, დიდი საქველმოქმედო ნაგებობაა, რომელიც ზუსტად თხუნელას სახლივითაა დაგეგმილ-აშენებული. სულ ას ორმოცდაათი ოთახი აქვს. ამასაც ერთი სასადილო აქვს, სადაც ყოველ გამვლელ-გამომვლელს მესტუმრეები თითო პურს, ერთ ჯამ წვენს, ერთ ქონის სანთელს აძლევენ და ემსახურებიან, აქედანაც დავიძარით და მოვედით თურბელნ ქოძლუქის ციხეში.

425

მისი აღწერა: ამ ციხეს „თორბალნ ქოძნიქსა“ და „თურბალნ ქოლიუქს“ უწოდებენ. მაგრამ მისი სწორი სახელი თურბელი ქოილუქია. ამ სახელის დარქმევის მიზეზი ისაა, რომ აქ დაკრძალულია წმინდანი აკ შამ სედ-დინი⁴. მაგრამ ბიზანტიურ მატრიანებში ციხეს ალექსანდრონოსს უწოდებენ.

ბრუსის ხელმწიფეების მიერ არის აშენებული. ეს ციხე ჰიჯრით 712 (1312–1313) წელს დაიპყრო ოსმან-ყაზიმ. ბოლუს სანჯაყის მიწაზე მდებარეობს და ასორმოცდაათახიანი ადგილია ნაპიეს ყადისა. ქეთხუდა-ფერი და ქეთხუდა-სარდალი ჰყავს. ცამდეაწვდილ კლდეზე დგას ციხე და რადგანაც ცარიელი, დანგრეული და მიტოვებულია, არც ციხისთავი ჰყავს და არც მეციხოვნეები. ამ ციხის ორი მხარე კლდიანი, მთიანი და ვენახებიანია. ქალაქში ერთი ხევი ჩადის, რომელიც მთებიდან ეშვება და ფიჭვის ღარებში მიედინება უკვდავებას წყალია. ძველი და სასიამოვნო ქალაქია და მისი მცხოვრებლები ყველანი თურქები არიან. სულ ორიათასამდე ფიჭვის ყავრით გადახურული კოხტა სახლია. სულ თვრამეტი მიჰრაბი აქვს. ქალაქში რვა უბანია. რადგანაც ზოგიერთი უბანი ციცაბო კლდის ძირას ძევს, კლდეებიდან ქალაქში განუწყვეტლივ ცვივა კლდის ნატეხები, მაგრამ წმინდანი აკ შამს ედ-დინის მადლით არც ერთი სულიერს ხიანს არ აყენებს. სადაც დაეცემა კლდის ნატეხი, იმ ადგილსავე გაჩერდება. ასეთი კლდეების ძირში ორასი სახლი დგას. ოცამდე სასწავლებელია ყმაწვილებსათვის. მედრესე და მისთანები არა აქვს. ერთი მშვენიერი აბანო აქვს. ჰაერი კარგია. მის ხევი წყლის წისქვილებია. სულ სამოცდათხუთმეტი დუქანი აქვს. რადგანაც უმეტესად ცხენის ლამაზ ჩულებსა და თოფრაკებს ამზადებენ, ამიტომ უწოდებენ „თორბალნ ქოძლუქს“⁵. აქაც არ არის კვალი იმისა, რომ ებრაელებსა და ბერძნებს ეცხოვროთ.

460

461

XCV

ქოძლუქის წმინდა ადგილები

უპირველესად ყოვლისა, საიდუმლოებათა წყარო, ღვთისმოსავთა მფარველი, დიდკაცთა წინამძღვარი, სრულყოფილობის მწვერვალი, ხალხის მოძღვარი, ჭეშმარიტებათა მქადაგებელი, ღმერთის მოტრფილე ფირი, ქვეყნიერებისა და სარწმუნოების სულთანი, კაფის მთის ნამდვილი ფასკუნჯი – მისი უწმინდესობა შეიხი აკ შამს ედ-დინ მეჰ-

მედ ბენ ჰამზა. დამასკოში დაიბადა და მისი უდიდებულესობა [ხალიფა] აბუბაქრ სადიკის¹ – ალაჰიმცაა კმაყოფილი მით – შთამომავა-

426

ლია. ამას ისიც ადასტურებს, რომ მას თითის ერთი სახსარი აკლდა. მას შემდეგ, რაც იგი გაპატიოსნდა ბაღდადის ციხეში დასაფლავებული შეიხ შეჰაბ ედ-დინ სუჰრვერისთან საუბრით, რუმში მოვიდა და ანკარაში ჰაჯი ბაირამ-ველის თანამოსაგრე გახდა. სტამბოლის დაპყრობისას [სულთან მეჰმედ] ფათიჰს ახლდა სტამბოლის დაპყრობის დღე უწინასწარმეტყველებია: – „თუ ღმერთმა ინება, ეს ციხე 857 (1453) წლის რეზი ულ-ევველის [მარტი] თვეში იქნება დაპყრობილი“, მაღალი ღმერთის ნებით ეს წინასწარ განსახდვრული დაპყრობაც იმ დღესა და საათს აღსრულდა². ამ ქალაქში ხეებით დაფარულ სასეირნო ადგილას არის დასაფლავებული თავის კეთილმოხილ შთამომავლებთან ერთად.

მისი უწმინდესობის, მოციქულის ანსარის – მამა იობის წმინდა საფლავის ადგილმდებარეობაც, რომელიც ჩვენ თავის ადგილას დაწვრილებით აღვწერეთ, ამ ადამიანს მიუთითებია; როდესაც ის ადგილი გაითხარა, იქ აღმოჩნდა იობის საფლავი და წარწერა. თავისი დროის მწვერვალთა მწვერვალი იყო. მრავალ წიგნი აქვს შეთხზული. აექიმო მეცნიერებაში მეორე ლოკმანი იყო, მის შემდეგ, მისი კეთილშობილი შვილი, „იოსებ და ზულეიხას“³ შემთხვეული აჰმედ ჩელები, სტამბოლში ადა სოფიას წმინდა ჯამეში „იოსებ და ზულეიხას“ რომ თხზავდა, თავისი მამის თანამდებობა და მისი მემკვიდრეობა არ ინდომა და ყველა დერვიშის ნებით ეს თანამდებობა მის უწმინდესობა საად ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინს დარჩა. იგიც თავისი მამის გვერდით არის დასაფლავებული – ალაჰმა აკურთხოს მათი საიდმლოებანი.

462

შეიხი ფეზლ ულ-ლასჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი ღვთისმეტყველი იყო. მრავალი ათასი ადამიანი დამოძღვრა და თავისი მამის ადგილი ეკავა. მისი საფლავიც მამის გვერდითაა.

შეიხი წურ ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი თუმცა ბრუსაში წავიდა და სასწავლებლად, მაგრამ იქ კალმის სათლელი დანა მუცელში იტაკა და გარდაიცვალა, ბრუსაში ზეინილერის [უბანშია] დასაფლავებული.

შეიხი ჩელები ემრ ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი მამის გზით არ წავიდა, მუთვეელი გახდა და ნეკრესის ავადმყოფობით გარდაიცვალა. თავისი მამის გვერდითაა დასაფლავებული. მართლაც, რომ ქვეყნის დამამშვენებელი ერთი ტომი მატიანე აქვს.

შეიხი ნასრ ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი ირანში წავიდა სასწავლებლად და შვიდი წლის მოგზაურობის შემდეგ თავრიზში გარდაიცვალა. ბევრს ირანში იგი შემს თავრიზელის შვილად მიაჩნია და სალოცავად დადიან. მაგრამ შემს თავრიზელი⁴ უცოლო რომ იყო, კონიაში მოვიდა და მისი უწმინდესობა მევლანა⁵ დამოძღვრა. შემდეგ

427

მეკლანას ერთ-ერთმა შვილმა შემსს თავი მოსჭრა, ხელში აიღო, ბევრი იარა და ქალაქ ხოიში მივიდა. ამბობენ, რომ ახლა ქალაქ ხოიში ასვენიაო. ასე ნაადრევად, უცოლშვილოდ გარდაიცვალა მისი უწმინდესობა შემსი. ხოჯა ნასრ ედ-დინ შემსი ებეიზის შვილია.

463

შეიხი მეჰმედ ნურ ულ-ჰუდა ბენ აკ შემს ედ-დინი მისმა უწმინდესობა შემსიმ ჯერ კიდევ ამ პიროვნების დაბადებამდე იწინასწარმეტყველა რომ იგი ღვთის გლახა გახდებოდა. მისი დაბადებისა და დავაჰკაცების შემდეგაც კი თავის სხვა შვილებს აფრთხილებდა: „ნურ ულ-ჰუდას განდიდებას ერიდეთო“. ეს ადამიანი ჯამეში რომ შედიოდა, რადგანაც წინასწარმეტყველობდა – ეს სასამოთხეა, ეს საჯოჯოხეთეო, მამამისმა მას აკრძალული საჭმელი აჭამა და||მოაშლევინა. მისმა უდიდებულესობამ [სულთან მეჰმედ] ფათიჰმა მულქად უწყალობა სოფელი ევლექი. იქ გარდაიცვალა და იქვეა დასაფლავებული.

შეიხი მეჰმედ ჰამდ ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი: ზემოთ აღნიშნულია, ის ამბავი, რომ ამ პიროვნებამ არ მოისურვა თავისი მამის თანამდებობის დაკავება და წერდა „იოსებ ზულიეჰადა“ წოდებულ თხზულებას, ამბობენ, რომ როდესაც იგი დედის სამოში იყო, მამამისს დედისათვის ხელი მუცელზე დაურტყამს და უთქვამს: „ჰაი, ჩემო ბრძენო არისტოტელე, მეცნიერო, პოეტო, მთხზველო, მწერალო შვილოო“. ღვთის სიბრძნით, ეს ადამიანი დაბადებიდან რვა წლისა რომ იყო, [ლექსების] „დივანი“ ჰქონდა [დაწერილი] და შეთხზული „ლეილა და მაჯნუნის“ წიგნი, აგრეთვე, „მევლუდ მენზუმი“. მისი „იოსებ და ზულიეჰა“ ისეთი ქმნილებაა, რაც ადამიანის ძალ-ღონეს აღემატება. მართლაც რომ იმის ნათქვამია, ვისაც ღვთით მონიჭებული მაღლი მოჰყვინა, ამ ადამიანმა სამოცი წელი იცოცხლა და 853 (1449–1450) წელს რომ გარდაიცვალა, მამამისის გვერდით დაასაფლავეს. ას სამოცდაათამდე დიდი და პატარა წიგნი აქვს. მაგრამ მეტად განთქმულია მისი „კიაფეთ-ნამე“ და „იოსებ და ზულიეჰა“. ალაჰის ცხონება იყოს მასზე. ამ [კაცის] თვალისჩინია მეჰმედ ჩელები ჰამდ ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი. ეს ჩელები იმ ხანაში ძვირფასი მარგალიტივით გამოჩნდა. ქვეყნის დამამშვენებელი სწავლული იყო. ყველა არაბი და სპარსელი სწავლული უმწეო იყო მისთვის პასუხი გაეცა. თავისი დროისათვის იგი თითქოს იმამი აზამი⁷ იყო. მოკლედ, ყოველ მეცნიერებაში მიუწვდებოდა ხელი და განსაკუთრებით წერის ხელოვნებაში იყო მაკუთ მუსთასიმისა და ხათათ იბნ მაკლასავით⁸ დაოსტატებული. ვწუხვარ, რომ ამ ჩელების წმინდა საფლავი თუქრბედარებმა არ იცოდნენ, რადგანაც პატივისცემი ადამიანები მაინცდამაინც არ გამოჩნდებიან ხოლმე.

428

შეიხი აბდ ალ-კადირ ბენ საად ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი: ეს წმინდანი აქ შემს ედ-დინის შვილიშვილი. თავისი დიდი მამის აკლდამის გარეთ ასაფლავია.

შეიხი აბდ ურ-რაჰიმ ბენ აკ შემს ედ-დინი წმინდან [აკ შემს ედ-

დინის [გარდაცვალებიდან] ორმოცი წლის შემდეგ იყო მისი მოადგილე. მისი შეთხზულია სუფიური მეცნიერების შესახებ წიგნი, რომელსაც „ვაჰდეთ-ნამე“ ეწოდება. წმინდან [აკ შემს ედ-დინისს გვერდით ასაფლავია. ალაჰის ცხონება იყოს ყველა მათხე. შეიხი სეიდ||სეჟინ სულთანიც აქ არის.

ამ ქალაქში ერთი დღე დავრჩით და საამურად გავატარეთ დრო. იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ [ვიარეთ] და 7 საათში თარაკლის ციხესთან მოვედით.

თარაკლი: ბრუსას მთავრის აშენებულია. ოსმან-ყაზის დაპყრობილია. საჰაქიმოა. ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა მისი ციხე ამჟამად გავერანებულია, მაგრამ დასახლება კი ვენახებიანი, ბაღებიანი, გამდინარე წყლებიანი, ხუთასამდე კეთილმოწყობილი, ყავრითა და კრამიტით დახურული სახლიანი და ფუნდუკიანი, ხევში მდებარე დაბაა. თერთმეტი მიჰრაბი და შვიდი უბანია. ლამაზია ჯამეც, რომელიც სავაჭრო რიგებში დგას. ერთი აბანო, ხუთი ფუნდუკი, ექვსი ყმაწვილების სასწავლებელი და ორასი დუქანი აქვს. რადგანაც ყველანი კოვზებსა და სავარცხლებს აკეთებენ, ქალაქს თარაკლისი უწოდებენ. რადგანაც მის მთებში მთლიანად ბზის ხეებია მცხოვრებლები მათ ამუშავებენ და არაბეთსა და ირანში გზავნიან. მისი ჰავა ფრიად მშვენიერია. მთები მთლიანად ტყე-ბუჩქით არის დაფარული და სანადირო ადგილებია. მისი ხევის წყალი [დაბაზე] რომ გაივლის, სხვა მდინარეს ერთვის და შემდეგ მდინარე საქარიაში ჩადის აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და 7 საათში ქივეს ციხეში მოვედით.

ქივეს ალქერა: მისი სახელი ქიქვედან წარმოდგება. იგი ალექსანდრე [მაკედონელის] ნათესავის, იზმიდის ციხის ამშენებელ ხელმწიფე ქალის – ქიქვეს ცხვრის მწყემსებისათვის განკუთვნილი პატარა ციხე იყო. ხელმწიფე ქალის სახელი დაერქვა. ბოლოს [სახელი] დამახინჯდა და „ქივე“ გამოითქმის. 712 (1312–1313) წელსაა ოსმან-ყაზის მიერ დაპყრობილი. ასორმოცდაათახჩიანი პატეოსანი ყაზაა. მის სანახებში, მდინარე საქარიაზე სულთან ბაიაზეთ-ველის საუცხოო და უზარმაზარი ხილია. ძველ დროს აქ დიდი ქალაქი იყო, მაგრამ მურადხან მეოთხის დროს მდინარე საქარია ადიდებულია და ქალაქი წაუღეკავს. შემდეგ ისევ გაშენდა. სამასი სახლი, ერთი ჯამე, ერთი აბანო, სამი ფუნდუკი, შვიდი ყმაწვილების სასწავლებელია. სახლები ყავრითა და კრამიტითაა დახურული. ქალაქი მდინარე საქარიადან ისრის

ერთ გასროლაზეა დამორებული ერთი კრამიტის სახურავიანი, ვეებერთელა ფუნდუკია||და მის ახლომახლო ოცამდე დუქანი დგას. რადგანაც ბაღ-ვენახი ბევრია, ყურძნის მწილი და საქარიას ნესვი განთქმულია, თითო ცხენზე ორი ნესვი იტვირთება; ძალიან დიდი და ტკბილი მოდის. ქივეს ხიდთან სულ ბოსტნებია. ხიდის ქვეშ გამავალი მდინარე საქარია ქვემოთ მთებში გადის, ქალაქ ბეიფაზარის ძირას გაივლის, მრავალ სოფელსა და დაბას რწყავს; შემდეგ კოჯაილის გაივლის და დაბა რაზვეში შავ ზღვას ერთვის. ამ დაბაში არიან სიფაჰიების ქეთ-

ხუდა, იანიჩარების სარდალი და ვაკუფების მუთეველი. მისი უწმინდესობა ბურჰანის წმინდა საფლავი: ოსმანთან ერთად მოსული ეს პიროვნება აქაა დასაფლავებული.

იქიდან ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ, ხიდზე გადავედით და საქარას ნაპირ-ნაპირ გავიარეთ ტყე, რომელსაც აღაჩდენიზი ეწოდება. ისეთი ტყეა, რომ ბევრი უცხო ქვეყნიდან ჩამოსული, რომლებიც აქაურობას არ იცნობდნენ, იკარგებოდნენ და გარეული მხეცების კერძი ხდებოდნენ. დაფნის, ღვიის, ფიჭვის, ცაცხვის ხეების ყვავილთა სურნელება ადამიანს ათრობს. მზე სრულიადაც ვერ ატანს შიგნით. ამ ხეივნებში მრავალი ათასი სახერხი წისქვილია ფიცრის საჭრელად და ხომალდებისათვის ხე-ტყეს ჭრიან. ეს მთები ოთხი სანჯაყის საზღვრებში მდებარეობს და მართლაც რომ ხეების ზღვაა¹¹. მისი ერთი მხარეა ბრუსის სანჯაყი, ერთი მხარე – იზმიდისა, ერთიც – ბოლუსი და კოჯაელისა, მისი შემოვლა მხოლოდ ერთ თვეში შეიძლება. მისი საუკეთესო ადგილებია ის ნაწილი, რომელიც ამ ქივეს გზაზე მდებარეობს. მესამე საათს, რაც ჩვენ ქივე დავტოვეთ, საქარიას ნაპირზე, ერთ ციცაბო კლდეზე დავინახეთ ჩობან-ყალა. პატარა ციხეა. შიგ ადამიანი-შვილის კვალიც არაა. დანგრეული და გავერანებული დგას თურმე ძველად ამ ციხეში იდგნენ ხელმწიფე ქალის – ქიქვეს მწყემსები და გამვლელ-გამომვლელთაგან ბაჟს იღებდნენ. მის ქვემოთ ზღვასავით მდინარე საქარიაა. უკან ციცაბო მთაა, ხოლო გზა – ძალიან ვიწრო და ჯოჯოხეთური, ამიტომ ხალხი იძულებული იყო ბაჟი გადაეხადა. ეს ადგილი რომ გავიარეთ დასავლეთით, არხინად შევექცეთ საუზმეს საქარიას ნაპირას, ყვავილნარებში და ნაკადულების პირას, სადაც მზე არ ატანდა. შემდეგ ლოცვა-ვედრება შევუთვალეთ შემოქმედს, ავიყარენით, კიდეც 4 საათი ვიარეთ და დაბა საბანჯაში დავისადგურეთ. იგი აღრე||აღწერე, როდესაც არზრუმში მივდიოდი. კვლავ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და იზმიდის ციხეში მოვედით. ესეც ადრეა აღწერილი ჩვენს მიერ. აქედან ჰელექეს ციხისაკენ გავედით, ისეც დასავლეთისაკენ ვიარეთ რამდენიმე საათი და დაბა გექბოზას მოვედით. ესეც აღწერილია. შემდეგ მოვინახულეთ ქემიქლრ ალი-ბაბას [საფლა-

466

430

ვი]. კვლავ დასავლეთით წავედით და გავიარეთ სოფელი ფენდიქი, კართალი, ბოსთანჯი-ბაშის ხიდი და კადიქრმს მივალწიეთ. შემდეგ, 1058 (1648) წლის ჯუმადა მეორის თვის ბოლოს (შუა ივლასი), დიდება ღმერთს, ჯანმრთელად და მშვიდობით ჩავედით ძველ და დიდ ქალაქ სკუტარში. სამოთხის ბაღის მსგავსი, დედამიწის ზურგზე უზადლო, მშვენიერჰაერიანი და შენობებიანი ქალაქია. ისიც ყოველი წვრლმანითურთ აღვწუსხე პირველ ტომში კონსტანტინიეს¹² აღწერისას. ალაჰის სახელი ვახსენეთ, ყველა ცხენი და ჯორი, ბარგი-ბარხანა ხომალდებზე დავტვირთეთ, ღმერთს მინდობილნი სტამბოლის უბეზე გავედით და შევედით უზადლო ქალაქში, უდიდესი, სახალიფოს გულში; ბედნიერების ქალაქ სტამბოლში.

დიდება ღმერთს, ჩემი მხეველებითა და მსახურებითურთ ჩვენს

სახლში მივედი და პირველად ჩემი კეთილი დედის პატიოსან ხელებს ვემთხვიე. შემდეგ დებს დავუკოცნე შუქიანი თვალები. ისევ შევჯექი ცხენზე, აღთქმა შევასრულე და მისი უწმინდესობა უფალ ეღუბ ანსარის წმინდა საფლავი მოვილოცე. იქ ჩემ მიერ აღთქმული ერთი ზვარაკი ალაჰისათვის დავკალით და დავურიგეთ იმათ, ვისთვისაც იგი განკუთვნილი იყო. წმინდა ეთუბის ძლევა მოსილი სულისათვის დავიწყე პატიოსანი ხათმი და სახლში მოვედი. იმ ღამეს დავწექი, მშვიდად დავიძინე და სიზმარში ჩემი საყვარელი, ცხონებული მამა ვნახე. „კურთხეულ იყოს შენი მოგზაურობა, ვაჭრობა და წმინდა ადგილების მოლოცვა. ალაჰის მოციქულიმც იყოს შენი შემწე. კეთილი იყოს შენი მოსვლა; დიდება ღმერთს, რომ ხელცარიელი არ დაბრუნდი. ერსულთნის გზაზე პატარა ვაჟკაცი გამხდარხარ!. ჩვენი ღოცვა-კურთხევა არ დაივიწყო“. თქვა და მე, მწირს, ალაჰის სახელის ხსენებით სამჯერ წამაკითხა სურა: „თაქასურ“-ი¹⁴. დილაადრიან რომ გამეღვიძა, ნათესავები ჩავსხედით ნავში, უნკაფანიდან გავედით და მივადექით სასაფლაოს, რომელიც თერსანეს უკან მდებარეობს. პირველად ჩვენი საყვარელი მამის საფლავი მოვილოცეთ, სამჯერ წავიკითხეთ სურა „თაქასურ“ და შევუდექით წმინდა ხათმს. შემდეგ მოვილოცეთ ჩვენი წინაპრები, რომლებიც [სულთან მეჰმედ მეორე] ფათიჰის დროიდან მოყოლებული აქ არიან დასაფლავებული.|| დამწუხრებულნი დავბრუნდით სახლში. განსვენებული მამის მიერ ჩემთვის დატოვებული ქონება მივიღე, ყველა ჩემ მეგობარსა და ამხანაგს შევხვდი და გულითად საუბარს შევუდექით.

როდესაც მე, მწირი, არზრუმის ამ მოგზაურობიდან ვბრუნდებოდი, ვნახე, რომ ჯივან კაფუჯი-ბაშის სასახლის წინ ერთი ისეთი მაღალი სასახლე აუშენებიათ, ცას ებჯინებოდა. ამ მომხიბლველ სასახლეს რომ ვათვალიერებდი, გამოჩნდა ერთი კარისკაცი და მითხრა: მოზრ-

ძანდით, მისი აღმატებულება ეფენდი გთხოვთო. მე, მწირმა ვუთხარი: „ვინ არის შენი ბატონი“-მეთქი. პასუხდ მომიგო. „ხონთქრის ხოჯა და ამ სასახლის პატრონიაო“. მე, მწირი, კიბეზე ავედი და მის მაღალ დივან-ხანეში შევედი. რას ვხედავ სამოცდაათ-ოთხმოცამდე სიასამურის ქურქიანი მსახური გარს შემოხვევიან რჩეულ ახალგაზრდებს და დგანან. დავინახე, რომ შემალღებულ, საპატიოთ ადგილზე შავწვერა ვაჟკაცი ზის, რომელსაც ულემას პატარა ჩალმა ახურავს. მაგრამ, არ ვიცი, რომელია სახლის პატრონი. ყველა იქ დამსწრეს თავაზიანად მივმართე: „მშვიდობა იყოს თქვენდა, ჰოი, ღვთის მოყვარულნიო!“ საპატიო ადგილზე მჯდომმა მითხრა: „თქვენდაც იყოს მშვიდობა, ჰამიდ-ეფენდის მედრესეში ჩემთან საწყალ შეიხ-ზადესთან, ერთად ნამყოფო, საყვარელო ამხანაგოო“. ფეხზე წამოდგა და ხელი ჩამომართვა. ერთმანეთს გადავხვით და გადავკოცნეთ. მაგრამ, ღმერთმა იცის, რომ ვერ ვიცანი. „ო, ჩემო ძვირფასო! უბრალო კაცი იყავი და დარბაისელი გამხდარხარ. ეს რა უცხო სახით მოგვესალმე?“, თქვა. მაშინვე მივუჯექი და ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ, ძველო მე-

გობარო, ძვირფასო, ამხანაგო, ჩემო ძვირფასო შეიხ-ზადე“-მეთქი. „კეთილი იყოს შენი მოსვლაო“, თქვა. „ყავა და შარბათი მოიტანეთო“, ბრძანა. „რა არის, ამ სასახლეს რატომ ათვალიერებდიო“. მე, მწირმა, ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ, ორწელიწადნახევარია, რაც ამ ქალაქიდან დავთარდარ-ზადე მეკმედ-ფაშასთან ერთად წავედი. ეს ნაგებობა არ მენახა. დიდება ღმერთს, რომ ასეთი კარგი შენობა აუგიათ, ღმერთმა აკურთხოს“-მეთქი. მისი [აშენების] თარიღი შემდეგი იყო: „კეთილად გაშენდა ეს სადგომი. კურთხეულ იყოს იგი“, 1054 (1644). მეორე თარიღი: „მუდამ მშვიდობითა და ბედნიერებით იყოს კურთხეული ეს ადგილი, 1054 (1644) წელი“.

ხოჯამ თქვა: „ევლია ჩელები, იმის გამო, რომ ერთად ვსწავლობდით მედრესეს კუთხეში, დიდებულმა ღმერთმა უხვ ცოდნასთან ერთად მიწყალობა ეს სასახლე და სკულტარში, ჩვენს ვილაიეთში და სხვა მრავალ ადგილებში – ჩიფთილიქები“-ო. ესა თქვა და ალაჰს ქება-დიდება მიუძღვნა. მე, მწირმა, ვუთხარი: „ღმერთმა ინებოს, ჩემო ხელმწიფევ! შენთან ერთად ვკითხულობდი საღვთო მეცნიერებას. მიწიერ ცხოვრებაშიც ვიქნები თქვენი სიმდიდრის მოზიარე“-მეთქი. ეს რომ ვთქვი, მითხრა: „ღმერთმანი, მესიამოვნა, რომ არ მომერიდეთ. აბა, აქ მო, ხაზინადარო!“||მიახლებულ ხაზინადარს ყურში რალაცა უთხრა. ცოტა ხნის შემდეგ მოატანინა ერთი ქისა ყურუში, ერთი სიასამურისქურქ-მოვლებული მწვანე შალის მოსასხამი, ყადის ფართო ხიფთანი, ერთის სიტყვით, თავით ფეხებამდე ერთი ხელი ტანსაცმელი მოატანინა და მიბოძა, საჭმელი რომ გეახელით, დავეთხოვე, წამოვედი და ქვევით

468

432

რომ ჩამოვედი, დავინახე რომ ცხენზე შესაჯდომ ქვასთან დგას მაკმუდნის სპილოს მსგავსი ქეკელიანის ცხენი; ვერცხლის უნაგირიანი, ვეზირების [შესაფერი] რახტიანი. ბიჭმა მითხრა: „ეფენდი, ესეც თქვენ გიწყალობათ“. მაშინვე შევბრუნდი ეფენდისთან და ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ! მიწიდან ამიყვანეთ, ამამაღლეთ და ქვეითი რომ ვიყავი, ცხენზე ამამხედრეთ. ღმერთი იყოს თქვენი კმაყოფილი“-მეთქი. მოწიწებით გამოვეთხოვე, ისევ შევჯექი ცხენზე და სახლში დავბრუნდი. ცოტათი რომ დავისვენე, სამხრის შემდეგ ორმოცდაათმა მეკურტნემ ერთის აურზაურით მოიტანა ბრინჯი, ყავა, შაქარი, ცვილის სანთელი, ცხიმი და ერთის სიტყვით, ნაირ-ნაირი საჭმელ-სასმელი. ჩემი ცარიელი სახლი მწყალობელი ღმერთის მადლით გაივსო. მე, მწირი, სიხარულით ცას ვეწიე, მოსულ კაცს შარბათი მივაწოდე და წავიდა. ღვთის სიბრძნით, მე, მწირს, კიდევ ორჯერ მომეცა შესაძლებლობა ხოჯასთან მივსულიყავი.

ბოლოს, კუნძულ კრეტადან შველის სათხოვნელად მოვიდა ჯარის ქეთხუდა ყარა მურად-ალა და მას მოსთხოვეს ათასი ქისა, ამდენივე, სურნელოვანი ნესვი, სამოცდაათი სიასამურის ქურქი და ორი მხევალი¹⁵, რადგანაც მურად-ალა მაშინვე გაიქცა იანიჩართა ყველა ოდისა. და სიფაჰიების ოდებისათვის [ამ] ამბის შესატყობინებლად, ჯარში აჯანყების ნიშნებმა იჩინა თავი. კოჯა მევლევი ვეზირ დერვიშ მეკმედ-

ფაშა¹⁶ დიდვეზირი გახდა და ყარა მურად-ფაშა კი – იანიჩართა ალა თეზქერეჯი ვეზირ აჰმედ-ფაშა კი დაიძალა¹⁷.

XCVI

მოკლე ამბავი იბრაჰიმ-ხანის შვილის, კეთილშობილ სულთან მეჰმედ-ხან მეოთხის სულთნობისა – მარადიულობა მისცეს ღმერთმა მის სახალიფოს ამიერიდან უკუნისამდე

მასი ტახტზე ასვლის ჩვენთვის ცნობილი თარიღები შემდეგია: „მეჰმედ-ხანის ტახტზე ასვლამ ქვეყნიერება დაამშვიდა“. მეორე თარიღი: „სულთანი გახდა მეჰმედ-ყახონ, ყველა ხაკანზე სამართლიანი და დიდსულოვანი“ – (1648).

|| რეჯების თვის ოცდამესამე დღეს (13.VIII.1648) ეეზირმა მევლევიმ სასახლეში ხონთქარს ერთი ქისა მეჰმედ-ხანის [სახელზე მოჭრილი] ახჩა მიუტანა¹, რეჯების თვის ოცდამეხუთე დღეს, რადგანაც სასახლის იჩ-აღები აჯანყდნენ, იბრაჰიმ-ფაშამ მათი ალა გადააყენა და სხვა ალა გაგზავნა. რეჯების ოცდამეექვსე დღეს მისმა უდიდებულესობამ, მაღალადგილოვანმა ფადიშაჰმა [სულთნის] ხმალი შემოირტყა, დიდის ჯარით მოვიდა სასახლეში და ტახტზე დაჯდა. სხვათა შორის,

469

28. გ. ფუთურიძე

433

მისი ნამდვილად ტახტზე ასვლის დღე იყო 1058 (1648) წლის რეჯების თვის მეთვრამეტე დღე (8. VIII.) – შაბათი. სამხრის დროს ბედნიერად იჯდა ტახტზე ფადიშაჰად. ჯერ შვიდი წლის ყრმაც არ იყო და ტახტზე ავიდა. მაგრამ მისი დაზადების თარიღი ძალიან გაურკვეველია და თარიღი განსხვავებულადაა ნათქვამი: „ნათებაა – მოვიდა იბრაჰიმის შთამომავალი მეჰმედი“. სხვა თარიღი: „ლოცვა-კურთხევით უთხრა ჯევრიმ უფლისწულს თარიღი: სულთანი გახდეს მეჰმედი – ბედნიერების ამომავალი მზე“, წელი 1051 (1641). მისი ტახტზე ასვლის დროს ხაზინაში გახვრეტილი გროშიც არ ეგდო. განსვენებული მურად-ხან მეოთხის მიერ ხაზინაში სარწმუნოებისათვის გადანახული შვიდი საზინიდანაც კი არ იყო დარჩენილი არცერთი გროში. იბრაჰიმ-ხანის დროს წინდახედულმა ვეზირმა მევლევიმ თქვა, რომ საჯიროა ეხლა ჯარს ტახტზე ასვლის საბოძვარი დაურიგდესო; ვაკუფების ქონების გამნიავებელთ საყელოში ჩაავლო ხელი, თავი მოუყარა და ჩამოართვა: ჯინჯს ქონებიდან სამი ათასი ქისა, ჰეზარ-ფარეს ქონებიდან 5 ათასი ქისა, შუქურ-ფარეს ქონებიდან ათასი ქისა. ერთის სიტყვით, ასობით სხვადასხვა ადგილას უაზროდ გაფლანგული ბაზინები შეაგროვა. ჯარს ტახტზე ასვლის საბოძვრად მიეცა სამი ათას შვიდასი ქისა და ამის შემდეგ შვიდი ათასი ქისა ჯამაგირად გაიცა. ერთის სიტყვით, ისეთი სამართლიანი ხაოჯები იქნა გაწეული, რომლის მსგავსი არ ნახულიყო. მიუხედავად ამისა, ვერ გაძლნენ და სულთანის ჰარემის დულამებმა კიდევ მოითხოვეს ტახტზე ასვლის საბოძვარი.

როდესაც შევალის თვის პირველი დღის (28.X.) ბრწყინვალე

მთვარე გამოჩნდა, ხალხი წმინდა დღესასწაულით გაპატიოსნდა და გაი-
ხარა, ბაირამის მეოთხე დღეს, ოთხშაბათს დიდი „ჩიკმა ბაშილიქით“²
განსვენებულ იბრაჰიმ-ხანის სილაჰდარ მურთაზა-ფაშას დამასკოს ვი-
ლაიეთი ეწყალობა ვეზირობის წოდებით. კანონების მიხედვით სიფა-
ჰი გახდა სასახლის სამი ათასი ახალგაზრდა, რომლებიც სასახლის
ოცდამეორე დაწესებულებიდან იყვნენ: – საკუჭნაოდან, ხაზინიდან,
[სულთნის] საკუთარი პალატიდან, დიდი და პატარა პალატიდან, მო-
ლაშქრეებიდან ზულუფლუებიდან, ბალთაჯიებიდან ჰელვაჰანედან
ამჯიებიდან. ბოსთანჯიებიდან, საჯინიბოდან, გალათას სასახლიდან და
იბრაჰიმ-ფაშას სასახლიდან||რადგანაც ისინი საცაა კრეტას ლაშქრო-
ბაში უნდა წასულიყვნენ. კულულები მოიჯრეს და ანთებულ ჩირა-
ლებად გადაიქცნენ³. მურთაზა-ფაშა ყველა ამათი ჩიკმა-ბაში გახდა.

434

XCVII

ჩვენი ბატონი დავთარდარ-ზადე მიჰმედ-ფაშას შეტაკება
ვეჯირ მევლევისთან

მას შემდეგ, რაც მე, ცოდვილი მწირი, ფაშას დავშორდი, იგი
სტამბოლის წარჩინებულების წერილებით იზნიქში მდებარე ჩინოს
ჩიფთლიქში მივიდა და იქ, როგორც კი გაიგო ტახტზე [ახალი სულთ-
ნის] ასვლის ამბავი, თვალის დახნამხამებაში ნავში ჩაჯდლა ძალოვას დაბა-
ში, პირდაპირ შეჰზადეს ჯამეს მახლობლად მივიდა კოჯა ვეზირთან და
ხელზე აკოცა. მე, მწირიც, ვესწრებოდი.

კოჯა ვეზირმა მაშინვე შემდეგი საყვედური დაიწყო. „ბატონო
ფაშა, უნებართვოდ რატომ მოხვედი? თუ ბეჭდისათვის მოხვედი?“

დავთარდარ-ზადემ მაშინვე უპასუხა: „ღმერთმა დამიფაროს. ჩემო
ხელმწიფევ! მე ბეჭდის ღირსი არა ვარ! მაგრამ ჩემი ბატონის სადრა-
ზამად გახდომის ამბავი შევიტყვე და ღმერთს ქება-დიდება და მადლო-
ბა მოვახსენე, რომ მამაჩემის ძველი მეგობარი და მამაჩემის ადგილზე
მყოფი, სულთან მურად მეოთხის დროს ჩემი გამზრდელი. რომელმაც
მე ღირსი გამხადა მაღალ წოდებაში შევსულიყავი – თქვენ. ჩემო საყ-
ვარელო მამავ და ბატონო, პირველი ადგილის – სადრაზამობის მფლო-
ბელი გახდით-მეთქი ვთქვი და გეახელით. რათა თქვენ ფერხთა მტკერს
სახე გავუსვა“. ეს თქვა და ფაშას თაყვანი სცა.

კოჯა ვეზირი: „სულთან იბრაჰიმ-ხანმა შენ ყარსის [განმგებლის]
თანამდებობა მოგცა. რატომ არ წახვედი?“ დავთარდარ-ზადემ უპასუ-
ხა: „ჰოი ჩემო ხელმწიფევ! იმ ბრძანებასთან ერთად ჩემი მოკვლის
ფირმანიც იყო: ასე აშკარად როგორ წავიდე ყარსისთანა უშემოსავ-
ლო ადგილას და თავი გავწირო?“ ესა თქვა და კოჯა მევლევი ვეზირმა
არწივივით დასჭყვილა: – „აბა, წადი. თორემ ახლავ გაგათავებო“.

ჩვენმა ბატონმა დავთარდარ-ზადემ მიუგო: „ჩემო ხელმწიფევ
ალაჰმა და მოციქულმა შემიწყალონ. ცოლ-შვილის პატრონი ვარ. ერ-
თი წელია, რაც ანატოლიაში თვრამეტი სანჯაყის მიწაზე ამოდენა ნა-

ძირალა სეკბან და სარიჯაებთან ერთად ღვთის მონასავით უსახლ-
კაროდ დავეხტიალოზ და სადაც დამილამდება. იქ მითენდება“. ვეზირი
კიდევ უფრო გაცხარდა და უთხრა: „აბა, გადი აქედან, მე შენ გეუბ-
ნებო“ დავთარდარ-ზადემ დაიძახა: „სულიმც ამოგხდეს!“ და ხან-
ჯალზე რომ იტაცა ხელი,||ვეზირმა ხმა გაიკმინდა და ჩაფიქრდა. შემ-
დეგ უთხრა: „ფაშა, თუ სწორ გზას დაადგები. ერთ სამსახურში კა-
მოგიყენებთ. ახლავე დამალე შენი ჯარი. ბედნიერებამოსილი ფადი-
შაჰი სამართლიანად მოგექცა და არფალიქად გიბოძა მალათიას სან-

435

ჯაყი“. ეს რომ თქვა, ფაშამ უპასუხა: „კეთილი იყოს შენი დასასრუ-
ლი, თანახმა ვარ. ავარიზს, ხარაჯასა და შემოსავალს თუ მიწყალო-
ბებთ, ჩვენი საქმე დამთავრებულია“¹. კოჯა ვეზირმა უთხრა: „ასე
იყოს. დილით სათანადო ბრძანებები მიიღეო“. ფაშამ ურიცხვი ლოც-
ვა-დიდება მიუძღვნა, მის პატიოსან ხელს აკოცა და გარეთ გავიდა.
პირდაპირ მივიდა სასახლეში, რომელიც სულეიმანიეში იყო; დედა და
შვილებიანად წავიდა თავის საზაფხულო აგარაკზე, რომელიც ჰისარში
ჰქონდა. ყველა მისი ხელქვეითი გარშემო სადარაჯოზე დადგა.

მეორე დღეს მას მალათიას სანჯაყის წყალობის მბრძანება მოუვი-
და როდესაც მალათიაში უნდა გამგზავრებულიყო, მე, მწირმა, რამ-
დენიმე მფარველი ვიშოვე შუამავლად, მის ფეხის მტვერს სახე გავუს-
ვი, ათასი წყალობითა და სიძნელეებით მივიღე მისი ნებართვა ჰაჯის
შესასრულებლად წასვლისათვის. რადგანაც სამსახურიდან გავთავი-
სუფლდი, ასი ვენეციური ოქრო, ერთი ჩოხა და ერთი ატლასი მიწყა-
ლობა. ერთმანეთს ლოცვა-კურთხევით გამოვეთხოვეთ.

ისინი თავისი ნავეებით დაბა ძალოვასაკან წავიდნენ. მე, მწირი,
სტამბოლში დავრჩი და წმინდა ჰაჯის შესასრულებლად წასასვლელად
სილაჰდარ მურთაზა-ფაშას მუეძინთა უფროსი გავხდი. კოჯა მევლევერ
ვეზირმა მექაში გასაგზავნ საბომვართა იმამად დამნიშნა და ასი ოქრო
შიწყალობა. ყველა მეგობარსა და ამხანაგს გამოვეთხოვე და სკუტარ-
ში გადავედი.

XCVIII

შმაზანის პირველში (21. VIII. 1648) სეილაჰდარ მურთაზა-ფაშასთან
ერთად სამოთხის სურნელებიან დამასკოში გამგზავრება

ჩვენი კარვებით ჯერ სკუტარში გავჩერდით; სურსათსა და საჭი-
რო მოწყობილობას ვამზადებდით და თან დღე და დღე ჩვენ ბატონ
მურთაზა-ფაშასთან ერთად შესანიშნავად ვატარებდით დროს. უმეტე-
სად მე ვეწეოდი მის იმამობას. იმიტომ, რომ რადგანაც მისი იმამი
სირიელი არაბი იყო, არ უყვარდა იგი და კარავს გარეთ მას ატარები-
ნებდა ლოცვას, ხოლო შინაური იმამობა და მუეძინობა კი მე, მწირს,
დამავალა. დილიდან საღამომდე ერთი წამითაც არ შიშორებდა გვერ-
დიდან. ერთი ქართველი მონა, დარახტულ-მოკაზმული ქეჰეილანის

ცხენი, ასი ოქრო, ორი ჯორი, ორმოცი პური შომცა და თავისი ყოველდღიური ძვირფასი საჭმელებით||მკვებავდა. ფრიად დიდსულოვანი, სანაქებო ხასიათის ადამიანი იყო.

436

ამბავი მურთაზა-ფაშასი¹: მურთაზა-ფაშა დაბადებულია საქართველოში, ჩობანიანთა ვარსკვლავივით მშვენიერი ასულის „ბაღდადად“ წოდებული ხათუნის მიერ ამენებულ საამურ ქალაქში, რომელსაც საქართველოს ბაღდადი ეწოდება. საქართველოს მბრძანებელ მავრულხანს² იგი საჩუქრად გაუგზავნია თაბან³ მასსრ მეჰმედ-ფაშასათვის და მის პატიოსან ჰარემში აღიზარდა. როდესაც დავაჟკაცდა, იჩ-ოღლანი გახდა და თაბან³ მასსრ მეჰმედ-ფაშას სადრაზამოზის დროს³ ალეპოში იმყოფებოდა, სადაც ჯარი იზამთრებდა. [შემდეგ] – ერევნის ომში. შემდეგ ფაშას ახლდა სილისტრიაში, სადაც იგი კამაქკამი იყო და ეწოდა სარიკჯი-ბაშ⁴ მურთაზა-აღა⁴. როდესაც ვლახეთისა და მოლდავეთის ამბების გამო თაბან³ მასსრ მოკლეს⁵ და მთელი მისი ღულამები სულთნის სასახლეში წაიყვანეს, მათთან ერთად ესეც მიიღეს და სახელად უწოდეს დესთარი მურთაზა-ფაშა⁶. სულთან იბრაჰიმის დროს მის საკუთარ მცველთა ოდაში შევიდა. ოცდასამი წლისამ თანამდებობა მიიღო, სულთნის დაახლოვებული პირი და საჭურველთმტვირთველი გახდა. მეჰმედ-ხან მეოთხის ტახტზე ასვლის პირველ ხანებში, როდესაც საჭურველთმტვირთველის თანამდებობაზე იყო, დამასკოს ვილაიეთი მიიღო და ჩირაღდანივით აინთო.

მისი გარეგნობა: ტანადი, შავგვრემანი, სწორშუბლიანი, შავწარბ-წამწამა, ჭრელთვალა და ენამოჩლექილი იყო. რადგანაც ქვედა ყბაზე ოთხი კბილი აკლდა, ზოგიერთ ბგერას ვერ წარმოთქვამდა წვერი ახლად მოეშვა და უფრო მეტად დამშვენებულიყო. მკერდგანიერი, წელწვრილი, მკლავმაგარი, ბრტყელტერფა – თავისი ბატონივით⁷, – კეთილი, მშვიდი, თავაზიანი, მოსიყვარულე, მოფარიკავე, ძალის მცდელი, მძლავრი ვაჟკაცი იყო. მუდამ ოქროქსოვილისა და ხატური ნაირფერადი ტანისამოსის ჩაცმა უყვარდა, რადგანაც ქალების დიდი მოყვარული იყო. მისი იჩ-აღები არ შეიძლებოდა, რომ ახალგაზრდები ყოფილიყვნენ და ყველანი ოცდაათწლიანი, ღონიერი ვაჟკაცები იყვნენ⁸. ამ სკუტარის ველზე იჩ-ღულამებს ასი ყურუში უბოძა და საჭურველთმტვირთველსა და ჩოხდარსაც –ერთი ქისა.

XCIX

გზაზე მოთარეშე ყარა ჰაიდარის შვილის დავერა ჰასან-აღას
მიერ და სტამბოლში წაყვანა

ავაზაკმა, რომელსაც სახელად ყარა ჰაიდარი ერქვა, ერთი ყადი მოკლა და [სულთან] იბრაჰიმ-ხანის ტახტზე ასვლის დროს|| აჯანყდა; მრავალი წლის განმავლობაში ესხმოდა თავს ქარავენებს და მძარცვე-

ლობდა იზმირის მახლობლად მდებარე საკალ-თუთანის, გირის, ფელა-ქეთის, დირექლნს, ჩენგელლის, სარმაშიკლნს, დომალიჩის საბუნჯუს და კიდევ სხვა ხეობებში, ბოლოს, ყარა მუსტაფა-ფაშას ფირმანით ანატოლიის ვილაიეთებში ქუდზე კაცი გამოვიდა და ყარა ჰაიდარი დაბა აშიკლის მახლობლად ერთ სახლში ჩაიკეტა სახლს ცეცხლი წაუკიდეს. ყარა ჰაიდარი, შიშით გულგახეთქილი, გარეთ გამოვარდა და მოკლეს. მისი უკეთური თავი სტამბოლში ჩამოიტანეს გზებზე სიწყნარე დამყარდა. მაგრამ გამოჩნდა მისი სიძვის შვილი, სახელად ყარა ჰაიდარ-ოღლუ. თავისი წყეული მამის სისხლის აღება იკისრა და ანატოლიაში ოცი სანჯაყის სივრცეზე ასიათასობით ღვთისმოსავ ადამიანს მოსვენება დაუკარგა. თვით მეჰმედ-ხან მეოთხის სულთნობის დასაწყისამდეც კი სამი ვილაიეთის მიწების ძარცვა-რბევაში იყო. ვერავითარი საშუალებით ვერ ჩაიგდეს ხელში. ესენი სწორედ ის წყეულები იყვნენ, მე რომ მოულოდნელად წავაწყდი ანკარის მახლობლად მდებარე სოფელ ბალიქ-ჰისარში და რომელთა ამბავი ხუთი თვის წინ ავწერე. ბოლოს, სულთან იბრაჰიმ-ხანის [სიცოცხლის] უკანასკნელ ხანებში ჩვენი ბატონის – მელექ აჰმედ-ფაშას ერთ-ერთ აღას – აბაზა ყარა ჰასან-აღას, რომელიც ადრე თურქმანთა აღა იყო, გაეგზავნა პატიოსანი ფირმანი, რომლათაც წინადადება ეძლეოდა: „ან ყარა ჰაიდარის თავი, ან – შენიო“. ყარა ჰასან-აღას აღეთქვა, რომ სამსახურის გაწევის შემდეგ მიეცემოდა თურქმანთა აღობა. ჰასან-აღამაც ათასამდე მამაცი, სახელოვანი და გამოცდილი ვაჟკაცი მოაგროვა.

ერთხელ სულთან: იბრაჰიმ-ხანმა გაიგო, რომ [ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ] სრგჷთ-დაღად წოდებულ ადგილას აიკლო ვაჟრები და მოსახლეობა, როდესაც მან სპარტას, სოგუთისა და ახდინის მთებზე და სარუჰანის ქვეყანაზე გაიარა ავაზაკ კათირჯი-ოღლუს. აკიაკალრ-ოღლუს, ონიაკანლრ-ოღლუს, დეგენ ჰუსეინსა და ყარა მემრსთან ერთად. როდესაც ეს ამბავი მოვიდა, გაიცა ბრძანება, რომ ანატოლიის ვილაიეთის განმგებელი, ვეზირი ქუჩუქ ჩავუმ-ფაშა¹ მთელი ანატოლიის ჯარით წასულიყო. ფაშამ ათი ათასი მეომრით გაილაშქრა ამ ავაზაკების წინააღმდეგ და ყარაჰისარის ძირას ეს ორი მხარე ერთმანეთს რომ შეხვდა. ყარა ჰაიდარ-ოღლუ შვიდასი კაცით ისე შევარდა ანატოლიის სახელდახელოდ შეკრებილ ათიათასიან ჯარში. როგორც მშიერი მგელი დააცხრება ხოლმე ცხვარს. ანატოლიის განმგებელს – მოხუც ვეზირს ხელ-ფეხი შეუკრეს და ყარა ჰაიდარ-ოღლუს მიჰგვარეს. რადგანაც სახელმწიფოს ღირსების საქმე არისო, ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ ქუჩუქ ჩავუმ-ფაშა გაუშვა თავის ცხენიანად, ტანისამოსიანად და ახლობელი მსახურებიანად; თნ ფიცი დაადებინა, ჩემს წინა-

აღმდეგ სახელმწიფოს დროშით აღარ წამოხვიდეო, ამ დროს ფაშისა და ანატოლიის მთელი ჯარის ბარგი და კარვები ნადავლში დარჩა ავა-

ზაკ კათირჯი-ოღლუს, კათირჯი-ოღლუ კი ჰაიდარ-ოღლუსთან მოვიდა და ფაშის გათავისუფლების ამბავი რომ გაიგო, რაც ენაზე მოადგა, ყველაფერი თქვა. მაშინვე დაედევნა ფაშას და წამოეწია. ბრძოლის დროს, როდესაც იგი მარტოდ ჩაიგდო ხელში, თავი გააგდებინა. შემდეგ ჰაიდარ-ოღლუსთან მობრუნდა. ამის შემდეგ უკვე კარგად მოითათბირეს და გადაწყვიტეს, იმ დღიდან მოყოლებული, დიდი ჯარი შეეგროვებინათ და გაემზადებინათ. წმლით ამოსაწყვეტი მრავალი ასი ავაზაკი შემოიკრიბეს და კირშეჰირის, ბეიშეჰარის, აკშეჰირის, სეიდიშეჰირის, ესქიშეჰირის, ალაშეჰირისა და სხვა ქალაქების მცხოვრებთა სახლ-კარი აიკლეს და მათი გულ-ღვიძლი მწვადად ააგეს. არ დარჩენილა ისეთი სისაძაგლე, რომელიც მათი ცოლ-შვილის მიმართ არ ჩაედინათ. ამიტომ, მეჰმედ-ხანის ტახტზე ასვლის მეორე დღესვე, სულთნის უზენაესი სიგელით აბაზა ყარა ჰასან-აღას დაევალა ჰაიდარ-ოღლუს მოკვლა. თურქმანთა ყოფილმა აღამ კოჯა ჰასან-აღამ ორიათასამდე გულადი, მამაცი, გამოცდილი ვაჟკაცი შემოიკრიბა და როდესაც ამბავი მოუვიდა, ყარა ჰაიდარ-ოღლუ ამა და ამ ადგილას არის დამალულიო, ვილაიეთის მთელ მოსახლეობას შეატყობინა და შეუსვენებლად წავიდა ავაზაკების წინააღმდეგ. იგი აბაზთა შორის ყველაზე მამაცი, საქმეში დაუღალავი, ამაყი ვაჟკაცი იყო. მთელი მისი ჯარი მიადგა და შემოერთყა სოფელს, სადაც თავი შეეფარებინათ ავაზაკებს. ყარა ჰაიდარ-ოღლუ ცხენს მოახტა, ორასამდე წყეული ვაჟკაცით გაარღვია ისლამის ლაშქარი და ძალაუნებურად სოფელს გარეთ გამოვიდა ბრძოლის ველზე. მათ გაბედულად მიქონდათ იერიშები და მთელი სამი საათი იბრძოდნენ. ჰასან-აღას ორმოცდასამ კაცს მოწამეობრივი სიკვდილი ხვდა წილად და მათგან კი შვიდი წყეული დაენარცხა მიწას. სამწრობამდე გაგრძელდა ბრძოლა და ბოლოს ყარა ჰაიდარ-ოღლუს ცხენი დაეღალა. როდესაც იგი მეორე ცხენზე ჯდებოდა, რომელიც ამხანაგმა ავაზაკმა ყარა-მემიმ მოჰგვარა, ჰასან-აღას მიერ გასროლილი ტყვია თემოში მოხვდა. მიუხედავად იმისა, რომ ასე მძიმედ იყო დაჭრილი, კიდევ ცხრა ვაჟკაცი მოჰკვლა. ბოლოს, ძალა რომ გამოეღია, მიწის ჩასვლისას გაიქცა და თვალს მიეფარა. ჰასან-აღას ჯარს კი იმედი გაუცრუვდა. ყარა ჰაიდარ-ოღლუ ვერ ჩაიგდო ხელში – დაზარალებული და ხელმოცარული დარჩა. მეორე დილას საყოველთაო ბრძანებები დაიგზავნა; მათი მეოხებით ქვემევრდომებს ატყობინებდნენ, რომ ვინც ყარა ჰაიდარ-ოღლეს შესახებ ამბავს მოიტანდა, ხუთი ცხენი და ხუთი ქისა მიეცემოდათ; ვინც ჰაიდარ-ოღლუსთან იყო და ამბავს კი არ შეატყობინებდა [ჰასან-აღას] მათ

475

439

აფრთხილებდნენ, რომ სახლებს თავზე დაანგრევდნენ. მესამე დღეს ერთი ძურუქი მოვიდა და მოახსენა: „სამახარობლო, ჩემო ხელმწიფევ ყარა ჰაიდარ-ოღლუ ნატყვიარი ჭრილობის გამო სოფელში დარჩა, მისი ნაძირალები დაიფანტნენ და თვითონ კი თავისი სამი კაცით არის ჩაკვტილი ერთ სახლში“. ეს რომ თქვა, ჰასან-აღა და მთელი მისი ჯარი დაუყოვნებლივ ამხედრდნენ, მახარობელი კაციც ცხენზე შეს-

ვეს, ის დღე და ღამე ჭენებით იარეს და ხსენებულ სოფელში დაეცნენ ჰაიდარ-ალას, რომელიც ამ დროს ცეცხლის პირას იჯდა. იმ ადგილიდან, სადაც იგი საფარში ჩაუწვა, თოფით შვიდი კაცი მოკლა. ბოლოს, როდესაც სხვა იარაღის ხმარება აღარ შეეძლო, იარაღი ხელიდან წაართვეს, შეუბორკავად დაიმორჩილეს. ეს იმიტომ, რომ მას შემდეგ, რაც ბრძოლის ველზე თემოში ტყვია მოხვდა, ვიღაც უგუნურ წყეულს ლერწმის ღერო დენტით გაუვსია, ჭრილობაზე მიუდვია, ცეცხლი წაუკიდებია და თემო ნაკუწ-ნაკუწად ქცეულა. რადგანაც იმის მდგომარეობა უიმედო იყო, ჰასან-ალამ დასტაქრები მიუჩინა. ამგვარად, სტამბოლში მისი მოყვანის დღეს ჩვენ სკუტარში ვიმყოფებოდით, დამასკოში გასამგზავრებლად გამზადებულნი. სტამბოლიდან და სკუტარიდან ასი ათასი მეომარი გავიდა და როდესაც ჯარი ჩვენს ბანაკზე გადიოდა, ჰასან-ალა ჩამოხდა ალას სავანეში რომელიც ჩემი კარვის პირდაპირ იყო, ყარა ჰაიდარ-ოღლუ ფიცრის ტახტრევანზე მოჰყავდათ ორი ცხენით. თავზე ყვითელი აბრეშუმის ჩაჭერი ჰქონდა შემოხვეული და მწვანე, ტომარასავით ქურქი ეცვა. ძალიან გამხდარი და დამაგუნებელი იყო. აქეთ-იქით სალამს იძლეოდა ისიც ალას სავანის ერთ სენაკში ჩამოსვეს, თურქმანთა ალამ გამოცდილმა ჰასან-ალამ მაშინვე კაცი გაუგზავნა სადრაზამს და შეკითხვა შეუთქალა: „მოლა-ლატე ყარა ჰაიდარ-ოღლუ თქვენი მეოხებით ეხლა ხელფეხშეკრული მოვიყვანეთ სტამბოლში, დილაადრიან თქვენ ბედნიერებას როგორ ვაახლოთ? რანაირად მოვიდეთ ფადიშაჰის დივანში?“ შემდეგ მოვიდა და ჩვენ ფაშას, მურთაზა-ფაშას შეხვდა. მურთაზა-ფაშამ მიმართა:

476

„დიდებულო მოხუცო! ძლევამოსილი იყოს შენი საღვთო ომი! ხმალი|| ცაში შემართე და შენი ძლიერება გამოაჩინე. ახლა კი, როდესაც ჩემმა ფადიშაჰმა დამასკოს ვილაიეთი მიწყალობა, მიბრძანა: „აბა, შენ იცი, გზაზე დაიჭირე ყარა ჰაიდარ-ოღლუ და მუსლიმი მლოცველების გზა უსაფრთხო და მშვიდობიანი გახადეო“. დიდება ღმერთს, რომ იმ სასიკვდილე ადამიანის შეპყრობა ალაჰმა შენ გარგუნაო“.

ამის შემდეგ, ყარა ჰასან-ალამ დაწვრილებით უამბო ჰაიდარ-ოღლუსთან წარმოებული ბრძოლა და ჭიდილი. გაცდნენ ყარა ჰაიდარ-ოღლუს, კათირჯი-ოღლუსა და აკიაკალ-ოღლუს მიერ ბრძოლაში გამოჩენილი მამაცობითა და სიმტკიცით.

440

შემდეგ მე, მწირი, ჰასან-ალას შევხვდი და ეუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ, დიდება ღმერთს, რომ ხელში ჩაგიგდიათ ყარა ჰაიდარის შვილი, ეს ჩვენი ბეაფენდი“-მეთქი. მანაც ბევრი ლოცვა-დიდება შეუთქალა [ალაჰს] და თქვა: „ველია, თუ იცნობ ჰაიდარ-ოღლუს, მოდი წავიდეთ; გამოეცნაურე და ანუგეშე. გააგებინე, რომ მას არ მოვაკვლევინებთ და დაჰპირდი, რომ კუნძულ კრეტაზე მყოფ დელრ ჰუსეინ-ფაშასთან² გავაგზავნიებთ და ასე გადარჩებაო“. კიდევ სხვა რამდენიმე მითითება მომცა.

მე და ყარა ჰასან-ალა ერთად მივედით ჰაიდარ-ოღლუსთან. მე, მწირმა, მივმართე; „მშვიდობა შენდა, ჩემო ბეგო! კეთილი იყოს შენი

მოსვლა“. ეს რომ ვუთხარი, ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ მიპასუხა: „ოო, ჩემო მხსნელო ევლია ჩელები! შენი მოსვლაც კეთილი იყოს. თუმცა მე კი ავად მოვედი და აი, საჯაროდ დასჯის მოედანზე ვარ მოყვანილი!“

შემდეგ, მე, მწირი და ჰასან-ალა ჰაიდარ-ოღლუს გვერდით მივუსხედით, ვესაუბრეთ და ბევრი ვანუგეშეთ. ჰაიდარ-ოღლუმ მითხრა: „მიცნობ, ჩემო ევლია? რა საოცრად გადაგირჩით იმ ზამთრის დღეს, ანკარის ვილაიეთის მახლობლად სოფელ ბალიქ-ჰისარში მოულოდნელად რომ დაგვადექი თავზე! საოცრად უდარდელები ვიყავით. დედა-კაცებივით ვისხედით ცეცხლის პირას, მაშინ როგორც იქნა, გადაგირჩით, მაგრამ, ახლა, ამ ჰასან-ალას ძლევამოსილების მეოხებით ლამის სულის ჩიტი გამიფრინდეს, ევლია ეფენდი!“

ჰასან-ალამ ჰკითხა: „ოჰო, ჩემო ბეგო! ევლია ჩელების იცნობ?“

ამაზე ჰაიდარ-ოღლუმ უპასუხა: „ერთხელ ანკარის ვილაიეთის ერთ სოფელში თორმეტ მხედართან ერთად ცეცხლის პირას ვისხედით. ესენი ორმოცდაათი მხედრით მოულოდნელად დაგვადგნენ თავზე. თუმცა, მადლობა ღმერთს, ხელი არ გვახლეს. დავიბენით და მათთან გულ- 477
ლითად საუბარში ერთი ღამე გავატარეთ. ევლია ჩელების ეს ჩახმახიანი თოფი და სამასი ოქრო მივეცი და იმ ღამეს ვისიამტკბილეთ“. ესა თქვა და ქვითინი აუვარდა. მე, მწირი, შევწუხდი და ვუთხარი: „რა გატირებს, ჩემო ბეგო? როგორც კი ფადიშაჰს ეახლები, ასე მოახსენე: „ჩემო ფადიშაჰო! ჩიტივით უბრალოდ ნუ წამართმევ სიცოცხლეს, კრეტაზე გამაგსავნე დელრ ჰუსეინ-ფაშასთან დაე, იქ დავიღუპო სარწმუნოებისათვის ბრძოლაში, ურწმუნოების ხმლით ჩეხვის დროს. ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ მიპასუხა: „ეჰეი, ჩემო ევლია სიკვდილი რომ მოგადგება, მერე წუწუნი რა ბედენაა! განა მე ჩემი სიცოცხლე მენანება?“ მე ვუთხარი: „რას ამბობ! ახლა, ჩემო ბეგო, კრეტას დაპყრობაში მიიღე მონაწილეობა და იქ რომელიმე სანჯაყის ბეგი გახდი³. თან, ერთხანს იქ სარწმუნოების მტრებს ხმალი ურტყი, ამას გირჩევ. შენ

441

თუ ასე ეტყვი, ბედნიერებამოსილ ფადიშაჰს ესიამოვნება და კრეტაზე გაგაგზავნის“-მეთქი.

„მოდი, ჩემო ევლია, პირი დაგიკოცნო! შენ კარგად ამბობ, მაგრამ ევლია-ეფენდი, მე დავმართე ჩემს თავს, მე!“ – თქვა ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ და თემო გამოაჩინა. რა ვნახე?! თითის სიმსხო მატლები! ჭრილობა დაჩირქებოდა და თემო ნაკუწ-ნაკუწ ჰქცეოდა. ისეთი სიმყრალე ასდიოდა, კაცი ვერ მიეკარებოდა. ჰაიდარ-ოღლუმ სიტყვა განაგრძო: „ჩემო ევლია, შენ მე ნუგეში მეცი და ალაჰიმც დაგიმადლებს“. ესა თქვა და უბიდან მინანქრიან ბუდეში ჩასმული ოქროს საათი ამოძო: „ეს [საათი] შენივე ბალის აკრძალული ხილია და ისევ შენ გარგუნა ბედმაო, მითხრა და მომცა. ღმერთმა იცის, რომ ოცი წლის წინათ⁴ როდესაც მე, მწირი, დამასკოსაკენ მივდიოდი, დაბა ისჰაკლის სიახლოვეს თვით ყარა ჰაიდარი დაგვესხა თავს დაგვამარცხა და ჩემი უამრავი ქონება წაიღო. სამოცდაჩვიდმეტი დღე და ღამე გავატარე მთებში მათთან ერთად. ბოლოს, ეს საათი მის შვილს რგებია კაია-

სულთანის ნაჩუქარი, საუცხოვო ნახელავი საათი იყო.

მე, მწირმა, ვიცანი და ვთქვი: – „ჰაი, ბეგო! ეს საათი ერთ დროს ჩემი იყო“ – მეთქი. ჰაიდარ-ოღლუმ თქვა: „მართალია! ჩემმა განსვენებულმა მამამ მომცა შენი ქონებიდან. ახლა ისევ შენ დაგიბრუნდა. აი, ჰასან-აღას ჰკითხე. ახლა, გზაზე რომ მოვდიოდით, ამ საათის გამოისობით სულ შენ გახსენებდი, მეღეჟ აჰმედ-ფაშას სამსახურში მყოფი ევლია ჩელების საათია – მეთქი ვამბობდი და შენთან ერთად მთებსა და ვიწროებში გავლის ამბავი ავუწერე“.

სალამომდე ბევრი ვილაპარაკეთ და ჩემი საუბრის შინაარსი მთლიანად მის სანუგეშოდ ავაწყვე.

478

მეორე დღეს, დილაადრიან||სკუტარიდან მოვიდა ერთი გამოცდილი დასტაქარი. ოთხმოცწლიანი ხალასი ღვინით მოჰბანა ჭრილობა და დაჩირქებული ხორცი მთლიანად გამოიღო. თურმე თემოს ძვალი დამსხვრეული ჰქონდა. დასტაქარმა თქვა: – „ეს არ მორჩებაო“, ჭრილობაზე მალამო წაუსვა, შეუხვია და სკუტარიდან დიდი ამალით წაუყვანეს სტამბოლში დიდვეზირ კოჯას. მეც თან გავყევი სეირის საყურებლად.

სადრაზამის ძე სულეიმან ბეე ეფენდის ვახლდი. სადრაზამმა კოჯა მევლევერ მეჰმედ-ფაშამ ჰაიდარ-ოღლუს საუბარი გაუბა „ამდენი ხანი რატომ ავაზაკობდი და ხალხსა ხოცავდი?“ უთხრა [დიდვეზირმა].

ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ დიდვეზირი მევლევერს [დერვიშთა] წვეტიანი ჩაჩით რომ დაინახა, „უთხრა: „დედე-ეფენდი მგლის შვილი მგელი ვიყავი. კაცი ისე ჰყიდის, როგორც უყიდია. კვიცი გვარზე ხტის – ღვთის განგება“ – ო.

442

დიდვე ზირმა დასტაქარს ჭრილობის შესახებ ჰკითხა.

– მოსარჩენი არ არისო, – უპასუხა დასტაქარმა.

ჰასან-აღა ლაპარაკში ჩაერია და რომ თქვა: „მოწყალეო ხელმწიფევ კრეტაზხზე გაგზავნეო“, დიდვეზირმაც უპასუხა: „რას იზამ, გავაგზავნოთო“.

ჰასან-აღას და მის ორმოცამდე კაცს საპატიო ხალათები ებოძათ და დიდვეზირმა სიტყვა დაიწყო: „აბა, ყარა ჰაიდარ-ოღლუ! რატომ გააცამტვერე და მოკალი ისეთი ვეზირი, როგორც იყო ქუთაჰიას ვეზირი ქუჩუქ ჩაუმ-ფაშა?“

ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ უპასუხა: „ბრძოლა ბრძოლაა, ასე ხდება ხოლმე. ჩემთან ხელფეხშეკრული რომ მოიყვანეს ალაჰის მოციქულის დროშის მატარებელი ოსმალო ვეზირის ღირსებისა და პატივისცემის ამბავია – მეთქი ვიფიქრე, სიმდიდრე და ქონება დავუბრუნე და გავათავისუფლე. შემდეგ კათირჯი-ოღლუ დაედევნა, [ჩემი ბანაკის] გარეთ შეხვედრია და მოუკლავს. ამ საქმეში ხელი არა მაქვსო“.

ფაშამ უთხრა: „კი, მაგრამ რომ მოჰკალით, რა იქნა ხაზინის ქონება, როგორცაა თული, დოლი და ალაამი? ამდენი წელია, რაც მამაშენი ყაჩალი იყო. მის ხელში მოქცეული სიმდიდრე და შენს მიერ ამდენი ხნის განმავლობაში ხან ერთისათვის, ხან მეორისათვის წართმე-

ული სიმდიდრე და ქონება რომელ მთებში არის ჩამარხული? რომელი ქალაქების ბუნაგებში გაქვს დამალული?“

ეს რომ თქვა, ჰაიდარ-ოღლუმ უპასუხა: „ჩემო ხელმწიფე! ასეთი შეკითხვა განკითხვის დღეს იქნება. მე მაინც უნდა ამომხდეს სული და ამდენ ხალხს ხელში არ ჩაგიგდებთ, ცეცხლში არ დაგაწვევინებთ. მათ რომ ქონება შერჩათ და ხეობებში საგანძურები აქვთ დაფლული, ამაზე არაფერს გეტყვით. კოჯა ვეზირო, აისს დაისი მოჰყვება! გუშინ დავიბადე – დღესა ვკვდები. ახლა შენ საქმეს მიხედო“.

||სადრაზამმა თქვა: „რას იზამ, ძალიან კარგი!“ შემდეგ ასასბამის მიუბრუნდა და ბრძანა: „წაიყვანეთ და ფარმაკის კარზე ჩამოახრჩვეთო“. ჰაიდარ-ოღლუ ერთ სასაპალნე ცხენზე შესვეს. ლომივით უცქეროდა ხალხს, რომელიც ორივე მხარეს ბრბოებად მიჰყვებოდა; ცხენზე მჯდარი დიდი ჯარის თანხლებით მიდიოდა ფარმაკის კარისაკენ მეც შევჯექი ცხენზე და დამწუხრებული გავყევი. იქ რომ მივიდნენ, ყელზე ყულფი ჩამოაცვეს, მაგარი თოკი ჩამოაბეს და ცხენი გამოაცალეს. ცხენი ტვირთისაგან გათავისუფლდა და ჰაიდარის შვილმა სული განუტევა. ყველაფერი მასა და ღმერთს შორის დარჩა – წავიდა. რამდენი საჩუქარი და წყალობა ვნახე მისი! დიდი ხნის განმავლობაში ერთად პურიც გვიჭამია. ჩემის მხრივ: –„ალაჰის წყალობა იყოს მასზე“.

443

ეს კია, რომ ანატოლიის ხალხმა მისი ავი საქმეებისაგან მოისვენა. ღვთის სიბრძნით, სულთან მეჰმედ-ხან მეოთხის ტახტზე ასვლის პირველ ხანებში პირველი გამარჯვება ამ ჰაიდარ-ოღლუს მოკვლა იყო. ღმერთმა იცის, რომ ასე მოხდა.

იმ ღამეს ჩემს საწყალ სახლში მივედი და ყველა მეგობარს, ნათესავსა და მახლობელს გამოვეთხოვე.

ისევ სკულტარში გადავედი და სხვადასხვა საჭირო საგნები ვიყიდე. ხელმეორედ მოვილოცე წმინდა საფლავები მათი უწმინდესობა სკულტარელი მაჰმუდ-ეფენდისა, ყარაჯა აჰმედ-ეფენდისა და ალაჰის დიდი წმინდანებისა. მათ წმინდა სულებს შემწეობა ვთხოვე. აი, ამგვარად გავიმართე სამოთხის სურნელებასა და სანატრელი ბაღისაკენ – დაიასკოსაკენ. უფალმა ღმერთმა კეთილად და მშვიდობით მიგვაღწევისნოს, ამინ! დიდებითა მოციქულთა ბატონისა!

დიდება ალაჰს! მეორე ტომიც; აქ დასრულდა

შინაარსი

წინასიტყვაობა	5
მოგზაურობის წიგნი, თარგმანი	
წრფელი ევლიას „მოგზაურობის წიგნის“ შესავალი	5
I. 1050 (1640) წელს სტამბოლიდან ბრუსაში სამოგზაუროდ გასვლა, ჩვენ მიერ ნანახი სამაგალითო ძეგლები, ძველი ქალაქები, მთები, მიწები ზღვები და ჩვენ მიერ გადატანილი ისეთი გაჭირვება და ტანჯვა როგორც, ნათქვამია: „მოგზაურობა ერთი ფარსანგის მანძილზეც ჯოჯოხეთის ნაწილიაო“	11
II. აბრეშუმის ადგილისა და სატახტო ქალაქის – ბრუსის ამბავი	13
III. ბრუსის ნაგებობათა აღწერა	15
IV. სულთნებისა და სხვათა ჯამეების აღწერა	18
V. ბრუსის მეჩეთები	22
VI. ბრუსს მედრესეები	22
VII. ბრუსის თექიეები (დერვიშთა სავანეები)	23
VIII. ბრუსის საქველმოქმედო ნაგებობანი (იმარეთები)	24
IX. ვაჭართა ფუნდუკების აღწერა	24
X. ბრუსის გამდინარე წყაროები	25
XI. წყლის წისქვილები	26
XII ქალაქ ბრუსის აბანოები	26
XIII. ბუნებრივი თბილი წყლის ანუ ილიჯას აღწერა	26
XIV. ბრუსის ვაჭრობა	29
XV. ბრუსის გასართობი და სასეიონო ადგილები	31
XVI. რუჰზანის მთის ანუ ქემიშ-დალის სასეიონო ადგილი	33
XVII. შენიშვნა: – მოკლედ გადმოვცეთ ამბავი ქვეყნიერების მთების შე- სახებ	33
XVIII. ოსმალთა ფადიშაჰების – მაღალი ღმერთს წყალობა იყოს მათზე – წმინდა საფლავების აღწერა	40
XIX. ოსმან-ყაზის დაპყრობების მოკლე ჩამოთვლა	41
XX. ორხან-ყაზის შვილის – ყაზი ხონთქარ მურად-ხან პირველის ტახტზე ასვლის მოკლე ამბავი	43
XXI. მურად-ხან ხუდავენდიქარის შვილის – ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის ტახტზე ასვლის ამბის მოკლედ გადმოცემა	44
XXII. ულემები, ღვთისმოსავეები და დიდი წმინდანები, რომლებიც ილდირი- მის დროს იყვნენ სახელმწიფოში	45
XXIII. მურად-ხან მეორის დროის ულემები, ღვთისმოსავეები, შეიხები	47
445	
XXIV. ოსმალთა უფლისწულების წმინდა საფლავები	48
XXV. ბრუსის დიდი წმინდანების საფლავების აღწერა	49
XXVI. ამბავი იზმითის ვილაიეთში მოგზაურობის დროს ნანახისა	62
XXVII ათას ორმოცდაათი (1640) წლის ჯუმადა პირველის პირველში (19.VIII) ბათუმისა და ტრაპიზონის ქვეყნებისაკენ ჩვენი გასვლა და მგზავრობა	71

XXVIII. აღწერა ლაზიკის ძველი ვილაიეთის დიდი ქალაქისა და კეთილმოწყობილი ციხისა, ე. ი. ქალაქ ტრაპიზონისა	81
XXIX. ტრაპიზონში სულთან კანუნის მიერ დამორჩილებული ტომების ბეგები	83
XXX. სულთნების, ვეზირებისა და ქალაქის წარჩინებულთა ჯამეების აღწერა	86
XXXI. ჩვენი მოგზაურობა გურჯისტანისა და სამეგრელოს მხარეებში	93
XXXII. თვალწარმტაცი ქვეყნის, ე. ი. აბაზას ქვეყნის აღწერა	97
XXXIII. აბაზას ქვეყანაში მოსახლე ტომების შესახებ	100
XXXIV. მთებში მოსახლე აბაზას ტომები	106
XXXV. არაჩვეულებრივი და გასაოცარი აბაზას ენა	107
XXXVI. სამი აბაზას ენა	108
XXXVII. ანაპის ყურედან აზოვის ლაშქრობაში გამგზავრება	109
XXXVIII აზოვის ლაშქრობიდან აზოვის აულებლად, ყირიმის მხარეში გამგზავრება	118
XXXIX. წრფელი ევლიას თავგადასავალი	123
XL. ქილდარა-სულთანის სავანისა და ციხის აღწერა	127
XLI. ქილდარა-სულთანის სავანის ანუ სარი სალთიკის თქმულებები და მისი აშენების მიზეზი	128
XLII. ჩვენს მშობლიურ, სტამბოლში გამგზავრების შესახებ	134
XLIII. შავი ზღვის სიგრძე-სიგანე	135
XLIV. ათას ორმოცდათხუთმეტ (1645) წელს ჩვენი წასვლა „მალტის ლაშქრობაში“	136
XLV. მალტის ომის სამზადისი	138
XLVI. ოქროს საბადო კრეტას ანუ კუნძულ კრეტას აღწერა	144
XLVII. ჰანიას ციხის ალყა	146
XLVIII. ჩემი საყვარელი მამის საუცხოო, გასაოცარი ნაამბობი	154
XLIX. რეჯების თვის პირველს (1646 V. 13.VIII) დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშასთან ერთად არზრუმის ვილაიეთისაკენ ხმელეთით მგზავრობის დროს ნანახი სადგურები დაბები და დიდებული ძეგლები	159
L. დოსიას, ბოლუს, „ოთხი დივანის“ თურქების ენა და კილოკავი	167
LI. აღწერა ძლიერების მთისა, მადნეულთა წმინდა მწვერვალითა, ამაღლეთაგან შემორჩენილი დიდების ქალაქისა – ამასიის ციხისა	174
LII. ამასიის ციხის მოყვანილობის ქება-დიდება.	175
LIII. სულთნებისა და დიდკაცების სალოცავი ადგილების აღწერა	181
LIV. აღწერა დანიშმენდიანთა ბედნიერების ქალაქისა – ნიქსარის მტკიცე ციხისა	184
LV. არზრუმის ჯამეების შესახებ	198
LVI. დიდებული წმინდანების დიდი სალოცავები	206
LVII. ჩვენი ლაშქრობა ქურთისტანში არზრუმის ვილაიეთის შუშიქის ციხის წინააღმდეგ	207

LVIII. ჩენი აყრა მდინარე არეზის ნაპირიდან და ირანში მდებარე ერეენისა და ნახჭევნს მიმართულეებით წასვლა	216
LIX. ამ (სპარსული) ენის ზოგი სიტყვის მნიშვნელობა	224
LX. ნახჭევანში ხანისაგან საჩუქრები და წერილები მივიღეთ და თავრიზის ქვეყნისაკენ გავემართეთ	225
LXI. აღწერა დიდი ქალაქისა და ძველი ციხისა – მომხიბლავი თავრიზისა	230
LXII. ამბავი ხანთან ერთად თავრიზის სანახების შემოვლისა და დათვა-ლიერებისა	241
LXIII. საოცრება პაექრობისა	241
LXIV. სასურველი თავრიზის ზოგადი ქება	244
LXV. ირანის ხალხის დასაგმობი ზნე-ჩვეულება	246
LXVI. დიდკაცებისა და დიდი წმინდანების საფლავები	247
LXVII. ხანთან ერთად შამ-ყაზანის წმინდა საფლავისაკენ მგზავრობის დროს ჩვენ მიერ დათვალიერებული ციხეები	248
LXVIII. გემლინის წმინდანთა სალოცავი ადგილები	256
LXIX. ჩენი გამგზავრება აზერბაიჯანის თავრიზს კვილაიეთიდან ერევნი-საკენ	258
LXX. აღწერა აზერბაიჯანის ციხის – ერევნისა, ხოჯათა ქალაქისა	262
LXXI. ერევნიდან ბაქომდე მოგზაურობის დროს ნანახი	267
LXXII. მონღოლთა ტომის ერთი შტოს –კაითაკების სიტყვები და გამო-თქმები	272
LXXIII. ბაქოს ციხიდან საქართველოსაკენ გამგზავრება	281
LXXIV. დარუბანდიდან საქართველოსაკენ გამგზავრება	290
LXXV. შავშეთის. ქართველების	297
LXXVI. ჩილდირის ვილაიეთის სხვადასხვა მხარეში დამორჩილებული და და-პყრობილი საქართველოს ციხეები	301
LXXVII. ახალციხიდან არზრუმამდე მდებარე ადგილები	302
LXXVIII. ათას ორმოცდაჩვიდმეტ (1617) წელს კვლავ ერევნის ქვეყნისაკენ – გამგზავრება	305
LXXIX. სადგურები, რომლებიც ერევნამდე გავიარეთ	311
LXXX. ერევნიდან კვლავ არზრუმში დაბრუნება	314
LXXXI. ფადიშაჰის ბრძანებით ჩენი წასვლა არზრუმიდან ბაიბურთს ჯან-ჯას, ისპირს, თორთუმსა და ახჩა-ყალა	317
LXXXII. დამე თავდასხმა საქართველოს ქვეყანაზე	330
LXXXIII. მეგრელების	333
LXXXIV. 1057 (1648) წლის ზულ-კადას მეთვრამეტე დღეს (15 იანვარი) სასტიკ ზამთარში არზრუმიდან სტამბოლისაკენ გამგზავრება	346
LXXXV. ქემახის ციხისაკენ გამგზავრება	347
LXXXVI. ზამთარში ერზინჯანიდან ჩვენში წასვლა ვარდარ ალი- ფაშას დასა-ხმარებლად	355
LXXXVII. მერზიფონის სალოცავი ადგილები	368
LX XXVIII. მენლაკაფ-ზადეს ყარა ჰაიდარ ოღლუს კათირჯი-ოღლუს გასა-ჭირი	387
LXXXIX. ჩემი კეთილი სიზმარი	401
XC. ანკარაში დასვენებული ალაჰის დიდი წმინდანების გასხივოსნებული სა-ფლავებისა და წმინდა ადგილების შესახებ	404

XCII. ჩვენი წასვლა თოკათში მყოფ ვარდარ ალი-ფაშასთან	411
XCIII. ვარდარ ალი-ფაშას აღსასრული	418
XCIV. ათას ორმოცდათერთმეტი (1648) წლის ჯუმადა ალი-აზირის თვეში ანკარის ბეიბაზარიდან სტამბოლისაკენ გამგზავრება	425
XCV. ქოილუქის წმინდა ადგილები	426
XCVI. მოკლე ამბავი იბრაჰიმ-ხანის შვილის, კეთილშობილ სულთან მეჰმედ-ხან მეოთხის სულთნობისა	433
XCVII. ჩვენი ბატონი დავთარდარ ზადე მეჰმედ ფაშას შეტაკება ვეზირ მევლქვისთან	435
XCVIII. შაბანის პირველში (21. VIII. 1648) სილაჰდარ მურთაზა ფაშასთან ერთად სამოთხის სურნელებიან დამასკოში გამგზავრება	436
XCIX. გზაზე მოთარეშე ყარა ჰაიდარის შვილის დაჭერა ჰასან-აღას მიერ და სტამბოლში წაყვანა	437

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

გამომცემლობის რედაქტორი დ. ლეჟვა
ტექრედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი ს. ხანჯალაძე

გადაეცა წარმოებას 8.7.1969; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 1.11.1971;
ქალაქის ზომა 70X108^{1/16} ნაბეჭდი თაბახი 28.38; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 24.66; ტირაჟი 1300, შეკვეთა № 1957,
ფასი 2 მან. 59 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ. 15
Издательство «Мециереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15.

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Тилография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

«КНИГА ПУТЕШЕСТВИЯ»
Эвлии Челеби

საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისიის გზამკვლევი

წიგნი I: თ. ყაუხჩიშვილი, ჰეროდოტე, თბ., 1960.

წიგნი II: ნ. კეჭაღმაძე, არიანე. თბ. 1961.

წიგნი III: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუ-
თები. ნაკვ. I. თბ. 1961.

წიგნი IV: ა. გამყრელიძე და ს. ყაუხჩიშვილი, გეორ-
გიკა. ტომი პირველი. თბ. 1961.

წიგნი V: ნ. შოშიაშვილი, გრიგოლ აკანელის მოისართა ტო-
მის ისტორია. თბ. 1961.

წიგნი VI: ნ. ჯანაშია, ლაზარე ფარპეცი და მისი ცნობები სა-
ქართველოს შესახებ. თბ. 1962.

წიგნი VII: ეთ. სიხარულიძე, იაკუთის ცნობები საქართვე-
ლოს და კავკასიის შესახებ. თბ. 1964.

წიგნი VIII: ი. ცინცაძე, ძველი რუსული წყაროები (XI-
XVI სს.) საქართველოს შესახებ. თბ. 1962.

წიგნი IX: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა
საქართველოში. ტომი I. თბ. 1562.

წიგნი X: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთე-
ბი. ნაკვ. II. თბ. 1962.

წიგნი XI: თ. მიქელაძე, ქსენოფონტის „ანაბასისი“. თბ. 1967.

წიგნი XII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა. ტომი მეხუთე. თბ.
1963.

წიგნი XIII: ნ. ცაგარეიშვილი, იოანე დრასხანაკერტელის
„სომხეთის ისტორია“. თბ. 1965.

წიგნი XIV: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა
საქართველოში. ტომი II. თბ. 1964.

წიგნი XV: ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა
და კავკასიის შესახებ. თბ. 1964.

წიგნი XVI: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი მეორე. თბ.
1965.

451

წიგნი XVII: ნ. ლომოური, დიონ კასიოსი და მისი ცნობები
საქართველოს შესახებ. თბ. 1966.

წიგნი XVIII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა ტომი მეექვსე,
თბ. 1966.

წიგნი XIX: ვლ. ფუთურიძე, ჰასან რუმლუს ცნობები საქარ-
თველოს შესახებ. თბ. 1966.

წიგნი XX: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი მეშვიდე. თბ.
1967.

წიგნი XXI: ზ. ალექსიძე, ეპისტოლეთა წიგნი. თბ. 1968.

წიგნი XXII: ი. ცინცაძე, ალექსი იევლევის 1650–1652 წწ.

- იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა. თბ. 1969.
წიგნი XXII² ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი , გეოგეკა. ტომი მერვე. თბ. 1970.
- წიგნი XXIII: ვლ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე , ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1969.
- წიგნი XXIV: ი. ცინცაძე, ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1950 – 1952 წწ. თბ. 1970.
- წიგნი XXV: ა. უ რ უ შ ა ძ ე , აპოლონიოს როდოსელის „არგონავტიკა“. თბ. 1970.
- წიგნი XXVI: კ. კ უ ც ი ა , ესაი ჰასან ჯალალიანცის „აღვანთა ქვეყნის ისტორია“, თბ. 1971.
- წიგნი XXVII: მ. მ ა მ ა ც ა შ ვ ი ლ ი , მაჯდ-ოს-სალტანეს „ქალაქ თბილისის აღწერა“. თბ. 1971.
- წიგნი XXVIII: გ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე , ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თბ. 1971.
- წიგნი XVII: ნ ლ ო მ ო უ რ ი , დიონ კასიოსი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ. 1966.
- წიგნი XVIII: ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი , გეორგეკა. ტომი მეექვსე. თბ. 1966.
- წიგნი XIX: ვლ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე , ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1966.
- წიგნი XX: ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი , გეორგეკა, ტომი მეშვიდე. თბ. 1967.
- წიგნი XXI: ზ. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე , ეპისტოლეთა ტომი. თბ. 1968.
- წიგნი XXII: ი. ც ი ნ ც ა ძ ე , ალექსი იევლევის 1650–1652 წწ. იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა. თბ. 1969.
- წიგნი XXII²; . ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი , გეორგეკა, ტომი მერვე. თბ. 1970.
- წიგნი XXIII: ვლ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე , ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1969.
- წიგნი XXIV: ი. ც ი ნ ც ა ძ ე , ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1950 – 1952 წწ. თბ. 1970.
- წიგნი XXV: ი. უ რ უ შ ა ძ ე , აპოლონიოს როდოსელის „არგონავტიკა“. თბ. 1970.
- წიგნი XXVI: კ. კ უ ც ი ა , ესაი ჰასან ჯალალიანცის „აღვანთა ქვეყნის ისტორია“. თბ. 1971.
- წიგნი XXVII: მ. მ ა მ ა ც ა შ ვ ი ლ ი , მაჯდ-ოს-სალტანეს „ქალაქ თბილისის აღწერა“. თბ. 1971.
- წიგნი XXVIII: გ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე , ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თბ. 1971.